

3 KRONIKA 63

2015

časopis za slovensko krajevno zgodovino

IZ ZGODOVINE KRASA

63
2015

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

<http://www.odmev.zrc-sazu.si/kronika/>

Iz zgodovine Krasa

Uredil Miha Preinfalk

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<http://www.ff.uni-lj.si/zzds/index.htm>

Kronika 2015, letnik 63, številka 3 – Iz zgodovine Krasa

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana),
dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana),
dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),
Irena Lačen Benedičič (Jesenice), dr. Tomaž Lazar (Ljubljana),
dr. Vlasta Stavbar (Maribor) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

19. oktobra 2015

Naslednja številka izide/ Next issue:

februarja 2016/ February 2016

Prevodi povzetkov/ Translations of Summaries:

Manca Gašperšič – angleščina (English)

Lektoriranje/ Language Editor:

Rok Janežič

UDK/ UDC:

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
tel. 01 47 06 200

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ Individuals 25,00 EUR

za študente in upokojene/ Students and Pensioners 18,00 EUR

za ustanove/ Institutions 30,00 EUR

Cena te številke v prosti prodaji je/ Single issue 10,00 EUR

Cena tematske številke/ Theme issue 15,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz sredstev državnega proračuna iz naslova
razpisa za sofinanciranje domačih znanstvenih periodičnih publikacij/ *Slovenian Research Agency by national
budget allocations under the call for proposals to co-financing domestic scientific periodicals*

ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa/ ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute

Računalniški prelom/ Typesetting:

Medit d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada/ Print run:

800 izvodov/ copies

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Bibliography of the History of Art, Medline; ERIH – European Reference Index for the Humanities

Na naslovni strani/ Front cover: Izsek iz zemljevida *Descriptio Totius Illyridis Sebastianiana* Münstra iz
sredine 16. stoletja/A part of the map *Descriptio Totius Illyridis* by Sebastian Münster from the middle of the
16th century

Na zadnji strani/ Back cover: 3D rekonstrukcija gradu Socerb (risba: Juan Pablo Maschio) /
3D reconstruction of the Socerb castle (drawing by Juan Pablo Maschio).

KAZALO

Razprave

Miha Preinfalk:	Med Krasom in krasom365 Between the Karst and karst.....366
Mateja Ferk, Matija Zorn:	Kras – večpomenski izraz z mednarodno veljavo367
Miha Kosi:	Boj za prehode proti Jadranu – Kras od 12. do 15. stoletja (politično- in vojno zgodovinska skica)379
Boris Golec:	Kras, Kraševci in kraška zemljepisna imena v zgodnjih slovenskih besedilih.....445
Žiga Zwitter:	Izbrani vidiki okoljske zgodovine kobilarne Lipica od ustanovitve do začetka tridesetih let 17. stoletja457
Aleksander Panjek:	Staro jedro Devina v zgodnjem novem veku: začarana risba iz arhiva475
Eva Holz:	Cestne povezave na Krasu od konca 17. do sredine 19. stoletja495
Dragica Čeč:	Upor podložnikov gospostva Švarcenek med tolminskim puntom513
Meta Turk:	Nekaj drobcev iz zgodovine družine Petazzi.....531
Petra Kavrečič:	Turistični razvoj jame Vilenica in Škocjanskih jam po poročanju planinskih društev in vodnikov v drugi polovici 19. stoletja547
Matija Zorn, Peter Kumer, Mateja Ferk:	Od gozda do gozda ali kje je goli, kamniti Kras?561
Barbara Šatej:	Prispevek k delovanju sežanske ženske podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda.....575
Matjaž Ravbar:	Letališča na Krasu v času soške fronte591
Jasna Fakin Bajec:	Komen – kraški Pariz. Interpretacija krajevne zgodovine na podlagi ustnih in časopisnih virov iz prve polovice 20. stoletja607
Miroslava Cencič:	Osnovna šola na Krasu pod Zavezniško vojaško upravo627
Nadja Terčon:	»Po srcu so ostali Kraševci«. Kras, Kraševci in morje645
Dimitrij Mlekuž:	Oblike prazgodovinske poljske razdelitve na Krasu.....675
Domen Zupančič, Manca Vinazza:	Suhozidna gradnja v prazgodovini na Krasu.....691
Eda Belingar:	Suhi zid, gradnik kulturne krajine na Krasu703
Verena Vidrih Perko:	Muzej Krasa: med željami, potrebami sodobne družbe, teorijo in prakso717

Gradivo

Poskus tridimenzionalne rekonstrukcije gradu Socerb (<i>Juan Pablo Maschio</i>).....725

Odzivi

Muzej krasa, stalna razstava Notranjskega muzeja v
Postojni: kratko razmišljanje o vlogi muzeološkega
znanja v muzejski komunikaciji (*Verena Perko*)727

Po razstavah

Muzej slovenskih filmskih igralcev
v Divači (*Špela Čížman*)729
KRAS, »Muzej krasa«/ *KARST*, »Karst Museum«,
Notranjski muzej Postojna (stalna razstava)
(*Magda Peršič in Alenka Čuk*)732

Ocene in poročila

Aleksander Panjek: Kulturna krajina in okolje Krasa:
o rabi naravnih virov v novem veku (*Neva Makuc*)739
Jasna Fakin Bajec in Oto Luthar: Kras in Brkini
za radovedneže in ljubitelje (*Dejvid Tratnik*)740

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.472+450.361)(082)

Iz zgodovine Krasa / uredil Miha Preinfalk ; [prevodi povzetkov Manca Gašperšič]. - Ljubljana :
Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2015. - (Kronika : časopis za slovensko krajevno zgodovino,
ISSN 0023-4923 ; letn. 63, 3)

ISBN 978-961-6777-19-3

1. Preinfalk, Miha
281839360

Med Krasom in krasom

Kras sodi med najbolj prepoznavne in najbolj priljubljene slovenske pokrajine. Marsikdo sanja o tem, da bi imel na Krasu hišo ali vikend, marsikdo si je te sanje tudi že uresničil. Pokrajina, podnebje, kulinarična ponudba in domačini so tisti magnet, ki vleče na jugozahod Slovenije. Vendar pa Kras ni zgolj našeto, Kras ima tudi bogato, pestro in razgibano zgodovino, ki smo jo pri *Kroniki* skušali (znova) osvetliti in približati širši javnosti.

Najprej je bilo treba razložiti razliko med Krasom in krasom. Kras z malo začetnico je pokrajina z značilnimi kraškimi pojavi in obsega skoraj polovico današnjega slovenskega ozemlja. Na veliko veljavo slovenskega krasa v svetovnem merilu opozarja dejstvo, da so slovenski izrazi za kraške pojave prešli v mednarodno znanstveno krasoslovno terminologijo. S čim podobnim se ne moremo pohvaliti v nobeni drugi znanstveni disciplini. Prav zaradi velikega pomena slovenskega krasa za razvoj discipline Slovenija v krasoslovnih krogih še zmeraj velja za zibelko panoge.

Kras z veliko začetnico pa je predvsem politični pojem, ki se je skozi stoletja nenehno spreminjal. Meje so bile gibljive zlasti v srednjem veku, ko je bilo območje Krasa torišče interesov med takratnimi akterji, med plemiškimi rodbinami višjega in nižjega ranga, oglejskim patriarhom in pozneje tudi Beneško republiko. Kras je imel tedaj veliko večji obseg od današnjega in je zajemal tudi Pivko, Brkine in notranjska kraška polja (Planinsko in Cerknjsko polje ter Loško dolino). Srednjeveški Kras je imel celo nastavke za razvoj v samostojno deželo, a se je ta proces iz različnih razlogov ustavil in Kras je bil pozneje upravno razdeljen med deželi Goriško in Kranjsko ter ozemlje mesta Trst. Danes s pojmom Kras označujemo območje med Vipavsko dolino na severu in vzhodu, Matarskim podoljem na jugu in Tržaškim zalivom na zahodu.

Pri snovanju pričujoče številke so bile geografske omejitve nujne. Pri tem smo izhajali iz ožje de-

finicije krasa in se omejili zgolj na današnji Kras z veliko začetnico, torej območje, ki obsega današnje občine Sežana, Divača, Komen in Hrpelje-Kozina. To je bilo naše izhodišče, čeprav se tega nismo strogo držali, ampak smo glede na historično razširjenost pojma Kras posegli tudi v druge današnje slovenske pokrajine, s pritegnitvijo Proseka in Devina pa celo v drugo državo. Nobene pokrajine, pa naj bo še tako določena z mejami, se ne da obravnavati ločeno od širše okolice, tako tudi Krasa ne. To se lepo vidi npr. pri cestnih povezavah, kjer šele z upoštevanjem širše slike dobimo jasen pregled nad območjem.

Če smo se morali omejiti geografsko, pa omejitve nismo imeli pri tematiki. Čeprav je poudarek res na zgodovini, pa smo k sodelovanju pritegnili tudi strokovnjake drugih ved. Tako kraška *Kronika* poleg zgodovinopisnih člankov ponuja tudi etnološke, arheološke, geografske in tudi muzeološke prispevke. Pri tej odločitvi nas je vodila misel, da je treba k obravnavi vsake kompleksne tematike, kar Kras nedvomno je, pristopati interdisciplinarno. Seveda bi se dalo tudi h kraški številki pritegniti še druge vede in osvetliti še druge tematike, a to naj ostane za kakšno drugo priložnost.

K sodelovanju smo povabili tudi dva muzeja, ki sta tesno povezana s Krasom oz. krasom, to sta Muzej krasa iz Postojne in Muzej slovenskih filmskih igralcev iz Divače, ki sta predstavila svoje delovanje in svoje poslanstvo. Hkrati pa objavljamo tudi prispevek, ki spodbuja k nastanku novega, t. i. ekomuzeja na Krasu. Z izborom pisane palete člankov, ki obravnavajo različne vidike Krasa, smo ponudili ne le zanimivo branje, pač pa tudi dovolj gradiva za nadaljnje raziskovanje in za nove ideje pri snovanju turistične ponudbe na Krasu.

Miha Preinfalk
odgovorni urednik *Kronike*

Between the Karst and karst

The Karst is one of the most recognisable and popular landscapes in Slovenia. Many dream of having a house or a holiday cottage in the Karst, many have made this dream come true. The landscape, climate, cuisine and local people are the magnet that attracts most visitors to the southwestern part of Slovenia. But the Karst is much more than that: it has a rich, complex and variegated history which the authors of *Kronika* have (again) tried to illuminate and bring closer to the general public.

First, it was necessary to explain the difference between the Karst and karst. We use the term karst in reference to a landscape that has characteristic karst features and covers nearly one half of the present-day Slovenian territory. The significance of Slovenian karst on a global scale is reflected in the fact that Slovenian terms for karst features have been introduced in international karstological terminology. No other scientific discipline can boast of such success. Due to the important role that Slovenian karst has played in the development of the said discipline, Slovenia is still regarded as the cradle of karstology.

The Karst, on the other hand, is a political concept that has for centuries been subject to constant change. Boundaries were especially flexible in the Middle Ages, when the Karst area witnessed the tug of conflicting interests among different actors—noble families of different ranks, the Patriarch of Aquileia and later the Venetian Republic. In that period, the Karst covered a much larger area than today, including Pivka, Brkini and karst fields of Inner Carniola (Planinsko and Cerkljansko polje and Loška dolina). The medieval Karst was even endowed with all the necessary conditions to be transformed into an independent province, but this process was stopped for various reasons and the Karst was later administratively divided into the provinces of Gorizia, Carniola and the territory of the City of Trieste. Today, the term Karst is used in reference to the area between Vipavska dolina in the north and east, Matajursko podolje in the Gulf of Trieste in the west.

Some geographic limitations were necessary during the preparation of the current issue. We derived from the narrow definition of karst and kept our fo-

cus on the present-day Karst, i.e. area encompassing the present-day municipalities of Sežana, Divača, Komen and Hrpelje-Kozina. This was our starting point. However, rather than strictly following the set course, we also took account of the historical presence of the term Karst and thus expanded our research into other present-day Slovenian provinces, as well as areas across the national border, such as Prosecco/Prosek and Duino/Devin. No province, no matter how well defined by borders, can be treated separately from its broader surroundings, not even the Karst. This is especially evident on the example of road connections, where we can only get a clear view of the area once we see the big picture.

Unlike in terms of geographic coverage, no restrictions applied to the selection of themes. Even though the focus of our attention was on history, experts of other scientific disciplines were invited to participate as well. Thus, apart from historiographical articles, the current issue of *Kronika* also offers ethnological, archaeological, geographic as well as museological contents. This decision was based on the idea that every complex theme, which the Karst undoubtedly is, requires an interdisciplinary approach. A number of other scientific disciplines could, of course, be used in the making of the karst-themed issue of *Kronika* to illuminate additional themes, but we shall leave it for another occasion.

Our invitation to collaborate was also accepted by two museums which are closely linked to the Karst or karst – i.e. the Karst Museum in Postojna and the Museum of Slovenian Film Actors in Divača – and which presented their activities and mission. And finally, the current issue of *Kronika* also features an article that encourages the establishment of the so-called ecomuseum in the Karst. Owing to its broad selection of articles addressing different aspects of the Karst, the current issue of *Kronika* provides not only an interesting reading but also sufficient material to conduct further research and develop new ideas regarding the tourist offer in the Karst.

Miha Preinfalk
Managing Editor of *Kronika*

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 551.435.88:81'373

Prejeto: 17. 6. 2015

Mateja Ferk

dr. geografskih znanosti, znanstvena sodelavka, Geografski inštitut Antona Melika, Znanstvenoraziskovalni center
Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Gosposka ulica 13, SI-1000 Ljubljana

E-pošta: mateja.ferk@zrc-sazu.si

Matija Zorn

dr. geografskih znanosti, višji znanstveni sodelavec, docent, Geografski inštitut Antona Melika, Znanstvenoraziskovalni center
Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Gosposka ulica 13, SI-1000 Ljubljana

E-pošta: matija.zorn@zrc-sazu.si

Kras – večpomenski izraz z mednarodno veljavo

IZVLEČEK

Beseda kras ima v slovenskem jeziku trojni pomen: kot zemljepisno ime za pokrajino Kras, kot občno ime »kras«, ki pomeni kamnito pokrajino, in kot strokovni izraz »kras«, povezan z znanstveno disciplino krasoslovje. Krasoslovje je prav na slovenskem krasu dobilo svoje znanstvene temelje, s tem pa je povezano tudi, da so slovenski izrazi za kraške pojave prešli v mednarodno znanstveno krasoslovno terminologijo. Pokrajino Kras imenujemo tudi »matični Kras«, za območje med Vrhniko in Trstom, kjer so bile prvič strokovno opisane kraške značilnosti, pa se je uveljavil izraz »klasični kras«. S tem izrazom označujemo referenčni kraški tip reliefa, katerega reliefne oblike sodobno krasoslovje obravnava kot tipične ali izhodiščne oziroma klasične, s katerimi se primerja vse kraške oblike po svetu.

KLJUČNE BESEDE

kras, Kras, matični Kras, klasični kras, krasoslovje, slovenski Dinarski kras

ABSTRACT

KRAS – A POLYSEMOUS TERM WITH INTERNATIONAL RECOGNITION

The term kras (karst) has three implications in the Slovenian language: it appears as a topographical name for the Kras (Karst) region or the Kras (Karst) Plateau, as an appellative denoting a rocky landscape and as a technical term »karst« used in karstology. Karstology as a scientific discipline started to develop on the key examples from the Slovenian karst. Consequently, Slovenian terms denoting various karst features were passed into international karstological terminology. In the Slovenian language the Karst is also referred to as the »Mother Karst« in the sense of »the cradle of karst«; the area between Vrhnika and Trieste, where the first karst features were described, is called the Classical Karst. The term stands for a typical karst landscape and prototypical relief, whose features are treated by contemporary karstology as typical or basic (classical) and to which all other karstic features throughout the world are compared.

KEY WORDS

karst, Kras (Karst) Plateau, Classical Karst, karstology, Slovenian Dinaric Karst

Beseda **kras** ima v slovenskem jeziku trojni pomen:¹

- zemljepisno ime za pokrajino **Kras**,
- občno ime »kras«, ki pomeni kamnito pokrajino, in
- strokovni izraz **kras**, povezan z multidisciplinarno znanstveno panogo krasoslovje, ki je prav na območju slovenskega krasa dobila svoje znanstvene temelje.

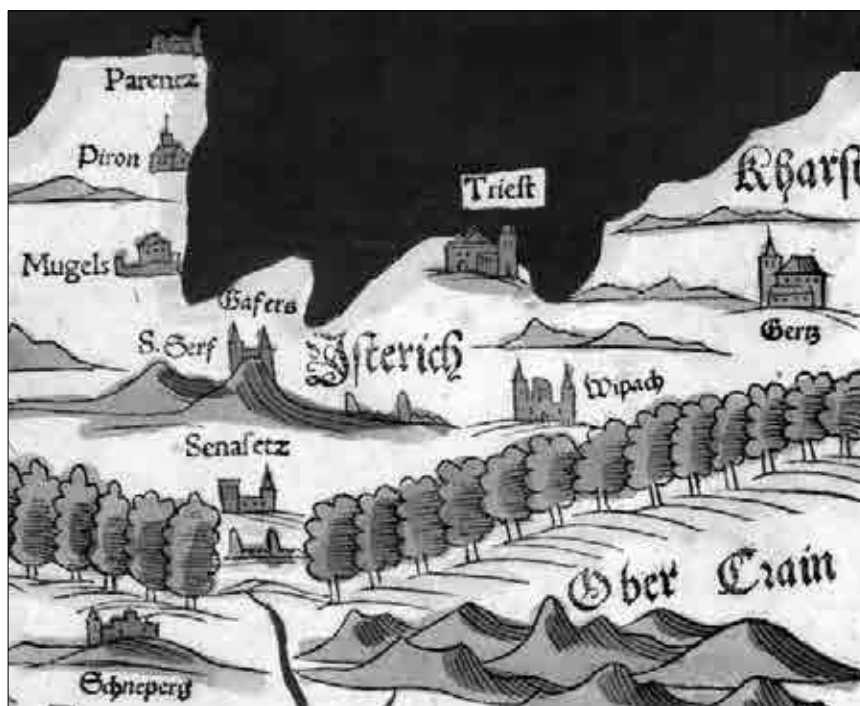
V splošnem velja, da beseda **kras** izhaja iz predindoevropskega korena *kar(r)a/gar(r)a* oziroma ilirsko-venetske različice *karuan* v pomenu kamen ali skala, latinsko *carsus*, italijansko *carso* in nemško *Karst*.² Druge razlage izvora besede **kras** navajajo možnosti, da se je osnova *Karus* razvila iz predromanske besede *carrach*, v pomenu krastav, ali *carrac*, v pomenu skala, pečina. Manj verjetna možnost pa je, da je beseda sorodna slovanski besedi *korsta*, v pomenu krasta.³

V publikaciji Slovenska kraška terminologija je termin **kras** pojasnjen kot »ozemlje, kjer vlada zaradi razpoklinske prepustnosti kamnine podzemeljsko (kraško) pretakanje vode, učinkovito kemično raztapljanje kamnin in kjer so lahko razvite tudi značilne površinske in podzemeljske oblike«. ⁴ V Geološkem terminolo-

škem slovarju je izraz **kras** predstavljen kot »površje in podzemlje z značilnimi oblikami, nastalimi zaradi kemičnega in mehanskega delovanja vode v apnencu, redkeje v drugih kamninah«. ⁵ V Geografskem terminološkem slovarju pa sta predstavljeni dva pomena: 1) »ozemlje s kraškim vodnim odtokom in korozijo lahkotopnih karbonatnih kamnin, za katero so značilni kraški procesi, pojavi in oblike«, ter 2) ljudski izraz za »kamnito goličavo«. ⁶

Pokrajina Kras

Pokrajinsko ime **Kras**, pisano z veliko začetnico, pomeni planotasto kraško pokrajino med Vipavsko dolino na severu, Vipavskimi Brdi na vzhodu, Matarskim podoljem na jugu in Tržaškim zalivom na zahodu. Kako je potekal prenos besede **kras** iz ljudskega poimenovanja kamnite pokrajine v pokrajinsko ime, ni povsem pojasnjeno. ⁷ Najstarejše omembe območja segajo v rimsko dobo, ⁸ ko so popotniki opisovali predvsem ponor Reke v Škocjanskih jamah in izvire Timave v Tržaškem zalivu. ⁹ Najstarejši srednjeveški zapis imena pokrajine v obliki »Carso« je iz leta 1150 in v obliki »Karsto« iz okrog leta 1200, ¹⁰

Slika 1: Izsek iz zemljevida *Descriptio Totius Illyridis Sebastiani Münstra* iz sredine 16. stoletja z nemško obliko zapisa »Kharst« (zgoraj desno; zemljevid je orientiran proti jugu).

¹ Gams, *Kras v Sloveniji*, str. 11.

² Gams, *Kras v Sloveniji*, str. 11–12; Rostaing, Les Noms; Kranjc, About the name, str. 83; Kranjc, The origin, str. 568.

³ Snoj, *Etimološki slovar*, str. 211–212.

⁴ Gams, *Slovenska kraška*, str. 13.

⁵ Pavšič, *Geološki terminološki*, str. 142.

⁶ Kladnik, Lovrenčak in Orožen Adamič, *Geografski terminološki*, str. 187.

⁷ Gams, *Kras v Sloveniji*, str. 12.

⁸ Kranjc, About the name, str. 83.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Gl. prispevek Mihe Kosija v tej številki *Kronike*.

Slika 2: Izsek iz zemljevida Kranjske Janeza Vajkarda Valvasorja iz leta 1689 z označenim pokrajinskim imenom Kras »Karstia« (Valvasor, Čast in slava). Vidimo tudi zelo poudarjeno Cerkniško jezero.

Slika 3: Izsek iz zemljevida Kranjske Baltazarja Hacqueta iz leta 1778 z označeno slovensko obliko zapisa »Na Krassi« (Hacquet, Oryctographia Carniolica).

Slika 4: Izsek iz jožefinskega vojaškega zemljevida (1784–1787) na območju Prešnice, kjer je ime pokrajine zapisano trojezično – slovensko »Krassovina«, italijansko »Carso« in nemško »Karscht« (Rajšp in Trpin, Slovenija, str. 279, zemljevid sekcije 227).

podobne starosti pa naj bi bil tudi najstarejši slovenski zapis v obliki »Grast«. ¹¹ Od 13. stoletja naprej se pojavljajo različne oblike zapisa, kot so *Kras*, *Karst*, *Karsto*, *Carso* in druge (slike 1–4). ¹² Za pokrajino uporabljamo tudi poimenovanje »matični Kras«. ¹³

Kamnito ozemlje

Beseda *kras* se uporablja kot občno ime, ki pomeni kamnito, kmetijsko neugodno zemljišče. ¹⁴ Zato ni čudno, da se zemljepisno ime *Kras* (in izpeljanke iz istega korena) poleg same pokrajine *Kras* po Sloveniji pogosto uporablja na stiku *krasa* in *nekrasa* (slika 5), kjer so s tem poimenovanjem razlikovali med očitnimi pokrajinskimi razlikami med kamnitimi (kraškimi) območji ter s prstjo bogatejšimi (nekraškimi) predeli. ¹⁵ Rudolf Badjura (1881–1963) v delu *Ljudska geografija za Kras* pravi, da gre za »kamnito, pusto tlo« ¹⁶ ter da ime »kras« zasledimo tudi izven političnih meja Slovenije oziroma izven Dinarskega *krasa*, ¹⁷ na primer v Vzhodnih Alpah »okrog mno-

gih gorskih kmetij« (*Kras*, *Krass*, *Krassbach*, *Krastal*, *Kraswald*). ¹⁸

Vendar pa so nekoč kamnita kraška območja danes zaradi velikih sprememb v rabi tal (predvsem pogozdovanja in opuščanja rabe) precej drugačna kot v času »klasičnih« raziskav v 19. stoletju. Andrej Kranjc je za pokrajino *Kras* zapisal: » ... Iz literature, predvsem starejše, že bolj zgodovinske, dobi človek občutek, da je *Kras* gola planota, pusta, skalnata, kamnita, polna vrtač, vmes pa zijajo odprtine – vhodi v jame in brezna. Ko tak potnik pride na *Kras*, zaman išče tako pokrajino: vse je zeleno, zaraslo z drevjem in grmovjem, prepredeno s cestami in pozidano ...« ¹⁹

Strokovni izraz

Z besedo *kras* so slovenski izrazi za kraške pojave prešli v mednarodno znanstveno *krasoslovno* terminologijo. S čim podobnim se ne moremo pohvaliti v nobeni drugi znanstveni disciplini. Zaradi pomena slovenskega *krasa* za razvoj discipline Slovenija v *krasoslovnih* krogih še zmeraj velja za zibelko panoge. ²⁰ Kranjc je glede tega zapisal: »Lahko rečem, da ni pomembnega *krasoslovca* na svetu, ki ne bi obiskal slovenskega 'klasičnega' *krasa*. Dokazi so primeri, slikovno gradivo in citati z našega *krasa* v vseh pomembnejših razpravah, monografijah in učbenikih o *krasu*.« ²¹ Ob takšnem mednarodnem pomenu težko razumemo,

¹¹ Gams, *Kras v Sloveniji*, str. 11.

¹² Snoj, *Etimološki slovar*, Gams, *Kras v Sloveniji*.

¹³ Gams, *Slovenska kraška*, str. 13; Gams, *Razvoj slovenskih besed*, str. 42; Radinja, *Matični Kras*, str. 23; Ravbar, *Matični ali klasični kras?*, str. 19; Tudi »Matični Kras« (Rejec Brancelj, str. 69).

¹⁴ Badjura, *Ljudska geografija*.

¹⁵ Gams, *Kras v Sloveniji*.

¹⁶ Badjura, *Ljudska geografija*, str. 130.

¹⁷ Dinarski *kras* imenujemo kraško območje Dinarskega gorstva, ki se razprostira na zahodu Balkanskega polotoka med Slovenijo in Albanijo; Mihevc in Prelovšek, *Geographical position*, str. 6.

¹⁸ Badjura, *Ljudska geografija*, str. 131; Gams, *Kras v Sloveniji*, str. 11.

¹⁹ Kranjc, *Pomen Krasa*, str. 25.

²⁰ Kranjc, *Karstology*; Ford, *Perspectives*.

²¹ Kranjc, *Kras a gathering*, str. 86.

Slika 5: Zemljepisno ime Kras se pogosto pojavlja na stiku krasa in nekrasa. V Registru zemljepisnih imen²² se zemljepisno ime »Kras« po Sloveniji pojavlja prek osemdesetkrat. V Registru se poleg tega več kot petdesetkrat pojavljajo še izpeljanke iz istega korena. Na zemljevidu je prikazana pojavnost imena na območju jugozahodne Slovenije.

da sta zgodovina in razvoj krasoslovja med Slovenci razmeroma slabo poznana, čeprav gre za neke vrste našo »paradno« znanstveno disciplino, kot je opozoril Ivan Gams (1923–2014).²³

V krasoslovnih in geografskih krogih je bila zgodovina krasoslovja²⁴ in speleologije²⁵ zadovoljivo raziskana. V skromnejšem obsegu so pomen slovenskega krasa za razvoj krasoslovja in speleologije obravnavali geologi,²⁶ arheologi,²⁷ zgodovinarji²⁸ in biologi.²⁹ Pogrešamo tudi več jezikoslovnih raziskav³⁰ o prenosu slovenskih besed v mednarodno terminologijo. Nekaj

objav zasledimo v poljudni literaturi.³¹ Kljub vsem objavam pa vloga slovenskega krasa za razvoj krasoslovja še zmeraj predstavlja izziv za sodobno krasoslovje, da o krepitvi njegove vloge v slovenski zavesti ne govorimo.

Opisovanje površinskih kraških pojavov in podzemnih jam ima na ozemlju med Vrhniko in Trstom dolgo tradicijo. Leta 1678 je Athanasius Kircher (1602–1680) objavil *Mundus Subterraneus*,³² v katerem dokazuje svojo razlago kraške hidrologije na primeru Cerknškega jezera. Janez Vajkard Valvasor (1641–1693) je z objavo razlage presihanja in polnjenja Cerknškega jezera (slika 6) pridobil članstvo v londonski Kraljevi družbi.³³ Z delom *Čast in slava Vojvodine Kranjske* (1689)³⁴ je pomembno prispeval k prepoznavnosti slovenskega Dinarskega krasa.³⁵ Pri popotnikih iz 18. in z začetka 19. stoletja je na primer mogoče opaziti »... nedosledno prepisovanje in interpretacije njegove Slave ...«. ³⁶

Valvasorjev sodobnik glede pisanja o Cerknškem jezeru je bil Edward Brown (1644–1708), ki je tako kot Valvasor objavil razpravo o jezeru v *Philosophi-*

²² Splet: http://www.e-prostor.gov.si/si/zbirke_prostorskih_podatkov/topografski_in_kartografski_podatki/register_zemljepisnih_imen/ (11. 6. 2015).

²³ Gams, *Kras v Sloveniji*, str. 11.

²⁴ Na primer: Shaw, *Foreign travellers*; Kranjc, About the name; Kranjc, Mednarodni simpozij; Kranjc, Vloga slovenskih; Kranjc, Kras (the Classical Karst); Kranjc, The history of karst resources; Kranjc, Baltazar Hacquet; Kranjc, Short history of research; Kranjc, Balthasar Hacquet, pionnier; Shaw in Čuk, *Slovenski kras*.

²⁵ Na primer: Gams, Izraba jam; Gams, Prispevek k zgodovini; Kranjc, Raziskovanje vodnih; Kranjc, A short historical; Kranjc, Baltazar Hacquet; Kranjc, Vloga slovenskih; Kranjc, Dvorni matematik; Kranjc, The role of Ljubljana Museum; Kranjc, Baltazar Hacquet kot speleolog; Kranjc, Baltazar Hacquet; Zorn, Erhartič in Komac, La Slovénie.

²⁶ Na primer: Pavlovec, A. C. Morlot; Pavlovec in dr., History of geological.

²⁷ Na primer: Freligh, Škocjanske jame.

²⁸ Na primer: Čuk, Development; Shaw, Early electric.

²⁹ Na primer: Praprotnik, Karel Dežman; Čeligoj, Etimološka analiza.

³⁰ Na primer: Bosák, Notes.

³¹ Na primer: Habe, Speleologija; Gams, Kaj pomeni beseda; Puhar, Iz časov; Kranjc, Kras (the Classical Karst); Kranjc, Baltazar Hacquet (1739/40–1815) – krasoslovec; Kranjc, Veda o podzemnih; Kranjc, Kras in raziskovanje.

³² Kirchner, *Mundus subterraneus*.

³³ Kranjc, Short history of research.

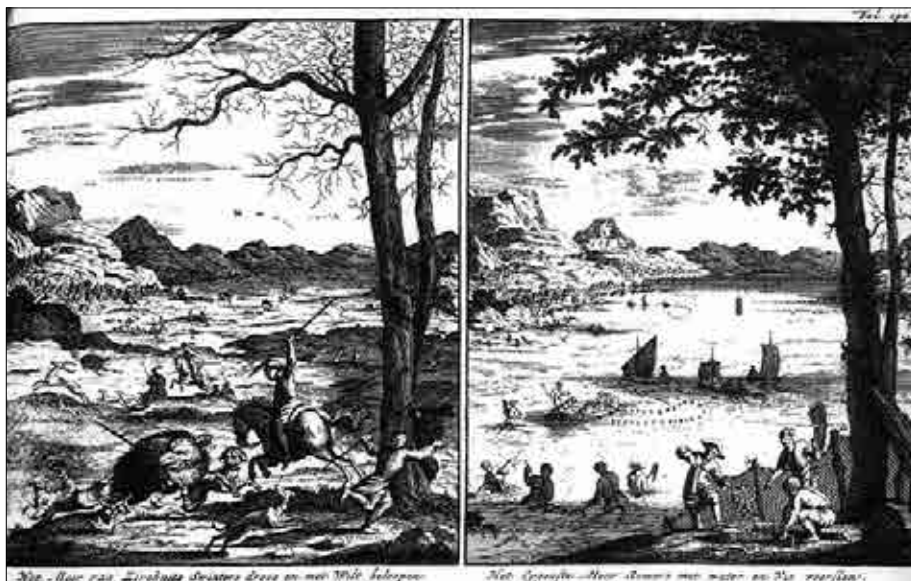
³⁴ Valvasor, *Čast in slava*.

³⁵ Kranjc, Short history of research.

³⁶ Kavrečič, Pričevalci preteklosti, str. 698.

Slika 6: Valvasorjev zemljevid Cerkniškega jezera (Gams, *Kras v Sloveniji*, str. 16).

Slika 7: Brownova upodobitev Cerkniškega jezera s konca 17. stoletja. V jezeru se lahko del leta lovi ribe, del leta pa živali (Shaw, *Foreign travellers*, str. 62).

cal Transactions londonske Kraljeve družbe. Njegovi opisi slovenskega krasa so pomembno vplivali na obiskovalce za njim. V nizozemski izdaji svojih popotovanj (1696) je objavil sliko Cerkniškega jezera (slika 7), ob katero je zapisal, da se da v jezeru del leta loviti ribe, del leta pa živali.³⁷

Kraške oblike, kot so škraplje, vrtače, udornice, kraška polja, jame itd., so značilne za velik del Dinarskega gorstva, ki se razteza na zahodu Balkan-

skega polotoka. Prav tako so velika kraška območja z razvitimi kraškimi oblikami značilna za več drugih evropskih pokrajin (npr. Pireneji, Alpe, Karpati, Ural) in pokrajin drugih celin (npr. kitajski kras, Nullarbor v Avstraliji, kras v Severni Ameriki), ki skupaj predstavljajo okoli eno petino nepolede- nelega kopnega zemeljskega površja.³⁸ Da je prav pokrajina Kras postala sinonim za tip zemeljskega površja z značilnimi reliefnimi in podzemljskimi

³⁷ Shaw, *Foreign travellers*, str. 62.

³⁸ Ford in Williams, *Karst Hydrogeology*, str. 5.

Slika 8: Neporaščena pokrajina Kras v okolici Trsta leta 1901 (Pogozdovanje Krasa, str. 36).

oblikami ter se tovrstne pokrajine po vsem svetu s strokovnim izrazom imenujejo po njej (kraško površje, kraške oblike), so soodgovorne geopolitične razmere na širšem območju med 16. in 19. stoletjem.³⁹ Zavedati se namreč moramo, da je nabor kraških oblik na Krasu bistveno manjši v primerjavi z ostalim delom slovenskega Dinarskega krasa. Prav tako so nekateri kraški pojavi v preostalem delu Dinarskega krasa izven območja Slovenije še bolj izraženi.⁴⁰ Pokrajina Kras je predstavljala najnižji varen prehod med Srednjo Evropo oziroma Podonavjem in Trstom oziroma severno Italijo. Prehod zahodneje so oteževale Alpe, jugovzhodno pa je bilo »nevarno« mejno območje s turško državo.⁴¹ Prometna prehodnost in varnost sta tako pritegnili trgovce in popotnike ter kasneje tudi učenjake, ki so opisovali kraško pokrajino.

V tistem obdobju je bil Kras brezdrevesna, kamnita, brezvodna pokrajina (slika 8), pri prečkanju katere je bilo treba biti precej previden in dobro pripravljen, in sicer zaradi vročine in pomanjkanja vode v poletnih mesecih ter burje in snežnih zametov v zimskih mesecih.⁴² Zato je na tiste, ki so jo prečkali, naredila močan vtis.⁴³

Na slovenski kras so prihajali številni raziskovalci, ki so razvijali hipoteze in teorije o geomorfološkem in hidrološkem razvoju krasa.⁴⁴ Prvi, ki je zapisal, da kras ni zgolj planota Kras, ampak da je to tip pokrajine, je bil Franc Jožef Hohenwart (1771–1844) v uvodu vodnika⁴⁵ po Postojnski jami (leta 1830): »... kras ni le na Krasu, ampak je to pas ozemlja, ki se vleče od videmskega okrožja pa do grškega otoka Kefalonije ...«. ⁴⁶ V 19. stoletju so zlasti geografi in geologi bistveno prispevali k dokončni uveljavitvi strokov-

nega izraza kras in njegovih izpeljank v mednarodni znanstveni terminologiji.⁴⁷ Tako je v drugi polovici 19. stoletja Kras oziroma za to pokrajino značilno kraško površje že postalo sinonim za vsa apnenčasta območja oziroma območja s podobnim reliefom.⁴⁸

V 20. stoletju so pomembni prispevki k teoretskim osnovam krasoslovja prihajali zlasti iz drugih kraških območij po svetu.⁴⁹ Kljub temu pa se pomen Dinarskega krasa za krasoslovje še vedno kaže v vsakoletnem mednarodnem srečanju krasoslovcev z vsega sveta v Postojni (leta 2015 je potekala že 23. mednarodna krasoslovna šola »Klasični kras«)⁵⁰ ter izdajanju ene osrednjih mednarodnih krasoslovnih revij *Acta carsologica* (leta 2015 je izšel že 44. letnik).⁵¹ Od leta 2002 je v Postojni tudi trajni sedež mednarodne speleološke zveze UIS (*Union Internationale de Speleologie*), ki je bila leta 1965 ustanovljena prav v Postojni.⁵²

S slovenskega dela Dinarskega krasa prihaja eno najpomembnejših krasoslovnih odkritij zadnjih desetletij, ki je povsem spremenilo teoretske predpostavke razumevanja razvoja krasa. V začetku 90. let preteklega stoletja je Andrej Mihevc s sodelavci⁵³ z Inštituta za raziskovanje krasa Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti predstavil »brezstropne jame« (slika 11), s čimer je bila dokončno ovržena teorija o cikličnem razvoju krasa⁵⁴ (slika 10) oziroma teorija o predkraški fazi⁵⁵ ter postavljen temelj za povsem drugačno dojetje procesov na krasu.

Prenos krajevnih poimenovanj za kraške oblike v mednarodno krasoslovno terminologijo

Pomen slovenskega krasa za razvoj znanstvenih panog, kot sta krasoslovje in speleologija, se kaže tudi v prenosu slovenskih izrazov za kraške oblike v mednarodno krasoslovno terminologijo. Proces se je začel že s Hohenwartovim (1830) vodnikom⁵⁶ po Postojnski jami, ki je sicer izšel v nemškem jeziku. Tako je izraz kras v pomenu kamnite pokrajine v nemški različici *Karst* prešel v tujo literaturo.⁵⁷

³⁹ Kranjc, About the name, str. 84.

⁴⁰ Mihevc, Prelovšek in Zupan Hajna, *Introduction*.

⁴¹ Kranjc, About the name, str. 84; Kranjc, Kras (the Classical Karst).

⁴² Kranjc, About the name, str. 84.

⁴³ Shaw, *Foreign travellers*; Olof in Okuka, *Traumreisen*; Kavrečič, Pričevalci preteklosti.

⁴⁴ Kranjc, Short history of research.

⁴⁵ Hohenwart, *Wegweiser*; Kranjc, The origin, str. 569.

⁴⁶ Kranjc, Pomen Krasa, str. 24.

⁴⁷ Na primer: Morlot, *Über die geologischen*; Schmidl, *Die Grotten*; Lorenz, *Geologische*; Urbas, *Die oro- und hydrographischen*; Urbas, *Die Gewässer*; Urbas, *Das Phänomen*; Cvijić, *Das Karstphänomen*.

⁴⁸ Kranjc, Short history of research, str. 84; Kranjc, Kras a gathering, str. 86.

⁴⁹ Ford in Williams, *Karst Hydrogeology*.

⁵⁰ Splet: <http://iks.zrc-sazu.si/si/> (3. 6. 2015).

⁵¹ Splet: <http://ojs.zrc-sazu.si/carsologica/> (3. 6. 2015).

⁵² *What is the UIS*.

⁵³ Mihevc, Brezstropa jama; Mihevc in Zupan Hajna, *Clastic sediments*; Mihevc, Šlabe in Šebela, *Denuded caves*; Mihevc, *Speleogeneza*.

⁵⁴ Melik, *Slovenija*, str. 135; Mihevc, *Nove interpretacije*, str. 16.

⁵⁵ Teorija, da je bil pred zakrasevanjem na krasu »normalen« rečni relief s površinsko tekočimi vodami; Radinja, *Zakrasevanje v Sloveniji*, str. 200, 226; Radinja, *Matični Kras*, str. 24; Mihevc, *Nove interpretacije*, str. 16.

⁵⁶ Hohenwart, *Wegweiser*.

⁵⁷ Kranjc, *Važnost Dinarskog krša*.

Med najpomembnejša dela, ki so slovenske izraze prenesla v druge jezike, se uvršča monografija *Das Karstphänomen* (1893)⁵⁸ srbskega geografa Jovana Cvijića (1865–1927). Cvijić je v mednarodno krasoslovno terminologijo vpeljal številne slovenske izraze za poimenovanje kraških pojavov: kraško polje (ang. *polje*, nem. *Polje*, špa. *polje*, fra. *polje*), vrtača (ang. *doline*, nem. *Doline*, špa. *doline*, fra. *doline*), uvala (ang. *uvala*, nem. *Uvala*, špa. *uvala*), ponor (ang. *ponor*, nem. *Ponor*, špa. *ponor*, fra. *ponor*), udorna vrtača oziroma udornica (ang. *collapse doline*), ter številne druge izraze iz Dinarskega krasa, na primer *bogaz* (hrv./srb.; slo. *bogaz*, ang. *bogaz*), *hum* (hrv./srb.; slo. *hum*, ang. *hum*), *kamenica* (hrv./srb.; slo. *škavnica*, ang. *kamenitza*).⁵⁹

Zaradi svojega zgodovinskega pomena se planota Kras pogosto naslavlja tudi kot *matični k(K)ras*, kar smo omenili že v poglavju o pokrajini Kras. Geografski terminološki slovar za »matični kras« navaja: »pokrajina Kras ..., ki je bila zaradi značilnih kraških pojavov najprej strokovno preučena, raziskovana.«⁶⁰ To poimenovanje pa moramo pomensko razlikovati od izraza »klasični kras«,⁶¹ s katerim označujemo referenčni kraški tip reliefa⁶² med Vrhniko in Trstom, kjer so bile prvič strokovno opisane kraške značilnosti⁶³ oziroma so raziskave kraških oblik tega območja privedle do razcveta in razmaha krasoslovja ter speleologije kot znanosti. Posledično jih sodobno krasoslovje obravnava kot tipične ali izhodiščne oziroma klasične oblike, s katerimi se primerja vse kraške oblike po svetu, v zadnjem času pa tudi na drugih nebesnih telesih.⁶⁴

Nekatere razširjene strokovne neresnice o krasu

Modernizacija raziskovalnih metod v drugi polovici 20. stoletja je tako kot v drugih znanstvenih panogah tudi pri preučevanju krasa privedla do kritičnega pretresa »starega« znanja in vzpostavitve novih teoretskih izhodišč.⁶⁵ Krasoslovje je pravo »teoretsko revolucijo« doživelo v devetdesetih letih preteklega stoletja z zgoraj omenjenimi brezstropimi jamami.⁶⁶

⁵⁸ Cvijić, *Das Karstphänomen*.

⁵⁹ Gams, *Slovenska kraška*; Ford in Williams, *Karst Hydrogeology*.

⁶⁰ Kladnik, Lovrenčak in Orožen Adamič, *Geografski terminološki*, str. 213.

⁶¹ Gams, *Slovenska kraška*, str. 13; Kranjc, *About the name*, str. 88; Kranjc, *Kras (the Classical Karst)*, str. 154.

⁶² Kogovšek, *Prva mednarodna*, str. 212; Ravbar, *Matični ali klasični kras?*, str. 20.

⁶³ Gams, *Slovenska kraška*, str. 13. V Geografskem terminološkem slovarju je pod geslom klasični kras navedeno: »dinarski kras, ki je postal vzorčni primer v krasoslovju« (Kladnik, Lovrenčak in Orožen Adamič, *Geografski terminološki*, str. 170), kar pa je preširoka opredelitev, saj lahko kot klasičnega opredelimo zgolj slovenski del Dinarskega krasa (glej: Kranjc, *About the name*; Gams, *Kras v Sloveniji*; Ford in Williams, *Karst Hydrogeology*).

⁶⁴ Na primer: Baioni, Zupan Hajna in Wezel, *Karst landforms*.

⁶⁵ Rhodas in Thorn, *The Role*.

⁶⁶ Mihevc, *Brezstropa jama*; Mihevc, *Speleogeneza*.

Kljub temu se stare razlage, čeprav so med krasoslovci že več desetletij opuščene, na primer o že omenjeni *predkraški fazi*, predvsem pa o *razvoju kraških polj iz vrtač*, vztrajno pojavljajo tako v strokovni kot poljudni literaturi. To lahko deloma pripišemo »Melikovi geomorfološki šoli.«⁶⁷ Anton Melik (1890–1965) je med obema vojnama, predvsem pa po drugi svetovni vojni, objavljaj temeljna geografska dela o Sloveniji,⁶⁸ postavil pa je tudi »temelje slovenski geomorfologiji.«⁶⁹ Med drugim je podal opis značilnosti in razvoja kraškega površja.⁷⁰ »... Pri pojasnjevanju rečnega reliefa se je oprl na takrat uveljavljeno in moderno Davisovo ciklično shemo ...«,⁷¹ a žal, kot piše Peter Habič (1934–1998), se je »... Davisov erozijski model ... pregloboko zajedel v zavest, da bi mogli pravočasno oceniti še druge vplive na oblikovanje ravnot.«⁷²

Tudi teorija o predkraški fazi oziroma o fazi rečnega reliefa na krasu izhaja iz teorije Williama Morrisa Davisa (1850–1934) o cikličnem razvoju površja,⁷³ ki sta jo nadgradila Walther Penck (1888–1923)⁷⁴ in Lester Charles King (1907–1989).⁷⁵ Teorije so predvidevale večfazni razvoj površja, pri čemer najprej pride do tektonskega dviga bolj ali manj uravnane površje, ki ga nato rečni sistemi preoblikujejo, dokler ponovno ne nastane bolj ali manj uravnano površje, tako imenovan »*peneplen*«. Podobno naj bi veljalo za kraška območja (sliki 9 in 10), kjer se naj po tektonskem dvigu ne bi mogla takoj vzpostaviti kraška hidrologija, temveč bi po krasu najprej tekle reke. Šele ko bi kraško območje prišlo v fazo zakrasevanja, naj bi se površinski vodotoki prestavili v podzemlje (slika 10).

Danes vemo, da te teorije ne držijo, da je tektonsko dviganje ozemelj počasno ter da vsi procesi denudacije,⁷⁷ tako rečna erozija kot kraška korozija, delujejo na kopno površino takoj, ko se ta dvigne iz morja, oziroma da se »zakrasevanje« kamnin začne še pred njihovim dvigom iz morja.⁷⁸ Še zlasti pa za kraška območja velja, da se zaradi kemičnega raztapljanja kamnin navidezno znižuje vse površje hkrati. Pri tem se površje »pomlajuje«; na površje prihajajo nekdanje podzemne kraške votline – brezstropne jame (slika 11).

Drugi zelo razširjen primer napačnega razumevanja kraških procesov je genetska razlaga nastanka večjih kraških kotanj z združevanjem vrtač v uvale

⁶⁷ Gams, William.

⁶⁸ Na primer: Melik, *Slovenija* (1935); Melik, *Slovenija* (1963).

⁶⁹ Habič, *Melikov prispevek*, str. 45.

⁷⁰ Melik, *Slovenija* (1963), str. 130–144.

⁷¹ Habič, *Melikov prispevek*, str. 46.

⁷² Prav tam.

⁷³ Davis, *The geographical cycle*; Bognar, *The theory*.

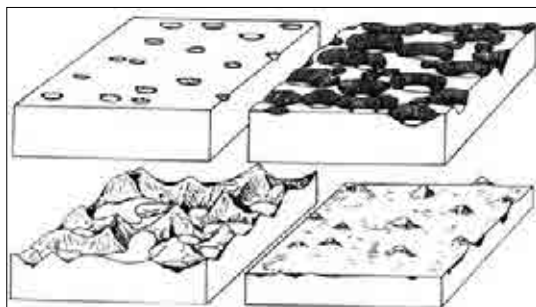
⁷⁴ Penck, *Die morphologische Analyse*.

⁷⁵ King, *Canons of landscape*.

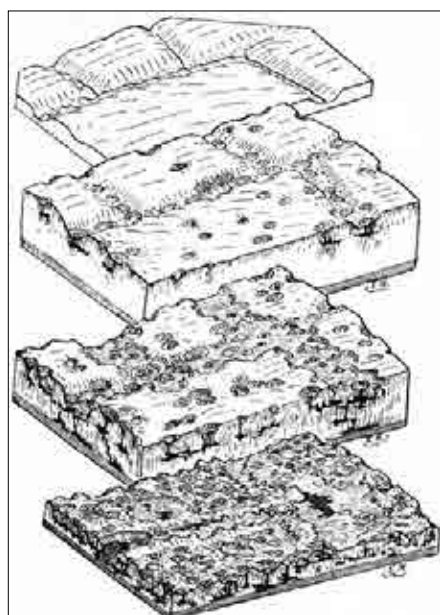
⁷⁶ Bognar, *The theory*, str. 195.

⁷⁷ Procesni zniževanja površja; Pavšič, *Geološki terminološki*, str. 58.

⁷⁸ Romanov, Gabrovšek in Dreybrodt, *The impact of hydrochemical*; Fleury, Bakalowicz in de Marsily, *Submarine springs*; Ginés in Ginés, *Eogenetic karst*; D'Angeli in dr., *Uplifted flank margin*.

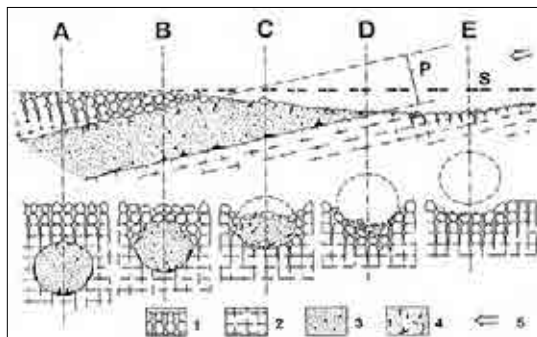
Slika 9: Model razvoja kraškega površja po Alfredu Grundu (1875–1914). Model kaže razvoj površja z združevanjem manjših kraških kotanj v večje, do končne uravnave oziroma peneplena.

Slika 10: Model razvoja kraškega površja, kot ga je v svoji monografiji o Sloveniji predstavil Anton Melik. Zgornja slika kaže relief pred zakrasevanjem s površinsko tekočimi vodami. Sledi faza zakrasevanja (druga in tretja slika). Na koncu erozija in denudacija relief tako nižata, da se zopet pojavijo po površju tekoče vode (Melik, Slovenija (1963), str. 134).

in na koncu v kraška polja (slika 9). Teorija izvira s konca 19. stoletja, ko je Čvijić⁷⁹ v svojem temeljnem delu o krasu predvideval tak nastanek kraških polj, ni pa ga zmožal dokazati, četudi je teorijo kasneje dopolnjeval.⁸⁰

Dejansko je nastanku vrtač, uval in kraških polj skupno zgolj to, da gre za tipične kraške oblike, ki nastanejo med drugim tudi zaradi korozije. Zlasti nastanek vrtač, čeprav gre z vidika klasičnega krasa za identifikacijsko kraško obliko, je bistveno kom-

Slika 11: Model nastanka brezstropih jam. Z denudacijo (zniževanjem) površja se podzemne kraške votline »približujejo« površju (fazi A in B), dokler ni odstranjen strop (faza C), s čimer se podzemne jame odprejo na površje in postanejo površinske kraške oblike (faze C, D in E), ki jim pravimo brezstropne jame (Šušteršič, Interaction).

pleksnejši, kot se je razumelo nekoč. Vrtače namreč nastajajo z več različnimi procesi, dolgoročno pa ni nujno, da se bo izvor odražal na njihovem videzu. To pomeni, da različni geomorfni procesi oblikujejo zelo podobne reliefne oblike. Nastanejo lahko s korozijo, udori stropov jam, zlasti pa z odpiranjem zapolnjenih podzemnih jamskih rogov na površje (slika 11).⁸¹ Uvale so redkejše in slabše preučene kraške oblike.⁸² Nastanejo v prelomnih conah, kjer gladina podzemne (kraške) vode ne doseže površja povsem ali preredko, da bi dno uvale korozijsko uravnala. Posledično imajo te večje kraške globeli na dnu pogosto vrtače in druge manjše kraške oblike. Kraška polja prav tako nastajajo v prelomnih conah, kjer pa gladina podzemne (kraške) vode pogosto seže nad dno kraške depresije. Pri tem nastanejo značilne periodične poplave na kraških poljih, ki dno uravnavajo s korozijskimi in akumulacijskimi procesi. Omenjene teoretske predpostavke in osnovne značilnosti kraških oblik sta celovito predstavila Ford in Williams.⁸³

Zaradi zakoreninjenosti starih krasoslovnih paradigem novosti pri nas dolgo niso prišle na primer v šolske učbenike. V njih smo še do nedavna lahko brali naslove »Od vrtač do uvale«⁸⁴ ali pa »... prvotno so se tudi po kraškem površju pretakale tekoče vode ...«⁸⁵ in »... ponekod so na kraškem površju suhe kraške doline, ki so jih izdelale po površju tekoče vode pred zakrasevanjem ...«⁸⁶ Posledično stare teorije še vedno prevladujejo v miselnosti in predstavah laične javnosti. Potrebna bo torej še kar nekaj napora, da bodo zastarele predstave o delovanju kraških procesov nadomeščene z novejšimi.

⁸¹ Ford in Williams, *Karst Hydrogeology*, str. 341.

⁸² Čalić, *Karstic uvala*.

⁸³ Ford in Williams, *Karst Hydrogeology*.

⁸⁴ Košak, Janša Zorn in Umek, *Tu sem doma 2*, str. 53.

⁸⁵ Kunaver in dr., *Obča geografija*, str. 44.

⁸⁶ Kunaver in dr., *Geografija za srednje šole*, str. 65.

⁷⁹ Čvijić, *Das Karstphänomen*.

⁸⁰ Čvijić, *Hydrographie*.

LITERATURA

- Badjura, Rudolf: *Ljudska geografija. Terensko izrazoslovje*. Ljubljana: DZS, 1953.
- Baioni, Davide, Zupan Hajna, Nadja in Wezel, Forese-Carlo: Karst landforms in a Martian evaporitic dome. *Acta carsologica*, 38, 2009, št. 1, str. 9–18.
- Bognar, Andrija: The theory of geomorphological cycles of William Morris Davis. *Geografski zbornik*, 41, 2001, str. 183–201.
- Bosák, Pavel: Notes in the history of some karstological terms – hydrothermal karst, geysers, vadose zone. *Acta carsologica*, 29, 2000, št. 2, str. 233–240.
- Cvijić, Jovan: *Das Karstphänomen: Versuch einer morphologischen Monographie*. Wien: Ed. Hölzel, 1893.
- Cvijić, Jovan: Hydrographie souterraine et evolution morphologique du karst. *Hydrographie souterraine et evolution morphologique du karst*, 6, 1918, št. 4, str. 375–426.
- Čeligoj, Janeta: *Etimološka analiza besede kras in zemljepisnih imen, izpeljanih iz besede kras*. Diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za primerjalno in splošno jezikoslovje, 2012.
- Čuk, Alenka: Development of the underground railway system on the example of Postojnska jama. *Acta carsologica*, 32, 2003, št. 1, str. 225–242.
- Čalić, Jelena: Karstic uvala revisited: Toward a redefinition of the term. *Geomorphology*, 134, 2011, št. 1–2, str. 32–42.
- D'Angeli, Ilenia Maria, Sanna, Laura, Calzoni, Claudio in DeWaele, Jo: Uplifted flankmargin caves in tectonic limestones in the Gulf of Orosei (Central-East Sardinia–Italy) and their palaeogeographic significance. *Geomorphology*, 231, 2015, str. 202–211.
- Davis, William Morris: The geographical cycle. *Geographical Journal*, 14, 1899, str. 481–504.
- Fleury, Perrine, Bakalowicz, Michel in de Marsily, Ghislain: Submarine springs and coastal karst aquifers: A review. *Journal of Hydrology*, 339, 2007, str. 79–92.
- Ford, Derek in Williams, Paul: *Karst Hydrogeology and Geomorphology*. Chichester: Wiley, 2007.
- Ford, Derek: Perspectives on karst geomorphology in the 20th century. *Acta carsologica*, 27, 1998, št. 1, str. 79–98.
- Frelih, Marko: Škocjanske jame in mitični vhod v Hadovo kraljestvo. *Naše jame*, 40, 1998, str. 81–110.
- Gams, Ivan (ur.): *Slovenska kraška terminologija*. Ljubljana: Zveza geografskih inštitucij Jugoslavije, 1973.
- Gams, Ivan: Izraba jam v Sloveniji skozi stoletja. *Naše jame*, 23/24, 1982, str. 35–41.
- Gams, Ivan: Kaj pomeni beseda »kras«?: Razvoj slovenske besede kras v mednarodni termin do konca 19. stoletja. *Kras*, 2, 1995, št. 10, str. 34–37.
- Gams, Ivan: *Kras v Sloveniji v prostoru in času*. Ljubljana: Založba ZRC, 2004.
- Gams, Ivan: Prispevek k zgodovini slovenske jamarške organizacije 1962–1965. *Naše jame*, 25, 1983, str. 100–103.
- Gams, Ivan: Razvoj slovenskih besed kras in dolina v mednarodna termina do konca 19. stoletja. *Slovenska kraška terminologija* (ur. Ivan Gams). Ljubljana: Zveza geografskih inštitucij Jugoslavije, 1973, str. 39–45.
- Gams, Ivan: William Morris Davis, Anton Melik, slemenski nivoji in pobočni procesi. *Geografski zbornik*, 41, 2001, str. 203–219.
- Ginés, Angel in Ginés, Joaquín: Eogenetic karst, glacioeustatic cave pools and anchialine environments on Mallorca Island: a discussion of coastal speleogenesis. *International Journal of Speleology*, 36, 2007, št. 2, str. 57–67.
- Grund, Alfred: Der geographische Zyklus im Karst. *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde*, 52, 1914, str. 621–640.
- Habe, France: Speleologija je prodrla v širni svet. *Lipop list*, 31, 1989, št. 10, str. 285.
- Habič, Peter: Melikov prispevek h geomorfologiji in krasoslovju. *Geografski vestnik*, 62, 1990, str. 43–50.
- Hacquet, Baltazar: *Oryctographia Carniolica, oder Physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien, und zum Theil der benachbarten Länder*, I. Leipzig: Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, 1778.
- Hohenwart, Franc Jožef Hanibal: *Wegweiser für die Wanderer in der berühmten Adelsberger und Kronprinz Ferdinands-Grotte bey Adelsberg in Krain*. Wien: J. P. Sollinger, 1830.
- Kavrečič, Petra: Pričevalci preteklosti: avanturisti in drugi popotniki na Krasu in v Istri pred modernim turizmom. *Acta histriae*, 19, 2011, št. 4, str. 683–702.
- King, Lester Charles: Canons of landscape evolution. *Bulletin of the Geological Society of America*, 64, 1963, št. 7, str. 721–752.
- Kircher, Athanasius. *Mundus subterraneus*. Amsterdam, 1678.
- Kladnik, Drago, Lovrenčak, Franc in Orožen Adamič, Milan (ur.): *Geografski terminološki slovar*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.
- Kogovšek, Janja: Prva mednarodna krasoslovna šola »Klasični Kras«. *Geografski vestnik*, 65, 1993, str. 212–213.
- Košak, Marija, Janša Zorn, Olga in Umek, Maja: *Tu sem doma 2, Naravne enote Slovenije*. Ljubljana: Modrijan, 2002.
- Kranjc, Andrej: A short historical review of cave mineral explorations in Slovenia before 1930. *Acta carsologica*, 21, 1992, str. 131–136.
- Kranjc, Andrej: About the name and the history of the region »Kras«. *Acta carsologica*, 23, 1994, str. 81–90.

- Kranjc, Andrej: Baltazar Hacquet (1739/40–1815) – krasoslovec. *Informacije SZF*, 4, 2003, str. 1–2.
- Kranjc, Andrej: Baltazar Hacquet (1739/40–1815), the pioneer of karst geomorphologists. *Acta carsologica*, 35, 2006, št. 2, str. 163–168.
- Kranjc, Andrej: Baltazar Hacquet kot speleolog. *Naše jame*, 45, 2003, str. 56–62.
- Kranjc, Andrej: Balthasar Hacquet, pionnier de la karstologie. *Karstologia*, 61, 2013, str. 45–52.
- Kranjc, Andrej: Dvorni matematik J. A. Nagel na Kranjskem krasu 1748. *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike*, 13–14, 1998, str. 335–343.
- Kranjc, Andrej: Karstology and speleology in Slovenia: from the history of karst and cave science to their perspectives. *Annales, Series historia naturalis*, 7, 1997, št. 11, str. 95–102.
- Kranjc, Andrej: Kras – a gathering point for European scientists. *Slovenija: A gateway to Central Europe* (ur. Anton Gosar). Ljubljana: Zveza geografskih društev Slovenije, 1996, str. 84–91.
- Kranjc, Andrej: Kras (the Classical Karst) and the development of karst science. *Acta carsologica*, 27, 1998, št. 1, str. 151–164.
- Kranjc, Andrej: Kras in raziskovanje njegovega podzemlja. *Kras*, 78, 2006, str. 44–48.
- Kranjc, Andrej: Mednarodni simpozij o zgodovini speleologije in krasoslovja ALCADI'96. *Annales*, 6, 1996, št. 9, str. 274–275.
- Kranjc, Andrej: Pomen krasa za krasoslovce. *AR*, 2011, št. 3, str. 23–25.
- Kranjc, Andrej: Raziskovanje vodnih jam na Slovenskem: pregled od antike do danes. *Kronika*, 32, 1984, str. 35–43.
- Kranjc, Andrej: Short history of research. *Introduction to the Dinaric Karst* (ur. Andrej Mihevc, Mitja Prelovšek in Nadja Zupan Hajna). Postojna: Inštitut za raziskovanje krasa ZRC SAZU, 2010, str. 9–13.
- Kranjc, Andrej: The history of karst resources exploitation: an example of iron industry in Kranjska (Slovenia). *Theoretical and Applied Karstology*, 15, 2002, str. 117–123.
- Kranjc, Andrej: The origin and evolution of term »Karst«. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 19, 2011, str. 567–570.
- Kranjc, Andrej: The role of the Ljubljana Museum in speleology. *Slovensky kras*, 39, 2001, str. 95–103.
- Kranjc, Andrej: Važnost Dinarskog krša za karstologiju. *International Scientific Symposium »Man and Karst«* (ur. Ivo Lucić in Jasminko Mulaomerović). Sarajevo: Centar za krš i speleologiju, 2011.
- Kranjc, Andrej: Veda o podzemskih jamah se je rodila na Slovenskem. *Prešernov koledar 2004*, 2003, str. 99–109.
- Kranjc, Andrej: Vloga slovenskih geografov v sodobnih raziskavah krasa. *Geografski vestnik*, 69, 1997, str. 161–167.
- Kunaver, Jurij, Drobnjak, Borut, Klemenčič, Marijan M., Lovrenčak, Franc, Luževič, Marjan, Pak, Mirko in Senegačnik, Jurij: *Obča geografija za 1. letnik srednjih šol*. Ljubljana: DZS, 1997.
- Kunaver, Jurij, Lovrenčak, Franc, Senegačnik, Jurij, Drobnjak, Borut, Pak, Mirko, Luževič, Marjan in Klemenčič, Marijan M.: *Geografija za srednje šole*. Ljubljana: DZS, 1997.
- Lorenz, Josef: Geologische Recognoscierung im Liburnischen Karste. *Jahrbuch der Kaiserlich-Königlichen Geologischen Reichsanstalt*, 10, 1859, št. 2, str. 332–345.
- Melik, Anton: *Slovenija: geografski opis*. Ljubljana: Slovenska matica, 1935.
- Melik, Anton: *Slovenija: geografski opis: I, splošni del*. Ljubljana: Slovenska matica, 1963.
- Mihevc, Andrej in Prelovšek, Mitja: Geographical position and general overview. *Introduction to the Dinaric Karst* (ur. Andrej Mihevc, Mitja Prelovšek in Nadja Zupan Hajna). Postojna: Inštitut za raziskovanje krasa ZRC SAZU, 2010, str. 6–8.
- Mihevc, Andrej in Zupan Hajna, Nadja: Clastic sediments from dolines and caves on the route of highway at Divača. *Acta carsologica*, 25, 1996, str. 169–191.
- Mihevc, Andrej, Prelovšek, Mitja in Zupan Hajna, Nadja (ur.): *Introduction to the Dinaric Karst*. Postojna: Inštitut za raziskovanje krasa ZRC SAZU, 2010.
- Mihevc, Andrej, Slabe, Tadej in Šebela, Stanka: Denuded caves – an inherited element in the karst morphology; the case from Kras. *Acta carsologica*, 27, 1998, št. 1, str. 165–174.
- Mihevc, Andrej: Brezstopa jama pri Povirju. *Naše jame*, 38, 1996, str. 65–75.
- Mihevc, Andrej: Nove interpretacije fluvialnih sedimentov na Krasu. *Dela*, 28, 2007, str. 15–28.
- Mihevc, Andrej: *Speleogeneza Divaškega krasa*. Ljubljana: Založba ZRC, 2001.
- Morlot, Adolphe: *Über die geologischen Verhältnisse von Istrien mit Berücksichtigung Dalmatiens und der angrenzenden gegenden Croatiens, Unterkrains und des Görzer Kreises*. Wien: Baumüller und Seidel, 1848.
- Olof, Klaus Detlef in Okuka, Miloš (ur.): *Traumreisen und Grenzmessungen: Reisende aus fünf Jahrhunderten über Slowenien*. Celovec: Drava, 1995.
- Pavlovec, Rajko, Pleničar, Mario, Drobnjak, Katica, Ogorelec, Bojan in Šušteršič, France: History of geological investigations of the Karst (Kras) region and the neighbouring territory (Western Dinarides). *Memorie della Società Geologica Italiana*, 40, 1987, str. 9–20.
- Pavlovec, Rajko: A. C. Morlot, a geologist and a less known researcher of karst phenomena. *Acta carsologica*, 26, 1997, št. 2, str. 167–173.
- Pavšič, Jernej (ur.): *Geološki terminološki slovar*. Ljubljana: Založba ZRC, 2006.
- Penck, Walther: *Die morphologische Analyse: ein Kapi-*

- tel der physikalischen Geologie*. Geographische Abhandlungen, 2, 1924, št. 2. Stuttgart: Engelhorn.
- Pogozdovanje Krasa. Videm: Avtonomna dežela Furlanija Julijska krajina, Deželno ravnateljstvo za gozdove in parke, 2001.
- Praprotnik, Nada: Karel Dežman is not forgotten. *Acta carsologica*, 35, 2006, št. 2, str. 169.
- Puhar, Alenka: Iz časov, ko je ljudi najbolj mikal čar podzemnega sveta. *Delo*, 37, 1995, št. 276, str. 11.
- Radinja, Darko: Matični Kras v luči širšega reliefnega razvoja. *Acta carsologica*, 6, 1974, str. 21–33.
- Radinja, Darko: Zakrasevanje v Sloveniji v luči celotnega morfogenetskega razvoja. *Geografski zbornik*, 13, 1972, str. 197–242.
- Rajšp, Vincenc in Trpin, Drago: *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 (1804)*, Opisi, 3. zvezek. Ljubljana: ZRC SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1997.
- Ravbar, Nataša: Matični ali klasični kras? Kras ali kras? – o geografskih in jezikovnih zagatah. *Kras in Brkini za radovedneže in ljubitelje* (ur. Jasna Fakin Bajec in Oto Luthar). Ljubljana: Založba ZRC, 2014, str. 19–21.
- Rejec Brancelj, Irena: Matični Kras. *Regionalnogeografska monografija Slovenije: 4. del, Submediteranski svet* (ur. Drago Kladnik in Drago Perko). Ljubljana: Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU, str. 69–83.
- Rhodas, Bruce L. in Thorn, Colin E.: The role and character of theory in geomorphology. *The SAGE Handbook of Geomorphology* (ur. Kenneth J. Gregory in Andrew S. Goudie). Los Angeles: SAGE, 2011, str. 59–77.
- Romanov, Douchko, Gabrovšek, Franci in Dreybrodt, Wolfgang: The impact of hydrochemical boundary conditions on the evolution of limestone karst aquifers. *Journal of Hydrology*, 276, 2003, str. 240–253.
- Rostaing, Charles: *Les Noms de lieux*. Paris: Presses universitaires de France, 1974.
- Schmidl, Adolf: *Die Grotten und Höhlen von Adelsberg, Lueg, Planina und Laas*. Wien: W. Braumüller, 1854.
- Shaw, Trevor: Early electric lighting in caves – Postojnska jama, Slovenija, 1883–1929. *Acta carsologica*, 32, 2003, št. 1, str. 189–204.
- Shaw, Trevor in Čuk, Alenka: *Slovenski kras in jame v preteklosti*. Ljubljana: Založba ZRC, 2015.
- Snoj, Marko: *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Modrijan in Založba ZRC, 2009.
- Šušteršič, France: Interaction between cave systems and the lowering karst surface, case study: Laški Ravnik. *Acta carsologica*, 27, 1998, št. 2, str. 115–138.
- Urbas, Viljem: Das Phänomen des Zirknitzer Sees und die Karsthäler von Krain. *Zeitschrift des Deutschen und Österreichischen Alpenvereins*, 10, 1879, str. 17–33.
- Urbas, Viljem: Die Gewässer von Krain. *Zeitschrift des Deutschen und Österreichischen Alpenvereins*, 8, 1877, str. 147–63.
- Urbas, Viljem: Die oro- und hydrographischen Verhältnisse Krain's. *Zeitschrift des Deutschen und Österreichischen Alpenvereins*, 5, 1874, str. 296–312.
- Valvasor, Janez Vajkard: Čast in slava vojvodine Kranjske. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2009.
- What is the UIS*. International Union of Speleology, 2012. URL: http://www.uis-speleo.org/index.php?option=com_content&view=article&id=19:what-is-the-uis&catid=29:history&Itemid=96 (20. 3. 2012).
- Zorn, Matija, Erhartič, Bojan in Komac, Blaž: La Slovénie, berceau du géotourisme karstique. *Karstologia*, 54, 2009, str. 1–10.

S U M M A R Y

Kras – a polysemous term with international recognition

The term *kras* (karst) has three implications in the Slovenian language: it appears as a topographical name for the Kras (Karst) region or the Kras (Karst) Plateau, as an appellative denoting a rocky landscape and as a technical term »karst« used in the scientific discipline of karstology.

The regional name »Kras« (It. *Carso*, Germ. *Karst*) refers to the Kras (Karst) Plateau stretching between Vipava Valley in the north, Vipava Hills in the east, Matarsko podolje in the south and the Gulf of Trieste in the west. Said region is also referred to as the »Mother Karst«. This geographical name also appears elsewhere in Slovenia, especially at the contact of karst and non-karst, where the same terminology was used to distinguish between the obvious differences in landscape between rocky (karstic) and soil-covered (non-karstic) areas.

It was precisely the area of the Slovenian Dinaric Karst that provided karstology with its scientific foundations. For the region stretching between Vrhnika and Trieste, where the karstic features were professionally described for the first time, the term »Mother Karst« was established to denote the referential karstic type of relief, whose features are treated by contemporary karstology as typical or basic (classical) and to which all karstic features worldwide are compared. Another fact relating to the beginnings of karstology in Slovenia is that the Slovenian terms for karst phenomena (e.g. *dolina*, *polje*, *uvala*, *ponor*) passed into international karstological terminology.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 94:32:355.48(497.472)«653»

Prejeto: 14. 10. 2015

Miha Kosi

dr. zgod., višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: kosi@zrc-sazu.si

Boj za prehode proti Jadranu – Kras od 12. do 15. stoletja (politično- in vojnozgodovinska skica)

IZVLEČEK

Kras v poznem srednjem veku je pomenil obsežno območje od notranjskih kraških polj do neposrednega zaledja obalnih mest. Šlo je za izrazito prehodno območje s prelazi in pomembnimi trgovskimi cestami, z velikim strateškim in ekonomskim značajem. Za prevlado v tej regiji in glavna gospostva Lož, Postojna in Vipava, so se skozi stoletja borile vse regionalne sile iz Kranjske, Koroške, Furlanije. Koroški Spanheimi, bavarski Andeški in Bogenski v 12. in 13. stoletju; grofje Goriški in oglejski patriarh v 13. in 14. stoletju; Habsburžani, grofje Celjski in Ortenburški v 14.–15. stoletju, in končno Habsburžani ter beneška republika. Avstrijska vladarska hiša je s pridobitvijo Trsta leta 1382 dobila izhod na morje in latentno konfrontacijo z Benetkami. Šele cesar Maksimilijan je v vojni 1508–16 dokončno prevladal v zaledju jadranskih pristanišč in s tem utrdil vlogo habsburškega Trsta. Vojaško in politično dogajanje v kraškem območju je bilo izredno dinamično in nima primerjave v širšem slovenskem območju.

KLJUČNE BESEDE

Kras, pozni srednji vek, prelazi, gradovi, trgovske poti, najemniško vojskovanje, oglejski patriarh, Goriški, Celjski, Habsburžani, beneška republika

ABSTRACT

A STRUGGLE FOR PASSES TOWARDS THE ADRIATIC – KARST FROM THE 12TH TO THE 15TH CENTURIES (POLITICAL AND MILITARY HISTORICAL SKETCH)

The Karst in late Middle Ages encompassed a vast area stretching from karst fields in Inner Carniola to coastal towns and their immediate hinterland. It was a highly transitional area with mountain passes and important trade routes affording it a major strategic and economic relevance. For centuries, all major regional powers from Carniola, Carinthia and Friuli struggled to establish their supremacy over this area and its major seigniories of Lož (Laas), Postojna (Adelsberg) and Vipava (Wippach): the Spanheims of Carinthia, the Counts of Bogen and Andechs from Bavaria in the 12th and 13th centuries; the Counts of Gorizia and the Aquileian Patriarch in the 13th and 14th centuries; the Habsburgs, the Counts of Cilli and the Counts of Ortenburg in the 14th and 15th centuries, and finally the Habsburgs and the Venetian Republic. Having acquired Trieste in 1382, the Austrian ruling house secured itself an outlet to the sea, but also found itself in a latent confrontation with Venice. In the war of 1508–1516, Emperor Maximilian ultimately asserted his power over the hinterland of the Adriatic ports and thus strengthened the role of the Habsburg Trieste. The military and political developments in the Karst area were extremely dynamic and have no comparison in the broader Slovenian area.

KEY WORDS

Karst, Late Middle Ages, passes, castles, trade routes, mercenary warfare, Aquileian Patriarch, Counts of Gorizia, Counts of Cilli, House of Habsburg, Venetian Republic

Kras, apnenčasta planota v zaledju Trsta, danes redko poseljena in izpostavljena močni depopulaciji, je imela v preteklosti vse prej kot neznaten pomen. Prometno izrednega tranzitnega značaja, je preko različnih prastarih cest in poti omogočala povezavo osrednjeslovenskih pokrajin z mesti na jadranski obali: Trstom, Koprom, Piranom, Izolo, ostalo Istro in mesti v Kvarnerju. Njen strateški in ekonomski pomen sta bila izjemna, kar se je že v srednjem veku odražalo v izredno dinamičnem zgodovinskem dogajanju.

Samo ime Kras je imelo v visokem in poznem srednjem veku mnogoter pomen, oziroma so ga razumeli v različnem (geografskem) obsegu, kot sta pred desetletji orisala že Ljudmil Hauptmann in Milko Kos.¹ Preden se posvetimo temu vprašanju, pa je najprej potrebno poudariti, da v srednjeveškem pravno-zgodovinskem pojmovanju, temelječem na antični in zgodnjesrednjeveški tradiciji, Kras ni bil smatran kot samostojna pokrajina s staro identiteto oziroma tradicijo, kot so bile Furlanija, Istra, Kranjska, Koroška idr. V zavezniški pogodbi med oglejskim patriarhom Bertoldom in sinom koroškega vojvode Ulrikom III. Spanheimom iz leta 1250, ki je bila naperjena proti goriškemu grofu Majnhardu III., se je na primer drugi zavezal, da bo v primeru izbruha vojne prišel patriarhu na pomoč v Furlanijo, Istro, na Kranjsko, v Marko ali na Koroško.² Kras je bil očitno zaobsežen v tej geografski opredelitvi, prejkone v okviru Istre, na kar lepo kaže par virov. Na rečici Timav pri »Štivanu na Krasu« se je še po navedbi listine iz 1249 začevala Istra (... *a sancto Iohanne de Carsto supra per Istriam* ...),³ in seznam pravic in posesti oglejskega patriarha iz let 1260/67 govori o *omnia iura, que habet a ponte de sancto Iohanne inde per totam Istriam*.⁴ Po listini iz 1371 je preko kamnitega mostu (*pons lapideus prope Sanctum Iohannem de Carsis*) vodila cesta iz Tržiča v Devin in dalje v Istro (*strata ... de Montisfalconi versus Duinum et abinde Istriam*).⁵ Po drugi strani nekaj jasnih virov kaže, da Kras nikoli ni bil razumljen kot del Furlanije. V mirovni pogodbi, ki jo je vojvoda Ulrik III. Spanheim 1261 sklenil s patriarhom, mu je prepustil vse svoje posesti na Krasu in v Furlaniji (*in Carsto et Foroiulii*),⁶ ko pa se je njegov dedič in naslednik, kralj Otakar Přemysl, 1274 pogajal o tem istem sklopu posesti, je omenjal svoje pravice *in Foroiulii et in Istria*.⁷ Kras je bil v tem obdobju očitno formalno še razumljen kot del Istre. Vendar pa so geografska specifičnost pokrajine, lega na obrobju Istre oz. Furlanije in s tem povezan samostojni politični razvoj povzročili, da se je Kras začel vedno pogosteje

omenjati kot ločena enota poleg ostalih tradicionalnih pokrajin, predvsem Furlanije na eni in Istre na drugi strani. To je lepo razvidno že v mirovnem sporazumu med patriarhom Rajmundom in goriškim grofom Albertom iz leta 1281, katerega klavzule se nanašajo na *partibus Forojulii, Carsti vel Istrie*,⁸ še zlasti pa v družinskih delilnih pogodbah goriških grofov od začetka 14. stoletja dalje. Leta 1307 so na primer grofu Henriku II. pripadli grofija Goriška in vse posesti v Furlaniji, na Krasu, v Istri, Marki in na Kranjskem (*Gortz deu grafschaft, leut und gút und vesten in Friavt, äf dem Charst, in Ysterich, äf der March und in Chrayn*).⁹ V delilni pogodbi iz 1342 so grofoma Majnhardu in Henriku pripadli Gorica in vse, kar je grofija imela na Krasu in v Furlaniji (*allex daz die grafschaft hat auf dem Charst ... und in Friaul*), grofu Albertu III. pa vse, kar je goriška grofija imela v Istri (*als sei die grafschaft von Görz inn gehabt hat in Isterreich*).¹⁰ Hugo Devinski je bil 1328 potrjen za glavarja goriške grofije v »pokrajinah« Furlaniji, na Krasu in v Istri (*in contratis Forijulii, super Charstis et Istria*).¹¹ V listini o zastavi goriškega gradu Švarcenek leta 1340 je klavzula, da zastava velja do izplačila 300 mark v denarju, ki se uporablja v »deželah« Furlaniji, na Krasu ali v Istri (*in den landen Friaul oder auf dem Charst oder in Ysterreich*).¹² V mirovnem sporazumu med grofi Ortenburškimi in Turjaškimi iz leta 1343 je določilo, da bodo Turjaški prvimi vojaško pomagali »v deželi Kranjski in na Krasu do Soče« (*in dem lande ze Chrain vnd auf dem Charst vncz an die Isincz*).¹³ Po mirovni pogodbi med Oglejem in Goriškimi iz 1355 pa naj bi bili izpuščeni vsi grofovi podložniki, ki so bili ujetniki *in Foroiulio, Carsis et Istria*.¹⁴ Kras je tako dobil samostojno mesto tudi v politični terminologiji poznega srednjega veka. O tem, kaj je termin v tem smislu zajemal, bomo razpravljali kasneje.

Vzporedno s tem pomenom v politično-geografskem smislu pa je v istem času še pogosteje zaslediti uporabo imena Kras v bolj zemljepisnem, pokrajinskem pomenu, prvenstveno v upravne namene – za označevanje lege posesti oziroma gospošte. Pri tem je šlo kar za tri različna pojmovanja obsega Krasa. Že v mirovnem sporazumu iz leta 1150 je goriški grof Engelbert omenjal svojih 30 kmetij »na Krasu« (*in Carso*),¹⁵ ki jih pod sumarno oznako *in Karsto* z naštevanjem posameznih vasi okrog leta 1200 navaja tudi ohranjen goriški urbarialni zapis.¹⁶ Pri tem je šlo za razumevanje Krasa v najožjem geografskem smislu – kot planote Kras med Tržaškim zalivom ter Vipavsko

⁸ MDC V, št. 481.

⁹ MDC VII, št. 394, podobno tudi št. 438.

¹⁰ MDC X, št. 161.

¹¹ CDI III, št. 609; Štih, *Groffe*, str. 55–56.

¹² HHStA, AUR, 1340 II 10; Potokar, *Kačiče*, priloga I, str. 266.

¹³ TKL I, št. 69.

¹⁴ Joppi, AT 16, št. 225, str. 25.

¹⁵ MDC III, št. 900.

¹⁶ HHStA, AUR, ok. 1200; Kos, *Urbarji II*, str. 107–110.

¹ Hauptmann, *Nastanek*, str. 52–56; Kos, *Urbarji II*, str. 42–43.

² Baraga, *Gradivo*, št. 118; MDC IV, št. 2441.

³ Baraga, *Gradivo*, št. 76.

⁴ Chmel, *Urkunden*, št. 122.

⁵ CDI III, št. 806.

⁶ MDC IV, št. 2761.

⁷ Austro-Friulana, št. 5, str. 14.

dolino. Enako je bila *in Carsto* označena v listini iz leta 1252 posest koroških vojvod Spanheimov, ki je bila raztresena po vaseh Krasa od Opatjega sela na zahodu do Žirja in Merč pri Sežani ter Spodnjega Ležečega pri Škocjanu na vzhodu.¹⁷ Goriška gradova Rihemberk in Dornberk, neposredno na kraškem robu, sta običajno označena kot *auf dem Charst*,¹⁸ medtem ko je bila cerkev na griču poleg gradu Miren južno od Gorice, pod robom Krasa, imenovana *vnser Vrawn vnder dem Charst*.¹⁹ Tako ožje pojmovanje Krasa je običajno zajemalo tudi Brkine, Matarsko podolje in severno Čičarijo. Goriški grad Švarcenek pri današnjem Podgradu pri Vremah v zahodnih Brkinih je bil leta 1343 imenovan *vest Swarczenek auf dem Charst*.²⁰ Na Krasu je bil tudi sosednji goriški grad Novi grad pri današnjem Podgradu na jugu Brkinov, ob svoji prvi omembi leta 1275 imenovan *Castrum novum situm in Carsis*.²¹ Enako oznako Novega gradu zasledimo v viru iz leta 1320, kjer sta kot »kraška« označena tudi brkinska zaselka Goliči in Padež.²² V že omenjeni delilni pogodbi grofov Goriških iz leta 1342 sta pod posestjo »na Krasu« navedena tako Novi grad kot strateški grad Rašpor v Čičariji, ki je nadzoroval pot v Istro.²³ V upravi goriških posesti so konec 14. stoletja ločevali Spodnji Kras, ki je pokrival današnji Kras v ožjem smislu (*ampt auf dem nydern Karst*) – v njem sta ležala npr. Komen in Štanjel – ter Zgornji Kras, ki je zajemal Brkine, Matarsko podolje in Čičarijo.²⁴ Brkinska vas Kozjane je leta 1403 ležala *an dem Obern Chärst*, podobno vas Starod pri Novem gradu (Podgradu) – *Taragrad auf dem obern Charst*.²⁵ Tako pojmovani obseg Krasa so v glavnem dosledno ločevali od Vipavske doline, ki je imela ravno tako samostojen pokrajinski pomen in ni bila smatrana kot del Furlanije, ne Istre in še manj Kranjske.²⁶ Sporazum med goriškim grofom in patriarhom leta 1249 je predvideval razsodnike glede nekih spornih posesti »na Krasu« in glede desetih »v Vipavi«.²⁷ Lepo po-

trditev teh ugotovitev najdemo v upravni terminologiji za posesti oglejskega patriarha, kot jo nudijo viri okrog leta 1300. Patriarh je imel svoje upravitelje (gastalde) za posamezne pokrajine oz. regije, običajno imenovane *contrata*. V viru iz leta 1293 so omenjeni takratni gastald v Ložu in drugi patriarhovi uradniki v Ložu, Postojni, Cerknici, Vipavi in Krasu (*tam in Los quam in Arisperch, Circhinitz, Wipacho et Carsto*).²⁸ Kras je tu očitno pojmovan v ožjem smislu poleg Pivke (Postojne), Vipave in drugih oglejskih gospostev. Vendar tudi v oglejski upravi niso bili dosledni in v virih lahko zasledimo tudi drugačno, »srednje« pojmovanje Krasa.

Srednji obseg Krasa je poleg matičnega Krasa vključeval še pokrajino Pivko s središčem v Postojni – *contrata apud castrum Arensperch*.²⁹ Ta se je bolj ali manj pokrivala z oglejskim gospostvom, ki je imelo že leta 1262 prvič izpričanega gastalda v Postojni (*gastaldio de Arnesperch*).³⁰ V viru iz 1269 je poleg patriarhovega gastalda v Ložu omenjen Anzel iz Postojne, ki je bil gastald na Krasu (*Anzelus de Arnesperch castaldio in Carsto*).³¹ Ker je šlo za pravno zadevo, ki se je nanašala na Lož, s pričami iz okolice, in se je Anzel imenoval po Postojni, lahko z veliko verjetnostjo enačimo gastaldijo Postojna z gastaldijo na Krasu. Pivka je bila smatrana kot del širše pojmovanega Krasa, kar jasno dokazuje tudi listina o prodaji gradu Postojna Habsburžanom leta 1371, kjer je imenovan *vest Arlsperg gelegen auf dem Karst*.³² To je postalo še zlasti običajno v teku političnega razvoja v drugi polovici 14. in v 15. stoletju, kot bo vidno v nadaljevanju.

Tretje, najširše razumevanje Krasa, pa je vključevalo še Vipavsko dolino (predvsem oglejsko gospostvo Vipava) ter klasično notranjsko kraško pokrajino na Planinskem in Cerkniškem polju ter v Loški dolini. To je lepo razvidno na primer v papeškem desetinskem seznamu iz leta 1296, kjer so pod sumarnim naslovom *In Carsio zajete župnije* v Vipavi, Cerknici in Ložu.³³ Vas Tevče pri Ajdovščini je v fevdni podelitvi oglejskega patriarha leta 1300 označena z lego *in contrata Charsis*.³⁴ Vasi Malovše in Gojače vzhodno od Dornberka sta 1325 ležali *super Carstis*.³⁵ Goriški grofje so imeli leta 1431 za svojo vipavsko posest urejen urad *ze Wippach am Karst*,³⁶ 1499 pa sta kot kraška označena Vipavski križ in Budanje.³⁷ K temu je potrebno dodati še goriško gospostvo Planina oz. Hašperk na Planinskem polju, ki je bilo v goriških dokumentih dosledno navajano med gradovi oz.

¹⁷ MDC IV, št. 2497; Baraga, *Gradivo*, št. 172; Kos, *Urbarji II*, str. 37–38.

¹⁸ HHSStA, AUR, 1371 XII 13; Kos, *Urbarji II*, str. 43. Že v urbarju samostana Rožac iz okrog leta 1240 je cerkev sv. Ulrika v Braniku označena z lego »na Krasu« (*ecclesia sancti Wolrici in Karst*). Kos, *Urbarji II*, str. 302.

¹⁹ Kos, *Urbarji II*, str. 43.

²⁰ ARS AS 1063, Zbirka listin, 1343 VI 15 (prepis CKSL); Kos, *Odnosaji*, str. 298; Potokar, *Kačiče*, priloga II, str. 268.

²¹ Kos, *Urbarji II*, str. 40, op. 141.

²² ... *de novo Kastro super Charstis ... Gelyocz et Padem super Charstis*. Kos, *Iz arhiva*, št. 3, str. 59.

²³ MDC X, št. 161. O gradu in ministerialih Štuh, *Groffe*, str. 97 sl.

²⁴ Kos, *Urbarji II*, str. 43, 129–130; Bizjak, *Ratio*, str. 162–163.

²⁵ TKL II, št. 12; HHSStA, Hs. W 718, f. 2'; Kos, *Urbarji II*, str. 43.

²⁶ Leta 1202 je meranski vojvoda Bertold IV. Andeški zastavil oglejskemu patriarhu svoje posesti na Kranjskem in v Vipavi (*in Carniola et apud Wipach*). UBKr II, št. 7.

²⁷ ... *questione trium mansorum ... qui iacent in Carsto et de decima ... qui est in Guipach*. Baraga, *Gradivo*, št. 172; UBKr II, št. 161.

²⁸ Bianchi, AKÖG 26, št. 670, str. 251.

²⁹ Joppi, AT 12, št. 2, str. 282.

³⁰ TEA, št. 338; Kos, *Urbarji II*, str. 61.

³¹ UBKr II, št. 396, 396a; Hauptmann, *Nastanek*, str. 53.

³² HHSStA, AUR, 1371 II 24, Dunaj.

³³ Zadnja in najboljša objava Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 464.

³⁴ TEA, št. 285.

³⁵ Kos, *Iz arhiva*, št. 16, str. 69.

³⁶ HHSStA, Archiv Behelf 331, f. 240 (prepis ZIMK).

³⁷ Kos, *Urbarji II*, str. 43.

gospostvi »na Krasu«. V delilni pogodbi iz leta 1342 je Planina (*ze der Alben*) omenjena poleg gospostev Novi grad in Svarcencar v Brkinih, Rašporja v Čičariji in drugih *auf dem Charst*.³⁸ Grof Majnhard VII. je leta 1370 hčeri podelil za jutrnjo *vest Hassperch auf dem Charst*,³⁹ po njegovi smrti 1386 pa je ob delitvi goriške dediščine Hašperk naveden poleg Rašporja, Svarcencarja in Dornberka *supra Carsis*.⁴⁰ Razen primerov goriškega Hašperka pa omenjeno najširše razumevanje Krasa pomeni bolj izjemo in ga zasledimo v virih le zelo redko. Cerknisko in loško območje sta od druge polovice 13. stoletja najpogosteje smatrani kot samostojni pokrajini (*contrata, provincia*) in se v virih ne povezujejo s Krasom.⁴¹ Dinamičen politični razvoj je v 15. stoletju dokončno pripeljal do doslednega ločevanja pojma Kras od Cerkniskega⁴² oziroma Loškega, o čemer več kasneje. V nadaljevanju bo obseg Krasa obravnavan v najširšem pomenu, od Loža do Vipave, morja in Čičarije, saj gre za tesno povezano regijo, ki je imela v poznem srednjem veku skupno zgodovinsko usodo.

Čas velikih dinastij (12.–13. stoletje)

Kras je bil vseskozi izrednega strateškega pomena za vse politične sile, ki so se borile za prevlado na Kranjskem na eni ter v Furlaniji in Istri na drugi strani, saj je povezoval te dežele ter omogočal prehode do Jadranskega morja in proti Italiji. Najboljše izhodišče je imel prvotno oglejski patriarh, ki je leta 1040 od kralja Henrika III. dobil obsežno posest 50 kraljevskih kmetij v Cerknici (*in villa Circhinitz*) in okoliških krajih, ki je ležala v mejni grofiji Kranjski (*in marchia Creina*).⁴³ Gre za največjo vladarsko podelitev posesti v slovenskem prostoru, ki je nedvomno poleg Cerknice zajemala še celotno Cerknisko in Planinsko polje, Loško dolino ter neposeljene gozdove Javornikov in Blok.⁴⁴ To prvotno sklenjeno posest je kasneje sestavljalo več sklopov – jedro v Cerknici je ostalo oglejsko, medtem ko sta gospostvi Lož in Planina kot fevd zgodaj prešli v roke drugih posestnikov (Vovbrški, Goriški, Ortenburžani).⁴⁵

Poleg ogromnega notranjskega sklopa, ki je vklju-

čeval prehode s Kranjske v Primorje, je oglejski patriarh že zgodaj s kraljevskimi darovnicami pridobil tudi strateško pomembne posesti na stiku spodnje Vipavske doline, Goriških brd, Furlanske ravnine in Krasa. Z dvema darovnicama cesarja Otona I. iz let 964 ter 967 je precej razširil svojo tamkajšnjo starejšo posest na obsežno območje ob spodnji Soči s središčema v Krminu in Fari, vključno s prehodom čez Sočo (*pons Sonti*).⁴⁶ Na to posest se je navezala leta 1001 še pridobitev polovice gospostva v spodnji Vipavski dolini z Gorico in Solkanom – drugo polovico je prejel furlanski grof Werihen.⁴⁷ Kaj pa oglejska posest na Krasu? Ta je bila zelo razdrobljena, nesklepljena, mnogo je je bilo podeljevane v fevd, in kljub mnenju Milka Kosa verjetno ni bila rezultat kakšne enkratne vladarske darovnice, temveč je bila pridobljena postopno v več korakih.⁴⁸ Kras so med 11. in 13. stoletjem obladovale druge politične sile, in sicer tiste iz notranjosti – iz Koroške, Kranjske oziroma Bavarske – kar je v slovenskem zgodovinopisju ostalo premalo poudarjeno.

Kljub izredno poglobljenim študijam, ki so pred dobrim desetletjem in pol razjasnile prenekateri problem zgodnje genealogije in posestne zgodovine Spanheimov in Goriških,⁴⁹ je ostalo relativno malo opaženo, da je bila dinastija Spanheimov, ki je med letoma 1122 in 1269 zasedala koroški vojvodski prestol, močno zasidrana tudi v mejnem prostoru Furlanije, Istre in Krasa. Grofica Hedviga iz Moše, imenovana po gradu zahodno od Gorice, je bila namreč poročena z grofom Engelbertom I. Spanheimom in je bila tako prednica vseh kasnejših Spanheimov in obenem grofov Goriških. Umrla je kmalu po letu 1100, bistveno pa je, da je sodila – po prepričljivem argumentiranju – v generacijo vnukov furlanskega grofa Werihena, ki je z darovnico cesarja Otona III. leta 1001 poleg oglejskega patriarha pridobil drugo polovico spodnje Vipavske doline in Gorice. Tako je Hedviga Spanheimom s svojo dediščino prinesla obsežne furlansko-kraške posesti v širši okolici Gorice, vključno z gradovoma Moša, Ratenj (Artegna) in tudi samo Gorico.⁵⁰ Njen najmlajši sin Henrik, ki je kot prvi Spanheim leta 1122 postal koroški vojvoda, se je v dveh listinah okrog leta 1100 celo imenoval po Gorici (*de Guriza*), kjer je očitno imel sedež in je moral tam že stati grad.⁵¹ Španheimski bratje pa so bili najtesneje sorodstveno povezani s koroškimi Meginhardinci –

³⁸ MDC X, št. 161.

³⁹ HHSStA, AUR, 1370 VIII 14.

⁴⁰ Joppi, AT 17, št. 305, str. 299.

⁴¹ Cerknisko je kot samostojna pokrajina prvič omenjeno 1264 (*in contrata de Circhnitz*); HHSStA, AUR, 1264 III 20; Joppi, AT 12, št. 35, str. 34. Loška pokrajina pa kot *provincia de Los* leta 1251. HHSStA, AUR, 1251 III 13; Baraga, *Gradivo*, št. 129.

⁴² Listina iz leta 1487 na primer omenja posesti *am Karsst, in der Czirknitz vnd in der Reiffnitz*, torej ločuje cerknisko pokrajino od Krasa. ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1487 V 1.

⁴³ MGH DD H III, št. 19; UBKr I, št. 27; Kos, *Urbarji II*, str. 43–44.

⁴⁴ Štih, Izvor in začetki, str. 46–47; Okoliš, Izseki, str. 359; Komac, *Od mejne grofije*, str. 253–254.

⁴⁵ Za Lož gl. Okoliš, Izseki, str. 360 sl.; za Planino Kos, *Urbarji II*, str. 43–44.

⁴⁶ MGH DD O I, št. 271, 341; Štih, *Villa*, str. 117–119; Štih, Izvor in začetki, str. 46.

⁴⁷ MGH DD O III, št. 402; Štih, *Villa*, str. 122 sl., o strateškem pomenu podelitve str. 105 sl.

⁴⁸ Prim. Kos, *Urbarji II*, str. 45–46; Štih, Izvor in začetki, str. 47.

⁴⁹ Gl. Meyer, Karpf, *Zur Herkunft*, str. 35–97; Dopsch, Meyer, *Von Bayern*, str. 293–370; Härtel, *Görz und die Görzer*, str. 1–66; Štih, Lastniki, str. 27–53; Štih, Dve novi notici, zlasti str. 32 sl.

⁵⁰ Štih, Lastniki, str. 38–39, 45–46; Štih, Dve novi notici, str. 32–33.

⁵¹ Štih, Lastniki, str. 43–48; isti, Trst, str. 125.

predniki grofov Goriških. Njihova sestra Diemuta je bila poročena z lurnskim grofom Meginhardom III. in njen sin Majnhard I. († 1142) je bil začetnik nove rodbine goriških grofov, ki so tako po ženski strani izvirali iz Spanheimov. Preko tega sorodstva so grofje očitno prišli tudi do posesti Gorice, ki je enkrat po smrti koroškega vojvode Henrika Spanheima leta 1123 prešla v njihove roke – Henrik I. Goriški je bil 1146 kot prvi imenovan *comes de Gūrze*.⁵²

Benediktinski samostan Rožac ob zahodnem vznožju Goriških brd je bil sicer ustanova Eppensteincev, spanheimskih prednikov na koroškem vojvodskem prestolu, vendar so ga tudi Spanheimi »posvojili« in je postal poleg Št. Pavla na Koroškem drugi družinski samostan. Kar nekaj članov družine je bilo tu pokopanih – poleg Hedvige iz Moše še koroška vojvoda Ulrik I. († 1144) in Henrik V. († 1161).⁵³ Rožac so Spanheimi bogato obdarovali s kraškimi in furlanskimi posestmi in ohranjeni viri omogočajo rekonstrukcijo nekdanje obsežne spanheimske posesti na Krasu, v spodnji Vipavski dolini in ob vznožju Goriških brd. Med to posestjo je potrebno posebej izpostaviti grad Moša, ki je bil za Spanheime prvotno očitno pomembnejši od Gorice, kateri so se že zgodaj odpovedali. Matični grad spanheimske »pramatere« Hedvige, kjer je okrog 1100 tudi umrla, je bil glavno oporišče dinastije na stiku Furlanije, Istre in Krasa in je ostal v njihovih rokah še vsaj do srede 13. stoletja. Bil je udeležen v fajdi med vojvodo Bernardom in oglejskim patriarhom Bertoldom okrog leta 1220, in drugi se je v mirovnem sporazumu zavezal, da se bo *de castro Mussie* glede povrnitve škode podvrget sodbi izbranih razsodnikov.⁵⁴ Moša je bila tudi še v posesti zadnjega vojvode iz rodu Spanheimov, Ulrika III. Kot kaže mirovni sporazum med Goriškimi in oglejskim patriarhom iz 1264, pa je bil grad zastavljen že goriškemu grofu Majnhardu III. († 1258), vendar je imel vojvoda Ulrik formalno možnost, da ga odkupi nazaj (če se je to zgodilo, ni jasno).⁵⁵ Drugi spanheimski grad, Ratenj (Artegna) na robu Furlanske ravnine severozahodno od Vidma, je bil že leta 1146 grof Bernard Spanheim prodal oglejskemu patriarhu.⁵⁶ Zato pa so toliko bolj zanimive obsežne spanheimske posesti na matičnem Krasu, v zaledju Trsta (karta 1). Prisotnost koroškega vojvode Bernarda tukaj je bila še v prvi polovici 13. stoletja tako občutna, da je lah-

ko resno ogrožal mesto Trst. Tržaški škof, kapitelj in meščani so se leta 1236 poenotili in najeli posojilo pri Judih za obrambo svojih posesti v vojni proti ljudem koroškega vojvode in drugim »kraškim razbojnikom« (*contra gentes domini ducis Karintie et alios piratas de Carsis*).⁵⁷ V dokumentu se omenjajo tudi privilegiji, ki jih je imela komuna od »gospoda koroškega vojvode« in drugih vojvod. Prav verjetno je, da je šlo za dokumente, ki so urejali odnose med interesi Trsta in posestmi koroškega vojvode na Krasu. O konfliktu med obema stranema tudi jasno priča intervencija papeža Gregorja IX., ki je poleti 1236 pozval vojvodo Bernarda, naj vrne nekaj vasi tržaške škofije, ki jih je zasedel, ter pridelke, ki jih je tam pobral.⁵⁸ Kot omenjeno, pa obseg prvotne spanheimske kraške posesti najlepše ilustrirajo darovnice samostanu Rožac iz 12. in prve polovice 13. stoletja. Sam vojvoda Bernard je leta 1220 samostanu podaril vas Črniče pri Šempasu v spodnji Vipavski dolini⁵⁹ ter leta 1252 še hube v Šmarju pri Sežani. Tega leta je moral odločno intervenirati, ker so si Rudolf Devinski ter Kono in Bjakvin iz Momjana prisvajali odvetniške pravice nad rožaško kraško posestjo, ki so jo samostanu podelili on in njegovi predniki. V listini, ki jo je izstavil ob tej priliki, je zanikal, da bi kdorkoli imel v fevdu od njega ali prednikov odvetniške pravice in so bile te v celoti prepuščene v korist samostana. Bistveno je, da listina poimensko našteva vse nekdanje kraške vasi Spanheimov, podeljene Rožacu, skupaj kar 18.⁶⁰ Koncentrirane so bile ravno v tržaškem zaledju okrog Sežane, sicer pa so se raztezale od Opatjega sela na zahodu do Dolnjega Ležečega na vzhodu. Za mnoge od njih se da iz rožaških virov ugotoviti čas darovanja in donatorja iz vrst starejših Spanheimov, kar deset vasi pa je kot spanheimska daritev prvič zabeleženih v Bernardovi listini iz 1252.⁶¹ Na osnovi tega bil lahko sklepal, da je bila posest dinastije na Krasu v njegovem času še precejšnja in je velik del sam podaril samostanu. Nenazadnje v listini pred navedbo posameznih vasi izrecno omenja, da so jih samostanu podarili njegovi predniki in on sam – *que progenitores nostri et nos ... in Carsto sunt collata monasterio memorato*.

⁵² UBSt I, št. 255; Štih, Lastniki, str. 50.

⁵³ Štih, Rodbina, str. 60.

⁵⁴ MDC IV, št. 1814; W I, št. 1220; Gradivo V, št. 309.

⁵⁵ Joppi, AT 12, št. 35; MDC IV, št. 2832; W I, št. 716; Kos, *Urbarji II*, str. 37. Po mirovnem sporazumu med patriarhom in Ulrikom III. iz leta 1261, ki je sledil obsežni fajdi za prevlado nad Kranjsko, je vojvoda formalno prepustil Oglelju vse svoje posesti na Krasu in v Furlaniji, tako gradove kot vasi idr. – *quicquid habebat ... in Carsto et Foroiulii tam in castris quam in villis prediis ...* Omemba gradov se lahko nanaša le na grad Mošo, ki je bil tedaj v tem prostoru edini še v rokah Spanheimov. MDC IV, št. 2761; podrobna analiza mirovnega sporazuma pri Komac, *Od mejne grofije*, str. 170 sl.

⁵⁶ MDC III, št. 806; Gradivo IV, št. 222.

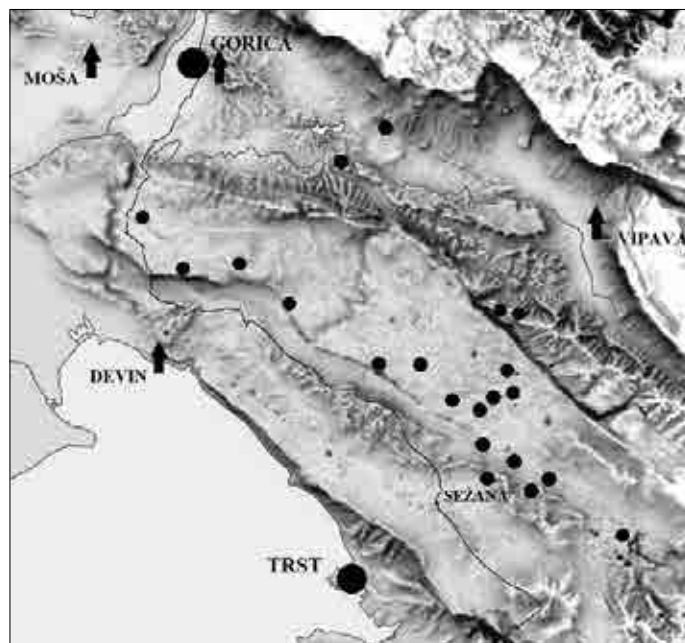
⁵⁷ ... *guerra causa defensandi bona eorum et dicte ecclesie contra gentes domini ducis Karintie et alios piratas de Carsis et robatores qui magno tempore ipsos bona eorum et ecclesiam destruxerunt et destruunt annuatim ...* CDI II, št. 265; MDC IV, št. 2121. V Gradivo II, št. 397, je ta listina objavljena pod letom 949 kot falsifikat. Argumenti F. Kosa v op. 2 niso več relevantni in držala bo letnica 1236, kot sta jo navedla že Kandler in Jaksch, ko je bil v Trstu na položaju izvoljeni škof Janez.

⁵⁸ MDC IV, št. 2125; CDI II, št. 269; Gradivo V, št. 651. F. Kos je menil, da gre pri imenih vasi za Socerb in Kroglje pri Dolini ter Fontanello pri Miljah.

⁵⁹ W I, št. 152; Gradivo V, št. 326; Štih, Lastniki, str. 39.

⁶⁰ MDC IV, št. 2497; Baraga, *Gradivo*, št. 172. Listina je ohranjena kot insert v notarskem instrumentu, ki ga je na ukaz vojvode Ulrika III. novembra 1261 v Čedadu sestavil notar Konrad.

⁶¹ Gl. Kos, *Urbarji II*, str. 38; Härtel, *Die Rosazzer Quellen*, str. 83–85.

Karta 1: Posesti koroških vojvod Spanheimov na Krasu in v okolici v 12. in prvi polovici 13. stoletja. Pretežni del je bil podeljen samostanu Rožac (Rosazzo), deset vasi na Krasu najverjetneje šele v času vojvode Bernarda med letoma 1202 in 1252. Devin, Vipava in Gorica so vrisani le za orientacijo.

Če je mogočni vojvoda Bernard – na vojvodskem prestolu je sedel kar 54 let in postavil trdne temelje svoji dinastiji tako na Koroškem kot Kranjskem – še ohranjal močno prezenco na Krasu, bil tu resen nasprotnik Trsta ter se angažiral kot zaščitnik družinskega samostana Rožac, pa je bila slika pod njegovim naslednikom precej drugačna. Vojvoda Ulrik III. (1256–1269) je žrtvoval svoje pozicije na Krasu in robu Furlanije za to, da je lahko dobil absolutno prevlado na Kranjskem, kjer je tako rekoč »ustvaril«
deželo pod svojo oblastjo.⁶² Kot smo videli, je že pred letom 1258 zastavil družinski grad Moša grofom Goriškim, 1261 pa je v čedadskem mirovnem sporazumu prepustil vse svoje preostale posesti na Krasu in v Furlaniji oglejskemu patriarhu.⁶³ Obenem se je moral v korist Ogleja odpovedati tudi vsem pravicam do Vipava in Postojne, ki ju je v fajdi proti patriarhu morda celo zasedel.⁶⁴ Labodji spev Spanheimov v tem prostoru – in potencialno oživitvev njihovega

interesa za furlansko-kraško območje – pa bi lahko pomenili dogodki jeseni 1269. Po smrti patriarha Gregorja je bil 14. septembra za furlanskega generalnega glavarja izvoljen vojvoda Ulrik III., nesporno kot protiutež grofom Goriškim, ki so bili že od leta 1267 v hudi vojni z Oglejem. Deset dni kasneje pa je bil njegov brat Filip s podporo češkega kralja Otokarja izvoljen še za oglejskega patriarha (čeprav ga papež ni potrdil in se kasneje ni mogel uveljaviti). Ulrik se je v Furlaniji začel resno angažirati v javnih zadevah kot generalni kapitan in zaščitnik interesov Ogleja, vendar je že 27. oktobra 1269 v Čedadu nepričakovano umrl.⁶⁵ S tem je bila zgodba dinastije Spanheim v tem prostoru dokončno zaključena.

Prva polovica 13. stoletja je v širšem kraškem prostoru premogla še enega političnega akterja prvega ranga: grofe Andeške oziroma vojvode Meranske, glavne tekmece Spanheimov na Kranjskem. Bavarski grofje Andeški – od leta 1173 mejni grofje Istre in od 1180 titularni vojvode Meranski⁶⁶ – so prvič izpričani kot gospodje Vipave leta 1202. Konec januarja tega leta je bil pri Krminu oziroma v Gorici sklenjen mirovni sporazum med grofi Goriškimi in patriarhom Peregrinom II., ki je zbral skupaj ne navadno ugledno družčino knezov. Prisotne so bile vse glavne politične osebnosti, ki so v tistem trenutku krojile usodo vhodnoalpsko–severnojadranskega

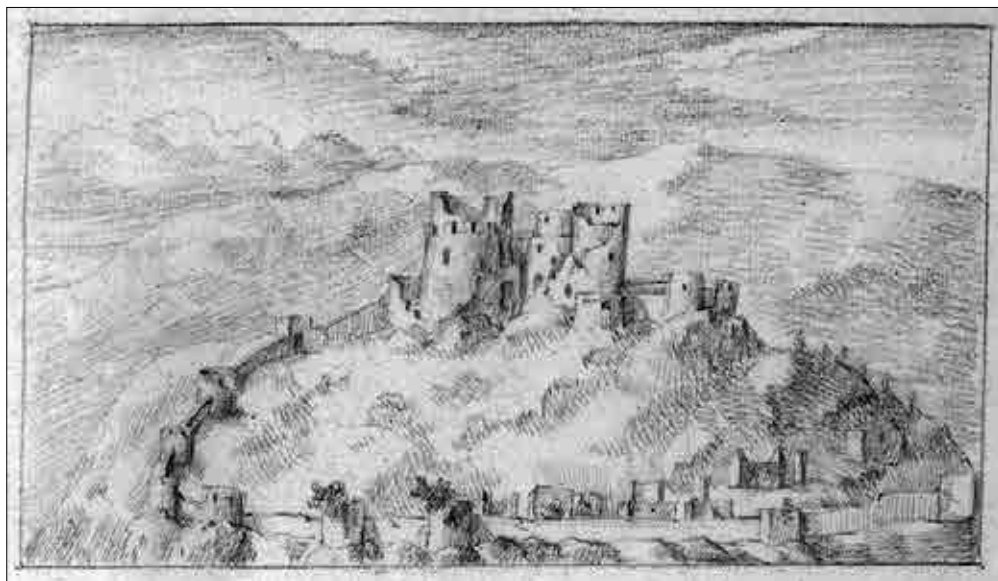
⁶² Komac, *Od mejne grofije*, str. 147 sl., 181 sl.

⁶³ Gl. op. 55. Vas Zalošče pri Dornberku, ki je bila nekoč fevd od vojvode Ulrika, je na primer Rihemberškemu 1281 v fevd podeljeval oglejski patriarh: ... *bonis de Zsoleschan prope castrum de Doremberch sita, que fuerunt quondam domini Wolrici ducis Karinthie et ab ipso habuerat in feudum ... patriarcha investivit ... de predictis bonis ad rectum et legale feudum*. TEA, št. 460

⁶⁴ Formalno naj bi se vsem pravicam nad gospodstvi Vipava, Postojna in Slovenj Gradec odpovedala vojvodova žena, Agnes Andeška, kateri so pripadale kot dedinji bivšega andeškega dominija: ... *ducissa faciet finem et refutationem ... de omni et quolibet iure, si quid haberet vel videtur habere in Grez, Wipach et Arnesperch*. MDC IV, št. 2761; UBKr II, št. 290; Komac, *Od mejne grofije*, str. 169, 173, 255.

⁶⁵ MDC IV, št. 3014, 3015, 3017, 3019, 3020, 3024, 3025; Štih, *Rodbina*, str. 72.

⁶⁶ Pregledno o rodbini Kosi, Andeško–Meranski, str. 173–178; o pridobitvi državnih uradov oz. naslovov Komac, *Od mejne grofije*, str. 55 sl., 61 sl.

Slika 1: Zgornji grad v Vipavi. Iz Valvasorjeve skicne knjige (posredoval dr. I. Sapač).

prostora: avstrijski in štajerski vojvoda Leopold VI., meranski vojvoda Bertold IV. s sinovoma Henrikom in Otonom, koroški vojvoda Bernard, salzburški nadškof Eberhard, tirolski grof Majnhard, višnjegorski grof Albert, patriarh in Goriški.⁶⁷ Trenutek je bil pravi tudi za finančne posle in vojvoda Bertold si je od patriarha izposodil 1000 mark breških denarjev, za kar mu je zastavil oba gradova v Kamniku s posestjo ter svoje druge alodialne posesti na Kranjskem in pri Vipavi – *in Carniola et apud Wipach*.⁶⁸ Vendar se povezava Andeških z Vipavo ni začela šele tedaj, temveč sega daleč nazaj proti začetku 12. stoletja. Posest na Vipavskem in Postojnskem je zelo verjetno izvirala od vplivnega rodu Weimar-Orlamünde, ki so bili mejni grofje Kranjske in Istre v 11. stoletju. Po smrti istrskega mejnega grofa Popona 1101 je njegov brat Ulrik II. ogromne posesti v Istri leta 1102 podaril oglejskemu patriarhu,⁶⁹ dedinji preostale posesti v Istri in na Kranjskem pa sta bili Poponovi hčeri – Zofija in Hedviga. Prva se je omožila z Bertoldom II. Andeškim, druga pa z Albertom Bogenskim, kar je v slovenski prostor pripeljalo ti dve mogočni bavarski grofovski rodbini.⁷⁰ To nedvomno dobro pojasni izvor posesti tako Andeških kot Bogenskih na Vipavskem, ki se je očitno razdelila na dva dela. Morda bi bilo utemeljeno razmišljanje, da je kasnejša upravna razdelitev gospostva na Zgornjo oziroma Spodnjo Vipavo imela svoje kali že v tej zgodnji delitvi posesti. Kakorkoli že, grofje Bogenski so v Vipavi večkrat izpričani že v 12. stoletju, Andeški pa šele od začetka 13. stoletja dalje.

⁶⁷ MDC IV, št. 1524, 1525; Gradivo V, št. 13, 14.

⁶⁸ ... *quicquid proprietatis et alodii habet in Carniola et apud Wipach*... UBKr II, št. 7; Gradivo V, št. 15.

⁶⁹ Gl. Štih, *Grofje*, str. 152; Štih, *Izvor in začetki*, str. 46.

⁷⁰ Komac, *Od mejne grofje*, str. 52–53; Kos, *Urbarji II*, str. 53.

Kljub temu da nimamo zgodnejših virov, je bila andeška oblast tukaj v prvih desetletjih 13. stoletja že toliko uveljavljena, da so jih v Furlaniji smatrali za vzhodne sosedje. V peticiji, spisani leta 1221 za papeškega legata, je govora o Ogleju odtujenih posestih v prostoru med reko Livenzo, gorami in morjem, po celi v Furlaniji do »dukata« Meranija – *per totum Forumjulium usque ad ducatum Meraniae*.⁷¹ To je, ponostavljeno, pomenilo »do oblasti meranskega vojvode«, ki je obvladoval Vipavo in Postojno na vzhodu Furlanije. Kdaj se je leta 1202 patriarhu zastavljena Vipava vrnila v neposredno posest Andeških, ni znano. Vsekakor pa je istrski mejni grof Henrik Andeški leta 1223 ponovno razpolagal s posestjo pri Vipavi in podelil šest kmetij v vasi Slap družinskemu samostanu Diessen na Bavarskem. V listini je bila tudi klavzula za primer, če bi njegovi dediči na Vipavskem – *heres bonorum meorum in Wippach* – nadlegovali posest samostana, iz česar je moč sklepati, da je bil ponovno gospod andeškega dela Vipave.⁷² Kot priče so navedeni njegovi ministeriali – *presentibus ministerialibus meis* – med katerimi sta zlasti zanimiva dva: Wulfing iz Vipave ter Vošalk iz Devina (on njem več v nadaljevanju⁷³). Kot bo vidno kasneje, pa sumarno poimenovanje celotne skupine kot klientele Henrika Andeškega ni bilo dosledno in Wulfing je bil najverjetneje iz bogenskega dela Vipave, torej bogenski ministerial, enako kot v listini poleg njega navedeni Bertold iz Krškega.⁷⁴ Gospostvo Henrika Andeškega

⁷¹ V razsodbi papeškega legata je dikcija ... *ab aqua Lipientiae ad ducatum Meraniae, a montibus usque ad mare per totum Forumjulium* ... Bianchi, AKÖG 21, št. 65, 66, str. 192–194.

⁷² UBKr II, št. 43; Gradivo V, št. 371.

⁷³ Gl. spodaj str. 392.

⁷⁴ Grofje Bogenski so 1202 Krško z ministeriali in posestmi prepustili salzburškemu nadškofu, vendar prešli vse nazaj v

v Vipavi je izpričano tudi tri leta kasneje, leta 1226, ko je bil s skupino petnajstih ministerialov na poti na državni zbor cesarja Friderika II. v Cremoni. V Čedadu si je od beneških bankirjev izposodil 420 mark oglejskega denarja in jim za to zastavil vse dohodka svojih posesti v Vipavi in Postojni – *omnes redditus possessionum sui proprii in Wippac et Arnsperch*. Če bi umrl pred izplačilom dolga, bi upniki dobili celotno posest v Vipavi, razen stolpov (*excepto turri*), dokler njegovi dediči in nasledniki ne bi poravnali dolžne vsote.⁷⁵ Vir nam dokazuje ponovno trdno gospodstvo mejnega grofa na dedni rodbinski posesti v Vipavi in Postojni postal njegov brat, oglejski patriarh Bertold, ki je prevzel tudi preostali dolg Benečanom.⁷⁶ Andeški so imeli v Vipavi tudi svoje ministeriale, katerih imena pa se niso ohranila. Patriarh Bertold je leta 1241 vse svoje ministeriale, ki jih je po dednem pravu posedoval v Vipavi – *ministeriales nostros universos quos hereditario iure possedimus in Wippacho* – podelil oglejski cerkvi pod pogojem, da lahko v bodoče po ženski in moški strani brez ovir dedujejo fevde.⁷⁷ Obe gospodstvi, Vipava in Postojna, sta že pred Bertoldovo smrtjo 1251 veljali za posest oglejske cerkve. O tem priča mirovni sporazum, sklenjen januarja 1251, ki je sledil spopadu večjih razsežnosti med goriškim grofom Majnhardom III. in patriarhom. Divjal je od leta 1249 in bil odmev vojne med cesarjem Friderikom II. in papeštvom – Goriški je deloval po cesarjevem mandatu, patriarh Bertold pa se je po spopadu pri Gorici (*prelium Goricie*) leta 1250 povezal z Ulrikom III. Spanheimom.⁷⁸ Januarja 1251 sklenjeni obsežni mirovni sporazum je s strani grofa jamčil patriarhu, da gradova Postojna in Vipava z gospodstvom in sodstvom pripadata oglejski cerkvi in da do njiju nima nobenih pravic.⁷⁹ Ta klavzula dokazuje, da je bila tudi Postojna v času andeškega gospodstva oblikovana v celovito zemljiško gospodstvo z vsemi pertinencami, in je obenem prva omemba strateškega postojnskega

Karta 2: Domnevni obseg andeškega gospodstva Postojna, ki je na jugu segalo v severne Brkine (gradova Prem in Voitsberg). Prikazani so kraji, ki jih je po pridobitvi gospodstva (1251) v drugi polovici 13. stoletja v fevd podeljeval oglejski patriarh. Hašperk, Senožeče in Vipava so vrisani za orientacijo.

gradu, ki je s tem začel svojo turbulentno pot naslednjih stoletij. Obseg andeškega gospodstva lahko s precejšnjo mero gotovosti rekonstruiramo na osnovi fevdnih podelitev oglejskih patriarhov v drugi polovici 13. stoletja, o katerih se je ohranilo precej zapisov⁸⁰ (karta 2).

Za razliko od Andeških so povezave Bogenskih z Vipavo izpričane že bistveno bolj zgodaj. Grofje so kljub svojemu težišču na Bavarskem celo 12. stoletje vzdrževali intenzivne vezi s svojimi posestmi na jugu – na Koroškem (gradovi Krnos/Gurnitz, Ribnica in Khünburg), na Kranjskem (Krško in posesti okrog Preddvora) in v Vipavi. V tem prostoru so imeli vrsto svojih ministerialov in darovnica grofa Alberta III. vetrinjskemu samostanu leta 1171 je bila na primer izstavljena »po nasvetu naših ministerialov s Koroške, Kranjske in Bavarske«, med pričami pa so zastopani člani družin iz Vipave, Krškega, Krnosa in Ribnice.⁸¹ Že grofica Hedviga, ki je po očetu Poponu

fevd za čas svojega življenja (UBKr II, št. 5; Gradivo V, št. 12). Tako je Krško dejansko ostalo bogensko do izumrtja rodu leta 1242.

⁷⁵ ... *debet nichilominus habere totam proprietatem de Wippach obligatam pigneri pro ipso debito, excepto turri, usque ad finem et complementum plene solutionis debiti ... a successoribus sive heredibus dicti Marchionis de ipsis possessionibus de Wippach*. Najboljša edicija Cessi, *Deliberazioni*, št. 142, str. 211–212; Gradivo V, št. 441.

⁷⁶ ... *dominus patriarca predictas possessiones in Vipach et in Arnsperch post decessum predicti marchionis, fratris sui, successit et habuit et heres fuit, et nunc eas possidet, habet et tenet, et in ipsis possessionibus heres fuit*. Cessi, *Deliberazioni*, št. 150, str. 214–215; Gradivo V, št. 505.

⁷⁷ UBKr II, št. 116; Gradivo V, št. 773.

⁷⁸ O tem podrobno Komac, *Od mejne grofije*, str. 158–161.

⁷⁹ ... *castra Arnsperch et Wipach cum omni honore, comitatu, dominio et districtu et iurisdictione debeant pertinere domino patriarcho et Aquilegensis ecclesie ...* Baraga, *Gradivo*, št. 127; Joppi, *AT 12*, št. 25, str. 6–14.

⁸⁰ Številni zapisi o podelitvah oglejskih fevdov na Postojnskem in Vipavskem so objavljeni v TEA.

⁸¹ ... *communi consilio quorundam ministerialium nostrorum de Carinthia, de Carniola et de Bawaria*. MDC III, št. 1143; Gradivo IV, št. 527.

Weimar-Orlamünde podedovane posesti na Kranjskem in v Vipavi prinesla Bogenskim, je med letoma 1154/56 podelila vetrinjskemu samostanu pet kmetij pri Vipavi (*apud Wippach*), pričal pa je tudi Vulfing iz Vipave, tamkajšnji vodilni bogenski ministerial.⁸² Zasedimo ga še večkrat v drugi polovici 12. stoletja v pravnih zadevah Bogenskih, tako na Kranjskem kot Koroškem (1154–56, 1156, 1171).⁸³ V začetku 13. stoletja se namesto njega pojavi *Pero de Vipach* – leta 1202 med pričami že omenjenega velikega knežjega zbora pri Krminu oz. Gorici.⁸⁴ Zelo redko plemiško ime zasledimo že dobro desetletje prej v osebi Pera s koroškega Khünburga, bogenskega gradu v Ziljski dolini. Julija 1189 je grof Albert III. Bogenski v Brežah na Koroškem zastavil svoj grad in gospodstvo Krško salzburškemu nadškofu in med pričami nastopa v vrstah bogenskih ministerialov poleg plemičev s Krnosa, Ribnice in Krškega tudi *Pero de Kinburch*.⁸⁵ Zelo verjetno je šlo za isto osebo, ki se je imenovala tako po Vipavi kot gradu na Koroškem. Še več dejstev kaže na povezave med bogensko Vipavo in njihovimi koroškimi gradovi. Leta 1223 se je po Vipavi imenoval Vulfing, sicer med pričami že omenjene listine mejnega grofa Henrika Andeškega (*Wlvingus de Wippach*).⁸⁶ Ime je bilo ravno v tem času običajno v rodbini ministerialov s Krnosa oziroma sosednjega gradu Greifenfels.⁸⁷ Da ima domneva o tej povezavi trdne temelje, prča listina iz leta 1235. Henrik, sin že pokojnega Henrika z Greifenfelsa, je izstavil darovnico za vetrinjski samostan.⁸⁸ Pravno dejanje se je izvršilo v Vipavi v hiši njegovega viteza Engelskalka – *Wippach in domo Engilscalci militis mei*. Pričala je cela vrsta plemičev, poleg Engelskalka še Alhoh iz Vipave s sinovoma in drugi. Henrik z Greifenfelsa pa je imel na pečatu, obešenem na listini, napis *HEINRICUS DE GVRNZ*. Torej sta bila on in njegov že umrli oče iz rodu bogenskih ministerialov Krnoških, ki so bili očitno najtesneje povezani z Vipavo, imeli tam svoje viteze in posest. Pokojni starejši Henrik je bil najverjetneje oče leta 1223 po Vipavi imenovane Vulfinga, oziroma ta in Henrik mlajši sta bila

brata. Prvi se je imenoval po Krnosu in nastopal v letih 1216–1258,⁸⁹ drugi, imenovan po Greifenfelsu, pa se je pojavil v virih zadnjič leta 1256,⁹⁰ kar ju tudi časovno umešča v isti čas (genealoška preglednica 1). Na tradicionalne vezi Krnoških oz. Greifenfelsov z Vipavo in tukajšnjim plemstvom prča tudi listina iz leta 1249, s katero sta se Vošalk Devinski in Ulrik Rihemberški dogovorila o medsebojni poroki njunih otrok. Kraj izstavitve ni označen, med pričami, ki so vse izvirale iz regionalnega primorskega okolja (Devin, Rihemberk, Krmin, Novi grad, Momjan), pa sta tudi Henrik z Greifenfelsa in Giselbert s Khünburga.⁹¹ Njuna povezava s tem prostorom je nedvomno vodila preko bogenske Vipave in tamkajšnje posesti njunega rodu.

Kaj se je z bogenskim delom Vipave dogajalo v prvi polovici 13. stoletja, je težko ugotoviti. Neposrednih stikov bavarskih grofov s to oddaljeno posestjo ni zaslediti, kot smo videli imamo izpričane le vezi njihovih koroških ministerialov. Najkasneje ob izumrtju rodu Bogenskih leta 1242 pa so tako Vipava in Krško kot koroška gospodstva prišli v roke avstrijskega in štajerskega vojvode Friderika II. Babenškega. Po kakšni liniji se je to zgodilo, ni jasno, vsekakor pa se dohodki od teh posesti nahajajo v seznamu t. im. »babenberskega urbarja«, ki sodi v čas 1230–1246, med drugim tudi *in Wippach*.⁹² Kratkotrajna, le nekajletna oblast Avstrija nad delom Vipave vsekakor ni mogla imeti kakršnega koli večjega vpliva, je pa bila verjetno strateškega pomena kot etapa na povezavi med njegovimi kranjskimi ter na drugi strani furlanskimi posestmi. Možno je – kot je menil Milko Kos – da so pravice do bogenskega dela Vipave po Friderikovi smrti 1246 prešle na njegovo vdovo Agnes Andeško, leta 1248 ponovno omoženo z Ulrikom III. Spanheimom.⁹³ Vsem pravicam oziroma pretenzijam nad Vipavo in Postojno pa sta se nato prid oglejskega patriarha v čedadskem miru leta

⁸⁹ Gl. op. 87.

⁹⁰ MDC IV, št. 2636.

⁹¹ Baraga, *Gradivo*, št. 94. Tu je potrebno opozoriti na Giselberta, ki je bil očitno tudi član široko razpredenega klana bogenskih ministerialov Krnoških. Ime Giselbert nastopa med Krnoškimi že v 12. stoletju (UBKr I, št. 113, 152; MDC III, št. 1143). Med leti 1193/99 in 1238 je izstopajočo vlogo v družini Krnoških imel Offo, s precej redkim plemiškim imenom, ki je imel sina Giselberta (MDC III, št. 1412; UBKr II, št. 5; MDC IV, št. 1672, 1675, 1946, 2162; MDC I, št. 462). Offo se je že 1234 prvič imenoval tudi plemič z bogenskega Khünburga in verjetno je šlo za isto osebo (MDC II, št. 545). To je še toliko verjetneje, ker se je tudi njegov 1238 omenjeni sin Giselbert kasneje vedno imenoval po Khünburgu (MDC IV, št. 2373, 2386, 2598, 2885). Drugi, v virih istočasno omenjeni Giselbert, je bil sin Vulfinga s Krnosa in 1255 nastopata celo oba v istem dokumentu (MDC IV, št. 2598, 3005). Imeni Offo in Giselbert se na Khünburgu pojavljata tudi v kasnejših desetletjih (MDC V, št. 486, 581; MDC VI, št. 145).

⁹² Babenberski urbar navaja dohodke ... *in Wippach, Gurnz et Chûmburch* ter ... *de Gurkvelde. Landesfürstliche Gesamturbare*, str. 50, 52.

⁹³ Kos, *Urbarji II*, str. 53.

⁸² UBKr I, št. 113; MDC III, št. 1377/IX; Gradivo IV, št. 339. Vetrinjski posesti pri Vipavi ni obdržal, temveč jo je 1156 zamenjal z Alberonom z Gutenberga za posest pri Preddvoru. Tudi pri tem dejanju je pričal Vulfing iz Vipave. UBKr I, št. 113; MDC III, št. 1377/X; Gradivo IV, št. 366.

⁸³ UBKr I, št. 113; MDC III, št. 1377, 1143; Gradivo IV, št. 338, 527.

⁸⁴ Gl. op. 67.

⁸⁵ *Ministeriales de Pogin Bernhardus Alramus et frater eius Gilsibertus de Gurniz, Pero de Kinburch, Rudolfus castellanus de Riunze, Ortolfus de Gurkvelde*. UBKr I, št. 152; MDC III, št. 1358; Gradivo IV, št. 760.

⁸⁶ Gl. op. 72.

⁸⁷ Papež Gregor IX. je leta 1230 zagrozil s cerkvenimi kaznimi Vulfingu in Henriku s Krnosa, ki sta na posesti samostana Vetrinjski gradila nov grad. Verjetno je šlo za brata (MDC IV, št. 1982). Vulfing s Krnosa se omenja med letoma 1216 in 1258. Gl. MDC IV, št. 1927, 2016, 2162, 2327, 2600; MDC I, št. 459.

⁸⁸ MDC IV, št. 2100; Gradivo V, št. 644.

1261 odpovedala, kot smo že videli.⁹⁴ To je očitno pomenilo združitve nekdanjih bogenskega ter andeškega dela Vipave pod enotnim gospodstvom patriarha, ki v nadaljnjih desetletjih nastopa kot edini gospod. Upravno pa sta oba dela očitno ostala ločena, kar bi lahko sklepali na osnovi omemb Zgornjega in Spodnjega gradu v Vipavi in pripadajočih gospostev, ki imata ločeno posestno zgodovino. Najlepši dokaz za to tezo je dejstvo, da je leta 1275 Dietmar z Greifenfelsa – iz rodu bivših bogenskih ministerialov –, ki je bil celo imenovan po Vipavi (*Dietmarus de Greyfenfels de Wipacho*), zase in za svoje dediče prejel od patriarha v fevd Zgornji grad v Vipavi (*castrum Wipaci superioris*) s 50 kmetijami v desetih poimensko naštetih vaseh.⁹⁵ Glede na dosedanje ugotovitve bi to posest lahko upravičeno smatrali za nekdanji bogenski del Vipave. Vir pa nam izpričuje tudi nadaljevanje tradicionalnih povezav gospodov z Greifenfelsa z Vipavo.⁹⁶ Ko je Dietmar leta 1275 v Škofji Loki sklenil pomiritev s freisinškim škofom zaradi medsebojno povzročene škode – nedvomno na kranjski posesti enega in drugega – je bil za enega dveh razsodnikov izbran vitez Ravin iz Vipave, gotovo vipavski vazal Greifenfelskega.⁹⁷ Dietmar se je očitno pogosto zadrževal na Vipavskem, saj je leto kasneje pričal v listini Gebharda Žovneškega, izstavljeni v Trstu, v družbi številnih plemičev iz te regije: iz Devina, Momjana, Švarcenerka, Prema in Rihemberka.⁹⁸ Popolnoma jasno sliko, zakaj, pa nam nudi listina iz leta 1308 – v njej je Dietmar z Greifenfelsa označen kot ministerial oglejskega patriarha Otobona.⁹⁹ V Čedadu je patriarhu predočil listino patriarha Bertolda iz leta 1241, po kateri so oglejski ministeriali v Vipavi lahko dedovali fevde po moški in ženski strani, in prosil za obnovitev ter potrditev tega privilegija. Koroški Greifenfelsi, nekdanji bogenski ministeriali s posestjo na Koroškem in Gorenjskem, so bili tako od druge polovice 13. stoletja obenem ministeriali oglejskega patriarha v Vipavi. Njihova zgodba v tem prostoru se je zaključila leta 1316. Z listino, izstavlje-

no v Ljubljani, se je Dietmar z Greifenfelsa pomiril s svojimi tremi zeti – Ostroviškim, Kostanjeviškim in Ungnadom – ter njim in svojim hčeram prepustil grad Vipavo z vsem pripadajočim, tako fevdi kot alo-di, ter z vsemi listinami, ki jih je imel od oglejskega patriarha glede Vipave.¹⁰⁰ Eden od treh zetov je bil Rajnher, točaj z Ostrovice na Koroškem, ki poslej v virih nastopa kot glavni posestnik gospostva Zgornja Vipava – patriarh Paganus mu ga je maja 1320 podelil z vsem pripadajočim v fevd.¹⁰¹ Ostroviški pa so nato že leta 1342 prodali svoj del Zgornje Vipave z vso posestjo, sodstvom, odvetništvom, pravicami in fevdi Habsburžanom (o čemer so obvestili tudi patriarha Bertranda).¹⁰²

Intermezzo oglejskega patriarha – vzpon grofov Goriških – gospodje Devinski (13.–14. stoletje)

Z odhodom »velikih« – izumrtjem dinastij Bogenskih (1242), Babenberžanov (1246), Andeških (1251) ter Spanheimov (1269 oz. 1279) – so se tudi karte v širšem notranjsko-kraškem območju premešale na novo. Kot drugod v cesarstvu, kjer je interregnum prinesel politično brezvladje in princip močnejšega – ter v vzhodnoalpskem prostoru boj za babenberško dediščino med ogrskim in češkim kraljem ter Habsburžani – je bilo dogajanje v tej regiji le odraz splošnih razmer v malem. Prineslo je izredno turbulentna desetletja.¹⁰³

Oglejski patriarh Bertold Andeški, eden najsposobnejših cerkvenih knezov na tej stolici, je pred smrtjo leta 1251 uspel svoji Cerkvi zagotoviti izvrstno popotnico. Utrdil je njen položaj v Istri in na Kranjskem, notranje stabiliziral Furlanijo in – za našo temo najvažnejše – uspel ji je zagotoviti obsežne kraške posesti, s katerimi je kontroliral takorekoč vse kraške prehode med Furlanijo in Istro na eni ter Kranjsko na drugi strani, med deželami, kjer je imel svoje politično težišče. Noben drug oglejski patriarh ni uspel v širši regiji združiti pod oglejsko oblastjo toliko ozemlja kot ravno Bertold Andeški.¹⁰⁴ Gospostvi Vipava in Postojna sta – kot Slovenj Gradec – izvirali iz njegove družinske dediščine, medtem ko je na Kranjskem pridobil še del višnjegorske dediščine (Vernek, Lihtenberk, Mirna). Izjemno pomembna

⁹⁴ Gl. op. 64.

⁹⁵ TEA, št. 254. Leta 1286 je patriarh podelil v fevd »*Vorcinu*« de *Grifenvels* bivališče v vipavskem gradu v imenu njegovega sina Henrika (TEA, št. 406). Kdo je bil mišljen s tem popačeno zapisanim imenom – Dietmar ali kdo drug – ni znano, vsekakor pa je Dietmar dejansko imel sina Henrika (gl. MDC VII, št. 209, 487). Henrik z Greifenfelsa je bil med pričami delilne pogodbe med goriškimi grofi leta 1307 poleg številnih ministerialov z Goriškega in Krasa, kar lepo odraža njegov položaj v Vipavi (MDC VII, št. 394).

⁹⁶ Dietmar z Greifenfelsa – imel je brata Ulrika in Albrehta – se pojavlja od 1267 dalje (MDC IV, št. 2950, 3011, 3012). Verjetno ga je enačiti z Dietmarom s pridevkom Stari, ki ga zasledimo v virih še do 1318. Tedaj je imenovan celo *der alte Greyfenuelser von Gurencz*, kar lepo kaže na poreklo iz rodu bogenskih ministerialov s Krnosa (MDC VII, št. 343, 373).

⁹⁷ MDC V, št. 192.

⁹⁸ UBSt IV, št. 593.

⁹⁹ ... *dominus Dythmarus de Greyfenfels, ministerialis reverendi patris et domini domini Ottoboni dei gratia sancte sedis Aquilegensis patriarche* ... MDC VII, št. 461.

¹⁰⁰ HHStA, AUR, 1316 VIII 13; MDC VIII, št. 332.

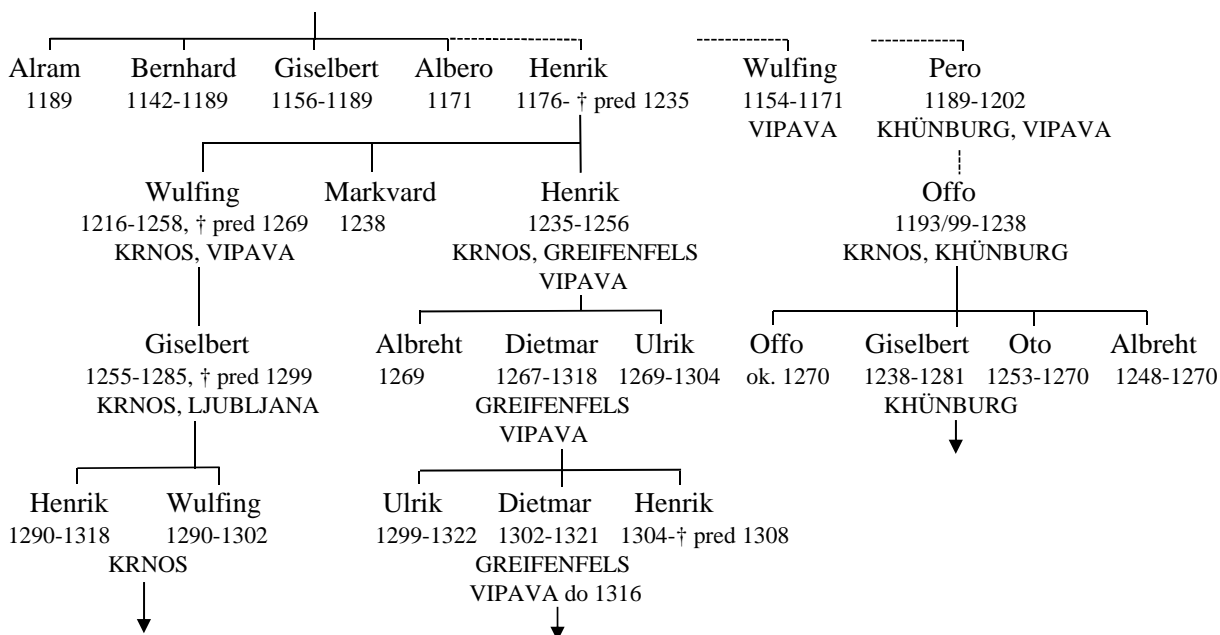
¹⁰¹ *D. Paganus Patriarcha investit Raynerium Pincernam de castro Wipachi et multis aliis bonis resignatis per D. Dietmarum de Grifemberch* (sic). DSF I, št. 219. Vendar sta imela dele Zgornje Vipave očitno tudi druga dva zeta, Ofo Kostanjeviški in Konrad Ungnad, in jih je Ostroviški pridobil v svojo posest postopno. Tako je patriarh šele 1340 podelil na prošnjo očeta Rajnherja njegovemu sinu Ivanu Ostroviškemu v fevd *partem castri Wipachi Superioris*, ki ga je nekoč imel sin Ofa Kostanjeviškega. HHStA, AUR, 1340 V 28, Udine. Konrad Ungnad pa je svoj del 1340 celo prodal grofu Albertu Goriškemu. Kos, *Vitez in grad*, str. 243.

¹⁰² HHStA, AUR, 1342 III 18, Dunaj (dve listini).

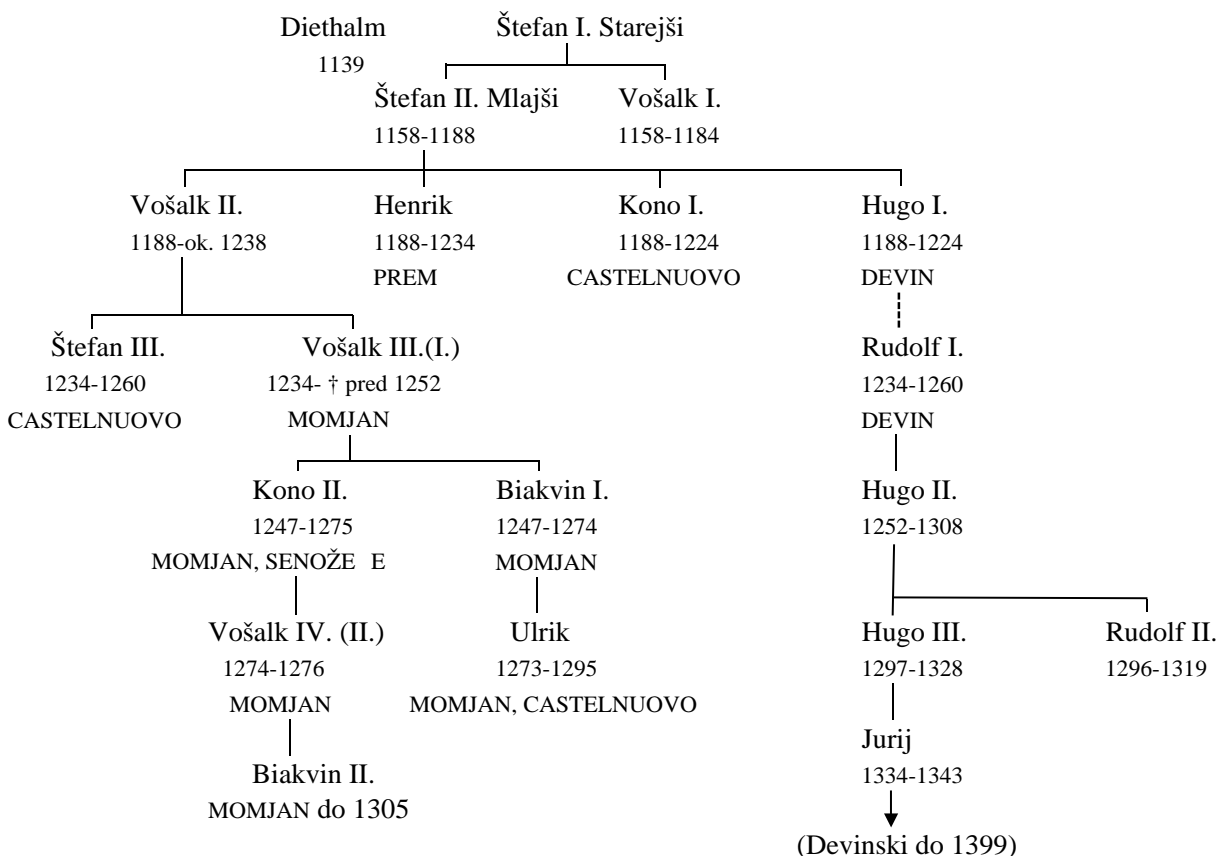
¹⁰³ Prim. Štih, *Groffe*, str. 155–156; isti, Trst, str. 130.

¹⁰⁴ Komac, *Od mejne grofije*, str. 150–151; Kos, *Urbarji II*, str. 53.

Genealoška preglednica 1: rod bogenskih ministerialov s KRNOSA – GREIFENFELSA – KHÜNBURGA – VIPAVE

Genealoška preglednica 2: DEVINSKI

pa je bila tudi spretna pridobitev nekdanjega oglejskega fevda Lož iz rok grofov Vovbrških v letih 1244–45.¹⁰⁵ Veliko gospostvo s prehodi iz Dolenjske čez Bloke proti Postojni in čez Javornike na Pivko¹⁰⁶ je vključevalo grad, trg z mitnico in več rodbin ministerialov.¹⁰⁷ Kot že omenjeno, je cerkniška pokrajina v 12.–13. stoletju predstavljala preostalo jedro oglejske posesti, ki jo je patriarhat pridobil leta 1040 s kraljevo darovnico. V virih je 1264 in 1276 izrecno imenovana kot pokrajina – *contrata de Cirknitz*,¹⁰⁸ patriarh je imel tu svoje uradnike in je izvajal gospostvene pravice, tudi višje sodstvo.¹⁰⁹ S pridobitvijo Loža pa se je napovedovala prava rekonstrukcija nekdanjih oglejskih posesti v notranjsko-kraškem območju, ki so se nadaljevale čez postojnske prelaze na Pivko in v Vipavsko dolino. Oglej je v kratkem vse svoje nove posesti v regiji preoblikoval v učinkovita zemljiška gospostva – gastaldije – na čelu katerih so bili patriarhovi uradniki (gastaldi) z gospodarsko-upravnimi ter sodnimi kompetencami. Omenjajo se prvič v Postojni leta 1262, v Ložu 1269 in Vipavi 1282.¹¹⁰ Oglejska upravna struktura v tem prostoru je zajemala še druge uradnike – lepo jih izpričuje vir iz leta 1293, kjer so omenjeni loški gastald in drugi uradniki v Ložu, Postojni, Cerknici, Vipavi in na Krasu (*tam in Los quam in Arisperch, Circhinitz, Wipacho et Carsto*).¹¹¹ V strateško-obrambnem oziru so bili središča oglejskih gospostev seveda gradovi – nekateri stari, središča že prejšnjih gospodov (Lož, Vipava, Postojna) – poleg teh pa so ravno pod oglejsko upravo v drugi polovici 13. stoletja iz potrebe boljše obrambe in uprave razsežnih gospostev vznikli še nekateri novi, običajno podeljeni v fevd, na katerih so sedeli rodovi oglejskih ministerialov. V okviru gospostva Lož je bil tako 1268 in 1269 prvič omenjen grad Snežnik oz. po njem imenovan oglejski ministerial (*de Sneperg*) iz veje zelo razpredenega rodu Loških, prej že vovbrških ministerialov.¹¹² Na sosednjem Cerkniškem je na griču južno od jezera približno v istem času nastal grad Šteberk (*Stegberg*), omenjen prvič le nekaj let kasneje (1274), katerega rod prvotno oglejskih ministerialov je patriarhom v bodoče povzročal toliko preglavic kot redko kdo iz te regije.¹¹³ Na Postojnskem oziroma Pivki sta bila poleg osrednjega gradu v Postojni, prvič omenjenega

leta 1251,¹¹⁴ še dva gradova. Severno pod pogorjem Hrušice je bil – v istem viru kot Šteberk – leta 1274 prvič izpričan grad Jama oz. Predjama (*Antrum, Foramen*, kasneje *Lueg*),¹¹⁵ središče manjšega gospostva, ki ga je Oglej podeljeval v fevd.¹¹⁶ Še bolj zanimiv, a bistveno manj raziskan, lahko bi rekli kar obskuren, pa je bil drugi grad – Voitsberg.

Sam grad Voitsberg je prvič izrecno omenjen v obsežni mirovni pogodbi med Goriškimi in patriarhom iz leta 1274, kot tudi Jama in Šteberk. V seznamu škode, ki so jo goriški pristaši prizadejali patriarhu, je naveden kot uničen (*castrum Voitsperch destructum*).¹¹⁷ Kje je stal, ni uspelo ugotoviti dosedanjim raziskovalcem (C. G. Mor, P. Štih).¹¹⁸ Vendar pa je lociranje s precejšnjo zanesljivostjo kljub vsemu mogoče. Gebhard, sin istoimenskega pokojnega Gebharda z Voitsberga, je v letih 1276, 1298 in 1300 od patriarha prejel v fevd grad Voitsberg z vrsto kmetij v poimensko naštetih vaseh, ki so sodile pod grad. Šlo je za *villa sub castro*, najbrž istoimensko vas s štirimi kmetijami, nato Košano, Buje, (Gornje) Ležeče, Dobro Polje, Rečico, Sušico, Ilirsko Bistrico, Rakitnik pri Postojni in še nekaj težje opredeljivih.¹¹⁹ Očitno je šlo za grad v bližini notranjske Reke, Prema oziroma severnih Brkinov. In ravno tam, med vasema Pregarje in Tatre v Brkinih, je v urbarju goriškega gospostva Švarcenek iz časa okrog leta 1400 in nato še 1412 navedena vas *Foytzdorf* oz. *Voytsdorf*, ki je še tedaj premogla ravno štiri hube.¹²⁰ Na griču malo severneje (kota 632 m n. v.) pa je še danes toponim Grad ter pod njim tri kmetije. Lokacija gradu je tako rešena, ima pa tudi svojo logiko. Stal je globoko na jugu oglejskega postojnskega gospostva, že v Brkinih, kjer je posest mejila na dve sosednji gospostvi pogosto hudih nasprotnikov – goriškega Švarceneka in devinskega Prema. Argument za to tezo je tudi dejstvo, da so kasneje, ko je grad očitno propadel, bivše kmetije Voitsberga v Košanski dolini in okrog Ilirske Bistrice spet sodile pod gospostvo Postojna, kjer so navedene še v urbarju iz 1498 (gl. karto 2).¹²¹

P. Štih je ugotovil, da so bili oglejski vazali z Voitsberga ista družina kot goriški ministeriali na Rašporju v Čičariji, oziroma so Rašporski izvirali iz

¹⁰⁵ Komac, *Od mejne grofije*, str. 254; Okoliš, Izseki, str. 363–365.

¹⁰⁶ O prometno-trgovskem položaju gl. Kosi, *Potujoči*, str. 237–242; Okoliš, Izseki, str. 353 sl.

¹⁰⁷ Komac, *Od mejne grofije*, str. 254; Okoliš, Izseki, str. 553 sl., 557 sl.

¹⁰⁸ Joppi, AT 12, št. 35, str. 354; W I, št. 716; UBSt IV, št. 593.

¹⁰⁹ Prim. UBKr II, št. 343; TEA, št. 110; Kos, *Urbarji II*, str. 53; Komac, *Od mejne grofije*, str. 255.

¹¹⁰ TEA, št. 338; UBKr II, št. 395, 396; ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, 274r, f. 74; Komatar, Ein Copialbuch, št. 6, str. 45; Kos, *Urbarji II*, str. 61; Okoliš, Izseki, str. 365.

¹¹¹ Bianchi, AKÖG 26, št. 670, str. 251.

¹¹² TEA, št. 375; UBKr II, št. 395, 396; Otorepec, Grad Snežnik, str. 312 sl.; Okoliš, Izseki, str. 559 sl., 563 sl.

¹¹³ CDI II, št. 361, str. 602; Šumrada, Šteberški, str. 47 sl.

¹¹⁴ Gl. op. 79.

¹¹⁵ CDI II, št. 361, str. 602. Vendar je bil grad verjetno nekaj starejši, saj je Ulrik Žovneški leta 1276 podelil nekaj fevdov na Cerkniškem štirim bratom Jamskim, sinom že pokojnega Ulrika *de Antro*, ki je moral torej že prej posedovati obstoječi grad. UBSt IV, št. 593.

¹¹⁶ TEA, št. 286; Kos, *Urbarji II*, str. 54.

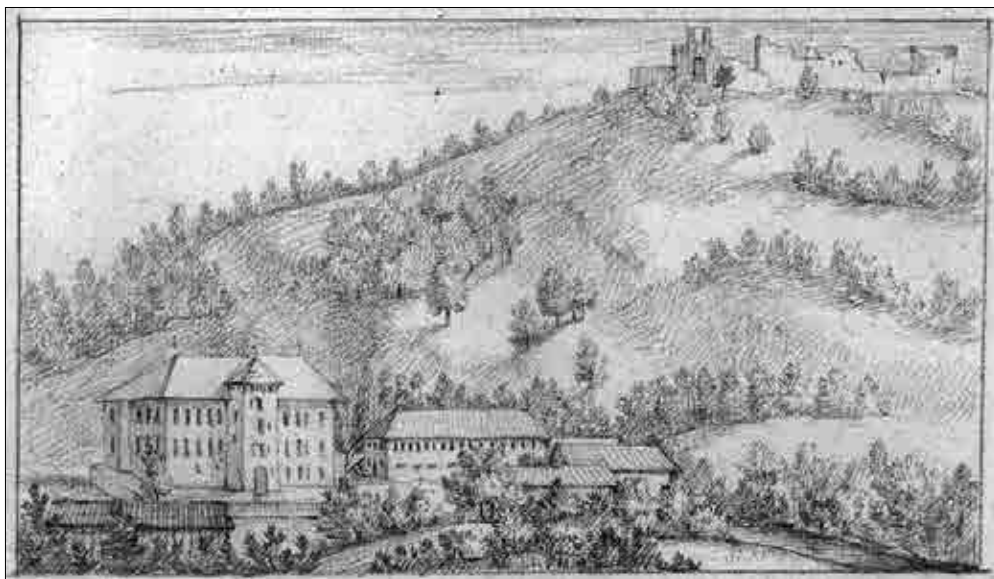
¹¹⁷ V CDI II, št. 361, str. 602, je zapisan kot *Witsperch*, v ediciji DSF I, št. 376, str. 399, pa kot *Voitsperch*. Očitno je šlo za oglejski grad, iz drugih virov znan kot *Voitsberch*, *Voitsperch*, *Voyzperch*, *Veysperch*, *Votsperc*.

¹¹⁸ Mor, Casteli patriarchali, str. 88; Štih, *Grofje*, str. 98–99. M. Kos ga v *Urbarji II* sploh ni omenil.

¹¹⁹ TEA, št. 255, 270, 410.

¹²⁰ Kos, *Urbarji II*, str. 134, 141.

¹²¹ Kos, *Urbarji II*, str. 223–239.

Slika 2: Ruševine gradu Hašperk nad notranjsko Planino, spodaj kasnejši dvorec enakega imena. Iz Valvasorjeve skicne knjige (posredoval dr. I. Sapač).

Voitsberga, enako kot tržaški škof Arlongus.¹²² Zelo zanimivo pa je, da se Gebhard z Voitsberga, oče kasnejšega istoimenega Gebharda z Voitsberga in Rašporja, omenja v tem prostoru prvič že leta 1237, ko je v Ložu pričal v privilegiju Vovbrških za njihove ministeriale, ter 1250 v Mengšu na Kranjskem, ko je bil v spremstvu patriarha Bertolda skupaj z Markvardom, ministerialom iz tedaj že oglejskega Loža.¹²³ To pa je bilo le dober teden po sklenitvi zavezniškega sporazuma med Bertoldom in Ulrikom III. Spanheimom za vojno proti Majnhardu Goriškemu, ki je bil dosežen 3. septembra 1250 v Kamniku, in zaradi česar je patriarh sploh potoval na Kranjsko. Vse omenjeno je težko uskladiti z domnevo P. Štiha, da so bili Voitsberški po izvoru s tirolskega Voitsberga, okrog 1270 prešli med goriško-tirolske ministeriale in od tam ena veja na Kras – na oglejski Voitsberg ter goriški Rašpor. Prejkone je grad v Brkinih obstajal že leta 1237 oz. 1250, v času vlade patriarha Bertolda, ki je bil dedič andeške rodbinske posesti in gospod Postojne in Vipave. Morda je bil Gebhard celo prvotno andeški ministerial. To bi tudi lepo razložilo njegovo prisotnost v spremstvu Bertolda na Kranjskem leta 1250, ki bi bila sicer težko razumljiva.

Niz strateško pomembnih gradov in posesti Ogleja od Vipave do Loža, na prometnicah iz slovenske notranjosti v Primorje, sta sredi 13. stoletja trgali le dve enklavi grofov Goriških – na Planinskem polju in pri Razdrtem. Prva, večja in pomembnejša, je omogočala nadzor poti na eni strani proti Ljubljani ter na drugi proti Cerknici, Ložu in preko Blok

na Dolenjsko. Njen pomen kaže dejstvo, da so imeli Goriški v Planini »ob reki Unec« že leta 1217 izpričan trg z mitnico – *forum quod situm est apud fluvium Vnze* – kjer je grof Engelbert III. osvobodil samostan Stična plačila mitnine pri tovorjenju za lastne potrebe.¹²⁴ To gospodstvo so Goriški nedvomno posedovali kot oglejski fevd in ga tudi ohranili trdno v svoji posesti vse do srede 15. stoletja.¹²⁵ Že leta 1251 je v mirovni pogodbi med njimi in patriarhom Bertoldom prvič omenjen tudi tamkajšnji grad Hašperk, ki ga je goriški grof na novo postavil – *castrum de Hazperch apud Manzanum noviter edificatum per dominum comitem* – in naj bi ga podrl, kar pa se najverjetneje ni zgodilo.¹²⁶ Nedvomno je tu šlo za Hašperk na Planinskem polju in ne za grad pri Manzanu v Furlaniji, kot so menili dosedanji avtorji pri objavah listine. Dikcija *apud Manzanum* je narobe zapisan toponim, ki pomeni »pri Uncu« oziroma »ob reki Unec«,¹²⁷ kot sta se grad in trg imenovala še leta 1295 oz. 1300: *castrum Moŷntz; ... in Mouñz in foro*.¹²⁸ Tudi druga, manjša goriška enklava pri Razdrtem (*Prewal, Preuual, Prewalt*), kjer se visoka planota »prevali« v Vipavsko dolino, je bila zelo stara goriška posest in je

¹²⁴ Bernhard, *Documenta*, št. S15. Trg je še v listini leta 1300 imenovan podobno: ... *in Mouñz in foro*. HHSStA, AUR, 1300 VI 20.

¹²⁵ Kos, *Urbarji II*, str. 43–44.

¹²⁶ Baraga, *Gradivo*, št. 127; Joppi, AT 12, št. 25, str. 6–14; W I, št. 558.

¹²⁷ Listina iz leta 1251 je ohranjena le v slabem prepisu iz 15. stoletja, kjer je bil toponim že lahko popačeno zapisan. B. Otorepec je – verjetno po tem prepisu – ime gradu popravil v *Hazperch* namesto *Harberch*, kot sta ga brala Paschini in Wiesflecker, kar je še en argument za grad pri Planini (Baraga, *Gradivo*, str. 149, op. f). Pri Manzanu nikoli ni bilo gradu s podobnim imenom.

¹²⁸ HHSStA, AUR, 1295 V 13; 1300 VI 20.

¹²² Štih, *Groffe*, str. 98–99 in op. 21. Papež je leta 1254 za tržaškega škofa potrdil in posvetil *Arlongum de Voisperch*.

¹²³ UBKr II, št. 96, 173; Baraga, *Gradivo*, št. 119.

izpričana že v urbarialnem zapisu okrog leta 1200. Prvotno je imela nedvomno večji obseg, kot ga kažejo urbarji 15. stoletja.¹²⁹

Poleg grofov Goriških so bili v osrednjem delu Krasa najmočnejši oglejski vazali gospodje Devinski. Rodbina, imenovana po izvornem gradu Devin, kjer se Kras neposredno dotika Jadranskega morja, se prvič pojavi s tem imenom leta 1139 in že 1188 je jasno izpričano njeno vazalstvo do oglejske cerkve – Štefan iz Devina je bil *fidelis* oglejskega patriarha.¹³⁰ Od Ogleja so imeli v fevd matični Devin ter gospodstva Senožče na Krasu, Prem v Brkinih ter Momjan v Istri – po vseh so se člani družine oziroma posamezne veje občasno imenovali.¹³¹ Še leta 1386 so v Ogleju smatrali, da so gradovi Devin, Prem in Senožče oglejski fevd – *dominus de Duino debet recognoscere ... castra Duini, Prem et Solosench ... jure feudi Aquilegensis Ecclesie*.¹³² Poleg tega so bile oglejski fevd še posesti v »Meraniji«, na obali Kvarnerja: mesto Reka in kašteli Kastav, Veprinac in Moščeni-ce.¹³³ Devinski niso bili le vazali, temveč tudi ministeriali oglejske Cerkve. Kot je dokazal P. Štih, pa so bili obenem tudi ministeriali goriških grofov, katerim so v času vzpona v 13. stoletju zvesto sledili, pogosto v škodo svojih primarnih dobrotnikov – Ogleja.¹³⁴ Ministerialna vez do patriarha je jasno izpričana leta 1238 v listini, s katero sta patriarh Bertold in goriški grof Majnhard sklenila zavezništvo, naperjeno proti mestu Kopru. Na sklenjeni sporazum sta prisegla Ulrik z Rihemberka, ministerial grofa, ter Vošalk z Devina, ministerial patriarha – *Utschalcus de Durwino ministerialis patriarche*.¹³⁵ Drugi je za nas še posebej zanimiv in viri o njegovem delovanju nam omogočajo nekatere nove ugotovitve. Predstavnikov rodbine z

imenom Vošalk je bilo očitno več, kot so domnevali dosedanji raziskovalci, najverjetneje trije (genealoška preglednica 2).¹³⁶ Vošalk (II.), prvič imenovan s svojim očetom in brati leta 1188, nastopa v virih samostojno od 1197 dalje. Večkrat je bil v krogu Goriških, leta 1238 z njimi celo v spremstvu cesarja Friderika II. v Padovi, vendar nikoli kot njihov ministerial.¹³⁷ Imel je tri brate – Hugo se je imenoval po matičnem Devinu,¹³⁸ Henrik po Premu,¹³⁹ Kono po Devinu in kasneje Castelnuovu v Furlaniji.¹⁴⁰ Zanimivo pa je dejstvo, da se Vošalk (II.) ne pojavlja v krogu Goriških niti enkrat v razdobju med 1201–1238. V tem času ga zasledimo v popolnoma drugi družbi.

Leta 1223 je mejni grof Henrik Andeški v Reifensteinu na Dolenjskem (lokacija gradu ni ugotovljena) izstavil darovnico samostanu Diessen za posest pri Vipavi.¹⁴¹ To je storil vpricho svojih ministerialov – *presentibus ministerialibus meis* – od katerih jih je bilo 21 resnično andeških, le trije pa izstopajo: Bertold iz Krškega in Vulfing iz Vipave (bogenska) ter – Vošalk z Devina! Kaj je počel v ekskluzivno andeški družbi na Dolenjskem? Listina, ki nakazuje odgovor, je že omenjena zavezniška pogodba med patriarhom Bertoldom in Goriškimi, sklenjena v andeški Vipavi leta 1238. Vošalk Devinski je jasno označen kot *ministerialis patriarche*.¹⁴² Morda pa ta dikcija pomeni, da je bil prvotno andeški (!) in ne oglejski ministerial. Nenazadnje je bil Bertold gospod oz. dedič Vipave in Postojne po svojem bratu Henriku Andeškem in je npr. vipavske ministeriale šele leta 1241 podelil Ogleju, kot smo že videli. Dotedaj pa so bili ti »ministeriali patriarha« – Bertolda Andeškega – ne pa oglejske Cerkve! In kje bi lahko Vošalk deloval kot andeški ministerial. Pri rešitvi tega vprašanja nam lahko smer nakaže dosedaj v tem kontekstu prezrta listina patriarha Volfgerja iz leta 1213 za samostan Beligna, kjer je med pričami naveden tudi *Udo de Prem*.¹⁴³ To pa je bil zelo verjetno nihče drug kot Vošalk Devinski, Udo bi bila namreč lahko okrajšana varianta imena *Udalschalk* oziroma Vošalk. In Prem je že malo kasneje v dveh dokumentih (1217, 1234) izpričan kot posest njegovega brata Henrika.¹⁴⁴ Prem, kasneje

¹²⁹ Kos, *Urbarji II*, str. 36, 54.

¹³⁰ CDI I, št. 133; Rubeis, st. 634; Gradivo IV, št. 148, 754. Temeljita in še vedno uporabna razprava o Devinskih je Kos, *Iz zgodovine*, str. 91–133.

¹³¹ Pri Senožčah je že pred 1250 Štefan iz Devina daroval posest samostanu Stična (Baraga, *Gradivo*, št. 113, 113a). Kot oglejski fevd so Senožče prvič izpričane leta 1275 (TEA, št. 273), Devin in Prem pa leta 1366, ko so poslanci patriarha zahtevali od Huga Devinskega, da ju prevzame v fevd od Ogleja kot njegovi predniki, in mu predočili notarski instrument iz leta 1256, ki naj bi to dokazoval (TEA, št. 1246). Prim. Kos, *Urbarji II*, str. 48–51; Štih, *Groffe*, str. 46 sl.

¹³² TEA, str. 413.

¹³³ Leta 1366 je Oglej terjal od Devinskega, da prevzame kot oglejski fevd tudi *totum quod habet in Meran sive in Croatia* (TEA, št. 1246). Testament Huga Devinskega iz 1374 izpričuje, da je šlo za Reko, Kastav, Veprinac in Moščeni-ce. HHSStA, AUR, 1374 VI 24. Prim. Štih, *Groffe*, str. 47, ki je v sklop starih devinskih gospodstev uvrstil tudi Lovran in Brseč. Vendar sta bili ti dve gospodstvi goriški in sta sodili h goriški istrski grofiji. Leta 1342 v delilni pogodbi Goriških sta pod posestjo in *Isterreich* poleg Pazina in drugih navedena tudi *Lauran* in *Brisbeczz* (MDC X, št. 161). V roke Devinskih sta prišla šele leta 1380, ko so Habsburžani Hugu VIII. zastavili celotno bivšo goriško Pazinsko grofijo v Istri s pripadajočim. Štih, *Groffe*, str. 59–60; Kos, *Iz zgodovine*, str. 120.

¹³⁴ Štih, *Groffe*, str. 48–52.

¹³⁵ Joppi, AT 11, št. 19, str. 403; Gradivo V, št. 685.

¹³⁶ Štih je domneval Vošalkovo prvo omembo leta 1188 in zadnjič 1249 (Štih, *Groffe*, str. 52, 76). Vendar je bil prvič omenjen že leta 1158 z bratom Štefanom in nato še ok. 1184. Härtel, *Urkunden*, št. 18; MDC III, št. 1302; Joppi, AT 11, št. 7, str. 388. Zato je gotovo šlo vsaj za dve, če ne tri osebe z istim imenom. Štefan, omenjen še leta 1166, je imel po viru iz 1188 štiri sinove: Vošalka (II), Huga, Henrika in Kona. CDI I, št. 146, 147; Rubeis, st. 634; Gradivo IV, št. 754; Härtel, *Urkunden*, št. 29, 30.

¹³⁷ MDC III, št. 1512; W I, št. 305, 314, 475, 507, 521, 537, 543.

¹³⁸ CDI II, št. 235; Joppi, AT 11, št. 15, str. 397; Bernhard, *Documenta*, št. S15; W I, št. 407.

¹³⁹ Bernhard, *Documenta*, št. S15; Minotto, *Acta*, str. 19; Gradivo V, št. 617.

¹⁴⁰ CDI I, št. 185; MDC I, št. 412; W I, št. 330, 404, 408.

¹⁴¹ Gl. op. 72.

¹⁴² Kot v op. 135.

¹⁴³ Rubeis, st. 552; Gradivo V, št. 213.

¹⁴⁴ Kot v op. 139.

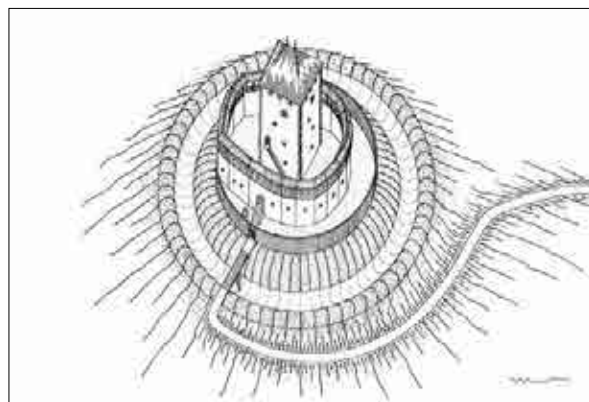
oglejski fevd Devinskih, je bil verjetno del obsežnega prvotno andeškega gospostva Postojna, ki je segalo v severne Brkine, kot smo lahko ugotovili tudi pri gradu Voitsberg (karta 2). Premsko gospostvo oziroma kasnejše deželno sodišče je bilo dobesedno izrezano iz geografsko zaključnega postojnskega »pragospotstva«, ki je ohranilo enklave na eni in drugi strani in je prvotno segalo vse do povirja reke Reke.¹⁴⁵ To bi tudi pojasnilo, zakaj je bila lega oglejskega Voitsberga dobesedno vrinjena med devinski Prem na eni in goriški Švarcenek na drugi strani, oziroma je bila posest premskega gospostva in Voitsberga že v drugi polovici 13. stoletja precej pomešana.

Opozorim naj še na eno genealoško vprašanje. Po mojem mnenju je poleg omenjenega Vošalka II., ki se dosledno imenuje po Devinu, in je verjetno umrl enkrat v 1230–ih ali 1240–ih letih,¹⁴⁶ obstajal še njegov sin Vošalk III., ki se je leta 1234 prvič in nato še večkrat do 1249 imenoval po istrskem Momjanu, kjer je bil oglejski vazal (genealoška preglednica 2).¹⁴⁷ Imel je sinova Biakvina in Kona – ta dva sta leta 1252 posegala po rožaški posesti na Krasu, ki jo je vzel v zaščito vojvoda Bernard.¹⁴⁸ Bila sta oglejska vazala in ministeriala v Momjanu in Senožečah.¹⁴⁹ Argument za obstoj tretjega Vošalka je dejstvo, da je Vošalk iz Momjana v listini 1234 omenjal svojega brata z imenom Štefan ter označil Henrika s Prema kot svojega strica.¹⁵⁰ Henrik s Prema pa je bil brat Vošalka (II.) ter Huga, kot je znano že za leti 1188 in 1217,¹⁵¹ torej je bil Vošalk (II.) oče momjanskega Vošalka (III.). Omenjeni Štefan – običajno imenovan po goriškem Castelnuovu v Furlaniji – pa je bil v viru iz 1260 izpričan kot stric Biakvina in Kona.¹⁵² Drugače bi si tudi težko razložili identičnost Vošalka Devinskega, prvič omenjenega skupaj z brati že leta 1188, z Vošalkom Momjanskim, ki je 1249 – torej 61 let kasneje – sklepal poročno pogodbo za sina Biakvina.¹⁵³ Tako je nekoliko popravljena oziroma dopolnjena genealogija zgodnjih Devinskih, kot jo je predstavil pred dvema desetletjema P. Štih.¹⁵⁴

Proti koncu vlade oglejskega patriarha Bertolda, zlasti pa po njegovi smrti leta 1251, se je tudi za istrsko-kraško-furlanski prostor začelo zelo turbulentno obdobje. Čas velikih cerkvenih knezov v cesarstvu, ki so se lahko – z vladarjevo podporo – enakovredno

kosali s posvetnimi mogočniki, je bolj ali manj minil. V bodoče so se le še redki lahko postavili po robu ambicioznim in brezobzirnim posvetnim knezom, kakršne so dobesedno utelešali ravno grofje Goriški. Začela se je doba skoraj vsakoletnih fevdalnih spopadov – fajd – ki so prinašali uničevanje gradov, mest, infrastrukture, sklepanje in kršenje premirij ter mirovni sporazumov, hitro menjavanje lojalnosti vazalov in ministerialov. Vsakih nekaj let je prihajalo do obsežnih zavezniških in mirovni sporazumov z nešteti klavzulami (npr. 1251, 1264, 1281), ki so podrobno orisovale škodo, krivce, določale poravnavo odškodnin ipd. Dopolnjujejo jih še nekatere kronike, na primer tista Julijana iz Čedadada (*Annales Foroulienses*) ali pa kronika mesta Spilimbergo (*Chronicon Spilimbergense*).¹⁵⁵ Opisi so pogosto podrobni in slikoviti ter omogočajo redke vpogled v negotov vsakdan tistega obdobja. Grofje Goriški so velikopotezno izkoristili ranljivost oglejskega patriarhata v času Bertoldovih šibkih naslednikov – zlasti pod pretenzijo odvetništva – in so dobesedno preplavili Kras (in Istro), kjer so nastajala goriška gospostva z novimi gradovi, o katerih je pogosto govor v mirovni sporazumih.¹⁵⁶

Leta 1249 je bil prvič omenjen grad, ki že s svojim imenom kaže na svoje kraško poreklo – Karsberg (*Carsperch, Carsberch, Charsperch, Carisberg*), na važni poti iz Podgrajskega podolja preko Čičarije v Istro, z rodom goriških ministerialov.¹⁵⁷ Leta 1267 ga je po sporazumu o premirju grof Albert kot jamstvo zastavil patriarhu, in podobno tudi v sporazumu iz 1274.¹⁵⁸ Grad je bil očitno trn v peti Ogleju, saj je bil tudi v mirovnem sporazumu leta 1281 omenjen z do-

Slika 3: Karsberg, poskus rekonstrukcije podobe gradu v 13. stoletju (Igor Sapač, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji III/3: Porečje Reke z Brkini, Ljubljana 2007, str. 69*).

¹⁴⁵ Gl. Kos, *Urbarji II*, karta v prilogi.

¹⁴⁶ Pri omembah Vošalka iz Devina in Vošalka iz Momjana med 1238 in 1249 ni mogoče ločiti, kdaj gre za drugega in kdaj tretjega istega imena.

¹⁴⁷ CDI II, št. 261; Štih, *Groffe*, str. 76–77.

¹⁴⁸ Gl. op. 60.

¹⁴⁹ Kono je skupaj z nečakom Ulrikom oboje leta 1275 prejel v fevd od patriarha. TEA, št. 237.

¹⁵⁰ Minotto, *Acta*, str. 19; Gradivo V, št. 617.

¹⁵¹ Gl. op. 136, 139.

¹⁵² Joppi, AT 11, št. 20, str. 403; MDC IV, št. 2243; UBKr II, št. 186; CDI II, št. 322.

¹⁵³ Štih, *K zgodovini*, str. 549–551.

¹⁵⁴ Prim. Štih, *Groffe*, str. 52–53, 76–77 in genealoška preglednica na str. 240.

¹⁵⁵ Prim. Štih, *Groffe*, str. 206 sl.

¹⁵⁶ Prim. Štih, *Groffe*, str. 155–156.

¹⁵⁷ Štih, *Groffe*, str. 22, 108–109; Kos, *Urbarji II*, str. 40. Grad je stal pri vasi Golac, kjer je še danes zaselek Zagrad.

¹⁵⁸ Chmel, *Urkunden*, št. 79, str. 89; CDI II, št. 361, str. 597; WI, št. 788.

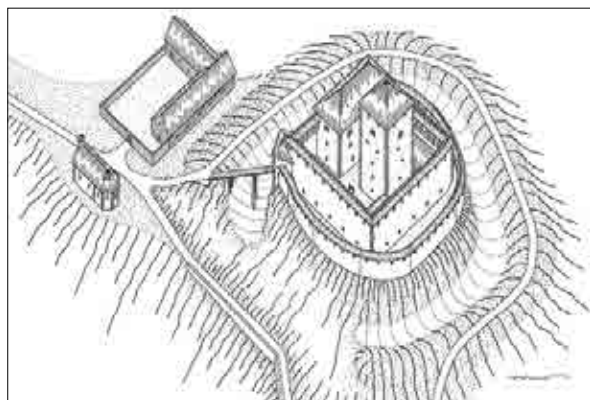
stavkom, naj se po volji patriarha poruši ali ohrani – *castrum Carsperch manere aut destrui debet, prout de domini patriarche procesit voluntate*.¹⁵⁹ Kasneje se s tem imenom ne omenja več in je bil verjetno res porušen. Že nekaj let prej pa je bil na južnih obronkih Brkinov, nad današnjo vasio Podgrad, zgrajen goriški Novi grad (*Castrum novum, Nova domus, kasneje Neuhaus, Neunhaus, Newenhaus, Newhaus*). Prvič je bil omenjen leta 1275 kot »Novi grad na Krasu« – *Castrum novum situm in Carsis* –, v sporazumu 1281 pa je bilo izrecno rečeno, da je bil zgrajen namesto Karsperga in naj se ga po patriarhovi milosti ne poruši.¹⁶⁰ To se je tudi uresničilo, saj je na njem bival ugleden »kraški« rod ministerialov, ki so v goriški službi v nadaljnjih več kot dveh stoletjih igrali prominentno vlogo. Protiutež Karspergu je dajal onstran Čičarije goriški grad Rašpor (*Raspurch, Raspurg, Rasspurg, Ratzpurch*), prvič omenjen 1264, ki je povezoval goriško posest na Krasu na eni ter v Istri na drugi strani. Leta 1393 je bil izrecno imenovan kar »ključ cele Istre«.¹⁶¹ Na njem je sedel rod goriških ministerialov, ki je izviral z oglejskega Voitsberga, kot smo že videli.¹⁶²

Goriška posest na stiku kraške planote in Brkinov je imela svoje središče v leta 1249 prvič omenjenem gradu Švarcenek pri Podgradu pri Vremah (*Swarczenek, Swarczenek*).¹⁶³ Bolj kot ta, ki ni imel izrazitega strateškega položaja, pa je bil zanimiv goriški grad Vikumberg (*Winchimberch, Vinchenberg* in podobno), tudi zaradi načina svojega nastanka. Istega leta 1249 ga je namreč neposredno na posesti tržaškega ško-

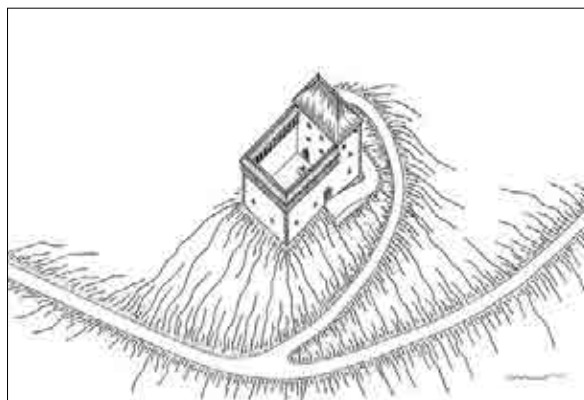
fa – *in districtu episcopatus Tergesti* – z dovoljenjem škofa postavil goriški ministerial Ravin z Rašporja in ga prejel v fevd. Grad, ki je stal na kraškem robu pri vasi Beka nad dolino Glinščice (kota 390 m. n. v.), so kasneje imeli v svojih rokah kot tržaški fevd goriški grofje – pot preko ministerialov je bila očitno eden od praktičnih načinov pridobivanja strateških pozicij in posesti.¹⁶⁴

Iniciativa za postavljanje gradov je neredko izhajala od ministerialov, seveda v interesu njihovih gospodov. Tako je nastal tudi goriški grad Gotnik (*Gotenech, Gotenych, Gutenek*) v povirju notranjske Reke, južno od vasi Podgraje, ki kaže, do kod je že kmalu po sredi 13. stoletja segal interes Goriških ter prej posest patriarha (postojnsko »pragospostvo«). Grad, ki je zajemal pripadajoče gospostvo/pokrajino (*contrata de Gotef oz. Gotys*), je sam zgradil goriški ministerial Vinter iz Pazina in ga leta 1255 prejel od goriškega grofa Majnharda v fevd.¹⁶⁵ Nadalje se je Vinterjev rod po tem novem središču tudi imenoval. V tem primeru pa je imel oglejski patriarh Gregor še toliko moči, da se je postavil po robu in 1258 zahteval priznanje, da je posest oglejski fevd, nakar je moral Vinter privoliti, da patriarh odloči glede porušitve ali ohranitve gradu.¹⁶⁶ Grad je seveda ostal in bil goriški do leta 1365 oz. 1367, ko so ga v svoje roke pridobili Devinski, kot kaže na škodo Goriških.¹⁶⁷

V resnično kratkem obdobju dobrih dveh desetletij se – če prištejemo še novi grad Hašperk pri Planini iz leta 1251¹⁶⁸ – pojavi kar sedem novih goriških

Slika 4: Vikumberk, poskus rekonstrukcije podobe gradu v 13. stoletju (Igor Sapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji 5: Kras in Primorje*, Ljubljana 2011, str. 320).

Slika 5: Gotnik, poskus rekonstrukcije podobe gradu v 13. stoletju (Igor Sapač, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji III/3: Porečje Reke z Brkini*, Ljubljana 2007, str. 19).

¹⁵⁹ MDC V, št. 481, str. 308; Joppi, AT 12, št. 46, str. 56; W II, št. 304; Štih, *Groffe*, str. 109.

¹⁶⁰ ... *castrum novum apud Cerolach constructum sit loco Carsperch ... Castrum autem novum manere debeat ... de gratia ipsius domini patriarche*. MDC V, št. 481, str. 308; Joppi, AT 12, št. 46, str. 56; W II, št. 304; Štih, *Groffe*, str. 109; Kos, *Urbarji II*, str. 40.

¹⁶¹ Štih, *Groffe*, str. 97 sl.

¹⁶² Gl. op. 122.

¹⁶³ Kos, *Urbarji II*, str. 39–40.

¹⁶⁴ Štih, *Groffe*, str. 154, 207–208; isti, Trst, str. 129; Kos, *Urbarji II*, str. 41; CDI III, št. 783.

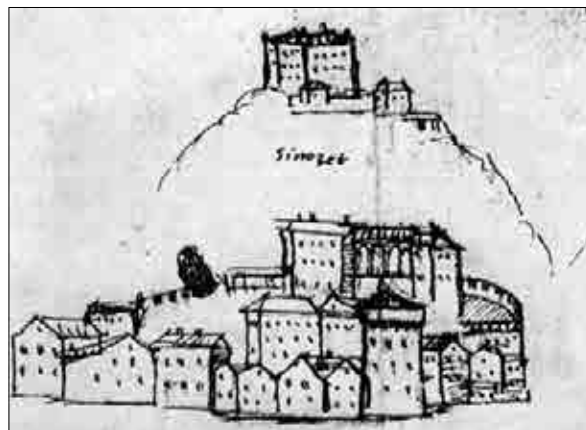
¹⁶⁵ ... *Winterus de Pisino construi fecerit quoddam castrum quod vocatur Gotenych in contrata de Gotys*. UBKr II, št. 250; Kos, *Urbarji II*, str. 51–52; Štih, *Groffe*, str. 89; W I, št. 629.

¹⁶⁶ UBKr II, št. 250.

¹⁶⁷ Kos, *Urbarji II*, str. 52; Štih, *Groffe*, str. 59, 67, 171. Gl. še spodaj, str. 416.

¹⁶⁸ Gl. op. 126.

gradov na širšem območju Krasa (podoben proces je potekal tudi v notranjosti Istre). Skoncentrirani so na širšem območju okrog Brkinov, kjer so se stikala gospostva patriarha, Goriških in Devinskih in kjer so se križale oziroma cepile poti iz slovenske notranjosti proti Trstu in Furlaniji, v Istro ter v Kvarner. Dogajanje je bilo resnično dinamično in v veliki meri v škodo nekdanjih posesti oglejskega patriarha, o čemer priče tudi več klavzul mirovnih sporazumov, ki so odločale o poružitvi ali ohranitvi novih gradov, kot smo videli pri Hašperku, Karspergu, Novem gradu in Gotniku. Prometni moment je bil nedvomno izrednega pomena v strategiji gospodov, ki so se tu borili za prevlado, in ni slučaj, da se v teh letih vzporedno z gradovi pojavijo tudi prve omembe mitnic, ki so lastnikom prinašale precejšnje dohodke od prometa in trgovine. Goriški so že leta 1217 pobirali mitnino v »svojem trgu Uncu« na Planinskem polju,¹⁶⁹ kasneje pa še v Lokvi na cesti iz smeri Kranjske preko Krasa v Trst, ki se je nato s kraškega roba spustila v obalno mesto. Druga goriška mitnica, omenjena leta 1286 skupaj z Lokvijo, pa je bila v Rupji pri Jelšanah, na cesti iz smeri Postojne preko Pivke na Reko in v druga mesta ob Kvarnerju.¹⁷⁰ Oglejski patriarh je imel v Landolu na Pivki, na poti iz Planine, eno najdonosnejših mitnic na »ljublanski« cesti, ki je sodila pod postojnsko gospostvo.¹⁷¹ Mesto Trst je na svojem teritoriju imelo kar pet mitnic, ki so pokrivale različne poti v mesto ali mimo njega proti Kopru oz. Devinu. Ena najpomembnejših je bila v Klancu pri Kozini in je omogočala dohodke od prometa proti konkurenčnemu beneškemu Kopru.¹⁷² Gospodje Devinski pa so na Krasu imeli svoje mitnice v Senožeah (slika 6),¹⁷³ matičnem Devinu¹⁷⁴ ter v svojih kvarnerskih

Slika 6: Senožee, grad gospodov Devinskih z naseljem – kasnejšim trgovim – kjer so imeli donosno mitnico. J. Clobucciarich, ok. 1603 (posredoval dr. I. Sapač).

kaštelih in zlasti v mestu Reka.¹⁷⁵ Kot gradovi so bile tudi mnoge mitnice vzpostavljene protizakonito na novo, zato ni nenavadno, da je bilo v mirovnem sporazumu med Albertom Goriškim in patriarhom leta 1281 precej govora o dohodkih od prometa in trgovine in zlasti o novih mitnicah (*mutarum impositum de novo*), ki jih je grof vzpostavil po smrti svojega očeta v območjih jurisdikcije Ogleja in naj bi jih ukinil.¹⁷⁶

Čas velikih bojov in sprememb v regiji se je, kot omenjeno, začel že v zadnjih letih življenja patriarha Bertolda, ko je Majnhard Goriški prevzel vodstvo gibelinske stranke cesarja Friderika II. v furlansko-vzhodnoalpski regiji in udaril tudi po posestih Ogleja. Ta se je obranil ob izdatni pomoči Ulrika III. Spanheima, ki je bila dogovorjena v zavezniškem sporazumu v Kamniku 1250. Podrobnejši vpogled v dogajanje nudi prvi obsežen mirovni sporazum med Goriškimi in patriarhom, sklenjen v Čedadu po koncu spopadov januarja 1251.¹⁷⁷ Grof Majnhard je med drugim priznal patriarhu lastništvo na gradovih Višnja Gora in Mengeš na Kranjskem ter v Postojni in Vipavi, ki jih je očitno uspel v vojni zasesti. Obljubil je, da bo porušil svoj novozgrajeni grad Hašperk pri Uncu in vrnil oglejske posesti, zasedene v Istri, patriarh pa je obljubil vrnitev zasedenega goriškega pristanišča v Latisani. Majnhard je tedaj v zavezništvu s tirolskim grofom že pripravljal obsežno ofenzivo

¹⁶⁹ Gl. op. 124.

¹⁷⁰ Goriški grof Albert je leta 1286 oprostil samostan Bistra plačila mitnine od vina, olja, sadja, drobnice in drugega za lastne potrebe na svojih mitnicah v Rupji in Lokvi (*in mutis nostris in Rup et Hulb*), kar je 1288 potrdil njegov brat Majnhard tudi za druge mitnice na tej in drugih cestah: ... *et aliis nostris mutis seu theloneis in illa strata ac uia publica et alias...* ARS AS 1063, Zbirka listin, 1286 I 3; 1288 II 8; Chmel, *Urkunden*, št. 58; Kosi, *Potujoči*, str. 213; Štih, *Groffe*, str. 26.

¹⁷¹ Prvič je omenjena leta 1304 (Bianchi, AKÖG 31, str. 176). Še 1335 je bila skupaj z mitnico v Ložu v rokah patriarha Bertranda, ki je obvestil svoje mitničarje, da od samostana Stična glede na stare privilegije ne smejo zahtevati mitnine. GAV, št. 728.

¹⁷² Kosi, *Potujoči*, str. 213.

¹⁷³ V Senožeah je moral samostan Stična že leta 1217 plačevati mitnino – *vectigal* (Pucelj, str. 20; UBKr II, št. 33). Tamkajšnja mitnina je bila 1366, ko so se Devinski s svojimi posestmi podredili Habsburžanom, »legalizirana« s strani vojvod Albrehta in Leopolda v višini, kot so jo pobirali v Landolu pri Postojni. HHStA, AUR, 1418 I 27, z insertom listine iz 1366 II 7: ... *ain marvott ze Senosetsbach geben und erlawben zenemen ewiklich von aller kaufmanschaft zugleichewis als man sy zu Lanndaw nimbt*. Prim. Kosi, *Potujoči*, str. 213.

¹⁷⁴ Hugo II. Devinski je že leta 1281 nadlegoval potujoče iz Tržiča mimo Devina v Trst z dajatvami, nakar je bilo razsojeno, da nima pravice »uvajati novotarij« in nadlegovati potnikov na cesti ali pred Devinom. Kot je razvidno iz kasnejših pritožb, je pri Devinu od njih terjal nekajkrat več, kot je bila mitnina

v Tržiču. Nezakonito mitnico je uspel kljub vsemu uveljaviti. TEA, št. 1247; Kosi, *Potujoči*, str. 216; Kos, *Urbarji II*, str. 49.

¹⁷⁵ Po urbarju Walseejev iz okrog leta 1400, ki so leta 1399 dedovali posesti Devinskih, so bile mitnice na Reki, v Kastvu in Veprincu. Kos, *Jedan urbar*, str. 16–17. Ze Hugo II. Devinski je leta 1300 dovolil stiškemu samostanu, da je za svoje potrebe letno tovoril z Reke po 50 tovorov soli in šest olja brez plačila mitnine: *de Sancto Vito sua Fluminensi civitate ... sine ullo telonio, muta aut vectigali*. Pucelj, str. 45.

¹⁷⁶ ... *omnis muta imposita in dominio et iurisdictione domini patriarche per dictum Albertum comitem a morte bone memorie domini Meynardi patris sui debeat removere*. MDC V, št. 481; Joppi, *AT* 12, št. 45, 46, str. 50 sl.

¹⁷⁷ Baraga, *Gradiivo*, št. 127.

proti Spanheimom na Koroškem in očitno zato v sporazumu popušal. A dogodki na Koroškem – poraz pri Greifenburgu in ponižujoč mirovni sporazum v Lieserhofnu 1252 – so pomenili začasen, a temeljit korak nazaj za Goriške. Mlada grofa, sinova Majnharda III., sta za skoraj desetletje pristala v salzburškem ujetništvu.¹⁷⁸ Če so jih Spanheimi po letu 1252 še držali v šahu, pa po vrnitvi Majnharda IV. in Alberta iz ujetništva (1258/59 oz. 1261), še zlasti pa po umiku Ulrika Spanheima iz furlansko–kraškega prostora 1261, ni bilo več ovir, kar je imelo za posledico v kratkem pravo eksplozijo moči Goriških. Ponovno so izbruhnili ostri spopadi s patriarhom Gregorjem, zaključeni s obsežnim mirovnim sporazumom, sklenjenim v Buzetu marca 1264.¹⁷⁹ Med ostalim naj bi se porušil novi grad Ločnik ob Soči pri Gorici, glede sosednjega Krmina pa so se Goriški zavezali, da ga ne bodo ponovno pozidali za časa življenja patriarha. Oglejskemu trgu Tržič (Monfalcone) in okoliški posesti, ki so jo imeli v zastavi od patriarha, so se odpovedali, ta pa jim je vrnil pristanišče Latisano. Porušiti je bilo potrebno oba gradova v Kanalu ob Soči, tako goriškega kot patriarhovega. Patriarh je za primer kršitve sporazuma zastavil dohodke svojega gospostva Cerknica (*reddittibus in contrata de Cirknitz*).

V naslednjih dveh letih je prišlo celo do zaveznitva med obema stranema, naperjenega proti istrskim komunam, ki so se upirale oblasti patriarha, zlasti Motovunu in Kopru.¹⁸⁰ Med vojno in obleganjem Kopra poleti 1267 pa je goriški grof zamenjal strani in ujel patriarha Gregorja, kar je pripeljalo do srednjeveške »totalne vojne«, ki je divjala tako v Furlaniji kot v Istri in na Krasu – *tam in Foro Julii quam in Istria et Corsto*.¹⁸¹ Po določili premirja in za pokoro, ker je imel patriarha Gregorja ujetega v Gorici, je moral grof Albert avgusta 1267 zastaviti svoja gradova Gorica in Karsperg.¹⁸² Vojna je ponovno izbruhnila poleti 1268 in goriški pristaši – med njimi Ravin iz Vipave in Odorik iz Solkana – so pri Medeji ubili oglejskega vicedoma, konkordijskega škofa Alberta. Patriarh je z vojsko furlanskih vazalov vpadel na Goriško, požgal predmestje Gorice, oblegal grad in nazadnje še porušil most čez Sočo.¹⁸³ Preden je

bilo po smrti patriarha Gregorja – umrl je septembra 1269 – novembra pri Krminu sklenjeno trdnejše premirje,¹⁸⁴ je vojna temeljito opustošila širše območje od Furlanije do Istre in preko Krasa vse do Loža. Kaj vse se je v dvoletnem obdobju 1267–69 tu dogajalo, podrobno poroča seznam škode, ki so jo Ogleju povzročili Goriški s svojimi pristaši, sestavljen leta 1274 ob pogajanjih o mirovnem sporazumu.¹⁸⁵ Vir je izredno zanimiv, saj redko dobimo tako podroben vpogled v potek srednjeveške faje.

Koprčani s pomočjo Pirančanov in Izolanov so požgali in razrušili oglejski grad Kaštel (Castelvenero) nad Dragonjo blizu Momjana. Uničeni so bili še gradovi Voitsberg v Brkinih, Višnjevik v Goriških brdih in sosednja Moša, pri čemer je – kot tudi pri operacijah proti oglejskemu Buzetu – *in servicio Comitibus* izrecno omenjen Kono Momjanski iz veje Devinskih, sicer oglejski ministerial. Oglejska vazala z gradu Pietrapelosa pri Buzetu sta mu ubila brata Biakvina, zato je Kono z goriškim grofom Albertom in Koprčani razrušil Pietrapeloso ter obglavil oba krivca. Razrušen je bil tudi oglejski Kršan v Istri. Ko je Majnhard Goriški prišel z vojsko v Furlanijo – očitno iz Kranjske – je osvojil in izropal »novi grad pri Postojni« (*novum castrum apud Arensperch*), enako tudi nov oglejski trg Tržič (Monfalcone), narkar je ropal in požigal po okolici Čedadu in Vidma. Ko je patriarh Gregor oblegal Gorico (poleti 1268), je Goriškim prišel na pomoč grof Friderik Ortenburški, ki pa Ogleju ni povzročil večje škode, razen v Vipavi, kjer je prenočil. Oglejski ministeriali Šteberški s svojimi pristaši so – ko so prestopili na stran Goriškega in Huga Devinskega – povzročili škodo prebivalcem Cerknice in Loža (*fecerunt hominibus de Kirkiniz et de Los dampnum*). Ditmar z Greifenfelsa, oglejski ministerial iz Vipave, pa je ravno tako prestopil h grofu Goriškemu ter s pomočjo njegovih mož osvojil grad Jama pri Postojni (*expugnavit munitionem ... Antrum prope Arensperch*). Da je šlo za vojno precejšnjih razsežnosti, lepo pričajo mirovna pogajanja v Čedadu avgusta 1274, katerim je prisostvovalo kar 83 poimensko navedenih mož, med njimi 28 klerikov, 32 oglejskih vazalov in ministerialov ter 22 goriških, tudi iz Rihemberka, Dornberka, Vogrskega, Gorice, Devina, Vikumberka, Švarceneka, Rašporja, Momjana, Pazina ter dolenskega Šumberka.¹⁸⁶ Končni mirovni sporazum februarja 1275 v Čedadu pa je goriški grof Albert sklenil tudi v ime nu svojih zaveznikov Kopra in Pirana.¹⁸⁷

¹⁷⁸ Komac, *Od mejne grofije*, str. 161–162, 166–167; Štih, *Groffe*, str. 23, 29–30; Wiesflecker, *Die politische Entwicklung*, str. 339–340.

¹⁷⁹ Joppi, *AT* 12, št. 35, str. 31 sl.; *W I*, št. 716.

¹⁸⁰ Joppi, *AT* 12, št. 38, str. 39 sl.; Chmel, *Documenta*, št. 78a, 78b; *W I*, št. 747, 778, 779; Pizzinini, *Die Grafen*, str. 187–188. V prvem od dveh zavezniskih sporazumov (1265) je patriarh Gregor kot jamstvo za tri leta zastavil svoj grad Postojna. Ob tem sta navedena *Angelus et Detricus habitatores in dicto castru de Arensperch*, prva poimensko znana kastelana v Postojni.

¹⁸¹ To je razvidno iz prvega sporazuma o premirju avgusta 1267. Voigt, *Das urkundliche*, št. 99, str. 112; *W I*, št. 787¹.

¹⁸² Chmel, *Urkunden*, št. 79, str. 89; *W I*, št. 788.

¹⁸³ ... *exivit Gregorius patriarcha Utino cum suo exercitu contra dictum comitem. Et tunc die 12. Augusti destructus et dirutus fuit pons Isuntii prope Goritiam*. *MGH SS* 19, str. 197; *W I*, št. 809, 810; Pizzinini, *Die Grafen*, str. 188–190.

¹⁸⁴ Za sklenitev premirja so bili na goriški strani pooblašteni med drugim Konrad in Volker z Rihemberka, Hugo Devinski ter njegov sorodnik Kono iz Momjana. *MDC V*, št. 2; *W I*, št. 842.

¹⁸⁵ ... *dampna pricipalia illata Aquilegensis Ecclesie per Comitem Goricie et amicos et servitores suo in servicio suo ... CDI II*, št. 361, str. 602; Bianchi, *AKÖG* 22, št. 376, str. 398–400; Štih, *Groffe*, str. 68, 78.

¹⁸⁶ *CDI*, št. 361, str. 596 sl.; *MDC V*, št. 153.

¹⁸⁷ *CDI*, št. 363; *W II*, št. 125.

Slika 7: Pogled z gradu Socerb na Tržaški zaliv. Pristaniška mesta na obali so bila vitalno povezana s slovensko notranjostjo. Boj za prevlado nad kraškimi prelazi je bil boj za dostope do teh pristanišč. Na levi beneška mesta Milje, Koper, Izola, Piran, desno Trst (od 1382 habsburški) in Devin (J. W. Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*, 1679).

Največji dobiček iz teh, v končni fazi brezplodnih spopadov, pa je iztržila beneška republika, ki si je v letih 1267–91 uspela podrediti skoraj vsa oglejska istrska mesta, tudi Koper (1279), Izola (1280) in Piran (1283).¹⁸⁸ Goriški grof Albert je nastopal celo kot zaščitnik svojih nekdanjih zaveznikov in je 1278 sklenil s Koprom vojaško zvezo proti Benečanom.¹⁸⁹ Prišlo je do vojne – zlasti v Istri – kar pa Benečanov ni oviralo, da ne bi 1279 oblegali in zavzeli Koprta, kar je pomenilo njegovo dokončno podreditev republiki.¹⁹⁰ Tudi sporazum med patriarhom in Albertom Goriškim leta 1281, ki naj bi rešil vse sporne zadeve,¹⁹¹ očitno sklenjen v senci beneške grožnje, neposredna vojaška zveza obeh proti Benečanom v Miljah 1283 ter izbruh vojne v Furlaniji in Istri, niso preprečili beneške podreditve Pirana in celo začasne zasedbe Milj.¹⁹² V letih 1287–89 je sledil zadnji poskus patriarha Rajmunda, da pridobi nazaj Koper in ostala istrska mesta. Z močnim sklicem furlanske deželne vojske, pomožnimi tirolskimi in koroškimi silami Majnharda Goriškega in goriško vojsko pod vodstvom njegovega brata Alberta, je patriarh junija 1287 mimo Tržiča in po tržaškem Krasu prodril do Koprta, opustošil njegovo okolico – zlasti vinograde – in nato brezuspešno oblegal trdnjavo Mocco (dana-

šnji Zabrežec) pri Trstu, ki je bila v beneških rokah.¹⁹³ Spomladi 1289 se je ponovil velik pohod patriarhove in goriške vojske pod grofovim sinom Henrikom II. proti Trstu, ki je bil pod beneškim pritiskom, kar je doseglo svoj cilj – beneški umik – in ohranitev tržaške samostojnosti. Kljub omejenim uspehom pa je bila Istra po miru, sklenjenem v Trevisu novembra 1291, za Oglej dokončno izgubljena – Benečani so patriarhu vrnila le Milje in Kaštel (Castelvenera).¹⁹⁴

Proti koncu 13. stoletja se je tako po politično zelo turbulentnih desetletjih v mejnem prostoru Furlanije, Istre in Krasa ponovno izoblikovalo ravnotežje moči, ki je delno umirilo vojaško dinamiko. Oglejski patriarh je izgubil ogromno ozemlja na račun rasti moči grofov Goriških in v obalnem območju beneške republike, ter je bil nadaljnja desetletja v konstantni defenzivi. Goriški so postali nova velesila tega prostora in dejavnik, s katerim so morale računati druge regionalne sile, tudi Benečani, kar je lepo razvidno v mirovni pogodbi iz Trevisa 1291. Ena od klavzul je zahtevala od Goriških, da na svojem teritoriju od Tr-

¹⁸⁸ Pizzinini, *Die Grafen*, str. 190 sl.; Štih, *Trst*, str. 133.

¹⁸⁹ Minotto, *Documenta*, str. 79 (1278 VII 27, Pazin).

¹⁹⁰ Pizzinini, *Die Grafen*, str. 193–195; Štih, *Groffe*, str. 104–105.

¹⁹¹ Sporazumu v Čedadu marca 1281 so poleg goriških ministerialov prisostvovali tudi Leopold Zovneški, Seifrid Mekinjski in Konrad Gal. MDC V, št. 481; Joppi, *AT* 12, št. 46, str. 52 sl.

¹⁹² Joppi, *AT* 12, št. 47, str. 58 sl.; Pizzinini, *Die Grafen*, str. 194–197; Štih, *Trst*, str. 133.

¹⁹³ Zanimivo je, da kronist Julijan iz Čedada v svojih Furlanskih analih omenja v patriarhovi vojski tudi zaveznike patriarha in grofa Goriškega *de Istria et Slavonia* (MGH SS XIX, str. 203). Drugo bi zelo verjetno lahko pomenilo plemiče iz današnjega slovenskega prostora, ki je bil v furlanski oz. ostali italijanski terminologiji tistega časa najpogosteje štet v *partes Slavonie* kot del širšega slovanskega prostora vzhodno od Italije. V seznamu vojske goriškega grofa pred Padovo leta 1319 je na primer Hugo Devinski označen kot *de Slavonia*. Gl. Lazar, *Vitezji*, str. 76.

¹⁹⁴ Pizzinini, *Die Grafen*, str. 198–202; Štih, *Trst*, str. 134; W II, št. 539; MGH SS XIX, str. 203–206; CDI II, št. 436, str. 779 sl.

žiča (Monfalcone) proti Istri, v Istri ali na Krasu – *in districtu domini Comitis Goritiae, videlicet a Montefalcone versus Istriam, nec in Istria, nec super Carseum* – ne bodo nudili zatočišča ljudem, ki niso hoteli priseči zvestobe dožu in so se umaknili iz Kopra ter drugih mest.¹⁹⁵ Goriškim je dejansko uspelo z novimi gradovi povezati njihova gospodstva od zgornjega Posočja in Furlanije preko Krasa v notranjost Istre in vse do Kvarnerja (Lovran, Brseč, Rakalj) v teritorialno zaključeno celoto. Tu sta se v nadaljnjih desetletjih izoblikovali celo pravno samostojni deželi: grofija Goriška severno in Pazinska grofija v Istri južno od Čičarije (karta 3).¹⁹⁶ Goriški pa so razširili svoj vpliv tudi v obalnih mestih. Po izdatni vojaški pomoči v vojni je bil goriški grof Henrik II. leta 1291 izbran še za podestaja Trsta.¹⁹⁷

Vzpon Goriških v drugi polovici 13. stoletja predstavlja vzorec, ki se je – sicer manj velikopotezno – nadaljeval tudi v naslednjih desetletjih. Mnogi drugi gospodje so sledili zgledu Goriških in na podoben način »cefrali« teritorije Ogleja v prid utrjevanju lastnih pozicij. In pri tem so nezanemarljivo vlogo odigrali sami oglejski ministeriali in vazali, ki so bili zvesti mnogim drugim prej, kot pa lastnim gospodom.

Novi možje: Ortenburžani – Habsburžani – Celjski (14. stoletje)

Po dokončni utrditvi na Krasu in v osrednji Istri se je konec 13. stoletja težišče dejavnosti Goriških premaknilo na eni strani v Furlanijo in na drugi bolj proti vzhodu, v območje preostalih, a strateško pomembnih oglejskih gospodstev: Vipave, Postojne in Loža. Šlo je nedvomno za poskus pridobiti čim boljšo povezavo med kraškimi gospodstvi ter goriškimi posestmi na Kranjskem in v Marki, ki so bile na poti oblikovanja v sklenjeno teritorialno gospodstvo, kasneje deželo »Grofija v Marki in Metliki«.¹⁹⁸ Prapor ambiciozne in agresivne goriške politike pa je prevzel Henrik II. (sin grofa Alberta), pod katerim je goriška veja dinastije dosegla višek svoje moči.¹⁹⁹

Eden Henrikovih prvih korakov proti patriarhu je bil v začetku leta 1299 začasna zasedba oglejskega Tolmina s pomočjo njegovih vazalov Rihemberških.²⁰⁰ Vojna po celi regiji pa se je razbesnela naslednjega leta 1300/1301 proti patriarhu Petru Gerra in njegovemu nasledniku Otobonu. Oglejski prapor je v vlogi generalnega kapitana Furlanije prevzel grof Majnhard Ortenburški, ki je jeseni 1300 prišel s Kranjske v Furlanijo. S tem se je v regiji pojavil nov vojaški dejavnik – grofje Ortenburški – kar je

napovedovalo novo obdobje poseganja kranjskih in koroških magnatov v furlansko-kraški prostor. Boji so potekali prvenstveno v Furlaniji,²⁰¹ vendar se je goriški grof uspel prvič dokopati tudi do oglejskega Loža. Njegov zaveznik Tomaž de Cucagna je zasedel stolp in grad v Ložu (*turrim et castrum de Los*), kar pa je Goriški pred februarjem 1301 patriarhu vrnil.²⁰² Grof Majnhard Ortenburški pa si je julija 1301 zagotovil obljubo Mussata, oglejskega glavarja v Postojni, da bo grad odprt njegovi posadki, ki jo je poslal iz Furlanije in so jo sestavljali oddelki iz mest Vidma, Čedada ter Gemone.²⁰³ Ob tem izvemo še, da je bil Mussato v fajdi s Hugom Devinskim²⁰⁴ in Vikardom iz Pietrapelose v Istri, nedvomno goriškima zaveznikoma.²⁰⁵ V teh bojih so se v Furlaniji angažirali tudi kranjski in štajerski plemiči, kot je razvidno iz pogodbe o zvestobi, ki jo je v Krminu z goriškim grofom sklenil Oton s štajerske Planine, pričala pa sta tudi Rudolf Svibenski in Ulrik iz Gutenwerda.²⁰⁶ To se je še stopnjevalo, ko je leta 1305 patriarh Otobono dobil močnega zaveznika v Goriško-Tirolskih, koroških vojvodah in gospodih Kranjske, s katerimi je leta 1305 v Vidmu sklenil šestletno zavezniško pogodbo »za pomiritev Furlanije« (*pro statu pacifico totius terre Fori Julii*).²⁰⁷ Odtlej je tu vedno pogosteje zaslediti tudi Korošce, Kranjce in Štajerce, predvsem pod vodstvom koroškega maršala Konrada Auffensteina, kranjskega vicedoma Henrika Gralanda in štajerskega mogočnega Friderika Stubenberga.

V nadaljnjih dveh desetletjih, vse do smrti goriškega grofa Henrika II. leta 1323, so z bolj ali manj kratkimi obdobji premirij v regiji potekale vojne med Oglejem in Goriškimi, najpogosteje kot del širših političnih koalicij in konfrontacij v severovzhodni Italiji.²⁰⁸ Goriški nastopajo kot glavni zavezniki oglejskega nasprotnika Rikarda de Camina iz Trevisa, ki je bil njihov svak. Odmev teh dogodkov je občasno pljusnil tudi v kraško-notranjski prostor. Ko se

²⁰¹ MGH SS XIX, str. 209–210; Austro-Friulana, št. 13; MDC VII, št. 40, 49, 51, 62, 74, 75, 88, 89, 95; Pizzinini, Die Grafen, str. 204–205.

²⁰² Po vrnitvi gradu in stolpa je oglejski vitez Herman (*miles de Los*) patriarhu obljubil z obojim zvesto služiti in mu ga vedno nuditi na voljo. TEA, št. 1011, 1012; Okoliš, Izseki, str. 367.

²⁰³ Bianchi, AKÖG 31, str. 161; AH II, št. 48, 49, str. 255–256; MDC VII, št. 97.

²⁰⁴ Morda je bila ta fajda razlog, da je Hugo Devinski padel v nemilost pri goriškem grofu. Ravno od leta 1301 dalje se ne omenja več v njegovem spremstvu, 1308 pa je bil obsojen na životarjenje na Premu, ki ga ni smel zapustiti. Gl. Štih, *Groffe*, str. 51.

²⁰⁵ Ta osebna fajda je Mussata stala življenja. Septembra 1304, ko je opravljal funkcijo oglejskega glavarja v Tržiču (Monfalconu), ga je ubil Rudolf Devinski. Kronist Julijan je zapisal, da sta si bila smrtna sovražnika. MGH SS XIX, str. 211.

²⁰⁶ AH II, št. 51, str. 356; MDC VII, št. 101. Oton Planinski je bil že nekaj let kasneje v patriarhovi službi – *fidelis Aquilegensis ecclesie*. MDC VII, št. 471.

²⁰⁷ MDC VII, št. 310; Riedmann, *Die Beziehungen*, str. 221–223.

²⁰⁸ Podrobno o tem kronist Julijan iz Čedada, MGH SS XIX, str. 211 sl.; prim. Riedmann, *Die Beziehungen*, str. 221, 224.

¹⁹⁵ CDI II, št. 436, str. 784.

¹⁹⁶ Gl. Štih, *Groffe*, str. 18 sl., 149 sl.

¹⁹⁷ Pizzinini, Die Grafen, str. 203; Štih, Trst, str. 135.

¹⁹⁸ Gl. Štih, *Groffe*, str. 157 sl.

¹⁹⁹ Štih, *Groffe*, str. 31 sl.; Pizzinini, Die Grafen, str. 204.

²⁰⁰ MGH SS XIX, str. 208; DSF I, št. 274, str. 480.

je leta 1305 vojna med Caminom/Goriškimi na eni in patriarhom na drugi strani ponovno razbesnela, se je goriški grof, »okruten sovražnik in preganjalec oglejske cerkve«, zopet polastil gradu v Ložu in tam ujel tudi oglejskega glavarja Hektorja. To mu je uspelo z »izdajalsko« pomočjo župnika iz Starega trga, ki si je za to prislužil cerkveno izobčenje, in nekaterih oglejskih vazalov v Ložu.²⁰⁹ Premirje v Čedadu maja 1306 je patriarh sklenil tudi v imenu svojih zaveznikov Konrada Auffensteina, kranjskega vicedoma Henrika Gralanda in »drugih nemških plemičev v njunem spremstvu, ki so služili patriarhu«, kjer je v prvi vrsti misliti na Kranjce in Korošce.²¹⁰

V to dogajanje se je leta 1307 vpletla še vojna za češko krono med Habsburžani na eni ter koroškimi vojvodami Goriško-Tirolskimi na drugi strani. Kot glavni habsburški zavezniki na Kranjskem so nastopili grofje Ortenburški ter Henrik II. Goriški, kar ga je pripeljalo v neposredno konfrontacijo z bratranci iz goriško-tirolske veje. Kot je kasneje poročal Janez Vetrinjski, si je Henrik s pomočjo Ortenburških podvrigel Kranjsko – *Carniolam subiugavit*,²¹¹ – s čimer je bila dežela osvojena za avstrijskega vojvodo Friderika. To je bila dobra priložnost tudi za goriške osvojitve »za svoj račun«. Grofa Henrika avgusta 1307 zasledimo v vojaškem taboru pri Višnji Gori (*vor Weichselberch in dem geliger*),²¹² ki jo je osvojil in obdržal v svojih rokah tudi po miru, sklenjenem naslednje leto.²¹³ Grof pa je v svojo posest začasno dobil tudi Logatec in Vrhniko, kar mu je – očitno za vojno pomoč – zastavil avstrijski vojvoda. To mu je omogočalo neposredno povezavo med njegovimi kraškimi gradovi preko Planine–Logatca–Vrhnike vse do Ljubljanske kotline. Vendar je zastavljeno posest že 1313 vrnil koroškemu vojvodi Henrikmu, za kar je od njega dobil dohodke tirolskih mitnic.²¹⁴

Leta 1309 je po ustaljenem vzorcu znova izbruhnila fajda med Goriškim in di Caminom na eni ter patriarhom Otobonom na drugi strani. Ogleju je podpora nudil velik oddelek 400 oz. 500 konjenikov pod vodstvom Štajerskega Friderika Stubenberga,²¹⁵ ki pa se – skupaj z *alii plures Teutonici* – ni mogel kosati z goriško-trevisansko vojsko. Goriški grof Henrik je dobil močno pomoč s strani svojih sorodnikov, hrvaških Baboničev, ki so spomladi 1309 prišli v Furlanijo s 500–600 konjeniki. Vendar je že naslednje leto za-

menjal stran – patriarh ga je imenoval za generalnega glavarja Furlanije – in spomladi 1310 je skupaj z Baboniči pod praporom Ogleja vodil vojno proti oglejskim nasprotnikom ter opustošil Furlanijo (*destruxerunt quasi totum Forumjulii*).²¹⁶ Njegovi načrti pa se niso dolgo pokrivali s patriarhovimi. Do leta 1313 je zasedel številne oglejske strateško pomembne točke in jih držal v svojih rokah, med drugim tudi Lož, Postojno in Tržič (Monfalcone), pripravljal pa se je še na zavzetje Tolmina. Patriarh je sklenil zvezo z avstrijskim vojvodom Friderikom, ki naj bi na pomoč poslal vojsko pod krškim škofom, vendar to goriškemu grofu ni preprečilo požiga Tolmina, obleganja dvora, v katerem je bil patriarhov nečak, ter končno zasedbe kraja in gradu.²¹⁷ Po sklenitvi miru 1314 bi moral Henrik vrniti vse zasedeno, vendar je patriarh kmalu zatem umrl in goriški grof je v času dolge sedisvakance do leta 1319 takorekoč sam vodil upravo oglejske Furlanije, vključno z gospostvi na njenem vzhodnem robu – Ložem, Postojno in Tolminom. To je bil višek moči Goriških tako na Krasu kot na današnjem slovenskem prostoru na splošno. Henrik II. je obvladoval ozemlje od Furlanije na zahodu, notranje Istre in Kvarnerja na jugu, pa do Dolenjske in Bele krajine na vzhodu ter bil eden najmočnejših knezov na jugu cesarstva (karta 3).²¹⁸ Šele novi patriarh Pagano je leta 1319 uspel skleniti z njim pomiritev in sporazum, po katerem je grof vrnil Ogleju Lož in Tolmin, dobil pa med drugim za šest let v zastavo grad in glavarstvo Postojna z vsemi dohodki, mitnino, sodstvom in vsem pripadajočim.²¹⁹ Postojna je bila nedvomno izrednega strateškega pomena za goriškega grofa, zlasti ob izredno turbulentnem političnem stanju v severni Italiji, v katerega je bil močno vpleten.²²⁰ Gospostvo je kontroliralo prehode skozi »postojnska vrata« proti zahodu, ki so Goriškemu omogočali prihode okrepitev s Kranjske. Da to ni zgolj hipoteza, dokazujejo ravno dogodki proti koncu leta 1319, ko je Henrik v Trevisu zbiral vojsko za obrambo Padove pred naskokom Cangrandeja della Scale iz Verone. Tja so prihajali tudi mnogi oddelki s Kranjske, Štajerske in drugih dežel, ki so nedvomno potovali preko Postojne: grofa Albert in Majnhard Ortenburška s 100 možmi, Čreteški s 160 možmi, Svibenski s 100 možmi, štajerski glavar Ulrik Walsee z 200 možmi ter 200 ogrskimi lokostrelci, slavonski ban Ivan Babonič (svak goriškega grofa) z 250 možmi, kranjski vicedom Henrik Graland s 36 možmi, Herbard Turjaški s 24 možmi idr.²²¹

²⁰⁹ Austro-Friulana, št. 17; Joppi, AT 12, št. 17, 22, str. 302, 308; Okoliš, Izseki, str. 367.

²¹⁰ ... et aliis nobilibus Teonicis qui in societate eorundem dominorum Chunradi et Graylandi in servicio d. Patriarce fuisse noscuntur ... Joppi, AT 12, št. 18, str. 303; MDC VII, št. 339.

²¹¹ *Iohannes Victoriensis I*, str. 343–344.

²¹² TKL I, št. 22.

²¹³ Štih, *Groffe*, str. 30–31; Riedmann, *Die Beziehungen*, str. 237.

²¹⁴ GZL II, št. 3.

²¹⁵ Šumrada, Šteberški, str. 48, ga je napačno smatral za člana rodbine Šteberških. Nedvomno je šlo za Stubenberga, ki je že maja 1308 v Vidmu izpričan kot zaveznik patriarha. RHŠT I/1, št. 4.

²¹⁶ MGH SS XIX, str. 216–218; DSF I, št. 18, str. 36–37; Bianchi, AKÖG 31, str. 426, 442; Riedmann, *Die Beziehungen*, str. 228.

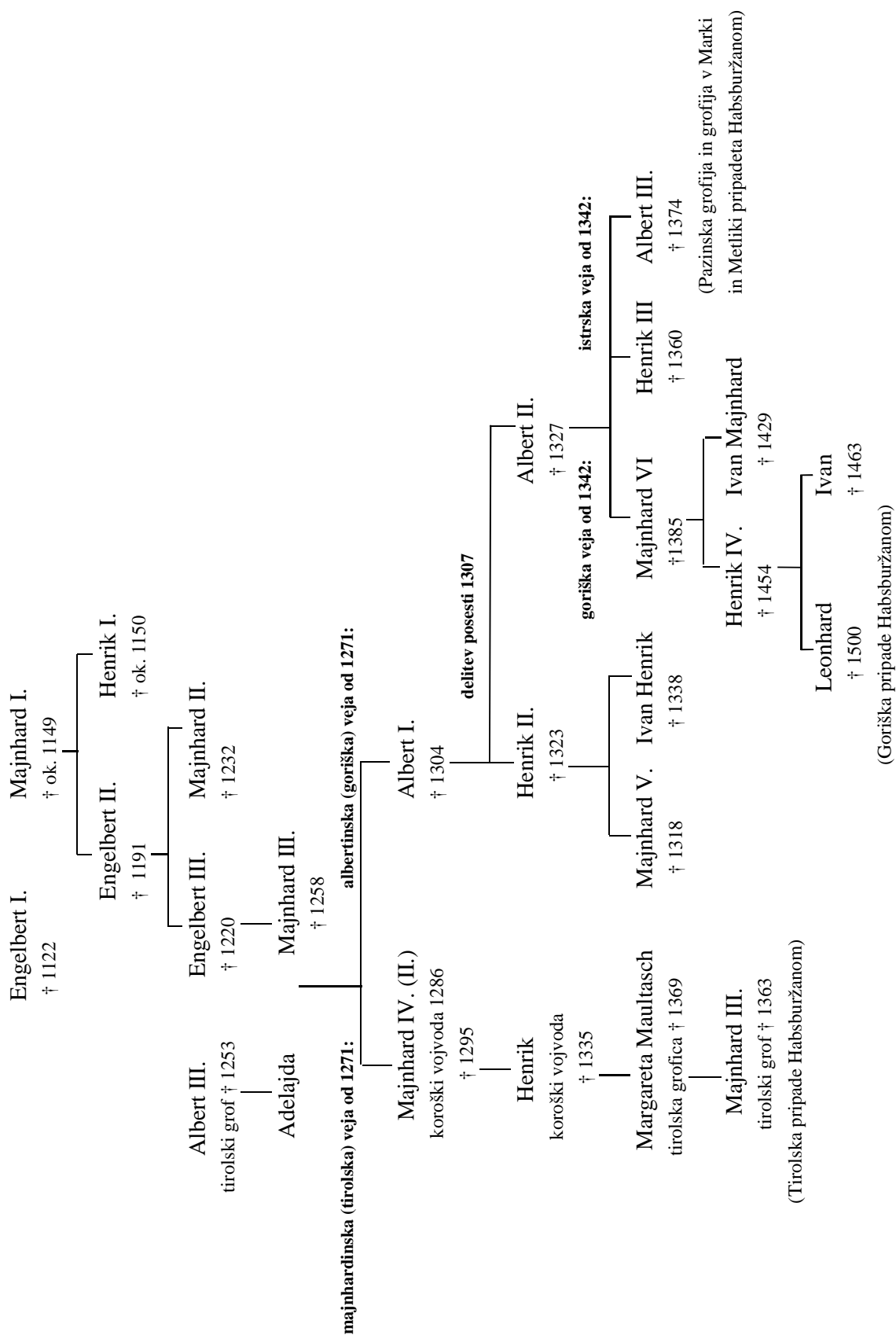
²¹⁷ MGH SS XIX, str. 218; MDC VIII, št. 134.

²¹⁸ Štih, *Groffe*, str. 32; isti, Trst, str. 134; Okoliš, Izseki, str. 367–368.

²¹⁹ DSF I, št. 154, str. 295–298; Bianchi, AKÖG 31, str. 460–461.

²²⁰ Lazar, *Vitezi*, str. 74 sl.; Riedmann, *Die Beziehungen*, str. 342 sl.

²²¹ Tabela pri Lazar, *Vitezi*, str. 76.

Slika 8: Pečat goriškega grofa Henrika II. na listini iz leta 1313 za gospode Turjaške. Listina je bila izstavljena v Uncu (*dacz Maŋncz*), še verjetneje na bližnjem gradu Hašperk. Pod Henrikom je goriška hiša dosegla višek, bil je eden najmočnejših knezov na jugu cesarstva (iz knjige M. Preinfalk, M. Bizjak, *Turjaška knjiga listin I.*, Ljubljana 2006).

A Henrik II., eden najpomembnejših predstavnikov goriške hiše, je že leta 1323 nepričakovano umrl. Zapustil je le nekaj mesecev starega sina, s čimer se je začela kriza dinastije, ki ni nikdar več omogočila takega vzpona kot pod Henrikom. Skrbništvo nad mladoletnim grofom Ivanom Henrikom je prevzel koroški vojvoda Henrik iz Goriško-Tirolske veje, ki je sedaj razpolagal tudi z vsemi goriškimi gospostvi južno od Alp,²²² vključno z zastavljeno Postojno. Tudi zanj – kot gospoda Kranjske – je bila strateškega pomena za povezavo s severno Italijo, kjer se je 1324 intenzivno udejstvoval pri obrambi Padove in zbiral velike okrepitve tudi iz Kranjske.²²³ Postojna bi morala biti po sporazumu iz leta 1319 po šestih letih vrnjena Ogleju, kar so poslanci patriarha novembra 1326 in junija 1327 zahtevali od vojvode Henrika.²²⁴ Postojni je tedaj načeloval njegov zvesti zaupnik Pe-

ter z Liebenberga,²²⁵ ki je novembra 1327 obljubil, da bo grad – v skladu z dogovorom – predal oglejskemu poverjencu Bernardu Strassoldu takoj, ko bo prejel patriarhovo pismo.²²⁶ Konec meseca to očitno še ni bilo izpeljano, saj sta po odločitvi furlanskega deželnega zbora, kjer so razpravljali o sklicu vojske za obrambo dežele, morala k temu prispevati oglejska Vipava (tri konjenike) in Lož (dva konjenika), medtem ko Postojna ni navedena.²²⁷ Leta 1331 je bilo gospostvo nedvomno spet oglejsko – patriarhov nečak Carlevarius della Torre je bil glavar vojske *in contrata Arispergi*, sam patriarh pa je naslednje leto podeljeval tamkajšnje fevde, vključno z dvorom pod postojnskim gradom – *curia sita sub castro de Arisperch*.²²⁸ A to so bila tudi za kraško območje spet turbulentna leta, v katerih se je že kazala popolna samostojnost, ambicioznost in brezobzirnost nekaterih oglejskih vazalov, ki so – namesto patriarha – v naslednjih desetletjih krojili usodo gospostev na kraških prehodih. Po vojni med Oglejem in Goriškimi v južni Istri 1329–1330, kjer je goriškemu praporu v funkciji glavarja goriške grofije načeloval Grifo s Čreteža za Dolenjskem, sta bila sklenjena mir in vojaška zveza za medsebojno pomoč *in Foroiulio, in partibus Istrie et in Carsis*.²²⁹ Vendar to ni že naslednje leto preprečilo novih napetosti in konfrontacije ravno v območju »postojnskih vrat«. Patriarh je v pričakovanju spopadov sklenil celo zavezniško pogodbo z gospodi della Scala, gospodarji Verone in Padove, ki so mu dejansko poslali okrepitve.²³⁰ V virih sta se ohranili dve zanimivi vinjeti iz vsakdanjega življenja najemniških vojakov v obravnavanem prostoru. V Slavini, na ozemlju postojnskega gospostva (*in villa Sclauina gastaldie Arispergi*) je bil poleti 1331 tabor oglejske vojske pod poveljstvom patriarhovega nečaka Carlevarius della Torre (*capitaneus exercitus domini patriarche Aquilegensis in contrata Arispergi*). V njegovi vojski je bila zbrana pisana družčina, tako najemnikov gospodov della Scala iz Verone (*stipendiarii dominorum de la Scala*) kot patriarhovih vazalov in najemnikov iz slovenskega prostora, med njimi Rajnherja, točaja z Ostrovice in njegovega sorodnika Viljema s Pišec (gospodov Zgornje Vipave).²³¹ Njihov

²²⁵ Za koroškega vojvodo Henrika je upravljal tudi Laško in Slovensko Bistrico. Gl. Kosi, Dežela, str. 549.

²²⁶ DSF II, št. 480; GAV, št. 556; MDC IX, št. 119.

²²⁷ PF I/1, št. 79, str. 68.

²²⁸ DSF II, št. 698, 718; GAV, št. 646.

²²⁹ DSF II, št. 593, 624, 631, 632; Joppi, AT 13, št. 91, 92, 94; Štih, *Groffe*, str. 43. Soprišežniki sporazuma leta 1330 so bili med drugim Grifo s Čreteža, Markvard z Novega gradu, Konrad z Rihemberka, Vulfing iz Gorice in Vikard z Rašporja.

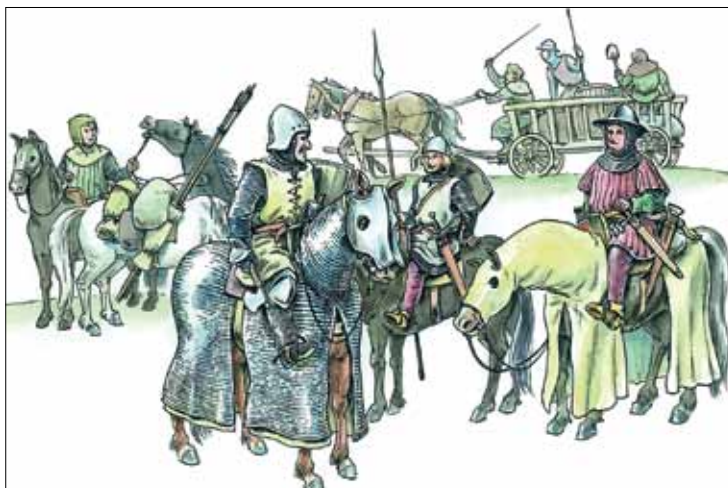
²³⁰ DSF II, št. 673.

²³¹ GAV, št. 635. Viljem s Pišec ni bil slučajno v družbi z Ostroviškimi. Pred letom 1326 se je poročil z vdovo Ofa Kostonjeviškega (Kos, *Vitez in grad*, str. 339), ki je bil lastnik dela gradu in gospostva Zgornja Vipava. S tem je priženil tudi pravice v Vipavi in bil z Ostroviškimi solastnik Zgornje Vipave. Zato ni presenetljiva njegova prisotnost v Vipavi npr. že januarja 1330 skupaj z gradiščanom Kostonjevice. MDC IX, št. 313.

²²² Riedmann, *Die Beziehungen*, str. 412 sl.

²²³ Pri pohodu pred Padovo leta 1324 je sodelovala cela vrsta plemičev z današnjega slovenskega ozemlja: kranjski vicedom Henrik Graland, Majnhard in Albert Ortenburška, Herdegen Ptujski, Hugo Švibenski, Friderik Žovneški, Greif in Friderik Čreteška, Turjaški, Ulrik Polhograjski, Hugo Devinski, Gal z Lebeka, Vošalk in Markvard z Novega gradu (pri Podgradu), bratje Renč, Vitigo Bogatec in Friderik z Novega gradu oz. notranjske Planine, Nikolaj Kaul z Bleda, Henrik iz Gorice idr. Gl. tabele pri Lazar, *Vitezi*, str. 84–88.

²²⁴ ... *restitui facere ecclesie Aquilegensi castrum Arispergi, quod per Comitatum Goritie dicte ecclesie contra justitie debitum detinetur* ... DSF II, št. 443, 466; GAV, št. 531, 546; MDC IX, št. 96.

Slika 9: Najemniški vojaki v 14. stoletju. Iz knjige: Tomaž Lazar, *Vitezi, najemniki in smodnik*, 2012 (avtor ilustracij Jakob Klemenčič).

glavni nasprotnik, očitno zaveznik grofov Goriških, je bil Vulfing s Šteberka pri Cerknici, sicer oglejski vazal, ki se tu prvič pojavi kot samostojen in izredno ambiciozen kondotjer, ki je večinoma deloval »za svoj račun« in imel nekaj let odločilno vlogo v kraško-notranjsko-istrskem prostoru. Bil je tako pomemben dejavnik, da je patriarh Pagano oktobra 1331 in še marca 1332 sklenil premirje neposredno z njim.²³² Vulfing je avgusta 1331 poslal sla v oglejski tabor v Slavini, ki je predlagal zamenjavo bojnega konja (*ingestum*), odvetnega veronskemu najemniku Albertu Raspu, za drugega konja. Poveljnik Carlevarius je zagotovil prost in varen prihod Vulfingovemu hlapcu, ki naj bi prišel s konjem, vendar naj bi bilo zanj varneje, da ne pride k vojski v Slavino, temveč v drugo vas, oddaljeno pol milje, namreč zaradi groženj, ki so bile izrečene med obema skupinama.²³³ Po sklenjenem premirju pa je patriarh novembra poravnal dolg Viljemu s Pišec za njegovo službo na Postojnskem (*in contrata Arisperch*) in škodo, ki jo je utrpel. Ni pa mu bilo povrnjeno za ujetništvo oziroma odkup iz ujetništva, ker je vanj padel zaradi nepremišljenosti, kot tudi zato, ker je prepustil grad Slavina (*castrum de Slavina*) sovražnikom brez patriarhovega dovoljenja.²³⁴ Kaj se je tu dejansko dogajalo, iz virov ne izvedemo, je pa Vulfing Šteberški leta 1332 uspel zasesti oglejski grad v Postojni.²³⁵ Patriarh ga je v pogajanjih z goriško grofico julija 1332 zaman terjal nazaj in to

postavljaj kot pogoj, da bo Goriškim vrnil Kožljak v Istri.²³⁶

Poleti 1332 se je Oglej skupaj s celo Furlanijo pripravljaj na vdor gospodov della Scala iz Verone in za obrambo najemal tudi tuje plačance, na prvem mestu gospode Ptuijske (*gens armigeris forensis maxime illa de Petovia*).²³⁷ A vdor je dejansko prišel iz popolnoma druge smeri. Oktobra 1332 so videmske oblasti plačevale stroške za »vohunsko« delo hlapcu Viljema iz Vogrskega, ki je bil poslan enkrat do Rihemberka in drugič do Gorice, da bi poizvedel *de gente d. comitis Federici, si veniebat in Forumjulii*.²³⁸ Novembra je z veliko vojsko – *cum magna gente* – v Furlanijo resnično prišel grof Bartol Frankopan, sin krškega grofa Friderika, z njim pa sta bila tudi Henrik Ortenburški in Vulfing Šteberški. Med pohodom so pustili posadko v gradu Postojna pod vodstvom furlanskega plemiča de Castello, ki je bil njihov zaveznik. Nenavdno velika vojska »Hrvatov« (*exercitus Cravatorum*), štela naj bi 7000 konjenikov, je celo oblegala Videm, preden je bilo sklenjeno premirje in je v začetku naslednjega leta zapustila deželo.²³⁹

Vulfing Šteberški je z omenjenimi podvigi začel sicer kratko, a izredno dinamično kariero najemniškega vojskovodje. Novembra 1333 je bil najemnik oglejskega patriarha, kateremu je služil s 43 oklepni konjeniki in 34 samostrelci.²⁴⁰ Odnosi s patriarhom so se toliko izboljšali, da je že februarja 1335 prvič izpričan kot oglejski glavar v Postojni –

²³² DSF II, št. 706, 723.

²³³ DSF II, št. 698; GAV, št. 637.

²³⁴ DSF II, št. 707; GAV, št. 642.

²³⁵ Novembra 1332 je bilo znano, da je bil grad zaseden in v upravi gospodov de Castello. DSF II, št. 755. Desetletje kasneje pa je patriarh Bertrand v pismu Benečanom omenjal, da je Postojno »roparsko« odvzel njegovemu predhodniku (patriarhu Paganusu, †1332) brat Janeza Šteberškega – *castrum de Arisperch ... quod frater suus furtive nostro predecessori abstulit*. Joppi, AT 14, št. 174.

²³⁶ Minotto, *Acta*, str. 121, 122.

²³⁷ DSF II, št. 744. Decembra 1332 so v mestni računski knjigi Vidma dejansko zabeleženi stroški za preskrbo *familiaribus illius d. de Petovia qui venerunt nobis in auxilium*. DSF II, št. 735, str. 591.

²³⁸ DSF II, št. 735, str. 587.

²³⁹ DSF II, št. 735, str. 588–593, 755.

²⁴⁰ Bianchi, AÖG 41, str. 487; GAV, št. 676.

Slika 10: Šteberk (Stegberg), matični grad rodbine Šteberskih na griču južno od Cerkniškega jezera. J. Clobucciarich, ok. 1603 (posredoval dr. I. Sapač).

pro domino patriarcha capitaneus in Arispergo.²⁴¹ Kot patriarhov vojskovodja v vojni za Bale v Istri med Oglejem in Benetkami leta 1335 se je tako izkazal, da so Benečani najeli krškega grofa Bartola z izrecnim namenom »uničenja, smrti in oškodovanja Vulfinga Šteberskega, javnega sovražnika republike«. ²⁴² Avgusta istega leta je patriarh njemu, bratu Hansu in Viljemu Šperenberskemu za vojno službo podelil v zastavo postojnski grad in glavarstvo ter pripadajočo mitnico Landol.²⁴³ S tem so Šteberski dobili ključen položaj na Krasu, ki je ostal v okviru družine skoraj štiri desetletja. Vulfing se je kot eden glavnih oglejskih zaveznikov izkazal leta 1336 tudi v vojni z Goriškimi za strateško furlansko prometno točko Venzone (Pušja vas), kjer je patriarh avgusta pri Braulinsu porazil in ujel vodilne goriške ministeriale.²⁴⁴ Naslednji mesec je bil v Vidmu član patriarhovega sveta – edini poleg samih furlanskih plemičev – ki je razpravljal o škodi na bojnih konjih in ujetnikih v nedavnem konfliktu ter o obrambi Furlanije.²⁴⁵ Kako velikopotezno je bilo delovanje Šteberskih, priča februarja leta 1337 tudi sklep tržaškega mestnega sveta o opolnomočenju poslancev, ki naj bi v prisotnosti patriarha Bertranda sklenili mir z Vulfingom in njegovim bratom Janezom Šteberskim ter se dogovorili

o povrnitvi medsebojno povzročene škode.²⁴⁶ Vulfing je umrl leta 1338, saj je že naslednjega januarja kot njegov naslednik na mestu glavarja Postojne izpričan brat Janez,²⁴⁷ ki je več kot dostojno nadaljeval burno bratovo vojaško kariero. Tudi tretji brat Volfhard je bil velik zaupnik patriarha Bertranda – leta 1338 je izkazan kot »*marchio Istriæ*«, upravitelj oglejskih istrskih posesti. Njegov sin *Gollon* (Gal ali Kolon?) pa je istega leta prejel *feudum habitantie* v oglejskem gradu Spodnja Vipava (*in castro inferiori de Vipaco*) skupaj s pripadajočimi pravicami, dohodki in posestjo, kamor so sodili kmetije, travniki, vinogradi, pašniki in gozdovi.²⁴⁸

Podobno kot s Postojno se je v teh letih godilo tudi oglejskemu gospodstvu Lož, ki je vedno bolj polzelo iz rok patriarha. Po zatonu moči Goriških s smrtjo Henrika II. 1323 grofje nikoli več niso imeli možnosti, da bi posegli po oglejskem Ložu. Tu so nastopili drugi akterji – na prvem mestu grofje Ortenburški. Že pred 1327 si je Lož prilastil Majnhard Ortenburški. Patriarhovo sodišče je tega leta določilo, da mora grof vrniti Lož z vsemi pertinencami, ker pripada oglejski cerkvi in ga ima protipravno zasedenega.²⁴⁹ Leta 1335, ko so Habsburžani po smrti Henrika Goriško-Tirolskega prevzeli Kranjsko in Koroško v svoje roke, je novi patriarh Bertrand junija v Ljubljani sklenil z njimi zavezniško pogodbo za

Slika 11: Pečat Volfharda (Volfra) Šteberskega na listini, s katero sta 1338 skupaj z bratom Janezom samostanu v Bistri prodala dve kmetiji. Bratje Vulfing, Janez in Volfhard so 1332–1371 posedovali gospodstvo Postojna in s svojim vojaškim udejstvovanjem dobesedno krojili usodo širšega območja Krasa, od Furlanije do Istre in Notranjske. ARS, AS 1063, 1338 III 4, Šteberk.

²⁴¹ GAV, št. 711.

²⁴² ... *ad destructionem, mortem et damnum Voluini de Stalimbergh, hostis publici nostri communis et hominum terrarum locorum et bonorum suorum* ... Ljubič, Listine III, št. 117, str. 445.

²⁴³ Koblar, Drobtinice II, str. 83; Šumrada, Šteberski, str. 48.

²⁴⁴ Šlo je za plemiče iz Devina, Gorice, Rihemberka, Vikumberka, Novega gradu, Krmina, Pazina, Sovinjaka, Sumberka ter najemnike iz Mengša, Jeterbenka, Dravograda in Turjaka. Joppi, AT 14, št. 128, 129, 130; TKL I, št. 59; Štih, *Groffe*, str. 59.

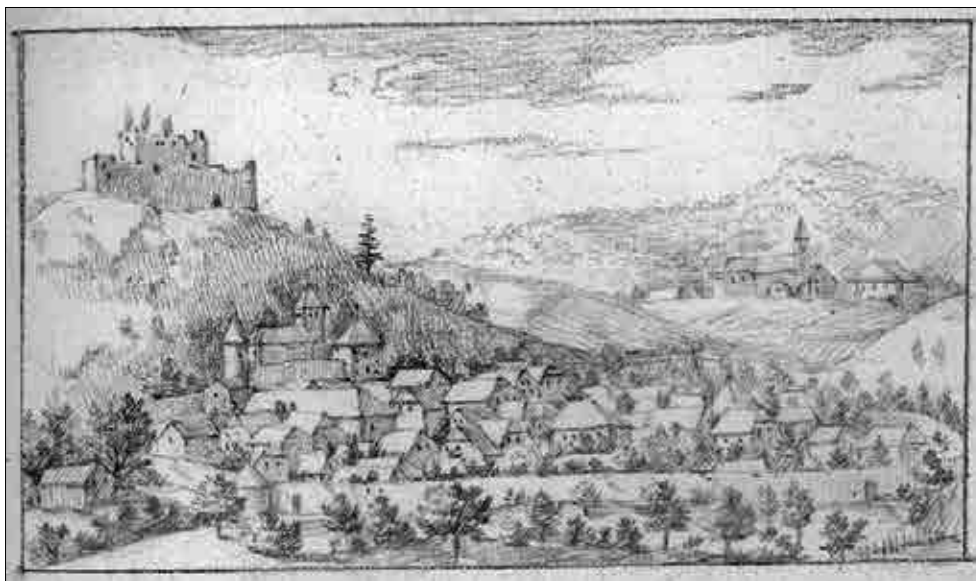
²⁴⁵ DSF II, št. 130; PF I/2, št. 135, str. 132.

²⁴⁶ CDI III, št. 667.

²⁴⁷ GAV, št. 856.

²⁴⁸ Joppi, AT 14, št. 144; GAV, št. 851.

²⁴⁹ ... *comes de Ortemburch detinebat castrum de Los cum suis pertinentiis ... occupatum*. DSF II, št. 468.

Slika 12: Grad in trg Lož. Iz Valvasorjeve skicne knjige (posredoval dr. I. Sapač).

ponovno pridobitev izgubljenih oglejskih posesti in izrecno Loža – *specialiter castrum de Lōs quod nunc detinet comes Hermannus der Ortenburch*.²⁵⁰ Kmalu zatem je prišlo do dogovora in patriarh je Ortenburškemu podelil grad in gospostvo z vsemi pertinencami v fevd, ta pa se je zavezal, da bo Ogleju po potrebi služil tri mesece z 20 oklepniki in desetimi samostrelci.²⁵¹ Že v začetku julija 1335 sta Herman Ortenburški (kot posestnik Loža) ter Rajnher z Ostrovice (za fevd Zgornja Vipava) sedela v furlanskem parlamentu v Vidmu, ko se je razpravljalo o aktualnih vojnih razmerah.²⁵² Kaj se je zgodilo zatem, iz virov ni razvidno, vendar so Ortenburžani izgubili Lož in z njim je ponovno razpolagal Oglej. Patriarh je marca 1337 grad in glavarstvo za eno leto podelil v zakup Juriju iz Loža, kar je bil popolnoma nov pristop, dotedaj tu še neveljavljen.²⁵³ Leta 1341 je bil Lož spet neposredno v rokah Ogleja in načeloval mu je oglejski glavar Ditrik z Werdensteina.²⁵⁴ To obdobje je pustilo trajen in enkraten spomenik dejavnosti oglejskih patriarhov v širšem slovenskem prostoru. Patriarh Bertrand – po rodu je bil iz Gaskonje v Franciji – je na prošnjo glavarja Ditrika z Werdensteina in »za večjo slavo in korist« gradu in trga v Ložu ter tamkajšnjih prebival-

cev, ukazal, naj se tržna naselbina, ki je bila dotedaj v Starem trgu, preseli na novo lokacijo pod gradom, kjer naj odslej poteka tedenski sejem. Prebivalci trga naj se preselijo in si tam na novo postavijo bivališča.²⁵⁵ To je edini primer pri nas, ko imamo ohranjen dokument oziroma privilegij o preselitvi urbane naselbine na novo, bolj ugodno lokacijo. Novi trg se je uspešno razvijal, bil v kratkem tudi obdan z obzidjem, stara lokacija pa se je začela imenovati Stari trg (*Altenmarckht*, prvič leta 1384).²⁵⁶

Grofje Ortenburški se niso odpovedali svojim ambicijam v Ložu in so se za doseg ciljev povezali neposredno z oglejskimi gradiščani. Poleti 1341 so trije bratje Werdensteini obljubili grofom, da jim bodo zvesto služili, tudi z gradom Lož, vendar ne proti patriarhu, temveč izrecno proti Janezu Šteberškemu, s strani katerega so očitno pričakovali probleme.²⁵⁷ Naslednje leto so Werdensteini ponovno dobili od Ogleja podelitev Loža v fevd,²⁵⁸ vendar so že dva meseca kasneje, oktobra 1342, prodali grad z vsem pripadajočim, posestjo, odvetništvom, sodiščem in pravicami, kar so imeli v fevdu od patriarha, grofom Ortenburškim za 2940 mark oglejskih pfenigov.²⁵⁹ Kar 2000 mark od te vsote naj bi bilo vrnjene grofom za poravnavo škode, ki so jo utrpeli sami in njihovi najemniki v nedavni vojni. V Ložu so naslednje leto z mitnico in sodstvom razpolagali Ortenburški, kot je razvidno iz obsežne mirovne pogodbe s Turjaškimi, v kateri so se poravnali glede številnih spornih zadev,

²⁵⁰ Austro-Friulana, št. 31; Okoliš, Izseki, str. 368.

²⁵¹ Austro-Friulana, str. 322; Okoliš, Izseki, str. 368–369.

²⁵² PF I/2, št. 131.

²⁵³ Koblar, Drobtnice III, str. 189.

²⁵⁴ Ditrik je imel brata Hermana in Jurija. Werdensteini so bili priženjeni v rodbino Snežniških, njihova mati je bila Izolda Snežniška. Na loškem območju so prvič izpričani leta 1337, ko so obdarovali samostan Bistra. ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, 274r, f. 66–67; Komatar, Ein Copialbuch, št. 30, str. 54. Po katerem izvornem gradu oziroma očetovem pridevku, so se imenovali, ni znano. Kasneje so bili v goriški službi. Jurij je bil ok. 1398 gradiščan na Planini in je naslednje leto prejel goriške fevde pri Cerknici. Gl. Kos, *Urbarji II*, str. 119; HHStA, Hs. W 718, f. 5 (prepis ZIMK).

²⁵⁵ Joppi, AT 15, št. 158; GAV, št. 905.

²⁵⁶ Gl. Kosi, *The Beginnings*, str. 134–136; Okoliš, Izseki, str. 369.

²⁵⁷ HHStA, AUR, 1341 VIII 12, Ortnek; Šumrada, Šteberški, str. 49.

²⁵⁸ Koblar, Drobtnice I, str. 25; Okoliš, Izseki, str. 370.

²⁵⁹ HHStA, AUR, 1342 X 31; Okoliš, Izseki, str. 370.

tudi v gospostvu Lož.²⁶⁰ Zato ni jasno, kako je leta 1344 imel v Ložu ponovno svojega glavarja patriarh in kakšna je bila pri tem vloga Ortenburžanov.²⁶¹

V teh letih se je oglejska oblast nad kraškimi gospostvi začela pospešeno in neustavljivo krhati. To je bil čas, ko je kraški prostor postajal vedno pomembnejši tudi za velike sile iz širše regije, ki so se neposredno vpletale v tukajšnje dogajanje. V ozadju so bili tako strateški kot ekonomski interesi – povečevanje trgovskega prometa in dohodki od njega (mitnine). Po smrti mladoletnega goriškega grofa Ivana Henrika leta 1338 so goriške posesti južno od Karavank in Karnijskih Alp pripadle njegovim bratrancem iz koroške veje Goriških in začasno je spet prišlo do bolj ambiciozne politike, ki je težila po

Karta 3: Politična situacija sredi 14. stoletja. Goriški grofe so posedovali dve samostojni deželi, grofijo Goriško in Pazinsko grofijo v Istri, ki pa sta bili že razdeljeni med dve veji dinastije. Oglejski patriarh je bil še vladar Furlanije, Tolminskega in precejšnjih gospostev v Istri, ki pa so jih resno ogrožali Benečani (Slovenski zgodovinski atlas, str. 74).

povrnitvi nekdanjih pozicij v Furlaniji, na Krasu in v Istri.²⁶² Vendar pa je odločilno prevlado Goriških onemogočilo nesoglasje znotraj same dinastije. Leta 1342 je namreč prišlo do ponovne delitve posesti, ki je goriška gospostva na Krasu in v Istri razdelila med dve veji – grof Albert III. je dobil vse v Istri južno od Čičarije (13 gospostev oz. gradov) ter na Kranjskem oziroma v Marki (6 gospostev), njegova brata Majnhard VII. in Henrik III. pa vse posesti na Krasu, Goriškem, v Furlaniji ter na Koroškem, vključno z Gorico, Švarcenekom, Vikumberkom, Rašporjem, Novim gradom in Planino (karta 3).²⁶³

Poleg tega usodnega drobljenja goriške moči pa je na drugi strani oglejski patriarh tedaj dobil novega močnega zaveznika, Luksemburžane, ki so leta 1335 podedovali Tirolsko.²⁶⁴ Tirolsko je pred apetiti Goriških in Habsburžanov branil moravski mejni grof in kasnejši cesar Karel (IV.), ki je 1336 že izvedel protitudarec proti Goriškim v Pustriški dolini.²⁶⁵ Karel je leta 1337 navezal pristne prijateljske stike s patriarhom Bertrandom. Ko se je maja tega leta vračal iz Češke preko Ogrske, Hrvaške, pristanišča Senj in po morju do Ogleja – z njim je bil krški grof Bartol – ga je patriarh velikodušno sprejel in spremil do Vidma in dalje.²⁶⁶ Ko so Goriški leta 1340 začeli vojno z Oglejem, se je Bertrand lahko obrnil za pomoč na velikega kneza, ki je prišel iz Tirolske preko Belluna z 200 oklepnimi konjeniki in 1000 pešci, kar je opisal tudi v svoji avtobiografiji.²⁶⁷ Oplenil je Krmin in nato skupaj s patriarhom za božič 1340 neuspešno oblegal Gorico (tu je prišlo do legendarnega dogodka, ko je patriarh v taboru vodil božično mašo v popolni bojni opremi).²⁶⁸ V začetku naslednjega leta je bilo sklenjeno premirje. Kljub temu da je Oglej v fajdi v glavnem obranil svoje pozicije, je goriški grof Albert III. očitno uspel zasesti Spodnjo Vipavo. Julija 1342 je namreč po dogovoru vrnil patriarhu vipavsko gospostvo s posestjo, pravicami in sodstvom, nakar mu ga je ta podelil v fevd za dve leti. Po izteku roka naj bi bilo vse vrnjeno Ogleju.²⁶⁹ Leta 1345 je Oglej dejansko spet razpolagal s (Spodnjo) Vipavo. Patriarh Bertrand je tedaj podelil svojemu kondotjeru Janezu

²⁶² Baum, *Die Grafen*, str. 193–194.

²⁶³ Görz, *Swarzenek, Venchenwerch, Ratsperch, daz Newnbaus, ze der Alben un allez, daz die grafenschaft hat auf dem Charst mit aller berschaft und rechten und in Friaul ...* MDC X, št. 161; Baum, *Die Grafen*, str. 198–199.

²⁶⁴ Mladi Ivan Henrik, sin češkega kralja Ivana Luksemburškega, je bil poročen z Margareto, hčerjo koroškega vojvode Henrika Goriško-Tirolskega, ki je umrl leta 1335 brez moških potomcev. Gl. Widder, *Itinerar*, str. 53 sl.

²⁶⁵ Widder, *Itinerar*, str. 65; Baum, *Die Grafen*, str. 194; MDC X, št. 30, 31.

²⁶⁶ *Autobiography*, str. 90–91; Widder, *Itinerar*, str. 68–69.

²⁶⁷ *Autobiography*, str. 151–153.

²⁶⁸ Widder, *Itinerar*, str. 87–88; Baum, *Die Grafen*, str. 195–196; *Iohannes Victoriensis II*, str. 220. Patriarh je 26. decembra izstavil tri listine *in nostro felici exercitu iuxta Goriciam* oziroma *in obsidione Goricie*. Brunettin, *I protocolli*, št. 1, 2, 3.

²⁶⁹ ... *castrum nostrum de Vipaco cum redditibus, proventibus, iuribus, iurisdictione et districtu eiusdem ...* Joppi, AT 15, št. 164.

²⁶⁰ TKL I, št. 69; Okoliš, Izseki, str. 372.

²⁶¹ Gl. v nadaljevanju, str. 406.

Kamniškemu dovoljenje, da na griču *Risimburch*, primernem za postavitev utrdbe, ki bi branila gospostvo, postavi grad in ga ima poslej v fevdu od Ogleja.²⁷⁰ Januarja naslednje leto pa je »glavarstvo svojega gradu Vipava« z gastaldijo, sodstvom in vsem pripadajočim podelil svojemu zvestemu vazalu Herbordu s Snežnika.²⁷¹

V fajdi leta 1340–41 je bil na oglejski strani udeležen tudi Janez Šteberški s svojimi konjeniki. Marca 1341 sta Henrik z Zbelovega in Oton iz Kostrevnice od patriarha dobila izplačanih 20 mark odškodnine zaradi mrtvih konj, ko sta v času vojne med patriarhom in Goriškimi jezdila z Janezom Šteberškim – *equitando cum Iohanne de Stegberch*.²⁷² Šteberški je ob tem pri patriarhu še pridobil na ugledu in zaupanju – bil je njegov glavar v Postojni, od aprila 1342 pa je bil postavljen za eno leto še za glavarja oglejskih posesti v Istri (*marchio Istriae*).²⁷³ Očitno pa je pogosto deloval mimo volje svojega gospoda. V letih 1343–44 je prišlo v Istri do fajde med Benečani in goriškim grofom Albertom zaradi sporov med gospostvi enih in drugih. Janez Šteberški ter njegova (verjetno) nečaka, *Anzel de Postoina*, *Gallus* et *Gallucius de Postoina* – tu imamo prvič slovensko ime Postojne – so povzročili v goriški službi takšno opustošenje beneških posesti, da so bili ob sklenitvi miru avgusta 1344 izrecno izvzeti iz mirovnega sporazuma, grof pa se je moral zavezati, da jim ne bo nudil zatočišča na svojih teritorijih.²⁷⁴ Vzporedno pa je od spomladi 1344 potekala še fajda Goriških s patriarhom v Furlaniji in na Krasu, kjer je Šteberški odkrito nastopil kot oglejski nasprotnik in očitno presegel meje sprejemljivega. Patriarh se je že aprila 1344 potožil beneškemu odposlancu nad Janezovimi dejanji: da ima postojnski grad zaseden proti njegovi volji in se ne ravna po njegovih navodilih, da je nedavno sklenil celo zvezo z njegovimi sovražniki Goriškimi ter napadel grad Lož, ga oblegal dva tedna ter požigal in ropal. Oglejski glavar naj bi pribežal na patriarhov dvor in si ne upa nazaj zaradi strahu pred Šteberškim, patriarh pa nima možnosti, da bi grad pridobil nazaj, ker je neosvojljiv (*locus est inexpugnabilis*) in se ne more prebiti do njega, razen preko teritorija goriškega grofa, ki je zaveznik Šteberškega, ali pa preko Vipave, ki so jo vazali Ogleja v njegovo škodo prodali avstrijskemu vojvodi in kjer sedaj sedi močan vojvodov glavar (*unus potens ducatus*

austrie capitaneus).²⁷⁵ Šteberški naj bi bil povezan še z drugimi mogočnejši »tistih krajev« – Ptujskim, ki je bil glavar Kranjske in Marke, grofom Ortenburškim, grofom Celjskim in drugimi bližnjimi gradiščani, ki so mu pomagali pri zločinih.²⁷⁶ Ta vir nam izjemno lepo ilustrira širše okoliščine, v katerih so se sredi stoletja znašle oglejske kraške oziroma notranjske posesti, in glavne akterje, ki so jim v naslednjih desetletjih krojili usodo: nezvesti vazali Šteberški ter mogočni gospodje Habsburžani, grofje Ortenburški in grofje Celjski. Kako nestanovitni – ali pa za tisti čas popolnoma običajni oz. pragmatični – so bili odnosi med Šteberškimi in patriarhom, kažejo že dogodki leto kasneje. Poleti 1345 so Goriški ponovno začeli fajdo proti Ogleju v Furlaniji – *totam patriam Foriulii inhumaniter depopulando et supponendo incendiis et rapinis* – in patriarh je za obrambo dežele najel Otona Ortenburškega, Henrika Planinskega, Alberta Trušenskega, Hermana iz Klevevža in mnoge druge *nobiles et probos uiros*, med njimi – Janeza Šteberškega, ki je poleg Celjskega in Ortenburškega prisostvoval tudi sklenitvi premirja v Vidmu avgusta 1345.²⁷⁷ Za plačilo velikih stroškov najemnikov v tej fajdi je moral Oglej bankirjem Bardijem iz Firenc zastaviti ze eno leto oba gradova v Tolminu ter celotno gastaldijo z vsem pripadajočim.²⁷⁸

Kmalu zatem je bil kraško-istrski prostor udeležen tudi v dogajanju širšega zgodovinskega konteksta velikih sil v okolici. Leta 1346 je prišlo do prve vojne ogrskega kralja Ludvika I. Velikega proti Benečanom za Zadar. Benečani so imeli vesti, da bodo vojske »iz zgornjih krajev« (*de partibus superioribus*) – nedvomno so bile mišljene slovenske dežele – z dovoljenjem in podporo oglejskega patriarha vpadle v beneško Istro, zato so razposlali svoje poslanca k sosednjim knezom in velikašem. Posvarili so patriarha, ki je celo sam šel k ogrskemu kralju – *iturus est ad regem Ungarie* – naj jim ne nudi pomoči, ter grofe Goriške, naj jih ne oskrbujejo z živem in ostalim na svojih ozemljih. Grofa Ortenburškega so spomnili na dobre odnose med republiko in njegovo hišo ter ga pozvali, naj jim s svojo vojsko pride na pomoč, enako pa so pisali tudi Janezu Šteberškemu – *Anzel de Postoina*. Tudi gospodom Ptujskim, ki so ravno

²⁷⁰ ... in contrata sua Vipaci haberet unum montem dictum Risimburch ... aptum tamen ad construendum in eo unum forticulum, seu castrum, quod ibi pro defensione memorate ecclesie et totius predictae contrate tutela necessarium plurimum existebat ... Joppi, AT 15, št. 186. Šlo je gotovo za grič Rizenberk pri Colu, ki omogoča dober nadzor poti preko Črnega Vrha proti Colu, kjer je kasneje izpričana mitnica vipavskega gospostva. Prim. Kos, *Urbarji II*, str. 260

²⁷¹ ... capitaneatum nostrum castrum de Vipaco nec non gastaldiam nostram de Vipaco cum garicto, iurisdictionibus, affectibus ... GAV, št. 1026.

²⁷² Brunettin, *I protocolli*, št. 47; GAV, št. 907.

²⁷³ CDI III, št. 685; GAV, št. 954.

²⁷⁴ CDI III, št. 704; Šumrada, Šteberški, str. 50.

²⁷⁵ Rajnher z Ostrovice je leta 1342 prodal Zgornjo Vipavo Habsburžanom. Gl. zgoraj op. 102.

²⁷⁶ ... ipse Johannes ... cum pluribus aliis potentibus illarum partium, videlicet de Petoina, qui est capitaneus Carniole et Marchie, comite de Orttemberg et comite de Cilia, et aliis castellanis vicinis qui sibi astant ad malefaciendum ... Joppi, AT 15, št. 174; Šumrada, Šteberški, str. 50.

²⁷⁷ Austro-Friulana, št. 43; Joppi, AT 15, št. 183, 185.

²⁷⁸ ... custodiam et gubernationem castrorum suorum superius et inferius de Tulmino, nec non gastaldiam suam de Tulmino cum garicto, iuribus, jurisdictionibus, proventibus, redditibus ... Joppi, AT 15, št. 183. Leta 1347 je v Tolminu ponovno načeloval patriarhov glavar (*capitaneus Tulmini*), naslednje leto pa je patriarh gradiščanstvo na zgornjem in spodnjem gradu predal za eno leto v upravo Gerardu de Cucagna. Joppi, AT 15, št. 191, 193.

tedaj zaprosili za posojilo v Benetkah, je bilo poslano pismo, naj se ne povezujejo s komerkoli v škodo Benetk in njihovih podložnikov.²⁷⁹ Janez Šteberški *de Postoyma* se je marca 1347 po vesteh, ki jih je prejel beneški senat, spet pripravljaj za vdor v Istro, in naj bi ga s poslancem od tega odvrnili.²⁸⁰ Jeseni tega leta pa je Kras doživel tudi prvega od kraljevskih prehodov samega ogrskega kralja Ludvika Velikega, ki je novembra potoval proti Apuliji preko Dolenjske, Postojne in Furlanije, kjer ga je v Čedadu in Vidmu slavnostno gostil patriarh Bertrand.²⁸¹ Z drugega pohoda v južno Italijo oktobra leta 1350 pa se je kralj po isti poti vračal (tja je potoval po morju).²⁸²

Medtem je septembra 1348 prišlo do velikega upora mesta Koper proti beneški nadoblasti ob podpori grofov Goriških, Habsburžanov in patriarha. Zavezniška vojska, ki je štela 400 konjenikov, je vpadla na Koprsko in po spopadu v bližini mesta, v katerem je bil zajet tudi sin beneškega podestaja Koprca, se je s plenom in ujetniki umaknila v grad Lož, tedaj v posesti grofa Ortenburškega.²⁸³ Benečani so oktobra prosili avstrijskega vojvodo Albrehta, naj posreduje pri Ortenburškem in drugih svojih vazalnih, ki so vodili napad, naj izpuste ujetnike.²⁸⁴ V mesto pa je prišel na pomoč upornim meščanom tudi goriški vazal Ulrik Rihemberški, glede česar so se Benečani pritožili goriškemu grofu in kasneje zahtevali zanj izročitev ali strogo kazen.²⁸⁵ Še preden pa je beneška vojska, ki je obkolila Koper z morske in kopne strani, izpeljala naskok, je po notranjih razprtijah prišlo do predaje in Benečani so 13. oktobra ponovno zasedli mesto.²⁸⁶ Eden od kasnejših preventivnih ukrepov proti podobnim dogodkom je bila prepoved beneških oblasti, da bi katerikoli Istran, Furlan, Slovan ali Nmec »iz zgornjih nemških krajev« (*de Alemania superiori*) v Koprso služil kot najemniški vojak – ko-

njenik ali pešec. Enako je bilo beneškim podložnikom prepovedano se vojaško udinjati v omenjenih krajih.²⁸⁷

Sredi stoletja so se za oglejski patriarhat začeli napovedovati črni dnevi. Patriarha Bertranda, ki je s svojo energijo in vojaškimi sposobnostmi še vzdrževal kohezijo med različnimi oglejskimi teritoriji, so junija 1350 ubili uporni furlanski plemiči. Obenem je pod avstrijskim vojvodo Albrehtom II. politika habsburške hiše, ki je bila po pridobitvi Koroške in Kranjske leta 1335 v začetku zavezniška in nato bolj ali manj nevtralna do dogajanja na kraških gospodstvih, postala izrazito agresivna in ekspanzionistična. Novi trend je napovedala že pridobitev oglejskega gospodstva Zgornja Vipava leta 1344.²⁸⁸ Z letom 1350 pa je prodor proti Jadrano postal ena prioriteta politike Albrehta II. in kasneje zlasti njegovega sina Rudolfa IV. Kmalu po umoru Bertranda je vojvoda prišel z vojsko in – kot je desetletje kasneje v spomenici poročal patriarh Ludvik – je bila v kratkem cela Furlanija zasedena delno s strani Albrehta in delno grofov Goriških. Poleg tega je vojvoda zasedel še oglejski Slovenj Gradec ter gradova Lož in Vipavo, kar je pripadalo patriarhu.²⁸⁹ Med njegovimi glavnimi pooblaščenici in pogajalci v Furlaniji so bili kranjski deželni glavar Herdegen Ptujski, Eberhard z Vrbovca in Henrik Planinski.²⁹⁰ Deželni stanovci so Albrehta postavili za furlanskega generalnega glavarja, kar je bila dotedaj tradicionalna funkcija grofov Goriških. To je lep dokaz, kako sekundarna je postala vloga Goriških v igri tedanjih »velesil«. Druga velesila, Luksemburžani pod tedaj že za nemškega kralja izvoljenim Karlom IV., je na to odgovorila z uspešno izvolitvijo Karlovega polbrata Nikolaja za patriarha, s čimer je po celem stoletju na stolico prvič ponovno sedel Nmec.²⁹¹ Potencialne napetosti med Habsburžani in Luksemburžani so bile s posredovanjem kralja Karla pomirjene z dogovori v Budejovicah (Budweiss) na Češkem maja 1351. Patriarh Nikolaj je vojvodi Albrehtu in njegovim sinovom tudi formalno podelil v fevd grad Zgornja Vipava skupaj z gradom pri Erzelju onstran doline – *castro montis sancti Michaelis*.²⁹² V Furlaniji so Habsburžani dobili dve primarni prometni in strateški poziciji – mesto in gospodstvo Venzone (Pušja vas), ki ju je vojvoda za-

²⁷⁹ ... gentes de partibus superioribus descendere debent ... ad dampnificationem contracte nostre Istrie ... de conscia et consensu ipsius domini patriarche gentes de Hungaria et aliunde sunt descensure per eius districtum ad damnum nostre contrate Istrie ... Ljubić, Listine II, št. 568, str. 347–350.

²⁸⁰ Rogatorum, Atti 13, str. 29

²⁸¹ ... domino rege transeunte ad partes Apulie prima uice, et faciente transitum per partes Foroiulii, cum quanta reuerentia quantoque iocunditate per dictum dominum Bertrandum susceptus fuit ... Austro-Friulana, št. 130, str. 147; Ljubić, Listine III, str. 40–45. Rex Hungarie iuit Apuliam transiens per Forumjulium, manens quoque in Civitate Austrie et in Utino ... Chronicon Spilimbergense, str. 7; Kosi, Potujoči, str. 132–133.

²⁸² Ljubić, Listine III, str. 179, 199–200; Kosi, Potujoči, str. 133.

²⁸³ ... gens que pridie derobavit apud Iustinopolim se reduxit cum preda in quodam castrum Los quod est domini comitis de Otemburgo ... Rogatorum, Atti 13, str. 33–36, 275; Pahor, Koprski upor, str. 35.

²⁸⁴ ... comiti de Ortemburg aliisque vestris fidelibus qui predicta enormia commiserunt, ut captivos dimittant liberos et solutos. Rogatorum, Atti 13, str. 275; Pahor, Koprski upor, str. 35.

²⁸⁵ ... illo de Rayfembergo servitore suo, qui participaverat cum rebellibus nostris Iustinopolis, et personaliter intraverat civitatem nostram Iustinopolis. Rogatorum, Atti 13, str. 269, 283–294; Pahor, Koprski upor, str. 36–39, 51–52.

²⁸⁶ Pahor, Koprski upor, str. 40–44.

²⁸⁷ ... quod nullus istrianus, furlanus, slavus, nec teotonicus de Alemania superiori possit habere stipendium equestre vel pedestre in Iustinopoli. Rogatorum, Atti 13, str. 286.

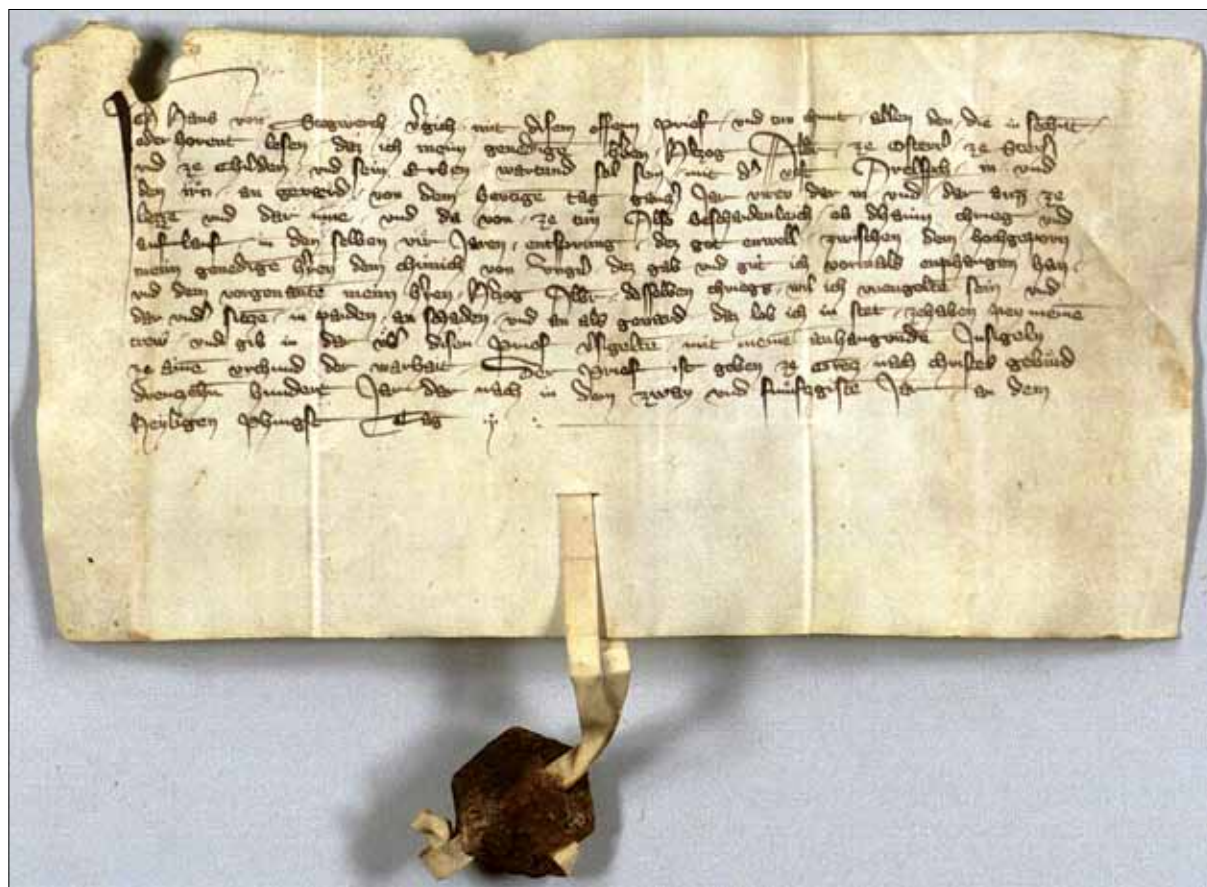
²⁸⁸ Gl. op. 102.

²⁸⁹ ... dux prefatus ... cum conthorali et filiis in Patria intraverunt et infra brevis spacium temporis tota Patria Foroiulii ... partim domini ducis, partim comitum Goricie predictorum dominio est sumissa. Austro-Friulana, št. 130, str. 149.

²⁹⁰ Austro-Friulana, št. 48, 49, 54, 56, 60, 63.

²⁹¹ Widder, *Itinerar*, str. 125 sl.

²⁹² HHStA, AUR, 1351 V 1, Budweiss; Austro-Friulana, št. 67. V tej listini prvič omenjeni grad je stal pri cerkvi sv. Mihaela pri Erzelju. Konec 15. stoletja je bil tam že protiturški tabor, omenjen v vipavskem urbarju iz leta 1499. Lokacija je še danes imenovana Tabor. Gl. Kos, *Urbarji II*, str. 53–54, 255.

Slika 13: Neobjavljena listina, s katero je Janez Šteberški leta 1352 obljubil avstrijskemu vojvodi Albrehtu II., da mu bo štiri leta služil z gradom Postojna in mu ga nudil odprtega. To pa ni veljalo v primeru, če bi med »njegovim gospodom« ogrskim kraljem Ludvikom ter vojvodo prišlo do vojne. Šteberški je bil kraljev zaveznik in mu je služil tako v vojni za Zadar (1346–47) kot tudi za Dalmacijo (1356–58) (HHStA, AUR, 1352 V 27, Gradec).

sedel že leto prej, so od patriarha prejeli v fevd, grad in mitnico Kluže, na glavni trgovski cesti s Koroške v Furlanijo, pa v posest za 12 let.²⁹³ Kmalu zatem so obvladali tudi postojnska vrata, saj je Janez Šteberški maja 1352 obljubil, da bo z gradom Postojna služil vojvodi Albrehtu in ga štiri leta njegovim ljudem vedno nudil na voljo.²⁹⁴

V Budejovih je prišlo tudi do pomiritve med patriarhom in grofi Goriškimi, ki so dobili dve pomembni točki na vzhodnem obrobju Furlanije. Patriarh jim je za 4500 mark oglejske mere zastavil grad Tolmin z vsem pripadajočim.²⁹⁵ Grad Spodnja Vipava – *castrum vero in Wippacho inferiori* – ki so ga očitno zasedli v dogodkih leto prej, pa so po spo-

razumu obljubili vrniti patriarhu, ko jim bo povrnil stroške, ki so jih imeli z izplačilom prejšnjih vazalov in posestnikov.²⁹⁶ Grad je ostal v goriških rokah in so ga oktobra 1353 lahko skupaj s sodstvom zastavili Hartnidu z Weißenegga, glavarju Kranjske in Marke,²⁹⁷ za 350 mark šilingov za vojno službo – izrecno proti patriarhu – s 60 konjeniki v Furlaniji, in Krasu in v Istri.²⁹⁸

Leta 1354 so ponovno potekale sovražnosti med

²⁹³ Austro-Friulana, št. 64, 65, 66, 67.

²⁹⁴ HHStA, AUR, 1352 V 27, Gradec. Zanimivo je, da je Šteberški to obljubil pod pogojem, da ne bo izbruhnila vojna med vojvodo Albrehtom in »njegovim gospodom«, ogrskim kraljem Ludvikom. Očitno je bil obenem zaveznik kralja Ludvika, kateremu je služil že v vojni proti Benečanom 1346–47 in tudi kasneje 1356–58.

²⁹⁵ ...*castrum Tulminum cum omnibus hominibus redditibus pensionibus fructibus et omnibus ac singulis pertinentiis suis* ... HHStA, AUR, 1351 V 2, Budweiss; Kos, *Urbarji I*, str. 42.

²⁹⁶ *Castrum vero in Wippacho inferiori specialiter si a nobis idem dominus patriarcha rehabere voluerit ... ut sic precium quod dedimus pro empzione illius tenebitur infra annum proximum refundare nosque sibi obligabimur castrum idem restituere integraliter et ex toto*. Joppi, *ÄT* 16, št. 214.

²⁹⁷ Hartnid s koroškega Weißenegga je leta 1350 v imenu salzburskega nadškofa s 60 oklepniki in 40 samostrelci služil vojvodi Albrehtu v Furlaniji, za kar mu je nadškof dolgoval 2000 mark oglejskih pfenigov. Bil je salzburski glavar v Brežah in od leta 1352 tudi habsburški glavar Kranjske in Marke. MDC X, št. 352, 363, 405.

²⁹⁸ ... *vnser vest Niderwippach ... mit Gericht* ... Klavzula je določala, da mora Hartnid upoštevati pravice tamkajšnjega goriškega gradiščana in da lahko v primeru nuje grad zastavi le nekomu, ki ni sovražnik goriških grofov. HHStA, AUR, 1353 X 7, Krmin; gl. tudi MDC X, št. 405.

Oglejem in grofi Goriškimi, ki so kršili sklenjeno premirje, glede česar se je patriarh Nikolaj pritožil bratu Karlu in ga prosil za pomoč ob njegovem bližnjem prihodu v Italijo.²⁹⁹ Karel je oktobra na svojem pohodu na cesarsko kronanje v Rim resnično prišel iz Nemčije preko Koroške in Kanalske doline v Furlanijo, kjer ga je patriarh sprejel v Vidmu in ga tudi spremljal v nadaljevanju pohoda.³⁰⁰ To je nedvomno umirilo sovražnosti Goriških in septembra 1355 je s posredovanjem Francisca de Carrara iz Padove prišlo do mirovnega dogovora v Varmu. Patriarh je obljubil Majnhardu in Henriku Goriškima spoštovanje vseh zavez iz Budejovic, ter jima izrecno podelil Spodnjo Vipavo z gastaldijo, sodiščem, posestjo, vsemi dohodki in pravicami za čas svojega življenja, s tem, da sta bila dolžna grad njemu in oglejski vojski zmeraj nuditi na voljo.³⁰¹ Vsi podložniki grofov, ujetniki patriarha in njegovih pristašev in *Foroiulio, Carsis et Istria*, naj bi bili izpuščeni na svobodo. Zanimivi pa sta še klavzuli, ki sta se nanašali na dva notorična oglejska kondotjera v prostoru Krasa in Istre. Patriarh je obljubil, da bo posredoval pri Janezu Kamniškem,³⁰² naj Goriškim vrne pol njihovega gradu Rašpora z okoliškimi vasmi, ki jih je zasedal, Janez Šteberški pa naj bi vrnil posesti goriških vazalov Henrika z Rašporja, gospodov z Gotnika ter pokojnega Nikoluzija z Novega gradu.³⁰³ Grad Rašpor v Čičariji, čeprav z izrazitim strateškim pomenom kot mejni grad goriške grofije in glavni prehod s Krasa v Istro, sta morala goriška grofa v finančni stiski zastavljati. Že pred letom 1354 je bil zastavljen hrvaškemu grofu Juriju Krbavskemu in ko so tega leta potekala pogajanja o odkupu, je omenjen kot *Raspurg am Carst*.³⁰⁴ Pred letom 1358 pa je Rašpor nato imel od Goriških v zastavi ravno Janez Kamniški za vojno službo in druge usluge Goriškim. Ko so ga grofje tega leta odkupili nazaj, so jim bili za poroke za dolžno vsoto krški grof Bartol Frankopan in njegovi sinovi.³⁰⁵ Na pomen Rašporja v spopadih v regiji posredno kaže klavzula zastavne pogodbe, ko so ga Goriški decembra 1358 ponovno zastavili grofu Juriju Krbavskemu. Moral se je zavezati, da v primeru vojne med grofi in beneško

republiko iz gradu ne bo nudil pomoči ne eni ne drugi strani, temveč bo nevtralen.³⁰⁶

Leta 1356 je izbruhnila velika vojna ogrskega kralja Ludvika I. proti Benetkam za Dalmacijo, ki je zajela tudi kraško-istrski prostor. Ludvik je sklenil zvezo tako z avstrijskim vojvodom Albrehtom kot grofi Goriškimi in patriarhom. Ogromna ogrska vojska, ki naj bi štela 40–60.000 mož, se je v začetku junija zbrala v Zagrebu in nato pod vodstvom kralja prečkala Dolenjsko, postojnska vrata in Furlanijo do Conegliana v Benečiji. Ogrski vojski se je v imenu Habsburžanov pridružil Janez Kamniški, ki mu je vojvoda Albreht za službo s 50 konjeniki 30. maja 1356 zastavil mesto Kranj, novembra pa za vodenje 100 konjenikov zastavno vsoto na Kranju še povečal.³⁰⁷ Vojaške operacije so potekale več kot leto in slovensko ozemlje je predstavljalo glavno zaledje, preko katerega so potovale okrepitve in vračajoči se oddelki, sli in diplomatske misije.³⁰⁸ Vojna pa je neposredno zajela tudi Kras in Istro. Benečani so leta 1357 najeli Kolenca iz Ljubljane s 30 konjeniki za vojno proti ogrskemu kralju, pazinski grofiji Goriških v Istri, oglejskemu patriarhu, Janezu Kamniškemu, Janezu Šteberškemu, »vsem Kraševcem« (*omnes Carsos*) in drugim pristašem ogrskega kralja v Istri, Furlaniji in drugod.³⁰⁹ Vojna se je zaključila z zmago ogrskega kralja, ki je od Benečanov dobil celotno Dalmacijo. V zadarskem miru, sklenjenem 18. februarja 1358, so kot zavezniki kralja izrecno omenjeni tudi oglejski patriarh Nikolaj ter goriška grofa Albert in Majnhard, kot zaveznika beneške republike pa Kolenc iz Ljubljane ter goriški vazal Ulrik Rihemberški³¹⁰ – ravno tisti, ki je 1348 pomagal Koprčanom v uporih in so Benečani zanj terjali celo smrtno kazen.³¹¹

V teku vojne ogrskega kralja so Celjski grofje, ki so se doslej tu le sporadično pojavljali, naredili prvi odločen korak v notranjsko-kraški prostor, ki jih je kasneje pripeljal do prevlade nad vsemi glavnimi kraškimi prehodi. Julija 1357 jim je vojvoda Albreht II. za 7000 zlatnikov zastavil grad Vipavo – *unser vest Wippach* – z vsem pripadajočim.³¹² Po besedilu listine je grad imel prej v zastavi od vojvode kranjski glavar

²⁹⁹ Joppi, AT 16, št. 222, 223; Baum, *Die Grafen*, str. 206.

³⁰⁰ Widder, *Itinerar*, str. 158 sl.

³⁰¹ *Castrum nostrum inferius de Vipaco cum gastaldia ipsius loci, garicto, iurisdictione ... ad vitam nostram duximus concedendam ad habendum ...* HHSStA, AUR, 1355 X 22, Varmo; Joppi, AT 16, št. 227.

³⁰² Kamniški je pri patriarhu užival takšno zaupanje, da mu je februarja 1356 poveril funkcijo glavarja oglejskih posesti v Istri (*marchio Istri*). CDI III, št. 750.

³⁰³ Joppi, AT 16, št. 225. V istem času je bil Šteberški v dobrih odnosih z Albertom Goriškim, bratom Majnharda in Henrika, ki je vladal v Istri. Marca 1355 je bil zanj poleg štirih drugih plemičev porok za posojilo pri celjskih Judih. HHSStA, AUR, 1355 III 9.

³⁰⁴ Štih, *Groffe*, str. 100.

³⁰⁵ Februarja 1358 se je Kamniški poravnal z Goriškima glede vseh dolgov in terjatev, obdržal je le jamstveno pismo grofov Krških *umb die losung der vest vnd vrbar ze Ratspurch*. HHSStA, AUR, 1358 II 28; prim. Štih, *Groffe*, str. 100.

³⁰⁶ *... de castro predicto auxilium seu fauorem modo aliquo dare nec prebere debeamus ... sed pacifice et quiete supersedere.* Kos, *Odnošaji*, str. 300; Klen, *Prodaja*, str. 11.

³⁰⁷ HHSStA, Hs. B6, str. 91, 103.

³⁰⁸ Kosi, *Potujoči*, str. 133–134.

³⁰⁹ *... teneantur et debeant guerrizare regem Hungarie, committatus Pisini, Patriarchatum Aquilegiensem, Angelum de Stayn, Angelum de Postoine, omnes Carsos ac omnes et singulos sequaces, complices et adherentes regis Hungarie in Istria, Foroiulio et ubique locorum ...* Ljubič, *Listine III*, str. 360–361.

³¹⁰ *... versa vice aliqui eis adhererint contra nos, et specialiter infra scripti, videlicet Vlricus de Rayfemberg et Colentius ...* Ljubič, *Listine III*, št. 542, 547, str. 371–372, 379–380. Rihemberški je leta 1356 sklenil pogodbo z Benečani, da jim bo s 60 oklepnicami konjeniki služil v Istri, na Krasu ali v Furlaniji. Trotter, *Die Herren*, str. 567–568.

³¹¹ Gl. zgoraj str. 407.

³¹² ARS AS 1063, Zbirka listin, 1357 VI 30, Dunaj (prepis CKSL).

Hartnid z Weißenegga za vojno službo pri Pordeonu in škodo, ki jo je pri tem utrpel. Od njega ga je odkupil Friderik Celjski in grad z gospostvom je dejansko ostal celjski več kot 60 let. V listini ni omenjeno, ali je šlo za Zgornjo ali Spodnjo Vipavo, vendar nekaj virov jasno kaže, da je dejansko šlo za grad in gospostvo Spodnja Vipava.³¹³ Hartnid z Weißenegga je namreč leta 1353 dobil Spodnjo Vipavo v zastavo od Goriških s klavzulo, da jo lahko po potrebi zastavi, a ne sovražnikom Goriških.³¹⁴ Očitno je v naslednjih nekaj letih storil ravno to – predal grad Habsburžanom – in ga imel nadalje v zastavi od njih oziroma ga predal v odkup Celjskim. To potrjuje tudi listina, s katero je papež Inocenc IV. leta 1359 podprl terjatve patriarha Ludvika po nekdanjih oglejskih posestih, v kateri omenja poleg ostalega, kar je imel zasedeno avstrijski vojvoda, tudi oba vipavska gradova – *Wipaci superioris et inferioris*.³¹⁵ Celjska grofa Ulrik in Herman sta 1360 poravnavala zadolžnice svojega očeta pri celjskih Judih, med drugim tudi na zastavno vsoto za Spodnjo Vipavo – *an dem satz Niderwippach*,³¹⁶ enako pa je Spodnja Vipava omenjena tudi v testamentu Hermana Celjskega iz leta 1377 (*den satz Nidern Wippach*).³¹⁷ Vendar so Celjski posedovali kot deželnoknežjo zastavo tudi Zgornjo Vipavo, kdaj je do zastave prišlo, pa ni jasno.³¹⁸ Obe gospostvi – Zgornja in Spodnja Vipava – sta bili poslej očitno združeni, formalno pod žezlom avstrijskega vojvode in neposredno pod upravo grofov Celjskih. S tem se je končala tudi dobro stoletje trajajoča oblast oglejskega patriarha nad Vipavo, ki mu je kljub peticijam in protestom nikdar več ni uspelo dobiti nazaj. Podobno je bilo z Ložem, ki je leta 1350 formalno prišel v roke avstrijskega vojvode. V spomenici, ki jo je patriarh leta 1361 napisal za ogrskega kralja Ludvika, je omenjal, kako je vojvoda Albreht II. 1350 poleg Furlanije zasedel tudi Slovenj Gradec, Lož in Vipavo, kar tudi njegov naslednik (Rudolf) »še danes drži okupirano«. ³¹⁹ Neposredno pa je v Ložu in loškem gospostvu še nadalje gospodoval grof Oton Ortenburški kot njegov vazal, kot dokazuje več listin.³²⁰

³¹³ D. Kos, *Vitez in grad*, str. 243, napačno meni, da je bil leta 1357 Celjskim prodan zgornji vipavski grad.

³¹⁴ Gl. op. 298.

³¹⁵ Austro-Friulana, št. 88.

³¹⁶ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1360 IX 21 Celje (prepis CKSL).

³¹⁷ HHStA, AUR, 1377 V 19, Celje.

³¹⁸ Gl. spodaj, str. 419.

³¹⁹ ... *non solum patria ... sed prouinciam Windisgraz, castra Los et Wipachi ... aliaque nonnulla iura in illis partibus tunc temporis occupata fuerunt, et hodie per modernum ducem occupata tenentur*. Austro-Friulana, št. 130, str. 149.

³²⁰ Grof Ortenburški je bil fevdni gospod v Ložu in številnih vaseh v okolici. Kot dokazujejo listine iz let 1355 in 1360, je tam podeljeval in potrjeval fevde in razsojal o fevdnih zadevah. ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1355 IV 22; 1360 IX 5 (prepis CKSL). Nikolaj Somereker, ki je 1358 poleg Janeza Šteberskega omenjen med »zvestimi vazali« (*vnsernn getrewen*) Ortenburžana, je bil 1363 njegov gradiščan v Ložu (*purchgraf ze Lós*). TKL I, št. 115; HHStA, AUR, 1363 II 24.

V letu 1358 sta umrla tako avstrijski vojvoda Albreht II. kot patriarh Nikolaj. Če je bila Albrehtova politika do Ogleja v Furlaniji in na Krasu ekspanzionistična in brezkompromisna, a še vedno pripravljena na pogajanja za zeleno mizo, pa je njegov naslednik Rudolf IV. za doseg cilja – prodora do Jadrana – nastopil z golo brutalno silo. V Furlaniji je bil medtem za čas sedisvakance za furlanskega generalnega glavarja po dolgem času ponovno postavljen goriški grof, Majnhard VII. A Rudolf je uspel že leta 1359 pridobiti Goriške za vojaško zvezo proti novemu patriarhu Ludviku della Torre in takoj so se začele tudi vojaške aktivnosti.³²¹ Marca 1360 je bilo sklenjeno začasno premirje in patriarh se je nato celo udeležil velikega pohoda vojvode preko Štajerske na Kranjsko, kjer so se mu v Ljubljani kot novemu deželnemu knezu poklonili deželni stanovi. V spremstvu je bilo 46 predstavnikov elite avstrijskih dežel, tudi salzburski nadškof in šest škofov, vsi trije grofje Goriški, grofje Celjski, Ortenburžani in mnogi drugi.³²² A to Ogleja ni obranilo. Poleti 1361 je vojvoda *cum suo terribili exercitu* brezkompromisno udaril po patriarhatu. O tem, kaj so bili njegovi cilji, je kasneje pisal sam patriarh: vojvoda je želel *totam Patriam Foriulii occupare et sibi subiugare*; poleg številnih furlanskih posesti in Tržiča (Monfalcona) si je hotel prisvojiti Slovenj Gradec, Postojno, vse oglejske fevde, tudi na Kranjskem, v Marki, na Goriškem in na Krasu (*in Carsis*).³²³ S 4000 konjeniki, med katerimi so bili oddelki cesarja Karla IV., bavarskih in saških vojvod, brandenburških in moravskih mejnih grofov, grofov Goriških ter krškega škofa, je Rudolf konec avgusta prišel preko Kranjske v Gorico in nato prodril mimo Krmina, Manzana in Vidma do Fagagne. Zmaga je bila popolna. Patriarh se je moral z dvanajstimi talci iz vrst furlanskega plemstva podati v vojvodovo ponižujoče ujetništvo na Dunaj, med potjo pa so v Ljubljani še popolnoma izropali njegove vozove, vključno z njegovim velikim pečatom, da mu »je ostala le obleka na telesu«. ³²⁴ V ujetništvu je patriarh v preliminar-nih pogajanjih pristal na to, da vojvodi podeli v fevd Slovenj Gradec in Lož z vsem pripadajočim – kar je bilo že tako okupirano – ter oglejske fevde na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem, v Marki in na Krasu (*et in districtu qui vocatur Charst*). Pod slednjim gotovo lahko razumemo prvenstveno gospostvi Postojno in Vipavo, ki sta že bili pod vojvodovo kontrolo. V Furlaniji naj bi Rudolf postavil svojega generalnega glavarja z vsemi pooblastili v posvetnih zadevah in glede obrambe, s 50 oboroženimi konjeniki na stroške dežele, kateremu bi bil kot sedež dodeljen en grad v

³²¹ Baum, *Die Grafen*, str. 208.

³²² Kosi, *Potujoči*, str. 127.

³²³ Austro-Friulana, št. 131 (str. 163), št. 234 (str. 326); Baum, *Rudolf IV.*, str. 283.

³²⁴ Austro-Friulana, št. 106, 110, 114, 115, 116, 125, 129, 130 (str. 159–161), 142, 234 (str. 326); Baum, *Rudolf IV.*, str. 278–280; Huber, *Geschichte*, str. 68–70; Kosi, *Potujoči*, str. 127.

deželi ali izven nje.³²⁵ To bi, če bi se uresničilo, že leta 1362 lahko pomenilo konec posvetne oblasti oglejskega patriarha v Furlaniji (dejansko je 1362–63 na terenu v Furlaniji kot vojvodov glavni pooblaščenec že deloval grof Ulrik Celjski, tedaj kranjski deželni glavar³²⁶). A končni mir v Koprivnici v Slavoniji maja 1362, sklenjen vpricho ogrskega kralja Ludvika, je bil na njegovo insistiranje omiljen in do avstrijskega prevzema oblasti v Furlaniji ni prišlo. Rudolf je tam iztržil zgolj prvovrstno mitnico v Klužah z vsemi dohodki za 24 let, kar je pomenilo velik ekonomski uspeh.³²⁷ Poleg tega je dobil vse omenjene oglejske fevde – med drugim Lož, Postojno in Slovenj Gradec. To je razvidno iz listine cesarja Karla IV., izstavljen v Nürnbergu aprila 1363. Cesar tedaj ni bil več naklonjen enormnim Rudolfovim uspehom in je »po nasvetu knezov in baronov« razglasil vse dogovore patriarha z vojvodo kot izsiljene v ujetništvu. Izrecno je preklical oziroma razveljavil predajo gradov Slovenj Gradca, Loža, Postojne ter furlanskih Kluž v roke Habsburžanom.³²⁸ O kraških gradovih se je torej razpravljalo celo na cesarskem dvoru v Nürnbergu, kar lepo kaže na njihov strateški pomen. A do vrnitve zasedenih gradov seveda ni prišlo; tudi cesar

Slika 14: Pečat avstrijskega vojvode Rudolfa IV. na listini za samostan Mekinje iz leta 1360. Rudolf je v vojni leta 1361 porazil oglejskega patriarha ter zasedel kraške prelaze in celo Furlanijo (ARS, AS 1063, 1360 VII 18).

za to ni imel na voljo nobenih učinkovitih sredstev. Patriarh je v spomenici, namenjeni cesarju Karlu, leta 1366 pisal, da imajo avstrijski vojvode še vedno zasedene *optima castra* Šteberk, Postojno, Lož, Vipavo in tudi Predjamo.³²⁹ In nikoli več se niso vrnili v posest oglejskega patriarha. Moč Ogleja na Krasu je bila za vedno zlomljena.

Vojvoda Rudolf IV. je januarja 1363 uspel pridobiti za habsburško hišo še grofijo Tirolsko s pomembnimi trgovskimi cestami in mitnicami. Tako je dosegel svoje bistvene cilje in v znamenitem pismu beneškemu dožu februarja 1363 se je upravičeno lahko pohvalil, da so z božjo pomočjo vse ceste in prehodi med Nemčijo in Italijo v njegovih rokah – *omnes stratae et transitus de Germania ad partes Italiae porrectae nostrae dominationi subsint ex omnipotentis dei munere*.³³⁰ Na Tirolskem je dobil Brenner in druge važne prelaze, na vzhodu furlanske Kluže na glavni cesti z Dunaja preko Koroške proti Benetkam, ter postojnska vrata na glavni cesti z Ogrske preko Kranjske v Italijo. V ozadju so bili v prvi vrsti ekonomski interesi – ogromni dohodki od trgovskega prometa. Rudolf je že leta 1360 ukazal svojemu deželnemu glavarju na Kranjskem, naj prepove ogrskim in drugim trgovcem z živino in ostalim blagom uporabljanje neobičajnih in nezakonitih cest, ker mu to znižuje dohodke na mitnicah ter je v škodo njegovih mest in trgov.³³¹ Še zgovornejša pa je listina iz naslednjega leta, saj je bila izstavljena kar sredi vojnega pohoda proti patriarhu pred Manzanom v Furlaniji – *auf dem velde vor Manzon in Friaul* – kar kaže na aktualnost tega problema. Vojvoda je tako tujcem kot domačim meščanom določil, da lahko uporabljajo le staro in običajno cesto preko Ljubljane in nobene druge.³³² Šlo je za glavno prometno smer preko današnjega slovenskega ozemlja skozi Ptuj–Celje–Kamnik–Ljubljano–postojnska vrata–Gorico v Italijo, ki je bila v virih pogosto imenovana kar »ljubljska« ali pa »kraška cesta«. Na pomen, ki ga je Rudolf pripisoval ekonomskim razmeram, zlasti prometu in trgovini, lepo kaže 1365 tudi ustanovitev popolnoma nove urbane naselbine na Dolenjskem, ki jo je imenoval po sebi Rudolfswerd (kasneje Neustadt, Novo mesto), in je v kratkem zacvetela od prometa s Hrvaške proti Italiji. Ustanovitev Novega mesta dobesedno sredi goriške grofije na Dolenjskem se je kmalu izkazala za vizionarsko in je dobila svoj logičen politični okvir. Eden velikih Rudolfovih dosežkov – katerega rezultata sam ni doživel – je namreč bil, da je leta 1364 sklenil dedno pogodbo z goriškim grofom Albertom III., po kateri bi v primeru Albertove smrti brez potomcev tako goriška

³²⁵ Austro-Friulana, št. 135.

³²⁶ Austro-Friulana, št. 144, 146, 151, 153, 157.

³²⁷ Austro-Friulana, št. 137; Baum, *Rudolf IV.*, str. 283–284.

³²⁸ ... principum baronum et procerum sacri imperii accedente concilio ... alienationem, deputationem siue assignationem castrorum huiusmodi, videlicet Vindisgracz, de Los et Arisperch ad personam ducis ... reuocamus, cassamus, annullamus, destruimus et eis per omnia derogamus ... Austro-Friulana, št. 152.

³²⁹ ... occupant et detinent ... castrum de Staimberch, Arisperch, item castrum de Los, de Guipaco, optima castra ... Austro-Friulana, št. 234, str. 330; gl. še št. 235, str. 336.

³³⁰ Baum, *Rudolf IV.*, str. 262.

³³¹ GZL III, št. 3.

³³² GZL X, št. 32.

³³³ Kosi, *Potujoči*, str. 49–50, 207 sl.

Pazinska grofija v Istri kot Grofija v Marki in Metliki (na Dolenjskem) pripadli Habsburžanom, kar se je že leta 1374 tudi res zgodilo.³³⁴

Rudolf IV. je julija 1365 nenadoma umrl na višku slave in svojih uspehov. A avstrijska oblast v Furlaniji se je začela že jeseni 1364 krhati. Patriarh Ludvik je avgusta sklenil vojaško zvezo s Fanciscom de Carrara iz Padove in speljal avstrijskemu vojvodi tudi zaveznika Majnharda Goriškega. V Ogleju je junija 1364 s posredovanjem ogrskega kralja Ludvika – kot njegov poslanec je bil prisoten grof Pavel Babonić Krupski, stric goriškega grofa³³⁵ – sklenil z Majnhardom mir, mu priznal dedno odvetništvo ter razne privilegije, predvsem pravice v času sedisvakance v patriarhatu.³³⁶ V bojih v Furlaniji, ki so sledili, so oglejske čete imele precej uspeha, pregnale velik del avstrijskih posadk, in januarja 1365 v spopadu pri San Pelegrinu tudi porazile okrepiteve, ki naj bi prišle iz Ljubljane.³³⁷ Kljub diplomatski dejavnosti Benečanov in ogrskega kralja – njegov poslanec v Furlaniji marca 1365 je bil Ivan, sin krškega grofa Bartola³³⁸ – do miru vse do smrti patriarha Ludvika, ki je umrl le nekaj dni za vojvodo Rudolfom, ni prišlo. Če je Oglej uspel v Furlaniji, pa ni bilo tako na kraških prelazih, kjer so Avstrijci zadržali vse pozicije³³⁹ in so se nadaljevale napetosti zlasti med goriškim grofom Majnhardom in habsburškimi pristaši.³⁴⁰ Novi oglejski patriarh Markvard – prej je bil kancler cesarja Karla IV. Luksemburškega – in furlanski parlament so leta 1366 za cesarja sestavili peticijo, v kateri so navedli oglejske terjatve nekdanjih posesti nasproti avstrijskim vojvodam, ki lepo ilustrirajo aktualno stanje. Grad Lož z gospodvom in vsemi pravicami je bil okupiran s strani grofa Ortenburškega, vazala avstrijskega vojvode.³⁴¹ Glede Postojne so zahtevali od av-

strijskih vojvod, da Janeza Šteberskega s postojnskim gradom kot oglejskega vazala vrnejo patriarhu in ga odvežejo vseh priseg in zavez.³⁴² Enako so zahtevali glede gradu Jama »na Krasu« (*Laforan in Carsis*), ki se je s smrtjo Nikolaja (z Bleda) brez potomcev vrnil v oglejske roke. Nikolaju naj bi patriarh Ludvik še leta 1362 Jamo podelil v fevd, a jo imajo sedaj zasedeno vazali avstrijskih vojvod.³⁴³ Zahtevali so tudi grad Vipavo – *petetur castrum de Vipach cum iuribus suis* – a brez podrobnejše razlage. Gradovi na kraških prehodih so v naslednjih nekaj letih kot domine tudi formalno in dokončno prehajali v roke Rudolfovih bratov in naslednikov. Agresivna politika prodora proti morju z Rudolfovo smrtjo ni ugasnila, temveč se je še stopnjevala.

Janez Šteberski, ki je že v 1350-ih letih odprl Postojno vojvodi Albrehtu II., je bil Rudolfov tesen sodelavec in zaupnik. Leta 1363 je bil – čeprav teoretično še oglejski vazal – celo eden od njegovih poslancev k patriarhu, ki so terjali izpolnjevanje mirovne pogodbe iz Koprivnice in med drugim prepustitev Slovenj Gradca, Postojne in Loža vojvodi.³⁴⁴ S postojnskim gospodvom je nadzoroval strateške prehode in trgovski promet, ki mu je na mitnicah prinašal velike dohodke. Tako je lahko leta 1363 sam podelil samostanu Bistra oprostitev plačevanja mitnine na svojih mitnicah (*an allen meinen mautsteten*) za sol, olje in drugo za lastne potrebe.³⁴⁵ Še leta 1367 je bil zaveznik vojvod Albrehta in Leopolda, saj se je junija z njima na Dunaju poravnal glede plačila za vojno službo in škodo, ki jo je pri tem utrpel.³⁴⁶ To je bil čas spopadov med Habsburžani in Majnhardom Goriškim in boji so potekali tudi za sosednjo goriško Planino oz. grad Hašperk. Mesec kasneje se je namreč tudi Hugo Devinski, nekdanji tradicionalni goriški zaveznik, poravnal z vojvodama glede svoje vojne službe in izrecno, »ko sta se vojskovala z grofom Majnhardom Goriškim za Hašperk«.³⁴⁷ Kaj se je zgodilo v odnosih Šteberskega s Habsburžani, da je leta 1368 pristal v goriškem taboru, ni znano, je pa bilo popolnoma v maniri prekaljenega kondotjera. Junija tega leta je s pogodbo, sklenjeno v goriški Planini – *ze der Alben in dem dorff Sand Margretten* –,

³³⁴ Štih, *Groffe*, str. 177–180.

³³⁵ Groffe Krupski niso bili tuji v kraškem območju. Goriški grof Henrik III. je leta 1343 zastavil svojema stricema Dioniziju in Pavlu, grofoma Krupskima, grad Švarcenek v Brkinih s pripadajočim gospodvom. ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1343 VI 15, Gorica (prepis CKSL); Kos, *Odnosaji*, str. 296, 298; Potokar, *Kačiče*, priloga II, str. 267–268. Grad so imeli v zastavi še 1360, ko je grof Pavel obljubil Goriškim, da ga bo vrnil ob izplačilu preostanka zastavne vsote. HHStA, AUR, 1360 VI 5; Kos, *Odnosaji*, str. 296, z napačnim datumom 6. maja 1360.

³³⁶ ... *per Serenissimum Principem d. Ludovicum Dei gratia Regem Ungarie dictam unionem per magnificum et nobilem dominum d. Paulum comitem de Cruppa tractantem ad hoc per ipsum dominum Regem specialiter destinatum* ... Joppi, AT 16, št. 260, str. 355; Baum, *Die Grafen*, str. 213.

³³⁷ Baum, *Rudolf IV.*, str. 306–307; Huber, *Geschichte*, str. 143 sl.

³³⁸ Austro-Friulana, št. 214, 215, 216, 217.

³³⁹ Teza L. Hauptmanna, da so se sesule tudi avstrijske pozicije na Krasu, je napačna in viri govorijo ravno nasprotno. Gl. Hauptmann, *Nastanek*, str. 135.

³⁴⁰ O vzrokih za to in povezavi Majnharda Goriškega z bavorskimi Wittelsbachi, nasprotniki Habsburžanov, gl. Wutte, *Die Erwerbung*, str. 290 sl.; Baum, *Die Grafen*, str. 213 sl.

³⁴¹ ... *castrum de Los cum prouincia cum omnibus eorum iuribus ad presens occupatum per dominum comitem de Ortimburch seruitorem dicti domini ducis* ... Austro-Friulana, št. 235, str. 334.

³⁴² ... *petatur ... ab ipsis dominis ducibus Austrie Janzil de Stegberch restitatur cum castro de Arisperch ecclesie Aquilegensis, et tamquam subditis ipsius ecclesie pretestu predicti castri ab omni vinculo et sacramento absolatur et liberatur* ... Austro-Friulana, št. 235, str. 336.

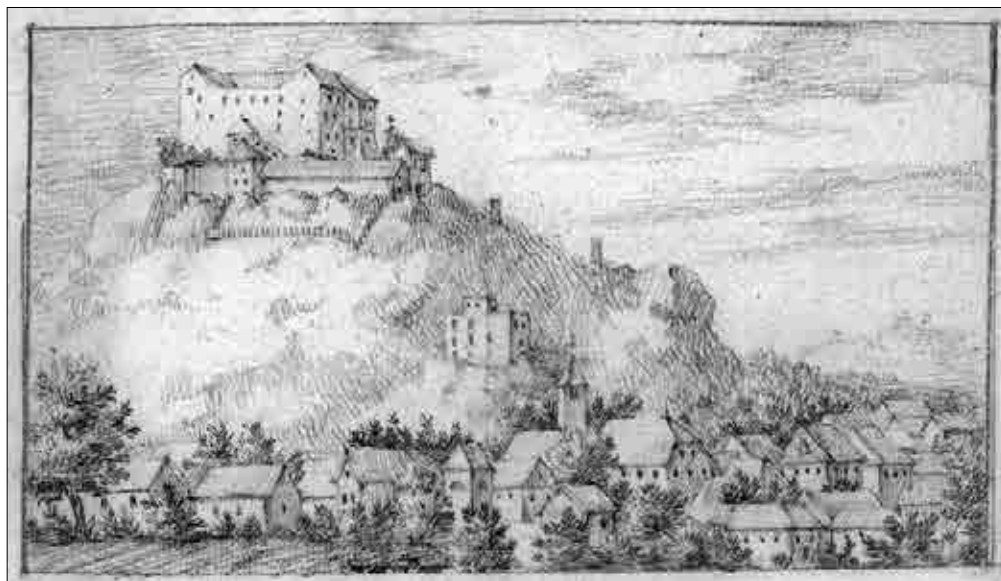
³⁴³ ... *petetur ab ipsis dominis ducibus quod libere faciant relaxare et restituare ipsi ecclesie castrum de Laforan in Carsis ... sibi deuolutum per mortem nobilis Nicolai sine heredibus ... ad presens occupatum per seruitores dominorum ducum*. Austro-Friulana, št. 235, str. 336.

³⁴⁴ Austro-Friulana, št. 165.

³⁴⁵ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, 274r, f. 46, 46'; Komatar, *Ein Copialbuch*, št. 49, str. 62

³⁴⁶ HHStA, AUR, 1367 VI 8, Dunaj.

³⁴⁷ ... *vmb den dienst den ich ... getan han mit meinen geslozzen vnd vesten ... die veil si chriegten mit Graf Meinhart von Gorz vmb den Hasperch*. HHStA, AUR, 1367 VII 24, Gradec.

Slika 15: Grad in trg Postojna. Strateška točka na najpomembnejšem odseku »ljubljske« oz. »kraške« ceste. V gospodstvo je sodilo več mitnic, ki so prinašale velike dohodke. Šteberški so gospodstvo leta 1371 prodali Habsburžanom za enormno vsoto 28.000 goldinarjev. Iz Valvasorjeve skicne knjige (posredoval dr. I. Sapač).

grofu Majnhardu v svojem in imenu sina Volfharda obljubil, da mu bo služil »z gradovi, telesom in premoženjem in mu bo v vsem pokoren«. Služil naj bi s šestimi konjeniki v Furlaniji, na Krasu in v Istri, z izjemo proti patriarhu; v primeru vojne z Oglejem bo s svojimi gradovi nevtralen (*still sein gesessen*).³⁴⁸ Majnhard mu je za to podelil v dedni fevd deželno sodišče na Bledu in v Bohinju.³⁴⁹ Vendar je že avgusta prišlo do sklenitve miru med goriškim grofom in Habsburžanom.³⁵⁰ V tem času so bili Šteberški kljub svojemu velikopoteznemu delovanju v širokem prostoru med Furlanijo, Istro in Kranjsko – ali pa ravno zaradi tega – v hudih finančnih zagatah in to je bilo nedvomno glavni razlog za končno dejanje, ki je sledilo.

Februarja leta 1371 je Janez Šteberški s sinovoma Viljemom in Janezom prodal vojvodama Albrehtu in Leopoldu za ogromnih 28.000 goldinarjev postojnski grad »na Krasu« z vsem pripadajočim – *vnser vest Arlsparg gelegen auf dem Karst*.³⁵¹ Prodaja je zajemala posesti, pravice, dohodke od urbarja, desetini, mitnin in sodišč ter tudi ribolovne pravice v Cerkniskem jezeru. Šteberški so zase pridržali le vasi Dolenje Jezero in Uševk s tamkajšnjim dvorom (današnji Marof pri Cerknici). Finančne transakcije za ta res »veliki posek« so potekale celo leto in so vključevale porav-

navo šteberških dolgov pri Judih, odkupe zastavljenih posesti, ki so bile del postojnskega gospodstva, plačilo dela vsote pa sta Habsburžana Šteberškim nakazala na mestni davek v štajerskem Gradcu.³⁵² Šteberški so oktobra posebej prodali vojvodoma 21 in pol hub v Košani, 23 in pol v Knežaku, deset v Trnju, osem v Baču in štiri v Vrbici pri Ilirski Bistrici, ki so sodile v postojnsko gospodstvo.³⁵³ Avstrijca pa sta jim zagotovila, da ne bosta imela pretenzij in ne bosta posegala na »njihove posesti na Krasu, ki ležijo v postojnskem gospodstvu in sodiščih« (*waz si güter habent auf dem Krast ... die in vnser herschaft vnd den gerichtten ze Arlsparg sint gelegen*), ki v prodaji niso bile vključene in so jih pridržali zase – izrecno tudi vas Orehek – razen v primeru krvnega sodstva. To sta zaukazala tudi svojim glavarjem, gradiščanom in uradnikom na Kranjskem, Krasu in v Postojni.³⁵⁴ K Postojni je sodilo tudi 37 hub *auf dem nideren Karst* pri Komnu, ki sta se jih polastila Ulrik in Hugo Rihemberška, in jih vojvodam ni uspelo pridobiti nazaj.³⁵⁵ V cellem postopku sta bistveno vlogo odigrala Herman in Viljem Celjska, ki sta poravnala precejšen del habsburškega izplačila in šteberških dolgov ter odkupila postojnske posesti v Knežaku, Baču, Vrbici in Košani, ki so bile dotedaj zastavljene Hugu Devinske-mu, bratoma z Vikumberka in drugim. Za te velike stroške in za poplačilo vojne službe proti Trstu pa sta Celjska dobilo od vojvod v zastavo – celotno postojn-

³⁴⁸ HHStA, AUR, 1368 VI 19; TKL I, št. 165.

³⁴⁹ TKL I, št. 166.

³⁵⁰ MDC X, št. 706.

³⁵¹ HHStA, AUR, 1371 II 24, Dunaj. Navedbe, da sta Habsburžana že leta 1366 zastavila Šteberškim Postojno, temeljijo na napačni dataciji in razumevanju druge listine, ki ima dejansko datum 1371 X 28. Gl. CKSL, 1366 X 28; Šumrada, Šteberški, str. 51.

³⁵² HHStA, AUR, 1371 X 28, Dunaj.

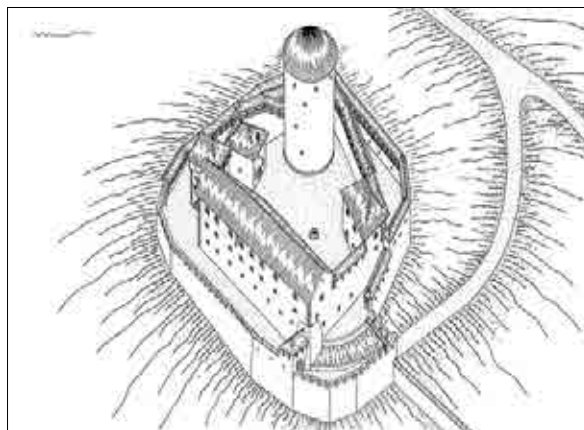
³⁵³ HHStA, AUR, 1371 X 21, Dunaj.

³⁵⁴ HHStA, AUR, 1371 X 26, Dunaj.

³⁵⁵ HHStA, AUR, 1371 X 28, Dunaj; Trotter, Die Herren, str. 570–571; Kos, Iz zgodovine, str. 118.

sko gospostvo.³⁵⁶ Zastava je bila gotovo mišljena kot kratkoročen ukrep, vendar je Postojna ostala v posesti Celjskih celih 60 let. Tako je v njihove roke v kratkem, poleg Vipave, prišel že drugi strateški kraški prehod z vsemi dohodki od živahnega prometa.³⁵⁷

Grad Jamo (Predjamo) je imel nekoč v fevdu od Ogleja kondotjer Nikolaj Kaul z Bleda, ki je sodeloval pri zmagi nad goriškimi ministeriali pri Braulinsu 1336 in bil očitno za to nagrajen z Jamo.³⁵⁸ Njegovega istoimenskega sorodnika in naslednika – *Niklasen von Lug bei Arlsperg* – je vojvoda Rudolf septembra 1361, v teku vojnega pohoda v Furlanijo, z vsemi njegovimi posestmi vzel v zaščito in ga pritegnil med svoje zaveznike.³⁵⁹ Ko je prišlo do razdora med Habsburžani in Majnhardom Goriškim,³⁶⁰ pa je Nikolaj oktobra 1365 ukazal svojemu stricu Janezu Mengeškemu in svoji posadki v Jami, katerim je poveril grad (*mein vest daz Lûg*), naj ga izročijo grofu Majnhardu.³⁶¹ To se ni zgodilo in gradiščani so po njegovi smrti v začetku leta 1366 ohranili Jamo za avstrijske vojvode. Avgusta 1368 je Friderik Mengeški dokončno prodal *mein vesten genant das Lûg di gelegen ist an dem Charst*, oglejski fevd, avstrijskima vojvodoma Albrehtu in Leopoldu za 3600 goldinarjev.³⁶² K prodaji je sodila posest v vaseh Zagon, Belsko, Bukovje, Šmihel, več mlinov, odvetništvo farne cerkve v Hrenovicah (sv. Martin oz. Fara), sodstvo na Hrušici pri cerkvi sv. Gertrude in tamkajšnja mitnina ob cerkvenih proščenjih, deželno sodišče med cesto na Hrušici in deželno cesto, ki gre proti Landolu v širini milje in pol – *gericht zwischen der strazze von Pirpavmerwalde vnd der lantstrazze die gen Landow get* – in vsem ostalim. Poleg njegovih bratov je pečatil še stric Nikolaj Gamberški. Nekaj dni kasneje sta Mengeški in Gamberški predala avstrijskima vojvodama še posesti – del postojnskega gospostva – ki sta jih dobila od Janeza Šteberškega kot njegova poroka

Slika 16: Rihemberk. Matični grad enega najpomembnejših ministerialnih rodov grofov Goriških. Poskus rekonstrukcije podobe gradu v 14.–15. stoletju (Igor Sapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji 5: Kras in Primorje*, Ljubljana 2011, str. 145).

za dolgove pri celjskih Judih, ki sta jih Habsburžana sedaj poravnala. Šlo je za postojnski mitnici v Landolu in »pred Gozdom« (*mautt vor dem Walde*), vasi Šmihel, Hrenovice, Hrašče in Orehek.³⁶³ Tako je v roke avstrijskih vojvod poleg Vipave in Postojne prišlo še tretje nekdanje oglejsko gospostvo na kraških prehodih, ki je vključevalo – sicer sekundarnega pomena – cesto čez Hrušico.

Pod okrilje Habsburžanov pa se niso podajali le bivši oglejski vazali, temveč tudi vazali in nekdanji ministeriali Goriških, ki so delovali že popolnoma samostojno in po moči celo dohajali svoje fevdne gospode. Grofje, katerih moč je bila razdrobljena in iztrošena tudi v medsebojnih sporih, kar so s pridom izkoriščali Habsburžani,³⁶⁴ so to lahko le bolj ali manj pasivno opazovali. Ulrik V. Rihemberški, iz enega najuglednejših rodov goriških ministerialov, je sredi 14. stoletja deloval skoraj neodvisno in se kot kondotjer udinjal tako Goriškim kot Habsburžanom in Benečanom.³⁶⁵ Po velikem zmagoslavju Rudolfa IV. je marca 1365 predal svoje štiri gradove, goriške fevde – Rihemberk, Dornberk ter koroška Waidegg in Rauchenstein – vojvodi, jih od njega prejel v fevd ter obljubil, da mu bo z njimi zvesto služil.³⁶⁶ Goriški tega niso mogli dopustiti in v fajdi, ki je sledila, jim je Ulrik podlegel in izgubil vse posesti, ki so bile poleti 1366 podeljene njegovima sinovoma ter bratrancu Hugu II.³⁶⁷ V naslednjih letih pa se je zadeva

³⁵⁶ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1371 IX 9, Dunaj; 1371 XII 2, Dunaj (prepisa CKSL); HHStA, Hs. B 521, f. 25 (1371 VII 10, Dunaj).

³⁵⁷ Grofa sta že marca 1372 lahko samostanu Bistra podelila oprostitev plačevanja mitnine na postojnskih mitnicah – *daz si an allen mausteten die zû Arlsperch geborent dhain maутten geben sullen vnseren maутtern ...* ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, 274r, f. 46; Komatar, Ein Copialbuch, št. 59, str. 65.

³⁵⁸ Joppi, AT 14, št. 128, 129; GAV, št. 773, 774; Trotter, *Die Burggrafen*, str. 105–106. Gl. še zgoraj str. 403. Med poraženici v Braulinsu je bil tudi Jakob iz Krmina, vazal Ogleja v Jami, ki jo je moral tedaj vrniti, patriarh Bertrand pa jo je kmalu zatem podelil Nikolaju z Bleda. DSF II, št. 520; TEA, št. 293, 294.

³⁵⁹ Trotter, *Die Burggrafen*, str. 100–102. Kot zaveznik vojvode je bil januarja 1365 po porazu pri San Pelegrinu tudi ujetnik oglejskih pristašev v Furlaniji (*Nichil Lugal*). Austro-Friulana, št. 211.

³⁶⁰ Gl. Baum, *Die Grafen*, str. 210–215.

³⁶¹ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1365 X 8 (prepisa CKSL); Trotter, *Die Burggrafen*, str. 102.

³⁶² HHStA, AUR, 1368 VIII 26, Dunaj; Trotter, *Die Burggrafen*, str. 106. Mengeški je o prodaji obvestil tudi patriarha s prošnjo, naj podeli vse omenjeno v fevd Avstrijcem. HHStA, AUR, 1368 VIII 31, Dunaj.

³⁶³ HHStA, AUR, 1368 IX 5, Dunaj.

³⁶⁴ Gl. Baum, *Die Grafen*, str. 208 sl.

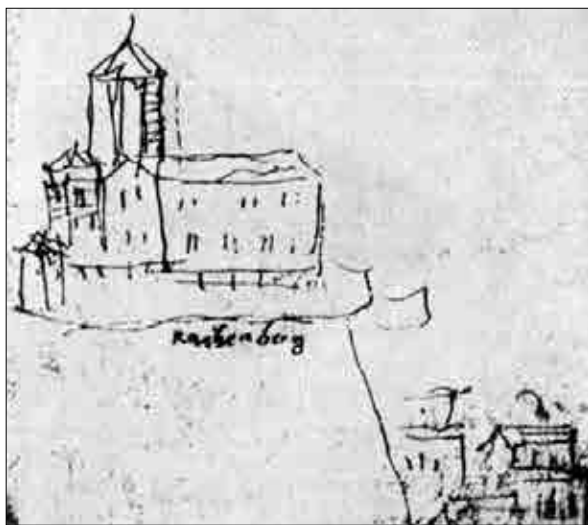
³⁶⁵ V Istri je Benečanom ponujal v odkup gradova Pietrapelosa in Groznjan, kjer je imel rodbinske pravice. Gl. Trotter, *Die Herren*, str. 567–568.

³⁶⁶ HHStA, AUR, 1365 II 25 (dve listini); MDC X, št. 654, 655; Trotter, *Die Herren*, str. 570.

³⁶⁷ HHStA, AUR, 1366 VII 27; MDC X, št. 675; Trotter, *Die Herren*, str. 570.

obrnila in navzkriž z Majnhardom Goriškim je prišel Hugo II. Celo cesar Karel IV., ki se je na svojem drugem pohodu v Rim maja 1368 ustavil v Vidmu, je javno objavil, da se ne bo vmešaval v konflikt med Goriškimi in Hugom Rihemberškim ter bo k temu pozval tudi Habsburžane.³⁶⁸ Hugo je kmalu zatem umrl, Ulrik pa se je uspel pomiriti z Majnhardom, prišel je nazaj do posesti svojih gradov in septembra 1368 obljubil z njimi grofu služenje in pokorščino (to je bil čas napetosti med Goriškim in Habsburžani, kjer si je Majnhard pridobil na svojo stran tudi Janeza Šteberškega).³⁶⁹ Zanimivo je, da se je dva meseca kasneje ločeno pomirila z grofom v vseh zadevah tudi Ulrikova žena Kunigunda z listino, pečateno z njenim lastnim pečatom.³⁷⁰ Odnosi s Habsburžani so bili še nekaj let napeti, ker je Ulrik držal zasedene bivše šteberske kmetije pri Komnu na Krasu, del postojskega gospostva. Pred koncem življenja – umrl je v začetku leta 1372 – je delovanje ponovno usmeril bolj v Istro, kjer je 1369 plenil beneške posesti, leta 1371 pa je bil celo glavar (*marchio*) oglejskih istrskih posesti.³⁷¹ Po njegovi smrti brez moških potomcev so glavni goriški fevdi, vključno z matičnim gradom Rihemberkom, pripadli drugim dedičem.³⁷²

Goriškim je uspelo v odnosu do Rihemberških, popolnoma drugače pa je bilo pri Devinskih, ki so se že davno izmuznili nadoblasti tako Ogleja kot Goriških. Če je Hugo II. Devinski leta 1308 – razlog ni znan – moral doživeti še popolno ponižanje s strani grofov in pristati na odvzem vseh fevdov in alodov ter dobesečno hišni pripor na Premu,³⁷³ pa je šlo pod

Slika 17: Rihemberk. J. Clobuciarich, ok. 1603 (posredoval dr. I. Sapač).

³⁶⁸ Baum, *Die Grafen*, str. 215–216.

³⁶⁹ HHStA, AUR, 1368 IX 29; Bizjak, *Ratio*, str. 161.

³⁷⁰ HHStA, AUR, 1368 XII 17.

³⁷¹ CDI III, št. 807.

³⁷² Trotter, *Die Herren*, str. 570–572.

³⁷³ Štih, *Groffe*, str. 51–52.

njegovimi nasledniki le še navzgor, tako v političnem kot vojaškem pogledu. Njegov sin Hugo III. je leta 1320 služil grofu Henrik II. pri Trevisu s 50 oklep-nimi konjeniki, 50 samostrelci in 100 pešaki, po letu 1323 pa je bil celo glavar goriške grofije ter Trevisa, kar je bila po ugledu in vplivu najvišja služba med goriškimi ljudmi. To funkcijo je opravljal okrog leta 1336 tudi njegov sin Jurij.³⁷⁴ Okrog 1340, po nape-tostih, ki so rezultirale celo v fajdi z Goriškimi,³⁷⁵ pa so začeli Devinski svojo neodvisno pot, povezovali so se tako z oglejskim patriarhom, katerega vazali so bili za večino svoje posesti, kot s Habsburžani, ki so se vedno bolj vpletali v dogajanje v regiji. Rastoči vpliv Devinskih je bil nedvomno povezan z ekonomskimi oz. finančnimi razmerami. Posedovali so izredno pomembne prometne točke z mitnicami, kjer so prejemali velike dohodke od cvetočega prometa.³⁷⁶ Devin, Senožeče in zlasti pristanišče Reko v Kvarnerju, ki je bila na poti, da postane ena glavnih izhodnih točk za trgovsko robo Kranjske.³⁷⁷ Reka je bila polno razvito mesto, z avtonomijo, mestnim svetom, avguštinskim samostanom kot ustanovo Devinskih.³⁷⁸ V svoji opo-roki leta 1390 je Hugo VIII. na primer zapisal, da želi biti pokopan »pri avguštincih v svojem mestu Reki« – *mich legen sol in mein grab zu den Augustinern in mein stat zu Sand Veyt*.³⁷⁹ Devinski so doživeli izjemen vzpon in njihovi dosežki so bili izredni za družino prvotno ministerialnega izvora (podobno gospodje Ptujski).

Do prelomnega koraka je prišlo po zmagoslav-ju vojvode Rudolfa IV. in njegovi prevladi na Kra-su. Februarja 1366 so se Hugo Devinski in njegova polbrata Viljem ter Jurij z Weißenegga »z vsemi svojimi gradovi, mesti, kašteli in gospostvi« podvr-gli vojvodama Albrehtu in Leopoldu ter obljubili, da jima bodo z vsem pokorno služili.³⁸⁰ Postali so nju-ni deželani (*lanndherren*) s pravico, da niso podložni

³⁷⁴ Štih, *Groffe*, str. 54–59.

³⁷⁵ V listini o zastavi goriškega gradu Švarcenek sinovoma Ren-ča z Novega gradu oz. Planine februarja 1340 je klavzula, da bosta v primeru vojne Goriških z Devinskimi prepustila grad, založen z oskrbo, goriškim vazalom Vikardu z Rašporja, Fri-deriku z Vikumberka oz. komerkoli, ki bo za to bo poslan. Ta bo z gradom služil proti Devinskim, po koncu sovražnosti pa jima bo vrnjen. HHStA, AUR, 1340 II 10, Gorica; Štih, *Groffe*, str. 59; Potokar, *Kačiče*, priloga I, str. 265–267.

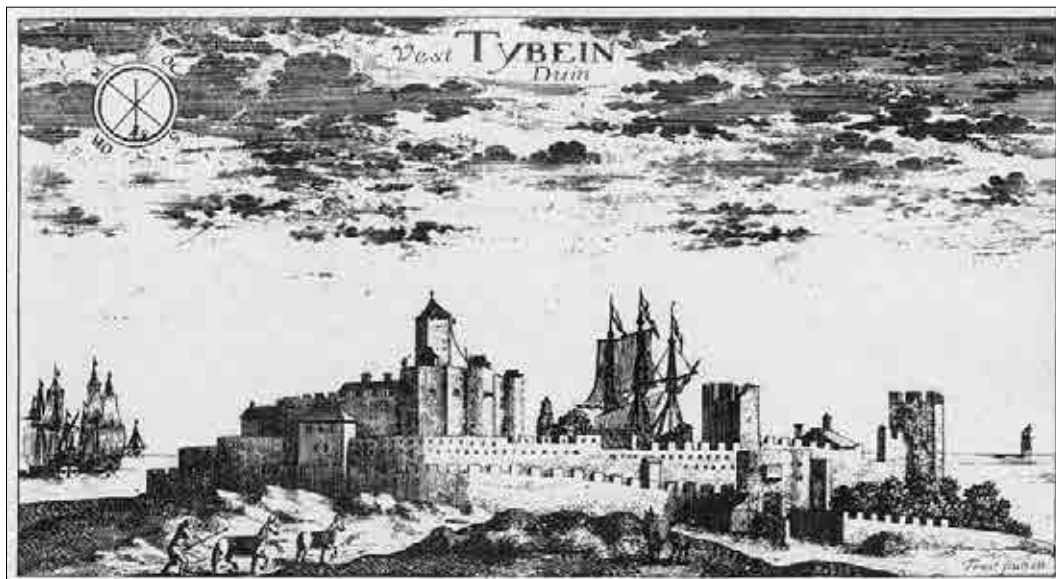
³⁷⁶ Gl. str. 395.

³⁷⁷ Reka je bila oglejski fevd, vendar so z njo popolnoma prosto razpolagali. Tako so jo lahko leta 1350 celo zastavili krškemu gofu Bartolu Frankopanu; vrnjena je bila leta 1365. CDI III, št. 773; Kos, *Iz zgodovine*, str. 105, 122.

³⁷⁸ Listino za vdovo »svojega milostnega gospoda« Huga De- vinskega leta 1394 so na primer izstavili prior samostana ter dva sodnika in mestni svet – *bruder Hanns zu den zeiten prior vnd der ganz conuent des chlosters vnd gestifts zu Sand Veit an dem Phlaum und ich Marko vnd Jacob paid richter mit sampt den erbern des rats dasselbs der stat zu Sand Veit*. Na listini visi pečat mesta, drugi izgubljeni pečat pa je bil od Janeza iz Gornjega Grada, gradiščana Prema. HKA, Urkunden, 1394 II 2.

³⁷⁹ HHStA, AUR, 1390 IX 11.

³⁸⁰ HHStA, AUR, 1418 I 27, z insertom listine 1366 II 7, Du- naj; Štih, *Groffe*, str. 47.

Slika 18: Devin, matični grad gospodov Devinskih, najpomembnejšega plemiškega rodu z izvorom na Krasu. Poleg gradu se je do 15. stoletja razvila urbana naselbina s pristaniščem, eno središč trgovine s slovensko notranjostjo (J. W. Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae moderna*, 1679).

nobenemu drugemu deželnemu plemiškemu sodišču (*lanndschrann*) razen njunemu. Pod katero plemiško sodišče so sodili do tedaj – goriške grofije, patriarhove »Patrie« oz. Furlanije ali obeh – ostaja odprto. S tem dejanjem se je teritorij Habsburžanov *de facto* razširil do vrat Trsta in pri Devinu ter Reki že dosegel Jadran. Poslanci oglejskega patriarha so še v istem letu zaman terjali od Devinskega, da prevzame fevde od patriarha, kot njegovi predniki.³⁸¹ Tudi grofje Goriški niso imeli nikakršnih možnosti, da bi preprečili prestop svojih nekdanjih najpomembnejših ministerialov. Še več – Devinski so s seboj odnesli celo nekdanji goriški grad Gotnik, ki je bil še v delilni pogodbi leta 1342 del goriške grofije. Goriški zapisnik okrog leta 1368 omenja, da Devinski na škodo Goriških zadržuje Gotnik z vsem pripadajočim.³⁸² Podrobnosti niso znane, je pa bil Gotnik že 1365 devinski,³⁸³ v oporoki Huga VIII. iz leta 1374 pa je naveden poleg vse ostale dedne posesti.³⁸⁴ Devinskim so se pod novimi gospodi odprle neslutene možnosti za vzpon, kar se je pokazalo že v kratkem. Hugo VIII. je že leta 1367 služil Habsburžanom proti Goriškim v spopadu za Hašperk,³⁸⁵ in

1369–70 je bil v boju za Trst proti Benečanom kot lokalni »izvedenec« eden njihovih glavnih adutov. Tu jim je služil s 100 oklepnimi konjeniki in za službo in škodo, ki bi jo utrpel, v vrednosti 4000 goldinarjev, sta mu avstrijska vojvoda nakazala izplačilo na dac mesta Trst »ki ga bosta z božjo pomočjo pridobila in mu zavladata« (kar se sicer ni zgodilo).³⁸⁶ Naslednjega aprila sta mu ponovno obljubila poračun za službo *wider die Venedyer*, ki jo je in jo bo še opravil, dokler traja vojna.³⁸⁷ Da je bil Devinski tu osebno angažiran, kaže mirovni sporazum z Benečani oktobra 1370, ko so ti pristali, da mu pustijo desetino in druge dohodke, ki jih ima na tržaškem mestnem območju.³⁸⁸ V naslednjih letih se je vpliv Huga VIII. konstantno večal s pomembnimi funkcijami, ki jih je opravljal tako za Oglej kot Avstrijce. Velik del njegovih aktivnosti je bil vezan na Istro, kjer je bil že leta 1374 glavar oglejskih posesti.³⁸⁹ Še večji uspeh pa je prišel nekaj let kasneje. Habsburžani so leta 1374 po smrti goriškega grofa Alberta III. podedovali goriško Pazinsko grofijo v Istri ter vse posesti na Dolenjskem in v Beli krajini. Hugo je postal glavar istrske grofije, januarja 1380 pa mu je vojvoda Leopold za dolžnih 8000 fun-

³⁸¹ Gl. op. 131.

³⁸² ... *das Dybeiner meinem herrn von Görz vor hat Gütnekk dy vest vnd alles das darczu gehört.* HHSStA, Hs. W 594, f. 126 (prepis na ZIMK); Kos, *Urbarji II*, str. 52.

³⁸³ Aprila 1365 sta krška grofa Štefan in Ivan, ko sta Hugu Devinskemu vrnila zastavljeno Reko, obljubila, da od njega ne bosta terjala gradu Gotnika (CDI III, št. 773). Še januarja 1367 so vpričo Alberta Goriškega tekla pogajanja med Devinskim in Filipom z Gotnika glede pravic do tretjine gradu. Gl. Štih, *Groffe*, str. 59, 67 (op. 29); Kos, *Iz zgodovine*, str. 119.

³⁸⁴ ... *mein vesten Prem, Gütnekk, Sand Veyt vnd Chastaw* ... HHSStA, AUR, 1374 VI 24.

³⁸⁵ Gl. op. 347.

³⁸⁶ ... *Haugen von Dybein auf vnseren dazien vnd andern nützen die wir mit gotes hilffe in der stat ze Triest gewinnen vnd habend werden vier tausend guldein gegeben vnd verschaffet haben ze ergenzung seiner schaden die wir im werden schuldig beleiben also wenn wir der egenanten stat gewaltig werden* ... HHSStA, AUR, 1369 IX 1, Dunaj (dve listini).

³⁸⁷ HHSStA, AUR, 1370 IV 18.

³⁸⁸ ... *si ille de Duino habet in districtu Tergesti decimas redditus, vel affictus eis debeat gaudere.* CDI III, št. 803, str. 1368.

³⁸⁹ Patriarh Markvard je marca 1374 Hugen von Tybein ze disen zeiten vnsern margrafen ze Istereich podelil vas Boljun. HHStA, AUR, 1374 III 16.

tov pfenigov še zastavil celotno grofijo – *land ze Isterreich mit der grafschafft ze Mitterburg* – z vso posestjo, dohodki in pravicami.³⁹⁰ To je moral biti hud udarec za Goriške. Ne samo, da so izgubili deželo v Istri, ki so jo skozi nešteto bojev in pogajanj gradili celi dve stoletji, v svojo posest jo je dobil njihov nekdanji ministerial! Hugo je kasneje postal še tržaški glavar.³⁹¹ Vendar njegova dejavnost v naslednjih desetletjih ni ostala omejena na kraško-istrski prostor. Ta po izvoru pravi Krašovec – vseskozi se je imenoval po Devinu – je s svojo posestjo in vplivom posegel preko celotnega današnjega slovenskega ozemlja – na Kranjsko, Štajersko in Koroško. Kot zastavo ali priženjeno dediščino je pridobil v posest med drugim Slovenj Gradec, Pliberk, Železno Kaplo in Guštanj, Marenberk (Radlje), Zgornji Maribor, Slovenske Konjice, Ivnik (Eibiswald) idr. Med letoma 1385 in 1390 pa je bil celo kranjski deželni glavar.³⁹²

S prehodom Devinskih in njihovih posesti pod okrilje avstrijskih vojvod leta 1366 se je habsburški teritorij razširil prek Krasa vse do vrat Trsta, edinega pristanišča v Istri, ki ni bilo pod beneško nadvlado. Habsburški poskus, pridobiti Trst, je bil le še vprašanje časa. Poleti 1368 je prišlo do konflikta med Trstom in Benetkami in decembra so Benečani obkrožili mesto z morja in kopnega ter začeli obleganje.³⁹³ Verjetno v podporo oblegancem so oddelki goriškega grofa, Huga Devinskega in Ulrika Rihemberškega januarja naslednje leto plenili po beneški Istri.³⁹⁴ Trst je v brezupnem položaju začel pogajanja z avstrijskimi vojvodami ter se konec avgusta 1369 brezpogojno podvrget njihovemu gospostvu.³⁹⁵ Priložnost je bila edinstvena in začele so se priprave za vojni pohod, ki bi rešil Trst obleganja. Vojvoda Albreht je osebno prišel z vojsko z Dunaja in bil novembra – kot se zdi – prisoten v Vipavi, v neposrednem zaledju vojnih operacij, ko je patriarh Markvard podelil grofu Hermanu Celjskemu oglejske fevde.³⁹⁶ Med vodilnimi vojskovodji so bili Hugo Devinski,³⁹⁷ Herman Celjski in kranjski glavar Konrad Kreig.³⁹⁸ A operacija je

propadla. Po neuspešnem spopadu pred tržaškimi obzidjem, v katerem naj bi po poročanju beneških kronistov sodeloval tudi sam vojvoda, se je moralo mesto predati Benečanom.³⁹⁹ Naslednje leto so potekala pogajanja in 30. oktobra 1370 je bil pri cerkvi sv. Jerneja v Spodnji Šiški pri Ljubljani – *apud opidum Laibaci, in villa vocata inferior Keissach in theutonico, sed in Sclavonico appellatur Chisschia, ante ecclesiam sancti Bartholomei* – sklenjen mir z Benečani, kateremu sta prisostvovala tudi vojvoda Albreht in Leopold. Kljub obljubi, ki sta jo dala ob podreditvi Trsta, da mesta ne bosta predala Benetkam, sta storila ravno to – Trst je bil prodan republiki za 75.000 goldinarjev.⁴⁰⁰ Izpuščen naj bi bili vsi med vojno zajeti ujetniki, izrecno tudi tisti, ki jih je držal gospod Devinski, kateremu so Benečani zagotovili spoštovanje njegovih pravic do desetih in drugih dohodkov, ki jih je imel na tržaškem ozemlju. Habsburžani so s sporazumom dobili grad Vranja v Istri, ena od klavzul pa je določala, da bodo vse ceste in prelazi na teritorijih vojvod ponovno odprti in varni za beneške trgovce.⁴⁰¹ Ta klavzula je še zlasti zanimiva v luči zavezniškega sporazuma, ki sta ga vojvoda le dva tedna prej sklenila z goriškimi grofom Majnhardom.⁴⁰² Grof se je zavezal, da bo vse ceste proti Benetkam in italijanskim deželam, ki jih nadzoruje, zaprl za promet za čas, dokler poteka vojna med vojvodama in Benečani, kar lepo kaže na ekonomski pomen trgovskega prometa in tudi možnosti gospodarske blokade, ki so jo ceste omogočale. Iz naslednjih let imamo o pomenu nadzora cest še dva lepa primera. V zavezniškem sporazumu med Leopoldom III. in Majnhardom Goriškim iz leta 1374 se je grof zavezal, da bo v primeru vojne med Avstrijcem in bavarskimi vojvodami prvemu nudil na Zgornjem Koroškem odprto cesto iz Lienza proti Adiži (na Tirolsko) in svoje tamkajšnje gradove, ter vojski nudil nujno oskrbo.⁴⁰³ Že dve leti kasneje pa so Bavarci – sorodniki Goriškega – pozivali Majnhardu, naj ne dovoli avstrijski vojski, ki se bo napotila na vojno proti Benetkam, prehoda čez svoje ozemlje (Goriško).⁴⁰⁴ Do tega vojnega pohoda je kljub temu prišlo in kranjski deželni glavar Konrad Kreig je no-

³⁹⁰ HHStA, AUR, 1380 I 2, Gradec; MDC X, št. 682; Štih, *Groffe*, str. 59–60.

³⁹¹ Junija 1386 je izpričan kot tržaški in kranjski deželni glavar: *Hugo de Duyno Carniole Marchie ac Tergesti capitaneus*. Hortis, *Documenti*, št. 5, str. 70.

³⁹² Kos, *Iz zgodovine*, str. 114–129.

³⁹³ Lackner, *Hof und Herrschaft*, str. 30; Cusin, *Il confine I*, str. 95 sl.

³⁹⁴ Trotter, *Die Herren*, str. 568; Cusin, *Il confine I*, str. 98–99.

³⁹⁵ HHStA, AUR, 1369 VII 31; CDI III, št. 797, 798; Lackner, *Hof und Herrschaft*, str. 30–31.

³⁹⁶ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1369 XI 13, Vipava (prepis CKSL); Lackner, *Hof und Herrschaft*, str. 183. V Vipavi so bili prisotni člani vojvodovega dvora – dvorni mojster, komornik, protonotar – zato je tudi prisotnost samega vojvode več kot verjetna. O tem priča tudi spremno pismo, ki ga je Albreht izstavil za Ulrika Rihemberškega in ga pozval, naj pride k njemu v Vipavo. Trotter, *Die Herren*, str. 570.

³⁹⁷ Devinski je bil za vojno za Trst angažiran s 100 konjeniki. Gl. op. 386.

³⁹⁸ Celjska grofa sta dobila za vojno službo proti Trstu leta 1371

v zastavo Postojno. HHStA, Hs. B 521, f. 25 (1371 VII 10, Dunaj). O Kreigu gl. Niederstätter, *Die Herrschaft*, str. 176.

³⁹⁹ Cusin, *Il confine I*, str. 100; Lackner, *Hof und Herrschaft*, str. 31, 183. Vojvoda Albreht je bil 18. novembra že v Ljubljani. TKL I, št. 175.

⁴⁰⁰ CDI III, št. 803; Lackner, *Hof und Herrschaft*, str. 31, 183. Prisotnost vojvod v Ljubljani dokazujeta tudi dve listini iz 1. novembra 1370. GZL III, št. 9, 10.

⁴⁰¹ ... *quod omnes strate et passus dominorum ducum Austrie, in suis dominiis et districtibus ... debeant esse semper salve, secure et aperte, et salvi, securi et aperti, mercatoribus veneciarum ...* CDI III, št. 803, str. 1370.

⁴⁰² MDC X, št. 727.

⁴⁰³ MDC X, št. 781.

⁴⁰⁴ ... *die von Oesterreich mainen izecu mit volckh ze ziehen durch ewer land Venediaern ze schaden. Biten wir ... daz ir di von Oesterreich noch niemand anders von iren wegen zu disen zeiten durch ewer land nicht ziehen lazzet.* CDI III, št. 821.

vembra 1376 za službo *in disem gegenwurtigen krieg wider die Venedyer* s 36 oklepniki in 25 pešci dobil od vojvod v zastavo grad Jamo (Predjamo).⁴⁰⁵

Ceste čez Kras na Kranjsko in dalje proti Ogrski in Hrvaški so bile za avstrijske vojvode izredno pomembne, vendar pa se je pod Albrehtom III. in Leopoldom III. njuna trgovsko-prometna politika, za razliko od Rudolfa IV., bistveno spremenila. Trn v peti Avstrijcema je bil Ptuj, mesto salzburškega nadškofa, katerega meščani so že dolgo prosperirali zaradi posredniške trgovine po »ljubljski cesti«⁴⁰⁶ z Ogrske proti Benetkam in obratno. Dejansko so v tem pomenili hudo konkurenco samemu Dunaju. Na pritožbe dunajskih meščanov sta vojvodi zato od leta 1366 dalje z več dekreti skušala prepovedati trgovino skozi Ptuj ter jo speljati proti Dunaju. Ptujski meščani so leta 1368 trdili, da so že od nekdaj s svojo trgovsko robo smeli potovati »iz laških dežel preko Krasa ... in z Ogrske nazaj na Laško«⁴⁰⁷ (*von wellischen landen über den Karst ... und von Ungern hinwider gen Walhen*), medtem ko so avstrijska mesta trdila, da je beneška roba vedno potovala po Kanalski dolini in čez prelaz Semmering, Ptujčani pa so smeli *über den Charst* trgovati le z živino, voli, svinjami in drobnico ter vinom *Raival* (rebulo), ne pa z italijansko robo (*welhsische hab*). Leta 1368/69 je vojvoda Albreht III. izdal dekret mestom Štajerske, Koroške in Kranjske, kjer jim je dovolil trgovino z živino proti Benetkam, beneško robo pa so lahko dovažali le za lastne potrebe, ne pa naprej na Ogrsko. Nikomur pa ni bilo dovoljeno trgovanje »z Ogrske proti Benetkam preko Krasa«⁴⁰⁸ (*von Ungern gein Venedig über den Karst*) z voskom, bakrom, srebrom, kožami ali (italijanskim) suknom. Obenem je bila prepovedana trgovina z Ogrske, Češke in Poljske skozi Ptuj in po kraški cesti. Dunajski meščani so dobili pravico do nadzora ceste *auf dem Karst* in zaplembe prepovedane robe na Ptuj, na cesti proti Slovenski Bistrici, v Ljubljani ali na Vrhniki.⁴⁰⁹ Habsburška trgovska zapora je očitno delovala desetletje in pol, vendar so dogodki v začetku osemdesetih let bistveno spremenili okoliščine.

Leta 1378 se je začela brutalna in izčrpavajoča »vojna za Chioggio«⁴¹⁰ med Genovo in Benetkami, ki je trajala tri leta in pomenila dobesedno boj za preživetje beneške republike. V veliko koalicio so se proti Benečanom združili poleg Genove še ogrski kralj Ludvik, Francesco da Carrara iz Padove in oglejski patriarh Markvard (Habsburžani so ostali nevtralni). Hudi boji so potekali tako na morju kot na beneški »Terrafermi«⁴¹¹ okrog Trevisa in v Istri. Genovežani so 1380 oplenili Pulo in Koper, Trst pa je ob prisotnosti genovske flote junija razglasil osvoboditev izpod

beneške nadoblasti in se predal v roke patriarha. Veliki spopad se je zaključil z mirom, sklenjenim s posredovanjem savojskega grofa Amadeja v Torinu 24. avgusta 1381, ki ni prinesel bistvenih teritorialnih sprememb. Le Trst se je izognil ponovni podreditvi Benečanom kot tudi Ogleju, in je pridobil samostojnost.⁴⁰⁷ Že dobro leto kasneje pa je prišlo do dogodka, ki je bil v senci velike politike tedaj malo opažen, a z velikimi zgodovinskimi posledicami. Meščani Trsta, pod stalnim beneškim pritiskom, so se avgusta 1382 prostovoljno podali pod oblast avstrijskih vojvod, pri čemer naj bi pomembno vlogo odigral njihov zvesti vazal Hugo Devinski.⁴⁰⁸ Septembra je bila po pogajanjih v Gradcu izstavljena listina o pogojih podreditve, ki je zagotovila mestu precejšnjo avtonomijo in obenem omogočala ugodne gospodarske razmere. Med drugim je vojvoda odslej lahko postavljaj svojega glavarja, ki bo z dvema vikarjema vladal po določenih mestnega statuta in običajev, občina pa si je lahko sama volila mestni svet in uradnike. Polovica vseh dohodkov od glob, mestnega davka, mitnin idr. je pripadla vojvodi, druga polovica pa mestu, iz česar naj bi se obnavljalo obzidje, mestna vrata, mostove in ceste. Trgovska roba za potrebe meščanov – moka, sol, vino, grozdje, živina – je bila oproščena plačila mitnine.⁴⁰⁹ Podreditev Trsta avstrijskemu gospodstvu je dolgoročno seveda imela pomembne posledice. Mesto se je lahko v polni meri oprlo na svoje naravno ekonomsko zaledje – Kranjsko, Štajersko tudi Koroško – in mu omogočalo okno v Sredozemlje. Za Habsburžane pa je bil to izjemen politični, zlasti v odnosu do beneške republike, ter ekonomski uspeh – precejšnji dohodki od mestnega davka ter mitnic za tranzitni promet po kopnem ali po morju so zabeleženi že v računski knjigi vojvode Albrehta III. za leta 1385–1394.⁴¹⁰ Kot je znano iz druge računske knjige iz let 1421–23 je bilo pred mestom pet mitnic, ki so zajemale celoten promet po cestah tako v mesto kot mimo njega: Zabrežec (Mocco), Klanec pri Kozini (*Sand Peters Glancz*), Ricmanje, na vzponu pred Trstom (*an dem steig vor Triest*) in na vzponu pri Proseku (*am steig vor Prosegk*).⁴¹¹ Nepričakovana pridobitev Trsta je bistveno spremenila politično-ekonomske razmere in verjetno poživila promet na kraški cesti, kar je povzročilo ukinitve zapore za transport beneške robe. Vojvoda Albreht III. je leta 1389 – tudi v interesu Trsta – objavil, da je dunajskim in drugim trgovcem, ki imajo dovoljenje za trgovino z Benetkami, dovoljena uporaba »prave (zakonite) ceste čez Kras«⁴¹¹ (*die recht strasse über den Karst*),

⁴⁰⁵ MDC X, št. 816.

⁴⁰⁶ Že leta 1367 je bilo ukazano uradnikom in meščanom Maribora, Radgone Slovenske Bistrice in Ljutomera, da ne smejo dovoliti transporta beneške robe proti Ptuj in na Ogrsko – *gen Pettau vnd gen Ungarn*. Pickl, *Zur Handelspolitik*, str. 87 sl., s citati iz virov; Kosi, *Potujoči*, str. 50, 218.

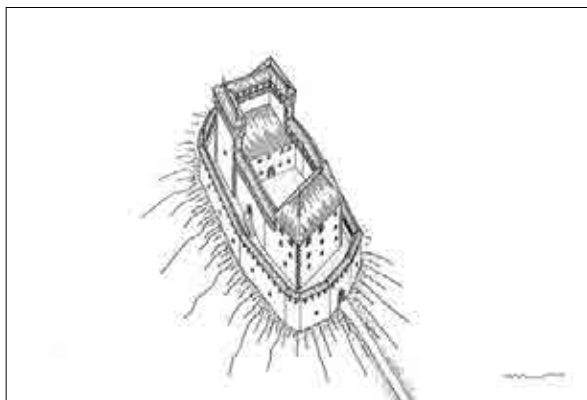
⁴⁰⁷ Lackner, *Hof und Herrschaft*, str. 33–34; Cusin, *Il confine I*, str. 112–121; De Franceschi, *L'Istria*, str. 208–224; CĎI III, št. 838.

⁴⁰⁸ Lackner, *Hof und Herrschaft*, str. 35.

⁴⁰⁹ Schwind- Dopsch, št. 139.

⁴¹⁰ Lackner, *Ein Rechnungsbuch*, str. 117, 128–129.

⁴¹¹ HKA, Ms. 107, f. 40, 40', 59'. Bizjak, *Ratio*, str. 139. Za fotokopije iz računske knjige zahvala kolegu dr. Matjažu Bizjaku.

Slika 19: Grad Zgornja Vipava. Med ok. 1360 in 1430 je bil v posesti grofov Celjskih. Poskus rekonstrukcije podobe gradu v 14. stoletju (Igor Sapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji 1: Zgornja Vipavska dolina, Ljubljana 2008, str. 106*).

in sicer iz Benetk skozi Trst, Ljubljano, Maribor na Dunaj (ne pa skozi Ptuj na Ogrsko).⁴¹² Istega leta je s posebnim privilegijem dovolil tudi meščanom Ljubljane, da z beneško robo trgujejo vse do Dunaja ter po vseh ostalih mestih in trgih njegovih dežel – razen skozi Ptuj.⁴¹³ Po letu 1400 se je sprostila tudi beneška trgovina skozi Ptuj in promet na kraški cesti se je vedno bolj krepil, kar je koristilo tudi razcvetu Trsta. Čeprav je glavna smer tranzitne trgovine proti Italiji potekala po Vipavski dolini skozi Gorico, je s podporo Habsburžanov začela pridobivati na pomenu tudi alternativna smer preko Senožeč in tržaškega ozemlja proti Devinu, Trziču in dalje v Furlanijo.⁴¹⁴

Proti koncu 14. stoletja so se tako teritorialno-politične in vojaške razmere na kraško-notranjskem območju umirile in za nekaj desetletij ustalile. Slika je bila sedaj bistveno drugačna kot stoletje prej. Glavni kraški prehodi so bili v rokah močne sile iz notranjosti – Habsburžanov – in njihovo eventualno osvajanje s strani drugih političnih akterjev v regiji je bilo izven kakršnih koli realnih možnosti. Oglejski patriarh je bil praktično izločen iz igre, goriški grofje pa so igrali le še sekundarno vlogo. Postojno in Vipavo so od deželnih knezov v zastavi držali grofje Celjski, tedaj še zvesti vazali in habsburški zavezniki, skupaj z vsemi dohodki in koristmi. V Vipavi so obvladovali oba gradova oz. gospodstvu, Zgornjo in Spodnjo Vipavo, in nikakor ne bo držalo, da se je Spodnja Vipava vrnila pod patriarhovo oblast in nato v roke Goriških, kot je menil Hauptmann in

za njim drugi raziskovalci.⁴¹⁵ Posest Zgornje Vipave dokazuje listina iz 1374, s katero je grofica Katarina Kotromanić (bila je sestra ogrske kraljice Elizabete) izjavila, da ji je mož Herman Celjski za doto in jutrnjo zastavil dohodke od kmetij, desetine in sodstva, ki so sodili *zu der vest Ober Wippach*. Iz zastave je bil izvzet grad Zgornja Vipava, ki sta si ga pridržala Herman in njegov nečak Viljem Celjski. Katarinin upravitelj posesti v Vipavi je bil obvezan, da gradiščanu na zgornjem gradu izplačuje letno plačilo za oskrbo gradu (*Burghut*).⁴¹⁶ Tri leta kasneje je jasno izpričana tudi Spodnja Vipava. Leta 1377 Herman Celjski v svojem testamentu pred odhodom v Prusijo med ostalimi gospodstvu navaja »preostalo posest v Vipavi, ki je nismo zastavili naši dragi soprogi« ter *den satz Nidern Wippach*, torej preostalo od Zgornje Vipave ter Spodnjo Vipavo.⁴¹⁷ Istega leta je Spodnja Vipava – *sacz nider Wippach* – navedena tudi med posestjo, ki so jo Celjski v medsebojni dedni pogodbi namenili grofom Ortenburškim.⁴¹⁸ Da je Spodnja Vipava ostala v njihovi posesti in ni morda prešla npr. pod Goriške, dokazuje listina iz 1424, ko je Herman svoji hčeri Katarini, grofici Goriški in njenim otrokom podelil *das nider haws ze Wippach*, skupaj z deželskim sodiščem, *die unser sacz ist*.⁴¹⁹ Grofje so v Vipavi postavljali svoje uradnike – upravitelja (*amptman*), sodnika in gradiščana (*purchgraff*) – ki so skrbeli za upravo in obrambo. Leta 1375 je bil gradiščan Ekhart s Šaleka pri Velenju, 1406 Herman z Ržišča pri Vačah, 1387 pa je kot gradiščan prvič omenjen Jurij Baumkircher iz kasneje znamenite družine, ki je očitno začela svojo skokovito kariero ravno v celjski službi.⁴²⁰ Po smrti grofice Katarine sta bila oba dela Vipave združena pod celjsko oblastjo in je v celjskih dokumentih običajno govora o gospodstvu Vipava, in ne več ločeno o Zgornji ali Spodnji Vipavi.⁴²¹ V Vipavi je obstajala tudi urbana naselbina – trg, prvič

⁴¹⁵ Hauptmann, *Nastanek*, str. 135; prim. Kos, *Vitez in grad*, str. 243; Kos, *Urbarji II*, str. 54.

⁴¹⁶ ... *gelt vnd nucz di zu der vest Ober Wippach gehorent, ez sein huben oder zehend von wein oder getreid oder von gericht ... den allain diselb vest Ober Wippach di hat er vns nicht versaczt, di sol er vnd sein wetter graf Wilbalm von Cili vnd ire erben selber innhaben ...* ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1374 IX 16, Celje (prepis CKSL). V dogovoru iz leta 1387 sta grofa Katarini ponovno potrdila *den gelt vnd nucz die zu der vest Ober Wippach gehorent die vnser sacz ist von vnsern gnedigen herren den herczogen ze Osterreich*. ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1387 III 12, Celje (dve listini).

⁴¹⁷ ... *vaz wir vbriges ze Wippach haben daz wir vnser lieber gemäbel nicht gemacht haben vnd den satz Nider Wippach*. HHStA, AUR, 1377 V 19, Celje.

⁴¹⁸ HHStA, AUR, 1377 XI 23.

⁴¹⁹ HHStA, AUR, 1424 XII 3; MDC XI, št. 63.

⁴²⁰ GZL IX, št. 38, 42, 50. Leta 1415 je izpričan *Wylbalm Parwmbircher zu den zeiten purgkruff ze Wyppach*, oče kasnejšega razvpitega vodje upornih štajerskih plemičev. StLA, AUR, 1415 XI 18 (regist CKSL).

⁴²¹ Tako je bil leta 1406 Herman z Ržišča *purggraff ze Wippach*, spor glede posesti pa bi reševal *vnser genadiger her von Zyliy oder wer an seiner stat zw Wippach ist*. GZL IX, št. 50. Izjema je omenjena listina iz 1424 (gl. op. 419).

⁴¹² ... *an dem gevert heraus von Venedi die recht strasse über den Karst faren von Triest derrichts gen Laibach, von Laibach gen Marichburg, von Marichburg gen Wienn ...* Uhlirz, *Quellen*, št. 1172a, 1264a; GZL X, št. 39; Pickl, *Zur Handelspolitik*, str. 93–94; Kosi, *Potujoči*, str. 50.

⁴¹³ GZL III, št. 19

⁴¹⁴ Kosi, *Potujoči*, str. 50, 211–216.

Slika 20: Trg Vipava z dvorcem in protiturskim taborom. Iz Valvasorjeve skicne knjige (posredoval dr. I. Sapač).

omenjena leta 1367 (*in foro Wipach*),⁴²² medtem ko so tržani izpričani že nekaj let prej (1357, 1364).⁴²³ Obrtniki kot mizar, čevljar, kovač, krznar, pisar, nastopajo pogosto kot priče listin.⁴²⁴ Oglejski vpliv v Vipavi je bil omejen zgolj še na podeljevanje manjših fevdov v trgu in okolici (izpričano v letih 1367, 1373, 1378).⁴²⁵ Podobno vpliv grofov Goriških, ki so imeli nekatere preostanke posesti v trgu Vipava, v delu gradu v Spodnji Vipavi (*tail in der Nidern Vest cze Wippach*) ter v okoliških vaseh.⁴²⁶ Leta 1431 je za to posest izpričan tudi urad (*Ambtleut ze Wippach am Karst*).⁴²⁷ Nikakor pa grofje niso imeli v rokah gospodstva oziroma gradu Spodnja Vipava, kot se je domnevalo, ki tudi ni izpričan v nobeni listini oziroma seznamih njihovih gradov.⁴²⁸

Grofje Celjski so imeli, podobno kot v Vipavi, svoje uradnike tudi v Postojni, ki je bila prometno še pomembnejša. Odsek med Vrhniko in Postojno je bil namreč najprometnejša cesta tedanjega časa na Slovenskem.⁴²⁹ Leta 1381 je kot sodnik v Postojni

(*richter ze Arelspersch*) izpričan Kunc z Ržišča, leta 1406 njegov sorodnik Franc z Ržišča.⁴³⁰ Postojnski gradiščan – *burkgraf ze Arlsperk* – je bil 1387 Otel s Turna pri Velenju.⁴³¹ Zelo pomembni so bili tudi grofovi mitničarji, kajti v gospodstvo je sodilo več mitnic. Na pritožbo ljubljanskih meščanov zaradi neobičajne mitnine v Landolu (*an meiner marwt ze Landaw*) je grof Herman Celjski let 1406 obljubil vojvodi Ernestu, da bo pisal svojemu mitničarju (*meinem mautner*), naj omenjene meščane pusti pri mitnini, kot je bila od nekdanj običajna.⁴³² Hermanov sodnik in mitničar obenem je bil leta 1424 v Postojni Mert s Smladnika.⁴³³ Nekoliko kasneje kot v Vipavi se je tudi v Postojni razvila urbana tržna naselbina, nedvomno prvenstveno v zvezi s prometno funkcijo. Prvič je omenjena 1429, ko je Viljem Višnjegorski prodal svojo hišo s parcelo *in dem markt zu Arelsperg* Mertu s Smladnika, tedaj sodniku in upravitelju Postojne (*richter vnd amtman daselbs zu Arelsperg*).⁴³⁴

Po zlomu oglejske moči sredi 1360-ih let patriarh ni imel praktično nobenega večjega vpliva tudi v gospodstvu Lož, ki ga je že desetletja držala v rokah rodbina grofov Ortenburških. Za razliko od Vipave in Postojne pa je ohranil vsaj nominalno vlogo kot fevdni gospod, oziroma so Ortenburžani priznavali Lož za oglejski fevd, kar pa v ničemer ni spremenilo dejanskega položaja v gospodstvu. Ko je patriarh Markvard leta 1377 podeljeval grofu Frideriku v fevd že davno ortenburške gradove Čušperk, Ortnek, Kostel idr., je izrecno izvzel iz podelitve grad Lož, češ da z

⁴²² TEA, št. 1240.

⁴²³ O razvoju trga Golec, Meščanska naselja, str. 202 sl.

⁴²⁴ GZL IX, št. 38, 42,

⁴²⁵ TEA, št. 1240, 1254, 1282, 1360.

⁴²⁶ Grof Henrik Goriški je 1398 podelil Erhardu Czeplu v fevd *güter, hewser vnd leben*, med drugim *tail in der Nidern vest cze Wippach, acht hofstet gelegen cze Wippach in dem markt* ter po eno hubo v vaseh Manče, Goče, Lože, Vrhpolje, Budanje, Dolga Poljana, Zapuže, Gorenje. HHStA, Hs. W 718, f. 3' (prepis ZIMK); Kos, *Urbarji II*, str. 55.

⁴²⁷ HHStA Archiv Behelf 331, f. 240 (prepis ZIMK); Kos, *Urbarji II*, str. 54, 55, 58.

⁴²⁸ V listini iz leta 1437, s katero grof Henrik ukazuje svojim gradiščanom, naj po njegovi smrti predajo gradove grofom Celjskim, je naštetih 25 gradov, tudi Rihemberk, Svarcenek, Novi grad in Hašprek, vendar med njimi ni Vipave. ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1437 III 17, Lienz (prepis CKSL).

⁴²⁹ Kosi, *Potujoči*, str. 210–211, 217–218, 222.

⁴³⁰ StLA, AUR, 1381 IV 14 (regest CKSL); GZL IX, št. 50.

⁴³¹ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1387 X 10 (prepis CKSL).

⁴³² GZL III, št. 27.

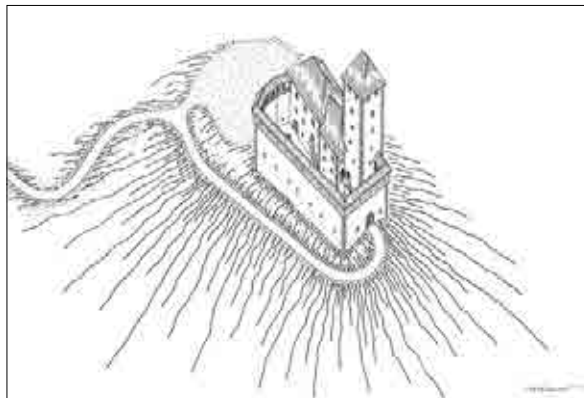
⁴³³ ARS AS 1063, Zbirka listin, 1424 III 22 (prepis CKSL).

⁴³⁴ ARS AS 1063, Zbirka listin, 1429 VII 13 (prepis CKSL).

vsemi pravicami pripada Ogleju.⁴³⁵ A še istega leta sta grad in trg Lož z vsem pripadajočim omenjena v dedni pogodbi Friderika Ortenburškega s Celjskimi, vendar s pristavkom, da jim tega ne zapušča, ker želi z gospodvom sam razpolagati.⁴³⁶ O oglejskem fevdu ni govora. Listina grofa Friderika iz leta 1380, izstavljena za ženo loškega tržana, s katero je njeno hišo s parcelo v trgu Lož oprostil plačila letnega davka ter ji podelil sodno imuniteto, dokazuje, da je posedoval v Ložu tržno naselbino, celo z obzidjem, tam imel gradiščana in sodnika ter izvajal krvno sodstvo in pobiral davščine.⁴³⁷ Torej – izvajal vse gosposke pravice! Listino leta 1383 je izstavil *in castro nostro Los*.⁴³⁸ Vendar so bili Ortenburžani toliko modri, da sta, verjetno zavoljo ljubega miru, grof Friderik in njegov brat Albert, škof v Trentu, leta 1384 zaprosila novega patriarha Filipa za fevdno podelitev Loža, kar je ta tudi storil ter jima podelil grad s pravicamim in vsem pripadajočim v fevd.⁴³⁹

Preostala posest goriških grofov na Krasu, upravno del grofije Goriške, je bila od druge polovice 14. stoletja omejena na ozek pas od Rihemberka preko Švarceneka in Novega gradu do Rašporja v Čičariji. Bila je dobesedno vkleščena med posest avstrijskih vojvod na eni (Vipava, Postojna) ter njihovih vazalov Devinskih na drugi strani (Devin, Senožeče, Prem). Sredi stoletja je začasno ekspanzijo doživel le severni del grofije, ko je oglejski patriarh Goriškim po sporazumu v Budejovicah 1351 zastavil grad Tolmin s tolminsko gastaldijo (vse do vključno Idrije).⁴⁴⁰ Grofje so gospodstvo obdržali 17 let in na grad postavljali svoje gradiščane.⁴⁴¹ Leta 1367 se je grof Majnhard pogodil glede *locis et contrata Tulmini* in obljubil vrnitev ob izplačilu zastavne vsote, kar se je zgodilo naslednje leto.⁴⁴²

Kraška goriška posest pa je še nadalje kopnela.

Slika 21: Zgornji grad Tolmin. Med letoma 1351 in 1368 je bil skupaj z gospodvom v rokah grofov Goriških. Poskus rekonstrukcije srednjeveške podobe gradu (Igor Sapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji 4: Brda in Zgornje Posočje*, Ljubljana 2011, str. 273).

Devinski so že pred 1368 uspeli speljati Gotnik,⁴⁴³ vrsto drugih gospodstev pa so morali grofje, v stalnih finančnih stiskah, zastavljati. Tako so bili zastavljeni kraški gradovi Švarcenek (od 1340 vsaj do 1360-ih let), Rašpor (pred 1354 do ok. 1367 in od 1392 dalje), Novi grad (1392–1402).⁴⁴⁴ H goriškemu zatonu je veliko prispevala tudi skrajno neuspešna dinastična politika, ki je nadalje drobila teritorije in sile. Grof Majnhard VII. je umrl 1385 in iz drugega zakona zapustil dva mladoletna sinova. Za skrbnika sta bila določena krški škof Ivan ter ortenburški grof Friderik, ki pa je vodil skrbništvo predvsem v interesu povečanja lastnih koristi in posesti na Koroškem. V tem času je zgodba goriške dinastije dosegla dno. Majnhardova hči Katarina iz prvega zakona je bila že prej omožena z bavarskim vojvodo Janezom iz rodu Wittelsbach in po grofovi smrti je ta zahteval – glede na določila poročne pogodbe iz 1365 – nič manj kot tretjino goriške dediščine. Aprila 1386 je dejansko prišlo do delitve. Mladima grofoma so poleg koroških posesti ostali mesta in gradovi v Gorici, dve tretjini Krmina ter pristanišča Latisana, na Krasu (*supra Carsis*) pa Hašperk (Planina), Rašpor, Švarcenek ter Dornberk.⁴⁴⁵ Bavarski vojvoda in Katarina Goriška sta dobila med drugim gradove Rihemberk, Novi grad,⁴⁴⁶ tretjino Krmina in Latisane idr. Deljeni

⁴³⁵ *Et in hac investitura prefatus D. patriarcha noluit includi castrum de Los, tanquam ad ipsum pleno jure spectans.* TEA, št. 1357.

⁴³⁶ ... *Wir ziehen vnd nemen auch auzz der vest vnd den marcht ze Los mit allen dem vnd darczu gebort das wir damit handeln vnd getun mugen nach vnsern willen das haben wir in nicht vermachet.* ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1377 XI 23 (prepis CKSL).

⁴³⁷ TKL I, št. 224.

⁴³⁸ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1383 XI 25, Lož (prepis CKSL).

⁴³⁹ ... *castrum de Loz cum omnibus et singulis iuribus iurisdictionibus et pertinencijs ad ipsum castrum spectantibus sicut ab antiquo ad dictum castrum deueniunt habita ... iure feudi dedimus ...* HHSStA, AUR, 1384 VI 1, Čedad (prepis CKSL); Okoliš, Izseki, str. 374.

⁴⁴⁰ Gl. op. 295.

⁴⁴¹ Leta 1361 je bil Vulving Krnoški postavljen za gradiščana v Tolminu – *behauset auf ir vest gen ober Tulmein.* HHSStA, AUR, 1361 III 5; MDC X, št. 562.

⁴⁴² HHSStA, Hs. W 594, f. 116' (prepis ZIMK). Leta 1368 je mestna občina Čedad s patriarhovim soglasjem odkupila Tolmin – *pro redemptione castri, curie et contrate Tulmini* – in nato upravljala gastaldijo do 1375, ko jo je po celih 25 letih dobil nazaj patriarhat. Joppi, AT 16, št. 267, 269, 272, 273, 274, 279, str. 367–373; Joppi, AT 17, št. 279, str. 12; Kos, *Urbarji I*, str. 42.

⁴⁴³ Gl. op. 382.

⁴⁴⁴ Bizjak, *Ratio*, str. 158 (op. 3), 164–167; Štih, *Groffe*, str. 100.

⁴⁴⁵ *Item supra Carsis evenit dictis comitibus Hosperch, Raspurch et Suuarzenich et Horimberch.* Joppi, AT 17, št. 305, str. 299; Baum, *Die Grafen*, str. 221; Wutte, *Die Erwerbung*, str. 294–295.

⁴⁴⁶ Novi grad v delilni pogodbi ni omenjen. Je pa iz listine iz leta 1390 jasno razvidno, da je poleg Rihemberka pripadel Bavarcem. V dokumentu, ki ga je izstavil bavarski vojvoda Štefan, sta omenjena oba gradova, ki so ju že pred letom 1390 zastavili Goriškim – *den sacz Reiffenberg vnd Newhaus, den wir in vormalen versaczt haben* – Goriški pa so obljubili vrnitev v primeru izplačila zastave. Listina 1390 IX 15, Benetke (prepis na ZIMK, original HHSStA, AUR).

so bili tudi dohodki mitnic, na primer v Lokvi na Krasu in v Planini.⁴⁴⁷ Bavarci so imeli na Koroškem resnično svojega glavarja, ki je skrbel za pridobljene posesti, tudi za tiste južno od Alp.⁴⁴⁸ V tem težkem položaju, še zlasti po Katarinini smrti leta 1391, se je krški škof kot skrbnik naslonil na Habsburžane. Vojvoda Albreht III. je postal soskrbnik mladoletnih grofov in je julija 1392 sklenil z Bavarci sporazum, da so za 100.000 goldinarjev prodali svojo tretjino dediščine nazaj Goriškim. Vsoto pa je izplačal – vojvoda Albreht in s tem pridobil ogromen vpliv v goriških deželah. Grofje so mu do povrnitve dolga morali zastaviti mesto Lienz ter druge koroške posesti, južno od Alp pa grad Hašperk.⁴⁴⁹ To ni bil slučaj, saj je bila Planina s Hašperkom edini kraški prehod, ki še ni bil pod habsburško kontrolo. Leta 1394, kmalu po polnoletnosti grofa Henrika IV. je prišlo še do dedne pogodbe med Goriškimi in Habsburžani, ki je razveljavila prejšnjo podobno pogodbo z Bavarci. Zanimiva je utemeljitev, zapisana v listini – da je Bavarska preveč oddaljena, da bi nudila zaščito goriški deželi in gospodvom, ki pa mejijo na habsburški deželi Kranjsko in Istro, od koder jim ti lahko nudijo zaščito ter jamčijo njim in podložnikom mir.⁴⁵⁰ Henrik jim je v primeru izumrtja družine brez moških potomcev obljubil prepustitev grofije Goriške in vsega ostalega. V pogodbi je tudi klavzula, neobičajna za dedne pogodbe, ki priča o zavedanju o pomenu cest in trgovskega prometa za uspešno deželnoknežno oblast: da bo vsaka od pogodbenih strani v svojih deželah zagotovila na običajnih (javnih) cestah mir in zaščito, da bodo trgovci in drugi lahko neovirano opravljali svojo posel.⁴⁵¹ Listino, izstavljeno na Dunaju, je pečatilo 23 vodilnih goriških deželanov (*lantlêut*), med njimi Nikolaj z Novega gradu in njegov brat Jurij z Novega gradu oz. Planine, Gregor z Dornberka, Konrad iz Gorice in Franc iz Krmina.⁴⁵² Ta dokument je bil odločilen za kasnejšo usodo goriške hiše in njenih teritorijev, čeprav do uresničitve še dolgo ni prišlo.

⁴⁴⁷ Leta 1390 so Bavarci svojo tretjino mitnine na Planini in v Lokvi (*drittail an der mauten zu der Alben vnd zu der Hulben*) zastavili Goriškim (kot v op. 446). Leta 1393 pa je krški škof kot skrbnik povrnil Ebersteinskemu dolg za posojeno vsoto, s katero so bili za Goriške od bavarskega glavarja nazaj odkupljeni grad Rihemberk ter deleži na mitnicah v Lokvi in Planini. MDC X, št. 1003

⁴⁴⁸ Gl. op. 447.

⁴⁴⁹ Wutte, *Die Erwerbung*, str. 297–298 in priloga I, str. 302; Baum, *Die Grafen*, str. 222; Wiesflecker, *Die politische Entwicklung*, str. 353–354.

⁴⁵⁰ ... *unsere land und herrscheffte an derselben unsrer herren und obême land ze Krain und ze Isterreich und anderswa stossend und allerpest behoffen und beschirmet werden mugent und davon durch ere und schirme gemach und fride unerselbst und aller unsrer undertanen und getrewen gemainlich*. Wutte, *Die Erwerbung*, priloga III, str. 306.

⁴⁵¹ ... *in seinen landen und gebieten alle gewonleich strassen friden und beschirmen vestiklich, daz alle kaufflewet und meniglich ir arbeit und ander notdurfft fridleich und ungehindert treiben mugen* ... Wutte, *Die Erwerbung*, priloga III, str. 307.

⁴⁵² Wutte, *Die Erwerbung*, priloga III, str. 308.

Polnoletnost grofa Henrika IV. leta 1394 in ureditev političnih razmer so pomenili postopno ponovno konsolidacijo goriške grofije. To lepo odraža tudi tedanji nastanek popisa urbarialnih dohodkov in obračunov za leti 1398 in 1402 za goriške urade Planina, Švarcenek, Rihemberk, Spodnji Kras in Gorico⁴⁵³ (popis ne zajema gradov Novi grad in Rašpor, ki sta bila v zastavi). Goriški so kljub predhodnemu vihnemu obdobju in globoki krizi uspeli ohraniti na Krasu tri primarne prometne pozicije z mitnicami: Planino, Lokev (pri Lipici) in Rupo (pri Jelšanah na poti proti Reki). Tako je bil leta 1398 narejen tudi poračun z mitničarjem na Planini (*mauter ze der Alben*) ter tamkajšnjim gradiščanom Jurijem Werdensteinom.⁴⁵⁴ Obe drugi mitnici v popisu leta 1398 nista navedeni, verjetno sta bili v zastavi (Rupa je nedvomno sodila k bližnjemu gradu Novi grad, ki je bil zastavljen). Vendar je že 1408 grof Henrik spet posedoval obe mitnici in je lahko podelil samostanu Bistra oprostitev plačevanja mitnine *an vnsern mautten vnd czollen ze Rupp vnd zu der Hulben* za transport vina, žita, olja, govedi in drugega.⁴⁵⁵ Kljub politični stabilizaciji grofije pa so finančne težave ostajale akuten problem dinastije, ki se je reševal z zastavami posesti. Poleg poloma bavarske naveze je moral skrbnik, krški škof, že leta 1392 reševati tudi finančno zagato druge goriške hčere, Katarinine sestre Ane, ki je bila poročena s krškim grofom Štefanom Frankopanom. Zaradi nezmožnosti izplačila dote 13.000 forintov sta ji bila leta 1392 zastavljena gradova Rašpor in Novi grad z gospostvi. Vendar ju je že naslednje leto ob prošnji za posojilo v Benetkah ponudila v zastavo republiko. Beneški senat se je zavedal izrednega položaja zlasti Rašporja in ga je v svojem zapisniku decembra 1393 imenoval »ključ cele Istre« (*clavis totius Istrie*), s pomočjo katerega se bo lahko v bodoče obranilo beneške istrske posesti napadov in ropanja. Zato je že januarja naslednje leto dejansko prišlo do dogovora in beneškega prevzema Rašporja v zastavo, z obljubo, da bo ob vračilu zastavne vsote 10.000 goldinarjev vrnjen Goriškim.⁴⁵⁶ Benetke so v gradu takoj uredile središče vojaške uprave za celo beneško Istro (»pazematik«).⁴⁵⁷ Leta 1402, po smrti grofice Ane, pa sta goriška grofa Henrik in Ivan Majnhard Benečanom za 20.000 ducatov dokončno prodala gospodstvo Rašpor »na Krasu« – *castrum vocatum Raspurch situm in partibus charsorum*, medtem ko je bil z izplačilom

⁴⁵³ Kos, *Urbarji II*, str. 10–11, objava str. 118 sl.; Bizjak, *Ratio*, str. 158–167.

⁴⁵⁴ Kos, *Urbarji II*, str. 119.

⁴⁵⁵ HHStA, AUR, 1408 IX 15, Gorica (prepis CKSL).

⁴⁵⁶ ... *Raspurch ... est talis et in tali loco situatum, quod dici potest clavis totius Istrie, per quam salvabuntur et custodientur omnia loca nostra a rapinis et latrociniis solitis* ... Ljubič, *Listine IV*, št. 457, 458, str. 320–323; Štih, *Groffe*, str. 97; Klen, *Prodaja*, str. 12–13. Kot kaže beneški urbar, narejen takoj po prevzemu gospodstva, je gospodstvo Rašpor vključevalo 18 pripadajočih vasi v Čičariji.

⁴⁵⁷ Štih, *Groffe*, str. 97; Klen, *Prodaja*, str. 13.

grofom Krškimi nazaj pridobljen Novi grad.⁴⁵⁸ S tem je bil od goriške grofije na jugu trajno odtrgan še en precejšen kos, ki je ostal v beneški posesti. Na račun globoke krize goriške dinastije ob koncu 14. stoletja pa se niso mogli okoristiti gospodje Devinski, njihovi največji konkurenti na Krasu. Leta 1390 je namreč umrl tudi veliki Hugo VIII. Devinski in zapustil dva mladoletna sinova. V oporoki je določil za skrbnika svaka Rudolfa Walseeja, avstrijskega deželnega maršala.⁴⁵⁹ Oba Hugova sinova sta umrla že do leta 1399, po pogodbah s hčerami – z eno se je oženil Rajnpreht Walsee – pa je celotna devinska dediščina bolj ali manj mirno prešla na Walseeje, tedaj še zveste vazale deželnih knezov Habsburžanov.⁴⁶⁰

Prelomni časi (15. stoletje)

Okrog leta 1400 vprašanje kraških prelazov ni bilo več vprašanje spopadov in boja za prevlado kot celo stoletje prej, temveč je postalo vprašanje diplomacije zainteresiranih velikih sil. Vprašanje se je glasilo: »so prehodi odprti in varni«? Lep primer aktualnosti kraških prehodov proti Italiji se je pokazal že leta 1402, ko sta ogrski kralj Sigismund Luksemburški – kmalu zatem je postal zet Hermana II. Celjskega – in njegov brat, nemški kralj Vencelj, načrtovala pohod na cesarsko kronanje v Rim. Januarja 1402 sta pooblastila grofa Hermana, ki ga imenujeta *vnsern liben getrewen*, za pogajanja z ortenburškim grofom Friderikom ter goriškima grofoma Henrikom in Ivanom Majnhardom, da bi jima odprli »svoje prelaze in ceste proti Lombardiji« – *ire gebirge und strasse gen Lamparten* – ter jima nudili spremstvo z vojaškimi četami (slika 22).⁴⁶¹ Glede na to, da je bil Sigismund ogrski kralj in glede na konstantno napete odnose s Habsburžani, je logično, da je bil pohod načrtovan s Hrvaške oziroma Ogrske preko Kranjske in so omenjeni prelazi pomenili ravno slovenski Kras. Tu je Herman Celjski obvladoval prehode pri Postojni in Vipavi, Friderik Ortenburški celotno dolensko prometnico skozi Novo mesto ali čez Kočevje in Ribnico na Lož, grofa Goriška pa Planino in seveda Gorico s prehodom čez Sočo. Načrtovani pohod se nato ni uresničil, je pa že naslednje leto prišlo do drugega velikega dogodka, ki dokazuje, kako stabilne in varne so bile v tem času razmere na kraški cesti do habsbur-

škega Trsta. Oktobra 1403 je z galejami iz Zadra do Trsta pripotovala neapeljska princesa in kasnejša kraljica Ivana, sestra Ladislava Neapeljskega, namenjena za soprogo avstrijskega vojvode Viljema. Vojvoda je z 2000 konjeniki prvotno nameraval pripotovati v Trst, kjer so že dobavljali zaloge za veliko slavo, Benečani pa so poslali ambasadorje, da bi počastili knežji par. Vendar je nazadnje nevesto pričakal v Ljubljani, kamor je s kraljevskim spremstvom pripotovala iz Trsta. Poročna slovesnost je bila izpeljana v Ljubljani, nato pa je princesa v zastekljenem vozu potovala dalje proti Dunaju.⁴⁶²

Strateški pomen kraškega prostora se je nekaj let kasneje polno izrazil tudi v enem večjih vojaško-političnih dogodkov tistega časa. Julija 1409 je neapeljski kralj Ladislav prodal Zadar, otok Pag, Novigrad, Vrano in vse pravice do Dalmacije beneški republiki. Dalmacija je bila že od zadarskega miru leta 1358 del ogrskega kraljestva, Benetke pa so sedaj takoj po pridobitvi omenjenih posesti izrazile zahteve po celotni Dalmaciji, kar je pripeljalo do neposredne konfrontacije z ogrskim kraljem Sigismundom.⁴⁶³ K napetim diplomatskim odnosom so obenem prispevale še zapletene razmere v oglejskem patriarhatu, takorekoč pred vrati Benetk. To je bil čas zahodne shizme – dveh papežev, enega v Avignonu, drugega v Rimu. Notranji spori v Furlaniji in vmešavanje papeža v volitve patriarha so leta 1409 rezultirali v obstoju dveh patriarhov obenem, enega z beneško in drugega z ogrsko-ortenburško-celjsko podporo. V kaotičnih razmerah je nemški kralj Vencelj oktobra 1409 imenoval Friderika Ortenburškega za cesarskega vikarja v Furlaniji, in ta je v kratkem vzpostavil svojo oblast nad velikim delom dežele. Aprila 1410 je Vencelj še podelil v fevd dolgoletnemu nemškemu kandidatu za oglejsko stolico, Ludviku von Tecku, posvetno oblast v patriarhatu. Tako so bili obenem trije pretendenti na mesto patriarha in zmeda je dosegla višek. Kmalu je bil Vencelj odstavljen in konec leta 1410 je bil za novega nemškega kralja izvoljen Sigismund.⁴⁶⁴ Začele so se vzpostavljati razmere za končni obračun med Ogrsko in Benetkami. Ortenburžan, ki je dobil tudi Sigismundov mandat za Furlanijo, je do začetka leta 1411 zasedel vrsto pomembnih oglejskih oporišč v Furlaniji in Istri, med drugim Tržič (Monfalcone), Milje ter Buje in Oprtalj v Istri. Obenem so se začele vpletati Benetke in se pogajati z med seboj sprtimi furlanskimi in istrskimi mesti o evetuelni podreditvi republiki.⁴⁶⁵

Ko v teku leta 1411 pogajanja med Sigismundom in Benetkami glede Dalmacije niso prinesla rezulta-

⁴⁵⁸ Klen, Prodaja, str. 16 sl., z objavo listine o prodaji 1402 IX 5 na str. 20 sl. Glavni pogajalec glede prodaje je bil glavar goriške grofije Ivan Rabatta.

⁴⁵⁹ HHStA, AUR, 1390 IX 11; Doblinger, Die Herren, str. 317; Kos, Iz zgodovine, str. 129.

⁴⁶⁰ Doblinger, Die Herren, str. 317, 333–334; Kos, Iz zgodovine, str. 130–132. Rudolf Walsee je bil 1394 postavljen tudi za glavarja Trsta. Tamaro, Documenti inediti, str. 20.

⁴⁶¹ ... von vnsern beyden wegen zu reden, zu teydigen und oberein zu werden, mitnamen vf das, das sie vns ire gebirge vnd strasse gen Lamparten offnen vnd bey vns bleiben vnd vns zu vnsern notdurfftien volke furen sollen ... ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1402 I 1, Kutna Hora; Wakounig, Dalmatien, str. 90.

⁴⁶² Kosi, *Potujoči*, str. 129; Lackner, *Hof und Herrschaft*, str. 208.

⁴⁶³ Wakounig, *Dalmatien*, str. 66 sl.

⁴⁶⁴ Wakounig, *Dalmatien*, str. 32 sl., 36 sl., 89 sl.; Lackner, *Zur Geschichte*, str. 189–190.

⁴⁶⁵ Cusin, *Il confine I*, str. 260 sl., 270; De Francesci, *L'Istria*, str. 238 sl.; Wakounig, *Dalmatien*, str. 97 sl.; CDI IV, št. 930–933, 937.

Slika 22: Listina ogrskega kralja Sigismunda Luksemburškega in njegovega brata, nemškega kralja Venclja iz leta 1402. Ko sta pripravljala pohod na cesarsko kronanje v Rim, sta pooblastila »svojega zvestega« Hermana Celjskega za pogajanja z grofom Friderikom Ortenburškim ter goriškima grofoma, da bi jima nudili odprte svoje prelaze in ceste v Italijo (ARS, AS 1063, 1402 I 1, Kutna Hora).

tov, je kralj že novembra poslal preko kraških prelazov v Furlanijo ogrsko vojsko pod svojim kondotjerom Pipom Spanom, ki je po pričevanju samega kralja štel 10.000 konjenikov.⁴⁶⁶ V kratkem je zasedla celo deželo, vključno z Vidmom, ter jo nominalno podredila grofu Ortenburškemu kot kraljevemu vikarju.⁴⁶⁷ Njegova zastopnika v Furlaniji sta bila kranjski kondotjer Pavel Glogoviški (*Glovizer*) kot

namestnik ter Jurij Turjaški kot poveljnik čet, ki sta z vsemi pooblastili na primer januarja 1412 v Vidmu lahko sklicala furlanski parlament.⁴⁶⁸ Habsburžana Notranje Avstrije, Leopold in Ernest, sta bila odkrito nasprotna tem dejavnostim kralja Sigismunda »na lastnem dvorišču« in sta celo poslala svoje čete na pomoč Vidmu, ki pa ga niso mogle ubraniti.⁴⁶⁹ Drugače pa je bilo z njihovimi vazali Walseejci, ki so bili z bivšimi devinskimi gradovi na Krasu – ter s Pazinsko grofijo v Istri, ki so jo od leta 1407 imeli v zastavi – zavezniki kralja Sigismunda, enako kot tudi goriška

⁴⁶⁶ ... habin darumb den ediln Philippen von Ozora ... mit unserm volk und 10000 pferden umb sant Mertinstag nebstvirgangen hinin in die vorgnante land gesant ... Citat pri Wakounig, *Dalmatien*, str. 71, op. 219.

⁴⁶⁷ Item XXVIII die Novembris applicuit ad partes Forijulii exercitus domini regis Hungariae cum XI millibus, quorum ductor sive caput erat quidam Florentinus, nomine Pipa ... cum exercitu suo subiugavit sibi et ecclesiae Aquilegensi ... omnes terras, omnia oppida, castra et fortilitia; omnes obedientiam fecerunt et similiter obedire domino comiti de Ortmburch, tanquam vicario temporali domini regis Ungariae promiserunt ... Rubeis, Appendix, str. 18.

⁴⁶⁸ ... parlamento convocato ad instantiam et ex parte spectabilis militis domini Georii Auspergher capitanei generalis gentium magnifici et potentis domini Frederici comitis in Ortemburgh Sacri Romani imperii in patria Foriulii vicarii generalis et Pauli Glovicer praefati domini vicarii locumtenentis. PF 1/2, št. 464, str. 424; Lackner, *Zur Geschichte*, str. 190; Wakounig, *Dalmatien*, str. 81 sl.

⁴⁶⁹ Steinwenter, *Beiträge*, str. 401 sl.

grofa.⁴⁷⁰ Na bojnem polju v Benečiji ogrska vojska ni dosegla pričakovanega, medtem ko so v Istri Benečani zasedli bivša oglejska gospostva Buje, Oprtalj, Roč in Hum.⁴⁷¹ Poleti je bil za novega patriarha končno izvoljen Ludvik von Teck – Friderik Ortenburški je bil njegov svak – kar naj bi stabiliziralo razmere v Furlaniji. Zanj se je aprila osebno zavzel grof Herman Celjski v pismu furlanskemu parlamentu.⁴⁷² 12. julija mu je v katedrali v Čedadu goriški grof Henrik kot oglejski odvetnik in s posebnim pooblastilom kralja Sigismunda, v prisotnosti vikarja Friderika Ortenburškega, podelil posvetno oblast v patriarhatu.⁴⁷³ Jeseni je Herman Celjski nastopil tudi kot glavni pogajalec kralja Sigismunda v pogovorih z Benečani. Beneško poslanstvo 20 mož – eden dveh ambasadorjev je bil kasnejši dož Tomasso Mocenigo – je sredi novembra prišlo k njemu v Postojno, kjer so potekala sicer neuspešna pogajanja o premirju.⁴⁷⁴ Zato je že v začetku decembra z močnimi okrepitevami iz Zagreba preko Dolenjske in Ljubljane v Furlanijo prišel sam kralj Sigismund. Kot poroča njegov osebni biograf Eberhard Windecke, mu zaradi napetih odnosov s Habsburžani v Ljubljani niso pustili v mesto, zato je požgal predmestje in s 40.000 možmi (!) nadaljeval pot preko Krasa v Furlanijo – *uber den Karst in Frigul* – kjer ga 10. decembra zasledimo v Gorici.⁴⁷⁵ Konec januarja 1413 je Sigismund, skupaj s patriarhom Ludvikom, skušal prenesti težišče vojne v beneško Istro. 24.–25. januarja je bil pred Koprom, kjer je naskok spodletel, ter se je nato z vojsko mimo Izole in Poreča napotil vse do juga Istre, kjer mu ni uspelo zavzeti Pule, osvojil pa je Bale in Vodnjan ter temeljito opustošil pokrajino (zlasti okrog Pule in Poreča).⁴⁷⁶ 13. februarja je pred Balami – *in campis prope castellum Vallis terre Istrie* – izstavil listino za svoje furlanske podložnike, kjer se je pohvalil z uspehi v Istri.⁴⁷⁷ 9. marca je bil že v Miljah in 12. v Tržiču (Monfalconu). Tedaj so s posredovanjem papeških poslancev v Trstu in Ogleju že potekala resna pogajanja, ki so 17. aprila v Castelletu pri Latisani pripeljala do skle-

nitve petletnega premirja. To je kot zaveznike ogrskega kralja vključevalo patriarha, goriška grofa Henrika in Ivana Majnharda, Friderika Ortenburškega, Rajnprehta Walseeja ter Ivana Gonzago iz Mantove. Klavzula dogovora je med drugim izrecno določala, da bodo lahko podložniki ene in druge strani s svojo trgovsko robo varno potovali, bivali in trgovali na vseh ozemljih, krajih, prelazih, pristaniščih, vodah enega ali drugega, kot že od nekdaj.⁴⁷⁸ To ni bilo naključje, kajti Sigismund je že od začetka leta 1412 izvajal načrtno gospodarsko blokado beneške republike ter je k temu skušal z intenzivno diplomacijo zavezati številne druge sile Evrope in Sredozemlja.⁴⁷⁹

Po petih letih premirja, ki se je izteklo aprila 1418, so se ponovno začele sovražnosti in Benečani so takoj vdrli na ozemlje patriarhata. V istem mesecu je umrl grof Friderik Ortenburški, pod katerim je dinastija dosegla svoj višek. Zapustil je mladoletnega sina, kljub temu pa so grofje Celjski takoj posegli po ortenburški dediščini, kot je bilo določeno z medsebojno dedno pogodbo iz leta 1377. Junija 1418 jim je kralj Sigismund preliminarno in čez dve leti tudi formalno podelil v fevd ortenburške posesti.⁴⁸⁰ S tem so Celjski dobili ne samo ogromen posestni sklop na Dolenjskem (z Ribnico, Kočevjem, Kostelom idr.) ter na Koroškem, temveč jim je v roke prišla še tretja strateška kraška pozicija s prelazi – Lož.⁴⁸¹ Grofje Celjski so postali absolutni vladarji kraških prelazov in so tako lahko učinkovito podprli kralja Sigismunda pri izvajanju gospodarske blokade beneške republike. Kralj je že pred iztekom premirja na državnem zboru v Konstanci oktobra 1417 ponovno objavil prepoved trgovanja z Benetkami.⁴⁸² Oviranje trgovine notranjosti s primorskimi mesti (in preko njih z Benetkami) je lahko hitro pripeljalo do hudih problemov na obali, ne samo v beneških mestih. Bila so namreč življenjsko odvisna od uvoza žita (oz. moke), mesa, železa, lesnih izdelkov idr. To blago so najkasneje od 13. stoletja prinašali kranjski tovorniki, v primorskih virih imenovanu *mussolati* (nem. *semer*), ki so od tod izvažali v slovensko zaledje predvsem sol, vino, olje.⁴⁸³ Ko je na primer novembra 1411 ogrska vojska vdrla v Furlanijo, so beneške oblasti ugotavljale, da je cesta iz Ljubljane v Istro »zaprta« in žito, ki po njej običajno prihaja, potuje namesto tega na Reko in v Senj. Zato so mobilizirali dve galeji, ki bosta skrbeli,

⁴⁷⁰ To je razvidno iz premirja aprila 1413, kjer je Rajnpreht Walsee naveden kot Sigismundov zaveznik. Gl. spodaj op. 478; ter Doblinger, *Die Herren*, str. 413. Reverz Walseejev za podelitev Pazinske grofije za 28 let v zastavo: HHStA, AUR, 1407 III 1; Doblinger, *Die Herren*, str. 397.

⁴⁷¹ CDI IV, št. 941; De Francesci, *L'Istria*, str. 241.

⁴⁷² PF I/2, št. 474, str. 434.

⁴⁷³ PFI/2, št. 477, str. 437; Wakounig, *Dalmatien*, str. 102 sl.; Wiesflecker, *Die politische Entwicklung*, str. 355; Baum, *Die Grafen*, str. 227–228.

⁴⁷⁴ Beneški poslanci so želeli, da bi končna pogajanja o miru potekala v Celju: *nostra intentio est ... quod pratica predicta fiat in Cilia, et quod ibi sint ambassiatores regii habentes libertatem necessariam*. Ljubič, *Listine VI*, št. 247, str. 281 sl.; Ljubič, *Listine VII*, str. 1 sl., 32 sl.; Wakounig, *Dalmatien*, str. 105 sl.; Kosi, *Potujoči*, str. 88, 90.

⁴⁷⁵ Windecke, str. 10–11; Kosi, *Potujoči*, str. 134.

⁴⁷⁶ Cusin, *Il confine I*, str. 290–291; De Francesci, *L'Istria*, str. 241–242.

⁴⁷⁷ ... *prosperare contra rebelles et hostes triumphamus et singula nobis ad vota succedunt*. CDI IV, št. 943.

⁴⁷⁸ ... *quod quilibet earumdem partium subditus cum mercantiis et rebus suis transire, stare, reddere, mercari ac conversari possit et valeat secure hinc et inde per omnes terras, castra, loca, villas, passus, portus aquas et territoria dictarum partium cuiuslibet earum, sicut ab antiquo faciebant vel facere poterant*. Ljubič, *Listine VII*, str. 96 sl., 104 sl.; Wakounig, *Dalmatien*, str. 108 sl.

⁴⁷⁹ Von Stromer, *Landmacht*, zlasti 153 sl.

⁴⁸⁰ Lackner, *Zur Geschichte*, str. 191.

⁴⁸¹ Kosi, »Prometna Politika«, str. 169, 173.

⁴⁸² Von Stromer, *Landmacht*, str. 156; Wakounig, *Dalmatien*, str. 121.

⁴⁸³ Kosi, *Potujoči*, str. 139 sl.; Gestrin, *Trgovina*, str. 36 sl., 41 sl., 217, 236.

da žito od tam po morju ne bo potovalo drugam kot le v Benetke.⁴⁸⁴ Leta 1413, že po sklenitvi premirja, je v Kopru nastal problem, ker so deželno knežji uradniki v Ljubljani uvedli dodatno mitnino za vsakega tovornega konja, namenjenega v Istro, kar je oviralo prihajanje *mussolatov* z živili. Zato so Koprčani kot protiukrep uvedli dajatev na vse konje, ki bi s Koprškega potovali neotovorjeni, brez povratnega blaga – soli, vina, olja in drugega.⁴⁸⁵ Beneški dož je leta 1419 poslal v Koper navodilo, da je potrebno *mussolatom* dovoliti, da moko prodajajo po ceni, količini in komurkoli, kakor želijo, da ne bodo imeli vzroka odhajati drugam.⁴⁸⁶ To pa je bil že čas ponovne Sigismundove prometno-trgovske blokade, ki so jo na kraških prelazih izvajali grofje Celjski.⁴⁸⁷ Da so bili pri tem dejansko učinkoviti, kaže vir iz februarja 1419. Da ne bi bil poleg beneških mest oškodovan tudi Trst, je Herman Celjski – kot je s svojim pismom sporočil tržaškim oblastem – ukazal vsem svojim glavarjem, gradiščanom in mitničarjem, naj dovolijo v Trst dovoz živil (*victualia*) ter iz mesta izvoz vina, olja, soli, fig in drugega blaga tržaških meščanov, kar bodo tudi pozorno nadzirali.⁴⁸⁸ Vojvoda Ernest je že maja 1418 Trstu prek svojega glavarja Konrada Jamskega⁴⁸⁹ v aktualni vojni ukazal nevtralnost, nato pa tudi prepovedal, da bi v mesto pripeljana živila kdorkoli izvažal dalje (v skrbi za zadostno oskrbo mesta v času vojne ali kot del politike nevtralnosti).⁴⁹⁰ Embargo na izvoz iz mesta je bil očitno zelo strog, zato so v začetku 1419 podložniki grofov Goriških, Furlani in Kraševci (*de Carsiis*), ki so prinašali svoje blago v mesto, zaprosili tržaške oblasti, da jim dovolijo izvoz trgovske robe, ki se je nahajala v mestu. Ker po mnenju mestnega sveta izvoz proti Furlaniji, na Goriško in Kras ni bil škodljiv in ker so bile ceste iz teh predelov proti Trstu za vse odprte, brez zapor in inšpekcij (*stratarum inspectione seu custodia*), so bili mnenja,

da je sprostitev izvoza mestu v korist.⁴⁹¹ Nazadnje je bilo odločeno, da je dovoljenje za izvoz Furlanom, podložnikom grofov Goriških, gospodov Walseejcev in grofov Celjskih – šlo je za prebivalstvo bližnjega tržaškega zaledja – načeloma dovoljeno, a je v pristojnosti tržaškega glavarja in sodnikov po njihovi presoji.⁴⁹² Da je trgovska blokada hromila prebivalstvo regije, dokazuje tudi listina goriških grofov iz maja istega leta. Čeprav zavezniki kralja Sigismunda v vojni – kralj je njih in Walseejce julija 1418 pozval k dosledni blokadi trgovine z Benetkami⁴⁹³ – so v prid svojih podložnikov sklenili z Benečani »trgovski sporazum«, ki se je nanašal na Kras in Istro (*in Carsiis et in Istria*). Vsi prebivalci goriških gospodstev Rihemberk, Švarcenek, Novi grad ter ostali iz te regije so lahko odtlej s svojo trgovsko robo svobodno potovali na beneška ozemlja Krasa in Istre in tam trgovali, in obratno beneški podložniki. Obe strani naj bi ceste (*stratas et vias regales*) vzdrževali varne za trgovce in druge popotnike, da bi s svojim premoženjem lahko brez ovir potovali sem in tja. Za kakršnokoli nasilje na cestah ali uničenje cest so bila določena pravila glede kaznovanja in povrnitve škode.⁴⁹⁴

Potek vojne pa je medtem šel v svojo, povsem nepričakovano smer, ki je bila za mnoge stare regionalne politične akterje usodna. Kralj Sigismund je podcenjeval vojaško sposobnost in odločnost beneške republike, ki se je poslužila celo plačanih atentatorjev, da bi se znebila trdovratnega monarha.⁴⁹⁵ Po koncilu v Konstanci se je leta 1418 zadrževal v Nemčiji in se zanašal na učinkovitost ekonomske zapore Benetk. Velike sile republike pa so 1419 začele osvajati Furlanijo in julija se je pod oblast Benetk predal Čedad (in z njim celotna tolminska gastaldija⁴⁹⁶). Patriarh Ludvik se je osebno podal po pomoč na Sigismundov dvor, od koder so šele novembra prišle ogrske čete 4000 (oz. 6000) mož, ki pa so bile pred Čedadom neuspešne. Beneški sili nič več ni stalo nasproti in leta 1420 so se kot domine predajali furlanski gradovi ter mestne komune: marca Feltre, aprila Beluno, maja Portogruaro, junija Videm, julija Gemona, Pušja vas (Ventzone), San Daniele in Tržič (Monfalcone).⁴⁹⁷

⁴⁸⁴ Senato misti, Atti 5, str. 313 (1411 XI 19)

⁴⁸⁵ Senato misti, Atti 5, str. 318 (1413 VI 21).

⁴⁸⁶ CDI IV, št. 965.

⁴⁸⁷ Celjski so po pridobitvi ortenburške dediščine izvajali blokado tudi na cestah iz Zgornje Koroške preko alpskih prelazov proti Salzburgu, ki so jih nadzorovali z mitnicami v Spittalu in Oberdrauburgu. Gl. Kosi, »Prometna politika«, str. 173–175.

⁴⁸⁸ ... comes Zillie ... precipiat omnibus suis capitaneis, chastellanis et mutariis ac aliis ejus officialibus et subditis quod ad hanc civitatem tergestinam libere et expedite conducere permittant victualia, et insuper de predicta civitate Tergesti dimittatur exportari et extrahere vinum, oleum, sal, ficus et alias res civium tergestinorum ... CDI IV, št. 959; Kosi, »Prometna politika«, str. 168.

⁴⁸⁹ Jamski (Lueger) so bili stara goriška ministerialna rodbina in dedni gradiščani v goriškem Lienzu na Koroškem. Konrad in njegov sin Pankrac sta še v dedni pogodbi s Habsburžani leta 1394 navedena med vodilnimi goriškimi deželani (gl. op. 452). Kmalu zatem sta Pankrac in Konrad Mlajši prenesla svoje težišče na Kranjsko, kjer se 1398 prvič omenjata kot gradiščana deželno knežjega gradu Jama (Predjama). Za Konradom je bil tržaški glavar tudi Pankrac. Trotter, *Die Burggrafen*, str. 35–36, 107 sl.; CDI IV, št. 957, 966, 972.

⁴⁹⁰ CDI IV, št. 957, 959; Cusin, *Il confine I*, str. 324–325.

⁴⁹¹ ... quod exportatio mercimoniorum de hac civitate versus partes Forojulii aut Goritie et Carsorum non sit futura dampnosa, maxime cum in predictis partibus et locis strate versus Tergestum omnibus patefiant, sine aliqua perscrutatione et stratarum inspectione seu custodia ... CDI IV, št. 962.

⁴⁹² ... si aliquis de Forojulio aut subditi comitum Goritie et subditi domini de Walsee ac etiam comitis de Zilie voluerint exportare ... remaneat in libertate et discretionem dominorum Capitanei et Judicum ... CDI IV, št. 963; Cusin, *Il confine I*, str. 325.

⁴⁹³ Baum, *Die Grafen*, str. 229; Doblinger, *Die Herren*, str. 428.

⁴⁹⁴ CDI IV, št. 964.

⁴⁹⁵ Wakounig, *Dalmatien*, str. 120 (op. 413), 124.

⁴⁹⁶ Tolminsko gastaldijo, ki je zajemala Kobarid z dolino Nadiže skoraj do Breginja, ter na drugi strani segala do vključno Idrije, je patriarh 1379 zastavil mestu Čedadu za šest let, vendar se ni več vrnila v njegove roke. Leta 1419 je skupaj s Čedadom prišla pod oblast Benečanov. Gl. Kos, *Urbarji I*, str. 44–45.

⁴⁹⁷ Cusin, *Il Confine I*, str. 309 sl., 313 sl.; Paschini, *Storia III*, str. 158 sl., 168 sl.; Wakounig, *Dalmatien*, str. 123 sl.

Vzporedno se je začelo tudi osvajanje preostanka oglejskih posesti v Istri ter celotne Dalmacije. Milje so že leta 1418 sklenile z Benečani pakt o nevtralnosti, kar pa jih ni rešilo dokončne podreditve poleti 1420, ko sta se predala tudi istrska Labin in Plomin. Najdlje sta se upirala Buzet (1421) in sosednji grad Pietrapelosa (1422).⁴⁹⁸ Nevtralni habsburški Trst je, kot že novembra 1418 prehod ogrske vojske, maja 1421 s strahom gledal prehod beneške vojske pod markizom Tadejem d'Este na jug, za končno podreitev Istre. Nevtralen je bil tudi Rajnpreht Walsee s svojimi posestmi na Krasu in v Istri, ki se je poleti

Karta 4. Politična situacija okrog leta 1425. Goriški teritoriji so bili omejeni na goriško grofijo z ozkim pasom na Krasu. Pazinska grofija v Istri je bila habsburška, podeljena v zastavo gospodom Walsee (1407–1435). Grofje Celjski so bili vladarji kraških prelazov: Vipave, Postojne in Loža. Benečani so leta 1420 ukinili posvetno oblast oglejskega patriarha in zasedli Furlanijo, Tolminsko ter oglejske posesti v Istri (Slovenski zgodovinski atlas, str. 88).

1421 pritožil beneški sinjoriji nad veliko škodo, ki jo je utrpel s strani beneške vojske v istrskih krajih Draguč, Svetvinčenat, Zminj, Lindar, Vižinada, Završje, Kršan, Sovinjak, plasti na odpeljanih živalih.⁴⁹⁹ Največje ponižanje pa so poleg patriarha morali doživeti grofje Goriški.

V teku koncila v Konstanci je goriški grof Henrik julija 1415 – osebno je bil prisoten – od kralja Sigismunda slavnostno prejel državne fevde, na prvem mestu grofijo Goriško.⁵⁰⁰ A ta simbolična gesta v nadaljnjem poteku dogajanja ni pomenila nič. Grofa Goriška sta bila v nadaljevanju vojne do konca Sigismundova zaveznika in Ivan Majnhard je celo prišel v beneško ujetništvo. Po popolnem polomu v Furlaniji maja 1420 sta sklenila z Benečani mir, kljub temu pa so ti dve leti kasneje zasedli celo samo Gorico.⁵⁰¹ Goriška sta jim bila tako prepuščeni na milost in nemilost. Do zaključnega dejanja je prišlo 1. novembra 1424, ko je grof Henrik na trgu Sv. Marka v Benetkah od doža kot pravnega naslednika oglejskega patriarha kleče sprejel vse nekdanje oglejske fevde.⁵⁰² Vsi goriški teritoriji so bili sicer ohranjeni v prvotnem obsegu, a politični premiki so bili kljub temu kolosalni. Večstoletna posvetna oblast oglejskega patriarha se je sesula.⁵⁰³ Beneški teritorij se je pomaknil do meja habsburškega Trsta in Walsejskega Devina (ki je bil avstrijski fevd), Trst pa je v Furlaniji izgubil pomembno tržišče.⁵⁰⁴ Vpliv Luksemburžanov, ki ga je bilo v tem prostoru čutiti skoraj celo stoletje, se je razblinil, goriški je postal neznatni, in ostali sta samo še dve velesili – pomorske Benetke ter kontinentalni Habsburžani. Na dokončni obračun pa je bilo potrebno počakati še dobrih 80 let. Ob popolnem premešanju kart v furlansko-kraško-istrskem prostoru so začeli Habsburžani, na čelu z Ernestom Železnim, igrati bistveno bolj aktivno vlogo na jugu svojih dežel. To se je pokazalo že konec leta 1423, ko se je Ernest v Radgoni pogodil s Hermanom Celjskim o vrnitvi vseh gospošteev, ki so jih njegovi predniki podelili Celjskim v zastavo.⁵⁰⁵ Kot je zapisal neznan minorit v Celjski kroniki, je Herman vojvodi vrnil

⁴⁹⁹ Senato misti, Atti VI, str. 19–20 (1421 VI 28); Cusin, *Il Confine I*, str. 325, 327; Doblinger, *Die Herren*, str. 428–429.

⁵⁰⁰ Schwind, Dopsch, št. 169; Štih, *Groffe*, str. 17–18; Baum, *Die Grafen*, str. 228; Wiesflecker, *Die politische Entwicklung*, str. 355–356.

⁵⁰¹ Paschini, *Storia III*, str. 168–169; Wakounig, *Dalmatien*, str. 125.

⁵⁰² CDI IV, št. 988; Štih, *Groffe*, str. 18; Baum, *Die Grafen*, str. 230; Wiesflecker, *Die politische Entwicklung*, str. 356; Paschini, *Storia III*, str. 178.

⁵⁰³ Patriarh Ludvik se je umaknil k svojemu zaščitniku Hermanu Celjskemu in je imel naslednje desetletje rezidenco v Celju. Wakounig, *Dalmatien*, str. 126

⁵⁰⁴ Kosi, *Potujoči*, str. 56; Gestrin, *Trgovina*, str. 73 sl.

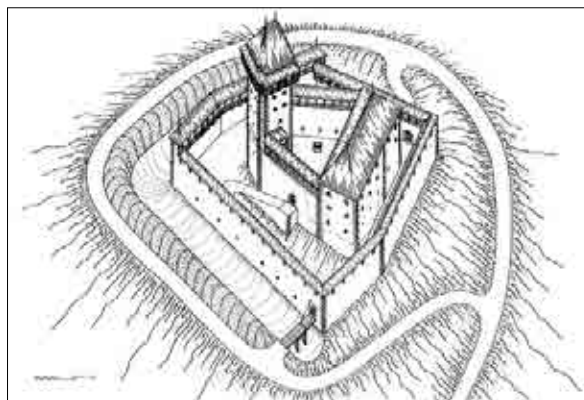
⁵⁰⁵ ... graf Herman ... herrschefen steten vesten merkhten und zehenden so er uns yetzund ledig gelassen und ingeantwurt hat die auch ir sez gewesen sind ... ÄRS, AS 1063, Žbirka listin, 1423 XII 19, Radgona (prepis CKSL); Štih, *Celjski grofje*, str. 241; Kosi, »Prometna politika«, str. 175.

⁴⁹⁸ CDI IV, št. 955, 973–978; De Francesci, *L'Istria*, str. 242 sl.; Cusin, *Il Confine I*, str. 314.

kar 14 gospostev, poleg Kranja, Kamnika, Novega mesta, Kostanjevice, Radgone tudi Postojno in še nekaj drugih.⁵⁰⁶ Med temi ostalimi je bila tudi Vipava. Herman je sicer z vračilom zavlačeval in še leto kasneje je Spodnjo Vipavo kot zastavno gospodstvo podelil svoji hčeri, goriški grofici Elizabeti,⁵⁰⁷ v Postojni pa je bil leta 1424 in še 1429 sodnik in mitničar njegov človek Mert s Smlednika.⁵⁰⁸ A najkasneje avgusta 1431 sta bili obe gospostvi v rokah vojvode in kasnejšega cesarja Friderika III., ki je urejal razmere na novo pridobljenih posestih. Ker je prihajalo na gospodstvih v Postojni, Vipavi in na Krasu do sporov z goriškim grofom Henrikom glede sodišč, meja, desetnin in drugega, je ukazal svojim pooblaščenecem – glavarju v Trstu Hansu Velseggerju, kranjskemu deželnemu upravitelju Juriju Guštanjskemu, oskrbnikoma Andreju Herbersteinu v Postojni in Sigmundu Rettwegerju v Vipavi ter upravitelju v Trstu Bonomu, naj vodijo razgovore z goriškimi predstavniki in potem o zadevi razsodijo.⁵⁰⁹ Podobno navodilo so tržaški glavar ter oskrbnika v Postojni in Vipavi dobili leta 1433, ko je šlo za spore med tema gospodstvom na eni ter walsejskima Premom in Senožečami na drugi strani – nekaj pustih walsejskih kmetij naj bi se zamenjalo za deželnoknežje.⁵¹⁰ Naslednje leto je šlo konkretno za spor glede vasi Šembije na Pivki, ki je bila del premskega gospodstva Walseejevcev, ter opuščene vasi Nariče (*Noritschach*), ki je sodila v župo Knežak kot del gospodstva Postojna. Pogajali naj bi se z walsejskimi predstavniki – Janezom Rajhenburškim, glavarjem v Devinu, na Krasu in v Pazinu (*hawbtman zu Tibein, auff dem Charst vnd ze Mitterburg*), Janezom Gornjegrajskim, oskrbnikom na Premu ter Jakobom Ravnaherjem, oskrbnikom Gotnika.⁵¹¹

Z vrnitvijo Postojne in Vipave se je končala šestdesetletna vloga grofov Celjskih kot gospodarjev kraških prelazov, ki so jih zvesto varovali za svoje habsburške gospode. Kljub temu da se je sedaj njihov neposredni vpliv v tem prostoru zmanjšal, pa sta se goriška grofa, ob pomanjkanju kakršne koli opore s strani Habsburžanov, tesno navezala na Celjske kot svoje glavne zaveznike. Grof Henrik IV. je bil zet Hermana Celjskega – že od leta 1402 je bil poročen z njegovo hčerjo Elizabeto – leta 1437 pa je s Friderikom in Ulrikom sklenil še medsebojno dedno pogodbo.⁵¹² V primeru, da umre brez moških potom-

cev, je grofijo Goriško ter vsa ostala gospodstva – s 24 poimensko navedenimi gradovi – zapustil Celjskim. Med gradovi so omenjeni Gorica, Krmin, Vipolže, Rihemberk, Švarcenek, Novi grad *am Karst* ter Hašperk.⁵¹³ To dejanje pa je bilo le del širšega političnega konteksta, ki se je tedaj napovedoval. Tudi grofje Celjski so namreč prestopili med »velike« – le dobre tri mesece prej so bili v Pragi s strani cesarja Sigismunda povzdignjeni med državne kneze, grofija Celjska pa v državneposredno kneževino.⁵¹⁴ Vsi njihovi teritoriji so bili na poti, da se kot samostojna dežela izločijo iz habsburških dežel. Celjski in Habsburžani so bili na robu vojne in obe strani sta iskali zaveznike – prvi marca 1437 pri svojih sorodnikih Goriških, drugi pa tri mesece kasneje pri krških grofih Frankopanih. Pet bratov Krških je vojvodam Frideriku in Albrehtu v zavezniški pogodbi, ki naj bi trajala deset let, obljubilo pomoč s kar 1000 konjeniki na Kranjskem, v Slovenski marki, na Krasu in v Istri.⁵¹⁵ Še istega leta je izbruhnila huda fajda, ki je s prekinitvami trajala do leta 1443. Kraškega konca – kjer ni bilo več celjskih posesti – se ni dotaknila, ni pa obšla Loža. Že v zgodnji fazi spopadov je prišlo do habsburškega pohoda na celjski Lož, kateremu so se na konjih in peš pridružili avstrijski podložniki iz Postojne ter Istre. Naskok na trg ni uspel in branilci so z uspešnim izpadom porazili napadalce in jim zaplenili prapore ter precej orožja. Kasneje je sledil še en pohod na Lož, ki pa je bil uspešen – trg so kljub

Slika 23: Grad Lož. Poskus rekonstrukcije podobe gradu v 15. stoletju (Igor Sapač, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji III/2: Med Idrijo in Snežnikom*, Ljubljana 2006, str. 107.

⁵⁰⁶ *Die Freien von Saneck und ihre Chronik*, str. 156–157; Štih, *Celjski grofje*, str. 241; Kosi, »Prometna politika«, str. 176.

⁵⁰⁷ Gl. op. 419.

⁵⁰⁸ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1424 III 22; 1429 VII 13 (prepis CKSL).

⁵⁰⁹ ... *von wegen gerichte, pimerkch, zehent oder welherlay das ev in vnseren herrschefften Adelsperg, Wippach, auf dem Karst oder andern ennden* ... HHSStA, AUR, 1431 VIII 27, Innsbruck.

⁵¹⁰ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1434 VIII 5 (insert listine 1433 VI 21, Innsbruck); prepis CKSL.

⁵¹¹ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1434 VIII 5 (prepis CKSL).

⁵¹² Wiesflecker, *Die politische Entwicklung*, str. 357–358; Baum, *Die Grafen*, str. 225.

⁵¹³ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1437 III 17, Lienz (prepis CKSL). Pogodba je naslednje leto dobila legitimacijo tudi s strani kralja Sigismunda. Gl. Wiesflecker, *Die politische Entwicklung*, str. 358.

⁵¹⁴ Štih, *Celjski grofje*, str. 243–245.

⁵¹⁵ ... *zehen ganncze Jare ... ze Krain, an der Winnischen march, auf dem Karst vnd zu Isterreich ... in zu hillf ziehen oder shikchen ... tausent mann, werlicher bezeugt ze rossen* ... Chmel, *Materialien I*, št. 27, str. 46; Štih, *Celjski grofje*, str. 247.

Slika 24: Prvotno goriški Novi grad na jugu Brkinov. Iz Valvasorjeve skicne knjige (posredoval dr. I. Sapač).

precejšnjim izgubam zavzeli ter požgali.⁵¹⁶ Vendar pa je Lož tudi po sklenitvi miru leta 1443 ostal v rokah Celjskih do izumrtja rodu 1456, ko je pripadel Habsburžanom. Morda v zvezi s temi dogodki so gospodje Šteberški, sicer že daleč od nekdanje slave in strahospoštovanja, ki so ga nekoč vzbujali v celotni regiji, med letoma 1444 in 1446 nazadnje izgubili tudi bližnji matični grad Šteberk, ki je 1446 že izpričan kot deželnoknežji urad.⁵¹⁷

Politična naveza Celjskih z Goriškimi in celjski vpliv v regiji pa še zdaleč nista izginila. Poleg veljavne dedne pogodbe iz 1437 je goriški grof Henrik leta 1443 sklenil novo zvezo s Celjskimi – njegov sin Ivan naj bi se poročil s hčerjo celjskega grofa Ulrika II., ki je na svojem dvoru prevzel tudi skrbništvo za mladega kneza. Nato se je začel politični pritisk kralja Friderika – oprt na avstrijsko plačilo za odkup bavarskega dela goriške dediščine (1392)⁵¹⁸ – za kar je na neuspešnih pogajanjih v Ljubljani 1449 terjal predajo kraških gradov Hašperka, Švarceneka in Novoga gradu.⁵¹⁹ V ozadju vladarjevega strahu je bil tajni dogovor, da bi Goriški s Celjskimi zamenjali svoje posesti na Goriškem za druge *in partibus Alemanie* – o tem so leta 1451 dobro vedeli tudi v Benetkah.⁵²⁰

⁵¹⁶ ... beschach ein zug von Oesterreich. Do machten sich auf die von Isterreich und von Adlspurg, die den von Oesterreich zugehören, und zugen für Laas zu ross und zu fuss und wolten den markt als im stegreiff mit einem sturm gewonnen ... darnach aber über etlich zeit do beschach aber ein zug für Laas, das wardt also gewonnen und ausgebrandt. *Chronik*, str. 86–87; Štih, *Celjski grofje*, str. 248; Šumrada, Nekaj iz srednjeveške zgodovine, str. 38.

⁵¹⁷ Šumrada, Šteberški, str. 56.

⁵¹⁸ Gl. op. 449.

⁵¹⁹ RKF 13, št. 153, str. 132; Wiesflecker, *Die politische Entwicklung*, str. 357, 360–361; Baum, *Die Grafen*, str. 234–239.

⁵²⁰ ... comes Cilie alias practicavit cum predicto comite ... accipiendi ea que tenebat in his partibus et dandi ei in concambium in partibus Alemanie ... Cusin, *Documenti*, št. 36, str. 58.

Celjski so očitno gojili velike ambicije v tej regiji. Z dedno pogodbo, ki so jo sklenili decembra 1451 še z Walseejci, bi pridobili celo mesto Reko – *vnser statt ze Sannd Veit am Phflam pey dem mer* – z vsem pripadajočim.⁵²¹ Vse omenjeno je pomenilo poseg neposredno v habsburške interese v severnem Jadranu in njegovem zaledju. Reka je bila poleg beneškega Koprata glavni konkurent Trsta.⁵²² Tudi zato si je cesar Friderik leta 1452 prizadeval pridobiti Benetke – sicer neuspešno – za vojaško zvezo proti Celjskim in Walseejcem – *contra comitem Cilie et dominos Valse*.⁵²³ Po smrti Henrika IV. leta 1454 je na čelo goriške hiše stopil mladi grof Ivan, ki je v začetku naslednjega leta sklenil medsebojno zavezniško pogodbo z Ulrikom Celjskim in tirolskim grofom Sigmundom, naperjeno prvenstveno proti cesarju Frideriku. Klavzule so zadevale pomoč v primeru napada na deželo enega ali drugega in obljubo o vzdrževanju miru, da bodo lahko podložniki varno potovali in trgovali.⁵²⁴ S smrtjo Ulrika Celjskega novembra 1456 pa je bilo celjske grožnje habsburškim interesom v širšem kraškem prostoru za vedno konec.

Kot je razvidno iz mnogih mirovnih sporazumov in zavezniških pogodb od 14. stoletja dalje, sta promet in trgovina postala izredno pomemben element visoke politike. V ozadju vsega so bili ekonomski interesi, temelječi na dohodkih od živahnega prometa in trgovine. Po beneški zasedbi Furlanije 1420 sta si resno stala nasproti le še beneška republika in Habsburžani in fokus konflikta se je osredotočil na dve pristanišči v Tržaškem zalivu – beneški Koper ter av-

⁵²¹ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1451 XII 13 (prepis CKSL).

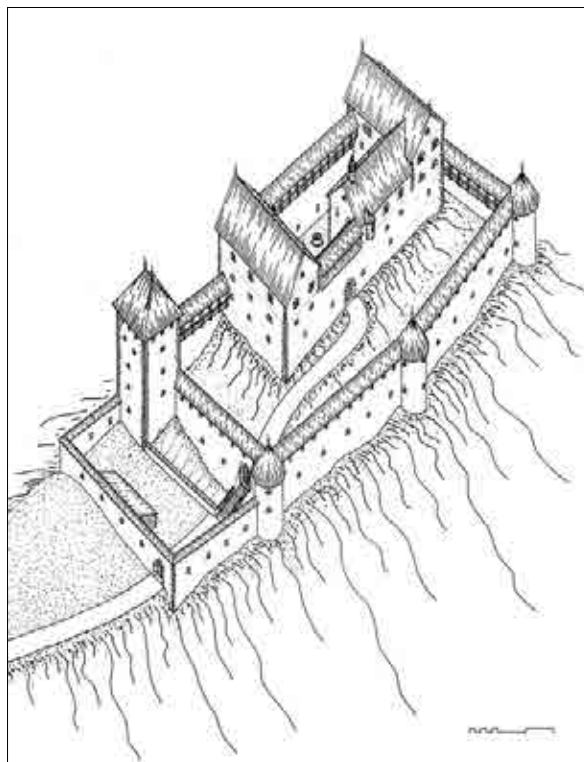
⁵²² Gl. Gestrin, *Trgovina*, str. 83 sl.

⁵²³ Cusin, *Documenti*, št. 38, 39.

⁵²⁴ MDC XI, št. 287; Wiesflecker, *Die politische Entwicklung*, str. 363; Baum, *Die Grafen*, str. 242.

strijski Trst. Začel se je ekonomski boj za trgovino iz notranjosti. Trst je imel na svoji strani gospodarje kontinentalnega zaledja in se je zavzemal za prisilno usmeritev trgovine na svoje pristanišče; Benetke pa so se zavzemale za svobodo kopenskih trgovskih poti, ki so omogočale prosperiteto njihovim istrskim mestom. Trst zaradi številnih problemov Habsburžanov v zaledju – nenazadnje v zvezi s Celjskimi – še do srede 15. stoletja ni dobil močnejše podpore svojih gospodov. Inicijativa je bila na strani same mestne komune in eden od ukrepov za poživitev trgovskih stikov je bilo povečevanje proizvodnje tržaške soli, ki je konkurirala beneškemu monopolu.⁵²⁵ Drugi ukrep pa je leta 1426 omogočila stalna finančna stiska Goriških. Tržaška komuna je od njih v zastavo prevzela veliko gospostvo Novi Grad v Brkinih⁵²⁶ in s tem dobila nadzor nad mnogimi potmi, ki so vodile tako v Trst in Koper kot preko Čičarije v beneška istrska mesta. Tja so takoj poslali posadko in v naslednjih letih učinkovito ovirali beneško trgovino.⁵²⁷ Leta 1439 je celo sam vojvoda Friderik opozoril meščane Trsta, da prebivalcev Kranjske, ki prihajajo z žitom, moko, mesom in drugo trgovsko robo, ne smejo siliti, da pridejo in prodajajo v Trstu, temveč imajo pravico iti kamorkoli in prodajati komurkoli.⁵²⁸ Začela se je prava ekonomska vojna in grofje Goriški so nadaljnje dogodke, čeprav na svojem teritoriju, lahko le pasivno opazovali. Do srede stoletja so se razmere bistveno nagnile v prid Trsta. Vojvoda in kmalu zatem kralj Friderik je začel utrjevati svojo neposredno oblast v zaledju in je pridobil tudi vrsto pomembnih prometnih oporišč. Že leta 1435 mu je bolj slučajno kot načrtno padlo v roke goriško gospostvo Planina oz. grad Hašperk. Bratje Jamski, nekdanji goriški ministrali, so bili namreč v sporu z goriškima grofoma glede starih pravic svoje rodbine. Ker več let ni prišlo do rešitve, je izbruhnila fajda in Jamski so 1435 zasedli Hašperk. Friderik je izkoristil priložnost in od njih oktobra za 5000 goldinarjev grad odkupil.⁵²⁹ Planina je bila za Goriške trajno izgubljena in vojvoda je imel že leta 1439 tam svojega oskrbnika, ki je pobiral mitnino.⁵³⁰

Sledil je Novi grad, formalno še vedno goriški, a v zastavi Tržačanov. Leta 1449, po sporih in medsebojni vojni med Trstom in Walseejci, so slednji zasedli Novi grad. Ob pomiritvi na Dunaju vpričo kralja Fri-

Slika 25: Obsežna zasnova goriškega gradu Hašperk pri Planini, ki ga je 1435 zasedel vojvoda Friderik IV. Od gradu do danes ni ostalo skoraj nič. Poskus rekonstrukcije podobe gradu v 16. stoletju (Igor Sapač, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji III/1: Med Planino, Postojno in Senožečami*, Ljubljana 2006, str. 17).

derika pa je ta zahteval predajo gradu, kar se je tudi zgodilo. Kmalu zatem ga je do preklica podelil nazaj mestu Trst, ki naj bi ga upravljalo v imenu vladarja in njegovih naslednikov – *ad tendendum gubernandum et regendum fideliter nostro ac heredum nostrorum nomine*.⁵³¹ Kralj si je tako prisvojil tudi Novi grad, ki nikoli več ni videl svojih pravih lastnikov Goriških. To dokazuje popolno nemoč goriških grofov, ki niso imeli več nobenega vpliva na dogajanje na Krasu. Leta 1456 je sledila še pridobitev dotedaj celjskega Loža,⁵³² ki ga je Friderik – sedaj že cesar – maja 1461 skupaj z dohodki urada in trškega sodišča dal v zastavo svojemu zvestemu tržaškemu škofu Antoniju

⁵²⁵ Gestrin, *Trgovina*, str. 73 sl.; Kosi, *Potujoči*, str. 56; Luger, *Kaiser*, str. 15.

⁵²⁶ CDI IV, št. 1000.

⁵²⁷ Gestrin, *Trgovina*, str. 76–79; Luger, *Kaiser*, str. 15.

⁵²⁸ CDI IV, št. 1027; GZL III, št. 52.

⁵²⁹ Trotter, *Die Burggrafen*, str. 45–48; Bizjak, *Ratio*, str. 136–137.

⁵³⁰ Na pritožbo ljubljanskih meščanov je leta 1439 Friderik ukazal oskrbniku na Hašperku Mihaelu Rajhenburškemu, naj ne uvaja novotarij in zvišuje mitnine (GZL III, št. 51). Leta 1453 pa je sporočil svojemu oskrbniku, naj uvede novo mitnino za popravilo razrušenega kamnitega mostu *zu der Albm vnder dem Hasperg*, ki močno ovira tovarnike in druge popotnike. GZL III, št. 62.

⁵³¹ ... occasione tractatum ex parte differentiarum inter quodam Reinpertus de Valse ex una et ... commune civitatis nostre Tergestine partibus ex altera vertentum habitorem Castrum novum sive castrum nove domus super Carstis positum, nobis de manibus ipsius de Valse assignatum ac traditum fuit ... Cusin, Documenti, št. 44, str. 69; RKF 13, št. 132, str. 121; Doblinger, Die Herren, str. 453–454.

⁵³² Cesar je oskrbništvu v Ložu skupaj s trškim sodstvom leta 1457 podelil Martinu Schnitzenbaumerju z Iga (RKF 13, št. 379, str. 245). Leta 1460 mu je na tem mestu sledil Herman Rauber. HHStA, AUR, 1460 II 13, Dunaj (prepis CKSL).

Goppu.⁵³³ Dotedaj so razmere dozorele in junija 1461 je cesar, ravno na iniciativo tržaškega škofa, podelil Trstu obsežen privilegij, ki je legalno omogočal izvajanje ukrepa prisilne poti in skladiščenja.⁵³⁴ Komuniji je za pet let oz. do nadaljnjega prepustil tržaško glavarstvo, dohodke od pristanišča in sodstva, gradova Mokovo in Prosek, ki sta branila mesto, mitnici Mokovo in Klanec pri Kozini, ter *de speciali gratia* dovolil preselitev obeh mitnic v mesto – *concedimus Mutam nostram in Mocho et Peterclanec in civitatem tergestinam transponere*.⁵³⁵ Prehod skozi mitninske postaje je bil obvezen in trgovci ter tovarniki so do tedaj po plačilu mitnine na teh dveh tržaških mitnicah lahko nadaljevali pot v Koper in druga beneška mesta. Sedaj pa je bilo mitnino potrebno poravnati v Trstu in vsa trgovina, namenjena v beneško Istro oz. dalje v Benetke, je tako morala skozi mesto, kjer je bilo potrebno robo tudi nuditi na prodaj (»skladiščno pravo«).⁵³⁶ Tržačani so to dosledno začeli izvajali in že julija 1461 so se predstavniki Kopra, Pirana in Izole pritoževali v Benetkah, da morajo potniki iz ogrskih in nemških krajev (*de partibus Hungarie aut Alemanie*) oziroma iz krajev nad Novim gradom (*supra Castrum Novum*) potovati skozi Trst, če hočejo k njim.⁵³⁷ Beneški dož je prepovedal vsem podložnikom republike trgovske stike s Trstom in svojim istrskim mestom ukazal pomorsko blokado mesta.⁵³⁸ Postavljeni so bili vsi pogoji za vojaški spopad.

Po poskusu pogajanj leta 1462 se je šele spomladi 1463 začela prava vojaška akcija. Februarja so iz Kopra poslali 80 konjenikov, da so zasedli goriške kraje Švarcenek, Lokve in Kačiče »na glavni cesti iz zgornjih krajev proti Trstu« (*strata magistra*). Tu naj bi zgradili utrdbo (*bastita*), iz katere bi lahko nadzorovali in blokirali promet proti Trstu. Za stroške gradnje so bili dolžni prispevati tako Koper kot Piran, Izola in Milje.⁵³⁹ Beneška flota je medtem blokirala mesto z morja, kopenska vojska pa je julija začela obleganje, ki je trajalo do srede novembra.⁵⁴⁰ Cesar Friderik

je pozval Jurija Črnomaljskega, glavarja Postojne in Krasa, ter vrsto drugih svojih uradnikov na Kranjskem k zbiranju sil za pomoč Trstu, skušal pa je tudi v maniri Sigismunda Luksemburškega organizirati široko koalicijo za gospodarsko blokado Benetk.⁵⁴¹ O obrambi Trsta s pomočjo Kranjcev podrobno poroča zelo malo znan vir, rimana kronika »*von de statt Triest*« Mihaela Beheima, pesnika na dvoru cesarja Friderika, nastala leto ali dve po dogodkih. Njegov glavni vir je bil Veit Perl s Frankovske, ki je bil med dogajanjem v mestu in je sodeloval pri obrambi. Kronika tako vsebuje dragocene podrobnosti, tudi glede kronologije.⁵⁴² Orambo mesta je konec avgusta prevzel Jurij Kozjaški, prej oskrbnik kranjskega Čušperka, ki je postal tržaški glavar.⁵⁴³ Prvega oktobra se je v mesto pod vodstvom Gašperja Črnomaljskega in Friderika z Vogrskega prebila okrepitev 800 oboroženih mož (*werliche man*) skupaj s 1000 pomožnimi silami kmetov.⁵⁴⁴ Nove okrepitev z udeležbo mnogih vodilnih kranjskih plemičev (Apfaltrer, Lamberger, Rauber, brata Luegerja/Jamska) so se v začetku novembra zbirale v Vipavi. Še preden pa so lahko doprinesle k spremembi položaja na bojišču, so se v Benetkah začela pogajanja, ki so 17. novembra 1463 pripeljala do sklenitve miru.⁵⁴⁵ Ta je bil za Trst skrajno neugoden. Benečanom so morali prepustiti mitnico Mokovo ter gradove Mokovo, Socerb ter Novi grad s pripadajočim gospostvom, ki je zajemalo velik del Brkinov.⁵⁴⁶ S tem so Benečani dobili v svoje roke precejšen del bližnjega tržaškega zaledja, ravno tisti del, ki je prej omogočal Tržačanom izvajanje prisilnosti ceste v Trst. Ta ukrep je bil sedaj onemogočen in v mirovni pogodbi tudi formalno ukinjen.⁵⁴⁷ Tovorniki na poti proti obalnim mestom so ponovno dobili svobodo izbire tržišča, cesta je bila odprta in svobodna (*strata remanet libera et aperta*), kar je bil tudi glavni beneški cilj, da so začeli vojno. Trstu sta bila tudi prepovedana izvoz soli po morju ter prodaja beneškim podložnikom, pod grožnjo, da jim bodo v nasprotnem porušili tržaške soline. S tem je mesto precej izgubilo na svoji gospodarski funkciji.

Goriški grofje pri dogajanju okrog Trsta 1463 niso imeli popolnoma nobene besede več. Sicer so jim Be-

⁵³³ HHStA, AUR, 1461 V 22, Lož (prepis CKSL); Tamaro, Documenti inediti, str. 31.

⁵³⁴ O prisilnosti cest in skladiščni pravici Kosi, *Potujoči*, str. 174 sl.

⁵³⁵ HKA, Urkunden, 1461 VIII 1; CDI IV, št. 1115; Luger, *Kaiser*, str. 16.

⁵³⁶ Po besedah beneškega doža: ... *mercatores venientes de partibus superioribus ad loca nostra, et e contra de locis nostris Istrie accedentes ad loca superiora cum mercationibus vel aliis rebus teneantur transitum facere per dictam Civitatem Tergesti, et in ea stare per certum spacium*. CDI IV, št. 1116; Luger, *Kaiser*, str. 22.

⁵³⁷ ... *astringuntur quicunque venientes de partibus Hungarie aut Alemanie sive de locis sitis de supra Castrum Novum ... ad loca et terras nostras ... et similiter accedentes de terris et locis ad partes superiores, ad faciendum iter per Tergestum ...* Senato mare, str. 262–263 (1461 VII 30).

⁵³⁸ CDI IV, št. 1116. Dož se je januarja 1462 pritožil podestaju Kopra, da je pomorska blokada Trsta nezadostna. CDI IV, št. 1118; Luger, *Kaiser*, str. 23.

⁵³⁹ ... *ad allogiandum in locis Suertcenich Corgnalis et Caciti Comitum Goricie super strata magistra qua ex partibus superioribus venit Tergestum*. CDI IV, št. 1128, 1130.

⁵⁴⁰ Luger, *Kaiser*, str. 23 sl.

⁵⁴¹ Luger, *Kaiser*, str. 27 sl.

⁵⁴² Podrobno Luger, *Kaiser*, str. 25.

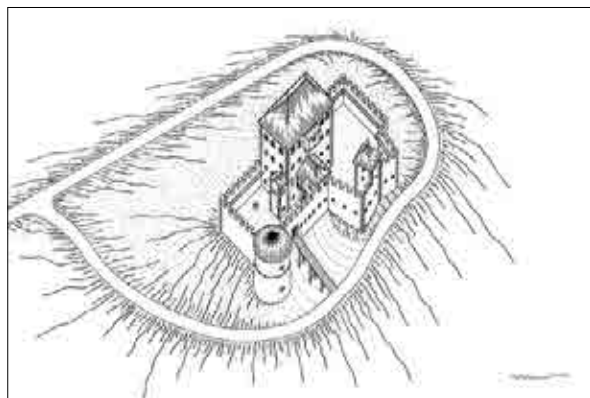
⁵⁴³ Funkcijo tržaškega glavarja je opravljal še do konca leta 1464. CDI IV, št. 1145; Luger, *Kaiser*, str. 35.

⁵⁴⁴ Luger, *Kaiser*, str. 29. To se približno ujema z navedbami milanskega odposlanca v Benetkah, ki je avgusta omenjal 2000 konjenikov, namenjenih kot cesarjevo pomoč Trstu. Cusin, Documenti, št. 52, str. 77.

⁵⁴⁵ Luger, *Kaiser*, str. 29–32; Gestrin, *Trgovina*, str. 78–79.

⁵⁴⁶ ... *Castrum Novum, castrum Mocho, et Bastita sive Crota Sancti Seruuli cum omnibus territoriis ...* CDI IV, št. 1140.

⁵⁴⁷ ... *quod strata remaneat libera et aperta ... et nullo modo forma vel ingenio mussolati aut alii quicquam sint venientes de partibus superioribus, vel aliunde, et redeunt, possint compelli aut adstringi contra eorum voluntatem eundi magis ad unum locum quam ad alium, sed omnes libere ire permittantur quo volent ...* CDI IV, št. 1140.

Slika 26: Novi grad. Gospostvo iz izjemnim prometnim pomenom so leta 1461 zasedli Benečani (do 1508). Poskus rekonstrukcije podobe gradu v 16. stoletju (Igor Sapač, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji III/3: Porečje Reke z Brkini, Ljubljana 2007, str. 93*).

nečani marca 1464 vrnili zasedeni grad Švarcenek,⁵⁴⁸ a trajno so izgubili Novi grad. Kras je postal poligon le dveh sil – cesarja in Benetk. Beneški teritorij se je s pridobitvijo Novega gradu razširil v samo jedro Krasa. Na drugi strani je cesar Friderik v naslednjih letih uspel nekajkratno povečati svojo kraško posest. Brata Walsee sta si junija 1464 razdelila družinsko dediščino – Volkangu so pripadli mesto Reka z mitnico, kaštela Veprinac in Moščenice, mesto Kastav z mitnico v Klani, grad Gotnik ter gospostvo Šembije, kar vse je ležalo na Krasu – *die alle gelegen sein am Karst*.⁵⁴⁹ Brat Rajnpreht V. pa je dobil na Krasu gradova Zgornji in Spodnji Devin z mitnico, grad in kaštel Senožče z mitnico in grad Prem.⁵⁵⁰ Wolfgang, ki je bil brez otrok, je svoj del s pogodbo že septembra 1465 zapustil cesarju Frideriku in ko je oktobra naslednje leto umrl so vladarju pripadle velike posesti ob Kvarnerju vključno z Gotnikom in Šembijami.⁵⁵¹ Na njegov pritisk je nato leta 1470 tudi Rajnpreht pristal, da mu proda svoj del, kar se je marca 1472 tudi zgodilo.⁵⁵² Cesar Friderik je s tem dokončno obvladoval Kras.

Tako so se politične razmere v zaledju primorskih mest ustalile, kar bi lahko poživilo trgovske stike. Vendar se je leta 1469 začelo obdobje najhujših tur-

ških vpadov na Slovensko, ki so prizadeli tudi Kras, Istro in celo Furlanijo. Turki so v letih 1470–1501 kar osemkrat prodrli na ozemlje Trsta in ostalih mest na obali ter šestkrat v Furlanijo.⁵⁵³ Glavni poti sta vodili s Hrvaške mimo Grobnika po Podgrajskem podolju na Tržaško ter dalje proti Tržiču in Furlaniji ali pa preko Kranjske in po Vipavski dolini proti Gorici. Do največjih vpadov v Furlanijo je prišlo v letih 1472 in 1477, vendar je bilo širše območje Krasa tudi v ostalih letih precej prizadeto, kar je vestno beležil koroški kronist Jakob Unrest.⁵⁵⁴ Septembra 1472 je velika turška vojska vdrla mimo Trsta in Tržiča v Furlanijo ter oplenila tudi širšo okolico Gorice. Benečani so se odzvali učinkovito. Na goriškem ozemlju – grof Lenart je leta 1465 kot njegovi predniki prevzel fevde od beneškega doža – so zasedli več krajev ob Soči, med drugim Fojano, Gradišče in Majnice ter mostišče pri goriškem mostu čez Sočo, in tu zgradili vrsto utrdb.⁵⁵⁵ Predvsem Gradišče je do 1479 postalo močna protiturska trdnjava in obenem tržno središče.⁵⁵⁶ Poleti 1476 so Turki vpadli iz Kranjske preko Blok, Cerknice in Postojne v Vipavsko dolino do Gorice, na povratku pa so še zavzeli Lož in ga požgali.⁵⁵⁷ Naslednje leto oktobra–novembra je sledil največji vdor v Furlanijo. Bil je prvenstveno udarec proti beneški republiki kot del medsebojne vojne, ki je potekala v Albaniji. Kljub beneškim posadkam v gradovih od Novega gradu, Socerba in Mokovega do trdnjav ob Soči so brez težav prišli čez soški most in prodrli v Furlanijo do Tilmenta in celo Piave, kjer so požgali več kot 100 vasi.⁵⁵⁸ Spomladi 1478 naj bi v Istro in Furlanijo prišlo celo 30.000 Turkov, vendar so bili tokrat Benečani dobro pripravljene in oskrbljene v trdnjavah, zato se je turška vojska usmerila ob Soči navzgor preko Kobarida, Bovca in Predela na Koroško. Januarja 1479 je prišlo do sklenitve miru, kar je kraškemu območju prineslo precejšnje olajšanje.⁵⁵⁹ S

⁵⁵³ Jug, *Turški napadi*, str. 14–29; Gestrin, *Trgovina*, str. 50–51; Czoernig, *Das Land Görz*, str. 565.

⁵⁵⁴ Novembra 1471: *chumen die Turckhen an der Kast an vill enndt und sunder, was enhalben der Wippach was, haben sy wasst verbert ...*; poleti 1474: *hat der Turckh ... einen grossen tayl an dem Kast verprannt und an lewt und guet perarwbt ...*; aprila 1475: *haben auf dem Kast einen unmasygen grossen schaden gethan mit landtverfuerung, rawb und prannndt ...*; oktobra 1476: *darnach sind ... wider auffgezogen an den Kast gein Reyynn und an vill enndten am Kast haben sich grossen schaden getan an lewtd und guet*. Unrest, str. 37–38, 43, 47, 66; Jug, *Turški napadi*, str. 15, 18, 19, 21.

⁵⁵⁵ Jug, *Turški napadi*, str. 15; Wiesflecker, *Die politische Entwicklung*, str. 368; Czoernig, *Das Land Görz*, str. 565.

⁵⁵⁶ Goriški grof Lenart se je leta 1495 pritožil cesarju, da trgovci odhajajo v Gradišče, ki ima tudi novo skladiščno pravico (*ain neue niederleg zu Gradisch*), kar škoduje Gorici, ki ima že od nekdaj pravico skladiščenja. HHStA, AUR, 1495 III 24 (prepis ČKSL).

⁵⁵⁷ ... *das her zoch wider von dem Kast gen Lasst. Do gewunen sy den marckht, das volck alles daraus gavangen und hingefuert wardt und der marckt ausgebrannt ...* Unrest, str. 63; Jug, *Turški napadi*, str. 20.

⁵⁵⁸ Jug, *Turški napadi*, str. 22–23.

⁵⁵⁹ Jug, *Turški napadi*, str. 24–25, 28–29.

⁵⁴⁸ ... *custodiam castris Svercerzenich magnifici domini comitis Gortie ... contenti fuimus et deliberavimus illud restituere dicto comiti facere ...* CDI IV, št. 1143.

⁵⁴⁹ ... *geslos vnd Stat zu Sand Veyt am Pflawm mitsambt der marwt, item das geslos Gutenegk ... item die stat Kesstaw ... die marwt zu Klan ... kassstel ambter vnd herschaft Sabinach am perg Sand Vieach, Veprinitz vnd Muschanitz die alle gelegen sein am Karst*. HHStA, AUR, 1464 VI 24.

⁵⁵⁰ ... *das geslos Ober vnd Nider Tibein mitsambt der marwt ... geslos vnd kassstel Senosetschach mitsambt der maut daselbs item das geslos Prem ... die alle gelegen sein an dem Karst* (kot v op. 549).

⁵⁵¹ Doblinger, *Die Herren*, str. 477, 482; Trotter, *Die Burggrafen*, str. 53; Luger, *Kaiser*, str. 13, 38.

⁵⁵² HHStA, AUR, 1472 III 12; Doblinger, *Die Herren*, str. 490–492; Trotter, *Die Burggrafen*, str. 53; Luger, *Kaiser*, str. 13, 38.

smrtjo sultana Mehmeda II. leta 1481 so se razmere umirile in 1483 je tudi ogrski kralj Matija Korvin sklenil s Turki premirje. Svoje načrte je usmeril v poravnavo računov s cesarjem Friderikom III., kar je leta 1485 Krasu prineslo popolnoma nepričakovan vdor ogrske vojske. Vir, ki govori o tem, je izredno zanimiv, ker ilustrira tudi upravno strukturo Krasa v tem času. Novembra 1485 so Lenart Herberstein, glavar Postojne in Krasa, Jurij Elacher, glavar v Devinu, ter Jurij Lamberger, oskrbnik Ortneka, izstavili cesarju račun za stroške ob ogrskem vpadu ter mu obenem poročali o dogajanju. Ko je tržaški glavar Gašper Ravbar prejel novice o namenu Ogrov se je obrnil na omenjene s prošnjo, da pošljejo v Trst okrepitev. Nikolaj iz Vipave je prišel z 32 najemniki in služil šest tednov. Iz postojnskega glavarstva je prišlo 120 kmetov, ki so jih plačali delno v hrani in delno denarju. Iz Planine, Hašperka in Jame je prišlo 65 kmetov, iz Završja in Momjana v Istri pa 56, ki so služili tri tedne. Devinsko glavarstvo je dalo 20 kmetov in najelo še deset ladij (brigantin) za dva tedna. Oskrbnik na Planini je za obrambo gradov Hašperka in Jame najel 16 najemnikov. Stroški v celoti so bili namenjeni za oskrbo branilcev z mesom, vinom, kruhom, lesom, ovsom, senom in slamo. Posebej je bil nabavljen soliter za pripravo smodnika v Trstu. Stroški so šli tudi za sle po kopnem in morju, ki so šli k vojvodi Sigmundu, k beneškemu dožu, trikrat v Pordenone, Pazin in na Reko ter k podestajem v Rovinj, Pulo in Ancono. 24. septembra se je res začel ogrski pohod pod vodstvom slavonskega bana ter Jakoba Szekelija (glavarja tedaj zasedenega Ptuja) preko Metlike, Kočevja, Ribnice in Postojne proti Trstu. Ker napad na mesto ni bil več presenečenje in je bil Trst dobro branjen, so zavzeli stolp pri Proseku in se nato utaborili pri Štivanu. Szekeli se je s 1000 možmi napotil proti Pordenonu, po morju pa sta ga spremljali dve ladji z nekaj sto pešci in ognjenim orožjem. Ker ta pohod ni uspel, so se vrnili in vojska se je 4. oktobra pobrala nazaj, od koder je prišla.⁵⁶⁰

Kljub negotovostim v času turške groznje se je trgovska menjava med slovensko notranjostjo in Primorjem bolj ali manj redno nadaljevala in prav tako konkurenca med beneškimi mesti in habsburškim Trstom. Leta 1478 je cesar Friderik ponovno začel uveljavljati obveznost ceste skozi Trst. Ker so tovarniki z žitom na poti v beneško Istro uporabljali cesti skozi Mokovo in Novi grad (ki sta bila pod beneško zasedbo) namesto skozi Trst, kar je cesarsko komoro prikrajšalo za dohodke od tržaškega žitnega skladišča, tehtnice in mitnice, je vladar ukazal tržaškemu glavarju, da morajo izdajati tovarnikom potrdila (bolete), da so šli na Beneško skozi Trst – *dis strass durch Triest seien gefarn* –, kar so morali kasneje pokazati oskrbnikom v Ložu, Postojni ali Vipavi, drugače so

jim robo lahko zaplenili.⁵⁶¹ Na pritisk Benečanov je cesar sicer leta 1486 s pogodbo ponovno obljubil, da je cesta iz Kranjske v Istro svobodna in odprta vsem trgovcem in drugim,⁵⁶² a do 1489 je dejansko še zaostрил privilegij Trstu in zahteval, da gre vsa roba, namenjena na Beneško, skozi tržaško mitnico.⁵⁶³ Tozadevne privilegije je mestu kasneje potrjeval tudi cesar Maksimiljan, leta 1499 pa je bil na novo organiziran tudi zapleten mitninski sistem, ki je dovoljeval pot po drugih poteh, a ob obveznem plačilu postojnske, senožeške in tržaške mitnine, kateri bi se sicer ognili.⁵⁶⁴ Vse poti so vodile h končnemu vojaškemu obračunu med obema silama.

A med njima je še vedno stal goriški grof Lenart z grofijo Goriško, ki je zajemala precejšen pas na matičnem Krasu od Dornberka in Rihemberka do Švarceneka (karta 4). V primežu dveh velesil je kljub vsemu uspel obdržati ravnotežje s tem, da se je 1480 oprl na tretjo – ogrskega kralja Matijo Korvina, ki mu je v primeru ogroženosti obljubil vojaško pomoč. Ob tem diplomatskem uspehu se je ob črti beneških trdnjav na prehodih čez Sočo, ki so jih postavili na goriškem ozemlju (zlasti Gradišče),⁵⁶⁵ začel bolj suvereno zopredstavljati Benečanom in ovirati trgovino, kar je leta 1486 skoraj pripeljalo do vojne. V tem času pa je niti avstrijske politike za starim cesarjem Friderikom že prevzemal mladi kralj Maksimiljan, ki je imel v Italiji sveže in velike ambicije. Grofija Goriška s prehodi čez Sočo je v njih igrala veliko strateško vlogo. Enako strateško vlogo je igrala za beneško republiko, ki bi si z njeno pridobitvijo zaokrožila in utrdila teritorij na meji s cesarstvom. Začelo se je desetletje diplomatskega boja za goriško dediščino.⁵⁶⁶ Kljub temu da so bila goriška ozemlja na Krasu že povsem obkrožena s cesarjevimi gospostvi (Devin, Vipava, Senožeče) ter beneškim ozemljem (Novi grad), je grof Lenart še samostojno razpolagal s svojimi posestmi. Še leta 1489 je Janezu z Novega gradu podelil fevde njegovega deda. Temu so bili zaplenjeni, ker je bil grofu dolžan za upravo gradu, urada in sodišča Švarcenek ter mitnice, urada in sodišča Lokev. Razpolagal je tudi v fevdi v gospostvu Novi grad, čeprav so sam grad zasedli Benečani. Tako je lahko bratom Novo-

⁵⁶¹ Chmel, *Urkundliches*, št. 129, str. 122; Gestrin, *Trgovina*, str. 87. Premeteni kranjski tovarniki so takoj izumili način, kako se „legalno“ izogniti plačilu tržaških dajatev. O tem CDI IV, št. 1198 (1478 II 22).

⁵⁶² ... *quod strata que ex partibus superioribus et Carnioliae versus Istriam ducit, esse debeat et sit in futurum patens et libera omnibus mercatoribus at aliis eundi et redeundi cum omnibus victualibus, bladis et rebus suis* ... CDI IV, št. 1236; Gestrin, *Trgovina*, str. 88.

⁵⁶³ Znano iz cesarjevega mandata oskrbniku Fridrihštajna glede njegovih podložnikov: ... *was sy furan kauffmansgut auf das Welbisch furn, das sy damit gen Triest komen und unns mautt und furfartht, als sich geburt, davon betzallen*. Schwind, *Dopsch*, št. 226, str. 417.

⁵⁶⁴ Gestrin, *Trgovina*, str. 88 sl.

⁵⁶⁵ Gl. op. 556.

⁵⁶⁶ Wiesflecker, *Die politische Entwicklung*, str. 371–384.

⁵⁶⁰ HHStA, AUR, 1485 XI 27 (prepis CKSL); objava Tamaro, *Documenti inediti*, str. 42–44.

grajskim 1489 podelil dvora po Novim gradom ter hube v Račicah, Starodu, Povžanah in Hotični – *alles in newnharwser gericht auff dem Karst gelegen*.⁵⁶⁷ Kralj Maksimiljan je v začetku 1490-ih let uspel navezati pristne odnose s starim goriškim grofom, ki je bil brez otrok, in je vse napore usmeril v sklenitev dedne pogodbe, ki je goriškemu ostala še kot edini diplomatski adut. Z Benečani pa se je kralj 1493–1495 že neposredno pogajal o bodoči delitvi goriške grofije. Grof Lenart je kralju oziroma avstrijskim posadkam najprej odprl svoje preostale furlanske gradove (Krimin, Belgrado, Codroipo, Castelnovo, Latisano), februarja 1497 pa jih je s pogodbo dokončno prepustil, v zameno pa od Maksimiljana dobil Vipavo ter nekaj gospostev na Zgornjem Koroškem.⁵⁶⁸ Negotovosti je bilo konec s smrtjo goriškega grofa v Lienzu 12. aprila 1500, ko je tik pred smrtjo določil za dediča kralja Maksimiljana. Že 20. aprila je kranjski deželni glavar Viljem Turjaški s 30 konjeniki zasedel grad in mesto Gorico ter prevzel celotno grofijo za kralja Maksimiljana.⁵⁶⁹

Usoda slovenskega Primorja ob koncu srednjega veka je bila zatem odločena na bojnem polju. Maksimiljanova vojna z Benetkami v letih 1508–1516 je imela izjemen vpliv na širše območje Goriške, Krasa in Istre, ki ga tukaj v podrobnostih ne moremo predstaviti. Sicer je bilo to bojišče le obrobni del velike vojne v severni Italiji, ki je bila ena najobsežnejših in uničujočih v Evropi pred 30-letno vojno, in v katero so bile vpletene sile od Avstrije do Francije in Španije. V začetku vojne 1508 so Benečani zasedli vse ozemlje do kraških prelazov vključno z Gorico, Devinom, Trstom, Vipavo, Postojno, Reko in Pazinsko grofijo v Istri. Š protitudarcem naslednje leto so avstrijske sile pridobile vse nazaj, zasedle beneški Tolmin, leta 1511 Gradišče ob Soči in začasno celo Videm in Čedad. Izčrpavajoča vojna, v kateri so Benečani 1510 oplenili in požgali Reko, se je vlekla do premirja leta 1516 (dokončen mir 1521).⁵⁷⁰ Končni rezultat je bil, da so bili k habsburškim deželam priključeni zgornje Posočje (Bovec, Kobarid, Tolmin, Idrija), Gradiška z Gradiščem ob Soči in Oglejem, na Krasu pa gospostvi Novi grad in Socerb. Tako so bile za nadaljnja tri stoletja zarisane zahodne meje habsburških dežel na Slovenskem.⁵⁷¹

Dežela Kras ?

Na koncu naj opozorim še na zapleten pravno-

zgodovinski problem, ki bi zahteval samostojno razpravo, zato bom le izpostavil nekaj dejstev. Kot je bilo prikazano, je Kras najkasneje od druge polovice 13. stoletja imel lastno identiteto poleg sosednjih pokrajin Furlanije, Istre in Kranjske. Ne omenja se več kot del katere koli druge pokrajine, temveč samostojno – v neštetihih virih je govora o dogajanju na Krasu, občasno tudi o prebivalcih, Kraševcih. V teku 14. stoletja je tako v Furlaniji kot na teritorijih goriških grofov in na Kranjskem prišlo do oblikovanja dežel v ustavno-pravnem smislu – političnih tvorb z upravno/pravno strukturo in sestavnimi elementi kot so deželno pravo, deželno plemstvo (»deželani«), deželno plemiško (»ograjno«) sodišče, upravni organi (deželni glavar idr.).⁵⁷² V Furlaniji se je razvila dežela oglejskega patriarha, v virih imenovana kar *Patria*, na Goriškem in na Krasu pod goriško oblastjo je nastala grofija Goriška, v notranji Istri pa tako imenovana Pazinska grofija goriških grofov.⁵⁷³ K določeni deželi so nemalokrat sodili tudi ločeni teritorialni sklopi, ki so imeli istega gospoda. Tako sta bili gospostvi Vipava in Lož v času oblasti oglejskega patriarha v prvi polovici 14. stoletja nedvomno del dežele Furlanije, saj sta bili zastopani v furlanskem parlamentu (npr. 1327, 1352).⁵⁷⁴ Tu je veljalo furlansko pravo; patriarh je na primer na Loškem leta 1269 podeljeval fevde *iuxta consuetudinem Aglegensis provincie*, torej po oglejskih pravnih običajih.⁵⁷⁵ Po prenehanju oblasti patriarha in nastopu drugih gospodov se je vez s Furlanijo nedvomno prekinila, ostali pa so morda sledovi furlanskih pravnih običajev. V Vipavi pod oblastjo celjskih grofov leta 1387 je upravitelj Katarine Celjske v sporu glede posesti razsojal *mit landez gewizzzen vnd nach landez rechten ze Wippach*, oziroma *mit dem rechten nach landez sytten vnd gewonhait alz in die gemain vnd daz lantwolk ze Wippach derfunden hat*. Govora je torej o »deželnem pravu na Vipavskem« oziroma o »pravu po deželnih običajih, kot so se oblikovali v vipavski skupnosti«. Podrobnosti o tem sicer ne poznamo, lahko pa domnevamo vpliv furlanskega prava. Vsaj toliko zanimiv je primer s sosednjega gospodstva Postojna, ravno tako iz časa oblasti grofov Celjskih. Prodaja hiše v trgu Postojna je leta 1429 potekala *nach kauff vnd lanndesrechten am Karst*, torej nič manj kot po kraškem deželnem pravu.⁵⁷⁷ To ni bil osamljen primer. Goriški vazal Gašper z Novega gradu je 1440 dobil ženino doto *als heyratguets recht vnd landesrecht am Karst ist*.⁵⁷⁸ Torej je obstajalo neko specifično pravo za kraško regijo, na

⁵⁶⁷ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1489 III 10 (dve listini; prepisa CKSL).

⁵⁶⁸ Wiesflecker, Die politische Entwicklung, str. 376–382; Baum, Die Grafen, str. 285. Vipava je bila kasneje po Maksimiljanovi vojni z Benetkami šele ok. leta 1528 dokončno priključena Kranjski. Gl. Hauptmann, *Nastanek*, str. 148.

⁵⁶⁹ Wiesflecker, Die politische Entwicklung, str. 380–382; Baum, Die Grafen, str. 291.

⁵⁷⁰ Podrobno Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, passim.

⁵⁷¹ Gl. *Slovenski zgodovinski atlas*, karta na str. 99.

⁵⁷² Podrobno Nared, *Dežela*, str. 55 sl., 96 sl.

⁵⁷³ Za goriške teritorije gl. Štih, *Goriški*, str. 149 sl., 157 sl., 172 sl.

⁵⁷⁴ PF I/1, št. 79, str. 68; PF I/2, št. 158, str. 159; Komac, *Od mejne grofije*, str. 256.

⁵⁷⁵ UBKr II, št. 395.

⁵⁷⁶ GZL IX, št. 42.

⁵⁷⁷ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1429 VII 13 (prepis CKSL).

⁵⁷⁸ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1440 XI 6 (prepis CKSL).

katera gospostva pa je bilo aplicirano, ostaja za sedaj odprto. S širjenjem vpliva kranjskega deželnega gospostva – Habsburžanov – in njihovih kranjskih vazalov se je v kraški prostor širil tudi vpliv kranjskega deželnega prava. Lep primer je iz leta 1453. Nikolaj Jamski, sicer glavar walsejskega Krasa, je podaril samostanu Bistra hišo s parcelo v Št. Vidu (Podnansu), v vipavskem gospostvu, kar je posedoval po deželnem pravu Kranjske in Krasa – *nach landes rechten in Krain vnd auff dem Karst*.⁵⁷⁹ Kako se je to prepletalo, ni jasno. Droben indic o tem lahko vidimo v listini iz 1456, ko sta Andrej Stettner, tržan Loža, in njegova žena, istemu Nikolaju Jamskemu prodala več vinogradov v vipavskem gospostvu, in to »po deželnem pravu in običajih«.⁵⁸⁰ V primeru sporov pa bi razsojal »deželni knez ali naš knez Celjski ali njegov glavar, ki je v Ložu«. Čeprav je bila posest na Vipavskem, bi razsojal deželni knez oziroma gospod prodajalcev, loških tržanov, torej Kranjcev. Drugače pa je bilo na walsejskih gospostvih, ki so šla očitno po poti razvoja v samostojno deželo.

V walsejski upravni terminologiji je Kras pomenil celoten sklop njihovih primorskih posesti – od Devina preko Senožeč, Prema, Gotnika do Reke, Veprinca in Moščenic. To lepo kaže delilna pogodba med bratoma iz leta 1464, kjer so vsa poimensko našeta gospostva ležala na Krasu – *alle gelegen sein am Karst*.⁵⁸¹ Na posameznih gospostvih so imeli svoje gradiščane oziroma oskrbnike (v Senožečah, na Premu, Gotniku idr.), za cel teritorij pa glavarja, ki je imel sedež v Devinu in se je običajno imenoval *hauptman zu Tibein vnd auff dem Karst*.⁵⁸² Poleg njega sta bili še glavarstvi na Reki in v Kastvu, ki sta imeli pristojnosti za mestne teritorije; reško za ozemlje, običajno imenovano *terra Fluminis sancti Viti*, kastavsko pa za mesto Kastav ter kaštela Veprinac in Moščenice. Glavar v Devinu je bil obema nadrejen in je na primer kot namestnik gospodov z Walseeja razsojal sodne pritožbe tudi na Reki.⁵⁸³ Tu imamo torej nek obsežen zaključen teritorij z imenom Kras pod oblastjo istega gosпода. V nekaj virih imamo izpričan obstoj kraškega deželnega prava in ni zanemarljivo, da leta 1453 o njem govori ravno walsejski kraški glavar.⁵⁸⁴ Bistveni pogoj, da bi se walsejska gospostva lahko transformirala v pravo deželo, pa je pridobitev vrhovne sodne oblasti – krvnega sodstva. In ravno to se je zgodilo že leta 1434. Cesar Sigismund je Rajnprehtu Walseeju podelil krvno sodstvo za vsa njegova gospostva, izrecno tudi na Krasu in v Istri: *den ban uber das blut zu richten umberal in synen herschefften und*

gerichten ... und uff dem Charst und in Isterreich, kar jim je 1450 potrdil tudi kralj Friderik.⁵⁸⁵ To je bil velik privilegij in Wolfgang Walsee se je na svojih gospostvih smatral za deželnega gosпода. Ko je leta 1460 podeljeval plemstvo svojemu meščanu na Reki, se je imenoval »gospod Devina in Krasa« – *dominus Duini et Carsiae*.⁵⁸⁶ Kaj pa deželno plemstvo? Iz septembra 1458 imamo izjemno zanimiv vir – izčrpno poročilo kraškega glavarja Nikolaja Jamskega svojim gospodom o nedavnem dogajanju. Walseeja sta bila tedaj pristaša vojvode Albrehta VI. proti njegovemu bratu, cesarju Frideriku, in napetosti so bile občutne tudi na Slovenskem. Cesarjev zaveznik Jurij Mosheimer je s 74 možmi oropal walsejske podložnike iz Kastva 1500 glav govedi, ki so se pasle pri Gotniku. Andrej Jamski, glavar na Reki, in Henrik Gornjegrajski s 50 kmeti z Gotnika⁵⁸⁷ so se spopadli z vsiljivci in pridobili čredo nazaj. Naslednji dan se je glavar Nikolaj Jamski pri Gotniku zbral *mit der ganzen Landschaft* – torej s klicem deželanov – in udaril preko hrvaškega ozemlja grofa Štefana Frankopana do gradu Kostela ob Kolpi, kjer se je utrdil Mosheimer. Do obleganja ni prišlo in Jamski se je s svojo vojsko in s plenom varno vrnil preko cesarjevih gospostev Kočevja in Ribnice (ter Postojne – pismo je bilo spisano v gradu Jama).⁵⁸⁸ Termin *Landschaft* pomeni deželno plemstvo in tu imamo očitno opraviti s takšno skupnostjo, ki je imela zavest pripadnosti skupnemu teritoriju in gospodu. Pri tem je izredno pomemben indic, ki nakazuje, da je walsejsko kraško plemstvo celo posedovalo lasten privilegij. Leta 1523, ko je notranjeavstrijskim deželam zavladał Ferdinand I., so k njemu na Dunaj prihajala deželna poslanstva. Kot omenja Dimitz, naj bi bilo med njimi poslanstvo Kraševcev, ki je vladarja zaprosilo za vidimus svoboščin, ki so jim jih za zasluge in viteška dejanja podelili njihovi gospodje Devinski in Walseeji. Nadvojvoda si je pridržal odločitev do nadaljnega in o zadevi več ni znanega.⁵⁸⁹ Se pa na to navezuje drug enako pomemben podatek – da je na augsburškem generalnem zboru leta 1526 kraško plemstvo – *adel am Karst* – nadvojvodi predložilo prošnjo za potrditev privilegijev (*freiheit und privilegium*), kot jih je njim in Istranom podelil cesar Friderik (III.).⁵⁹⁰ Šlo je nedvomno za potrditev nekega privi-

⁵⁷⁹ HHStA, AUR, 1453 V 31 (prepis CKSL).

⁵⁸⁰ ARS, AS 1063, 1456 IX 19 (prepis CKSL).

⁵⁸¹ Gl. op. 549, 550.

⁵⁸² HHStA, AUR, 1434 VIII 5; 1459 VI 9 (prepisa CKSL); GZL VI, št. 27; Trotter, *Die Burggrafen*, str. 52–53; Luger, *Kaiser*, str. 38, 41.

⁵⁸³ Žontar, *Kastavščina*, str. 161–166.

⁵⁸⁴ Kot v op. 579.

⁵⁸⁵ Schwind-Dopsch, št. 178, str. 336; RKF 13, št. 164; Doblinger, *Die Herren*, str. 442, 457, 515; Žontar, *Kastavščina*, str. 166–167.

⁵⁸⁶ CDI IV, št. 1110.

⁵⁸⁷ Kot kaže listina iz leta 1469, je bil Henrik Gornjegrajski walsejski in kasneje tudi cesarjev oskrbnik na Gotniku. ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1469 VII 19, Gradec (prepis CKSL).

⁵⁸⁸ Kopija 1458 IX 3, Jama, v Deželnem arhivu v Linzu. Po Doblinger, *Die Herren*, str. 470–471 in op. 2; prim. Trotter, *Die Burggrafen*, str. 52–53.

⁵⁸⁹ Dimitz, *Geschichte Krains II*, str. 105, citira *Landschaftliches Archiv*, Fascikel 207, Landhandfeste. Prim. Hauptmann, *Nastanek*, str. 147.

⁵⁹⁰ ... *allem adel am Karst von kay. Friderich hochlöbl. gedechtnus gleicherms als denen von Isterreich freiheit und privilegium geben sein worden* ... Levec, *Die krainischen Landhandfesten*,

legija, ki ga je cesar podelil po pridobitvi walsejskih teritorijev 1466/72, ko so se kraška gospodstva združila pod njegovo oblastjo. Morda ravno na osnovi že starejših devinsko/walsejskih privilegijev. Žal za sedaj o tem ni podrobnejših podatkov oz. raziskav. Kakorkoli že, neke svoboščine v 15. stoletju pač predpostavljajo že obstoj deželnega plemstva (*Landschaft*). Ne dvomimo pa lahko, da so se Walsejci na svojih kraških gospodstvih smatrali za samostojne deželne gospode. Nastopali so neodvisno od kranjskega gospoda, cesarja Friderika in, kot smo videli, celo proti njemu.⁵⁹¹ Navzven so nastopali knežje – v sporu s tržaškim stolnim kapitljem glede patronatstva nad župnijama Trnovo pri Ilirski Bistrici in Tomaj na Krasu so leta 1433 samostojno apelirali na papeža in nato sprožili proces na cerkvenem koncilu v Baslu. Papež Rajnprehta Walseeja v svojem odgovoru imenuje *comes et dominus in Duyno*.⁵⁹² Njihov teritorij s samostojnim pravom, deželnim glavarjem in plemstvom (deželani) je bil na dobri poti v samostojno deželo. Nenazadnje so imeli odlični primer v neposredni sosesčini, Pazinski grofiji v Istri, ki so ji sami vladali v letih 1407–1435⁵⁹³ in ki je imela samostojen ustavno-pravni položaj, vključno z deželnim privilegijem. Leta 1433 so imeli celo skupnega glavarja za svoja kraška gospodstva in Pazinsko Istro – *hawbtman zu Tibein, auff dem Charst vnd ze Mitterburg*.⁵⁹⁴

Še boljši pogoji za nastanek dežele na Krasu so nastali po združitvi gospodstev pod cesarjevo oblastjo v letih 1466/72. Friderik je že prej priznaval regiji določeno »kvazi« deželno samostojnost. Samo tako si lahko razlagamo zelo zgovorno listino iz leta 1444, ko se je za ukrepanje proti Frideriku Čreteškemu obrnil na svoje deželane »Kranjske, Marke, Istre in Krasa« – *vnser landschaft in Krain, an der March, zu Ysterreich vnd am Karst*.⁵⁹⁵ Prve tri so res bile ustavno-pravno samostojne dežele, z deželnim privilegijem. Kras pa ga je morda dobil ravno od cesarja Friderika. Po pridobitvi velikih kraških gospodstev Postojne, Vipave in Hašperka je bil sredi stoletja za Kras pristojen glavar v Postojni, kot kažejo viri iz leta 1453 – *hawbtman am Karst vnd zu Adelsperg*. V njegov delokrog, torej v okvir Krasa, sta sodila tako Hašperk s tamkajšnjo mitnico kot Vipava.⁵⁹⁶ V naslednjih desetletjih je očitno potekalo neproblematično poenotenje Krasa pod cesarjevo oblastjo. Že po pridobitvi prvega dela walsejske dediščine leta 1466 (gospodstva ob Kvarnerju)

je walsejski kraški glavar v Devinu Nikolaj Jamski obenem služil cesarju in je bil oskrbnik Vipave ter od 1468 glavar Trsta, walsejski oskrbnik v Senožečah Jakob Raunacher pa je bil po letu 1466 obenem cesarjev glavar v Kastvu (od 1468 na Reki).⁵⁹⁷ Po priključitvi ostale walsejske zapuščine leta 1472 (Devin, Senožeče, Prem) lahko domnevamo tendenco po še večji centralizaciji. Na poskuse upravnih sprememb lepo kaže kolebanje v nazivih oz. pristojnostih določenih uradov. Jurij Črnomaljski je bil leta 1470 glavar Trsta, Postojne in Krasa, 1477 glavar Postojne in Krasa (*in Adelsperg et in Carsis capitaneus*), Nikolaj Ravbar 1478 in 1482 glavar Trsta in Pazinske grofije v Istri, Gašper Ravbar pa 1484 in 1485 glavar Trsta, Pazinske grofije in Reke.⁵⁹⁸ Ob vdoru Ogrov leta 1485 je bil za Kras pristojen glavar Postojne Lenart Herberstein (*hawbtman zu Adelsperg vnd am Karst*), glavar v Devinu pa je bil le še *hawbtman zu Tywein*.⁵⁹⁹ Devin je izgubil vlogo kraškega upravnega središča. Zanimivo pa je dejstvo, da ime Kras v 1490-ih letih izgine iz uradnih nazivov. Za celotno regijo je bil leta 1493 in 1501 pristojen Gašpar Ravbar kot glavar Postojne, Reke in Devina oziroma 1494 kot glavar Postojne, Reke in Trsta.⁶⁰⁰ Kljub temu pa je Kras kot upravna regija seveda obstajal dalje. Ko je Korošec Jakob Unrest govoril o turškem vpadu leta 1476 je smatral Kras za del Kranjske: Turki so prišli skozi tri dežele – Koroško, Slavonijo in Kranjsko s Krasom (*Krayn mitsambt dem Kast*).⁶⁰¹ Na drugi strani pa nalletimo v cesarjevem urbarju za gospodstvo Prem iz leta 1498 na čisto presenečenje. V njem je navedba, da so vsi, ki posedujejo viteško kmetijo, dolžni nositi pisma deželnega gospoda »v deželi na Krasu« (*in dem lannd Karsl*), kamor bi jih poslal okrbnik, najdlje pa do Ljubljane. Kras je bil v viru samih cesarjevih uradnikov smatran za deželo!⁶⁰² Ob tem ne bi bilo presenetljivo, da bi cesar Friderik nekoč resnično izstavil tudi privilegij kraškemu plemstvu. Še leta 1515 je bil pazinski glavar Janez Durrer poslan na cesarjev dvor v Innsbruck v imenu prelatov, plemičev, mest in trgov *provincie Istrie et Carsiae*, v nadaljevanju inštrukcije pa je govora o mestih, gradovih in krajih »provinc« Krasa in Istre (*provinciarum Carsiae et Istriae*).⁶⁰³ Več o tem za sedaj ni mogoče reči. Dejstvo je, da se je kraško območje vedno bolj povezovalo s Kranjsko in kranjski vicedom je bil že leta 1498 pristojen tudi za kraška gospodstva.⁶⁰⁴ Postopno se je uveljavilo novo ime

str. 265, op. 1.

⁵⁹¹ Doblinger, *Die Herren*, str. 470 sl.

⁵⁹² Hortis, *Documenti*, št. 19, str. 282–283; Doblinger, *Die Herren*, str. 442.

⁵⁹³ Gl. op. 470.

⁵⁹⁴ Gl. op. 511.

⁵⁹⁵ Hauptmann, *Nastanek*, str. 142, op. 741 (1444, VII 19).

⁵⁹⁶ ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1453 V 31; GZL III, št. 62. Hašperk je bil upravno del Krasa, Cerknica pa je bila že izven. O tem priča listina iz 1487, kjer je šlo je za posesti „na Krasu, v Cerknici in Ribnici“. ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1487 V 1 (prepis CKSL).

⁵⁹⁷ Luger, *Kaiser*, str. 38–41; HKA, Urkunden, 1466 VII 25; Cusin, *Documenti*, št. 57, 58, str. 81–83; ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1469 VII 19, Gradec (prepis CKSL); CDI IV, št. 1167.

⁵⁹⁸ CDI IV, št. 1168, 1197, 1202, 1224, 1225, 1229, 1231; ARS, AS 1063, Zbirka listin, 1482 I 7, Ljubljana (prepis CKSL).

⁵⁹⁹ HHStA, AUR, 1485 XI 27; Tamaro, *Documenti inediti*, str. 42.

⁶⁰⁰ Nared, *Dežela*, str. 78–79, op. 134; CDI IV, št. 1256.

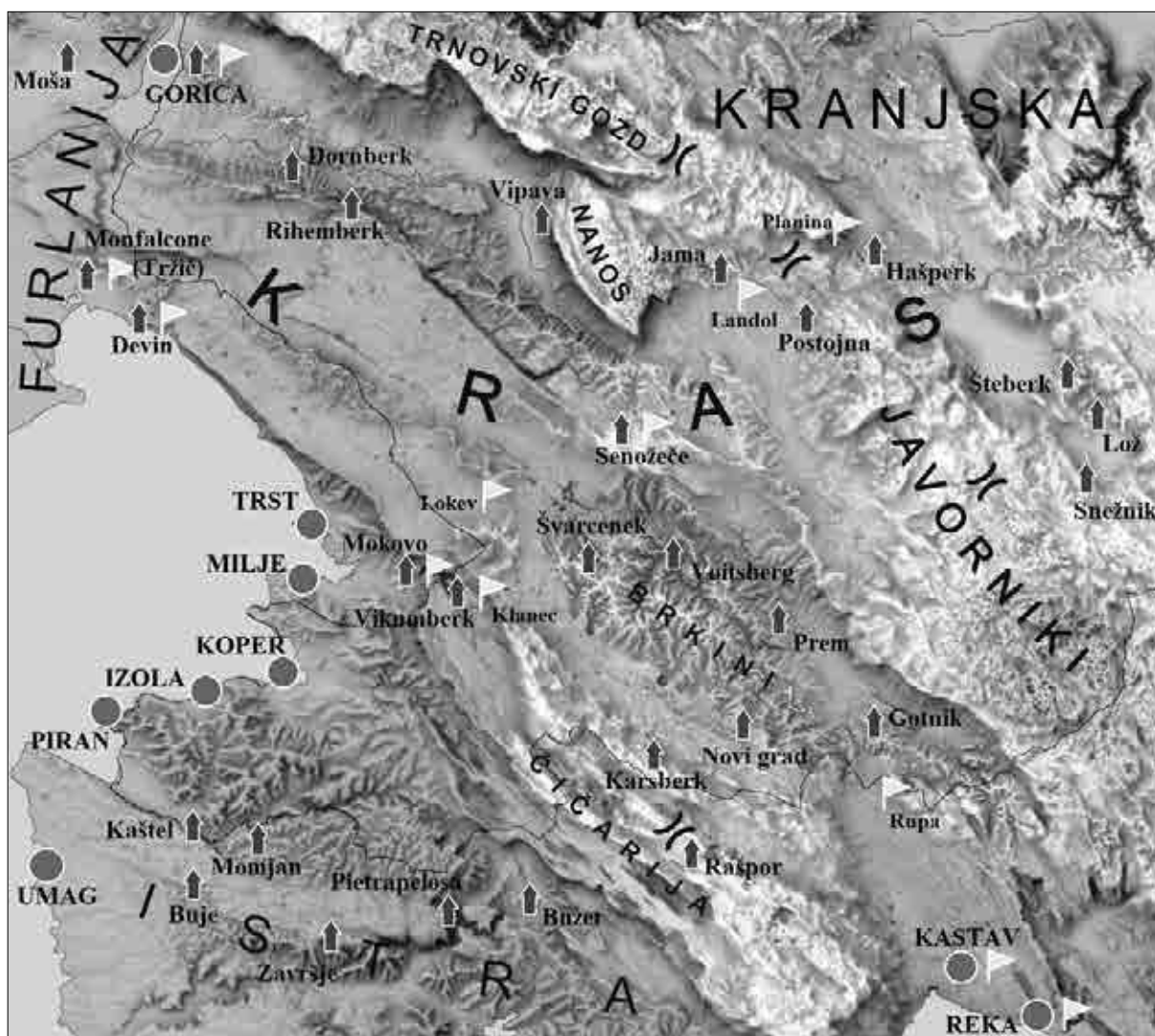
⁶⁰¹ Unrest, str. 66.

⁶⁰² Kos, *Urbarji II*, str. 249.

⁶⁰³ CDI V, št. 1467.

⁶⁰⁴ Hauptmann, *Nastanek*, str. 144, op. 749.

KRAS V 14. IN 15. STOLETJU

Na karti so označeni gradovi, omenjeni v tekstu, pomembnejša mesta (rdeči krogi), mitnice (zastavica) in prelazi.

»kneževina Kranjska s pridruženimi gospodstvi Metliko, Istro in Krasom« – *furstenthumb Crain mit den angeraichten herschafften Metling, Ysterreich und amb Karst* (npr. leta 1505 v zvezi s prometnim režimom proti obalnim mestom).⁶⁰⁵ Tudi če je Kras imel dobre nastavke za razvoj dežele, so bili ti postopno pozabljeni. Kraško plemstvo je v letih 1523 in 1526 prosilo vladarja za potrditev starih privilegijev Devinskih/Walseejev oziroma cesarja Friderika III., vendar to ni zaustavilo nakazanega razvoja. Potrebno pa je posebej poudariti, da kranjski Kras po Maksimiljanovi pridobitvi grofije Gorica leta 1500 ni vključeval obsežnega goriškega ozemlja na Krasu (Komen, Štanjel, Sežana, Lokev, Švarcenek), ki je ostalo del goriške grofije. Po vojni z Benetkami in velikih osvojitvah na Krasu ter poskusih delitve dežel znotraj habsburške

dinastije je bil leta 1522 večji del Krasa (poleg Postojne in Vipave še walsejska dediščina ter Novi grad in Socerb) dokončno formalno združen s Kranjsko in je nadalje z njo delil skupno usodo.⁶⁰⁶ Kaj je sredi in v drugi polovici 16. stoletja zajemal pojem Kras v upravnem pogledu, kot del Kranjske, izkazuje kranjska imenjska knjiga za čas 1546–1618, ki vključuje gospodstva od Postojne s Pivko, Vipave do Devina.⁶⁰⁷

⁶⁰⁵ CDI V, št. 1308, str. 2165; Nared, *Dežela*, str. 271 sl.

⁶⁰⁶ Hauptmann, *Nastanek*, str. 143–149; Nared, *Dežela*, str. 79–80, 280.

⁶⁰⁷ Gl. prispevek Borisa Golca v tej številki *Kronike*, op. 10.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 1063, Zbirka listin
AS 1073, Zbirka rokopisov, 48r (Pucelj – Peter Pavel Pucelj: *Idiographia sive rerum memorabilium Monastery Sitticensis descriptio*, 1719); 274r

HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Dunaj
AB 331 (Görzer Repertorium)
AUR – Allgemeine Urkundenreihe
Handschriftensammlung, B 6, B 521, W 594, W 718

HKA – Finanz- und Hofkammerarchiv, Dunaj
Urkunden

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Gradec
AUR – Allgemeine Urkundenreihe

Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Ljubljana
CKSL – Centralna kartoteka srednjeveških listin, tipkopis (avtor Božo Otorepec)
ZIMK – prepisi virov v rokopisni zapuščini Franca Kosa

OBJAVLJENI VIRI

AH II – Schumi, Franz: *Archiv für Heimatkunde: Geschichtsforschungen, Quellen, Urkunden und Regesten*, II. Band. Laibach: Selbstverlag, 1884 u. 1887.

Austro-Friulana – *Austro-Friulana: Sammlung von Actenstücken zur Geschichte des Conflictes Herzog Rudolfs IV. von Österreich mit dem Patriarchate von Aquileja 1358–1365*. Ed. Josef von Zahn. Fontes rerum Austriacarum II/40. Wien: In Commission bei Karl Gerold's Sohn, 1977.

Autobiography – Autobiography of Emperor Charles IV and his Legend of St. Wenceslas. Ed. Balács Nagy, Frank Schaer. Central European Medieval Texts. Budapest: CEU Press, 2001.

Baraga, *Gradivo* – Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku 6/1: Listine 1246–1255. Ur. France Baraga na podlagi gradiva Boža Otorepca. Thesaurus memoriae. Fontes. Ljubljana: Založba ZRC, 2002.

Bernhard, *Documenta – Documenta patriarchalia res gestas Slovenicas illustrantia: Listine oglejskih patriarhov za slovensko ozemlje in listine samostanov v Stični in Gornjem Gradu (1120–1251)*. Ed. Günther Bernhard. Dunaj–Ljubljana: Slovenski znanstveni inštitut na Dunaju, Založba ZRC, 2006.

Bianchi, AKÖG 21, 22, 24, 26 – Documenta histo-

riae Forojulensis saeculi XIII. ab anno 1200 ad 1299 summatim regesta. Ed. Joseph Bianchi. *Archiv für Kunde Österreichischer Geschichts-Quellen*, 21, 22, 24, 26, 1859–1861.

Bianchi, AKÖG 31 – Documenta historiae Forojulensis saeculi XIII. et XIV. ab anno 1300 ad 1333 summatim regesta. Ed. Joseph Bianchi. *Archiv für Kunde Österreichischer Geschichts-Quellen*, 31, 1864.

Bianchi, AÖG 41 – Documenta historiae Forojulensis saeculi XIII. et XIV. ab anno 1300 ad 1333 summatim regesta. Ed. Joseph Bianchi. *Archiv für österreichische Geschichte*, 41, 1869.

Brunettin, *I Protocolli – I protocolli della cancelleria patriarcale del 1341 e del 1343 di Gubertino da Novate*. Ed. Giordano Brunettin. Fonti per la storia della chiesa in Friuli 4. Udine: Istituto Pio Paschini, 2001.

CDI I–V – *Codice diplomatico Istriano I–V*. Ed. Pietro Kandler. Trieste: Tipografia Riva, 1986.

Cessi, *Deliberazioni – Deliberazioni del Maggior Consiglio di Venezia I*. Ed. Roberto Cessi. Accademia dei Lincei, Commissione per gli atti delle assemblee costituzionali Italiane dal medio evo al 1831, Serie III/1, Bologna: Nicola Zanichelli, 1950.

Chmel, *Materialien I – Materialien zur österreichischen Geschichte aus Archiven und Bibliotheken 1*. Ed. Josef Chmel. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1971.

Chmel, *Urkunden – Urkunden zur Geschichte von Österreich, Steiermark, Kärnten, Krain Görz, Triest, Istrien, Tirol aus den Jahren 1246–1300*. Ed. Joseph Chmel. Fontes rerum Austriacarum FRA II/1, Wien: Hof- und Staatsdruckerei, 1849.

Chmel, *Urkundliches – Urkundliches zur Geschichte K. Friedrichs IV*. Ed. Joseph Chmel. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen*, 3, 1849, str. 77–157.

Chronicon Spilimbergense – Chronicon Spilimbergense nunc primum in lucem editum. Ed. Joseph Bianchi. Utini: Ex. ti. Turchetto, 1856.

Chronik – Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. Ed. Franz Krones. Graz: Verlag von Leuschner & Lubensky, 1883.

Cusin, *Documenti – Documenti per la storia del Confine Orientale d'Italia nei secoli XIV e XV*. *Archeografo Triestino*, III serie, XXI, 1936, str. 1–131.

DSF I – *Documenti per la storia del Friuli dal 1317 al 1325*. Ed. Giuseppe Bianchi. Udine: Dalla nuova tipografia di Onofrio Turchetto, 1844.

DSF II – *Documenti per la storia del Friuli dal 1326 al 1332*. Ed. Giuseppe Bianchi. Udine: Dalla nuova tipografia di Onofrio Turchetto, 1845.

GAV – *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405*. Ur. Božo Otorepec. Viri za zgodovino Slovencev 14. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 1995.

- Gesamturbare – Die Landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter.* Ed. Alfons Dopsch. Österreichische Urbare, I. Abteilung, 2. Band. Wien–Leipzig: Braumüller, 1910.
- Gradivo II, III, IV, V – *Gradivo za zgodovino Slovenec v srednjem veku II–V.* Ed. Franc Kos. Ljubljana: Leonova družba, 1906, 1911, 1915, 1928.
- GZL II, III, VI, IX, X – *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku II, III, VI, IX, X.* Ur. Božo Otorepec. Ljubljana: Mestni arhiv ljubljanski, 1957, 1958, 1961, 1964, 1965.
- Härtel, *Urkunden – Die älteren Urkunden des Klosters Moggio (bis 1250).* Ed. Reinhard Härtel. Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom II/6. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985.
- Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem.* Ljubljana: Viharnik, 2013, priloge str. 425–468.
- Hortis, Documenti – Documenti che riguardano la storia di Trieste e de' Walsee. Ed. Attilio Hortis. *Archeografo Triestino, Nuova serie*, IV, 1876–1877.
- Iohannes Victorienensis I, II – Iohannis abbatiss Victorienensis Liber certarum historiarum I–II.* Ed. Fedor Schneider. Monumenta Germaniae historica, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannover–Leipzig: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1909, 1910.
- Joppi, AT 11, 12 – Documenti Goriziani del secolo XII e XIII. Ed. Vincenzo Joppi. *Archeografo Triestino, Nuova serie*, 11, 12, 1885–1886.
- Joppi, AT 12, 13, 14, 15, 16, 17 – Documenti Goriziani del secolo XIV. Ed. Vincenzo Joppi. *Archeografo Triestino, Nuova serie*, 12–17, 1886–1892.
- Koblar, Drobtinice I, II, III – Drobtinice iz furlanskih arhivov. Ur. Franc Koblar. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, I (1891), II (1892), III (1893).
- Komatar, Ein Copialbuch – Ein Copialbuch des Klosters Freudenthal. Ed. Franz Komatar. *Mittheilungen des Musealvereins für Krain*, 13, 1900, str. 30–69.
- Kos, Iz arhiva – Iz arhiva grofa Sig. Attemsa v Podgori. Ed. Franc Kos. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, XII, 1902, str. 57–176.
- Kos, Jedan urbar – Jedan urbar iz vremena oko 1400 o imanijima Devinskih i Walseeovaca na Kvarneru. Ed. Milko Kos. *Vjesnik državnog arhiva u Rijeci*, 3, 1955–1956, str. 3–18.
- Kos, Milko: Odnosaji medju goričkim grofovima i hrvatskim plemstvom u srednjem vijeku. *Vjesnik brv.-slav.-dalm. zemaljskog arhiva*, 19, 1917, priloge str. 296–303.
- Kos, *Urbarji I – Srednjeveški urbarji za Slovenijo II: Urbarji slovenskega Primorja I.* Ur. Milko Kos. Viri za zgodovino Slovencev 2. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, 1948.
- Kos, *Urbarji II – Srednjeveški urbarji za Slovenijo III: Urbarji slovenskega Primorja II.* Ur. Milko Kos. Viri za zgodovino Slovencev 3. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1954.
- Lackner, Ein Rechnungsbuch – *Ein Rechnungsbuch Herzog Albrechts III. von Österreich: Edition und Textanalyse.* Ed. Christian Lackner. Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 23. Wien: Selbstverlag des NÖ Instituts für Landeskunde, 1996.
- Ljubić, Listine II, III, IV, VI, VII – *Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i mletačke republike. Knjiga II, III, IV, VI, VII.* Ed. Sime Ljubić. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, II, III, IV, IX, XII. Zagreb: Fr. Župan, 1870, 1872, 1874, 1878, 1882.
- MDC I–IV – *Monumenta historica ducatus Carinthiae I–IV: 811–1269.* Ed. August von Jaksch. Klagenfurt: Ferd. v. Kleinmayr, 1896–1906.
- MDC V–XI – *Monumenta historica ducatus Carinthiae V–XI: 1269–1500.* Ed. Hermann Wiessner. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1956–1972.
- MGH DD H III – *Die Urkunden Heinrichs III.* Ed. Harry Bresslau, Paul Kehr. Monumenta Germaniae historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae V. München: Monumenta Germaniae historica, 1980.
- MGH DD O I – *Die Urkunden Konrad I., Heinrichs I. und Ottos I.* Ed. Theodor Sickel. Monumenta Germaniae historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae I. München: Monumenta Germaniae historica, 1980.
- MGH DD O III – *Die Urkunden Ottos III.* Ed. Theodor Sickel. Monumenta Germaniae historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/2. München: Monumenta Germaniae historica, 1980.
- MGH SS XIX – *Annales Foro-Julianenses.* Ed. Wilhelm Arndt. *Monumenta Germaniae historica, Scriptorum XIX.* Hannover: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, 1866.
- Minotto, *Acta – Acta et diplomata e regio tabulario Veneto usque ad medium seculum XV. summatim regesta, Vol I., Sect. I.: Documenta ad Forum Julii, Patriarchatum Aquileiensem, Tergestum, Istriam, Goritiam spectantia.* Ed. A. S. Minotto. Venetiis, MDCCCLXX.
- Minotto, Documenta – Documenta ad Forum Julii, Istriam, Goritiam, Tergestum spectantia. Ed. A. S. Minotto. *Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e storia Patria*, 9, 1894.
- PF I/1, I/2 – *Parlamento Friulano: Volume primo (1228–1420) I, II.* Ed. Pier Silverio Leicht. R. Accademia dei Lincei, Commissione per gli atti delle assemblee costituzionali Italiane. Bologna: Nicola Zanichelli, 1917, 1925.

- Potokar, Klelija: *Kačiče na Krasu*. Kačiče – Pared: samozaložba, 2005, priloge.
- RHSt I/1 – *Regesten des Herzogtums Steiermark. Erster Band 1308–1319, Erste Lieferung*. Ed. Annelies Redik. Quellen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark VI. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 1976.
- RKF 13 – *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493) nach Archiven und Bibliotheken geordnet. Heft 13: Die Urkunden und Briefe des Österreichischen Staatsarchivs in Wien, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Allgemeine Urkundenreihe, Familienurkunden und Abschriftensammlungen (1447–1457)*. Ed. Paul Herold, Kornelia Holzner-Tobisch. Wien–Weimar–Köln: Böhlau Verlag, 2001.
- Rogatorum, Atti 12, 13 – Rogatorum pro factis Istriæ. *Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e storia Patria*, 12 (1897), 13 (1898).
- Rubeis de, Bernardus Maria: *Monumenta ecclesie Aquilejensis commentario historico-chronologico illustrata*. Argentinae, 1740.
- Schwind-Dopsch – *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der deutsch-österreichischen Erblande im Mittelalter*. Ed. Ernst Schwind, Alphons Dopsch. Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Univeritaets-Buchhandlung, 1895.
- Senato mare – Senato mare: Cose dell'Istria. *Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e storia Patria*, VII, 1891.
- Senato misti, Atti V, VI – Senato misti: Cose dell'Istria. *Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e storia Patria*, V (1889), VI (1890).
- Tamaro, Documenti inediti – Documenti inediti di storia Triestina (1298–1544). Ed. Attilio Tamaro. *Archeografo Triestino, III serie*, XV, 1929–1930, str 7–93.
- TEA – *Thesaurus ecclesie Aquilejensis opus saeculi XIV*. Ed. Joseph Bianchi, Udine, 1847.
- TKL I – *Turjaška knjiga listin I: Listine zasebnih arhivov Kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov) 1 (1218–1400)*. Ur. Miha Preinfalk, Matjaž Bizjak. Thesaurus memoriae. Fontes 6. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2008.
- TKL II – *Turjaška knjiga listin II: Dokumenti 15. stoletja*. Ur. Matjaž Bizjak, Miha Preinfalk. Thesaurus memoriae. Fontes 8. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2009.
- UBKr I–II – *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain I, II*. Ed. Franz Schumi. Laibach: samozaložba, 1882–1883, 1884–1887.
- UBSt I – *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark, I. Band: 798–1192*. Ed. Joseph von Zahn. Graz: Verlag des Historischen Vereines, 1875.
- UBSt IV – *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark, Vierter Band: 1260–1276*. Ed. Heinrich Appelt, Gerhard Pferschy. Wien: Verlag Adolf Holzhausens Nfg., 1975.
- Uhlirz, Quellen – *Quellen zur Geschichte der Stadt Wien. II. Abteilung: Regesten aus dem Archive der Stadt Wien, I. Band: Verzeichnis der Originalurkunden des städtischen Archives (1239–1411)*. Ed. Karl Uhlirz. Wien: Verlag und Eigenthum des Alterthums-Vereins zu Wien, 1898.
- Unrest – *Jakob Unrest Österreichische Chronik*. Ed. Karl Grossmann. Monumenta Germaniae historica, Scriptorum rerum Germanicarum, Nova series 11. München: Monumenta Germaniae historica, 2¹⁹⁸².
- Voigt, Das urkundliche – Das urkundliche Formelbuch des königl. Notars Henricus Italicus aus der Zeit der Könige Ottokar II. und Wenzel II. von Böhmen. Ed. Johannes Voigt. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen*, 29, 1863, str. 1–184.
- W I – *Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Pfalzgrafen in Kärnten I: 957–1271*. Ed. Hermann Wiesflecker. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1949.
- W II – *Die Regesten der Grafen von Tirol und Görz, Herzoge von Kärnten II/1: Die Regesten Meinhards II. (I.) 1271–1295*. Ed. Hermann Wiesflecker. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1952.
- Windecke – *Eberhard Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*. Ed. Wilhelm Altmann. Berlin: R. Gaertners Verlagsbuchhandlung, 1893.
- Wutte, Martin: Die Erwerbung der Görzer Besitzungen durch das Haus Habsburg. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 38, 1920, priloge str. 302–311.

LITERATURA

- Baum, Wilhelm: *Die Grafen von Görz in der europäischen Politik des Mittelalters*. Klagenfurt: Verlag Kitab, 2000.
- Baum, Wilhelm: *Rudolf IV. der Stifter: Seine Welt und seine Zeit*. Graz–Wien–Köln: Styria, 1996.
- Bizjak, Matjaž: *Ratio facta est: Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem*. Thesaurus memoriae. Dissertationes 2. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2003.
- Cusin, Fabio: *Il confine orientale d'Italia nella politica Europea del XIV e XV secolo*. Volume primo. Milano: Dott. A. Giuffrè – editore, 1937.
- Czoernig, Carl von: *Das Land Görz und Gradisca (mit Einschluss von Aquileja)*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1873.
- Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813: Zweiter Theil vom Regierungsantritte Maximilians I. (1493) bis zum Tode Kaiser Ferdinands I. (1564)*. Laibach: Druck und Verlag von Ig. v. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1875.

- Doblinger, Max: Die Herren von Walsee: Ein Beitrag zur österreichischen Adelsgeschichte. *Archiv für österreichische Geschichte*, 95, 1906, str. 237–578.
- Dopsch, Heinz in Therese Meyer: Von Bayern nach Friaul: Zur Herkunft der Grafen von Görz und ihren Anfängen in Kärnten und Friaul, Krain und Istrien. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, 65, 2002, str. 293–370.
- Francesci de, Carlo: *L' Istria: Note storiche*. Parenzo: Tipografia di Gaetano, 1879.
- Gestrin, Ferdo: *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*. SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Dela 15. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1965.
- Golec, Boris: Meščanska naselja Vipavske in njihove posebnosti do konca fevdalne dobe. *Kronika*, 55, 2007, str. 201–230.
- Härtel, Reinhard: Die Rosazzer Quellen und die Grafen von Görz. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 111, 2003, str. 44–103.
- Härtel, Reinhard: Görz und die Görzer im Hochmittelalter. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 110, 2002, str. 1–66.
- Hauptmann, Ljudmil: *Nastanek in razvoj Kranjske*. Ljubljana: Slovenska matica, 1999.
- Huber, Alfons: *Geschichte des Herzogs Rudolf IV. von Österreich*. Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Univeritaets-Buchhandlung, 1865.
- Klen, Danilo: Prodaja Rašpora Veneciji (1402. g.). *Vjesnik historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu*, XVII, 1972, str. 9–29.
- Komac, Andrej: *Od mejne grofije do dežele: Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju*. Thesaurus memoriae. Dissertationes 5. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2006.
- Kos, Dušan: *Vitez in grad: Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.
- Kos, Franc: Iz zgodovine devinskih gospodov. *Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani I*, 1923, str. 91–133.
- Kosi, Miha: »Prometna politika« celjskih grofov. *Celjski groffe: Stara tema – nova spoznanja* (ur. Roland Fugger Germadnik). Zbornik mednarodnega simpozija Celje, 27.–29. maj 1998. Celje: Pokrajinski muzej, 1999, str. 165–180.
- Kosi, Miha: *Andeško-Meranski. Novi slovenski biografski leksikon: A*. Ljubljana: Založba ZRC, 2013.
- Kosi, Miha: Dežela, ki je ni bilo: Posavinje med Kranjsko in Štajersko od 11. do 15. stoletja. *Studia historica Slovenica*, 8, 2008, str. 527–564.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek: Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: Založba ZRC, 1998.
- Kosi, Miha: The Beginnings of Medieval Towns in the Slovenian Lands and their Founders: Controversies and New Interpretations. *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: Authority and Property* (ed. I. Benyovsky Latin, Z. Pešorda Vardić). Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014, str. 115–156.
- Lackner, Christian: Zur Geschichte der Grafen von Ortenburg in Kärnten und Krain. *Carinthia I*, 181, 1991, str. 181–200.
- Lazar, Tomaž: *Vitezi, najemniki in smodnik. Vojskovanje na Slovenskem v poznem srednjem veku*. Ljubljana: Viharnik, 2012.
- Levec, Wladimir: Die krainischen Landhandfesten. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 19, 1898, str. 244–301.
- Luger, Daniel: *Kaiser Friedrich III. und Triest: Beiträge zur Kulturgeschichte der Verwaltung im Spätmittelalter*. Magisterarbeit. Universität Wien, Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät, 2010. (<http://othes.univie.ac.at/11036/>)
- Meyer, Therese in Kurt Karpf: Zur Herkunft der Grafen von Görz: Genealogische Studie zur Genese einer Dynastie im Südostalpenraum. *Südost-Forschungen*, 59/60, 2000/2001, str. 35–97.
- Mor, Carlo Guido: Castelli patriarcali a difesa contro i conti di Gorizia. *Studi Goriziani*, 42, 1975, str. 88–101.
- Nared, Andrej: *Dežela – knez – stanovi: Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518*. Thesaurus memoriae. Dissertationes 7. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 2009.
- Niederstätter, Alois: *Die Herrschaft Österreich, Fürst und Land im Spätmittelalter: Österreichische Geschichte 1278–1411*. Wien: Verlag Carl Ueberreuter, 2001.
- Okoliš, Stane: Izseki iz zgodovine Loža in okolice. *Zgodovinski časopis*, 49, 1995, str. 353–378.
- Otorepec, Božo: Grad Snežnik in Snežniški v srednjem veku. *Notranjski listi III*, Cerknica, 1986, str. 28–46.
- Pahor, Miroslav: Koprski upor leta 1348. *Istrski zgodovinski zbornik I*. Koper: Zgodovinsko društvo jugoslovanske cone STO, 1948, str. 29–68.
- Paschini, Pio: *Storia del Friuli: Volume III. dalla pace di Torino (1381) all'invasione Francese (1797)*. Udine: Istituto delle edizioni accademiche, 1936.
- Pickl, Othmar: Zur Handelspolitik der frühen Habsburger in Innerösterreich. *Der Unternehmer und die Geschichte: Festschrift für Alois Brusati* (Ed. Alois Moser). Wien, 1979, str. 82–103.
- Pizzinini, Meinrad: Die Grafen von Görz und die Terra-ferma Politik der Republik Venedig in Istrien in der 2. Hälfte des 13. Jahrhunderts. *Veröffentlichungen des Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum*, 54, 1974, str. 183–211.
- Riedman, Josef: *Die Beziehungen der Grafen und Landesfürsten von Tirol zu Italien bis zum Jahre 1335*.

- Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte 307. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1977.
- Steinwenter, Arthur: Beiträge zur Geschichte der Leopoldiner. *Archiv für österreichische Geschichte*, 58, 1879, str. 389–508.
- Štih, Peter: Celjski grofje, vprašanje njihove dežel-noknežje oblasti in dežele Celjske. *Grafenauer-jev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp idr.). Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 1996, str. 227–256.
- Štih, Peter: »Villa quae Scavorum lingua vocatur Goriza«. Nova Gorica: Goriški muzej, 1999.
- Štih, Peter: Dve novi notici za starejšo zgodovino Ljubljane. *Zgodovinski časopis*, 56, 2002, str. 7–42.
- Štih, Peter: Goriški grofje in Trst do prihoda mesta pod Habsburžane 1382. *Bertošin zbornik: zbornik u čast Miroslava Bertoše, knj. 2*. Pula: Sveučilište Jurija Dobrile u Puli, Državni arhiv Pazin, 2013, str. 123–144.
- Štih, Peter: *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.
- Štih, Peter: Izvor in začetki škofijske posesti na Kranjskem v 10. in 11. stoletju. *Blaznikov zbornik* (ur. Matjaž Bizjak). Ljubljana–Škofja Loka: Založba ZRC, 2005, str. 35–48.
- Štih, Peter: K zgodovini nižjega plemstva na Krasu in v Istri. *Zgodovinski časopis*, 45, 1991, str. 549–557.
- Štih, Peter: Lastniki in posestniki Gorice do nastopa goriških grofov v 12. stoletju. *Goriške študije* (ur. Peter Štih). Nova Gorica: Goriški muzej, 2002, str. 27–53.
- Štih, Peter: Rodbina koroških Spanheimov, prvih gospodov Kostanjevice. *Vekov tek. Zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta. Kostanjevica na Krki 1252–2002* (ur. Andrej Smrekar). Kostanjevica na Krki: Krajevna skupnost, 2003, str. 55–73.
- Stromer von, Wolfgang: Landmacht gegen Seemacht: Kaiser Sigismunds Kontinental Sperre gegen Venedig 1412–1433. *Zeitschrift für historische Forschung*, 22, 1995, str. 144–198.
- Šumrada, Janez: Nekaj iz srednjeveške zgodovine Loža in okolice. *Notranjski listi I*, Stari trg pri Ložu, 1977, str. 31–40.
- Šumrada, Janez: Šteberški in njihova posest v srednjem veku. *Notranjski listi III*, Cerknica 1986, str. 47–60.
- Trotter, Kamillo: *Die Burggrafen von Lienz und zum Lueg*. Schlern-Schriften 105. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1954.
- Trotter, Kamillo: Die Herren von Reifenberg. *Adler: Monatsblatt der heraldischen Gesellschaft Adler*, 10, 1929, str. 491–494, 534–544, 566–572.
- Wakounig, Marija: *Dalmatien und Friaul: Die Auseinandersetzung zwischen Sigismund von Luxemburg und der Republik Venedig um die Vorherrschaft im adriatischen Raum*. Dissertationen der Universität Wien. Wien: Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, 1990.
- Widder, Ellen: *Itinerar und Politik: Studien zur Reiseherrschaft Karls IV. südlich der Alpen*. Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters, Beihefte zu J. F. Böhmer Regesta imperii 10. Köln–Weimer–Wien: Böhlau, 1993.
- Wiesflecker, Herman: Die politische Entwicklung der Grafschaft Görz und ihr Erbfall an Österreich. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 54, 1948, str. 329–384.
- Wiesflecker, Hermann: *Kaiser Maximilian I.: Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit, Band IV: Gründung des habsburgischen Weltreiches, Lebendabend und Tod 1508–1519*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1981.
- Wutte, Martin: Die Erwerbung der Görzer Besitzungen durch das Haus Habsburg. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 38, 1920, str. 282–311.
- Žontar, Josip: Kastavščina in njeni statuti do konca 16. stoletja. *Zbornik znanstvenih razprav juridične fakultete*, 21, 1945/46, str. 155–219.

S U M M A R Y

A STRUGGLE FOR PASSES TOWARDS THE ADRIATIC – KARST FROM THE 12TH TO THE 15TH CENTURIES (POLITICAL AND MILITARY HISTORICAL SKETCH)

The region, in the late Middle Ages known as Karst, encompassed a vast area stretching from karst fields in Inner Carniola to the immediate hinterland of coastal towns of Istria (Triest, Muggia, Koper/Capodistria, Izola/Isola, Piran/Pirano). It was a highly transitional area with mountain passes and important trade routes leading from Hungary and Croatia towards the Adriatic and Italy (Venice), thus affording it a major strategic and economic relevance. No wonder it was through the centuries a highly contested region with all major powers from neighbouring provinces Carniola, Carinthia or Friuli struggling to establish their supremacy over its major seigniories of Lož/Laas, Postojna/Adelsberg and Vipava/Wippach.

In the 10th and 11th centuries the German emperors granted vast territories along the lower Soča/Isonzo river, in lower Vipava valley and around Cerknica in Carniola to the patriarchs of Aquileia. The last one enabled the control of all major passes on the roads from Carniola to the coast. The patri-

archs were thus a major political factor in the area all the way to the beginning of the 14th Century, when, after *interregnum*, losing a strong imperial support, they gradually succumbed to the lay forces. Their major rivals were from mid-twelfth century the Counts of Görz, formally advocates of the Patriarchate, who used this position primarily to enlarge their territories and political influence. The importance of this region in the first half of the 13th century is attested also by some important imperial princes possessing large estates on the Karst: the Spanheims, Dukes of Carinthia (in the hinterland of Triest), the Dukes of Andechs-Merania (seigniories of Vipava and Postojna) and Bavarian Counts of Bogen (half of seigniority of Vipava). After the extinction of these dynasties the struggle in the area was focused primarily on two rivals – Aquileia and the Counts of Görz. With brutal force in almost ceaseless warfare the Counts in a few decades after 1250 overflowed the Karst with their castles and newly formed seigniories under the administration of their loyal *ministeriales* (seven castles in the span of just two decades). At the same time, in the shadow of Görz/Aquileia confrontation, the Republic of Venice finally enforced its rule upon the Istrian coastal towns, including Koper (1279), Izola (1280) and Piran (1283). Around 1320, under Henry II. († 1323), the House of Görz was at the peak of its power as one of the strongest among the princes in the south of the Empire. They controlled large territories stretching from Treviso in Northern Italy into the Inner Istria and across Karst passes to the Lower Carniola. The death of Count Henry II. in 1323 meant literally a disaster. Leaving only a newborn son and with more or less unfortunate marriage policy in the later decades, the family almost overnight became of secondary importance. New powerful forces emerged on the scene: the Austrian Habsburgs with their loyal vassals, the Counts of Cilli and Ortenburg.

Acquiring the rule over Carinthia and Carniola in 1335, the Habsburgs became immediate neighbours of Aquileian Friuli and seigniories on the Karst passes: Lož, Postojna, Vipava. Extending their power over this strategic area in the North-East of Italy was a logical consequence. In 1350 the offensive began with occupation of Friuli and the passes, literally eliminating the patriarch as a factor of any political importance in the area. Due to the strong influence of the Luxemburgs (emperor Charles IV), which was felt in this region from 1340s to the beginning of the next century, the matter was still resolved diplomatically, with Habsburgs receiving a temporary hold on a few strategic points (Chiusaforte, Venzone in Friuli, Vipava). But a decade later, in 1361 Duke Rudolph IV ruthlessly invaded Friuli again, occupied the land, captured the Aquileian patriarch and detained him in Vienna. Through the intervention of Hungarian king Louis the Great, peace was

concluded in 1362, but the Duke retained all major positions. The passes were lost to Aquileia, the castles were opened for the duke and put into custody of his loyal followers. The most influential of them, the Counts of Cilli, received two strategic seigniories of Vipava and Postojna in pledge and retained them for six decades (until 1430). Another huge success of Duke Rudolph IV, obtained by diplomacy, was the treaty of inheritance with a branch of the Counts of Görz, which in 1374 brought the Habsburgs two provinces/counties: in Inner Istria and in southern Carniola. During these turbulent times in the first two thirds of the 14th century the military activity in the region had no parallels in the Slovenian area. We have numerous sources reflecting the mercenary warfare, different political coalitions, truces and peace treaties being concluded and broken, loyalties changing overnight, sieges of castles, pillaging and devastating of countryside. Especially Istria suffered a lot, due also to the wars between the Hungarian King Louis the Great and the Republic of Venice (1346–47, 1356–58) which echoed in this area. One local noble family surpassed all others in the field of mercenary activity – those of Stegberg – who possessed the seigniority of Postojna from 1332–1371, when they sold it to the Habsburgs for enormous 28.000 florins. In these decades they literally ruled the Karst due to their skilful manoeuvring between different masters: Görz, Aquileia, Venice, King of Hungary, Habsburgs.

A new chapter began by Habsburg acquisition of the city of Triest after the »War of Chioggia« in 1382 (the first attempt in 1371 failed), which was the only port in the bay of Triest to have escaped the Venetian rule so far. It gradually became the emporium of Habsburg Eastern-Alpine provinces and the main rival of Venetian monopoly in the Northern Adriatic (in regard to trade with continental hinterland, production of salt etc.). A huge military event with unexpected consequences for the area was in the second decade of the 15th century the war of King Sigismund with Venice for Dalmatia (1411–13 and 1418–20). Huge Hungarian armies (in November 1411 10.000 horsemen by the notion of the king himself) crossed the Karst passes towards Venice, in 1412 also king Sigismund, who in January next year led a campaign all the way to Pula in the south of Istria. After a five year truce without diplomatic results, the war broke out again in 1418. Sigismund relied too much on the economic (trade) blockade of the Republic, which was effectually carried out also by his father in law Herman of Cilly, the lord of all three main Karst passes. Venice, with no strong military opposition this time, in 1419–1420 occupied the whole of Friuli and the rest of Aquileian possessions in Istria, thus ultimately terminating the lay rule of the patriarch of Aquileia. The Terra Ferma expanded enormously and Venetian territories now bordered

directly on Habsburg lands. The rivalry between Trieste and Venetian ports for the trade with continental hinterland became fierce. When in 1461 the Emperor Frederick III. granted to Trieste the privilege of »compulsory road« (*Straßenzwang*) – all trade to Venetian Istria had to go through Trieste where all the dues (tolls etc.) had to be payed – the war became inevitable. It was duly won by Venice that occupied another piece of hinterland (Novi grad/Neuhaus, formally territory of Görz). The economic rivalry continued and the Emperor Frederick III. and especially Maximilian were now increasingly effective in creating an efficient trade and transport regime in the hinterland, which served Trieste and hindered Venice. The next war between Maximilian and Venice in 1508–16, a part of a huge war in northern Italy, was a total success for the Emperor, who in 1500 also inherited the last territory of the now extinct Counts of Görz (County of Gorizia). In 1516 (1522) new borders were drawn that for the next three centuries denoted the limits of Habsburg provinces and Venice in Friuli and Istria.

Karst area was during the 15th century gradually

subjected to the Habsburg rule. In 1430 Vipava and Postojna were peacefully ceded back to the Habsburgs by the Counts of Cilli, 1466/72 a huge territory was partly inherited and partly bought from the Lords of Walsee (Devin/Duino, Senožeče, Prem, Gotnik, Reka/Fiume with a large tract of land at Quarnero) and in 1500 the County of Gorizia was inherited. The area at this time already had a strong provincial identity, with territorial law being mentioned (*landesrecht am Karst*). Especially the Walsee territory was on a good way to become a »Land« in political terms. It had a common captain as a deputy of the lord with military and jurisdictional capacities, a »Landschaft« is mentioned – a community of provincial nobility – and there are strong indications that a privilege for the nobility was also issued by their lords. After the uniting under the Habsburg rule the regional identity was retained but at the beginning of the 16th century the whole region (except the County of Gorizia) was incorporated to the Duchy of Carniola as the so called *angeräichten herrschaften* (as well as the Inner Istria).

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 81'373.21:801.82(497.472)(091)

Prejeto: 3. 8. 2015

Boris Golec

izr. prof. dr., znanstveni svetnik, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Kras, Kraševci in kraška zemljepisna imena v zgodnjih slovenskih besedilih

IZVLEČEK

Dokumentiranost slovenskih zemljepisnih imen v slovenskih besedilih je do 19. stoletja šibka. V slovenščini se je namreč dotlej pisalo malo, kar velja še posebej za uradovavno področje. Prispevek obravnava najzgodnejše pojavitve pojmov Kras in Kraševci, pridevnika kraški ter zemljepisnih imen s širšega območja Krasa v slovenskih besedilih zgodnjega novega veka. Potem ko so pojmi Kras, Kraševci in kraški izpričani v drugi polovici 16. stoletja (med 1555 in 1584), jih dolgo ni več zaslediti. Dokaj dobro je v slovenskih dokumentih zastopan Trst, v 17. stoletju poleg njega samo še Dolina pri Trstu, daleč največ kraških imen (toponimov, hidronimov in oronimov) pa najdemo v opisu sodnih meja gospostva Švarcenek z začetka 18. stoletja.

KLJUČNE BESEDE

Kras, Kraševci, kraški, zemljepisna imena, slovenščina, Trst, Dolina pri Trstu, Švarcenek

ABSTRACT

THE KARST, ITS PEOPLE AND GEOGRAPHIC KARST NAMES IN EARLY SLOVENIAN TEXTS

Before the 19th century, the presence of Slovenian geographical names in Slovenian texts was rare. Namely, until then, very little was written in Slovene, which holds especially true of administration area. The paper discusses the earliest appearances of Slovenian notions »Kras« and »Kraševci«, adjective »kraški« and geographical names from the wider Karst area in Slovenian texts during the early Modern Period. After the notions »Kras«, »Kraševci« and »kraški« first appeared in the second half of the 16th century (between 1555 and 1584), a long time had to pass before they appeared again. Whereas Trieste is fairly well represented in Slovenian documents, followed by only Dolina pri Trstu in the 17th century, by far the greatest number of Karst names (toponyms, hydronyms and oronyms) are found in the descriptions of the jurisdictional boundaries of the Švarcenek seignory from the early 18th century.

KEY WORDS

Kras, Kraševci, kraški, geographical names, Slovenian language, Trst, Dolina pri Trstu, Švarcenek

Glede na to, kako malo se je do 19. stoletja pisalo v slovenščini, se tudi Kras, njegovi prebivalci in kraška zemljepisna imena pojavijo v slovenskih besedilih pozno. Toponimi so v izvirni slovenski ali rahlo modificirani obliki pogosteje zapisani v tujejezičnih – latinskih, italijanskih in nemških virih, denimo že v srednjeveških urbarjih in pozneje v cerkvenih matičnih knjigah,¹ kolikor vemo, pa iz teh virov niso znani slovenski pojmi Kras, Kraševci in kraški. Obravnava se omejuje na zgodnjenovoveška besedila, v katerih tovrstna imena ne nastopajo izolirano, temveč v slovenskem sobesedilu.²

Pojma Kras in Kraševci ter pridevnik kraški se v slovenskih besedilih prvič pojavijo v drugi polovici 16. stoletja, sočasno s pomembnejšimi pokrajinskimi imeni slovenskega prostora, kot so Kranjska, Kranjci, Korotan, Korošci in druga.³ Njihove prve omembe najdemo praviloma v protestantskih tiskih, kar velja tudi za Kraševce in pridevnik kraški, ne pa za Kras. To pokrajinsko ime je namreč prvič izpričano v enem najzgodnejših slovenskih uradovnih dokumentov, in sicer v najstarejšem ohranjenem razglasu, nastalem leta 1570. »Zapovedni list«, kot ga imenuje njegov avtor in za njim literatura, je prevod nemškega izvirnika razglašja kranjskega deželnega upravitelja Hansa Khisla in je ohranjen v treh različicah, v osnutku in dveh čistopisnih originalih.⁴

Ni naključje, da se **pojmem Kras** prvič pojavi v slovenskem besedilu v neposredni povezavi z vinom, in sicer v omenjenem razglasu ali ukazu (zapovednem listu), izdanem v Ljubljani **17. oktobra 1570**. Kranjski deželni zbor je v začetku leta 1570 odobril visoka sredstva za protiturško obrambo oziroma za vzdrževanje Hrvaške vojne krajine. Da bi dežela lah-

ko zbrala odobreno vsoto, ji je nadvojvoda Karel 29. aprila istega leta dovolil pobirati razne nove davščine, med njimi davek na vino, ki bi se moral plačevati od vsega vina, preden gre iz vinograda. Davek je s posebnim razglasom 17. julija oznani deželni upravitelj Khisl, ker pa so ga ljudje v vinorodnih predelih sprejeli z nezadovoljstvom, je bil Khisl v naslednjih mesecih primoran poslati tja še dva razglašja, a spet brez uspeha. Nazadnje je posegel po slovenščini, tako da je dal »generale ali zapovedni list« prevesti iz nemščine »v gmajn slovejski jezik«, da bi bili preprosti ljudje o vsem potrebnem poučeni in se ne bi nihče mogel izgovarjati. Po Stanku Jugu je verjetno, »da je pri tem vsaj malo sodeloval novi, slovenski besedi naklonjeni protestantski duh, saj Hansa Khisla šteje naša literarna zgodovina med navdušene pospeševalce slovenske protestantske knjige«. Zgovorna je ugotovitev, da prevod v pravopisnem pogledu dosledno sledi Kreljevim načelom, vsebuje pa veliko manj germanizmov in precej hrvaških besed, ki kažejo, da je moral biti avtor čakavec.⁵ Kakor koli, zapovedni list utelša razvoj slovenskega knjižnega jezika, posebno vrednost pa mu dajejo izrazi upravno-pravne narave, ki jih tu srečamo prvič.⁶ V zvezi z našo problematiko gre poleg pojavljanja pokrajinske oznake Kras opozoriti na omenjanje več vrst vina, od katerih je s Krasom povezan teran: »na vsaki tovor terana (*Terrana*) krajcarjev pet ino dvajset«, »na vsaki tovor ali sto fertljev terana (*Terrana*) krajcarjev pet ino dvajset«.

Kras se v besedilu omenja štirikrat, vsakič v mestniški obliki, vendar zapisani neenotno tudi znotraj posameznega dokumenta – osnutka in obeh izvirkov: *na Krasu*, *na Kraffu*, *na Krafu*, *na krasu*. V nadaljevanju so vsa štiri mesta objavljena v izvorni in v transliterirani obliki, oboje po prvi od obeh čistopisnih različic.⁷ Na drugačne zapise besede Kras, kot jih najdemo v osnutku⁸ in drugem čistopisu,⁹ opozarjajo opombe.

V zvezi z vsebino pojma Kras, kot je rabljena v Khislovem razglasu, gre poudariti, da Kras tu ni mišljen v zgodovinskem oziroma političnem pomenu besede, kot skupek Kranjski pridruženih gospojev, temveč v ožjem smislu. Medtem ko so znotraj dežele v tem času prištevali k »administrativnemu« Krasu tudi zgornjo Vipavsko dolino, Pivško in Postojnsko,¹⁰ je iz razglašja jasno vidno, da pokra-

¹ Gl. zlasti Kos, *Srednjeveški urbarji*.

² Obravnava se opira na različne baze podatkov, predvsem slovenistične vede (ZRC SAZU, ISJFR, Sekcija za zgodovino slovenskega jezika: Občnoimenska kartoteka, Lastnoimenska kartoteka, Kartoteka patentov (Vaso Suyer); Leksikološka sekcija, Listkovna kartoteka), pa tudi na avtorjevo v zadnjem desetletju in pol nastalo zbirko prepisov starejših slovenskih uradovnih besedil.

³ Prim. Golec, *Nastanek in razvoj*, str. 332–336, 343.

⁴ Stanko Jug, ki je v arhivu kranjskih deželnih stanov našel prvo različico, osnutek, je v komentirani objavi (1942) zapisal, da ne gre za prevod nemškega razglašja, temveč za samostojen uradni spis in potemtakem za prvi znani originalni slovenski uradni dokument (Jug, *Slovenski »zapovedni list«*, str. 74). Desetletje pozneje (1952) je Marija Verbič opozorila na nedavno odkrite nemške besedila istega razglašja, ki zanika izvirnost slovenskega razglašja; pisarna deželnih stanov je razglas izdala sočasno v obeh jezikih (Verbič, *Slovenski zapovedni list*, str. 179). Verbičeva pri tem ni povedala, da sta v istem fasciklu kot nemško besedilo tudi dve dotlej neznan slovenski čistopisni različici. Ena od njiju je bila pozneje predstavljena na treh arhivskih razstavah (1971, 1982, 2014), vendar na prvih dveh z zavajajočo navedbo, da je isti razglas objavil Jug, ki pa ima v objavi dejansko osnutek (Umek (ur.), *Slovenščina v dokumentih*, str. 6; Umek (ur.) et al., *Iz roda v rod*, str. 26). Na obstoj treh različic, med katerimi ni vsebinskih razlik, je opozoril šele leta 2014 Andrej Nared (Nared, *Razglas (zapovedni list)*, str. 358).

⁵ Jug, *Slovenski »zapovedni list«*, str. 74–79.

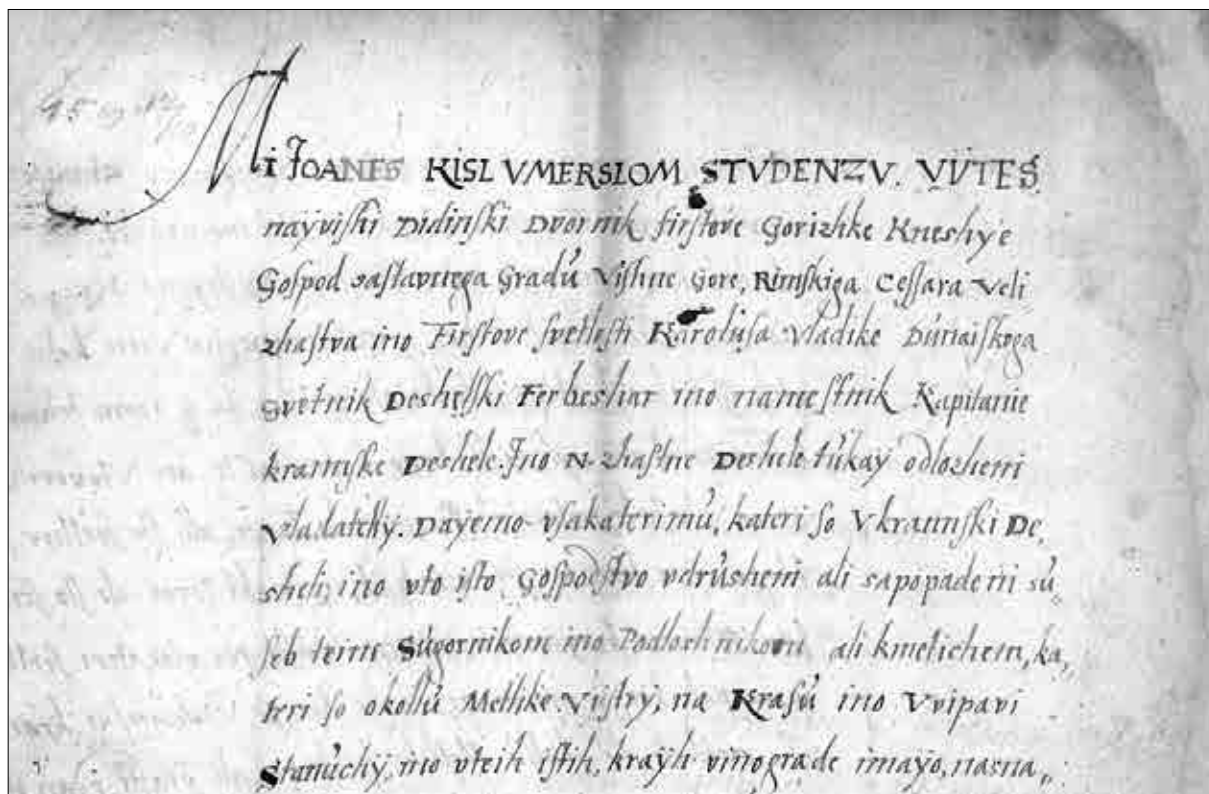
⁶ Nared, *Razglas (zapovedni list)*, str. 358.

⁷ ARS, AS 2, *Deželni statuti za Kranjsko*, I. reg., šk. 416, fasc. 285, pag. 1883–1888.

⁸ Prav tam, šk. 328, fasc. 217a, s. p., 17. 10. 1570.

⁹ Prav tam, šk. 416, fasc. 285, pag. 1891–1896.

¹⁰ Obseg »administrativnega« Krasa znotraj Kranjske neposredno razkriva kranjska imenjska knjiga za obdobje 1546–1618. Kras (*Kharst*) vključuje Postojnsko, Pivško, kranjski del Vipavske in Devin (ARS, AS 173, *Imenjska knjiga za Kranjsko*, št. 4 (1546–1618), fol. 418–457), s kranjsko Istro (*Ysterreich*) pa meji približno na današnji slovensko-hrvaški meji, saj je najsevernejši istrski gospoščinski sedež v Klani (prav tam, fol. 458–485v).

Začetek Khislovega razglasa iz leta 1570 – prva čistopisna različica (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 416, fasc. 285, pag. 1883).

Izvirnik	Transliteracija
Dajemo vfakaterimu, kateri so v krannki Desheli ino vto ifto Gospodstvo vdrusheni ali sapopadeni suseb teim Sugornikom ino Podloshnikom ali kmetichem, kateri so okollu Metlike, Vystrý, na Krafu , ¹¹ ino Vvipavi Stanuchý ino vteih iftih krajñ vinograde imayo, nasnanie ...	Dajemo vsakaterimu, kateri so v kranski deželi ino v to isto gospodstvo vdruženi ali zapopadeni, suseb tejm sugornikom ino podložnikom ali kmetičem, kateri so okolu Metlike, v Istri, na Krasu ino v Vipavi stanučí ino v tejh istih krajñh vinograde imajo, na znanje ...
Ino vdesheli ker Vno rafte, kakor Vvipavi Vystrý, na Krafu ¹² ino vteih iftih krajñh kakor so imenovane ...	Ino v deželi, ker vino raste, kakor v Vipavi, v Istri, na Krasu ino v tejh istih krajñh, kakor so imenovane ...
... slafti ti Vdoleinem kranju svojm Gorskim Gospodom, okollu Metlike pak defetinskim Gospodom alli nñh oblastnikom Ino Vvipavi, Vystrý ino na Krafu ¹³ teim ker so od deshelian ktakovi oblasti ino vnoter iemanju odlozheni, ino postavljeni imaiu dobrovollno opraviti ino plazhati.	... zlasti ti v dolejнем Kranju svojim gorskim gospodom, okolu Metlike pak desetinskim gospodom ali njih oblastnikom ino v Vipavi, v Istri ino na Krasu tejm, ker so od deželjan k takovi oblasti ino vnoterjemanju odločeni ino postavljeni, imaju dobrovolno opraviti ino plačati.
... fkosi sapezhachene odperte Generale ali sapovedne Listý (: katere mý vmetlizhkoý pokrajini ino na Krafu , ¹⁴ na to ker nam ie povedano da fo nikaterý vteh iftih krajñh ker se temu supar ftave ozhýtuie mo :) fliherniga opominamo k pokornimu davainu veliko kraat rezheniga noshenia.	... skozi zapečacene odperte generale ali zapovedne listi (katere mi v Metličkoj pokrajini ino na Krasu na to, ker nam je povedano, da so nikateri v teh istih krajñh, ker se temu zupar stave, očitujemo) sliherniga opominamo k pokornimu davajnu velikokrat rečeni-ga nošenja.

¹¹ V osnutku in drugem čistopisu: »na Krafu«.

¹² V osnutku in drugem čistopisu enako.

¹³ V osnutku in drugem čistopisu: »na krafu«.

¹⁴ V osnutku in drugem čistopisu enako.

Razdeljenost Krasa v zgodnjem novem veku med Kranjsko, Goriško in ozemljem mesta Trst (izsek iz zemljevida: *Politično-upravna podoba v 16. in 17. stoletju* (Bajt, Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 112).

jinska imena Kras, Istra in Metlika niso rabljena v tem smislu, torej kot pozno pripojeni deli Kranjske, v katerih so tedaj še živele upravne posebnosti.¹⁵ Besedilo govori namreč izrecno o vinorodnih predelih: o Dolenjski (*v dolenski kranski deželi; v dolnjem Kranju*), Beli krajini oziroma Metliki (*okolu Metlike, v Metličkoj/kej pokrajini*), zgornjem, kranjskem delu Vipavske doline (*v Vipavi*) in o kranjski Istri (*v Istri*), severovzhodnem delu istrskega polotoka s sedežem v Pazinu. Tako je Zgornja Vipavska dolina navedena posebej – v Vipavi –, ločeno od Krasa, čeprav je bila znotraj Kranjske del »administrativnega« Krasa. Pojem Kras je v razglasu seveda omejen na tisti del, ki je spadal v kranjsko deželo in je na zahodu segal s prekinitevijo – vmes je bilo ozemlje Goriške – do Tržaškega zaliva pri Devinu.¹⁶

V geografskem smislu je drugače s pojmom **Kraševci (Krašovci)**, ki ga srečamo prvič petnajst let prej, leta 1555 v Trubarjevem *Matevževem evangeliju*. Ko Trubar utemeljuje, da je evangelij prevedel v »krajnski jezik«, ker ga bodo lahko razumeli tudi prebivalci drugih dežel (*tih drugih dežel ljudi*), prvi na enem mestu in prvič v slovenščini poimenuje prebivalce naših pokrajin ter hkrati tudi prvi zariše tedaj še ohlapen geografski okvir slovenskega jezika:

»Mi imamo pak tukaj tri riči vom povedati: Na prvu. Kadar ta slovenski jezik se povsod glih inu v eni viži ne govori, drigazi govore z dostimi besedami Krajnci, drigazi Korošci, drigazi Štajerji inu Dolenci tar Bezjaki, drigazi **Krašovci** inu Istrijani, drigazi

Mi imamo pag tukaj tri riži vom povedati: Na peruu. Kadar ta Slouenski Iefig se poufod glih inu veni vishi ne gouori, drigazhi gouore sdoftimi besedami Crainci, drigazhi Coroshci, drigazhi Shtajerij inu Dolenci tar Besiaki, drigazhi Krashouci inu Istriani, drigazhi Crouati. Obtusmo mi letu nashe dellu vta Crainski Iefig hoteli postavititi, sa dofti

Omemba Kraševcev v Trubarjevem Matevževem evangeliju leta 1555 ([Trubar]: Ta evangeli svetiga Matevsha, fol. A2b).

¹⁵ O teritorialno-upravnem razvoju Kranjske gl. Nared, *Dežela – knez – stanovci*, str. 72–80.

¹⁶ Obseg Kranjske v 16. stoletju gl. v: Bajt, Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 112.

Krovati.« (»Mi imamo pag tukaj tri riži vom povedati: Na peruu. Kadar ta Slouenski Iefig se poufod glih inu veni vishi ne gouori, drigazhi gouore sdoftimi

R E G I S T E R			
Nekaterih besed, katere, Crajniki, Coroški, Slovénski ali Besjázhki, Hervázki, Dalmatinski, Istrianiki, ali Craški, se drugázhi govoré.			
Crajniki	Coroški	Slovénski ali Besjázhki	Hervázki, Dalmatinski, Istrianiki, Craški
A.	A.	A.	A.
Ajd		pogani	pogania
Ajdje		pogani	
Ajdovski		poganski	
Ajfar		savidiv	
Ajfrati		saviditi	
Amma		Dojka	
Ampak		Ala	
Ankera, ali shlesna mazhka		Sidro	
ka		Mejstev	
Anverbar		Mejstevskib	
Anverbarskib		vapno	
Apna			
Apofel, togér	togér, dyanašifla		japno
Apofelivna	togérivna		vuchenič
Arnub		oklopi shlesani	oklope

Dalmatinov Register k Bibliji (1584).

beffedami Crainzi, drigazhi Coroshci, drigazhi Shtarierij inu Dolenci tar Befiaki, drigazhi **Krashouci** inu Istriani, drigazhi Crouati.«¹⁷

Glede na to, da govori Trubar v nadaljevanju o prebivalcih drugih dežel, so Kraševci pri njem »iztisnjeni« iz Kranjske, ločeni od Kranjcev in postavljeni v enakopravno razmerje z njimi, kot tudi s Korošci, Štajerci, z današnjimi hrvaškimi kajkavci, tedaj še imenovanimi Slovenci (Dolenci tar Bezjaki), z Istrani in Hrvati. Ker je še iz mladih let dobro poznal Trst in njegovo zaledje, je oče prve slovenske knjige seveda vedel, da živijo Kraševci tudi v mejah Kranjske, in ne samo v njeni soseščini. Tako izraza Kraševci ni uporabil samo za prebivalce Krasa zunaj lastne dežele, ampak v geografskem, nepolitičnem smislu. Pojem je poleg kranjskega Krasa zajel znaten del tedaj še majhne Goriške in tržaško ozemlje. Podobno, kot je dobro desetletje pozneje (1567) rojeni Vipavec Sebastjan Krelj navedel Vipavce med tistimi govorcji slovenščine, ki so »okoli nas«: »našiga imena inu jezika ludi, kir so okuli nas, Dolence, Istrijane, Vipavce etc., kateri skoraj povsod čisteši slovenski govore kakor mi po Kranju inu Koroški deželi.«¹⁸ Krelj se je rodil v Vipavi, ki je spadala pod Kranjsko, toda večji del njegovih Vipavcev je res živel »okoli nas«, in sicer v grofiji Goriški. Zdi se, da je bilo »nadomestno« ime za prebivalce ožje, prvotne Goriške, omejene na večji del Vipavske doline in del Krasa, sprva kar Vipavci.¹⁹ Drugi, kraški del podanikov Goriške grofije pa

se je torej prepoznal v Kraševcih, Trubarjevih Krašovcih. V navedenih dveh primerih iz petdesetih in šestdesetih let 16. stoletja prihaja do izraza takratna in poznejša živa raba pokrajinskih poimenovanj za prebivalstvo (Krašovci, Vipavci), ki ni bila vezana na politične meje, v tem prostoru zelo nenavadne in veliko manj stabilne kakor v drugih delih slovenskega ozemlja.

V drugi polovici 16. stoletja srečamo še tretji ključni pojem naše obravnave, in sicer **pridevnik kraški**, izpričan v registru razlikovalnih besed k Dalmatinovi Bibliji iz leta 1584. Gre za tabelarični prikaz besed, ki niso bile razumljive vsem bralcem slovenskega prevoda Svetega pisma, temelječega na kranjskih govori: »Register nekaterih besed, katere kranjski, koroški, slovenski ali bezjački, hervacki, dalmatinski, istrijanski ali kraški se drugači govoré.«²⁰ Ob vsakokratni kranjski različici (*kranjski*) so v tabeli prikazane druge, kot jih govorijo na Koroškem (*koroški*), kajkavci Bezjaki ali takratni Slovenci (*slovenski ali bezjački*) ter v skupno rubriko vključeni Hrvati, Dalmatinci, Istrani in Kraševci (*hervacki, dalmatinski, istrijanski, kraški*). Pomenljiva je potreba, da je Dalmatin posebej upošteval besedje Slovencev z zahodnega roba – besede, ki »se govore kraški« (*Craški*). Razlog, da jih je uvrstil v skupen stolpec s hrvaškimi, dalmatinskimi in istrskimi, je bil nedvomno praktične narave: pomanjkanje prostora in premajhno število specifičnih kraških izrazov, da bi se jih splačalo navajati v posebnem stolpcu. V istem stolpcu vsebovane besede seveda niso bile skupne vsem naštetim, enake

¹⁷ [Trubar], *Ta evangeli svetiga Matevsha*, str. A2b.

¹⁸ Krelj, *Postilla slovenska*, str. VII.

¹⁹ Golec, *Nastanek in razvoj*, str. 336.

²⁰ Dalmatin, *Biblia*, s. p., Register Nekaterih besed etc.

na prede ovarole spodaj rak. Spojie usse
 dobro ravieno u Marinade. Hiseve bodo ta
 nara uoba uile, is Puteuclam cinam nar
 tega. Bulega. Hise se ~~u~~ spoi u Teit. Proda
 dikuteya no upem anphe is moiem. Caspudam ceno
 is uia moia. Dvanina tem in pobleneo perporaja
 no is chutemo isoo. hrat, ostanem.

P. P. Dobrutlina moia Vate
 Gappa. Mate cert is
 Lepu probem sa eno nabo
 predina labrai moia Dvanina
 nima chai prest, mai na postleio moia
 vretenza is prosem, moia Polana
 se vade. perporaji no is prose de be verile
 Mergere de be is poslala. Jazonetel. chie is
 Cilla. Sallena. Sautia. Labrai. nie. Dvrat. is. poraju
 de is is Mergere. Sella. V. Cihenne
 Pochovno. Seibe
 M. J. Marenzi

Snette ii Se. 20

Omemba Trsta v pismu Marije Izabele baronice Marenzi materi, 11. januarja 1690
 (Merkù, Slovenska plemiška pisma, faksimile MIM/št. 2).

tako v hrvaških, kot v dalmatinskih, istrskih in kraških govorih. Katere od njih so kraške, samo kraške oziroma tudi kraške, je vprašanje za drugo obravnavo. Gotovo pa je, da je Dalmatin rabil pojem kraški v podobnem pomenu kot Trubar izraz Krašovci, torej v pokrajinskem, nepolitičnem smislu besede, ki se ne ozira na deželne in druge meje.

Omembe Krasa, Kraševcev in pridevnika kraški bomo v slovenskih besedilih, tako tiskanih kot rokopisnih, po Dalmatinovem zapisu pojma kraški zelo dolgo pogrešali.²¹ Čeprav je naslednja omemba zunaj tega okvira, saj gre za nemško besedilo, povejmo, da je Kras v 17. stoletju omenjen v sestavljenem pojmu za Notranjo četrt Kranjske (četrt petino), ki jo Valvasor v *Slavi* (1689) imenuje tudi s slovenskim imenom, in sicer kot »ta znotrajne deu na Kraso jeno na Pivke« (*ta snotrajne deu na kraso jenu napiuke*).²²

Do 19. stoletja je dokumentiranost slovenskih zemljepisnih imen v slovenskih tekstih šibka. V slovenščini se je namreč dotlej pisalo malo, kar velja še posebej za uradovno področje. Tako poznamo iz zgodnjega novega veka le peščico slovenskih uradovnih dokumentov, ki so nastali na širšem območju Krasa, in pred 18. stoletjem tudi le za pokušnjo kraških toponimov, vsebovanih v kakršnih koli slovenskih besedilih.

Med toponimi je najpomembnejši **Trst**, ki ga vključujemo v obravnavo ob dejstvu, da so ga sodobniki umeščali na Kras. Valvasor leta 1689 v opisu mesta v *Slavi vojvodine Kranjske* zapiše, da leži Trst na Krasu, in ne pozabi poudariti, da je nekoč spadal pod Kranjsko, o čemer Tržačani v njegovem času niso hoteli ničesar vedeti.²³ Ne preseneča, da se je Trst znašel že v slovenski protestantski književnosti 16. stoletja, in sicer prvič najverjetneje štiri leta pred prvo omembo Krasa v Khislovem razglasu (1570). Trubar je namreč v *Abecedariju* iz leta 1566 med izbranimi besedami (*Imena*), ki se začenjajo s črko T, navedel: *terst*, in sicer z malo začetnico.²⁴ Lahko bi šlo tako za občno ime *trst* v pomenu trs ali za lastno ime – Trst; v istem prikazu je namreč z malo začetno črko zapisana cela vrsta lastnih imen, med njimi tudi toponim Ljubljana (*lublana*).²⁵ V slovenskem besedilu je Trst dve desetletji pozneje dvakrat omenil Matija Trost (Trošt) iz Vipave, študent v Tübingenu, ki je tam leta 1588 objavil nekoliko prirejeni slovenski prevod nagrobne pridige ob Trubarjevi smrti, nastale dve leti prej pod peresom Jakoba Andreaeja. Trst se v Trostovem prevodu prvič pojavi že na samem začetku, pri Trubarjevem rojstvu leta 1508, »kadar je cesar Maksimilijan rajnik, tiga imena ta

prvi, zupar Benetke vojskoval inu Trst (*Tèrst*) noter vzeli.«²⁶ Druga Trostova omemba Trsta se nanaša na Trubarjevo mladostno bivanje pri tržaškem škofu Petru Bonomu: »kadar je bil h timu visoku vredniju inu včuenimu gospudu Petru Bonomu, h timu brumnimu škofu v Trsti (*v' Teršti*) prišal.«²⁷ Trost je v istem besedilu postregel še s prvo znano pridevniško obliko Trsta, in sicer *trski* (*Terski shkof*),²⁸ ki močno odstopa od sedanje *tržaški* in se zdi nenavadna ob dejstvu, da jo je zapisal rojeni Vipavec. Ustreznica *trski* se je do danes umaknila verjetno mlajši obliki *tržaški*.²⁹ Na današnjo standardno pridevniško obliko *tržaški* naletimo, kolikor je znano, prvičkrat v začetku 18. stoletja. Opis meja deželskega sodišča Švarcenek v kranjskih Brkinih iz leta 1711, pravi, da teče meja švarceneškega sodišča (rihte) »po robu na ta veliki hrib Monte Kakuš ali Tusti vrh imenuvan, kir začne *tržaška rihta* (*Tersaska Richta*) [tržaško sodišče oz. ozemlje]. Od Monte Kakuš gre dol na te rezane kamne, postavljene med švarceneško ino tržaško rihto (*Tersasko richto*).«³⁰

Slovenska besedila, ki bi nastala v samem Trstu in bi vsebovala slovensko ime mesta in njegovih prebivalcev, so pred 18. stoletjem v celoti omejena na znano korespondenco med dvema plemkinjama, Ester Maksimilijano baronico Coraduzzi iz graščične Koča vas v Loški dolini in njeno v Trst omoženo hčerko Marijo Izabelo, poročeno baronico Marenzi. Kranjska knjižna snovanja so bila ženskama, sodeč po pravopisu, precej tuja, zlasti materi. Od skupno 31 pisem, nastalih od leta 1686 do nekaj let pozneje, je vsa razen treh napisala na Kranjskem živeča mati in jih poslala hčerki v tedaj še razmeroma majhno habsburško pristaniško mesto.³¹ Trst je v pismih omenila

²⁶ Rupel, *Nove najdbe*, str. 65.

²⁷ Prav tam.

²⁸ Prav tam. – Dilemo, ali je treba *Terski* brati kot *trski* ali s šumevcem kot *trški*, je rešila analiza načinov Trostovega zapisovanja sičnika -s in šumevca -š. Izključujeta se zlasti pojavitvi v dveh zaporednih besedah: glasovna zveza -sk je zapisana kot *sk* (*Terski*), -šk pa kot -shk (*shkof*). Prim. Ahačić et. al., *Besedje slovenskega*, str. 531.

²⁹ Različica *trski* (*tršk*) je bila še v 20. stoletju dokumentirana v severnem, zasavskem delu Dolenjske. Tako so na območju Št. Jurija pod Kumom, danes Podkuma, označevali najdenčke, ki so tja prihajali v rejo iz tržaške najdenišnice in so tam ostali. Če je kdo spraševal, zakaj ima nekdo nenavaden priimek, je dobil odgovor: »Ker je tršk« (Golec, Tržaški in ljubljanski najdenčki, str. 195). Pri tem ni nepomembno, da spada govor Trostove rodne Vipave v notranjsko narečje, to pa je podaljšek dolenjske narečne skupine. Matija Trost je sam izpričal, da izvira iz družine tržanov Vipave (Rajhman, *Pisma slovenskih protestantov*, str. 147, 148).

³⁰ Rutar, *Završniška gosposčina*, str. 227.

³¹ Pavle Merku je 30 pisem objavil v monografiji (Merku, *Slovenska plemiška pisma*), zadnje, odkrito pozneje, pa v *Slavistični reviji* (Merku, *Zasebna slovenščina*, str. 134–137). V materinih pismih ni Trst nikoli omenjen drugače kot na ovojnicah 19 pisem v nemških naslovitvah hčerke Marenzijeve in torej z nemškim imenom: *Triest* (Merku, *Slovenska plemiška pisma*, str. 28, 30, 34, 38, 42, 46, 54, 60, 64, 68, 72, 78, 82, 84, 90, 94, 96, 100; Merku, *Zasebna slovenščina*, str. 134). Hči je nasprotno dve od svojih treh ohranjenih pisem datirala italijansko

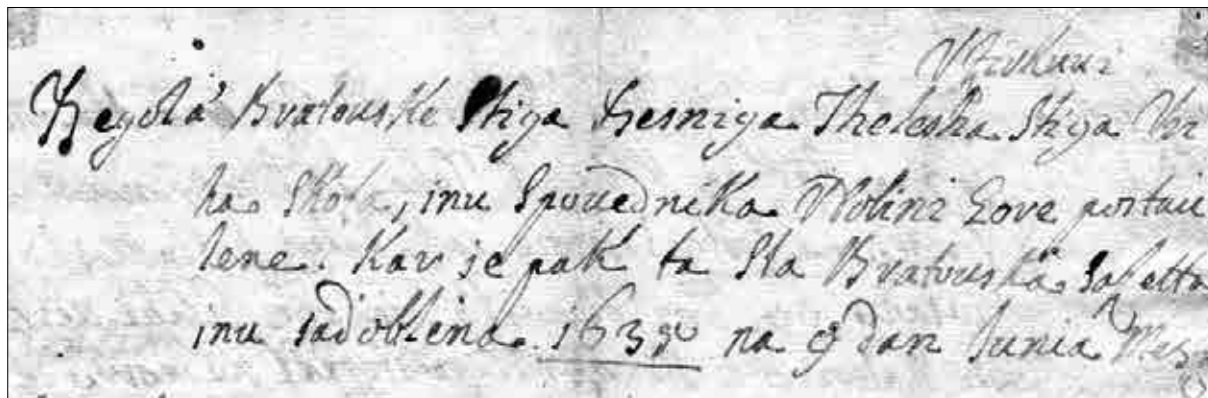
²¹ Valentin Vodnik denimo v *Veliki pratiki za leto 1795* piše: »Na Krasu pak je vse golu inu skalovitu ...« (Vodnik, *Zadovoljne Krajnc*, str. 91).

²² Valvasor, *Die Ehre II*, str. 253.

²³ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 589.

²⁴ [Trubar], *Abecedarivm*, fol. A3b.

²⁵ Prav tam, fol. A3a.

Začetek pravil bratovščine sv. Rešnjega telesa v Dolini (PAK, PAK KP 352, Zbirka slovenskih spisov, t. e. 1, a. e. 8).

samo hči, in sicer v dveh po dvakrat: »muj gospud na videjo ta sveta ura, de be v Trst (*v Terst*) peršu«;³² »iz puteriham vinam nartega bulega, kir se zdaj v Trst (*ū Terst*) proda«;³³ »Je peršu ene patent od cesarja tukaj v Trst (*ū Terst*)«;³⁴ »Tukaj v Trst (*ū Terst*) gredo okule kozice [epidemija koz] jeno otroce zlo mrjó«.³⁵

Od drugih toponimov s širšega območja Krasa je v 17. stoletju izpričana v slovenskem besedilu samo **Dolina pri Trstu**, takrat del Kranjske. Gre za pravila tamkajšnje bratovščine sv. Rešnjega telesa iz leta 1635, ohranjena v osnutku. Njihov pisec je vsaj nekoliko poznal knjižno slovenščino, vidni pa so tudi lokalni in narečni vplivi v pravopisu in besedišču. Dolina je omenjena enkrat samkrat, in sicer v naslovu, ki se glasi: »Regola bratovske svetiga Rešnjiga telesa v cirkvi svetiga Uriha škofa inu spouednika v Dolini gore postavlene. Kar je pak ta sveta bratovska začeta inu zadoblina, 1635 na 9. dan junija mesca.« (»Regola Bratouske Stiga Resniga Thelesha V Zirkuui Stiga Vriha Skofa, inu Spouednika V Dolini Gore postaulene. Kar ie pak ta Sta Bratouska Sazetta inu sadoblina 1635 na 9 dan Junia Mesza«).³⁶

Dolinska bratovščinska pravila so eden od samo treh znanih slovenskih uradovnih dokumentov, nastalih v 17. stoletju na širšem Krasu. Za druga dva vemo, kje sta bila napisana oziroma na kateri kraj se nanašata, ni pa v njiju nobenih toponimov niti antroponimov. Prvi dokument vsebuje kratko štirivrstično sodno prisego, nastalo v začetku 17. stoletja

pri gospostvu Devin. Njen začetni del se v istem dokumentu ponovi še v jeziku, ki temelji na kraškem narečju: »Toku mi Boh pamagaj na moj poslenje dan, to je ...«.³⁷ Po vsej verjetnosti gre za najzgodnejši zapis kraškega dialekta. Približno tridesetletja mlajša, prav tako nedatirana, je »Memoria« iz okoli leta 1680, ki govori o sporu med komunom Štanjel in kaplanom. Vsebinsko zanimivo besedilo je verjetno sestavil komenski župnik in ne more skriti opaznih kraških narečnih potez.³⁸

Daleč največ kraških zemljepisnih imen najdemo v opisu meja deželskega sodišča Švarcenek iz leta 1711. Sodišče s sedežem v istoimenskem gradu v Brkinih, ni bilo veliko, obsegalo je jugovzhodni del goriškega Krasa, mejilo na vzhodu in jugu na Kranjsko, na zahodu na kranjsko Devinsko gospostvo in ozemlje Trsta, na vzhodu pa mu je pripadala še eksklava Ostrožno Brdo pri Premu. Opis meja poznamo samo iz objave Simona Rutarja (1895), pa tudi ta ni imel v rokah izvornika, temveč prepis tomajskega dekana Matije Sile. Pod besedilom, datiranim v Švarceneku 28. maja 1711, je v italijanščini podpisal Ludvik grof Petazzi.³⁹ Grofova slovenščina kaže nekaj lokalizmov, pravopis pa je daleč od slovenske knjižne tradicije in ima poleg nemških veliko italijanskih značilnosti. V nadaljevanju je besedilo objavljeno v prepisu z izvornim Rutarjevim komentarjem in vzporedno v sodobni transliteraciji z dodanimi današnjimi oblikami geografskih imen in pojasnili v oglatih oklepajih.

in tako seveda z italijanskim imenom mesta: *Trieste* (Merkü, *Slovenska plemiška pisma*, str. 20, 21, 24, 25).

³² Merkü, *Slovenska plemiška pisma*, str. 24, 25.

³³ Prav tam, str. 24, 25.

³⁴ Prav tam, str. 26, 27.

³⁵ Prav tam.

³⁶ PAK, PAK KP 352, Zbirka slovenskih spisov, t. e. 1, a. e. 8. – Dokument je bil objavljen trikrat, prvič brez komentarja in ne docela natančno ([Anonimus], *Pravila bratovščine*, str. 226–227), nato v transkripciji s komentarjem (Rupel, *Prispevki k protireformacijski dobi*, str. 178–179), tretjič pa v kratki obravnavi s faksimilom (Bonin, *Pravila bratovščine*, str. 366–367).

³⁷ Komentirana objava: Merkü, Devinski prisežni obrazec. – Dokument je leta 2001 prišel z arhivom devinskih knezov Torre e Tasso v tržaški Državni arhiv.

³⁸ PAK, PAK KP 352, Zbirka slovenskih spisov, t. e. 1, a. e. 38. – Besedilo še ni doživelo tekstovne, jezikovne in pravopisne kritike, čeprav se je doslej dvakrat pojavilo na arhivskih razstavah (Umek (ur.), *Slovenščina v dokumentih*, str. 11; Umek (ur.) et al., *Iz roda v rod*, str. 44). Kot priča lastnoročni pripis generala in pesnika Rudolfa Maistra, je *Memorio* našel v štanjelskih cerkvenih zapiskih, vplepljeno med liste z letnicami 1678–1692, Maistrova pa je tudi približna datacija: okoli leta 1680.

³⁹ Rutar, *Završniška gosposčina*, str. 226–228.

Rutarjeva transkripcija s komentarjem in opombami

Confini od Schwarzeneske Richte:

Nar poprei je Tabar St. Coziana, catiri leschi uti Richti do Mosta na verchi, na reko pod Naclu, Scofle, Tupelzhe, Strainoch.⁴⁰ Se oberne na Barske snosetti, inu pride na potock imenuvan Padesh.⁴¹ Kir se dva potocha snidejo po starim imenuvano pod Woistervizo,⁴² na Kau inu na Cirku svetiga Sozierba.⁴³ Od Cierkue St. Sozierba gre na Schelesnickovo Hischo catiera je u Schwarzeneschi Richti; od tam gre po grofovih Snosettih na Krisne dreve, od tam na greiske Snositti, inu na sdu (zdol) po potochi na ravnost na Straustudenz (Zdravi studenec), od tam gre na potoch Schlopp⁴⁴ inu se poverne na grofove snosetti inu passá na Morain potock,⁴⁵ kir se confina ta Schwarzenesha inu Novograjska Richta. Od tam gre nad Vasfio Slop, od tam pafsá Confin na Rodich inu Kerslag (Hrpe-lje?) pod Vasfio Slob, inu naraunost na Cosinski Pil (znamenje ob poti). Od pilla Cosinskiga gre po Zeisti skusi Cosinske Grunte gor po sredi hriba verch Polania (Poljansček, Polonica na spec. Karti) nad Verpolle, kir confina Sosferbzka Richta, inu gre blisek Studenza Schusiz⁴⁶ imenuvan, inu naprei po robi na ta Velichi Hrib Monte Cakus⁴⁷ alli tusti verch imenuvan, kir sazne Tersaska Richta. Od Monte Cakus gre dol na te resane kamne, postaulene med Schwarzenesko inu Tersasko richto po glihinghi (po starim pa je schlu na Gropado), inu pride blisu Orlica, kir so tudi postauleni confini, kir sazne (začne) Duinska richta inu so postauleni resani Kamnj, slast pa na Hrib imenuvan Termunz⁴⁸, do verch Hriba imenuvan Holz.⁴⁹

40 Rutarjeva opomba: »Tupljice in Strane nista vasi, nego imena posestev, katerih lastniki so sedaj večinoma Barčani, nekdanj pa tudi Vremci. Tupljice (Tupelzhe, Tepljice, Toplezsch) je imel nekdanj plem. Kupferschein, Tržačan, a Strane (Stranach, Strajnach, Stranoch) pa baron Rizzi.«

41 Rutar: »Dva potoka, Padež in Suhorščica, ki se stekata v Reko, prihajata od Suhorja.«

42 Rutar: »Vas Ostrovica (Ojstrovica, Vojstrovica) spada pod brezoviško župnijo.«

43 Rutar: »Cerkev sv. Sacrba (sanctus Servulus) in sv. Vida je na vrhu hriba na Rtvizah. Vas spada pod Brezovico, Železnikova hiša pa je bila pod Završnik.«

44 Rutar: »Potoch Schlopp = Ločica na specijalni karti.«

45 Rutar: »Znamenito je ime: 'Morin potok' pri Rodiku, morda od boginje Morene?«

46 Rutar: »Studenec 'Sušec' se imenuje tudi 'Schuschaz'. – Trifinium Rodika, Lokev in Gročane.«

47 Rutar: »'Monte Kakuš' (pokvarjeno 'Cocusfa' ali 'Tosti Verch'; sedaj mu italijanski pisatelji pravijo: 'Monte concusfo', t. j. pretreseni vrh, drugi Slovenci pa 'Maček'«.

48 Rutar: »'Termunz' je v izvorniku 'Termoviz'; menda je pravišnje poslednje (od terminus?)«.

49 Rutar: »'Golec' hrib izvorno 'Gollaz', a grof Ludvik je menda znal tudi kaj nemškega, zato je napisal 'Holz'«.

Prepis v sodobnem črkopisu z današnjimi oblikami zemljepisnih imen

Konfini od švarceneške rihte [deželjsko sodišče Švarcenek]:

Narpoprej je tabar svetiga⁵⁰ Kocjana [Škocjan],⁵¹ katiri leži v ti rihti, do mosta na verhi, na Reko [reko Reko] pod Naklu [Naklo], Škofle [Škoflje], Tupelče [Tukelče],⁵² Strajnoh [Strane].⁵³ Se obrne na barske⁵⁴ snožeti inu pride na potok, imenuvan Padež, kir se dva potoka snidejo, po starim imenuvano pod Vojstervico [Ostrovica], na kau inu na cirku svetiga Socjerba [cerkev sv. Servula pri Artvizah], od cjerkve svetiga Socjerba gre na Železnikovo hišo, katjera je u švarceneš[k]i rihti; od tam gre po grofovih snožetih na Križne dreve [vzpetina Križnadrev], od tam na grajske snožiti inu nazdu po potoki naravnost na Zdravstudenec,⁵⁵ od tam gre na potok Šlop [Ločica] inu se povrne na grofove snožeti inu pasá na Morajn potok [Slivnica?], kir se confina ta švarceneš[k]a inu novograjska rihta [deželjsko sodišče Podgrad ali Novi grad]. Od tam gre nad vasjo Slop [Slope], od tam pasá konfin na Rodik inu Kerslag [Hrpe-lje?] pod vasjo Slop [Slope] inu naravnost na kozinski pil [znamenje pri Kozini]. Od pila kozinskiga gre po cejsti skuzi kozinske grunte gor posredi hriba vrh Polanja [Polansček] nad Vrpolle [Vrhpolje], kir confina soserbska rihta [deželjsko sodišče Socerb], inu gre blizek studenca Šusic [Sušec] imenuvan inu naprej po robi na ta veliki hrib Monte Kakuš ali Tusti vrh imenuvan [Kokoš, ital. Monte Cocusso, na slovensko-italijanski državni meji], kir začne tržaška rihta [deželjsko sodišče mesta Trst]. Od Monte Kakuš gre dol na te rezane kamne, postavljene med švarceneško inu tržaško rihto po glihingi (po starim je pa šlu na Gropado) inu pride blizu Orlica [Orlek], kir so tudi postavljene konfini, kir začne dvinska rihta [deželjsko sodišče Devin] inu so postavljene rezani kamni, zlast pa na hrib, imenuvan Trmunc [nekje pri Sežani], do vrh hriba, imenuvan Holc [Tomajski Govec].

⁵⁰ Razvezano po analogiji v nadaljevanju besedila: svetiga Socjerba.

⁵¹ Škocjan, znan po bližnjih Škocjanskih jamah.

⁵² Po Ivanu Jakiču gradič Tukelče (Tupelzhe) nekje nad Vremani, ki je razpadel že v 16. stoletju, posestvo je bilo pozneje last pl. Kupferscheinov, grajska pristava pa naj bi stala pri sedanji cerkvi sv. Marije v Vremski dolini (Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 347).

⁵³ Nekdanji gradič na hribu Nadguč pri vasi Barka (Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 316).

⁵⁴ Pridevnik po vasi Barka.

⁵⁵ Neki izvir nad vasjo Brezovica pod vzpetino Križnadrev.

Tam kompli Diuinski confin in sazne confin med Schwarzenesko inu Riffienbersko Richto, inu gre na Gradno berdo⁵⁶ na Cau (Kal), che je med Casle (n. Koslach) inu Dobraule.⁵⁷ Inu gre na Rafsho cir pridejo tri Richte skonfini uKub (vkup), tu je Schwarzenescha, Richenberscha inu Snoseska. Tam gre po Rasfi confin na verch Silivez (Zlivec),⁵⁸ od tam pa na Zebulouzo ino na Skriu in compli na Scozianska urata kir se je sazhello.

Ostroznoberdo⁵⁹ leshi sesh sojemi confinami v Schwarzeneski Rihti in confina na jutergne sonze sesh reko na potoche che pridejo od Sichorske uode inu gre naprei pod Sohorjam, Borst che je tam je pod Schwarzenescho Richto.

Woda Recha je pu od te Richte inu Lou od Riebb

....

Pit kadai che boste telli (t. j. vodo iz Reke piti).

Schwarzenegg li 28 Maggio 1711.

Luigi Co: Pettazi m/p.

Tam kompli divinski confin in začne confin med švarceneško inu rifenberško rihto [deželsko sodišče Rihemberk] inu gre na Gradno brdo [najbrž vzpetina Vrhki] na kau, ke je med Kazle [Kazlje] inu Dobraule [Dobravlje]. Inu gre na Rašo [potok Raša], kir pridejo tri rihte s konfini vkup, tu je švarceneška, rihenberska inu snožeška [deželsko sodišče Senožeče]. Tam gre po Raši confin na vrh Siljevec [vzpetina Selivec], od tam pa na Čebulovco [vzpetina Čebulovica] ino na Škriu [nekje pri Divači] in kompli na Škočjanska vrata, kir se je začelo.

Ostrožno Brdo [vas v Brkinih pri Premu] leži sž sojemi konfinami v švarceneški rihti in konfiná na jutrnje sonce sež Reko na potoke, ke pridejo od Sihorske vode [potok Suhorica] inu gre naprej pod Sohorjam [vas Suhorje]. Boršt, ke je tam, je pod švarceneško rihto.

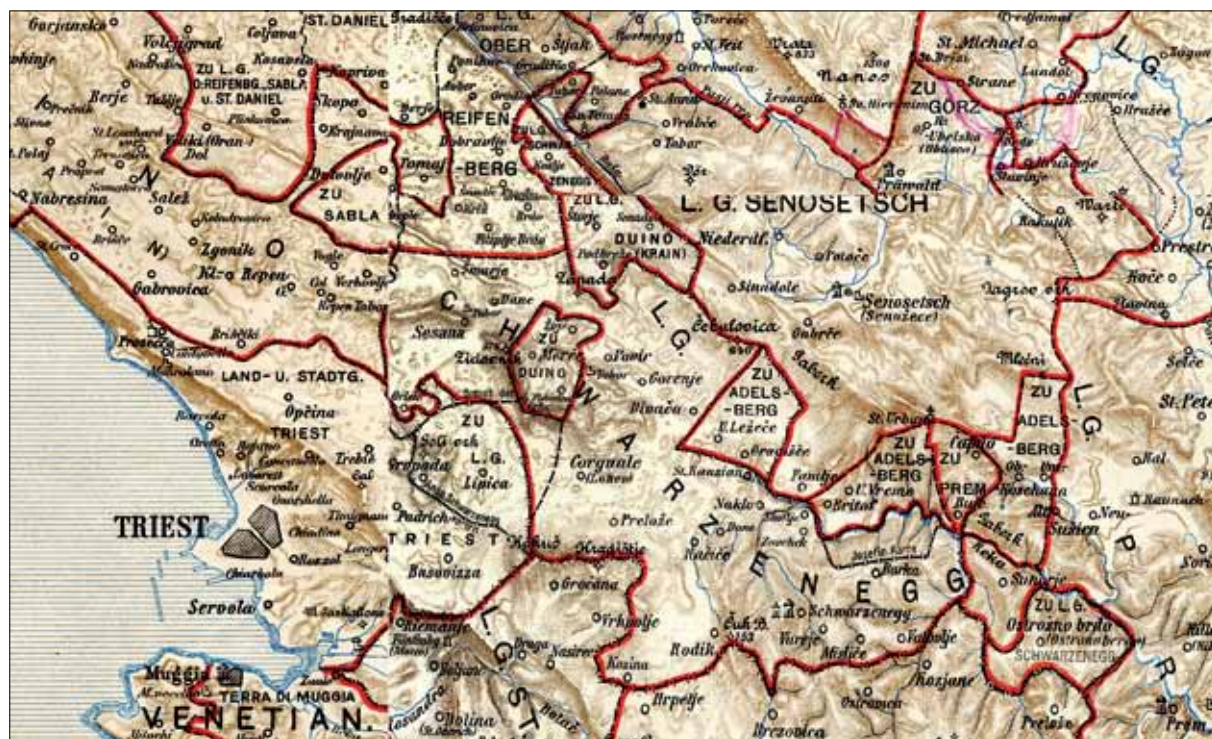
Voda Reka je pu od te rihte inu lov od rib . . .

Pit, kadaj ke boste telli.

Švarcenek, il 28 maggio 1711 [28. maja 1711].

Luigi Co:[mes] Pettazi m/p.

[Ludvik grof Petazzi lastnoročno]

Meje deželjskega sodišča Švarcenek na karti *Historičnega atlasa alpskih dežel* (*Historischer Atlas*, Blt. 34 in 35).

⁵⁶ Rutar: »Gradno Brdo, v izvorniku 'Gradine Werdo'; Vrhke (381 m) na specialni karti?«

⁵⁷ Rutar: »Dobravlje, uradno 'Dobraule' in 'Kazlje', uradno 'Koslach' (!), vasi pod tomajsko župnijo.«

⁵⁸ Rutar: »Sedaj gre meja po robu Krasa nad Rašo. 'Silivez' je Zlivec = razvodnica.«

⁵⁹ Rutar: »'Ostrožno Brdo' je v urbarju čudno zapisano, namreč 'Prandorf' ('pogorela vas'), vulgo 'Östoura Werdo'!«.

Obravnavo zaključujemo s švarceneškim besedilom kot vsebinsko najbogatejšim slovensko pisanim virom kraških zemljepisnih imen iz zgodnjega novega veka. Iz 18. stoletja za zdaj ne poznamo za območje Krasa nobenega drugega slovenskega teksta s podobno razkošnim naborom toponimov, mikrotoponimov, oronimov in hidronimov. Brez tega dragocenega dokumenta, četudi nastalega razmeroma

pozno in znanega le iz veliko poznejšega prepisa, bi bilo naše poznavanje kraškega imenoslovja močno osiromašeno.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije:

AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg.: šk. 328, 416.

AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko: št. 4

PAK – Pokrajinski arhiv Koper:

PAK KP 352, Zbirka slovenskih spisov: t. e. 1.

ZRC SAZU, ISJFR – Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša:

Sekcija za zgodovino slovenskega jezika: Občnoimenska kartoteka, Lastnoimenska kartoteka, Kartoteka patentov (Vaso Suyer).

Leksikološka sekcija: Listkovna kartoteka.

LITERATURA

Ahačič, Kozma et. al.: *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*. Ljubljana, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 2011.

[Anonimus]: Pravilnik bratovščine sv. Rešnjega telesa v Dolini pri Trstu. *Istrski zgodovinski zbornik. Antologija storica istriana. Istarski historijski zbornik I*. Koper: Zgodovinsko društvo Jugoslovanske cone STO, 1953, str. 226–227.

Bonin, Zdenka: Pravila bratovščine sv. Rešnjega telesa iz Doline pri Trstu. *Arhivi – zakladnice spomina* (ur. Andrej Nared). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2014, str. 366–367.

Dalmatin, Jurij: *Biblia, tu je, vse Svetu pismu, Stariga inu Noviga testamenta slovenski tolmažbena, skusi Jurja Dalmatina. Bibel, das ist, die gantze heilige Schrift Windisch*. Wittemberg: Hans Kraffts Erben, 1584.

Golec, Boris: Nastanek in razvoj slovenskih pokrajinskih imen z ozirom na identitete prebivalcev. *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, 2014, str. 337–348.

Golec, Boris: Tržaški in ljubljanski najdenčki v Kumljanskih hribih. *Kronika* 37, 1989, št. 3, str. 192–202.

Historischer Atlas der österreichischen Alpenländer. I. Abteilung. Die Landgerichtskarte, 4. Teil: Kärnten, Krain, Görz und Triest. Wien: Adolf Holzhausens Nachfolger, 1929.

Jug, Stanko: Slovenski »zapovedni list« iz leta 1570 in novi vinski davek. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 23, 1942, str. 74–84.

Kos, Milko: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zvezek tretji. Urbarji Slovenskega Primorja. Drugi del* (Viri za zgodovino Slovencev. Knjiga tretja). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti 1954.

[Krelj, Sebastjan]: *Postilla slouenska. To ie, kar karshanske evangeliske Predige, vèrhu vsaki Nedeljski Evangelion etc.* [Regensburg], 1567.

Merkù, Pavle: Devinski prisežni obrazec z začetka 17. stoletja. *Jezikoslovni zapiski* 8, 2002, št. 1, str. 153–156.

Merkù, Pavle: *Slovenska plemiška pisma družin Marenzi – Coraduzzi s konca 17. stoletja*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1980.

Merkù, Pavle: Zasebna slovenščina v 17. stoletju. *Slavistična revija* 30, 1982, str. 121–150.

Nared, Andrej: *Dežela – knez – stanovi. Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518* (Thesaurus memoriae. Dissertationes 7). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009.

Nared, Andrej: Razglas (zapovedni list) kranjskega deželnega upravitelja Hansa Khisla o novem vinskem davku. *Arhivi – zakladnice spomina* (ur. Andrej Nared). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2014, str. 358–359.

Rajhman, Jože: *Pisma slovenskih protestantov. Briefe der slowenischen Protestanten* (Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred filološke in literarne vede. Korespondence pomembnih Slovencev 11). Ljubljana: SAZU, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, 1987.

Rupel, Mirko: *Nove najdbe naših protestantik XVI. stoletja. Neue Funde unserer Protestantica des XVI. Jahrhunderts* (Dela 7). Ljubljana: SAZU, Razred za filološke in literarne vede, 1954.

Rupel, Mirko: Prispevki k protireformacijski dobi. *Slavistična revija* V–VII, 1954, str. 178–194.

Rutar, S.[imon]: Završniška gosposčina na Krasu. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* V, 1895, str. 213–228.

[Trubar, Primož] (1566): *Abecedarivm, oli tabliza, is katere se vsaki more lahku inu vkratkim, brati inu pissati nauuzhiti*. V Tibingi [Tübingen], 1566.

[Trubar, Primož]: *Ta evangeli svetiga Matevsha, sdai pervizh vta slouenski iesig preobernen. Evangelium D. N. Jesu Christi, authore Matthaeio, nunc primum uersum in linguam Schlauicam*. [Tübingen], 1555.

Umek, Ema (ur.): *Slovenščina v dokumentih skozi stoletja. Razstava ob 25-letnici samostojnega delovanja Arhiva Slovenije*. Ljubljana, 8. do 17. februarja 1971. Ljubljana: Arhiv SR Slovenije, 1971.

Umek, Ema (ur.) et al.: *Iz roda v rod. Pričevanja o slovenskem jeziku* (Publikacije Arhiva SR Slovenije, Katalogi, Zvezek 5). Ljubljana: Arhiv SR Slovenije, 1982.

Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain, I–XV*. Laybach, 1689.

Verbič, M.[arija]: Slovenski zapovedni list iz leta 1570 – prevod iz nemškega izvornika. *Drugi Trubarjev zbornik. Ob štiristoletnici slovenske knjige* (ur. Mirko Rupel). Ljubljana: Slovenska matica, 1952.

Vodnik, Valentin: *Zadovolne Krajnc. Izbrano delo* (Zbirka Klasiki Kondorja 20). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997.

S U M M A R Y

The Karst, its people and geographic Karst names in early Slovenian texts

Given that very little was written in the Slovenian language until the 19th century, the Karst, its people and karst geographical names first appeared in Slovenian texts at a relatively late date. The toponyms, either in their original Slovenian or slightly modified form, more often appeared in foreign-language (Latin, Italian and German) sources, for instance, already in medieval land registers and later in church registers of births, marriages and deaths. To our knowledge, however, these sources do not contain Slovenian concepts of *Kras* (the Karst), *Kraševci* (inhabitants of the Karst) and *kraški* (adjective Karst). The discussion confines itself to early modern texts in which such names do not appear as isolated words, but rather as part of Slovenian context.

The notions of *Kras* and *Kraševci* and the adjective *kraški* first appeared in Slovenian texts in the second half of the 16th century, concurrently with important names of landscapes in the Slovenian territory. The landscape name *Kras* first appeared in one of the earliest Slovenian official documents, an edict on new wine tax, issued in 1570 in Ljubljana. The edict has been preserved in three variants and contains four occurrences of the term *Kras*, each time in

locative form: »na Krasu«. It is no coincidence that the notion of *Kras* first appeared in a Slovenian text in direct relation to wine and that the same source also contains the Slovenian term for Teran wine. The edict only refers to the Carniolan part of the Karst. In geographical terms, the same cannot be said of the notion of *Kraševci* denoting the inhabitants of the Karst, which in the form *Krašovci* makes its first appearance fifteen years earlier (1555) in Trubar's *The Gospel According to St. Matthew*. Founder of the Slovenian literary language, Primož Trubar, used the term in a geographical, non-political sense. The notion, as he used it, represented not only the Carniolan Karst, but also a significant part of the then still small County of Gorizia and the territory of Trieste. The second half of the 16th century then finally awaited the emergence of the third key notion in this discussion, the adjective *kraški*, which appears in the register of words accompanying Dalmatin's Slovenian translation of the Bible (1584). Especially significant is Dalmatin's careful consideration of the vocabulary used by Slovenes on the western margins of the ethnic territory. He, too, used the notion of *kraški* in a similar sense as Trubar used the term *Krašovci*, hence, as a designation of landscape type, regardless of provincial and other boundaries.

After Dalmatin, a very long time had to pass before the terms *Kras*, *Kraševci* and the adjective *kraški* would appear again. Similarly, only a few Slovenian administrative documents were produced in the Karst region during the early Modern Period and still fewer Karst toponyms appeared in any Slovenian text before the 18th century. The most important among these is Trst (Ital.: *Trieste*), probably first used in Slovene by Trubar in 1566, then in Trubar's biography penned by Matija Trost (1588), and in Slovenian letters written by a Carniolan noblewoman married and living in Trieste at the end of the 17th century. The only other Karst toponym to be found in Slovenian texts in the 17th century was Dolina pri Trstu, which appeared in the rules of the local church brotherhood (1635). However, by far the greatest number of geographical Karst names (toponyms, micro-toponyms, hydronyms, and oronyms) can be found in the description of the boundaries of the provincial court (*Landgericht*) under the Švarcenek seigniory from 1711.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 911.53:636.13(497.472)"1580/1640"

Prejeto: 1. 10. 2015

Žiga Zwitter

dr., asist., Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete UL, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: ziga.zwitter@ff.uni-lj.si

Izbrani vidiki okoljske zgodovine kobilarne Lipica od ustanovitve do začetka tridesetih let 17. stoletja*

IZVLEČEK

Ustanovitev deželnoknežje kobilarne je spremenila okoljske in gospodarske razmere obsežnega dela Krasa in okolice. Razprava na podlagi rokopisov iz graškega arhiva dvorne komore obravnava sledeča vprašanja: 1. številčnost kobilarniške črede in njene spremembe, 2. pašna območja za kobile in žrebeta, 3. ukrepi varovanja živine na paši, 4. trajanje pašne dobe, ki se je v času spreminjalo zaradi naravnih in družbenih dejavnikov, 5. urejanje, čiščenje in varovanje kalov ter nadaljnje z njimi povezano zgodnjenoovoveško ekološko znanje, 6. negovanje travnikov s hrasti ter zgodnjenoovoveške navedbe ekološke vloge drevja na kraških travnikih, 7. vpliv spremenljivih okoljskih razmer na oskrbo kobilarne s senom ter podatki o zgodnjenoovoveški negi okoliških travnikov, 8. oskrba kobilarne z ovsom.

KLJUČNE BESEDE

zgodnji novi vek, okoljska zgodovina, kulturna pokrajina, kali, pašniki, travniki, podnebje, konjereja, Kras, Lipica

ABSTRACT

SELECTED ENVIRONMENTAL HISTORY ASPECTS OF THE LIPICA STUD FARM FROM ITS FOUNDATION TO THE EARLY 1630s

Foundation of the princely stud farm altered environmental and economic conditions on extensive parts of Karst and its surroundings. Based on handwritings, preserved in the archives of court's treasury in Graz, the following issues are discussed: 1. numbers of livestock belonging to the stud farm and their changes, 2. territorial distribution of pastures for mares and foals, 3. measures to protect grazing livestock, 4. duration of grazing period that was changing due to ecological and societal factors, 5. establishment, cleaning and protection of artificial waterholes as well as further early modern ecological knowledge related to them, 6. management of meadows with oak trees and early modern records on ecological functions of trees in karst meadows, 7. environmental change influence on hay provision and data on early modern meadow management in the surroundings of Lipica, 8. stud farm oats supply.

KEY WORDS

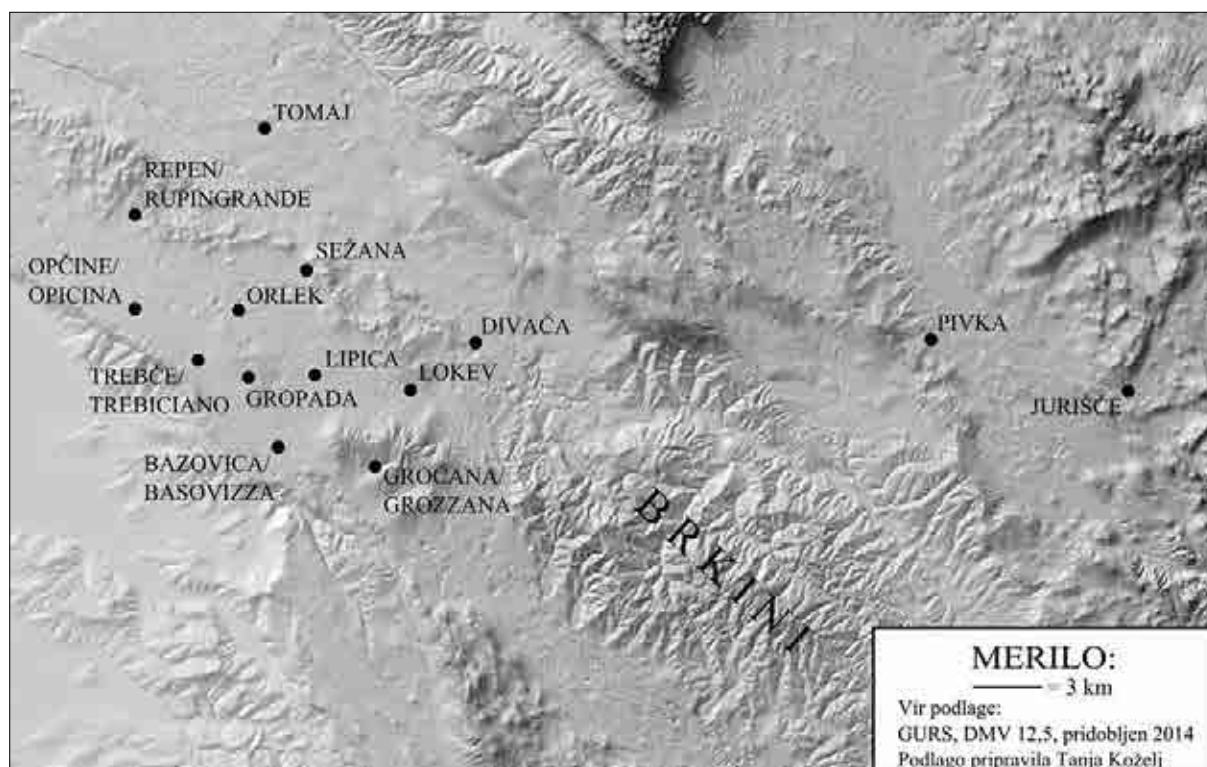
Early Modern Period, environmental history, cultural landscape, artificial waterholes, pastures, meadows, climate, horse breeding, Karst, Lipica

* Dr. Mihi Preinfalku se zahvaljujem za vključitev članka v tematsko številko Kronike o Krasu, gimnazijski sošolki Urši Možina Povšič in Robertu Povšiču pa za prijazno gostoljubje, saj sta mi v času, ko mi sredstva za raziskovalna potovanja niso na voljo, omogočila brezplačno bivanje v Gradcu v času arhivskega dela.

Oris naravnih izzivov in gospodarskih osnov okoliških podložnikov

Članek, ki temelji na virih iz arhiva dvorne komore v Gradcu, od leta 1625 na gradivu arhiva notranjeavstrijske dvorne komore, obravnava zagotavljanje potrebnih količin vode za kobilarno na Krasu, omogočanje primerne paše in oskrbovanje kobilarne s krmo. Pri tem ne gre izključno krmo, namenjeno deželnoknežji čredi, ampak v majhni meri tudi za vzdrževanje raznovrstne živine, ki so jo redili upravitelji kobilarne. Ker bomo glede na izbrane vsebine v nadaljevanju večkrat naleteli na arhivske podatke o vplivu vremena in podnebja na zgodovino lipiške konjereje, bo njihovo razumevanje izboljšal uvodni oris. Temelji na mlajših podatkih, ki glede na spremenljivost podnebja nudijo okviren vpogled v razmere v poznem 16. in zgodnjem 17. stoletju.

koliko višja kot pozimi, največ pa jih je padlo jeseni. Najbolj sušna meseca – februar in julij – sta bila v istih treh desetletjih po prejetih padavinah primerljiva (okoli 100 milimetrov), kar pa v zgodovini ni stalnica; tako sta denimo v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju januar in februar v povprečju prejela le polovico padavin julija, avgusta ali septembra. Večina poletnega dežja pade med silovitimi nevihtami, ko je površinsko odtekanje hitro.² Na sušo poleg odtekanja po površini, predvsem pa izhlapevanja, ki ga je v odprti pokrajini pozimi stopnjeval veter, poleti pa visoke temperature, in porabe vode s strani rastlin, močno vpliva mozaična, torej marsikje plitva prst na prepustni geološki podlagi, saj zadrži le malo vode.³ V nasprotju s pravimi sredozemskimi razmerami je za obravnavano območje značilna zimska prekinitev rastne dobe, poleti pa na rastje vpliva suša, tako da je vegetacija najbolj bujna pozno spomladi.⁴

Slika 1: Karta v razpravi omenjenih vasi

Navzlic bližini morja je povprečna januarska temperatura v okolici Lipice po podatkih iz 20. stoletja komaj nad lediščem, vendar so za obdobje med jesenjo in pomladjo značilna obsežna kratkoročna temperaturna nihanja zaradi izmenjavanja burje in široka (juga). Povprečna julijska temperatura je v prejšnjem stoletju znašala okoli 20 °C.¹ Količina padavin je bila v obdobju 1961–1990 kljub bližini Jadrana poleti ne-

Glede na okoljske razmere je razumljivo, da sta bili temeljni gospodarski panogi prebivalcev bližnjega dela Krasa v obravnavanem obdobju reja drobnice in tovorništvo kot del legalne in nezakonite trgovine.⁵ Živinoreja je bila usmerjena v pašno rejo drobnice, ki je močno prispevala k šibkemu naravnemu

¹ Gams, Lokev, str. 13; Moritsch, *Das nabe Triester Hinterland*, str. 17–18, 111.

² Gams, Lokev, str. 13; Moritsch, *Das nabe Triester Hinterland*, str. 18, 111; Petrič, *Hidrogeološke značilnosti*, str. 23–24.

³ Gams, Lokev, str. 13–14; Gams, *Kras*, str. 226, 230.

⁴ Moritsch, *Das nabe Triester Hinterland*, str. 19.

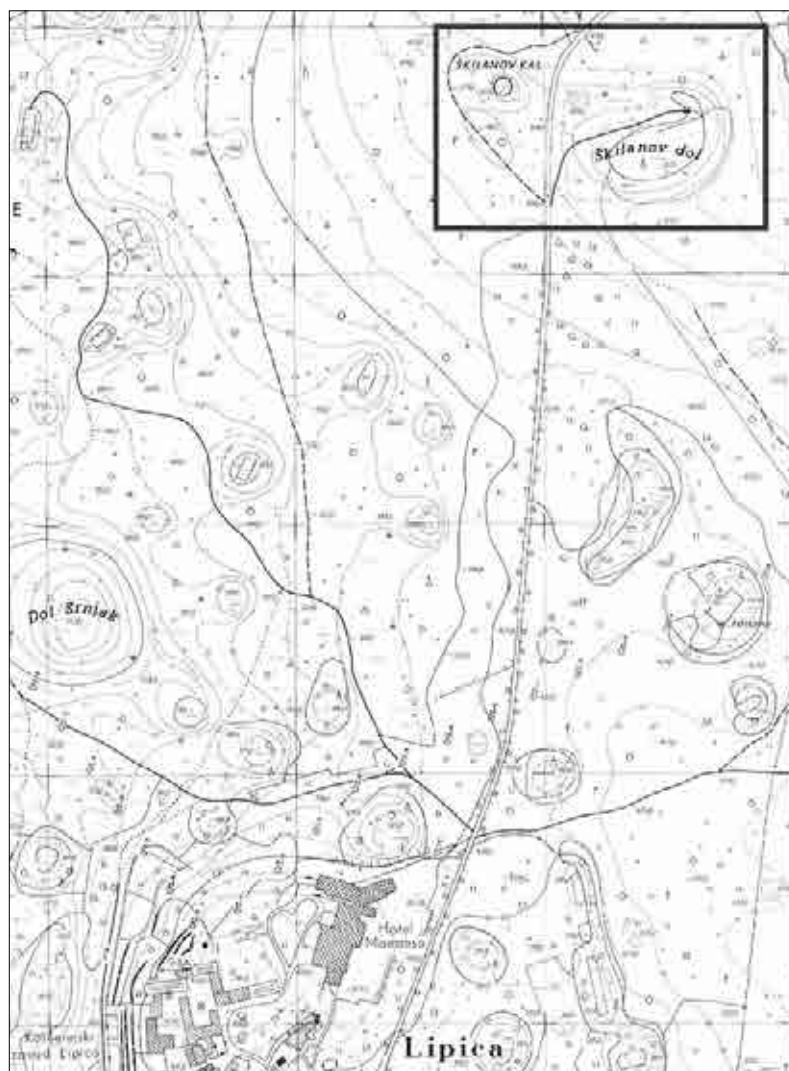
⁵ Vilfan, *Podobe iz nekdanje živinoreje*, str. 69, 78–79.

obnavljanju gozdov. Drobница na kraških pašnikih marsikje ni bila prisotna vse leto, saj je bila vključena v selilno pašo.⁶ Poleti se je pasla na gorskih travnikih Notranjske, pozimi pa v obalnih predelih, vsaj v Istri.⁷ Število prebivalstva je po turških vpadih in spopadih z Beneško republiko hitro spet naraslo in hube so se delile.⁸

Ustanovitev kobilarne in število živali

Leta 1580 je nadvojvoda Karel ustanovil deželnoknežjo kobilarno v Lipici, ki je sprva delovala v

okviru postojnske kobilarne. Če je Valvasorjeva navedba pravilna, je bilo naselje Lipica po podatku iz leta 1559 opuščeno, primarni vir – urbar tržaške škofije iz leta 1574 – pa tu dokumentira tri obdelane hube. Škofija je imela na območju Lipice še dominikalno zemljo.⁹ Ob ustanovitvi kobilarne so z namenom izselitve podložnikov ocenili vrednost njihovih nedavno zgrajenih hiš, suhih zidov, cisterne in prsti na njivah, kar so podložniki s trudom uredili.¹⁰ Toponima »Škilanov dol« in »Škilanov kal« (Slika 2) na posestvu kobilarne še danes najverjetneje spominjata na Škilana, o katerem arhivski vir izpričuje, da je bil

Slika 2: »Škilanov dol« in »Škilanov kal« na območju lipiške kobilarne nosita ime podložnika tržaškega škofa pred ustanovitvijo deželnoknežje kobilarne. Osnovnica kvadratov na karti meri 250 metrov, ekvidistanca znaša 5 metrov. Osnovna državna karta: Sežana–32.

⁶ Moritsch, *Das nabe Triester Hinterland*, str. 76–77, 79, 114–115, 123, 133.

⁷ Prav tam, str. 123, 133; Vilfan, *Podobe iz nekdanje živinoreje*, str. 79.

⁸ Vilfan, *Zgodovinske slike*, str. 125–126.

⁹ *Das k. k. Hofgestüt*, str. 10–11, 13, 15; Kugler, *Das Karster Hofgestüt*, str. 58.

¹⁰ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1580–VII–60, fol. 22, 28, 31; *Das k. k. Hofgestüt*, str. 13–14, 16, kjer podatek, da so ocenili zgradbe in zemljišča, ni le sumaren, ampak tudi le delno pravi.

podložnik tržaške škofije v Lipici pred ustanovitvijo kobilarne.¹¹

Avgusta 1609 je upravitelj kobilarne poročal, da je skupno število žrebcev in žrebet, ki so se skotili v tistem letu, znašalo okoli 50.¹² Boljši je upravitelj podatek s 5. junija 1616. V tistem letu se je s plemenskimi žrebci že parilo okoli 63 kobil, le okoli 6 se jih še ni. V Lipici je bilo torej sredi druge habsburško-beneške vojne, ko spopadi niso segli na samo ozemlje kobilarne, parjenja sposobnih okoli 70 kobil.¹³ Število plemenskih žrebcev je bilo nizko – leta 1587 so jih gojili 6.¹⁴ Upravitelj kobilarne je navedel, da je bilo leta 1619, ko je bilo število živali v Lipici za tedanje razmere nadpovprečno, tam 27. januarja okoli 60 brejih kobil, žrebeta, 9 starih žrebcev, 12 lepih velikih mladih žrebcev, primernih denimo za nadomestitev starih,¹⁵ in verjetno še nekaj starih kobil, 24. junija pa tudi okoli 60 žrebet, ki so se skotila v istem letu.¹⁶ Pri izračunu približka skupnega števila živali je potrebno upoštevati dejstvo, da so konje iz Lipice oddajali na dvor, poleg tega so jih prodajali drugim strankam.¹⁷ Zelo okvirno torej sklepam, da je bilo skupno število kobil, žrebet in žrebcev v Lipici v drugi polovici drugega desetletja 17. stoletja okoli 150 do 200. Če je pričevanje iz leta 1633 zanesljivo – obstaja namreč nevarnost, da je zaslišani zaradi časovne oddaljenosti kot število kobil navedel kar število vseh lipiških deželnoknežjih živali – so v nekaterih letih gojili celo 200 do 250 kobil.¹⁸ Število živali se je vsaj začasno zmanjšalo ob reformi kobilarne leta 1625. Marca tega leta so načrtovali, da bodo razmere spremenili v skladu z načrtom izvedenca, ki je predlagal, naj v Lipici značilnosti konj izboljšajo tako, da število kobil zmanjšajo na 40 najlepših in največjih, ki naj jih skrbno negujejo, število plemenskih žrebcev pa naj znižajo na štiri, prav tako lepe in dobre.¹⁹ V virih z dne 8. avgusta 1625, ki se nanašata na sredstva za košnjo in spravilo sena, že beremo, da so lipiško kobilarno pred kratkim reformirali, znižali so število plemenskih žrebcev in žrebet, zato bo potrebna količina sena manjša kot v preteklih letih.²⁰ Podatek iz leta 1632 v

veliki meri potrjuje zgornji približek, ilustrira pa tudi znatna nihanja v številu živali prek leta. Prvega junija 1632 je čreda lipiške kobilarne štela 134 živali. Pred zimo so nameravali oddati 12 triletnih žrebet ter 6 mladih in sedmo kobilo; slednje so bile primerne za vprego v kočije. Za dve ali tri stare, mršave in izčrpane kobile pa so predvideli, da bodo v prihodnji zimi poginile. Skupno število deželnoknežjih živali kobilarne Lipica, ki bodo tam prezimile, so zato ocenili na okoli 100. Do prvega junija 1632, ko se je parjenje bolj ali manj zaključilo,²¹ se je parilo 24 kobil, pri čemer so pazili, da so se sive kobile parile s sivimi žrebci, rdečkasto rjave pa z rdečkasto rjavimi, da bi ohranili barve dlake.²² 7. julija 1633 je čreda kobilarne obsegala 69 kobil, 4 plemenske žrebce in 16 žrebet, morda pa v slednjo številko še niso vključena starejša žrebeta.²³

Iz poročila tržaškega glavarja Benvenuta Petazzija, ki se je zaradi domnevnih nepravilnosti leta 1631 po naročilu podal v Lipico in poročal o tem, kako izboljšati stanje kobilarne, je očitno, da so pašniki, seno in oves kobilarne v majhni meri služili tudi živini tedanjega in prejšnjih upraviteljev, ki so jo menda občasno vzeli v rejo še od okoličanov. Petazzi je predlagal, naj število živali, ki jih redi upravitelj kobilarne, s tedanjih 18 krav, 4 konj ter nenavedenega števila telic, telet, prašičev in drobnice ob izdelavi nove instrukcije za upravitelja znižajo na 2 do 3 krave, 2 konja, 2 vola, teleta in telice bi smel skupaj rediti 3, rejo ostale živine bi mu prepovedali.²⁴ Kritičen pregled razmer v kobilarni spomladi 1633 je pokazal, da upravitelj vzdržuje 20 glav goveje živine in dodatne 4 vole, 2 konja ter nenavedeno število prašičev, konje jemlje na pašo še od znancev, iz Lipice pa odtuji manjše količine sena.²⁵

Pašna konjereja: pašna območja, trajanje pašne dobe in varovanje živine na paši

Kobile, žrebice in žrebeta so se večino leta pasli. Navedena števila glav črede že sama razkrivajo, da

¹¹ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1580-VII-60, fol. 31: »Petter Schkhillän«.

¹² StLA, HK Miszellen, K. 348: 1609-IX-2, fol. 298.

¹³ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1615-IV-15, fol. 382–383.

¹⁴ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1587-XI-6, fol. 106.

¹⁵ Med teh 12 niso všteli dveletnih, ki so ostali majhni, čeprav jim ni manjkalo ne pašne ne hlevske krme, kar je upravitelj kobilarne povezoval s starostjo očetov.

¹⁶ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1619-VIII-50, fol. 401–402.

¹⁷ O oddaji prim. *Das k. k. Hofgestüt*, str. 23, 63; Kugler, *Das Karster Hofgestüt*, str. 57, 60–62, 76–77.

¹⁸ StLA, HK Miszellen, K. 349: 1633-VI-40, fol. 255, 259. Številka 200 je bolj merodajna kot 250, ki jo je pričel sugerirati komisarjevo vprašanje – vendar se je v vprašanju nanašala na 250 živali, ki so jedle seno, ne le na število kobil.

¹⁹ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1625-III-5, fol. 439, 441.

²⁰ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1625-VIII-2, fol. 447–448, 453. Ne gre za edino reformo kobilarne v obravnavanem času; potrebno jih bo bolj raziskati (prim. StLA, HK Miszellen, K. 349: 1633-VI-40, fol. 257, 259–261).

²¹ Vir z dne 5. junija 1632 sporoča, da je obdobje parjenja minilo, ni pa podatka, ali se je po prvem juniju zgoraj navedena številka še rahlo povišala; med 24. majem in 1. junijem 1632 se je parila le še ena kobila (StLA, HK Miszellen, K. 349: 1632-V-67, fol. 123, 128).

²² StLA, HK Miszellen, K. 349: 1632-V-67, fol. 124, 126 – na 126: »quest' anno /.../ sono coperte di stallone 24 cavalle et tutte ben distribuite cio e stallone leardo con cavalle learde, et baio con cavalle baie per conservare la razza d'ogni sorte di mantelli«.

²³ StLA, HK Miszellen, K. 349: 1633-VI-40, fol. 257, 259–261. Medtem ko je ena od prič število žrebet sploh izpustila v svoji nejasni navedbi: »69 veldinen, sambt denen vollen darunter, vnd 4 pastuchen. Thuet alles 73 haubt [...]« drugo pričevanje spet nejasno trdi »auser der jungen vollen sein 69 veldinen, 16 jung velle[,]« tretje pa »69 veldinen, vnd 16 vollen[,]« pri čemer se glede na nepopolnost ostalih dveh pričevanj ne moremo povsem zanesti, da so navedena vsa – in ne le najmlajša – žrebeta, na kar nakazuje pomanjševalnica pri isti številki v citatu, ki je naveden drugi po vrsti.

²⁴ StLA, HK Miszellen, K. 349: 1631-IX-70, fol. 73, 75.

²⁵ StLA, HK Miszellen, K. 349: 1633-V-26, fol. 232–233, 235.

Slika 3: Lipiška čreda na paši. Upodobitev slikarja Johanna Georga de Hamiltona iz leta 1727 (Kozamernik, *Kobilarna Lipica*, str. 25; original hrani Kunsthistorisches Museum Wien, Gemäldegalerie, GG_391).

je ustanovitev deželnoknežje kobilarne spremenila in omejila območja, kjer so imeli pašno pravico okoličani. V kontekstu reševanja pašnega spora kobilarne s podložniki iz Bazovice leta 1586 najdemo trditev, da so slednji želeli pasti vse do zidu kobilarne, kar je bilo v skladu z nekdanjimi pravicami, ki so zastarale.²⁶ Pričevanja iz leta 1639, ki jih bomo spoznali v poglavju o oskrbi črede z vodo, dokazujejo pašo na zunanji strani zunanjega suhega zidu kobilarne, in sicer v njegovi bližini. Kot je zapisala že Jana Kozamernik, takšno pašo prikazuje tudi Hamiltonova upodobitev iz leta 1727 (Slika 3).²⁷

Omejitev paše okoličanov pa se očitno ni nanašala le na območje kobilarne z obsežnim obzidjem in njegove neposredne bližine. Leta 1589 je namreč nadvojvoda Karel ukazal razglasiti podložnikom v vaseh Bazovica, Gropada, Trebče, Opčine, Orlek, Sežana in Lokev²⁸ (Slika 1), da ne smejo pasti na tistih zemlji-

ščih v okolici Lipice, ki so jih s tem namenom označili, saj so pridržana kobilarni.²⁹ Slednja je, denimo, ob koncu oktobra 1606 pasla pri repenskem kalu.³⁰ Po interpretaciji upravitelja se je na ozemlju, kjer je raba naravnih virov pripadala kobilarni, septembra 1585 pasla čreda ovac in koz dveh gospodarjev iz Bazovice; do tovrstnih kršitev je prihajalo tudi leta 1586, ko gradivo kot najhujše kršitelje navaja prebivalce sosednje Gropade.³¹ Pašne prestopke Bazovičanov kratko omenja tudi poročilo upravitelja kobilarne iz leta 1609.³² Ni šlo zgolj za območja golih kraških pašnikov. Dobrih 100 korakov od zunanjega obzidja kobilarne in ne daleč od ceste proti Bazovici je ob koncu tridesetih let 17. stoletja ležala nova apnenica, blizu nje pa kal; v bližini te apnenice so tedaj posekali vsaj okoli 40 velikih hrastov, kar je vzelo (del) senco(e?), v kateri so se v bližini kala zadrževale kobile.³³

Lipiška kobilarna je najverjetneje pred letom 1602 začela še s pašo na območju Jurišča na Pivškem

²⁶ StLA, HK Miscellen, K. 348: 1585-III-18, fol. 85.

²⁷ Kozamernik, *Kobilarna Lipica*, str. 25. Velja poudariti, da je ozemlje, sodeč po izpovedih, ki jim je verodostojnost priznal tudi tržaški glavar, navzlic legi izven suhega zidu kobilarne sodilo k Lipici (gl. vir iz leta 1639 v poglavju te razprave o oskrbi živine z vodo).

²⁸ Krajevna oznaka »zu der Ilbm« (StLA, HK Miscellen, K. 348: 1589-XII-3, fol. 133) se nanaša na Lokev, kar dokazuje primerjava z virom iz leta 1358, ki lokavsko mitnico označuje »maut ze der Hülben« (Kos, *Historična topografija*, geslo Lokev). Razen Opčin so vsa ostala krajevna imena izpisa-

na jasno; Opčine označuje navedba »Optingna« (StLA, HK Miscellen, K. 348: 1589-XII-3, fol. 133), vendar je lokacija gotova, saj so kraji naštet v geografsko logičnem zaporedju.

²⁹ StLA, HK Miscellen, K. 348: 1589-XII-3, fol. 133.

³⁰ StLA, HK Miscellen, K. 348: 1606-XI-70, fol. 235.

³¹ StLA, HK Miscellen, K. 348: 1585-III-18, fol. 74, 80, 83–85.

³² StLA, HK Miscellen, K. 348: 1609-IX-2, fol. 299.

³³ StLA, HK Miscellen, K. 350: 1639-III-43, fol. 740, 745–748 in viri, navedeni v poglavju o oskrbi z vodo pri obravnavi zadevnega kala.

(Slika 1).³⁴ Presojajo predloga, da bi žrebete in žrebice v poletni vročini v prihodnje pasli na primernejšem, bolj senčnem območju pri Jurišču, je nadvojvoda Ferdinand leta 1602 prepustil dvorni komori.³⁵ Dva tedna mlajši ukaz okoliškim gospostvom, da bo potrebno odpraviti požiganje suhe trave na tamkajšnjih pašnikih, ki ga vršijo njihovi podložniki,³⁶ dokazuje, da so sklenili s tamkajšnjo pašo nadaljevati. Te pašnike je kobilarna po vsej verjetnosti jemala v zakup;³⁷ zakupna razmerja na poletnih pašnikih so bila značilna tudi za bližnja območja, kjer se je poleti pasla drobnica, s katero so se pastirji v okviru transhumanne paše selili na obsežne razdalje.³⁸ Pogajanja, da bi kobilarna Lipica okoli leta 1627 pašnike pri Jurišču kupila, niso bila uspešna.³⁹

Glede na veliko vlogo pašne reje je za kobilarno posebno težavo predstavljala mrzla zima na začetku leta 1608. Ljubljanski škof Tomaž Hren je dokumentiral, da je januarja 1608 pogosto in močno snežilo, debelina snežne odeje je presegla višino človeka, sneg je obležal do februarja. Navedba se morda nanaša na Gornjegrajsko, vendar je bil januar brez odjuga v tem letu splošen srednjeevropski pojav. Marsikje je bila zima tudi vlažna, marca 1608 pa so po Donavi pri Klosterneuburgu plavale ledene plošče, saj se je led talil.⁴⁰ Viri, nastali zaradi Lipice, dokazujejo, da je ostra zima zajela tudi submediteranske dele slovenskega ozemlja. Upravitelj kobilarne je 20. januarja 1608 poročal v Gradec, da je na Krasu, kjer je kobilarna, veliko dni pred tem snežilo; resničnosti potrjuje vir z 2. januarja istega leta, ki že navaja, da izredno vreme z ledenim vetrom in snegom ovira promet ter povzroča težave kobilarni in okolici. V omenjenem viru, ki je nastal 20. januarja, beremo, da je vso pokrajino prekrila snežna odeja, ki je bila tako debela in spodaj zamrznjena, da je bilo verjetno, da bo pretekel znaten čas, preden se bo stalila. Že od začetka sneženja kobil niso mogli nikoli gnati na pašo, kar bi bilo običajno. Edina možnost je bila hlevska reja. Čeprav so leta 1607 pripravili z vidika običajnih razmer obsežno zalogo sena, je upravitelj trdil, da ga bo zaradi nenavadno dolge hlevske reje zmanjkalo. Tudi kmetje na Krasu so se bali, kako bodo prekrmili svojo živino. Dvorna komora v Gradcu se je marca 1608 strinjala

s predlogom, naj zakupnik tržaškega prejemniškega urada upravitelju kobilarne izroči 200 gld. za nakup dodatnega sena in slame, potrebnih za hlevsko rejo kobil v obdobju, ko paša ni mogoča.⁴¹ Zataknilo pa se je v Trstu, saj tamkajšnji zakupnik prejemniškega urada ukaza ni upošteval, zato je nadvojvoda Maksimilijan 16. aprila 1608 tržaškemu prejemniku ukazal, naj to denarno podporo upravitelju kobilarne nemudoma izroči, če se hoče izogniti kazni; o tem ukrepu je obvestil tudi lipiškega upravitelja.⁴² Izredne zimske razmere je ublažilo dejstvo, da so tedaj v kobilarni poleg sena, nakošenega leta 1607, hranili še nekaj starejšega. Julija 1608 je upravitelj kobilarne poudaril, da morajo nakositi obsežne količine sena, saj so v minuli ostri zimi pokrmili vse stare senene zaloge, ki jih morajo nadomestiti.⁴³ Podoben argument najdemo leta 1618: zaradi minule ostre zime v Lipici niso ohranili dela starega sena, ampak so vsega porabili, zato je morala biti košnja leta 1618 obsežnejša, trava pa je bila na začetku junija zaradi suše majhna.⁴⁴ V zgodnjem času obstoja kobilarne so torej za primer ostre in dolge zime nakosili več sena, kot je bilo običajno potrebno. Tako jim je v času velikih čred, ki so menda štejele po 200 in več kobil, v času košnje v nekaterih letih ostalo do 9 ali 10 kopic starega sena.⁴⁵ Podatek iz leta 1633 razkriva, da je šlo za obsežno zalogo. V tem letu, ko na podlagi že predstavljenih podatkov o številu konj in o številu živine, ki jo je redil upravitelj kobilarne, velikost črede, ki je prezimila v Lipici in jedla deželnoknežje seno, lahko ocenimo na 100 do 150 glav, je živina v vsej zimi pojedla 24 kopic sena.⁴⁶ V tistih letih, ko zaloga sena ni zadoščala, ga je upravitelj oskrbel od drugod, kot so pričale osebe, zaslišane med preiskavo v Lipici julija 1633. Po izpovedi ene od prič naj bi bile, ko je bila čreda še velika, zaloge sena dovoljše; občasno naknadno dokupovanje sena naj bi bilo povezano s poznejšim gospodarjenjem.⁴⁷

Avgusta 1609 je upravitelj lipiške kobilarne poročal, da je višji konjušnik ukazal hlevsko rejo žrebet in žrebec prek vse zime. V hlevu je bilo potrebno rediti tudi štiri kobile, ki so v Lipico prispele nekaj prej in niso bile sposobne tamkajšnje varne paše; ena med njimi je bila frizijka. Ostale kobile so načrtovali zapreti ob zaostrenih zimskih razmerah.⁴⁸ Opis

³⁴ *Das k. k. Hofgestüt*, str. 19–20.

³⁵ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1602-VII-1, fol. 164; gre za »*perg Jurischiz an der Peugkb.*«

³⁶ *Das k. k. Hofgestüt*, str. 19–20; StLA, HK Miszellen, K. 348: 1602-VII-1, fol. 164.

³⁷ Ko je lipiška kobilarna leta 1711 začasno vzela v zastavo bližnje postojnsko gospostvo, vir sporoča, da so se na planinskih pašnikih, sodečih k temu gospostvu, ki nudijo posebej kakovostno, aromatično pašo, že prej pasle živali iz Lipice (*Das k. k. Hofgestüt*, str. 26–27; dodatno potrditev, da gre res za postojnsko gospostvo, nudi primerjava tamkajšnjega besedila s Smole, *Graščine*, str. 379).

³⁸ Vilfan, *Podobe iz nekdane živinoreje*, str. 70.

³⁹ *Das k. k. Hofgestüt*, str. 21.

⁴⁰ Zwitter, *Vremenska in klimatska zgodovina*, str. 328, 341, 343, 362, 369.

⁴¹ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1608-III-62, fol. 249–250, 253–254.

⁴² StLA, HK Miszellen, K. 348: 1608-IV-45, fol. 267–268

⁴³ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1608-VIII-78, fol. 279.

⁴⁴ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1618-VI-31, fol. 390.

⁴⁵ StLA, HK Miszellen, K. 349: 1633-VI-40, fol. 259.

⁴⁶ Prav tam, fol. 257, 259. Glede na to, da sta oba podatka podana v isti merski enoti, sta primerljiva. Navedene kopice so bile očitno zelo velike, saj vir iz poznih 30. let 17. stoletja navaja, da letno porabijo nekaj sto vozov sena (StLA, HK Miszellen, K. 349: 1638-VII-75, fol. 636, 641).

⁴⁷ StLA, HK Miszellen, K. 349: 1633-VI-40, fol. 257–260.

⁴⁸ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1609-IX-2, fol. 298–299. Prisotnost frizijske pasme je v Lipici dokumentirana tudi leta 1618 (StLA, HK Miszellen, K. 348: 1618-VI-31, fol. 390).

običajnih razmer iz leta 1632 trdi, da so se kobile in žrebeta pasli še ves december, pašna sezona pa se je vnovič začela marca. Vir poudarja, da sneg navadno ne obleži niti dva do tri dni. Kot pomembne dejavnike, ki omogočajo kratko obdobje hlevske reje, je pisec prepoznal tedanjo golost Krasa (drevje je redkokje metalo senco), bližino morja in obdobja široka – vetra južnih smeri.⁴⁹ Z navedenimi podnebnimi omejitvami pašne dobe v veliki meri sovпада podatek iz sredine 20. stoletja, da ob burji v okolici Tomaja prihaja do zmrzali med koncem novembra in sredino marca ter da sneg redko obleži več dni.⁵⁰ V nekaterih letih se je močno ohladilo še pozneje – 24. aprila 1632 je pihala močna burja in snežilo je.⁵¹ Po podatku iz leta 1633 so kobile običajno pasli do božičnih praznikov, iz hlevov pa so jih, vsaj ob lepem vremenu, pognali vsak dan;⁵² pomemben razlog za to je bilo napajanje v kalih v vseh letnih časih.⁵³ Kadar na Krasu vso zimo ni bilo snežne odeje, so kobile pasli vse leto.⁵⁴ Današnja praksa reje lipincev je drugačna, pašna sezona je krajša, saj traja le od aprila do oktobra.⁵⁵

V času zimske prekinitve pašne dobe so se živali na kopnih pašnikih pasle na suhem rastju. Ferdinandov patent iz leta 1606 je v skladu s poročilom upravitelja kobilarne prepovedal požiganje suhe »trave«,⁵⁶ ki je prek zime ostala na pašnikih v okolici Lipice, kjer je pasla kobilarina. Podložniki so jo požigali, da bi na pogoriščih prej zrastle nova »trava« za njihovo drobnico, kobilarina pa je na suhih rastlinah pasla svojo čredo. Patent je predpisal kazen 10 renskih gld., ki bi pripadli prijavitelju kršitelja. Da bi prepoved dosegla čim širši krog ljudi in da bi bila učinkovitejša, je nadvojvoda Ferdinand o tej zadevi hkrati pisal tudi tržaškemu škofu. Prosil ga je, naj župnikom v okoliških farah ukaže, da vsebino tega odloka označijo s prižnic.⁵⁷ Iz poročila višjega konjušnika, ki je v Gradec prispelo februarja 1606, sklicuje pa se na tedanje novice upravitelja kobilarne, izvemo, da so podložniki požigali ponoči v toplem vetrovnem vre-

menu, ko je z vidika temperaturnih razmer na Krasu zima prehajala v pomlad.⁵⁸

Čredo na paši so varovali pastirji in psi.⁵⁹ Slednje so kupili na začetku delovanja kobilarne, zagotovo do leta 1585.⁶⁰ Poleg tega so lovili volkove. V ukazu nadvojvode Karla iz leta 1588 beremo, naj za večjo varnost kobilarniške črede organizirajo lov na volkove, kot so to storili že v predhodnih letih.⁶¹ Volkovi so se lipiškim hlevom menda močno približali denimo v ostrem zimskem vremenu leta 1589.⁶² Tedaj so v Bazovici, Gropadi, na Opčinah, v Sežani in na Pivki razglasili, da bo podložnik, ki bo ubil odraslega volka, prejel nagrado v višini 2 renskih gld., kdor bo izsledil volčji brlog in prinesel ubite mlade volkove, pa za vsakega po 1 renski gld. Nagradi za ulov izven najbolj zaželenih območij sta znašali polovico navedenih vrednosti.⁶³ Vsaj višina nagrad na prioritetenih območjih je veljala do zgodnjega 17. stoletja,⁶⁴ ohranjenih je več virov, ki dokazujejo, da so jih dejansko izplačevali.⁶⁵ Ukrep v tedanji Evropi ni bil posebnost; v Valaisu, denimo, so od leta 1501 nagrajevali uničevanje plenilcev.⁶⁶ Kraševce je motiviral k volčjemu lovu. Številni med njimi so menda po nekaj dni na leto v skalovitih gozdovih iskali volčje brloge. Na območju kobilarne volkovi tedaj niso predstavljali znatne nevarnosti. Okoli leta 1604 je novi zastavni imetnik tržaškega prejemniškega urada višino nagrad več kot prepolovil. Vir navaja primer skupine zaradi skromne nagrade razočaranih podložnikov, ki so sredi prvega desetletja 17. stoletja v dobrem tednu ujeli 6 mladih volkov. Interes Kraševcev za volčji lov je upadel, zato je upravitelja kobilarne leta 1606 skrbelo za varnost živali.⁶⁷ Leta 1631 je notranjeavstrijska dvorna komora tržaškemu glavarju naročila, naj v tržaški orožarni naroči primerno puško za Lipico, kjer jo bodo uporabljali za obrambo pred škodljivimi živalmi, posebej pred volkovi; če pa v navedeni orožarni ni primerne puške, naj kupi novo.⁶⁸ Aprila 1632 je omenjen obstoj zapisa o kobilarniških živalih, ki so jih ubili in vsaj delno požrli volkovi, s čimer je smiselno povezati omembo škode na mladih žrebetih v viru iz maja istega leta;⁶⁹ volkovi so torej tedaj napadli le zelo mlade živali.

⁴⁹ StLA, HK Miszellen, K. 349: 1632-V-67, fol. 126: »*campagne rase e venti scirocchi, et la vicinanza della marina*«.

⁵⁰ Prim. Moritsch, *Das nabe Triester Hinterland*, str. 72.

⁵¹ StLA, HK Miszellen, K. 349: 1632-V-67, fol. 130.

⁵² StLA, HK Miszellen, K. 349: 1633-VI-40, fol. 257–260.

⁵³ Kadar so kali zamrznili, so v led vklesali luknje, da so konji lahko pili (*Das k. k. Hofgestüt*, str. 71, 87).

⁵⁴ StLA, HK Miszellen, K. 349: 1633-VI-40, fol. 259.

⁵⁵ Prim. Kozamernik, *Kobilarina Lipica*, str. 78.

⁵⁶ Izraz se v ljudski govorici ne nanaša le na trave, ampak na različne vrste zeli – tako enokaličnic kot dvokaličnic (prim. uporabo izraza »trava«, ki v dokumentarnem filmskem posnetku demonstracije ročne žetve v Šmartnem na Pohorju označuje plevele na njivi ekstenzivno pridelane rži (ARS, AS 1086, 10973). Zahvaljujem se Heleni Zemljak in sorodnikom, ki so organizirali in izvedli demonstracijo žetve, Ivu Javerniku pa posebej zato, ker je film posnel.

⁵⁷ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1606-II-106, fol. 205–207, 211. V lipiški okolici tedaj ni bilo nobene fare, ki ne bi sodila v tržaško škofijo (prim. Dolinar, *Cerkvenoupravna ureditev*, str. 116).

⁵⁸ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1606-II-106, fol. 207.

⁵⁹ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1608-IV-45, fol. 269; o pastirjih npr. StLA, HK Miszellen, K. 348: 1606-XI-70, fol. 235. Podatek iz leta 1658 gl. v *Das k. k. Hofgestüt*, str. 118, in Bihl, *Die Anfänge*, str. 173.

⁶⁰ *Das k. k. Hofgestüt*, str. 16.

⁶¹ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1588-XII-6, fol. 125.

⁶² *Das k. k. Hofgestüt*, str. 17.

⁶³ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1606-VIII-20, fol. 230; *Das k. k. Hofgestüt*, str. 17.

⁶⁴ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1606-VIII-20, fol. 230.

⁶⁵ *Das k. k. Hofgestüt*, str. 17.

⁶⁶ Scheurer, *Craintes, fantasmes et croyances*, str. 74.

⁶⁷ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1606-VIII-20, fol. 230.

⁶⁸ StLA, HK Miszellen, K. 349: 1631-IX-74, fol. 79.

⁶⁹ StLA, HK Miszellen, K. 349: 1632-V-67, fol. 121, 130.

Slika 4: Kal s hrastovim pašnikom pri Repnu leta 1968 (dokumentacija SEM, F0000024/286).⁷¹ Obsežna pokritost z grmovjem je posledica sukcesije zaradi opuščanja paše. Po podatkih o bližnjem Tomaju so pašo na vaških pašnikih v času nastanka te fotografije že povsem opustili.⁷²

Varovanje črede na paši je bilo mdr. namenjeno tudi nadzoru nad pasmami. Leta 1618 je upravitelj kobilarne poročal v Gradec, da so štiri mlade pohotne kobile pobegnile h kmečkim konjem; zelo se je bal, da so breje.⁷⁰

Povsem drugače so vzdrževali plemenske žrebce. Po podatku iz leta 1633 so jih vodili iz hleva na sprehod izredno redko, saj ni bilo na voljo potrebnih uzd in sedel. Eden od hlevskih hlapcev je trdil, da je prišlo do spremembe; nekdanj so jih sprehajali precej pogosto, menda vsak teden. Drug hlapec je opazil, da žrebce dejstvo, da jih v času tedanjega upravitelja Lipice skoraj nikoli ne peljejo na sprehod, močno škodi.⁷³

Voda za oskrbo živine

Voda za potrebe živine in ljudi je bilo na območju kobilarne mogoče le zbirati v antropogeno pre-

oblikovanih kraških kotanjah in v vodnjakih.⁷⁴ Že omenjena cisterna, ki je bila dokumentirano prisotna na eni od kmetij tržaškega škofa pred ustanovitvijo kobilarne, je bila sicer slaba,⁷⁵ a je zanimivo odkritje, saj je veljalo, da so prvi dokazi o kmečkih vodnih cisternah na Krasu skoraj tri stoletja mlajši – s sredine 19. stoletja.⁷⁶ Gre za kmečko cisterno, kmalu nato pa je vodo v cisternah hranila deželnoknežja kobilarna.⁷⁷

Napajanje živine na Krasu so v obravnavanem času služili skoraj izključno kali (Slika 4). Z njihovo vzpostavitvijo je človek na Krasu ustvaril mrežo ekosistemov, v katerih so se naselile številne vodne in močvirske rastlinske in živalske vrste, ki brez kalov v kraškem okolju ne bi živele.⁷⁸ Arheološke raziskave dokazujejo, da so na bližnjem osrednjem Notranjskem živino napajali v kalih od srednje bronaste dobe

⁷⁰ Barbari Sosič, vodji Dokumentacije Slovenskega etnografskega muzeja, se zahvaljujem za hitro posredovanje reprodukcije slike v visoki resoluciji.

⁷¹ O Tomaju Moritsch, *Das nabe Triester Hinterland*, str. 83.

⁷² StLA, HK Miscellen, K. 348: 1618–VI–31, fol. 390.

⁷³ StLA, HK Miscellen, K. 349: 1633–VI–40, fol. 257–258, 261: na podatek, da se je to nekdanj godilo ravno enkrat na teden, je morda vplivalo vprašanje, saj je izpraševalec vprašal: »Se li po-veri stalloni si menano fuora a spasso ogni settimana /.../« (prav tam, fol. 255).

⁷⁴ *Das k. k. Hofgestüt*, str. 83.

⁷⁵ StLA, HK Miscellen, K. 348: 1580–VII–60, fol. 31.

⁷⁶ Na Krasu »v sredino 19. st. /.../ segajo prvi pisani viri o gradnji cistern« (Horvat et al., *Poselitev in raba*, str. 171); v bližnji Lokvi »[p]o pisanih virih /.../ do srede preteklega [tj. 19.; op. Ž. Z.] stoletja še niso zajemali padavinske vode s streh v 'cisterne'« (Gams, *Lokev*, str. 17); po drugi strani so arheologi dokazali obstoj vsaj enega vodnega zbiralnika v poznoantičnem Tonovcovem gradu nad Kobaridom, središčnem naselju širšega območja, kjer je tedaj stalo okoli 20 stanovanjskih stavb in cerkveni kompleks (Horvat et al., *Poselitev in raba*, str. 170).

⁷⁷ O cisterni kobilarne *Das k. k. Hofgestüt*, str. 16–17.

⁷⁸ Čelik et al., *Inventarizacija kalov*, str. 73–74.

dalje.⁷⁹ Nadvojvoda Karel je že leta 1581 na podlagi podatka, da v Lipici primanjkuje vode, ukazal, naj dajo po lokalnem zgledu narediti nov kal.⁸⁰ Ker pa je, kot smo spoznali, paša segla tudi na bolj oddaljena območja, je nadvojvoda Ferdinand dvorni komori leta 1602 ukazal, naj da na travniku pri Repnu (Slika 1) s tlako podložnikov izkopati obsežno kotanjo za kal, ki bo služil napajanju lipiških konj, in dovodne jarke.⁸¹

Ena od možnosti, kako narediti kal, je bila odstranitev zgornjega, bolj prepustnega sloja prsti z dna ene od vrtač z dovolj položnim obrobjem, da bo dostop do napajališča za živino enostaven. Na dnu vrtač na Krasu namreč kar polovico do tri četrtine sledečega horizonta prsti, v katerem so nakopičene snovi, izprane iz višje ležeče zemlje, sestavlja glina. Gre torej za naravno prisotno gradivo, ki predstavlja dobro osnovo za doseganje vododržnosti. Slednje so izboljšali tako, da so po bodočem kalu gnali živino, da je podlago dodatno zatesnila s teptanjem. Ko je kal v nadaljevanju služil napajanju, je živina teptanje opravila spontano, saj je bredla po vodi.⁸² Pomembno vlogo so pri tem opravljali tudi lipicanski konji, saj so v kal običajno zabredli, nato pa pili vodo, ki so jo pred tem s hojo skalili.⁸³ Kotanje nekaterih kalov so umetno povečali, po podatku iz 19. stoletja je bilo prisotno tudi zatesnjevanje dán kalov s kamnitimi ploščami in cementom.⁸⁴ Živina je na ekosistem kala vplivala mdr. z vnosom dušikovih spojin in s teptanjem; medtem ko so prve koristile denimo združbi grbaste vodne leče, je teptanje koristilo npr. združbi s travo plazečo šopoljo.⁸⁵ V 17. stoletju je dokumentiran pojav rdečega cvetenja kalov na Krasu.⁸⁶

Tako zaradi pomanjkanja kot zaradi slabe kakovosti vode v kalih, zaradi katere je živina obolevala,⁸⁷ so kale na Krasu stražili. Zastrazenost kraških kalov v času suše je v 17. stoletju dokumentiral Valvasor,⁸⁸ viri lipiške kobilarne pa jo dokazujejo v 16. stoletju, in sicer ne le v obdobju suše. 26. maja 1639 so se zaradi spora med kobilarno in Trstom glede apnenice, ki so jo za potrebe Lipice naredili izven suhega zidu kobilarne, v Lipici zbrali predstavniki Trsta (mdr. glavar) in kobilarne (upravitelj) ter številni bližnji kmetje, tako tržaški podložniki (npr. iz Bazovice) kot

podložniki gospodstva Švarcenek. Zbrana pričevanja okoličanov iz Bazovice, Sežane, Lokve in Divače, ki jih je kot verodostojna priznal tudi tržaški glavar, razkrivajo nadaljnje podrobnosti oskrbe z vodo kmalu po ustanovitvi kobilarne. Ujemajo se v dejstvu, da sta bili paša in sečnja na ozemlju med suhim zidom kobilarne Lipica, kalom in cesto proti Bazovici⁸⁹ v izključni pristojnosti kobilarne. Razdaljo od suhega zidu do nove apnenice so izmerili, znašala je 108 korakov, navedeni kal pa je bil od apnenice oddaljen še 33 korakov. Med osmimi pričevanji jih pet posega v starejšo zgodovino tega kala. Ujemajo se v dejstvu, da je bil ta nekdanj ograjen, vrata pa zaklenjena, ključke so imeli pastirji kobilarne. Dve pričevanji vsebuje ta podatek o zgodovini tega kala pred ustanovitvijo kobilarne – podložnika tržaškega škofa, ki sta živela v Lipici, sta že tedaj branila to vodo zase. Ena od prič je navedla, da je dal ta kal ograditi Franko Jurko, upravitelj kobilarne, v obzidju okoli kala je bilo dvoje zaklenjenih vrat. Ker je obzidje oviralo napajanje kobil, so ga podrli, vendar je napajanje živine v tem kalu ostalo izključna pravica kobilarne, o čemer soglašajo vsa tedaj zbrana pričevanja.⁹⁰ Resničnost potrjuje novica o obzidanju vode med ustanovitvijo kobilarne in letom 1585⁹¹ ter vest iz leta 1586, da je neznan okoličan novembra tega leta razbil vrata suhega zidu, ki je obdajal kal za namakanje kobilarniške črede, ter ukradel železni zapah.⁹² Dejstvo, da so za bližnjo apnenico leta 1639 navedli, da leži na lokaciji, imenovani »Pri lipiškem kalu«,⁹³ nakazuje, da je šlo za najpomembnejše napajališče na območju lipiškega rejskega kompleksa. Tržaški glavar je tedaj sklepal, da ta kal zelo verjetno zato leži izven suhega zidu kobilarne, ker so tedaj znotraj ograde ležali travniki, kjer so kosili. Obstoj kala za napajanje znotraj obzidja bi zato povzročil škodo, saj bi kobile pomendrale travo na obsežnem delu travnikov.⁹⁴ Glede na smer ceste iz Bazovice je jasno, da je obravnavani kal ležal južneje od obzidja kobilarne.

Na prehodu iz leta 1604 v 1605 so v Lipici in na okoliškem Krasu občutili hudo pomanjkanje vode. 6. januarja 1605 je lipiški upravitelj poročal, da zaradi

⁷⁹ Horvat et al., Poselitev in raba, str. 170.

⁸⁰ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1580-VII-60, fol. 26–27.

⁸¹ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1602-VII-1, fol. 163–164. Izkopan naj bo »ein grosser graben vnd grueben, zu auffmachung des regenwassers zur trenkh« (fol. 163); da so stekanje vode v kalih pospeševali jarki, je znano tudi iz mlajše dobe (*Das k. k. Hofgestüt*, str. 87).

⁸² Čelik et al., Inventarizacija kalov, str. 73–74; v zgornji zapis je vključena razlaga B horizonta po Vovk-Korže, Lovrenčak, *Priročnik*, str. 20.

⁸³ Prim. *Das k. k. Hofgestüt*, str. 71; gl. sliko v Kozamernik, *Kobilarna Lipica*, str. 39.

⁸⁴ *Das k. k. Hofgestüt*, str. 87.

⁸⁵ Babij et al., Flora in vegetacija kalov, str. 90, 92, 96.

⁸⁶ Zwitter, Okolje na Kranjskem, str. 649.

⁸⁷ Novak, Živinoreja, str. 372.

⁸⁸ Moritsch, *Das nabe Triester Hinterland*, str. 77, 131.

⁸⁹ Identifikacijo ceste omogoča sledeče poročilo tržaškega glavarja, datirano s 3. junijem 1639: »la strada carrizata, qual da Basouiza /.../ va nel boscho fa il termine tra Lipiza, et i sudditi« (StLA, HK Miszellen, K. 350: 1639-III-43, fol. 740, 745).

⁹⁰ StLA, HK Miszellen, K. 350: 1639-III-43, fol. 731, 736, 740–745, 756.

⁹¹ *Das k. k. Hofgestüt*, str. 16.

⁹² StLA, HK Miszellen, K. 348: 1585-III-18, fol. 85.

⁹³ »[I]n d[ic]to loco nuncupato prope lacum Lipizae« (StLA, HK Miszellen, K. 350: 1639-III-43, fol. 746); izraz »lacus« bi sicer lahko označeval tudi apnenico (Wiesthaler, *Latinsko-slovenski slovar, L-Perf*, str. 33–34). Nova apnenica je bila tedaj narejena v bližini kala, ob ustanovitvi kobilarne pa so apnenico naredili nedaleč od tiste iz leta 1639. Nestalnost apnenice in stalnost kala nakazuje, da »lacus« tu označuje kal, poleg tega vir za apnenico uporablja izraza »calcaria« in »for-nax calicis« (StLA, HK Miszellen, K. 350: 1639-III-43, fol. 744, 746).

⁹⁴ StLA, HK Miszellen, K. 350: 1639-III-43, fol. 745.

suše ni bilo mogoče napajanje črede pri Repnu, saj je v tamkajšnjem kalu povsem zmanjkalo vode. Morali so jo voditi napajat proti Tomaju. Tam so se soočali z odporom lokalnega prebivalstva, ki je vodo želelo ohraniti zase in za svojo živino;⁹⁵ tudi na ozemlju poznejše franciscejske katastrske občine Tomaj in v njeni bližini namreč že brez suše ni nobenega površinskega vodotoka, prav tako ni bilo možnosti uporabe talne vode.⁹⁶ V kobilarni so za lastne potrebe s kurjenjem talili led. V zgodnji fazi delovanja obravnavane ustanove so sicer hodili po vodo tudi k oddaljenim vodnim virom Gročane (Slika 1), s katerimi pa si, kot je zatrdil upravitelj kobilarne, ni bilo mogoče pomagati, saj so ob običajnem mrazu zamrzili;⁹⁷ v isti ali bližnji izvir Vroček pod flišnim vrhom Veliko Gradišče vzhodno od Gročane so po podatku, zbranim v 20. stoletju z metodo ustne zgodovine, ob sušah hodili po vodo tudi Lokavci.⁹⁸ Vodooskrbi kobilarne je bila v splošnem namenjena še cisterna, v katero je tekla kapnica iz lesenih žlebov pod kapmi; žlebovi so bili po podatku vira z začetka leta 1606 gnili, tako da jih je bilo potrebno zamenjati.⁹⁹

Poročilo starca, zapisano leta 1605, je o repenskem kalu trdilo, da je vanj skozi luknjo v dnu nekaj pritekalo obilo vode, da je kal torej imel podzemno kraško vodno zvezo. Ker pa se je zaradi vode tam zbirala živina številnih vasi, ki ni le pila, ampak je povzročala obsežno škodo tudi na pašnikih, je lokalno prebivalstvo odprtino, po kateri je v kal dotekala voda, zaprlo z velikim kosom lesa. Starec je zato menil, da bi bilo s posegom v kal tu mogoče vnovič zagotoviti velike količine vode, kar bi močno koristilo kobilarni. Že omenjena suša v tej zimi je bila ugodna za pridobitev delovne sile, saj zaradi nje Kraševci niso mogli obdelovati polj in vinogradov.¹⁰⁰ Tradicionalno ekološko znanje, ki temelji na obsežnem opazovanju okolja,¹⁰¹ je zelo pogosto pravilno,¹⁰² v nekaterih primerih pa napačno.¹⁰³ Vest o podzemni vodni zvezi repenskega kala je kabinetno težko oceniti; zahtevala bo interdisciplinarno presojo. Morda utegne biti resnična ob izredni namočenosti. Po eni strani podzemna voda v Krasu »tudi ob visokem vodostaju ostaja globoko pod površjem«, ¹⁰⁴ v breznu Labodnica med Lipico in Repnom je njena gladina npr. na 13 metrih nadmorske višine, a niha za 108 metrov;¹⁰⁵ okolica Repna leži okoli 300 metrov nad morjem.¹⁰⁶ Po drugi strani je znano

poročilo iz tridesetih let 20. stoletja o vrtači ob cesti iz Repna proti Trsu, ki jo je po hudem deževju poplavilo; jamarji so dokazali njeno povezavo s podzemno Reko po breznu, globokem skoraj 300 metrov.¹⁰⁷

Med sušo na začetku leta 1605 je nadvojvoda Ferdinand odločil, naj upravitelj kobilarne prejme 100 gld. za »vnovično« čiščenje in izboljšanje bližnjega kala;¹⁰⁸ ker ga vir imenuje kar »de[r] negst dabej gelegn[e] Lipizer sumpf«, ¹⁰⁹ gre očitno za tisti kal izven suhega zidu kobilarne, ki ga je vir iz leta 1639 imenoval »lipiški kal«. Poleg tega je Ferdinand januarja 1605 odredil še čiščenje drugega – repenskega kala, in sicer z delom podložnikov okoliških gospostev.¹¹⁰ Bistvo čiščenja kalov, ki so bili v redni uporabi, je obsegalo odstranjevanje odvečnega blata, ki se je nabralo na dnu. Po podatkih, zbranih z metodo ustne zgodovine, so kale v 20. stoletju čistili ob suši, ko so blato strgali z dna.¹¹¹ S tem so vplivali na življenjske razmere za vodne in močvirne organizme v kalih.¹¹² Naravnim razlogom odlaganja nesnage na dnu kala so se v nekaterih primerih pridružili neposredni in obsežni antropogeni. Februarja 1606 je nadvojvoda Ferdinand ukazal Janezu Petazziju, naj poskrbi, da bodo podložniki iz bližnje vasi Orlek vnovič očistili tamkajšnji kal in da ga bodo tudi v prihodnje vzdrževali čistega, kot je bil prej. Deželni knez je namreč izvedel, da so Petazzijevi podložniki iz Orleka ta kal, ki je bil pomemben za napajanje kobilarniške črede, opustošili (zapustili?)¹¹³ in ponečedili, da bi v bližini pasli le svojo živino, kobilarna pa bi prenehala s tamkajšnjo pašo.¹¹⁴

Čiščenje kalov je bilo vnovič aktualno vsaj leta 1610. Pozno spomladi ali zgodaj poleti je upravitelj kobilarne zaprosil za potrebna sredstva.¹¹⁵ Del se v tem letu najverjetneje še niso lotili.¹¹⁶ Spomladi 1611 je upravitelj kobilarne vnovič poudaril, da bo kale potrebno očistiti, in sicer pred nastopom poletne vročine in suše, da bo tedaj živini na voljo dovolj vode. Niso si torej želeli privoščiti čiščenja kalov v času, ko so bili ti po naravni poti najbolj prazni, saj bi to pomenilo, da kali v tistem delu leta, ko je bila njihova vloga zaradi pomanjkanja vode največja, ne bi bili uporabni. Nadvojvoda Ferdinand je 20. junija 1611 odobril potrebna sredstva,¹¹⁷ 1. junija 1612 pa

⁹⁵ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1605-I-79, fol. 188, 190.

⁹⁶ Moritsch, *Das nahe Triester Hinterland*, str. 71.

⁹⁷ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1605-I-79, fol. 188, 190.

⁹⁸ Gams, Lokev, str. 17.

⁹⁹ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1606-II-21, fol. 202.

¹⁰⁰ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1605-I-79, fol. 191.

¹⁰¹ Berkes et al., *Rediscovery*, str. 1252.

¹⁰² Hernández-Morcillo et al., *Traditional Ecological Knowledge*, str. 9.

¹⁰³ Berkes et al., *Rediscovery*, str. 1252.

¹⁰⁴ Petrič, *Hidrogeološke značilnosti*, str. 25.

¹⁰⁵ Gams, *Kras*, str. 286.

¹⁰⁶ *Atlas Slovenije*, karta 173.

¹⁰⁷ Gams, *Kras*, str. 45, 266.

¹⁰⁸ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1605-I-79, fol. 185; *Das k. k. Hofgestüt*, str. 20.

¹⁰⁹ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1605-I-79, fol. 185.

¹¹⁰ Prav tam, fol. 186–187: vir naroča čiščenje »Regnizer Sumpfs«, tj. kala imenovanega »Regna«. Očitno so črko »p« pomotoma prepisali kot »g«, saj gre za repenski kal, o katerem je pisal upravitelj kobilarne.

¹¹¹ Čelik et al., *Inventarizacija kalov*, str. 73.

¹¹² Babji et al., *Flora in vegetacija kalov*, str. 90.

¹¹³ Veröden.

¹¹⁴ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1606-II-21, fol. 200, 202.

¹¹⁵ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1610-VII-3, fol. 308.

¹¹⁶ Dvorna komora je 16. oktobra 1610 obravnavala pritožbo upravitelja kobilarne, da sredstev za čiščenje kalov še ni prejel (StLA, HK Miszellen, K. 348: 1610-X-17, fol. 323).

¹¹⁷ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1611-VI-34, fol. 324–325.

Slika 5: Nekdanji gozdni travnik pri Tomaju se je, ko ga je v šestdesetih letih 20. stoletja fotografiral Andreas Moritsch, zaradi opustitve košnje že zaraščal (Moritsch, *Das nahe Triester Hinterland*, slika 5 med str. 80 in 81).

zahteval tudi njihovo izplačilo.¹¹⁸ Dvorna komora je leta 1615 predlagala, naj kale tedaj in v bodoče očistijo podložniki okoliških gospostev, saj bo to tudi njim koristilo; tako so kale čistili že večkrat.¹¹⁹ Obravnavani viri ne potrjujejo, da so kale v času pobud od leta 1611 sploh kdaj očistili.¹²⁰

V skladu s pričevanjem hlevskega hlapca iz leta 1633 je upravitelj kobilarne v čiščenje kalov vložil znatno vsoto denarja, ki jo je iztržil, ko je pred nekaj leti prodal tri žrebce, morda tudi zaslužek od nekaj kobil.¹²¹ Povzetek poročila komisijškega ogleda Lipice, izvedenega spomladi 1633, upravitelju kobilarne očita zgolj neznatno vlaganje prejetih sredstev v »*wisch teiber*« v prejšnjih šestih letih. Ta sekundarni vir je vključen v dopis dvorne komore deželnemu knezu.¹²² Mogoče je, da so v kalih res gojili ribe, kar ponekod na Krasu počnejo danes,¹²³ ali pa gre zgolj za zmotno kabinetno povezovanje kalov z ribniki.

Drevje, gozdni travniki in košnja

Lipica leži na meji območja, kjer so bili zaradi močnejših obsredozemskih podnebnih značilnosti gozdni travniki (Slika 5) ugodnejši od tistih brez drevja. Lipiški gozdni travniki so bili sredi 20. stole-

tja med vsemi na Krasu najbolj negovani, med drevjem je prevladoval hrast – v poznem 19. stoletju cer. Hrasti so dozoreli v 100 do 200 letih. V tamkajšnjih podnebnih in geološko-pedoloških razmerah je senca širokih krošenj visokih hrastov izboljšala rastiščne razmere za rast trav. Te so v senci bolje preživele poletno sušo, kar je omogočilo obstoj gostejše travne ruše. Poleg tega drevje zavira odnašanje prsti, denimo s strani burje. Po košnji je na gozdnih travnikih sledilo obdobje paše.¹²⁴

Kmalu po ustanovitvi kobilarne, leta 1581, je nadvojvoda Karel kot odgovor na poročilo, da so švarceneški podložniki posekali nekaj drevja na ozemlju kobilarne Lipica, interveniral pri zastavnem imetniku gospostva Švarcenek. Navedel je, da je posekano drevje pomembno blažilo neugodno poletno vročino;¹²⁵ njegov dopis o omejitvi sečnje, ki škodi kobilarni, sestavljen julija 1581, poudarja koristnost drevesnih zavetij, sence.¹²⁶ Nedovoljeno sečnjo znotraj suhega zidu kobilarne dokumentira dopis lipiškega upravitelja višjemu konjušniku iz leta 1609. Pisec trdi, da je v primeru tovrstnih prestopkov, ki jih povzročajo okoliški podložniki, nemočen, in prosi za dopis gospostvom, na katerem bo temeljilo zadevno kaznovanje.¹²⁷

¹¹⁸ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1612-VI-2, fol. 341; prim. *Das k. k. Hofgestüt*, str. 20.

¹¹⁹ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1615-II-41, fol. 362.

¹²⁰ Že leta 1612 je namreč nadvojvoda Ferdinand odobril 500 gld. kot vsoto, namenjeno košnji, izboljšanju stanja kalov, izgradnji hleva in drugim potrebnim delom (StLA, HK Miszellen, K. 348: 1612-VI-2, fol. 341). 500 gld. se kot sredstva, potrebna za košnjo in spravilo sena, izgradnjo hleva, izboljšavo stanja kalov ipd. omenjajo vsaj še 14. junija 1614 (StLA, HK Miszellen, K. 348: 1614-VI-10).

¹²¹ StLA, HK Miszellen, K. 349: 1633-VI-40, fol. 255, 257, 259.

¹²² StLA, HK Miszellen, K. 349: 1633-V-26, fol. 232–233, 235.

¹²³ Izbrane primere današnjih razmer gl. v Celik et al., *Inventarizacija kalov*, str. 77–79.

¹²⁴ Moritsch, *Das nahe Triester Hinterland*, str. 19, 71, 76, 114, 131–133; *Das k. k. Hofgestüt*, str. 80, 83, 85–86. Na navedenih straneh Moritscheve monografije izvemo tudi, da so bili gozdni travniki, porasli s hrasti, pogosta sestavina kulturne krajine nižjih in srednje visokih delov Krasa. V bližnji katastrski občini Tomaj je bilo leta 1819 43 ha travnikov brez gozda ter 280 ha gozdnih travnikov; na četrtni slednjih so od drevja rasli le hrasti, na nadaljnji polovici tomajskih gozdnih travnikov se je hrastom v grmovnem sloju pridružil jesen. Gozdni travniki na Krasu v zgodnjem 19. stoletju niso segali nad okoli 500 metrov nadmorske višine, tako da so že v franciscejski katastrski občini Divača med travniki prevladovali tisti brez drevja.

¹²⁵ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1581-III-25, fol. 47.

¹²⁶ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1581-VII-11, fol. 48.

¹²⁷ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1609-IX-2, fol. 299–300.

Poročilo kritičnega ogleda razmer v Lipici, izvedena spomladi 1633, je dokumentiralo, da je prišlo do opustošenja drevja, ki je v tamkajšnjem kmetijskem ekosistemu zagotavljalo senco. Oglednik, ki je prejezdil posestvo, je naštel, da so posekali več kot 400 lepih hrastov, med katerimi je vsak rasel dolga leta. Dvorna komora mu je zato ukazala, naj se vnovič poda v Lipico in sporoči, ali je ta sečnja potekala v dogovoru z upraviteljem kobilarne ali z njegovimi hlapci, kolikšna škoda je nastala, kdo so kmetje, ki so odpeljali posekani les, kaj bo pravilna kazen za upravitelja kobilarne, kmete in ostale vpletene – drugim v poduk –, nadgraditi naj ukaže pregled nad drevjem na posesti kobilarne ter da poročilo pokazati in izročiti upravitelju kobilarne. Oglednik je menil, da objektivnih odgovorov na ta vprašanja ni mogoče zbrati, preden se upravitelj kobilarne zamenja, saj ga hlapci spoštujejo, kar bi vplivalo na odgovore, kot verjetne povzročitelje škode pa je označil kmete iz okoliških vasi.¹²⁸

Pomembne podatke o stanju in negi gozdnih travnikov vsebujejo viri, nastali leta 1638 na podlagi komisijskih ogledov Lipice. Sporočajo, da je kobilarniškem upravitelju treba naročiti, naj propadajoča stara drevesa odstrani, pri tem pa naj poskrbi, da jih bodo zaradi sence nadomestila mlada.¹²⁹ Poročilo, sestavljeno novembra 1638, poudarja, da bo travnike znotraj lipiškega suhega zidu potrebno očistiti majhnega, neuporabnega grmovja, ki izpodriva travo, ohranijo naj le najplemenitejše oziroma najkoristnejše,¹³⁰ s čimer je gotovo meril predvsem na (izbrane) mlade hraste. Drug pisec je poudaril, da omenjeno grmovje poleg rasti trave ovira tudi razvoj mladega drevja. Kot metodi odstranjevanja je priporočil ruvanje in sečnjo. Upravitelj kobilarne je rastle, ki bi ga bilo potrebno posekati zaradi škode, ki ga bo z razraščanjem sčasoma povzročilo travi, označil kot nerabno drevje.¹³¹

Že v dosednji obravnavi sem nekajkrat omenil suhi zid, ki je obdajal kompleks kobilarne in gozdnih travnikov; površine njiv v kraških kotanjah znotraj lipiškega suhega zidu so bile majhne.¹³² Leta 1584 so v

Lipici potrebovali 100 gld. za gradnjo suhega zidu.¹³³ Glede na to, da so vrednost vsakega sežnja suhih zidov podložnikov tržaškega škofa, ki so pred ustanovitvijo deželnoknežje kobilarne ali še malo prej kmetovali v Lipici, leta 1580 ocenili na 2 kr.,¹³⁴ lahko dolžino leta 1584 omenjenih novogradenj suhih zidov grobo ocenimo na 3000 sežnjev, tj. med 5 in 6 km,¹³⁵ vendar je mogoče, da so s tolikšnimi sredstvi lahko zgradili le za, denimo, polovico krajši zid. Verjetno je namreč, da je bil kobilarniški suhi zid masivnejši od kmečkih.¹³⁶ Obzidovanje kobilarniških travnikov je bilo prav tako aktualno v drugi polovici osemdesetih let 16. stoletja. Tudi ukaz o povečanju kobilarniških travnikov iz leta 1590 vsebuje določilo, da jih je potrebno ograditi s suhim zidom;¹³⁷ urejanje travnikov je torej vsebovalo odstranjevanje kamenja s pobiranjem, izkopavanjem ali odbijanjem.¹³⁸ Pri tem je treba upoštevati, da je površje na delu kompleksa kobilarne zaradi drugačnega apnenca manj kraško od okolice; raziskava bližnje Lokve je dokazala, da obdelovalnih površin na takšni kamninski podlagi niso obdali s suhimi zidovi.¹³⁹ Odstranjevanje kamenja in siceršnji človeški posegi ter naravne razmere so že kmalu opravili pomemben korak proti družbeno-naravnemu prizorišču,¹⁴⁰ ki so ga leta 1880, ob tristoletnici obstoja kobilarne, z romantičnimi olepšavami predstavili takole: »/.../ zunanji [suhi] zid predstavlja ostro mejo /.../; zunaj gole, razbrazdane skale, znotraj gladki, zasenčeni travniki, tam [izven kompleksa; op. Ž. Z.] tupatam kak grm, pohabljen drevo, tu [znotraj zunanjega suhega zidu; op. Ž. Z.] bujen gozd.«¹⁴¹

Poročilo komisijskega ogleda Lipice je spomladi 1633 poudarilo, da je suhi zid¹⁴² kobilarne na več mestih delno podrt, tako da ga je tuja živina lahko prečkala. Izkazalo se je, da so bila majhna popravila, za katera je dvorna komora še isto pomlad odobrila 30 gld., potrebna na manjšem suhem zidu. V bistveno slabšem stanju pa je bil veliki suhi zid, ki je obdajal

viteljeve živine (StLA, HK Miszellen, K. 349: 1631-IX-70, fol. 75–76). Tedanji upravitelj je zanikal, da bi naredil nove njive v okolici Lipice (StLA, HK Miszellen, K. 349: 1631-VIII-18, fol. 33).

¹³³ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1584-VIII-5, fol. 51.

¹³⁴ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1580-VII-60, fol. 31.

¹³⁵ O sežnju gl. Vilfan, Prispevki k zgodovini mer, str. 59, 65–66, 86.

¹³⁶ Tako Andrej Mihevc dokumentira suhe zidove, za katere ocenjuje, da je v tekoči meter zidu vgrajenega po 0,25 m³ kamenja, in takšne, v katerih je po njegovi oceni po 0,5 m³ kamenja na tekoči meter pregrade (Mihevc, Suhi zidovi, str. 62, 69).

¹³⁷ Das k. k. Hofgestüt, str. 16–17.

¹³⁸ Gre za običajen vir kamenja za gradnjo suhih zidov na Krasu (prim. Mihevc, Suhi zidovi, str. 61–62, 69).

¹³⁹ Gams, Lokev, str. 14.

¹⁴⁰ Das k. k. Hofgestüt, str. 80; Kozamernik, Kobilarna Lipica, str. 19, 47. O konceptu gl. Winiwarter et al., The Environmental History, str. 105–108.

¹⁴¹ Das k. k. Hofgestüt, str. 79–80.

¹⁴² »/.../ serraglio oder muro seccho so vonn zuesamen gelegten steinen gleich ainer maurn aufgefuehrte« (StLA, HK Miszellen, K. 349: 1633-V-26, fol. 236).

¹²⁸ StLA, HK Miszellen, K. 349: 1633-V-26, fol. 230, 232–233, 235–236.

¹²⁹ StLA, HK Miszellen, K. 349: 1638-VII-75, fol. 637.

¹³⁰ StLA, HK Miszellen, K. 349: 1638-XII-16, fol. 685, 691.

¹³¹ Prav tam, fol. 691, 693.

¹³² Priče, ki jih je v Lipici julija 1633 zaslišala komisija, so trdile, da v bližnji preteklosti ni prišlo do nedavne urbarizacije novih njiv znotraj suhozidov kobilarne, obdelovali pa so stare, ki jih je ena od prič povedno imenovala »Doline«; glede na lokalne razmere je torej gotovo, da so ležale v kraških kotanjah (StLA, HK Miszellen, K. 349: 1633-VI-40, fol. 257, 259–261; na 260: »Ib weiß umb kheine neuen ägger, ausser der alten Dolinen.« Izraz »dolina« ima v ljudskem jeziku več pomenov, ndr. vrtača in udornica (Gams, Kras, str. 166)). Ni povsem jasno, ali so upravitelji kobilarne vendarle na novo urbarizirali zelo omejene površine. Pri kritičnem pregledu kobilarne je tržaški glavar leta 1631 poročal, da so tedanji in nekdanji upravitelji del pašnikov od časa do časa spremenili in njive in ograde. Ta zemljišča naj spet služijo kobilarniški paši, razen tistih, ki so potrebna za vzdrževanje omejenega števila upra-

kompleks kobilarne.¹⁴³ Lipiški upravitelj je leta 1633 poročal, da je bil veliki zid močno razrušen že več kot tri desetletja; podatek utegne biti nekoliko pretiran. Vrednost potrebnih del v primeru obnove velikega suhega zidu je ocenil na okoli 200 gld., a je predlagal, naj jih zastoj opravijo tlačani z ozemelj okoliških deželjskih sodišč, denimo tržaškega, švarceneškega¹⁴⁴ in devinskega; dvorna komora ni bila prepričana, ali bo to ob siceršnji tlaki mogoče. Po mnenju upravitelja kobilarne bi bila obnova velikega suhega zidu smiselna le, če ga bodo v prihodnje stalno stražili, sicer ga bodo spet poškodovali, denimo v povezavi s pašo in sečnjo.¹⁴⁵ Zunanji suhi zid ni bil edina ograda na sklenjenem lipiškem posestvu. Leta 1633 sta znotraj njega dokazano obstajali dve manjši, namenjeni žrebetom.¹⁴⁶

Vsaj znaten del sena so nakosili znotraj suhega zidu, ki je obdajal kobilarno.¹⁴⁷ Dejstvo, da je tržaški glavar po kritičnem pregledu lipiškega gospodarstva septembra 1631 poročal o slabem pridelku trave tega leta na Krasu in v okolici, kar so že sicer slabo rodovitna območja, tako da bo seno potrebno dokupiti,¹⁴⁸ se po eni strani ujema z morda pretiranim poročilom upravitelja kobilarne. Ta je zapisal, da sta v tem letu dva kosca nakosila le toliko, kolikor je leta 1630 eden,¹⁴⁹ kar dokazuje vpliv neugodnega vremena na pridelek trave. Po drugi strani pa glavarjevo poročilo dokazuje, da je seno za kobilarno res prihajalo s kraškega sveta, ne z zmerno oddaljenih flišnih območij, kjer vreme sicer lahko povzroči škodo na pridelku trave, vendar pa to v splošnem niso slabo rodovitna območja. Velik pomen trave z gozdnih travnikov znotraj lipiške zunanje ograde dokazuje tudi vir iz leta 1638. Tedaj je kobilarniški upravitelj kot enega od razlogov, zaradi katerih bo pri stavbnem kompleksu potrebna še ena cisterna za vodo, navedel, da obstoječa ne zadošča denimo v času košnje, ko morajo vodo za delavce večkrat dostavljati od drugod.¹⁵⁰

Na suhih kraških travnikih rastejo številne ko-

njem koristne zeli.¹⁵¹ Predpostaviti smemo, da je košnja le delno potekala s koso; kjer travniki niso bili očiščeni kamenja, so travo želi s srpom.¹⁵² Upravitelj kobilarne je v poročilu z dne 3. junija 1618 navedel, da bi bližnji podložniki, nad katerimi kot zastavni imetnik komornega gospostva sodno oblast izvaja grof Benvenuto Petazzi, lahko koristneje prispevali h košnji sena za Lipico;¹⁵³ omenjeni plemič je imel tedaj v zastavi socerbsko gospostvo.¹⁵⁴ Težavo je predstavljalo dejstvo, da si za plačano košnjo, ki jim je prinesla dodaten dohodek, niso vzeli časa med poletnim viškom del na kmetijah, ki so jih posedovali. Kobilarni so bili na voljo šele na pragu septembra, ko so bili dnevi že krajši. Upravitelj kobilarne je želel pridobiti možnost zahtevati od Petazzija, da mora na upraviteljevo prošnjo vsak od zadevnih podložnikov ob času, ki bo ustrezal kobilarni, dva do tri dni sodelovati pri košnji, za kar bodo kmetje plačani.¹⁵⁵ Dvorna komora je grofu Petazziju 18. junija 1618 sporočila, da je lipiški upravitelj upravičen zahtevati, da se podložniki deželnoknežjega gospostva, ki ga ima v zastavi, nemudoma udeležijo košnje in spravila sena za kobilarno.¹⁵⁶

V poznem 19. stoletju so gozdne travnike v kompleksu lipiške kobilarne pokosili že ob koncu maja ali na začetku junija.¹⁵⁷ Sredi 20. stoletja so sezonski delavci prihajali kositi v okolico Lipici bližnje Divače na prehodu z junija v julij.¹⁵⁸ Razlika v času košnje ni le posledica podnebnih sprememb, ampak tudi družbenih dejavnikov.¹⁵⁹ V poznem 16. in zgodnjem 17. stoletju so kosili v času, ki je v primerjavi s poznim 19. stoletjem zelo pozen. Po podatku iz leta 1632 je bila denimo sredina julija običajen čas košnje.¹⁶⁰ Pozna košnja je po eni strani omogočala kakovostno obnavljanje travnišča, po drugi strani pa je bila hranilna vrednost sena nižja, kot bi bila, če bi travnike pokosili, ko večina trav še ne bi dozorela in seme med košnjo,

¹⁵¹ Kugler, *Das Karster Hofgestüt*, str. 75.

¹⁵² Po podatku katastrskega cenilnega operata naj bi bilo v bližnji katastrski občini Tomaj po podatku iz leta 1827 zgolj 7 % gozdnih travnikov popolnoma očiščenih kamenja, tako da so na njih lahko uporabljali le koso, na 47 % so zaradi delne očiščenosti kombinirali obe orodji, na preostalih 46 % gozdnih travnikov pa so morali travo požeti le s srpi. Pri tem je potrebno upoštevati, da so podatki o donosih v cenilnih operatih prenizki (Moritsch, *Das nabe Triester Hinterland*, str. 16, 76), zato je mogoče, da je bilo koso v isti katastrski občini mogoče uporabljati na večjem delu gozdnih travnikov. Ko je iste podatke v monografijo o krasu prevzel Ivan Gams, je prišlo do napake, saj se je 159 ha travnikov, ki jih je bilo mogoče le žeti, spremenilo v 59 ha (Gams, *Kras*, str. 210; Moritsch, *Das nabe Triester Hinterland*, str. 76).

¹⁵³ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1618-VI-31, fol. 389–390.

¹⁵⁴ Smole, *Grašičine*, str. 323, 452, 659; Sapač, Mesta, trgi, gradovi in samostani, str. 785, 806.

¹⁵⁵ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1618-VI-31, fol. 390.

¹⁵⁶ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1618-VI-31, fol. 389.

¹⁵⁷ *Das k. k. Hofgestüt*, str. 80.

¹⁵⁸ Moritsch, *Das nabe Triester Hinterland*, str. 79.

¹⁵⁹ Prim. Babai, Molnár, Small-scale Traditional Management, str. 128.

¹⁶⁰ StLA, HK Miszellen, K. 349: 1632-VI-77, fol. 141.

¹⁴³ StLA, HK Miszellen, K. 349: 1633-V-26, fol. 228–232, 234–235; 1633-VI-16, fol. 250–251. Na navedenih folijih najdemo oceno, da je bil zunanji suhi zid dolg okoli 8 italijanskih milj, torej med 14 in 15 km (pretvorba po Klimpert, *Lexikon*, str. 221–222). Primerjava z dolžino zunanjega suhega zidu v poznejših stoletjih (gl. Kozamernik, *Kobilarna Lipica*, str. 24, 31, 38, 47, 55, Priloga D) razkriva, da je bil ta precej krajši, torej so dolžino zidu leta 1633 precenili.

¹⁴⁴ Kot sedež deželjskega sodišča je sicer naveden »Sbernic«, vendar je glede na deželna sodišča v okolici jasno, da gre za Švarcenek (*Historischer Atlas der österreichischen Alpenländer*, Landgerichtskarte, lista 34, 35); »b«, ki je druga črka imena, je glasovno enakovreden »w«-ju.

¹⁴⁵ StLA, HK Miszellen, K. 349: 1633-VI-16, fol. 251–252.

¹⁴⁶ StLA, HK Miszellen, K. 349: 1633-VI-40, fol. 255.

¹⁴⁷ StLA, HK Miszellen, K. 350: 1639-III-43, fol. 745.

¹⁴⁸ StLA, HK Miszellen, K. 349: 1631-IX-70, fol. 74: »Weillen an heü, heuriges jars, am Carsst, vnd selbigen ohne daß speren orten wenig gerhaten so wirdet ain notturfft sein, zu fürsehung deß gestiets /.../ in die 60 khärn heü zuerkhauffen«.

¹⁴⁹ StLA, HK Miszellen, K. 349: 1631-VIII-18, fol. 33.

¹⁵⁰ StLA, HK Miszellen, K. 349: 1638-XII-16, fol. 693.

obračanjem in spravilom ne bi odpadalo.¹⁶¹ Upravitelj kobilarne je 22. julija 1606, ko so bile travniške rastline po njegovem že skoraj prezrele za košnjo, opozoril na večplastnost problemov, povezanih z nadaljnjim odlašanjem. Dnevi, ki so bili tedaj še dolgi, so se krajšali, začejalo se je obdobje rose, ki je vlažila travo in krošnje dreves na gozdnih travnikih. Problem prepozne, denimo avgustovske, košnje torej ni bila le slabša kakovost, ki smo jo že spoznali, ampak tudi višji stroški, povezani med drugim s težavnejšim spravilom.¹⁶² S slednjim je poleg rose in morebitne rasti števila padavinskih dni povezan dodaten razlog, ki je v skladu z navedbo upravitelja s 24. julija 1608 prispeval temu, da s košnjo ni priporočljivo odlašati – nižje temperature.¹⁶³

Poleg datumov košnje so na količino in kakovost pridelanega sena močno vplivale obsežnejše vremenske neprijetnosti. Huda spomladanska suša v aprilu in več kot polovici maja leta 1610, ki jo je škof Hren dokumentiral na ozemlju današnje osrednje Slovenije in dela alpskega sveta, med jugom in vzhodom današnje države pa je bil dokazano precej suh tudi junij,¹⁶⁴ je zajela zaledje Lipice in se tu morda še nadaljevala ali ponovila. Upravitelj kobilarne je poleti tožil, da je trava zaradi dolgotrajne suše redka in nizka. Po očitno pretirani navedbi naj bi več kot štirje kosci zato nakosili le toliko, kot je v običajnem letu pokosil eden, kar je povzročilo bistven porast stroškov košnje. V dopisu, ki ga je dvorna komora v Gradcu obravnavala pozno poleti, je trdil, da bi seno, ki so ga z 200 (220)¹⁶⁵ gld. nakosili in spravili do tedaj, zadoščalo za manj kot dva meseca, kar naj bi predstavljalo tretjino potrebne količine – dokaz pretiravanja. Prosil je za hitro zagotovitev dodatnih sredstev, saj je septembra in oktobra mogoče nakositi in spraviti le malo, ob tem pa stroški košnje še narastejo; v Gradcu so 5. septembra odobrili dodatnih 200 (180) gld. za košnjo in druge izdatke.¹⁶⁶ Leta 1609 so stroški spravila sena narasli zaradi nadpovprečnega števila juljskih padavinskih dni, kar je zahtevalo mdr. dodatno obračanje in bržkone grabljenje sušечеja se sena v kupe (Slika 6).¹⁶⁷ Tudi poročilo komisjskega pregleda Lipice, izvedenega 7. julija 1633, dokazuje, da je

Slika 6: Ročno pokošeno in nekoliko osušeno seno so pred praznikom, ko je obstajala možnost neviht, pograbili v kupe. Tak način blaženja škode, ki jo je povzročalo deževje v času sušenja, je bil v obdobju ročne košnje in spravila razširjen tudi na Slovenskem.¹⁶⁹ Med 10 minut trajajočimi močnimi padavinami, ki jim je sledilo 25 minutno pršenje, je voda prodrla približno decimeter globoko v kup na fotografiji, medtem ko je bilo seno, ki se je sušilo na bližnjem travniku, povsem premočeno.¹⁷⁰ Zaledje Botize, Maramureš, Romunija, 6. avgust 2015. Foto: Ž. Zwitter

bila pičila količina sena, ki so jo v tem letu spravili v zgodnjem poletju, predvsem posledica stalnega deževnega vremena, neviht.¹⁷⁰

Preskrba kobilarne z ovsom – med okoljskimi in družbenimi izzivi

V kobilarni so potrebovali velike količine ovsu, s katerim so krmili plemenske žrebce in pse. Po podatku iz leta 1587 je šest žrebcev, kolikor so jih tedaj imeli v Lipici, v enem letu potrebovalo 216 ljubljanskih starov ovsu, tj. okvirno 230 hektolitrov, 6 psu pa 50 ljubljanskih starov, tj. dobrih 50 hl, skupaj torej ok. 280 hl ovsu.¹⁷¹ Leta 1589 so ugotovili, da oskrba kobilarne z ovsom ni zadostna, zato je nadvojvoda ukazal priskrbeti letno 228 ljubljanskih starov in 12 polovnikov ovsu za žrebce ter 54 ljubljanskih starov za pse, po grobem približku okoli 300 hl ovsu.¹⁷²

¹⁶¹ Babai, Molnár, *Small-scale Traditional Management*, str. 125–126, 128.

¹⁶² StLA, HK Miszellen, K. 348: 1606–VIII–20, fol. 226.

¹⁶³ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1608–VIII–78, fol. 279.

¹⁶⁴ Zwitter, *Vremenska in klimatska zgodovina*, str. 341, 343, 362, 370.

¹⁶⁵ Številki v oklepaju sta posledici navedbe upravitelja kobilarne, da je za spravilo sena, preden bi ga namočile nevihte, namenil 20 gld. svojih sredstev.

¹⁶⁶ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1610–IX–23, fol. 316–317, 320.

¹⁶⁷ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1609–IX–2, fol. 298: »Poi che sendo statte de qui molte pioggie il mese passato che havendo datto principio nel far li fieni mi ha convenesto spender molto nel farli sugar governar revolver et altre spese assai.« Pomen glagola »sugare« v tem kontekstu ni enoznačen (*Accademia della Crusca*; Wiesthaler, *Latinsko-slovenski slovar, Sid–Z*, str. 248–249), utegne pa se nanašati na grabljenje v kupe.

¹⁶⁸ Avtorjevi terenski zapiski. O tem sem spraševal informatorje v Robanovem Kotu (Prepotnik, Prepotnik) in v Bohinju (Mlakar), ki so potrdili nekdanji obstoj te prakse.

¹⁶⁹ Avtorjevi terenski zapiski.

¹⁷⁰ StLA, HK Miszellen, K. 349: 1633–VI–40, fol. 254, 257.

¹⁷¹ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1587–XI–6, fol. 106. Merska pretvorba po Vilfan, *Prispevki k zgodovini mer*, str. 48–49.

¹⁷² StLA, HK Miszellen, K. 348: 1589–X–4, fol. 131–132; mer-

Pred letom 1608 in po njem so za žrebce in pse na leto potrebovali po 300 starov ovsa,¹⁷³ enaka letna količina ovsa je bila potrebna leta 1624 in v predhodnih letih.¹⁷⁴ V času hudega mraza v zimi 1623/24 so z ovsom okoli dva tedna krmili tudi žrebeta, ki so bila slabotna.¹⁷⁵ Za hrano psov so uporabili tudi meso mrtvih konj, denimo plemenskega žrebca Polaka, za katerega je bila leta 1616 usodna poškodba na stegnu.¹⁷⁶

Ker je bilo oves na Krasu težko kupiti, so priporočili nakup kje v bližini. Kmalu po ustanovitvi kobilarne so ga večkrat dobavili iz istrske Pazinske grofije. To območje so priporočili denimo v letih 1586 in 1587,¹⁷⁷ od tod so leta 1591 naročili 266 ljubljanskih starov ovsa za v Lipico.¹⁷⁸ V letih pred 1608 je oves v obravnavano kobilarno prihajal iz postojnskega gospostva,¹⁷⁹ ki je bilo verjetno v igri denimo že leta 1589.¹⁸⁰ Po ostri zimi je upravitelj kobilarne 18. marca 1608 dokumentiral pomanjkanje ovsa za žrebce in pse, čeprav se je bližal čas parjenja konj. Preskrba s tem žitom iz Postojne je bila ob menjavi pristojne osebe prekinjena.¹⁸¹ Upravitelj kobilarne je, ko je zaloga pošla, v snegu in mrazu v Trstu dobil na up 15 starov ovsa, nato je v isti pomladi pri istem prodajalcu kupil še dobrih 12 starov ter se zavezal, da bodo stroški poravnani v roku enega meseca. Iz Gradca so 10. julija 1608 na kranjskega vicedoma naslovili dopis, v katerem so mu naročili plačilo teh dobrih 27 starov in nadaljnjega ovsa, ki ga bo upravitelj kobilarne naročil do prihodnje letine, za nadaljnjo redno letno oskrbo z ovsom pa naj se vicedom dogovori z novim zastavnim imetnikom postojnskega gospostva.¹⁸² Že aprila 1608 je to gospostvo v Lipico dobavilo 360 starov ovsa za žrebce in pse.¹⁸³ Nadaljnjo oskrbo s tem žitom je zmotila obsežna škoda, ki so jo leta 1608 na Pivškem povzročile vremenske razmere, kar razkriva dopis upravitelja kobilarne z dne 6. septembra 1608. Menda so bili žrebci in psi zaradi pomanjkanja ovsa nemirni.¹⁸⁴ Čez enajst dni je lipiški upravitelj spet sporočil,

da je v okolici za prvo silo kupil manjšo količino ovsa, a so žrebci in psi lačni.¹⁸⁵ Do leta 1623 so oves več let zagotavljala bližnja gospostva kneza Eggenberga, med njimi postojnsko,¹⁸⁶ vendar dobava ni potekala gladko; do julija 1624 v Lipici še niso prejeli 115 starov od količine za leta 1621–1623.¹⁸⁷ Upravitelj kobilarne je del manjkajočega ovsa zbral pri različnih ponudnikih,¹⁸⁸ kot smo že spoznali, z njim okoli dva mrzla tedna krmil tudi žrebeta, zato pa so se morali po podatku iz julija 1624 žrebci zadovoljiti s senom.¹⁸⁹ Zataknilo se je, ker ovsa iz navedenih gospostev v druginji ni bilo več mogoče kupiti po dotedanji ceni. Nadvojvoda Ferdinand je junija 1624 ukazal, naj se za preskrbo z ovsom po znosni ceni vnovič dogovori s knezom Eggenbergom, zato je dvorna komora kranjskemu vicedomu naročila, naj se o možni ceni pogovori z njegovim rentnim mojstrom.¹⁹⁰ Rezultat njunega pogovora je bil, da so oves spet dobavljali s Postojnskega, a so bili stroški zrnja in dostave za polovico višji kot prej – 3 gld. namesto 2 gld. na star –, kar je bila še vedno najboljša ponudba, zato jo je podprla tudi dvorna komora.¹⁹¹ Priče, med njimi hlevska hlapca in pastir, so se leta 1633 strinjale, da ne pomnijo, da bi plemenski žrebci kdaj jedli svežo travo.¹⁹²

Sklep

Ustanovitev kobilarne Lipica in njen nadaljnji razvoj sta močno posegla v kraško okolje. Med obravnavanimi vsebinskimi vidiki so se močno povečale pašne obremenitve. Narasle so površine travnikov, očiščenih kamenja. Zaradi bistveno večjih potrebnih količin vode so uredili nove kale – tako v bližini osrednjega kompleksa kobilarne kot na oddaljenih pašnih območjih (pri Repnu) –, že prej obstoječi kal pa so sprva celo zaklenili, kar je bilo v širšem kraškem kontekstu izjemno; pričakovali bi le varovanje v času suše. Ker so živali na paši pozimi jedle suho travo, je s kobilarno povezano zatiranje tradicionalnega poživanja pašnikov na prehodu z zime v pomlad, s katerim je skušalo lokalno prebivalstvo višati donosnost travišč v sledeči vegetacijski dobi. Da bi dosegel opustitev te prakse, se je notranjeavstrijski dvor obrnil celo na cerkvene oblasti. Na področju oskrbe s senom je kobilarna še posebej v začetnih desetletjih blažila grožnjo suše, dežja v času košnje ali ostrih zim s pravilom bistveno večjih količin sena od tistih, ki bi bile potrebno v običajnem letu, da so zaloge zadoščale v primeru daljšega obdobja hlevske reje ali slabe pri-

ski pretvorbi po Vilfan, Prispevki k zgodovini mer, str. 48–50, 79.

¹⁷³ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1608-IV-45, fol. 269; 1608-VII-24, fol. 271; 1608-VIII-78, fol. 278; 1608-X-52, fol. 282.

¹⁷⁴ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1624-VII-63, fol. 431.

¹⁷⁵ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1624-VI-7, fol. 420; 1624-VII-63, fol. 434.

¹⁷⁶ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1615-IV-15, fol. 382–383.

¹⁷⁷ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1585-III-18, fol. 72, 83–84, 87; 1587-XI-6, fol. 106; delno *Das k. k. Hofgestüt*, str. 16, 18.

¹⁷⁸ *Das k. k. Hofgestüt*, str. 18.

¹⁷⁹ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1608-VII-24, fol. 275, 277.

¹⁸⁰ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1589-X-4, fol. 131.

¹⁸¹ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1608-IV-45, fol. 269–270.

¹⁸² StLA, HK Miszellen, K. 348: 1608-VII-24, fol. 271, 273, 275, 277.

¹⁸³ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1609-IV-38, fol. 290; da je z vdovo Benigno Eggenberg mišljeno postojnsko gospostvo, dokazuje 1608-IV-45, fol. 269.

¹⁸⁴ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1608-X-52, fol. 284: »/.../ poi che nella Piucha la tempesta vi ha causato molto danno«. Po Valvasorjevih podatkih so kot Pivško pojmovali ozemlje od Krasa

do Postojnske kotline in okolice Klane (Zwitter, Okolje na Kranjskem, str. 636).

¹⁸⁵ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1608-X-52, fol. 288.

¹⁸⁶ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1624-VI-7, fol. 419–420.

¹⁸⁷ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1624-VII-63, fol. 434.

¹⁸⁸ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1624-VI-7, fol. 419–420.

¹⁸⁹ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1624-VII-63, fol. 434.

¹⁹⁰ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1624-VI-7, fol. 417–420.

¹⁹¹ StLA, HK Miszellen, K. 348: 1624-VII-63, fol. 431–432.

¹⁹² StLA, HK Miszellen, K. 349: 1633-VI-40, fol. 257–261.

hodnje letine sena. Vendar pa lipiška kobilarna s čredo, ki je bila za lokalne razmere zelo obsežna, a se je tako znotraj leta kot iz leta v leto močno spreminjala, z vidika okoljske zgodovine ni bila le pomemben lokalni, ampak tudi regionalni dejavnik. Obravnavani tipi okoljskih obremenitev so presežali lokalne okvire na področju paše, oskrbe z ovsom, odstrela volkov, delno pa tudi dokupovanja sena in napajanja v oddaljenih vodnih virih v času suše.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana:
AS 1086, Zbirka filmov: 10973, Demonstracija ročne žetve rži, 2015, posnel Ivo Javernik.

Dokumentacija SEM – Dokumentacija Slovenskega etnografskega muzeja, Ljubljana:
Teren 24: Repen, 1968: fotografija F0000024/286.

Kunsthistorisches Museum Wien, Gemäldegalerie:
GG_391: de Hamilton, Johann Georg: Kaiserliches Gestüt zu Lipizza am Karst im Jahre 1727.

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz:
HK Miszellen – Hofkammer Miszellen:
K. 348 = HK Chronologische Reihe: 1580-VII-60, 1581-III-25, 1581-VII-11, 1584-VIII-5, 1585-III-18, 1587-XI-6, 1588-XII-6, 1589-X-4, 1589-XII-3, 1602-VII-1, 1605-I-79, 1606-II-21, 1606-II-106, 1606-VIII-20, 1606-XI-70, 1608-III-62, 1608-IV-45, 1608-VII-24, 1608-VIII-78, 1608-X-52, 1609-IV-38, 1609-IX-2, 1610-VII-3, 1610-IX-23, 1610-X-17, 1611-VI-34, 1612-VI-2, 1614-VI-10, 1615-II-41, 1615-IV-15, 1618-VI-31, 1619-VII-50, 1624-VI-7, 1624-VII-63, 1625-III-5, 1625-VIII-2,
K. 349 = HK Chronologische Reihe: 1631-VIII-18, 1631-IX-70, 1631-IX-74, 1632-V-67, 1632-VI-77, 1633-V-26, 1633-VI-16, 1633-VI-40, 1638-VII-75, 1638-XII-16,
K. 350 = HK Chronologische Reihe: 1639-III-43.

INTERVJUJI S TERENSKIMI INFORMATORJI

Mlakar, Cilka, Nekdanje kmetovanje v Bohinjski Češnjici. Planina Krstenica, 22. avgust 2015. Zapis hrani avtor članka.

Prepotnik, Ančka, Prepotnik, Marija. Nekdanje kmetovanje pri Haudeju. Robanov kot, domačija Haudej. 21. december 2012. Zapis hrani avtor članka.

LITERATURA

Accademia della Crusca: Lessicografia della Crusca in rete. <http://www.lessicografia.it/Controller?lemma=SUGARE> (september 2015).

Atlas Slovenije. 4. izd. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.

Babai, Dániel in Zsolt Molnár: Small-scale Traditional Management of Highly Species-rich Grasslands in the Carpathians. *Agriculture, Ecosystems and Environment*, 182, 2014, str. 123–130.

Babij, Valerija in Andrej Seliškar in Branko Vreš in Igor Zelnik: Flora in vegetacija kalov in lokev na Krasu. *Kras: voda in življenje v kamniti pokrajini* (ur. Andrej Mihevc). Ljubljana: ZRC, ZRC SAZU, 2005, str. 83–99.

Berkes, Fikret in Johan Colding in Carl Folke: Rediscovery of Traditional Ecological Knowledge as Adaptive Management. *Ecological Applications*, 10, 2000, 5, str. 1251–1262.

Bihl, Wolfdieter: Die Anfänge des Gestüts (1580–1701). *Die Lipizzaner der Spanischen Hofreitschule*. Wien: Pichler, 2002, str. 162–181.

Čelik, Tatjana in Igor Zelnik in Valerija Babij in Branko Vreš in Alja Pirnat in Andrej Seliškar in Božidar Drovenik: Inventarizacija kalov in lokev na Krasu ter njihov pomen za biotsko raznovrstnost. *Kras: voda in življenje v kamniti pokrajini* (ur. Andrej Mihevc). Ljubljana: ZRC, ZRC SAZU, 2005, str. 72–82.

Das k. k. Hofgestüt zu Lippizza 1580–1880. Wien: Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1880.

Dolar, France M.: Cerkevnoupravna ureditev v drugi polovici 16. stol. *Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011, str. 116–117.

Gams, Ivan: *Kras v Sloveniji v prostoru in času*. 2. izd. Ljubljana: ZRC, ZRC SAZU, 2004.

Gams, Ivan: Lokev – Zemlja in ljudje. *Lokev skozi čas* (ur. Ignacij Voje). Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Edvarda Kardelja v Ljubljani; Lokev: Krajevna skupnost Lokev ter ZKO Sežana, 1987, str. 12–22.

GURS (Geodetska uprava Republike Slovenije), DMV 12,5 (Digitalni model višin z ločljivostjo 12,5 metra). Pridobljeno 2014.

Hernández-Morcillo, Mónica in Janis Hoberg in Elisa Oteros-Rozas in Tobias Plieninger in Erik Gómez-Baggethun in Victoria Reyes-García: Traditional Ecological Knowledge in Europe: Status Quo and Insights for the Environmental Policy Agenda. *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, 56, 2014, 1, str. 3–17.

Historischer Atlas der österreichischen Alpenländer. Landgerichtskarte: lista 34, 35. Wien: Holzhausen, 1906–1929.

- Horvat, Jana in Zvezdana Modričan in Petra Svobljšek in Ivan Turk in Anton Velušček: Poselitev in raba zakraselega sveta zahodne Slovenije v preteklosti: uvod. *Kras: voda in življenje v kamniti pokrajini* (ur. Andrej Mihevc). Ljubljana: ZRC, ZRC SAZU, 2005, str. 167–172.
- Klimpert, Richard: *Lexikon der Münzen, Maße, Gewichte, Zählarten und Zeitgrößen aller Länder der Erde*. Ponatis 2. izd. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1972 [1896].
- Kos, Milko: *Historična topografija Primorske*. Tipkopis na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU.
- Kozamernik, Jana: *Kobilarna Lipica kot razvojni dejavnik obranjanja in urejanja kulturne krajine Krasa: diplomsko delo*. Ljubljana: Biotehniška fakulteta, Oddelek za krajinsko arhitekturo, 2006.
- Kugler, Georg: Das Karster Hofgestüt zu Lippizza. *Die Lipizzaner der Spanischen Hofreitschule*. Wien: Pichler, 2002, str. 56–78.
- Mihevc, Andrej: Suhi zidovi in delane vrtače – antropogena preoblikovanost kraškega površja na območju Račic, Divače in Volčjega Gradu. *Kras: voda in življenje v kamniti pokrajini* (ur. Andrej Mihevc). Ljubljana: ZRC, ZRC SAZU, 2005, str. 57–71.
- Moritsch, Andreas: *Das nahe Triester Hinterland: Zur wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart*. Wien, Köln, Graz: Hermann Böhlhaus Nachf., 1969.
- Novak, Vilko: Živinoreja. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog*. 1. zv.: Agrarno gospodarstvo (ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan et al.). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, str. 343–394.
- Osnovna državna karta: Sežana–32*. 1:5.000. Ljubljana: Geodetska uprava SRS, 1973.
- Petrič, Metka: Hidrogeološke značilnosti Krasa. *Kras: voda in življenje v kamniti pokrajini* (ur. Andrej Mihevc). Ljubljana: ZRC, ZRC SAZU, 2005, str. 21–28.
- Sapač, Igor: Mesta, trgi, gradovi in samostani v Slavi vojvodine Kranjske. *Studia Valvasoriana: zbornik spremnih študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre Deß Hertzogthums Crain v slovenski jezik* (ur. Janez Weiss). Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2014, str. 703–892.
- Scheurer, Alexandre: Craintes, fantasmes et croyances suscitées par la faune alpine: l'exemple du Valais romand (Suisse), XVIe–XXe siècles. *L'homme et l'animal sauvage* (ur. Reto Furter, Anne-Lise Head-König, Luigi Lorenzetti). Zürich: Chronos, 2010, str. 65–87.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Vilfan, Sergij: Podobe iz nekdanje živinoreje med Trstom in Slavnikom. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 5, 1957, 2, str. 69–87.
- Vilfan, Sergij: Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero: 16.–19. stoletje. *Zgodovinski časopis*, 8, 1954, št. 1–4, str. 27–86.
- Vilfan, Sergij: Zgodovinske slike iz Brkinov. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 1, 1953, 2, str. 120–130.
- Vovk-Korže, Ana in Franc Lovrenčak: *Priručnik za spoznavanje prsti na terenu*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za geografijo, 2004.
- Wiesthaler, Fran: *Latinsko-slovenski slovar: L–Perf in Sid–Z*. Ljubljana: Kres, 2002, 2007.
- Winiwarter, Verena in Martin Schmid in Severin Hohensinner in Gertrud Haidvogel: The Environmental History of the Danube River Basin as an Issue of Long-term Socio-ecological Research. *Long Term Socio-ecological Research* (ur. Simron Jit Singh, Helmut Haberl, Marian Chertow, Michael Mirtl, Martin Schmid). Dordrecht, Heidelberg, New York, London: Springer, 2013, str. 103–122.
- Zwitter, Žiga: Okolje na Kranjskem v 17. stoletju po Slavi vojvodine Kranjske. *Studia Valvasoriana: zbornik spremnih študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre Deß Hertzogthums Crain v slovenski jezik* (ur. Janez Weiss). Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2014, str. 611–702.
- Zwitter, Žiga: Vremenska in klimatska zgodovina v koledarjih in podložniških dnevnikih ljubljanskega škofa Tomaža Hrena (1597–1630). *Zgodovinski časopis*, 67, 2013, 3–4, str. 306–389.

S U M M A R Y

Selected environmental history aspects of the Lipica stud farm from its foundation to the early 1630s

Based on analysis of written sources from the archives of the court's treasury in Graz, the article discusses water and fodder supply of the Lipica stud farm, situated on the Karst plateau, as well as the issues of adequate pastures, from 1580s to the early 1630s. Taking into consideration the fact that Lipica is located close to the Adriatic Sea, winter temperatures are low, on average close to the freezing point, but alternating wind directions cause their quick changes. An account from 1632 already recognized vicinity of the sea, periods of warm southerly wind and openness of the landscape as main factors normally leading to melting of entire snow cover in less than two to three days. Vegetation period is characterised by winter dormancy. Climate, porous bedrock and in many places shallow soil result in drought

hazard. In general, the amount of precipitation is not extremely low; however in intervals of pronounced evapotranspiration quick thunderstorms prevail. In winters, strong dry wind raises the drought hazard substantially.

About 200 or more mares, colts and stallions were frequently present in Lipica in the early 17th century. Life cycle, regular displacement of animals and measures taken to improve the breeding methods caused considerable variations in numbers of reared princely livestock. In general, number of animals in 1630s was much lower than two decades earlier. The number of mares, colts and stallions, which were expected to spend the winter 1632/1633 in Lipica, was estimated to about 100. Personnel took care that breeds of horses were preserved.

Mares and colts were grazing in the majority of the year. According to data from 1632 and 1633 grazing period usually lasted from March to Christmas. Severe winters, like the one in early 1608, caused scarcity of hay. An important measure to mitigate the threat of severe winter was harvesting huge amounts of hay, far exceeding usual consumption. When stocks of hay were insufficient, they also bought additional ones; such cases seem to have accumulated in the final part of the observed time frame although number of livestock reared in Lipica was at that time much lower than earlier. When there was no snow cover, grazing period lasted the whole year long. In winter, herd was grazing on dry plants. It led to disputes with peasants from neighbouring villages who wanted to burn dry grass in late winter to promote growth of young plants. Even ecclesiastical authorities were activated by the Inner Austrian court to eliminate this practice in the pastures, which were in the interest of the stud farm. Colts, at least, were taken to shady pastures in summer, lying more than 30 kilometres away. Other pastures were situated closer to the stud farm but only some of them were in its immediate vicinity. Grazing animals were looked after by herdsman and dogs; there were 6 dogs at the stud farm in 1587. Moreover, from 1580s on, pecuniary awards were paid to hunters for killed wolves to protect the princely stud farm. The interest of local inhabitants in this kind of additional income decreased in the early 17th century because the awards were reduced. The record of wolf attack in 1632 proves that only young animals were killed by the predator on that occasion.

Stallion rearing was entirely different. They were kept in barns whole year long. Formerly they took them for short walks e.g. once a week but in the latter part of the observed time frame they almost entirely ceased to offer them this kind of recreation and a farmhand noticed how harmful it was to them. They were main oats consumers in Lipica. Huge amounts of grain of this cereal species were needed yearly to feed them. Together with dogs they ate e.g. 300 hec-

tolitres of oats per year. Oats, consumed in Lipica, was grown e.g. in the Habsburg part of Istria, or in the seignury of Postojna/Adelsberg. Difficulties in oats supply were consequences of both, natural (unfavourable weather) and societal factors.

Hay meadows in the vicinity of Lipica were overgrown by trees, mainly oaks (e.g. *Quercus cerris*). The area of karst meadows cleared of stone was enlarged shortly after the foundation of the stud farm. One of the most important ecological functions of tress in these agro-ecosystems – shading the area in summer – was recognized in the observed period. The importance of conservation of trees for shadow was stressed as early as 1581. In 1638, it was emphasized that bushes suppressing growth of grass and young tress would have to be removed and that old trees would have to be cut and replaced by new ones in order to preserve shadow. Mowing dates were late promoting quality regeneration of grasslands. Drought (e.g. in 1610) or high number of days with precipitation in the time of hay harvest (e.g. 1609 and 1633) rendered sufficient fodder supply difficult. Sources list a series of problems in the case of delayed mowing dates, like beginning of period with morning dew, lower air temperatures and decrease in day-length, all leading to longer drying period.

Artificial waterholes were main sources of water for the herd from Lipica. Foundation of the extensive stud farm called for arrangement of new waterholes following the examples of the existing ones. New waterholes were needed not only within the extensive wall surrounding the main complex of the stud farm or in its vicinity, but also on distant pastures, like in the vicinity of Rupingrande/Repen in 1602. Environmental conditions, namely the clay-rich soil horizon in the bottom of dolines, enabled fairly easy establishment of waterholes. However, also labour-intensive procedures were carried out, e.g. digging of ditches, which raised the volume of collected water. Afterwards, maintenance of waterholes – mainly removal of excess mud – was needed. Shortly after the stud farm was founded, the main waterhole lay outside the stone wall around the main complex of the stud farm. At that time, this waterhole was surrounded by a wall, the door was locked and keys held by herders from the stud farm. This was exceptional in the context of the Karst. Supervision of waterholes was no peculiarity there, but, in general, they were only overseen during droughts. However, the wall around the waterhole turned out to be uncomfortable even for princely animals which were allowed to drink there, thus the wall was removed. During severe droughts, like the one in early 1605, many waterholes dried leading to disputes with local inhabitants over the use of the remaining water and the nearby grazing land. A waterhole in the vicinity of Rupingrande/Repen had allegedly been connected with karst ground water according to a source from 1605.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 911.37(450.361Devin)"15/16"

Prejeto: 8. 7. 2015

Aleksander Panjek

prof. dr., Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Titov trg 5, SI-6000 Koper
e-pošta: aleksander.panjek@fhs.upr.si

Staro jedro Devina v zgodnjem novem veku: začarana risba iz arhiva

IZVLEČEK

Prispevek obravnava staro jedro utrjenega naselja Devin na podlagi nedatirane risbe iz arhiva. V njem so skozi raziskovalni postopek, namenjen datiranju likovnega prikaza in njegovi celovitejši interpretaciji, rekonstruirane nekatere značilnosti in prikazani nekateri pomembnejši trenutki v zgodovini Devina in Štivan v 16. in 17. stoletju: vojne, potresi, prenosi lastništva gospostva, gradbeni posegi, prebivalstvo ter socialni in pravni vidiki. Devin se izkaže za majhno, vendar zelo zanimivo naselje s pomembno vlogo na tedanjem Krasu na različnih področjih. Na podlagi izsledkov raziskave je predlagana hipoteza datacije risbe.

KLJUČNE BESEDE

Obalni Kras, Devin in Štivan, utrjeno naselje, raziskovalni postopek

ABSTRACT

THE OLD TOWN CENTRE OF DUINO IN THE EARLY MODERN PERIOD: AN ENCHANTED DRAWING FROM THE ARCHIVES

The paper describes the old centre of the fortified settlement of Duino/Devin based on an undated drawing from the archives. With the use of the dating procedure facilitating a fuller interpretation of the artistic presentation, the article reconstructs some characteristics and presents a few crucial moments in the history of Duino/Devin and San Giovanni di Duino/Štivan in the 16th and 17th century: wars, earthquakes, transfers of land property ownership, constructions, population as well as social and legal developments. Duino is presented as a small yet very interesting settlement that played an important role in the then Karst in various regards. Based on research findings, the paper proposes a hypothesis of the drawing.

KEY WORDS

Coastal Karst, Duino/Devin and San Giovanni di Duino/Štivan, fortified settlement, research procedure

O pomenu Devina (in Štivanja)

V Sredozemlju ni kraja, kjer bi morje globlje prodrlo v evropsko celino. Devin je bil pomemben kraj na Krasu tako v srednjem kot v novem veku, in to iz več razlogov. Njegova lega na razgledni točki nad jadransko obalo, na prehodu iz severnoitalijanskega nižinskega sveta na Kras in odtod v srednjeevropsko zaledje, tik ob izviri in izlivu Timave, kjer sta na najsevernejši točki Jadrana ležala Štivan in njegov pristan, je bila nedvomno strateška, kakor pričata starejši in novejši devinski grad. Grad je bil sedež istoimenskega gospostva in deželskega sodišča, katerega ozemlje je obsegalo zajeten del Krasa na obeh straneh današnje slovensko-italijanske meje.

Obenem je bil Devin tik ob meji med Beneško republiko in avstrijskimi habsburškimi deželami.¹ K slednjim je bil priključen leta 1366, ko so se Devinski gospostve z vsemi svojimi posestvi podvrgli Habsburžanom, ki so tako prvič dosegli Jadransko morje.² Mejni prehod je bil na mostu v Štivanu, kjer je od srednjega veka na dan Janeza Krstnika (24. junij) potekal letni sejem. Leta 1494 se tam omenjajo »piskači«, krčme in stojnice, na katerih so svoje blago prodajali kramarji, »barkaši« in drugi. Na večdnevem sejmu so vaške skupnosti v sklopu gospostva in njihovi predstavniki v skladu z običaji imeli tudi različne uradne vloge in naloge. Na slovesnosti ob odprtju sejma so vsi župani devinskega glavarstva po običaju morali prisostvovati dvigu zastave (*è ordinario che tutti li Degani sono obligati venir alla bandiera*).³ Prebivalci Proseka so jo nato varovali, druge skupnosti pa so imele drugačne naloge, vključno z vzdrževanjem reda.⁴ Zaradi raznolikega porekla prodajalcev in kupcev je imel sejem širšo regionalno, pa tudi mednarodno razsežnost.⁵ Štivan je bil starodavni sedež župnije sv. Janeza Krstnika, natančneje, »patriarhatske pražupnije pri nekdanjem benediktinskem samostanu«, cerkev je tu obstajala že v 11. stoletju.⁶

Devinsko gospostvo in glavarstvo, ki je od jadranske obale segalo v notranjost kraške planote, je od leta 1527 pripadalo vojvodini Kranjski. V samem Devinu je bil manjši pristan, a pomembnejši je bil tisti v Štivanu, ki je v zgodnjem novem veku odigral nezamenljivo vlogo v pomorskem trgovinskem prometu ter izmenjavi blaga med morjem in kopnim, pa tudi v tihotapstvu s soljo, zlasti v povezavi z Gorico ter

dalje z Goriškimi brdi in Tolminsko.⁷ Tako sta Devin in posebej Štivan za vojvodino Kranjsko predstavljala izhod na morje. Zaradi trgovinske uspešnosti in s tem konkurenčnosti Štivanja so sredi 16. stoletja Tržačani sejem in sam Štivan napadli in uničili tako, da so porušili tamkajšnje hiše in skladišča.⁸ Ob koncu stoletja so ga napadli tudi Benečani (1585, 1597).⁹

Obmejna lega se je odražala tudi v sestavi prebivalstva. Poleg slovenske jezikovne komponente je bila prisotna še furlanska, kar je nedvoumno izpričano na primer v sodnem spisu procesa zaradi izgrediv ob »mačji godbi« (*mattinata*) iz leta 1651, v katerem je v Štivanu naveden obstoj dela vasi, poimenovan »furlanska četrt« (*contrada Furlans*).¹⁰

Pomen Devina pa ni bil le v doslej navedenem. Devinsko župansko sodišče (županska pravda) je imelo v Devinu poseben kraj, kjer je običajno zasedalo. Devinska županska pravda je bila »častitljiva«, župani, ki so jo sestavljali, pa so se nazivali z »gospodi«. Njene pristojnosti so bile razmeroma široke, sodne obravnave so zadevale tudi kazniva dejanja. Sodbe devinske županske pravde so bile polnomočne, upravitelj glavarstva in deželskega sodišča, ki je v sodnem postopku deloval kot nekakšen preiskovalni sodnik in tožilec, ter grajska kancelarija sta jih morala razglasiti in upoštevati.¹¹ V tem sklopu je svojo vlogo imel tudi Štivan, saj so na tamkajšnjem trgu javno razglašali uradna sporočila prebivalstvu – tam je bila oglasna deska za vse devinsko glavarstvo.¹²

A to še ni vse, pomembnost kraja za kraško in slovensko zgodovino se kaže tudi na področju ljudskega izročila in nasploh nesnovne dediščine. Samo ime Devin naj bi izhajalo »iz besede deva v pomenu deklice, device«, ki se tu, kot v drugih primerih, navezuje na »vseslovanski motiv devinega skoka«. Pod starim devinskim gradom je na pečini nad morjem vidna izstopajoča skala Lepa Vida, »ki naj bi okamnela po tem, ko je skočila iz gradu« v morje (slika 1).¹³ Za prebivalce Krasa je torej kraj Devin imel poseben mitski pomen, ki se je navezoval na širše slovensko in slovansko kulturno izročilo praslavskega izvora. Sam lik Deve pa je povezan z razširjenim ženskim motivom babe, ki je v folklori slovanskih narodov označevala zelo različne pojave; »po njej ali delih njenega telesa so poimenovani hribi, skale, gore, polja, jame«. Na Krasu so bile take babe razmeroma številne, posebjali pa so jih zlasti določeni kamni in skale.¹⁴ Rutar je v svojem opisu slikovitosti

¹ Glej Kos, *Srednjeveški urbarji*; Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja*; Stih, *Srednjeveške goriske študije*; Stih, *Goriški grofje*; Panjek, *Terra di confine*. Prikaz pomena Devina in Štivanja od antike dalje v Rutar, *Poknežena grofija – Zgodovinski opis*, str. 118–121.

² Stih, *Srednjeveške goriske študije*, str. 160, 172.

³ AST, ATTA, š. 201/1, fasc. 52 (leta 1635).

⁴ Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 207; Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja*, str. 38; Volpi Lisjak, *Tržaško morje*, str. 29.

⁵ Volpi Lisjak, *Tržaško morje*, str. 28.

⁶ Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 160.

⁷ O goriški trgovini skozi Štivan je nekaj informacij mogoče najti v Panjek, *Terra di confine*.

⁸ Volpi Lisjak, *Tržaško morje*, str. 24, navaja leto 1541, in Pichler, *Il Castello*, str. 300, ki pa omenja leto 1555.

⁹ Rutar, *Poknežena grofija – Zgodovinski opis*, str. 77, 119.

¹⁰ Panjek, *Kdo je tretja stranka*, str. 380.

¹¹ Panjek, *Krvavi poljub svobode*.

¹² Panjek, Čeč, *Homo staturae altae*.

¹³ Beguš, Hrobat Virloget, Panjek, *Med kamenjem*, str. 58; glej tudi že Šmitek, *Mitološko izročilo Slovencev*.

¹⁴ Beguš, Hrobat Virloget, Panjek, *Med kamenjem*, str. 58–59.

Slika 1. Ostanke starega devinskega gradu na pečini nad morjem, na kateri je v skali vidna »Lepa Vida« (foto: R. Triest, 2005).

devinskega gradu podoba v skali poimenoval »nuna«. Tudi Kras ima svoje gradove, med katerimi slovi zlasti Devinski, sezidan vrh navpične stene ob morji (26.5 m visoko). Obdan je krog in krog z mnogimi zidovi, nasipi in trdnjavami in njegovi stolpi gledajo ponosno v spodej pluskajoče sinje morje. Pod novim gradom ob morji se vidijo razvaline starega in fantastično steno »nuna«.¹⁵

Struktura starega jedra Devina

V tem prispevku se bomo omejili na predstavitev in poskus prve interpretacije zanimivega arhivskega vira, ki predstavlja prav staro jedro Devina.¹⁶ Viri ga pogosto poimenujejo z italijansko in nemško besedo *borgo* oziroma *burg*, Kos je zanj zabeležil uporabo naziva »burg« tudi v slovenskem jeziku tamkajšnjih prebivalcev: po njegovem to pomeni »trg oziroma majhen utrjen kraj«.¹⁷ Tu predstavljeni vir nam omogoča spoznati ravno to, kakšen je bil devinski »burg«.

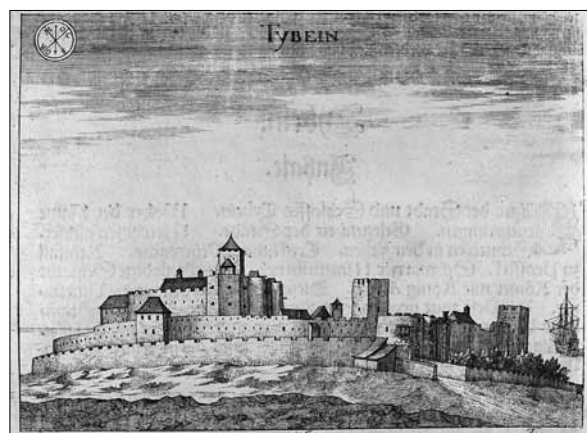
Uvodoma bomo predstavili dva kratka opisa jedra devinskega naselja iz zgodnjega novega veka. Po neuspelem obleganju tamkajšnjega gradu so tržaške mestne oblasti decembra 1547 med razlogi za neuspeh svojega napada navedle: *Ocenjujemo, da bi bilo za izvedbo tega obleganja potrebno veliko število ljudi, saj se omenjeni grad nahaja v takšnem kraju in ker ima ob sebi zelo prostoren burg, ki je obzidan ter razpolaga s topništvo, možmi in bombardirji*.¹⁸ Valvasor pa je Devin opredelil celo kot »mesto« (*Stadt*) in o njem podal naslednji opis (1689): *Mesto in grad Devin /.../ ležita /.../ na Krasu, ob Jadranskem morju /.../. Mesto leži na vzpetini naravnost nad morjem, ni posebno veliko, zato pa je grad toliko večji /.../. Pogled na morje je lep in lju-*

bek. Mesto obdajajo veliki stolpi in krepko obzidje, temu ustrezni prsobrani in tudi v skali izklesani jarki, zaradi česar je to mesto močno varovano. V notranjosti mesta je samostan, v katerem prebiva nekaj servitov, pod mestom pa mali morski pristan, kjer je mogoče pristati /.../.¹⁹

Naš vir je na prvi pogled dokaj skromna in nekoliko groba risba florisar starega jedra Devina (slika 3), ki pa se ob pozornejšem pogledu izkaže za zanimivo upodobitev, precej bogato z informacijami in tudi natančno, kot se bomo lahko prepričali med njeno analizo. Iz risbe izhaja, da je jedro naselja štel šestnajst ali sedemnajst hiš, štiri hleve, tri zasebna dvorišča in cerkev. Tik ob cerkvi je mogoče razbrati tudi prisotnost »nove« stavbe redovnikov (*Frati Nova*) in stolpa (*Turion*), ki je stal na koncu ulice. Prva je po vsej verjetnosti tista, ki jo je v navedenem opisu omenil tudi Valvasor, slednjega pa je mogoče istovetiti s stolpom, ki stoji na skrajni desni Valvasorjeve upodobitve Devina (slika 2).²⁰

Stavbe so bile pretežno razporejene tako, da so obkrožale in z zunanjimi zidovi navzven zapirale notranjost naselja, ob ozkem vhodu katerega je stala cerkev. Tam, kjer ob njegovem zunanjem robu ni bila stavba, je naselje ograjeval zid. Na ta način razporejene stavbe so v notranjem delu naselja ustvarjale odprt prostor, manjši trg. Skoraj vsi hlevi so stali v istem, precej jasno določenem predelu naselja. To je imelo obliko elipse ali podkve, stavbe z vmesnimi zidovi pa so navzven delovale kot obrambno obzidje. Naselje je premoglo tudi obrambni stolp, do katerega je z notranje strani naselja vodila kratka ulica, ki so jo na obeh straneh in na nasprotnem koncu proti trgu ograjevali zidovi. Kot je razvidno iz risbe, je bil dostop do ulice in stolpa s strani notranjega trga naselja urejen z vstopnimi vrati. Staro jedro Devina je tako imelo jasno podobo utrjenega naselja.

K florisu posameznih stavb so pripisana imena njihovih lastnikov ali posestnikov. Največje število

Slika 2. Devin po Valvasorju (1689).

¹⁵ Rutar, *Poknežena grofija – Priradnoznanski opis*, str. 6.

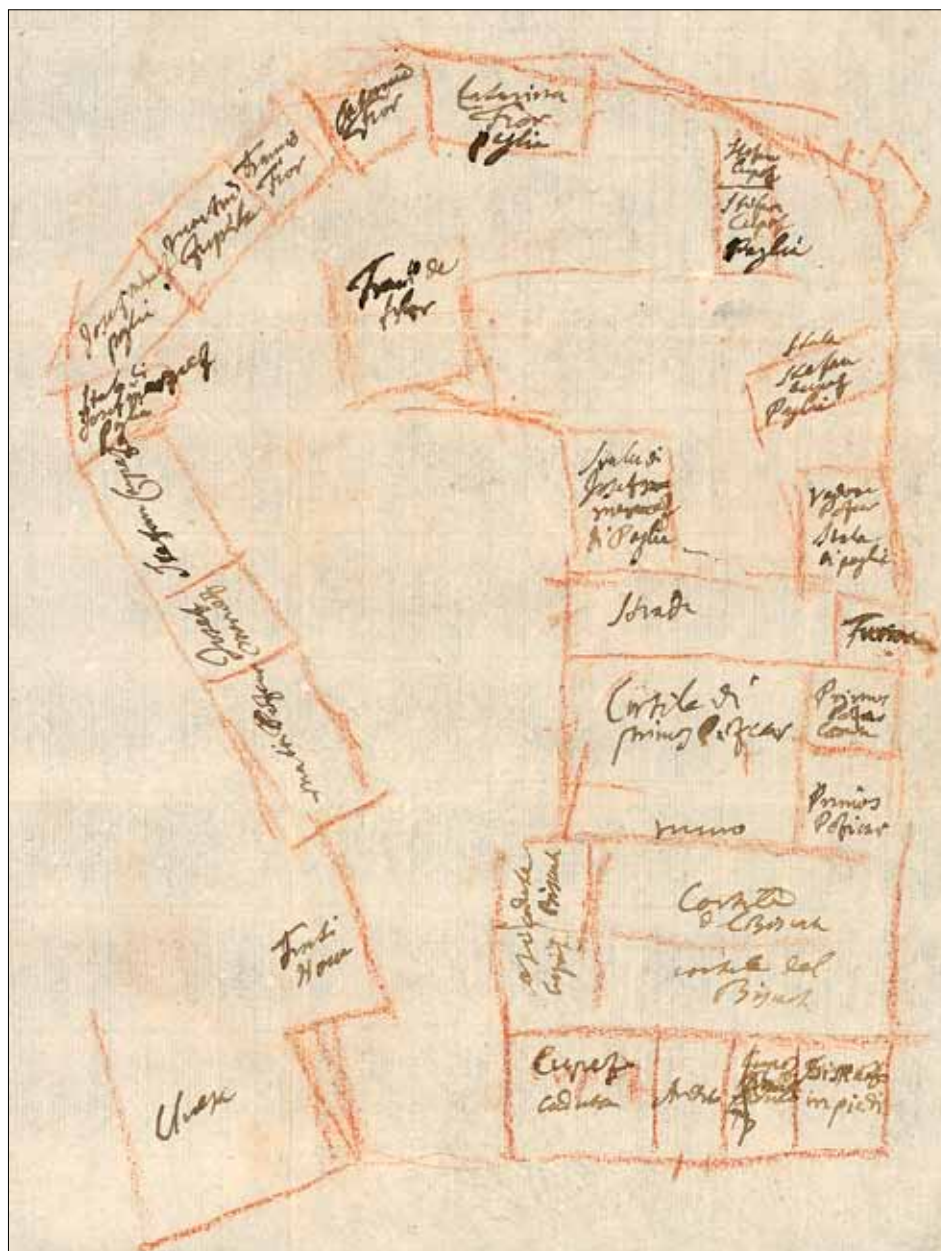
¹⁶ AST, ATTA, š. 241, fasc. 1, sl. 2.

¹⁷ Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 206.

¹⁸ Pichler, *Il Castello*, str. 295.

¹⁹ Valvasor, *Die Ebre*, XI, str. 607.

²⁰ Prav tam, str. 608.

Slika 3. Tloris starega jedra Devina (AST, ATTA, b. 241, fasc. 1, dis. 2).

enot so imeli pripadniki rodbine Kupec, saj je Štefan Kupec naveden pri štirih stavbah, od katerih je bila ena hlev, druga pa je bila prekrita s slamo, samo priimek Kupec (brez imena) pa je naveden še pri treh hišah, skupaj torej na sedmih nepremičninah. Sledili so Jožef Mervic, ki je sam imel dve hiši, od katerih je bila ena prekrita s slamo, in dva hleva, ter Pecikarjevi, pri katerih je Primož imel dve hiši in dvorišče, Matija eno hišo, vdova Pecikarjeva pa hlev. Tu je bil še Bizjak z dvema hišama in dvema dvoriščema. Pripadnika družine Fior sta imela dve hiši, Caterinina je imela slamnato streho, Francesco pa je verjetno (zaradi težko čitljivega zapisa) posedoval še eno. Podobno negotov je zapis še zadnjega priimka prebivalca Devina,

ki ga je mogoče razbrati s pomočjo drugih virov, in sicer Martin Cuperla.

Kraj je bil razmeroma majhen, saj je mogoče naštetih vsega deset do dvanajst večjih in manjših gospodinjstev. Upoštevati je tudi treba, da so bile stavbe, prekrte s slamo, po vsej verjetnosti večinoma gospodarska poslopja. To je bila značilnost v kraški arhitekturi, ki se je ohranila vse do 19. in ponekod celo do začetka 20. stoletja, ko je bil dolgotrajen proces zamenjave slamnatih kritin na stanovanjskih poslopih s kamnitimi »skrlami« in korci skoraj zaključen.²¹ A Devin ni bil običajna kmečka vas; na podlagi risbe je

²¹ Panjek, *Kulturna krajina in okolje*, str. 55–57.

Preglednica 1. Prepis napisov na risbi starega jedra Devina (slika 3).

<i>Francesco de Flor</i>	<i>Stala Stefan Cupez Paglia</i>
<i>Stefan Cupez paglia</i>	<i>Stala di Josef Mervez di Paglia</i>
<i>Stefan Cupez</i>	<i>Vedova Pozcar Stala di paglia</i>
<i>Catarina Fior paglia</i>	<i>Strada</i>
<i>Francesco Fior</i>	<i>Turion [torrione, stolp]</i>
<i>Martin Zuperla</i>	<i>Cortile di Primos Pozcar/Pezcar</i>
<i>Josef Mervez paglia</i>	<i>Primos Pozcar/Pezcar Caduta</i>
<i>Stala di Josef Mervez paglia</i>	<i>Primos Pozicar/Pezicar</i>
<i>Stefan Cupez</i>	<i>Muro</i>
<i>Josef Mervez</i>	<i>Case cadute Cupez, Bisiach</i>
<i>Matija Pozcar/Pezcar</i>	<i>Cortile di Bisiach</i>
<i>Frați Nova</i>	<i>Cortile del Bisiach</i>
<i>Chiesa</i>	<i>Cupez caduta</i>
	<i>Andito [veža, hodnik]</i>
	<i>Cupez [...? popravljeno nečitljivo] Caduto</i>
	<i>Cupez [popravljeno v Bisiach] in piedi</i>

mogoče sklepati, da so bile tu stanovanjske hiše že takrat večinoma prekrte s kamnito ali opečnato streho, gospodarska poslopja in hlevi pa s slamo. Zaradi doslednega navajanja slamnate strehe pri hlevih in nekaterih stavbah (gospodarskih poslopijih), pri drugih pa ne, je namreč mogoče sklepati, da so bile preostale strehe kamnite. Dejansko je tudi na Valvasorjevi upodobitvi s konca 17. stoletja za obzidjem mogoče videti nekaj streh, ki so tudi zaradi svoje oblike razpoznavne kot kamnite kraške strehe, med katere sodi tudi cerkvica z zvonikom (slika 2).

To nas uvede v vprašanje o nastanku dokumenta, ki ga obravnavamo. Iz napisov na risbi je mogoče s precejšnjo gotovostjo sklepati, da je nastala kot popis obstoječega stanja oziroma nastale in še ne odpravljene škode na stavbah v naselju. V to smer napeljuje že omenjena pozornost glede natančne navedbe slamnatih kritin. Odločilno pa je dejstvo, da je pri nekaterih hišah eksplicitno zapisano, da so »padle« (*case cadute*), to je, da so se zrušile. Pri eni hiši, ki je stala zraven »padle«, pa je zapisano, da »stoji« (*in piedi*). Samostan je izrecno naveden kot »nov«. Podrtij je pet od skupaj enaindvajsetih stavb, kolikor jih je bilo v Devinu, oziroma štiriindvajsetih, če prištejemo še cerkvico, mali samostan in stolp. To pomeni petino do četrtino zrušenih stavb.

Časovna umestitev risbe: možni dejavniki in vzgibi njenega nastanka

Naša risba žal ni neposredno povezana z nobenim pisnim dokumentom, na podlagi katerega bi bilo mogoče določiti čas njenega nastanka in osvetliti razlog, zakaj so se hiše v Devinu zrušile.²² Po svojem slogu

²² V fondu rodbine Torre-Tasso oz. Thurn und Taxis je precejšnje število risb, ki so v državnem arhivu v Trstu prispele že ločene od pisnih dokumentov, in tako je bilo tudi s to, ki jo obravnavamo. Za informacijo se na tem mestu zahvaljujem Pierpaolu Dorsiju, nadzorniku za arhive dežele Furlanije Ju-

in stilu rokopisa risba kaže na izvor v zgodnjem novem veku, in sicer v 16. ali 17. stoletju. Na začetku novega veka so se na tem območju zgodile tri nesreče, ki bi lahko povzročile podrtije v naselju. Najprej pomislimo na turške vpade in posebej na zadnjega iz leta 1499, ko naj bi »Turki« v furlanski nižini za seboj pustili 132, v hribih pri Gorici in na kraški planoti pa več kot 60 požganih in oplenjenih vasi.²³ Opustošenje naj bi podeželsko prebivalstvo prignalo tudi v proteste, *predvsem tisti s Krasa so bili povsem v gibanju /.../, pritoževali so se nad svojim stanjem in se pri oblasteh oglušujoče pritoževali, tako da jih je bilo treba nazadnje z vojaško silo spraviti k razumu.*²⁴ Na začetku 16. stoletja je bilo na nekaterih zemljiških gospodstvih na Krasu, tudi v devinskem, opustelih približno 30 % kmetij.²⁵ »Podoba opustelosti, ki jo posnemamo iz kraških urbarjev okoli leta 1500, je naravnost obupna. Cele vasi puste in prazne, polje neobdelano. Od nekaterih vasi poznamo ime, toda danes ni sledu za njimi niti v ustnem izročilu. V številnih vaseh je ostalo do polovico in še več kmetij pustih in praznih.«²⁶ V prvi avstrijsko-beneški vojni so Benečani leta 1508 dejansko napadli in zavzeli Devin ter ga pri tem tudi požgali.²⁷ Že zaradi uporabe ognja oba navedena dogodka nista mogla biti povod za našo risbo, saj so na njej nedvoumno navedene slamnate strehe, ki požaru ne bi ušle. Tretja možnost je silovit potres leta 1511, ki je dokumentirano poškodoval številne kraje nedaleč

lijske krajine, ki je pred leti uredil devinski arhiv, ko ga je prevzel državni arhiv v Trstu. S sicer nepopolnim pregledom inventarja in nekaterih dokumentov mi ni uspelo identificirati povezanih pisnih virov.

²³ Antonini, *Il Friuli Orientale*, str. 258.

²⁴ Della Bona, *Osservazioni*, str. 70–72.

²⁵ Štih, Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 207.

²⁶ Kos, *Kmet na Krasu*, str. 236. Glej tudi Panjek, *Kulturna krajina in okolje*, str. 99–100.

²⁷ Marsich, *Spogli di notizie*, str. 318–332; Pichler, *Il Castello*; Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 206; tudi Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 608.

od Devina, kot so na primer sosednji Tržič, Gradišče ob Soči, Krmin, Gorica, Trst, Milje in drugi.²⁸ A hiše na naši risbi se niso zrušile niti v potresu iz leta 1511.

Izkazalo se je namreč, da je našo upodobitev Devina mogoče časovno umestiti po drugi poti in rezultat je presenetljivo zanimiv, saj je povezan s pomembnim vidikom slovenske kulturne zgodovine. Stavbo redovnikov, na risbi označeno kot »nova« (*Frati Nova*), lahko istovetimo s samostanom Svetega Duha, katerega gradnjo je nadzoroval Gregorio Alasia da Sommaripa, ki je v Devin prispel leta 1601 na pobudo devinskega grofa Rajmunda Thurna in je tu nato vodil novoustanovljeno, majhno servitsko skupnost. Alasia da Sommaripa pa je avtor izjemnega dokumenta, ki »predstavlja slovenski kulturni spomenik neprecenljive vrednosti«, to je prvega italijansko-slovenskega slovarja, ki ga je sestavil prav v Devinu ter ga skupaj z dodatnimi jezikoslovnimi in verskimi besedili v slovenščini izdal leta 1607. Začetek gradnje malega samostana sega torej v leto 1601, zaključena pa je bila leta 1607.²⁹ Ker ima vrisan »novi« samostan, naša risba ni mogla nastati pred začetkom 17. stoletja. Poleg tega je bila na njej navedena cerkev zgrajena šele leta 1591,³⁰ kar dodatno izključuje možnost, da bi upodobitev Devina izvirala iz 16. stoletja.

Na prelomu 16. in 17. stoletja so se zopet dogajale človeške in naravne nesreče, ki bi lahko privedle do podrtih hiš v Devinu. Spomniti velja na primer, da je po Rutarju ob izteku 16. stoletja Štivan utrpel več napadov (1585, 1597). Leta 1585 beneški plemič Germanico Savorgnan *opleni tržišče, ga zažge in oskruni celo cerkev*.³¹ Tako kot v tem primeru so lahko napadi izvirali tudi iz osebnih zamer: tu je šlo za spopad med dvema vročekrvnima plemičema z obeh strani avstrijsko-beneške meje.³² Devinski gospod Matija Hofer se je bil izneveril dogovoru, da bo svojo hčer dal za ženo Germanicu Savorgnanu, ki je bil medtem zaradi umora v Benetkah obsojen na izgon in je s tolpo *tristotih razbojnikov* vdrl na območje Devina, da bi se maščeval Hoferju. *Ko je prispel v Štivan, je iznenadil in ubil nekaj ubogih in neboljnih krajanov, ki se niso pravočasno umaknili na varno; opleni je in uničil, kar je našel v hišah in v skladiščih, oskrunil je celo štivansko cerkev; nazadnje je naselje še zažgal in ogenj, ki se je zaradi silovitega vetra razplamtel, je v kratki uri spravil v pepel večji del tamkajšnjih domov*.³³ Desetletje kasneje, leta 1597, so *Benečani nenadoma napadli na predvečer pred velikim sejmom (23. junija) Sv. Ivan*

od bližnje svoje trdnjave Belforte, pobili mnogo ljudi iz svojih pušk ter naredili veliko škode trgovcem. Istega leta naj bi Štivan napadli in opleni tudi uskoki.³⁴ A v vseh teh primerih je govora o uničujočih napadih na Štivan, ne pa tudi na utrjeni Devin, ki ga je bilo bistveno težje napasti, kot smo izvedeli že od Tržačanov leta 1547.

Druga avstrijsko-beneška vojna (vojna za Gradišče ali uskoška vojna, 1615–1617) je, tako kot prva, potekala v neposredni bližini Devina in vojaški spopadi so zajeli tudi ozemlje devinskega gospostva na območju Doberdoba. Vendar nobena od obeh vojnih kronik takratnih sodobnikov, ena izpod peresa avstrijskega podanika iz bližnjega Gradišča ob Soči (Biagio Rith di Colenberg), druga pa beneškega podanika iz Vidma (Faustino Moissesso), ki sta vojaške dogodke spremljala od blizu ali se jih celo udeležila ter navajata tudi zelo natančne opise napadov na posamezna mesta in naselja, ne omenja napada na Devin.³⁵ Zaradi natančnosti velja omeniti še skoraj stoletje kasnejšo špansko nasledstveno vojno, v sklopu katere je leta 1702 francoska mornarica bombardirala Trst in pri tem poškodovala več stavb, a niti tedaj ni bilo napada na Devin.³⁶

Drugo možnost predstavljajo številni zaporedni potresi, ki so se na Slovenskem zvrstili tako rekoč nepretrgoma skozi celotno 17. stoletje, ko so se tla večkrat stresla z močjo, ki je poškodovala in rušila stavbe. Najmočnejši so bili leta 1590, 1622, 1640, 1689, 1690 in 1699.³⁷ Bili so tako pogosti, da nas pri identificiranju izvora poškodb na devinskih hišah težko usmerijo v natančneje določen čas ali krajše obdobje, razen s tem, da se pri iskanju »našega« potresa osredotočimo na tiste, ki so bili močnejši in so torej z večjo verjetnostjo s svojo rušilno močjo segli tudi do jadranske obale (preglednica 2). Od vseh navedenih se je »rušilen potres«, za katerega literatura izrecno navaja, da »se je treslo do Dunaja, Benetk, Verone in zahodne Istre«, zgodil decembra 1690 z epicentrom na južnem Koroškem in povzročil veliko škode v Celovcu, Beljaku, Ljubljani in na blejskem gradu.³⁸ Verjetno so ga čutili tudi v Devinu, če se je treslo ob bližnji istrski obali.

Ob doslej navedenem je glede izvora naše risbe smotrno upoštevati tudi možnost, da je nastala ob kakem (dednem) prenosu in prevzemu Devina, ko je utegnilo biti koristno seznaniti se z obstoječimi razmerami. V takem sklopu bi slika lahko ponazarjala utečeno stanje. Glede na ugotovljeno zgodovinsko obdobje, iz katerega izhaja, ne gre izključiti možnosti, da so podrtije že nekaj časa samevale. V obdobju po vojni za Gradišče so na primer v sosednjih ni-

²⁸ Camassi, Caracciolo, Castelli, Slejko, *The 1511 Eastern Alps*, str. 191–213.

²⁹ Pichler, *Il Castello*, str. 371; Furlan, Alasia da Sommaripa; Jevnikar, Alasia da Sommaripa; Kidrič, Alasia da Sommaripa; Dizionario Biografico degli Italiani, Alasia Gregorio.

³⁰ Pichler, *Il Castello*, str. 54.

³¹ Rutar, *Poknežena grofija – Zgodovinski opis*, str. 77, 119.

³² O plemiškem nasilju v furlansko-goriškem obmejnem prostoru glej Makuc, O banditizmu in nasilju; o plemiški fajdi na Kranjskem pa Nared, Seznam »deželnih sovražnikov«.

³³ Pichler, *Il Castello*, str. 358.

³⁴ Rutar, *Poknežena grofija – Zgodovinski opis*, str. 77, 119.

³⁵ Moissesso, *Historia della ultima guerra*; Rith di Colenberg, *Commentari della guerra*.

³⁶ Pichler, *Il Castello*, str. 410–411.

³⁷ Ribarič, *Potresi v Sloveniji*, str. 54–62.

³⁸ Prav tam, str. 58–59.

Preglednica 2: Niz potresov konec 16. in v 17. stoletju na Slovenskem (z označenimi močnejšimi potresi)

1575	1590	1599	1621	1622	1625	1626	1628	1632	1634
1640	1641	1643	1669	1670	1684	1689	1690	1691	1699

žinskih predelih Goriške grofije oziroma vzhodne Furlanije poškodovane kmečke hiše in zemljišča ponekod ostajali v ruševinah, neobljudeni in neizkoriščeni še deset in več let po zaključku spopadov. *Hiše, ki so jih kmetje zapustili in so bile prepuščene vojakom, so komajda obranile zidove, ki so podpirali strehe. Še leta 1627 so goriške oblasti iskale ukrepe, s katerimi bi v opustelih krajih vzpostavile predhodno obdelovanje in rodovitnost, leta 1633 pa še vedno niso mogli brez solz v očeh opazovati /.../ bivališč, ki so še vedno odkrita in porušena.*³⁹

Dejansko je bil devinski »burg« v slabem stanju že konec 16. stoletja, ko je novi gospod Rajmund Thurn kmalu po prevzemu Devina nadvojvoda Karla prošil za odobritev prenove gradu in obnove »burga«, s poudarkom na njegovih obrambnih strukturah: *Devinski burg je zelo potreben prenove in da se mu naredijo določene potrebne obrambe, saj na nekaterih mestih ni zaščiten, in zategadelj bi ga ne bilo niti najmanj mogoče obraniti v primerih, ki bi se lahko pripetili, če pa vaše veličanstvo ne verjame meni, se lahko pozanima pri gospodu Pietru Strassoldu, ki je po navodilu vašega presvetlega veličanstva več dni upravljal ta kraj in je ob tisti priložnosti videl vse. Zato ponižno naprošam za dovoljenje vašega presvetlega veličanstva, da lahko potrošim do tisoč skudov za potrebe omenjenega burga, ki naj se mi potem, ko bodo porabljeni in bo predložen pravi obračun ali izvedena revizija gradnje, kot je v navadi, dodajo k znesku, ki ga imam nad Devinom, in se tako v upanju na uresničitev tega, kar ponižno sprašujem in kar bo tudi v korist vašega presvetlega veličanstva, priporočam njegovi milostljivi naklonjenosti.*⁴⁰

Čeprav tudi ta dokument ni datiran, ga je na podlagi navedb v njem mogoče s precejšnjo natančnostjo umestiti v obdobje med letom 1587, ko je bil Pietro Strassoldo po smrti prejšnjega gospoda Matije Hoferja postavljen za devinskega glavarja⁴¹ za krajši čas, do prevzema gospostva in glavarstva s strani Rajmunda Thurna že konec aprila istega leta (1587),⁴² ter letom 1590, ko je preminul naslovnik prošnje nadvojvoda Karl.⁴³ Ob nastopu na položaj gospoda in glavarja je bila Rajmundu skrb za varnost in obrambo devinskega »burga« aktualna že zaradi še živega spomina na omenjeni Savorgnanov vdor in napad na Štivan leta 1585. Obnovitvena dela na gradu so sicer dokumentirana s seznamom izvedenih

gradbenih del in nastalih stroškov šele iz leta 1605,⁴⁴ ko je potekala tudi gradnja samostana, medtem ko posegov za obnovo »burga« pregledano arhivsko gradivo tedaj ne izpričuje.

V obdobju, v katerem bi lahko nastala naša risba, to je v 17. stoletju, je bilo več takih trenutkov, ko je posest devinskega gospostva prehajala iz rok v roke in bi lahko dali povod za njen nastanek. Ta možnost je nekako podkrepjena z dejstvom, da je med arhivskimi dokumenti tloris Devina hranjen ob shematični risbi celotnega gospostva, ki je oblikovno, po stilu in rokopisu zelo blizu risbi starega jedra Devina

Slika 4. Obris devinskega gospostva (AST, ATTA, b. 241, fasc. 1, dis. 1).

³⁹ Morelli, *Istoria della Contea*, II, str. 162–163; Panjek, *Vzhodno od Benetk*, str. 54.

⁴⁰ AST, ATTA, š. 188.3, fasc. 5/2.

⁴¹ Edelmayer, Pietro Strassoldo, str. 254.

⁴² Pichler, *Il Castello*, str. 359.

⁴³ Cavazza, *L'esperienza*, str. 183.

⁴⁴ AST, ATTA, š. 188.3, fasc. 5/2. Karlovo dovoljenje Matiji Hoferju za dobavo gradbenega lesa iz cesarskih rezerviranih gozdov za popravilo devinskega gradu je iz leta 1583, v fasciklu je ohranjeno tudi zadržano mnenje goriškega gozdarskega uradnika Gregorja Komarja, prav tam.

(slika 4). Risbi bi lahko ustvarila ista roka in bi lahko bili sočasni. Poleg tega je bilo v 17. stoletju tudi več prenov grajskega poslopja in samostana.

Leta 1612 je Rajmund (VI., »stari«) Thurn od papeža prejel zaproseno dovoljenje, da je lahko poročil Klaro Hofer, sestro svoje preminule žene Ludovike. S tem je na podlagi zapletenih dednih določb ponovno združil vso bivšo Hoferjevo posest.⁴⁵ Naslednji tak trenutek je nastopil ob Rajmundovi smrti leta 1623.⁴⁶ Že leto zatem se je njegov sin Ivan Filip poročil z Eleonoro Gonzaga (1624), oba sta imela tesne vezi na dunajskem dvoru, kjer je poroko podprla sama cesarica. Takrat so v Devinu priredili veliko slavlje in izvedli obnovitvena dela. *Eno najsijajnejših praznovanj, prirejenih na devinskem gradu, je bilo takrat, ko je med tisočericimi vzkliki vanj vstopil srečni par. Družina je prispevala z izrednimi in restavratorskimi deli ter razkošnimi olupšavami bivalnih prostorov.* Poleg tega je bil v družinskem krogu takrat oblikovan dogovor, da je kot predstavnik Thurnov v Devinu Ivan Filip prevzel odgovornost za *obranjanje časti rodbine*. V ta namen mu je materina sestra Klara, ki mu je bila teta in mačeha (očetova druga žena) obenem, podarila vse svoje imetje, s tem pa je celotno premoženje Hoferjev, prejšnjih devinskih gospodov, končno prešlo v roke Thurnov.⁴⁷ Ivan Filip Thurn je povezan tudi s širšo slovensko zgodovino, saj je sodeloval pri zadušitvi kmečkega upora leta 1635.⁴⁸ K temu lahko kot novost dodamo, da je oktobra tistega leta Ivan Filip v Devin prispel s *puntarji, ki so jih vkrcali (li punteri, quali furono imbarcati)*, pri čemer gre po vsej verjetnosti za upornike, ki so jih kaznovali z galejo; bilo jih je enajst.⁴⁹ Za namen tega prispevka pa je pomembnejše, da je v istem obdobju moral zaradi bojzani pred turškimi vpadi okrepiti obrambo Devina in da je dal »povečati« devinski samostan. Umril je leta 1650.⁵⁰

Obnovitvena dela na samostanu so v arhivskem gradivu izpričana leta 1647, in sicer skupaj z deli na gradu in drugje v »burgu«. V sklopu grajskega kompleksa so poleg manjših popravil na samem grajskem

poslopju izvedli obnovitvena dela v hlevih in na pristavi. V obeh primerih so na novo zgradili strehe, enako pa so storili še v naselju, točneje, deloma na cerkvi, predvsem pa na samostanu in *biši, v kateri je prebival Wasserman*, bivši upravitelj.⁵¹ Konec koncev bi tudi prenova samostanske stavbe lahko upravičila navedbo na naši risbi, da je samostan nov ali da je nova vsaj njegova streha.

Po smrti Ivana Filipa Thurna (1650), to je v drugi polovici 17. stoletja, je devinsko gospostvo in glavarstvo doživelo prenose odgovornosti, dedovanja in zlasti usklajevanja med številnimi dediči (poleg žene je imel sedem sinov). Kmalu so zaradi smrti dveh sinov in umika tretjega v cerkveno življenje ostali vdova markiza Eleonora Gonzaga ter sinovi Franc Ulrik, Turismund Pavel, Rajmund Bonifacij in Filip Jakob.⁵² Poleg tega je razplet doživela tudi dolgotrajna zgodba o odkupu devinskega gospostva in glavarstva. Posledica tega je težavno sledenje prenosom, kar še bolj otežuje preglednost dogajanja. Za naše namene razdrobljenost in nesistematičnost arhivskih dokumentov, ki so jih v tem obdobju za seboj pustili različni grofje Thurni, seveda pomeni še dodatno težavo. Lahko bi celo ugibali, ali ni pomanjkanje zlasti pregledne računovodske dokumentacije namerna poteza, s katero so skušali prikrivati prihodke, na podlagi katerih je komora določala prodajno ceno devinskega kompleksa. Tako na primer devinski arhiv za daljše obdobje zgodnjega novega veka (če izvzamemo prvo polovico 16. stoletja) hrani le dva popolna urbarja, prvi je reformirani urbar iz leta 1573, medtem ko je drugi nastal šele leta 1758, skoraj dve stoletji kasneje. Urbar iz leta 1758 se je celo neposredno skliceval na tistega iz leta 1573, kot da vmes ne bi bilo ničesar zanesljivega. V tem dolgem obdobju se za kakšno leto najdejo le delni sezname in pregledi posameznih dohodkov, na primer desetini, travarin in podobno, ki pa večinoma ne zajemajo celotnega gospostva. Praviloma, z le redkimi izjemami, niti ne obravnavajo Devina, tako da so za nas le izjemoma uporabni.

Devinsko gospostvo in glavarstvo so Thurni kupili leta 1653, a je nato notranjeavstrijska komora ponovno odprla postopek, ki se je dokončno zaključil šele leta 1669. Novi avstrijski nadvojvoda in cesar Leopold I. je ob prevzemu oblasti leta 1660 obiskal primorske dedne dežele in se za več dni ustavil tudi v Devinu. Ob tej priložnosti so Thurnovi priredili veličasten sprejem, ponovno poskrbeli za prenovalo gradu ter ga *še bolj veličastno okrasili in olupšali* kot ob poroki leta 1624, posebej sobo z *najbolj očarljivim razgledom na Jadransko morje*, ki so jo namenili Leopoldovemu bivanju in v kateri so bili na delu mojstri iz Benetk.⁵³ V povezavi s tem dogodkom pa se ne omenjajo morebitna obnovitvena dela v devinskem »burgu«.

⁴⁵ Pichler, *Il Castello*, str. 359–361. Glej tudi Pavlin, Gospostvo Renče in Hoferjevi, str. 235. Tako Hoferji kot Thurni so devinsko gospostvo posedovali v zakupu, Rajmund VI. Thurn pa je pri deželnem knezu dosegel, da se v posesti potomcev ohrani še petnajst let po smrti obeh sester. Thurni so nato začeli s postopkom odkupa gospostva, ki je trajal od tridesetih do šestdesetih let 17. stoletja. Pichler, *Il Castello*, str. 364, 379; o prodaji glej tudi Panjek, Fevdalna renta, str. 31–36.

⁴⁶ Pichler, *Il Castello*, str. 373.

⁴⁷ Prav tam, str. 376. Izjemo so predstavljale Renče, prav tam in Pavlin, Gospostvo Renče in Hoferjevi.

⁴⁸ Koropec navaja, da je Ivan Filip Thurn takrat vodil krajišniške vojske na Gorenjsko, kjer naj bi zatrl upor, Pichler pa zapiše, da je z Ivanom Ferdinandom Porcio in drugimi plemiči ter zbranimi oboroženimi možmi v Šilentaboru napadel in premagal 600 upornikov. Koropec, *Mi smo tu*, str. 158; Pichler, *Il Castello*, str. 378. O tem uporu in posebej o njegovih odmevih na območju devinskega glavarstva glej Panjek, Čeč, Homo staturae altae.

⁴⁹ AST, ATTA, š. 91.2. Prim. Panjek, Čeč, Homo staturae altae.

⁵⁰ Pichler, *Il Castello*, str. 371, 378–379.

⁵¹ AST, ATTA, š. 91.2, obračun z dne 26. januarja 1648.

⁵² Pichler, *Il Castello*, str. 402–403.

⁵³ Prav tam.

Preglednica 3. Časovnica možnih dejavnikov nastanka risbe in njene vsebine.

Desetletje	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Vojna			1615– 1617									1704
Močnejši potresi	1590			1622		1640		(1669– 70)		1689	1690, 1699	
Gradbena dela na samostanu		1607				1647					(1696)	
Prenosi posesti			1612	1624		1650		1669			1692– 1695	1704
Večje sovpadanje dejavnikov				X		X					X	

Vmes in tudi kasneje so si žena in sinovi Ivana Filipa med seboj prihodke delili tako, da so določali območja, posamezne kraje in vrsto pravic, ki pripadajo vsakemu izmed njih (npr. 1657).⁵⁴ Tako je bilo tudi kmalu po dokončnem odkupu devinskega gospodstva in glavarstva: *Grof Turismund hoče, da se takoj izvede delitve, in na dan 29. decembra 1670 mi je poslal urbar grofa Rajmunda [VIII, Bonifacija] iz leta 1667 in svoje iz let 1667, 68 in 69.*⁵⁵ Poleg tega so se vrstili na položaju devinskega gospoda in glavarja. Najprej je namesto mladih sinov to vlogo izvajala Eleonora Gonzaga,⁵⁶ ki je preminula leta 1665.⁵⁷ Že pred materino smrtjo jo je prevzel Turismund, ki v tej vlogi v dokumentih nastopa vsaj od leta 1659 in se pojavlja vse do takrat, ko se leta 1692 in kasneje kot »juris-dicent« navaja Alojz Thurn (sin Filipa Jakoba).⁵⁸ Z vidika dedovanj ter prenosov lasti in oblasti v Devinu so bila posebej razgibana devetdeseta leta 17. stoletja. Kot prvi izmed štirih bratov je leta 1692 umrl Turismund, ki ni imel otrok (žena Sulpicija), za dediča pa je imenoval brata Rajmunda Bonifacija in nečaka Alojza (sina Filipa Jakoba). Kmalu zatem je decembra 1695 neporočen umrl najstarejši brat Ulrik, dolgoletni cesarjev ambasador v Benetkah, ki je za dediča določil brata Filipa Jakoba in njegovega sina Alojza. S tem je devinska rodbina ostajala v rokah Filipa Jakoba in Rajmunda, ki sta edina imela otroke. Slabo desetletje zatem, leta 1704, je preminul še Filip Jakob in vse imetje zapustil svojemu sinu Alojzu (Anton), ki je tudi na podlagi oporok svojih stricev prevzel vse, razen tega, kar je še nadziral Rajmund Bonifacij (umrl 1714), po katerem sta dedovala dva sinova.⁵⁹ To pomeni, da so se kljub ponovnemu združenju posesti dedovanja in prenosi vendarle nadaljevali tudi v 18. stoletju.

Smrt Filipa Jakoba leta 1704 je pomemben mejnik za našo raziskavo, saj je bil na njegovo pobudo samostan v Devinu ponovno prenovljen. Dodal mu je zgornje nadstropje, o čemer je v samostanu pri-

čala spominska plošča, ki je omenjala vse tri Thurne, zaslužne za njegovo izgradnjo in prenove, in sicer Rajmunda (starejšega), Ivana Filipa in pravkar navedenega Filipa Jakoba.⁶⁰ Če so tako navedli sami redovniki, lahko sklepamo, da v 17. stoletju ni bilo drugih večjih in omembe vrednih posegov na samostanu, ki bi lahko upravičili opredelitev te stavbe kot »nove«. Spominsko ploščo je Pichler datiral v leto 1696, ki je bilo za devinske redovnike ustrezen trenutek za poklon novemu gospodu Filipu Jakobu ob prevzemu Devina po smrti starejšega brata Ulrika. Za naš namen pa je ta informacija relevantna, ker nam postavlja natančen mejnik, saj je moral biti samostan prenovljen pred letom 1696.

Na podlagi vseh zbranih informacij lahko zaključimo, da so datumi izgradnje in prenove samostana, ko je ta lahko veljal za novega, trije, in sicer 1607, 1647 in pred 1696. Relevantnejši prenosi posesti pa so se zgodili, kot smo videli, v času okoli let 1612, 1624, 1650, 1669 ter 1692–1695. Če te letnice vzporejamo z močnejšimi potresi (med katere vključimo še tista iz let 1669 in 1670) in pri tem upoštevamo še to, da v vojnah 1615–17 in 1702 Devin ni bil napaden, se nam nakažejo tri verjetnejša obdobja nastanka naše risbe, in sicer tretje, peto in zadnje desetletje 17. stoletja (preglednica 3).

Prebivalci starega jedra Devina v zgodnjem novem veku

Potem ko smo poiskali možne dejavnike, ki bi utegnili povzročiti škodo na devinskih hišah, ter vzbige, ki bi lahko botrovali nastanku risbe, jih bomo navzkrižno preverili s pomočjo prebivalcev Devina. Naša risba namreč navaja imena in priimke lastnikov, posestnikov oziroma prebivalcev hiš v starem jedru Devina. Za 17. stoletje so ustrezni razpoložljivi viri malodane odsotni, zato je za namen rekonstrukcije poimenske sestave prebivalcev in še zlasti družinskih poglavarjev treba poseči po raznovrstni in fragmentarni dokumentaciji. Uporabljeni viri so poleg navedenega urbarja še manjši urbarji, seznam obveznikov za varnost na štivanskem sejmu iz leta 1589, ki očitno popisuje vse takratne družinske poglavarje, in dese-

⁵⁴ AST, ATTA, š. 91.2.

⁵⁵ AST, ATTA, š. 125.3.

⁵⁶ Panjek, Kdo je tretja stranka.

⁵⁷ Pichler, *Il Castello*, str. 406.

⁵⁸ AST, ATTA, š. 202.1.

⁵⁹ Pichler, *Il Castello*, str. 402, 405–406, 409, 417. Turismundova oporoka nosi datum 8. marec 1692.

⁶⁰ Pichler, *Il Castello*, str. 371, 464.

tinski urbar iz leta 1596 (za obdobje 1588–1595), ki navaja le tiste, ki so izvajali kako kmetijsko dejavnost, podvrženo plačevanju desetine. Soroden vir je seznam zavezancev za plačevanje travarine (1636), ki daje bolj nepopoln prikaz. Tovrstne vire smo integrirali s sodnimi, to je z zapisniki zaslišanj in s procesno dokumentacijo obravnave na devinskem sodišču, in z različnimi pravnimi akti (pogodbe, oporoke). Na podlagi teh virov smo izvedli popis tistih mož, ki so nastopali kot poroki in priče v sodnih postopkih in pravnih aktih ter za katere je izrecno navedeno, da so bili iz Devina (*de vico Duini, de burgo Duini*). V redkejših primerih smo upoštevali tudi uslužbence na gradu ali priče v procesih, katerih priimki so se pojavljali tudi v naselju. Nekaj pozornosti je namenjene tudi ženskam. Poroki v sodnih postopkih so bili družinski poglavarji, saj so v ta namen morali razpolagati z razmeroma zajetnim premoženjem in nepremičninami, s katerimi so jamčili za zneske varščin, tako da so to bili odrasli moški v zrelih letih. Podobno velja za priče pri sklepanju pogodb, ne pa tudi za priče v pravnih postopkih, ki jih prav tako upoštevamo. Kljub težavam je bilo tako mogoče rekonstruirati (delne) sezname družinskih poglavarjev ter drugih stanovalcev in lastnikov za obravnavano obdobje v takih časovnih razmikih, da so vrzeli čim krajše (preglednica 4).

Tako rekonstruirana sestava prebivalstva starega jedra Devina od konca 16. do konca 17. stoletja izkazuje dve izstopajoči značilnosti. Na eni strani je opazen obstoj manjšega števila priimkov, ki so prisotni v celotnem obravnavanem časovnem intervalu. V Devinu je torej obstajalo ožje jedro starih družin, ki jim glede na njihovo dolgotrajno obstojnost v naselju in občasno razvejanost na več vzporednih gospodinjstev lahko rečemo tudi rodbine. Zanimivo je, da se kot poroki v procesih v prvi polovici 17. stoletja še najpogosteje pojavljajo prav pripadniki rodbin, ki so tvorile ožje jedro prebivalcev Devina, ni pa to presemetljivo, če pomislimo, da so starejše rodbine lahko razpolagale z večjim premoženjem in po vsej verjetnosti tudi ugledom. Na drugi strani pa je mogoče zaznati visoko stopnjo fluktuacije velikega števila preostalih družin, katerih priimki se pojavljajo le za krajša obdobja, pred tem in zatem pa jih ni zaznati. Nekatere so v določenih fazah prisotne tudi z več gospodinjstvi hkrati, toda ne v celotnem obdobju. Pri tem je smotrno spomniti na nepopolnost rekonstruiranih seznamov, kar lahko vpliva na zabeleženo trajanje prisotnosti v naselju. Preostali priimki, teh je največ in sestavljajo tretjo skupino, pa se pojavljajo sporadično in le za krajši čas.

Od konca 16. pa vse do konca 17. stoletja so bile družine, ki so sestavljale stabilno jedro prebivalstva, povsem iste kot tiste, ki se na naši risbi kažejo kot najbolj zastopane in najpremožnejše. Priimki so tu trije: Pecikar, Kupec in Mervic. To je za naš namen pomembno tudi zato, ker potrjuje, da nastanek upo-

dobitve devinskega »burga« iščemo v pravem zgodovinskem obdobju. K navedenim bi lahko prišeli še družino Martinčič, pri kateri se je vzdevek Samplič s časom spremenil v priimek, čeprav vmes zija velika vrzel. Za daljši čas so prisotni še priimki Cuperla, Cibic in Baltazar.

Tako kot ni bil navadna kmečka vas po svoji urbanistični strukturi in poimenovanju, tudi z gospodarskega vidika Devin ni imel izključno agrarnega značaja. Z več zemlje, to je z deli hub, so vseskozi razpolagali v glavnem prav predstavniki »starih« devinskih družin. Med njimi je mogoče zaznati tudi sorodstveno prepletenost, o čemer nam med drugim priča primer Mihaela Kupca, ko je moral leta 1594 svojega strica Valentina Pecikarja prositi, naj prevzame odplačevanje zajetnega podedovanega dolga v višini 615 lir in 17 soldov (to je približno 137 goldinarjev), kar je ta tudi storil.⁶¹ To kaže tudi na solidarnostne vezi med njimi. Ugibamo lahko, da je približno polovica gospodinjstev v Devinu posedovala toliko zemlje, da so jim bili lastni pridelki pretežna osnova za preživetje. Pri ostalih pa temu ni bilo tako. Leta 1638 je Lucija, žena »vrtnarja« Mihaela Cuperle, v svoji prijavi navedla moževo zahtevo, naj se njegovemu napadalcu Luki Vittorju iz Štivana, ki ga je pretepel z dvema kamnoma in ga s tem priklenil na posteljo, naloži plačevanje preživnine, dokler si ne bi opomogel, saj živi od vsakdanjega dohodka (*vive di mercede quotidiana*). Nato so morali pretepenega Mihaela Cuperlo dejansko zaslišati na njegovem domu v »burgu«.⁶² Pri tem velja pripomniti, da je imel sosednji Štivan še bolj izrazito neagrarni značaj.

O vzorcih in dejavnih priseljevanja novih prebivalcev in družin v Devin lahko iz raztresenih drobecv informacij potegnemo nekaj sklepov. Vlogo so vsekakor igrale poroke, ko so se devinski fantje in dekleta poročili z nekom, ki je prihajal iz drugega kraja, večinoma iz kraških vasi. Ti primeri so dokaj pogosti in so lahko botrovali pojavljanju novih priimkov. Drugo pot je predstavljala zaposlitev na gradu, na primer vojaška služba ali obrtniško delo. Tako so se nekateri posamezniki naposled naselili v »burgu« in si tu ustvarili družino. Vsi prebivalci Devina pa niso bili nujno lastniki hiš, v katerih so živeli, temveč so bili nekateri najemniki: take primere viri večkrat označujejo z latinskim izrazom »accolla«, ki ga lahko prevedemo s stanovalcem.

Devinčanov sicer ni lahko najti v dokumentih tamkajšnje sodne kancelarije. V tem so bili zelo različni od Štivančev, ki so, če le malo pretiravamo, malodane vsako leto poskrbeli za kak spor, razžalitev, pretep, izgred ali drugo ravnanje, zaradi katerega so pristali na kazenski obravnavi na devinskem sodišču, večkrat kar na lastno pobudo. Kolikor je bilo v Štiva-

⁶¹ AST, ATTA, š. 229.1, fasc. 4 in 5 (desetinski urbar).

⁶² AST, ATTA, š. 201.1, fasc. 10, *Actum in Burgo Duini, domi Michaelis Zuperlae*.

nu pestro in konfliktno, toliko je bilo v Devinu vsaj na videz mirno. Malo je završalo leta 1637, ko se je izgnanec (*bandito*) Ivan Sarotti brezobzirno vrnil v svojo hišo v »burgu«. ⁶³ Sarotti je bil pripadnik tukajšnje stare družine, ki je v Devinu posedovala hišo, a je stanovala v Štivanu, in katere pomembna dejavnost je bilo posojanje denarja, izterjevanje dolgov pa je bil eden glavnih vzrokov za njeno pogosto pojavljanje na devinskem sodišču in posledično v sodnih spisih. Nekoliko pogosteje Devincevi nastopajo v obravnava civilnih zadev. V drugi polovici 17. stoletja pa se je količina sodnega gradiva v kazenskih zadevah na splošno zmanjšala, s tem pa tudi prisotnost tako Štivanecv kot Devincev.

Med redkimi primeri, ko so obravnavali kazensko zadevo iz Devina, je bilo izginotje mladega dekleta iz »burga«. Primer je zanimiv tudi z vidika zgodovine spolov, saj so bile zaslišane skoraj izključno ženske. ⁶⁴ Marjetica Kupec je leta 1635 izginila neznanokam, govornice so izginotje povezovala z njenim skrivnim odnosom s priorjem devinskega samostana, ki naj bi jo poslal v Furlanijo, kjer bi lahko skrivoma splavila, druga priča pa je omenila dekletovo nezadovoljstvo z bratom, ki naj bi ne skrbel za njeno obleko, in zato, ker ni imela s kom hoditi k maši. Skozi ženska pričevanja se pokaže vsakdan tesnih odnosov v družbenem mikrokozmosu malega kraja, kjer so vsi vse videli in vse vedeli o vseh, oziroma se je tako vsaj dozdevalo. Vendar so tudi v tem redkem primeru v Devinu pokazali na Štivanca, ki »več govorijo« in bodo znali več povedati. ⁶⁵ Dejansko so tu nekateri znali in si upali precej daleč. Tako je nekaj let kasneje (1642) prebivalec Štivana Štefan Bizjak na zaslišanju pred župansko pravdo jasno in glasno razžalil tako župane kot samo pravdo. *Poserjem se na župansko pravdo*, je dejal ter župane obtožil, da skrbijo in rabijo samo za to, da z nalaganjem kazni *služijo marke* devinskemu gospodu. ⁶⁶ Poleg tega, da je zanimiv z vidika zgodovine devinske županske pravde, nas ta dogodek odvrča od idealiziranja lokalne samouprave in obenem opominja na sposobnost kritične presoje družbene in institucionalne ureditve med podeželskim prebivalstvom. ⁶⁷

Sicer so za nas Bizjaki zanimivi, ker so navedeni na naši risbi. Da bi določili čas njenega nastanka na podlagi rekonstrukcije poimenske sestave prebivalcev, bomo začeli s prvim verjetnejšim obdobjem, to je s tretjim desetletjem 17. stoletja, in sicer prav s primerom, v katerem nastopajo pravkar spoznani Štefan Bizjak ter prav tako znani Kupci in Sarottiji. Ta primer obenem ponazarja že omenjen vzorec priseljevanja v Devin.

Konec leta 1621 se je v kancelariji na devinskem gradu oglasil *Hilarij Cuperla iz Zgonika, stanovalec [accola] v burgu Devinu*, da bi prijavil smrt svoje žene Majde Kupec in sodno upravo seznanil z njeno oporo. Žena je predvidela, *da bi Hilarij ne mogel prodati nobene od njemu zapuščenih dobrin [krajev], razen če bi se znašel bolan in v stiski ter bi mu njegova hčerka Polonka in njegov nečak Štefan Bizjak ne hotela pomagati*. ⁶⁸ Kaj točno je Majda Kupec zapustila možu Hilariju, hčeri Poloni in nečaku Bizjaku, dokumenti sicer ne povedo, je pa precej jasno, da je tudi Štefan Bizjak dedoval po njej. To se pojasni in potrjuje v nadaljevanju zgodbe leta 1630, ko so Ivan in bratje Sarotti iz Štivana, a takrat stanujoči [*accolas*] v Devinu, od *dedičev pokojne Magdalene, hčere pokojnega Ivana Kupca in druge žene Hilarija Cuperle iz burga Devina*, in sicer tako od *gospoda Štefana Bizjaka, njenega zeta in dediča, kot od Hilarija Cuperle, njenega moža in uživalca dediščine*, terjali izplačilo dolga v višini 34 dukatov, ki ga je pri njih ustvarila pokojna. Štefan se je branil prevzema celotnega dolga, češ da ni edini dedič in da mora dolg poplačati tudi Hilarij kot *posestnik in uživalec dediščine pokojne Magdalene*. ⁶⁹ Iz te nekoliko zapletene zgodbe nam je na tem mestu najpomembnejše to, da je Štefan Bizjak dedoval po Majdi Kupec in da je na ta način morebiti postal lastnik tistih hiš, na katerih je na naši risbi priimek Kupec popravljen v Bizjak. Poleg tega je Hilarij Cuperla s svojo priselitvijo v Devin, kjer se je po ženini smrti še enkrat poročil z neko Johano, začetnik družine, katere priimek najdemo tudi na naši risbi. A videzu navkljub to ni rešitev naše uganke, saj primerjava med preostalimi imeni, navedenimi na risbi, in tistimi, ki smo jih zbrali za tisto dobro desetletje, ne izkazuje skladnosti, na podlagi katere bi risbo lahko umestili v obdobje okoli tretjega desetletja 17. stoletja. Iz istega razloga ni prava niti *Marjeta, vdova po Valentinu Pecikarju*, ki se v dokumentih pojavlja v letih 1635–37, prav tako kot na risbi *vdova Pecikarjeva* (preglednica 3). Treba bo iti dlje.

Tudi sredi stoletja, ki je drugo verjetnejše obdobje nastanka risbe, ni mogoče najti nobenega ujemanja med imeni takratnih prebivalcev Devina s tistimi, ki jih navaja risba, čeprav se priimki vse bolj skladajo. Med drugim se v 50. letih 17. stoletja začnjo pojavljati priimek »de Fior«, ki ga poznamo z risbe, in sicer z Ivanom, *vojakom na gradu*, ki se v naslednjem desetletju že omenja tudi kot *mojster in vojak*, bivajoč v devinskem »burgu« (preglednica 4). In prav primer tega priseljenca, ki je svoje bivanje v Devinu začel z vojaško službo na gradu ter se tu nato ustalil in socialno napredoval, nam omogoči prvi zanesljivejši korak v smeri časovne umestitve naše risbe na podlagi prebivalcev. Aprila 1674 se je *v burgu Devinu na domu mojstra Ivana de Flor, kovača železa na*

⁶³ AST, ATTA, š. 201.1, fasc. 7.

⁶⁴ O nekaterih sočasnih procesih v devinskem glavarstvu, v katerih so osrednjo vlogo odigrale ženske, glej Zadel, *Ano črešnjo jo je ubil!*

⁶⁵ AST, ATTA, š. 200.1, fasc. 2.

⁶⁶ AST, ATTA, š. 201.1, fasc. 25.

⁶⁷ Scott, *Domination and Resistance*.

⁶⁸ AST, ATTA, š. 196.1, fasc. 6, fol. 188 in 193.

⁶⁹ AST, ATTA, š. 196.1, fasc. 7.

devinskem gradu, ob prisotnosti prič Mateja Pecikarja in Jurija Pecikarja tu osebno javila Marina, hči pokojnega Jurija Zajkina iz burga in žena Pavleta Zidariča iz Šempolaja, prisotna s privoljenjem svojega moža. Marina je prodala, mojster Ivan de Flor pa kupil dom omenjene Marine tu v burgu Devinu ob domu gospoda grofa Rajmunda Thurna in ob javni poti za 33 dukatov in 2 liri (44 goldinarjev) v skladu s cenitvijo Jakoba Kralja in Martina Pecikarja.⁷⁰ To pomeni, da je de Flor odkupil hišo, v kateri je že stanoval kot najemnik, obenem pa – kar je tu pomembnejše – je bila to hiša, pri kateri je na naši risbi naveden Francesco de Fior (Flor).

A na prepričljivejšo usklajenost med imeni in priimki na risbi s tistimi, zbranimi iz različnih dokumentov, naletimo šele v zadnjem desetletju 17. stoletja. Med letoma 1692 in 1695 prvič srečamo tri take primere, to so Jožef Mervic, Francesco della Flor (de Fior), po poklicu bombardir na gradu, in Martin Cuperla, devinski župan. To ni malo, glede na to, da se proti koncu 17. stoletja uporabno arhivsko gradivo znatno razredči. Da gre za pravi zadetek, nam simbolično ponazarja sledeči dogodek, ki ga je leta 1694 na devinski kazenski kancelariji prijavil mojster Andrej Vittor.

Včeraj zvečer, lahko je bilo ob devetih, sem pil boco vina z mojstrom Francetom Trefičem, ki dela kot kamnosek na tem gradu, in ko sem popil, sem se umaknil k samostanu /.../, da bi opravil svojo telesno potrebo, in se podal na stranišče v samostanu, kjer sem našel gospoda redovnika Bernardina, in ker je bilo zasedeno, sem se podal do drugega stranišča, ki je na samostanskem vrtu. Medtem ko sem hodil proti tistemu kraju za svoje potrebe, sem zaslišal glas, ki je prihajal od zgoraj z gradu in je rekel: »Kdo je tam?« Nakar sem odgovoril: »Kaj ste nori, da me ne poznate!« in nič drugega. Nato sem še drugič slišal reči: »Kdo je tam?«, nakar sem ostal tiho, ker sem mislil, da niso spraševali mene. Malo zatem sem spet slišal klic: »Kdo je tam?« ravno v trenutku, ko sem bil na stranišču za svojo potrebo, in takoj sem odgovoril: »Prijetelji!« Nato sem še petkrat ali šestkrat slišal klic: »Kdo je tam?«, a nisem več odgovarjal, saj sem še vedno menil, da ni ogovarjal mene. Malo zatem sem zaslišal izstreliti naboj iz puške in sem videl ogenj in takrat sem rekel, naj uporabijo možgane in pamet, nakar sem slišal Ivana della Flor, vojaka, ki je bil v družbi stražnika, za katerega po glasu sodeč menim, da je bil Andrej Morello, vojak, kateremu je Ivan rekel, naj pazi, kaj počne, in da če želi streljati, naj strelja, zato da prestraši, ter naj najprej pogleda osebo, na kar je Morello odgovoril: »Jaz hočem streljati, pa čeprav bi ga ubil!« In kmalu zatem je izstrelil arkebuzo in sem slišal kroglo, ki je zadela v streho hiše Jožefa Mervica. Dogodek je z druge strani sodišču pojasnil Ivan della Flor (očitno sin Francesca della Flor). Včeraj zvečer okoli devetih je bil na straži vojak Andrej Morello. Šel sem ga obiskat in prinesel

bokal vina, ki sva ga popila kot tovariša, in medtem ko sva pila, je Andrej videl nekega moža pri stranišču, ki je na vrtu redovnikov, in trikrat rekel: »Kdo je tam?« In ker ni slišal odgovora, je vzkliknil: »Beštija goljufiva!« Šel je po orožje in ustrelil.⁷¹ Na naši risbi je dejansko razvidno, da je bila hiša Jožefa Mervica v bližini samostana, tako da nam poleg barvitosti in priokusa vsakdanjega življenja v Devinu ta dogodek na nenavadno živ in duhovit način potrjuje, da smo končno prišli do pravega časa.

Kontinuiteta urbanistične zasnove starega jedra Devina

V letih med 1690 in 1696 se torej zgostijo vsi dejavniki in kazalniki, ki smo jih uporabili za identificiranje časa nastanka risbe devinskega »burga«. Decembra 1690 se je zgodil močan potres z epicentrom na Koroškem, ki so ga občutili do Benetk in v Istri. V beneškem poročilu so zapisali: *Istega dne, ko se je tu [v Benetkah] začutil potres, je prispelo obvestilo, da se je zelo krepko občutil v Beljaku /.../ tako kot v Poreču, Rovinju in drugih istrskih krajih /.../ V prvem pravijo, da je poškodoval stavbe in povzročil drugo znatno škodo, v drugem pa, da je povzročil zrušenje nekaj hiš s smrtjo približno 20 oseb.⁷² Na drugi strani spominska plošča v devinskem samostanu priča o tem, da je bila njegova stavba prenovljena pred letom 1696. Vse tri osebe z imenom in priimkom, ki smo jih za 90. leta zasledili v dokumentih kot stanujoče v Devinu, in sicer v letih 1692–1695, se povsem skladajo s tistimi na naši risbi. V letih 1692 in 1695 sta preminula dva grofa Thurna; tako je posledični prenos lastništva in odgovornosti kaj lahko dal povod za nastanek risbe devinskega gospostva, ki je oblikovno zelo podobna tlorisu Devina.*

Kot zadnji pokazatelj je mogoče navesti opomnik, izdelan za grofa Turismunda, pa čeprav že spet ni datiran, kar med drugim potrjuje vtis, da je naša risba nekako »začarana«. *Strebe v Devinu in Štivanu so popravljene, kakor tudi skladišča in mlin pri palači [v Štivanu], in opozoril sem na uso nujnost tudi glede grajskega mostu. Ker je grof Turismund svojo oporoko spisal marca 1692, je ta zapis po vsej verjetnosti nastal leta 1691 ali 1692, in sicer pozimi, saj se drugje v dokumentu omenja, kako Korošci in Kranjci zaradi velike količine snega ne morejo priti v Gorico po vino.⁷³ Ta zapis nam obenem pove, da je bil takrat poleg Devina poškodovan tudi Štivan, oboje pa se povsem sklada z navedbami o škodi na nasprotni jadranski obali v Poreču in Rovinju. Nadalje lahko sklepamo, da je bila tudi prenova samostana izvedena v sklopu popotresne obnove.*

⁷¹ AST, ATTA, š. 205.1, fasc. 5.

⁷² Barbano, Bellettati, Slejko, Sources for the study.

⁷³ AST, ATTA, š. 125.3, fasc. »Affari famigliari 1649–1694«.

⁷⁰ AST, ATTA, š. 195.1.1, fasc. 1.

Preglednica 4: Družinski poglavarji v Devinu v 16. in 17. stoletju.

1566 ⁽¹⁾	1568 ⁽²⁾	Urbar 1573 ⁽³⁾	1573 ⁽⁴⁾	1588	1589 ⁽⁵⁾	1596 ⁽⁶⁾	1605–07 ⁽⁷⁾	1607 ⁽⁸⁾	1608 ⁽⁹⁾	1618 ⁽¹⁰⁾	1620 ⁽¹¹⁾
Ivan Pecikar	Šimec Pecikar	Simon Pecikar	Valentin Pecikar		Valentin Pecikar	Valentin Pecikar	Valentin Pecikar	Valentin Pecikar		Valentin Pecikar	
	Bartolin Pecikar	Bertolin Pecikar			Bartolin Pecikar	Just q. Bartolin Pecikar	Martin Pecikar	Martin Pecikar	Martin Pecikar	Jurij Pecikar	
Ivan Mervic	Ivan Mervic	Ivan Mervic			Ivan Mervic	Ivan Mervic	Jožef Mervic		Jožef Mervic		
Ivan Kupec	Ivan Kupec	Ivan Kupec			Ivan Kupec	Dediči Ivana Kupca	Mihael Kupec		Štefan Bizjak		
		Ludvik			Ludvig Luegauf	Ludvig Luegauf					
							Mihael Gruden				Mihael Gruden
							Matija Gruden				
Mohor	Mohor	Mohor Martinčič, dediči			Štefan Martinčič	Štefan Martinčič Samplič					Štefan Samplič
Ivanc	Ivanc	Ivanec									Anže Pipan
		Andrej Čuča/ Jazbec			Anderli Detelja						
		Anton Jurčinavec, dediči			Anton Radetič						
					Andrej Radetič						
					Pavle Kluka						
					Andrej Cibic	Andrej Cibic					
						Gregor Baltazar	Gregor Baltazar				
				Terentio Zarotti	Terentio Sarotto						
		Matija Hofer, glavar	Pisarna kancelarije								G. Marco Antonio Ingolus, upravitelj

¹ AST, ATTA, š. 224.1, fasc. 6 (urbar).

² AST, ATTA, š. 224.1, fasc. 7 (urbar).

³ AST, ATTA, š. 196.1, fasc. 3.

⁴ AST, ATTA, š. 195.1.2, fasc. 3.

⁵ AST, ATTA, š. 188.3, fasc. 1 (obvezniki za varnost na sejmu).

⁶ AST, ATTA, š. 229.1, fasc. 4 (desetinski urbar).

⁷ AST, ATTA, š. 200.1, fasc. 4, 7, 10 (procesi).

⁸ AST, ATTA, š. 195.1.1, fasc. 3 (oporoška Valentin Pecikar, 15. 1. 1607).

⁹ AST, ATTA, š. 195.1.1, fasc. 1.

¹⁰ AST, ATTA, š. 196.1, fasc. 6.

¹¹ AST, ATTA, š. 196.1, fasc. 6, f. 108.

1621 ⁽¹⁾	1625 ⁽²⁾	1627–28 ⁽³⁾	1629 ⁽⁴⁾	1630 ⁽⁵⁾	1632 ⁽⁶⁾	1635–36 ⁽⁸⁾	1637 ⁽⁸⁾	1638–39 ⁽⁹⁾	1642 ⁽¹⁰⁾	1648–51 ⁽¹¹⁾	1647 ⁽¹²⁾
Valentin Pecikar		Valentin Pecikar	Valentin Pecikar	Valentin Pecikar	Valentin Pecikar	Marjeta vdova po Valentinu Pecikarju	Pecikarjeva			Valentin Pecikar	
			Andrej Pecikar							Martin Pecikar	
			Ivan Mervic	Ivan Mervic						Jure Pecikar	
Majda Kupec				Dediči Majde Kupec, hčere pok. Ivana Kupca		Ivan Mervic				Ivan Mervic	Ivan Mervic
Hilarij Cuperla						Katarina Kupec		Ivan Kupec			
				Barbara, hči pok. Ludvika Luegaufa		Štefan Samplič		Martin Samplič			
						Ivan Samplič					
						Ivan Pipan				Ivan Pipan	Ivan Pipan
						Leonard Kravonja				Matej Pipan	
						Mihael Cuperla		Mihael Cuperla			
						Johana vdova po Hilariju Cuperli				Ivan Cuperla	
						Jurij Bratolin		Jurij Bratolin		Jurij Bartolin	
	Pavanello			<i>Valentinus Nigris faber ferrarius in burgo Duini</i>		Jakob Picol					
	Matija Cibic					Matija Petljač				Jurij Zajkin	
									Ivan Baltazar		
				Ivan in bratje Sarotti			Ivan Sarotti				
Francesco Wasserman, upravitelj		Francesco Wasserman	Ludvik Lengo, upravitelj / Leonardo Franzoni upravitelj	Leonardo Franzoni upravitelj						Hiša, v kateri je živel Wasserman	

¹ AST, ATTA, š. 196.1, fasc. 6, f. 189.

² AST, ATTA, š. 200.1, fasc. 18 (procesi); š. 196.1, fasc. 6.

³ AST, ATTA, š. 200.1, fasc. 22, 23, 27 (procesi).

⁴ AST, ATTA, š. 196.1, fasc. 6, f. 28; š. 196.1, fasc. 7.

⁵ AST, ATTA, š. 196.1, fasc. 7.

⁶ AST, ATTA, š. 200.1, fasc. 36 (proces).

⁷ AST, ATTA, š. 200.1, fasc. 47, 51, 52, 53, 57, 59 (procesi); š. 231.1 (travarina 1636).

⁸ AST, ATTA, š. 201.1, fasc. 7, (proces).

⁹ AST, ATTA, š. 201.1, fasc. 10, 11, 18 (procesi).

¹⁰ AST, ATTA, š. 201.1, fasc. 25 (proces).

¹¹ AST, ATTA, š. 91.2; š. 201.1, fasc. 49, 53; š. 195.1.1, fasc. 1.

¹² AST, ATTA, š. 196.1, fasc. 8.

1649-50 ⁽¹⁾	1652-53 ⁽²⁾	1654 ⁽³⁾	1655-57 ⁽⁴⁾	1666 ⁽⁵⁾	1671 ⁽⁶⁾	1674 ⁽⁷⁾	1692 ⁽⁸⁾	1694-95 ⁽⁹⁾	Risba
				Matej Pecikar		Matej Pecikar			Vdova Pecikarjeva
		Martin Pecikar				Martin Pecikar			Matija Pecikar
Jure Pecikar		Jure Pecikar				Jure Pecikar			Primož Pecikar
Ivan Mervic	Ivan Mervic		Ivan Mervic		Matevž Mervic			Jožef Mervic	Jožef Mervic
Ivan Kupec	Ivan Kupec								Stefan Kupec
Martin Martinčič Samplič									
	Stefan Pipan						Ivan Pipan		
	Matej Pipan								Caterina Fior
	Ivan de Fior		Ivan de Flor	Ivan de Flor		Ivan de Flor	Francesco della Flor	Francesco della Flor	Francesco Fior / de Flor
Jakob Cuperla								Martin Cuperla	Martin Cuperla
	Jurij Zajkin					Marina, hči pok. Jurija Zajkina			
		Ivan Baltazar							
Jurij Milič	Jurij Milič			Ivan Briščak					
Pisarna devinske kancelarije	Giovanni Trevas, upravitelj, urad kancelarije	Ivan Trevas, notar in upravitelj	Ivan Trevas, notar in kancelar, upravitelj	Dom kancelarja		Dom Rajmunda Thurna			

¹ AST, ATTA, š. 195.1.2, fasc. 9.

² AST, ATTA, š. 195.1.1, fasc. 1; š. 196.1, fasc. 9.

³ AST, ATTA, š. 195.1.2, fasc. 10 (oporoka Ivan Baltazar, 14. 6. 1654).

⁴ AST, ATTA, š. 195.1.1, fasc. 1; š. 195.1.2, fasc. 10; š. 202.1, fasc. 5.

⁵ AST, ATTA, š. 195.1.1, fasc. 1.

⁶ AST, ATTA, š. 125.3.

⁷ AST, ATTA, š. 195.1.1, fasc. 1.

⁸ AST, ATTA, š. 202.1, fasc. 14.

⁹ AST, ATTA, š. 205.1, fasc. 5; š. 202.1, fasc. 15.

Slika 5. Štiroan sredi 17. stoletja – izvir Timave, meja na mostu, mlin, palača Thurn (ASV, Senato, Rettori, Udine-Friuli, 40, 17, 1 – detajl).

Na podlagi vsega navedenega je torej mogoče postaviti hipotezo, da je tloris »burga« Devina z njegovimi poškodovanimi stavbami nastal med letoma 1691 in 1692. Nastanek risbe v zgodnjih 90. letih 17. stoletja pa pomeni, da ta upodablja isti Devin, ki ga je nedolgo pred tem obiskal, opisal, naslikal in nato tudi objavil Valvasor (1689), tako da »našo« risbo iz arhiva lahko razumemo kot tloris Valvasorjevega Devina (seveda brez gradu).

Iz obravnavanega arhivskega gradiva je sicer mogoče povzeti še nekatera spoznanja o strukturi in podobi devinskega »burga« v zgodnjem novem veku. Ena od hiš v naselju je pripadala devinskemu gospodu in glavarju, v njej je v 16. in 17. stoletju stanoval in uradoval vsakokratni glavarjev namestnik (upravitelj in sodnik) ali kancelar, tu je delovala tudi pisarna sodne kancelarije devinskega glavarstva. V njej so potekala zasedanja devinske županske pravde, včasih (lahko sklepamo) tudi na odprtem pred njo. Hiša devinskega glavarja je v devinskem »burgu« izpričana vsaj od 1553–1554, leta 1573 pa se izrecno omenja kot dom gospoda Matije Hoferja v »burgu« (*in suburbio Duini in domo magnifici domini capitanei dicti loci; in suburbio Duini in domo magnifici atque clarissimi domini Mathia Hofer*).⁷⁴ Identificiramo jo lahko s stavbo, ki je stala sredi najširšega dela devinskega »burga« in je na naši risbi s konca 17. stoletja pripisana Francescu de Flor. Oboje ni v protislovju, saj se od srede 17. stoletja navedbe o zasedanjih županske pravde izgubijo, omembe uradovanja sodnika ali kancelarja v »burgu« pa se v drugi polovici 17. stoletja razredčijo in naposled umanjajo: zadnjo omembo

kancelarjevega doma smo zasledili leta 1666, še leta 1674 pa je omenjen dom grofa Rajmunda Thurna v »burgu«. Zato je prav mogoče, da sta se spremenila način delovanja administracije in z njo namembnost stavbe.

Do večje urbanistične spremembe je v Devinu prišlo na prehodu iz 16. v 17. stoletje. Leta 1573 je bil *v burgu pred vrati* manjši vrt, ograjen z zidom, ki je pripadal gradu.⁷⁵ Glede na njegovo lokacijo blizu vhoda v naselje si lahko predstavljamo, da sta bila cerkva (1591) in mali samostan (1601–1607) zgrajena na tem mestu in da je samostanski vrt zajel, kar je ostalo od tega zemljišča. Vsaj enkrat je v samostanu zasedala tudi županska pravda (*in borgo di Duino nel reverendo convento di S. Spirito alla presenza delli honorandi decani*, 1653).⁷⁶ V Devinu so imeli tudi gostilno: leta 1635 se Ivan Samplič omenja kot tisti, ki upravlja *gostilno tu v burgu v hiši Špicapiera*.⁷⁷

Glavarjeva hiša s kancelarijo, cerkev, samostan, stolp in gostilna so bili javni prostori, ki jih je premozel sicer majhen kraj petnajstih hiš. A na neki način je bil Devin kot celota kraj javnega pomena. Enkrat je bilo poročstvo za izpustitev obtoženca javno in pred pričami sklenjeno *pod pergolo Mihaela Kupca v naselju Devin (sub pergula Michaelis Cupez in vico Duini*, 1605).⁷⁸ Neka pogodba je bila leta 1608 sklenjena pred hišo Jožefa Mervica »pod murvo«, druga pa »pred vrati« v naselje.⁷⁹ Primerov je sicer več.

⁷⁵ AST, ATTA, š. 242.1, fasc. 1 in fasc. 2.

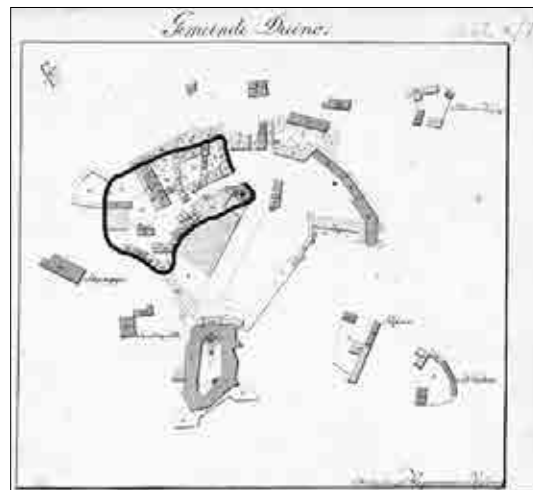
⁷⁶ AST, ATTA, š. 161.1, fasc. 9.

⁷⁷ AST, ATTA, š. 200.1, fasc. 52.

⁷⁸ AST, ATTA, š. 200/1, fasc. 7, f. 13v.

⁷⁹ AST, ATTA, š. 195.1.1, fasc. 1.

⁷⁴ AST, ATTA, š. 195.1.1, fasc. 2; š. 196.1, fasc. 3.

Slika 6 a in b. Primerjava tlorisov starega jedra Devina s konca 17. stoletja in iz franciscejskega katastra okoli leta 1820 (AST, FK, Devin, m. 662 a 07).

Pričujoči prispevek k zgodovini starega jedra Devina bomo sklenili s primerjavo njegove urbanistične zasnove s konca 17. stoletja s tisto, ki jo kraj izkazuje več kot sto let kasneje na kartah franciscejskega katastra z začetka 19. stoletja. Ta primerjava nam omogoča tudi umestitev devinskega »burga« ob tamkajšnji grad. Vzorec naselbine se je v tem času v celoti ohranil, opaziti je mogoče celo stavbe z enakim tlorisom na istem mestu, razpoznavna so tudi dvorišča iz 17. stoletja, na katerih je medtem nastalo nekaj novih stavb, ulica in notranji trg (slika 6). Tako je mogoče v celotnem obdobju novega veka ugotoviti jasno kontinuiteto v urbanistični zasnovi starega jedra Devina, ki sega vsaj od sredine 16. stoletja (utrjeni »burg«, ki ga Tržičani ne zmorejo zavzeti), prek sprememb na prehodu v 17. stoletje (izgradnja cerkve in samostana) pa vse do stanja okoli leta 1690 in prikaza iz časa okoli leta 1820.

Izkazana novoveška kontinuiteta je zanimiva tudi zato, ker arheološke raziskave pričajo o naseljenosti obzidanega območja (novega) devinskega gradu in »burga« že v predzgodovini in antiki.⁸⁰ To dejstvo in morda še bolj sorodnosti v zgodnjem novem veku naselbinski vzorec Devina, če se omejimo na območje Krasa, še najbolj povezujejo s Štanjelom, ki so mu rekli »tabor«. Utrjeni značaj devinskega naselja ustreza tudi interpretaciji Krasa kot »utrjenega podeželja«, in sicer prav zaradi številnih raznovrstnih »taborov«.⁸¹

Pri nadaljnji interpretaciji urbanistične zasnove starega jedra Devina, katere izhodišče je lahko pričujoči prispevek, bo vsekakor treba upoštevati tako lokalni kot nekoliko širši kontekst. Na lokalni ravni je relevantna tako navezava s Štivanom, kjer so izpričani najstarejši srednjeveški cerkveni in drugi objekti, kakor tudi obstoj najprej »starega«, srednjeveškega

devinskega gradu na pečini nad morjem (slika 1) in šele nato »novega« gradu (slika 2), ki je bil zgrajen v 15. ter nadgrajen v 16. stoletju in kasneje. Ob njem je v novem veku stalo staro jedro Devina. Za primerjavo in umestitev v nekoliko širši kontekst pa je smotrno pritegniti različne taborske, tržne in mestne naselbine na Primorskem in drugje na Slovenskem⁸² ter utrjena naselja v bližnji Furlaniji, znana pod imenom »čenta« (*centa*),⁸³ ki ga je mogoče prevesti kot obzidje ali ograjen, obzidan kraj. »To so bile obrambne ograde, sestavljene iz neprekinjenega niza zidanih stavb, postavljenih v približno krožni obliki okoli cerkve, včasih še dodatno zaščitene z zunanjim jarkom.«⁸⁴ Taka struktura precej ustreza tlorisu in urbanistični zasnovi starega jedra Devina, kakršnega smo spoznali. Po drugi strani pa tako v Devinu kot v Štanjelu cerkev stoji ob vhodu v naselje in ne v njegovi sredi. O sorodnosti obeh naselbinskih vzorcev (tabor in čenta) v očeh sodobnikov nam priča dejstvo, da so v virih z začetka novega veka na območju Goriških brd utrjena naselja opredeljena z obema izrazoma. Tako že leta 1512 zasledimo navedbo lokacije *v Brdih zunaj in pri vratih tabora Šmartno (in Collibus extra et apud portam taborri Sancti Martini)*,⁸⁵ stoletje kasneje (1605) pa se omenja prebivalec čente Neblo (*de Centa Nebula*).⁸⁶ Viri in literatura iz zgodnjega novega veka, ki smo jih tu pritegnili v obravnavo, pa Devin opredeljujejo z izrazi *burgo, suburbium, borgo, vicus* in »mesto«.

⁸² Fister, *Arhitektura*; Golec, Nastanek in razvoj; Golec, Meščanska naselja Vipavske.

⁸³ Degrassi, *Storie di case, castelli*, str. 165–167.

⁸⁴ Prav tam, str. 165.

⁸⁵ Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 107, ki povzema po Kos, Iz arhiva grofa Attems.

⁸⁶ *Die 30. m. is Martij 1605 /.../ Agnili Vid. Q. Martini /.../ de Centa Nebula*, Muzej Dobrovo, razstavljeni dokument (leta 2002), inv. št. KZD 77.

⁸⁰ Auriemma, Karinja, *Terre di mare*.

⁸¹ Panjek, *Kulturna krajina in okolje*, str. 57.

Malokateri kraj na Primorskem s tolikšno pomensko gostoto je bil deležen tako skromne pozornosti v slovenski zgodovini kot Devin in Štivan. Za zaključek je v času obeleževanja obletnic, povezanih s prvo svetovno vojno, smiselno opozoriti na prepozogosto prezrt vidik, na razdejanje in uničenje stavbne, krajinske in tudi nesovne kulturne dediščine ter posledično na trajno škodo, ki jo je ta vojna povzročila na Krasu in nasploh v zahodnem slovenskem prostoru – tudi v Devinu in Štivanu.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Muzej Dobrovo, inv. št. KZD 77

AST – Archivio di Stato di Trieste (Državni arhiv v Trstu)

ATTA – Archivio Torre-Tasso Antico
FK – Catasto Franceschino

ASV – Archivio di Stato di Venezia (Državni arhiv v Benetkah)

Rettori – Senato, Dispacci dei Rettori

LITERATURA

Antonini, Prospero: *Il Friuli Orientale*. Milano: F. Vallardi, 1865.

Auriemma, Rita in Snježana Karinja (ur.): *Terre di mare. L'archeologia dei paesaggi costieri e le variazioni climatiche*. Trst: Università degli Studi di Trieste, Pomorski muzej Sergej Mašera Piran, 2002.

Beguš, Ines in Katja Virloget Hrobat in Aleksander Panjek: *Med kamenjem. Snovna in nesnovna krajina Krasa*. Trieste: Provincia di Trieste, 2015.

Camassi, Romano in Carlos Hector Caracciolo in Viviana Castelli in Dario Slejko: The 1511 Eastern Alps earthquakes: a critical update and comparison of existing macroseismic datasets. *Journal of Seismology*, 15, 2010, št. 2, str. 191–213.

Cavazza, Silvano: L'esperienza dell'Austria Interna (1564–1619). *Divus Maximilianus. Una contea per i goriziani, 1500–1619* (ur. Silvano Cavazza). Gorizia: Edizioni della Laguna, 2001, str. 183–195.

Degrassi, Donata: *Storie di case, castelli, città nel Friuli Venezia Giulia. Luoghi storici e dinamiche del territorio dalla preistoria alla Grande Guerra*. Gorizia: LEG, 2002.

Della Bona, G. D.: Osservazioni ed aggiunte di G. D. Della Bona sopra alcuni passi dell'Istoria della Contea di Gorizia di Carlo Morelli di Schönfeld. *Istoria della contea di Gorizia*, IV (Carlo Morelli). Gorizia: Laguna, 2003 (1855–1856).

Edelmayer, Friedrich: Pietro Strassoldo, cavaliere

re della contea di Gorizia al servizio della Casa d'Austria. *Divus Maximilianus. Una contea per i goriziani, 1500–1619* (ur. Silvano Cavazza). Gorizia: Edizioni della Laguna, 2001, str. 252–254.

Fister, Peter: *Arhitektura slovenskih protiturskih tabarov*. Ljubljana: Slovenska matica, 1975.

Gestrin, Ferdo: *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od XIII. do konca XVI. stoletja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1965.

Golec, Boris: Meščanska naselja Vipavske in njihove posebnosti do konca fevdalne dobe. *Kronika*, 55, 2007, št. 2, str. 201–230.

Golec, Boris: Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov protiturskega tabora (prvi del). *Zgodovinski časopis*, 54, 2000, št. 3, str. 369–393.

Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Primorska: Oglejski patriarhat, Goriška nadškofija, Tržaška škofija*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2001.

Kos, Milko: Kmet na Krasu pred pet sto leti. *Razgledi. Mesečnik za umetnost in znanost*, VII. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1952, str. 226–237.

Kos, Milko: *Iz arhiva grofa Attemsa v Podgori. Izveštja muzejskega društva za Kranjsko*, 12, 1902, št. 106.

Kos, Milko: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zv. 3, Urbarji Slovenskega Primorja, 2. del*. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, 1954.

Makuc, Neva: O banditizmu in nasilju ob habsburško-beneški meji v Furlaniji in na Goriškem (17. stoletje). *Upor, nasilje in preživetje. Slovenski in evropski primeri iz srednjega in novega veka* (ur. Furio Bianco in Aleksander Panjek). Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.

Marsich, Angelo: Spogli di notizie attinenti a Trieste, Gorizia e l'Istria, Documento anni 1508–1510. *Archeografo triestino*, II, 1876–1877, št. IV, str. 318–332.

Moisesso, Faustino: *Historia della ultima guerra nel Friuli*. Venezia: Ti. Baressi, 1623.

Morelli, Carlo: *Istoria della Contea di Gorizia*, I–IV. Gorizia: Edizioni Laguna, 2003 (1855–1856).

Nared, Andrej: Seznam »deželnih sovražnikov« iz okoli 1440 in podoba fajde iz prve roke. *Zgodovinski časopis*, 56, 2002, št. 3–4, str. 327–344.

Panjek, Aleksander in Dragica Čeč: »Homo staturae altae, barbae nigrae, vestitus pelliceo«. Sum o kmečkem uporu na Krasu leta 1635. *Upor, nasilje in preživetje. Slovenski in evropski primeri iz srednjega in novega veka* (ur. Furio Bianco in Aleksander Panjek). Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.

Panjek, Aleksander: Fevdalna renta in agrarno gospodarstvo na Krasu na podlagi cenitev gospostev (1615–1637). *Acta Histriae*, 12, 2004, št. 2, str. 1–72.

- Panjek, Aleksander: Kdo je tretja stranka v tej mačji godbi? Posredniki med vdovcem in fantovščino v Štivanu pri Devinu leta 1651. *Acta Histriae*, 22, 2014, št. 2, str. 379–390.
- Panjek, Aleksander: *Krvavi poljub svobode. Upor na galeji Loredani in beg galjotov na Kras leta 1605*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.
- Panjek, Aleksander: *Kulturna krajina in okolje Krasa. O rabi naravnih virov v novem veku*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.
- Panjek, Aleksander: *Terra di confine. Agricoltura e traffici tra le Alpi e l'Adriatico: la contea di Gorizia nel Seicento*. Gorizia: Edizioni Laguna, 2002.
- Panjek, Aleksander: *Vzhodno od Benetk, slovenski obmejni prostor. Gospodarstvo, družba, prebivalstvo in naravni viri v zgodnjem novem veku*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2015.
- Pavlin, Vojko: Gospodstvo Renče in Hoferjevi renški urbarji 16. stoletja. *Kronika*, 51, 2003, št. 51, str. 229–248.
- Pichler, Rodolfo: *Il Castello di Duino*. Trento: Tip. Seiser, 1882.
- Ribarič, Vladimir: *Potresi v Sloveniji. Ob stoti obletnici velikega ljubljanskega potresa*. Ljubljana: Slovenska matica, 1994.
- Rith di Colenberg, Biagio: *Commentari della guerra moderna passata nel Friuli e ne' confini dell'Istria e di Dalmatia*. Trieste: Tip. Turrini, 1629.
- Rutar, Simon: *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska. Prirodnoznanstveni, statistični in kulturni opis*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1892.
- Rutar, Simon: *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska. Zgodovinski opis*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1893.
- Scott, James C.: *Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts*. New Haven – London: Yale University Press, 1990.
- Šmitek, Zmago: *Mitološko izročilo Slovencev. Svetinje preteklosti*. Ljubljana: Študentska založba, 2004.
- Štih, Peter in Vasko Simoniti: *Na stičišču svetov. Slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- Štih, Peter: *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem* (Razprave Filozofske fakultete). Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.
- Štih, Peter: *Srednjeveške goriške študije. Prispevki za zgodovino Gorice, Goriške in goriških grofov*. Nova Gorica: Goriški muzej, grad Kromberk, 2002.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre des Herzogtums Crain*. Laibach, 1689.
- Volpi Lisjak, Bruno: *Tržaško morje: kraška obala, mesto in vasi. Prezrti del zgodovine Slovencev*. Koper: Libris, 2010.
- Zadel, Nives: »Ano črešnjo jo je ubil!« Ženske kot žrtve in storilke kaznivih dejanj na Krasu v 17. stoletju. *Upor, nasilje in preživetje. Slovenski in evropski primeri iz srednjega in novega veka* (ur. Furio Bianco in Aleksander Panjek). Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.

SPLETNI VIRI

- Barbano, Maria Serafina, Bellettati, Daniela, Slejko, Dario: Sources for the study of the Eastern Alps earthquakes in the turn of the 17th century. Albini, P., Moroni, A. (ur.), *Materials of CEC Project Review of Historical Seismicity in Europe*. CNR, Milano, 1994. http://emidius.mi.ingv.it/RHISE/ii_8bar/ii_8bar.html
- Dizionario Biografico degli Italiani*: Alasia, Gregorio. Treccani, vol. 1, 1960. [http://www.treccani.it/enciclopedia/gregorio-aliasia_\(Dizionario_Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/gregorio-aliasia_(Dizionario_Biografico)/) (5. julij 2015).
- Furlan, Metka: Alasia da Sommaripa, Gregorio, fra (1578–1626). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi126480/#novi-slovenski-biografski-leksikon> (30. junij 2015).
- Jevnikar, Martin: Alasia da Sommaripa, Gregorio, fra (1578–1626). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi126480/#primorski-slovenski-biografski-leksikon> (30. junij 2015).
- Kidrič, Francè: Alasia da Sommaripa, Gregorio, fra (1578–1626). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi126480/#slovenski-biografski-leksikon> (30. junij 2015).

R I A S S U N T O

Il centro storico di Duino in età moderna: un disegno incantato d'archivio

Il contributo trae spunto da un disegno inedito raffigurante il borgo di Duino che, se da una parte fin da un primo sguardo si propone come una fonte interessante per la storia locale e più in generale per quella degli insediamenti fortificati del Carso, dall'altra purtroppo non è datato né è direttamente correlato ad alcun documento scritto da cui desumerne la datazione e l'origine. Un aspetto particolarmente interessante del disegno, che consiste in uno schizzo della pianta del borgo con indicati i nomi dei proprietari e/o abitanti di ciascuna casa e gli altri elementi urbanistici presenti (la chiesa, la torre, il convento ecc.), è

costituito dal fatto che presso alcuni edifici è indicato che sono »caduti«, diroccati. Dopo una presentazione introduttiva del ruolo svolto da Duino e da S. Giovanni nella prima età moderna (sede della signoria e capitanato, luogo sul confine austro-veneto, sede del tribunale composto dai decani delle comunità rurali – »županska pravda«, luogo della fiera di S. Giovanni, elementi della tradizione popolare slovena), l'articolo ripercorre il processo della ricerca svolta al fine di datare e interpretare la fonte. Nella prima parte sono ripercorsi i momenti salienti che avrebbero potuto dare origine alla raffigurazione, quali guerre, terremoti, passaggi di proprietà della signoria e interventi edilizi. Nella seconda parte è invece ricostruita la composizione nominativa della popolazione di Duino tra la seconda metà del Cinquecento e la fine del Seicento, al fine di individuare corrispondenze con i nominativi riportati sul disegno. In questo modo,

sulla base delle informazioni raccolte da una notevole quantità di documenti molto diversi e frammentari (fonti contabili, carteggi amministrativi, verbali processuali e altro), il contributo fornisce una visione inedita della storia urbanistica della località insieme a diversi aspetti della storia sociale e giuridica. Pur dovendosi confrontare con una documentazione lacunosa e incontrando ripetutamente documenti rilevanti ma non datati, al punto da far pensare che il disegno sia in qualche modo »incantato«, i riscontri individuati hanno consentito di ipotizzare una datazione del disegno risalente ai primi anni '90 del Seicento e un'origine delle case »cadute« nel terremoto del 1690. In conclusione, si propone l'opportunità di interpretare la struttura urbanistica del borgo fortificato di Duino, confrontandolo con altri insediamenti comparabili presenti in Carso, nel Litorale sloveno e anche nel vicino Friuli (centa).

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 625.7(497.472)"16/18"

Prejeto: 21. 8. 2015

Eva Holz

dr., znanstvena svetnica v pokoju, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: eva.holz@zrc-sazu.si

Cestne povezave na Krasu od konca 17. do sredine 19. stoletja

IZVLEČEK

Članek podaja kratek pregled cestnih povezav na območju Krasa od konca 17. do sredine 19. stoletja. Opisane so težave, na katere so naleteli tovorniki, vozniki in popotniki – med njimi je bila nedvomno najhujša burja na območju Gabrka. Prav tako so bili omembe vredni cestni razbojniki, ki so gospodarili na tem območju. Čez Kras in na sam Kras so potovali posamezni učenjaki, ki so jih zanimali kraški pojavi, v 18. stoletju pa je Kras sodil celo med izobraževalna potovanja mladih plemičev in bogatih meščanskih sinov. Težave, ki so bile povezane s potovanjem po cestah, so se v desetletjih spreminjale, ko pa je bila dograjena železniška povezava Dunaj–Trst, so se potovalne razmere povsem spremenile.

KLJUČNE BESEDE

Kras, cesarska cesta, cestne povezave, vozniki, zakupniki

ABSTRACT

ROAD CONNECTIONS IN THE KARST FROM THE END OF THE 17TH TO THE MID-19TH CENTURY

The article provides a summary overview of road connections in the Karst from the end of the 17th to the mid-19th century. It describes difficulties encountered by freight transporters, drivers and travellers, with bora in the Gabrk area being undoubtedly the worst. Also worth mentioning were road bandits who controlled the area. Some scholars journeyed through or to the Karst to explore the karst phenomena. In the 18th century, the Karst was even on the list of educational trips for young noblemen and sons of wealthy bourgeois families. Road transportation faced different obstacles over decades, but a complete change in travel conditions came about with the construction of the railway line Vienna–Trieste.

KEY WORDS

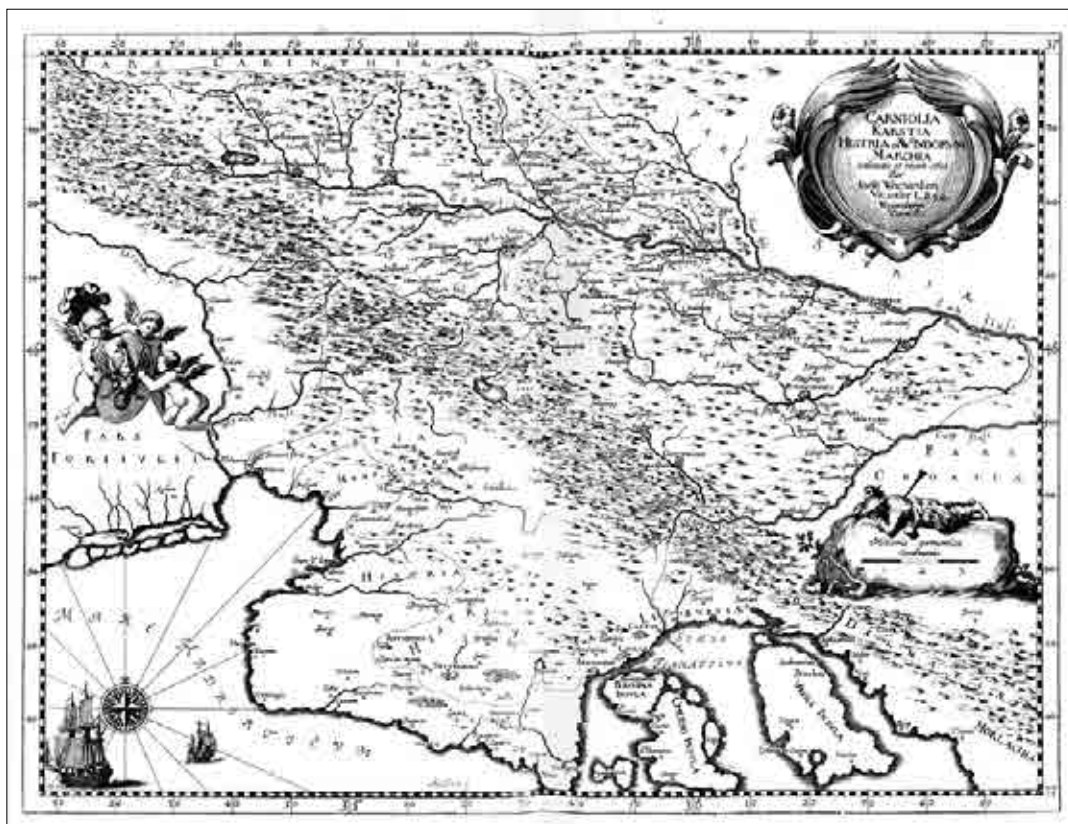
Karst, imperial road, road connections, drivers, leaseholders

Trgovina in promet sta med seboj tesno povezana. V časih pred uvajanjem železnice so bile vodne poti najugodnejše za hiter in primerno cenen prevoz večjih količin blaga. V deželah, kjer so bile plovne poti skromne ali pa jih sploh ni bilo, se je bilo treba sprijazniti s tovorjenjem in kasneje z vožnjo po bolj ali manj dobrih in varnih cestah. Med območja, kjer so bile vodne poti dokaj omejene, je sodil tudi precejšen predel slovenskega ozemlja. Vzdrževanje cestnega omrežja, ki je raslo počasi, je bilo za državo in deželo v 18. in 19. stoletju dokaj zahtevna naloga, saj je za zahtevnejša dela denarja vedno primanjkovalo. Do denarja sta država in dežela skušali priti s pomočjo mitnic in mitnine, ki jo je bilo treba plačevati na cestah, z dajanjem posameznih cestnih predelov v zakup, z odkupom od cestne tlake, v drugi polovici 19. stoletja pa še s prikladami na neposredne cesarske davke.

17. IN 18. STOLETJE

Prometne povezave med obmorskimi mesti in notranjostjo slovenskega prostora, tudi čez ozemlje, ki ga danes imenujemo Kras, so bile znane že iz antike.¹ V 17. stoletju je razmere na Krasu v *Slavji vojvodine Kranjske* opisal Janez Valvasor. Četrty del Kranjske imenuje »Inner Crain oder Karst vnd Poyg«.² Po njegovem mnenju Kraševci živijo na prostoru med gospodvom in gradom Školj, Devinom in Sv. Ivanom.

Kraševci naj bi govorili poseben jezik in imeli posebna oblačila. Vino je bilo njihov pomemben pridelek, ki so ga na lastnih plečih v mehovah nosili v druge predele Kranjske. Zaradi slabih poti na Krasu je bil po Valvasorjevem mnenju to edini varen način tovorjenja te dragocene tekočine.³ Poleg vina so Kraševci (in Čiči) tovorili tudi morsko sol. Prinašali

»Carniola, Karstia, Histria et Windorum Marchia«. Ta Valvasorjev zemljevid nazorno prikazuje obseg Krasa v njegovem času (Valvasor, *Die Ehre*, II).

Dobro je vedeti tudi to, da so bile ceste tega časa zelo ranljive, saj so bile makadamske. Uničevali so jih slabo vreme, njihovi uporabniki in okoliški prebivalci. Popravila so bila draga in zamudna, kar se je na koncu odražalo v ceni prepeljanega blaga ali prevoza potnikov. Cestne uporabnike so zanimali predvsem varnost na cesti, najkrajša možna pot do cilja in kakovost same ceste.

so jo do Cerknice, kjer je bil trg za morsko sol; tu so jo kupovali kranjski tovarniki in jo prenašali naprej v notranjost dežele, do Cerknice pa so pritorovali žito.⁴

¹ Kosi, *Potujoči srednji vek*; Ivanić, *Das Straßenwesen*; Rutar, *Kraains*.

² Valvasor, *Die Ehre*, II, str. 253.

³ Valvasor, *Die Ehre*, II, str. 255–256.

⁴ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 55.

Ta trgovina se mu ni zdela nič spotikljivega, saj po njegovem mnenju na Krasu niso pridelali dovolj žita za lastno prehrano.

Druga značilnost, ki jo poudarja Valvasor in je vplivala na tedanji promet, je bila burja. Posebno močna je bila na območju Gabrka, hriba med Sežano in Trstom, čez katerega je bila tedaj in tudi še kasneje speljana deželna cesta iz Postojne proti Trstu. Kadar je pihala močna burja, ki je lahko prevrnila ne le človeka, pač pa celo natovorjenega konja, so morali popotniki in tovorniki počakati ali se vrniti, od koder so prišli. Če bi pot nadaljevali, jim je grozilo, da bodo zmrznili v snežnih zametih in burji.⁵

O samih poteh po Krasu je Valvasor spregovoril le posredno, kot npr. o problemih potnikov in tovornikov čez Gabrka. Zanimiva je tudi njegova pripomba, da je na Krasu zaradi kamenja in skal še podnevi težko najti pravo pot, potovanje ponoči pa se lahko žalostno konča.⁶ Deželna cesta iz Ljubljane proti Trstu ali Reki je prečkala Kras. Grad in gospostvo Hasberg (Planina) sta bila od Ljubljane oddaljena 5 milj,⁷ od Postojne in Cerknice 1 miljo, od Planine in deželne ceste pa $\frac{1}{4}$ ure.⁸ Deželna cesta je šla nato naprej mimo Planine, ki je od Ljubljane oddaljena 5, od Trsta pa 7 milj. Po cesti je potovalo različno blago, zato je bila na Planini tudi mitnica.⁹

V Valvasorjevem času je bila Postojna že pomembno križišče na deželni cesti Ljubljana–Trst. Tu se je odcepila cesta proti Reki, ki je bila tedaj inkorporirana Kranjski.¹⁰ Naslednji kraj, ki je ležal ob deželni cesti in je bil v Valvasorjevem času pomemben, so bile Senožeče. Od Ljubljane so bile oddaljene 6 milj, od Trsta pa 3. V trgu je bilo skladišče soli, ki so jo tedensko prinašali Kraševci in je bila tu naprodaj.¹¹

Potovanje je bilo za tovornike in popotnike nevarno ne le zaradi slabih poti in bližine Turčije, pač pa tudi zaradi domačih cestnih razbojnikov. Odcep ceste proti Reki je Valvasor opisal posredno, ko je govoril o napadu cestnih razbojnikov na trgovsko karavano, ki se je vračala s sejma na Reki. V spopadu je bil en kranjski trgovec ubit in kranjska deželna oblast je na ljubljanskem gradu zaprla krčmarje ob deželni cesti, ki so imeli krčme v krajih Škalnica, Lipa in Dolenje. Obtoženi so bili pomoči roparjem, nudili naj bi jim prenočišče, hrano in skrivališče, saj se ti sicer v teh krajih ne bi mogli obdržati. Po tem dogodku je oblast kmetom, ki so živeli v bližini ceste, ukazala, naj jo v času sejma na Reki noč in dan nadzorujejo. Tako

naj bi se trgovci in popotniki po njej vsaj nekoliko varneje vračali.¹²

S spremembami na gospodarskem področju, predvsem v trgovini in obrti, so se morale spremeniti tudi razmere v prometu. Tako imamo nekaj podatkov o cestah čez Kras ali okoli njega z začetka 18. stoletja, ko so bile razmere na cestah zelo slabe. Franc Jurij pl. Moršonič (Morschonitsch), mitničar na Planini, je 12. julija 1702 kranjskemu deželnemu glavarju Francu Antonu grofu Lanthieriju poročal, da je del ceste od Vrhlike do Trsta zanič, ker tega predela že vrsto let niso vzdrževali. Obljubil je, da bo poslal dopis tako vicedomu kot tudi drugim mitničarjem, katerih cestne predele je treba delno ali popolnoma popraviti. Zaradi potreb vojske so včasih pokrpalili posamezne najslabše odseke, kot npr. na predelu ceste od Postojne in Landola do Razdrtega.¹³ Leta 1707 so bile na Planinskem polju velike poplave, ki že tako uničeni cesti niso koristile.¹⁴ Leta 1713 je na Kranjskem izšel patent, ki so ga podpisali vsi vodilni funkcionarji Kranjske: vicedom, deželni glavar, upravitelj in stanovski odbor. Na tako odločitev je precej vplival primeren pritisk s cesarskega dvora.¹⁵ Ta patent je skušal doseči organizirano in usklajeno popravilo cest, ki bi zajelo celotno območje Kranjske. Tedaj je že postalo jasno, da so slabe in nevarne ceste ovira za razvoj gospodarstva. Zaradi pomanjkanja denarja je ta velikopotezni načrt propadel, ostal pa je dokaj podroben popis tedaj relevantnih cest, pa tudi tega, kdo so lastniki, ki so dolžni vzdrževati in popravljati posamezne cestne odseke; navedeni so tudi tisti, ki bi morali dela nadzorovati. V popisu je navedenih 48 cestnih odsekov, v čistopisu, ki je sledil, pa 55. Opisane so težave, ki so se pojavljale na teh odsekih, pa tudi cerkvena in posvetna gospostva in sama dežela Kranjska, ki bi morali popravljati posamezne cestne odseke ali posamezne mostove na njih. Gospostva bi morala organizirati delo, ki bi ga opravili podložniki s cestno tlako. Od omenjenih 55 cestnih odsekov se jih na širše območje Krasa nanaša enajst. Smer Ljubljana–Trst, ki tu nima posebnega imena, je pa bila pomembna prometna povezava, je bila razdeljena na štiri odseke: od Ljubljane do Vrhlike, od Vrhlike do Gorenjega Logatca, od Planine do Landola in od Razdrtega do Senožeč. Nanjo so se navezovale nekatere pomembnejše stranske poti. Najtežji je bil predel na območju notranjskega Krasa.¹⁶

Posamezni cestni odseki, ki so povezovali kraje na Krasu po razdelitvi 21. julija 1713, so bili:

»21. Od Ribnice do Loža. V tem popisu je tudi opis ceste od Loža do Jurišča in naprej do Trnovega. Gospostvo Snežnik mora cesto vzdrževati z dohodki mitnice.

⁵ Valvasor, *Die Ehre*, II, str. 263–264, in XI, str. 402.

⁶ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 403.

⁷ Razdalje so na Kranjskem vsaj od 16. stoletja dalje take: 1 dunajska poštna milja je 7,5859 km, 1 milja je merila 4000 sežnjev, 1 seženj je 1,896 m in 1 čevlj je 31,6 cm (gl. Vilfan, *Prispevki k zgodovini mer*, str. 59).

⁸ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 267.

⁹ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 13–14.

¹⁰ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 609.

¹¹ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 522–523, in še posebno Vilfan, *K zgodovini*.

¹² Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 496.

¹³ Ivanič, *Das Straßengewesen*, str. 52.

¹⁴ Korošec, *Naš prostor*, str. 75–76.

¹⁵ Šorn, *Modernizacija*, str. 64.

¹⁶ Prav tam.

22. Od Loža do Postojne. Gospostvi Lož in Snežnik morata cesto vzdrževati tako daleč, do koder seže deželno sodišče. Enako gospostvo Šteberk v svojem sodnem okraju, ker imajo mitnico.

23. Od Postojne do Trnovega ali Bistrice. Tu mora dežela (deželni stanovi) vzdrževati cesto do zidanega mostu pod Rakitnikom, most pa mora vzdrževati dvorna komora. Nadaljevanje ceste mora popravljati gospostvo Prem, ki ima za to tudi mitnico. To gospostvo mora vzdrževati tudi most čez vodo Bistrico ali Reko nedaleč od vasi Bistrica. Od Trnovega do Škalnice pri cestnih popravilih dežela ni udeležena. Gospostvo Prem vzdržuje most in cesto v svojem deželno sodnem distriktu. Prav tako gospostvo Novi grad v svojem deželno sodnem distriktu. Pri Škalnici ima mitnico gospostvo Švarcenek, zato mora popravljati cesto, kadar je potrebno. Posestvo Mune mora do Staroda vzdrževati cesto v primernem stanju. Gospostvi Jablanica in Gotnik morata od Trnovega do Klane brez deželne finančne pomoči vzdrževati cesto z deželno tlako.

24. Od Postojne do Razdrtega je cesto popravljala dežela (deželni stanovi), dvorna komora pa je morala na tem cestnem odseku popravljati mostove. Za vzdrževanje te ceste morajo z deželno tlako skrbeti grofija Postojna, gospostvo Prestranek in gospostvo Orehek. Prav tako morajo na deželno tlako tudi podložniki tako cerkvenih kot posvetnih posesti, ki ležijo v bližini ceste. Gospod Janez Franc pl. Kreuzberg pa bo nadzoroval izboljšavo tega cestnega predela.

25. Od Loža do Unca in proti Postojni. Ta cesta je že opisana. Od Unca pa gre še stranska cesta do Hasberga in naprej do Planine. Gospostvo Hasberg ima mitnico, zato mora vzdrževati tudi leseni most pod gradom.

26. Od Ljubljane do Vrhnike. Cesarski nakladni urad ima vodno mitnico v Ljubljani in pobira naklado, prav tako se plačuje tudi cestnina na mitnici na Vrhniki. Iz teh dohodkov se vzdržuje cesta in mostovi brez finančnega sodelovanja dežele.

27. Od Vrhnike do Gorenjega Logatca in naprej do Planine. Cesto do Gorenjega Logatca mora vzdrževati dvorna komora, prav tako tudi del do Planine s tamkajšnjim zidanim mostom vred. Dežela ne prispeva nič.

28. Od Planine do Landola in Razdrtega mora cesto vzdrževati dežela Kranjska (stanovi). Deželno tlako pa morajo prispevati gospostvo Hasberg, grofija Postojna, gospostvo Predjama, stiški podložniki in vas Gorenje Razdrto, ki spada že pod Gorico. To cesto je treba povsod posipati, dela bo nadzoroval Janez Anton pl. Schmuzenhaus.

29. Od Razdrtega do Senožeč in čez Gabrk proti Lokvi, ki že spada pod Švarcenek in Gorico; tu se začena tržaški teritorij. Od Razdrtega do švarceneškega teritorija mora cesto popravljati gospostvo Senožeče, ker ima za to mitnico. Nadzor nad deli bo imel mitničar v Senožečah.

30. Od Razdrtega do Št. Vida (Podnanos) v Vipavi (Vipavski dolini) čez hrib Rebernice. To cesto mora vzdrževati gospostvo Senožeče s pomočjo deželne tlake. Ob vznožju gore ima mitnico Juanut.¹⁷ Nadzor nad deli bo imel Janez Anton pl. Schmuzenhaus.

31. Od Št. Vida do Vipave in mostu v Ajdovščini. Vzdrževanje poti pripada gospostvu Vipava, ta pa ga opravi z deželno tlako. Most v Ajdovščini mora vzdrževati gospod pl. Flachenfeld. Za to je že od nekdaj oproščen plačevanja vinskega davka na iztočeno vino v svoji hiši v Razdrtem. Most pod Sv. Križem (Vipavski križ) čez Vipavo mora vzdrževati gospostvo Planina. Mitničar v Razdrtem bo nadzoroval mostove.

32. Od Vrhnike do Razdrtega skozi Hruški gozd in naprej do mostu v Ajdovščini. Od Vrhnike do Logatca mora cesto vzdrževati dvorna komora, od Gorenjega Logatca do Razdrtega pa deželni stanovi. Deželno tlako morata prispevati gospostvo Logatec in posestvo Trilek. Nadzor bo pripadal mitničarju v Razdrtem. Dvorna komora mora vzdrževati cesto od Razdrtega do mostu v Ajdovščini.¹⁸

Načrt je bil očitno preobsežen, obremenitve cerkvenih in posvetnih gospostev prevelike, denarja pa je bilo premalo, da bi ga lahko uresničili. Resneje so se ceste Ljubljana–Trst lotili šele deset let kasneje.

Ko je cesar Karel VI. leta 1717 razglasil svobodno plovbo po Jadranskem morju ter nato leta 1719 še Trst in Reko za svobodni pristanišči, tako da je postala državna cesta Dunaj–Trst res pomembna povezava za trgovino na dolge razdalje,¹⁹ je bilo treba urediti tudi ceste čez Kras. Vendar pa zanemarjenih poti, ki so bile primerne za pešačenje, tvorjenje in manjše kmečke vozove, ni bilo mogoče v kratkem času popraviti tako, da bi po njih lahko vozili težki tovorni vozovi, kot so jih poznali npr. na Češkem.²⁰ Cestna popravila in gradnja novih cestnih odsekov so zaznamovali vse 18. stoletje, kot so ga na drugi strani zaznamovale vojne, ki so terjale ogromno človeških življenj in velikanske vsote denarja.

Vendar pa z deli niso pretirano hiteli. Tako se je npr. pri Razdrtem že okrog leta 1660 podrl most, na državne stroške pa so ga znova postavili leta 1723.²¹ Dela na Krasu je v letih 1718–1724 nadzoroval Franc Anton pl. Steinberg.²² Že leta 1719 so na tem območju razstreljevali skale s smodnikom in cesto razširili na 360 do 370 cm.²³ Širina voz na Kranjskem je bila v tej dobi od 120 do 130 cm, tako da sta se sedaj lahko dva vozova srečala brez večjih težav.²⁴ Pri cestnih popravilih v letih 1718–1721 so za vso Kranjsko po-

¹⁷ Juanut = Žvanut; morda gre za kraj Žvanuti, kjer je bila mitnica.

¹⁸ ARS, AS 2, I. Registratura, fasc. 527 a, škatla 767.

¹⁹ Vilfan, Prometni položaj.

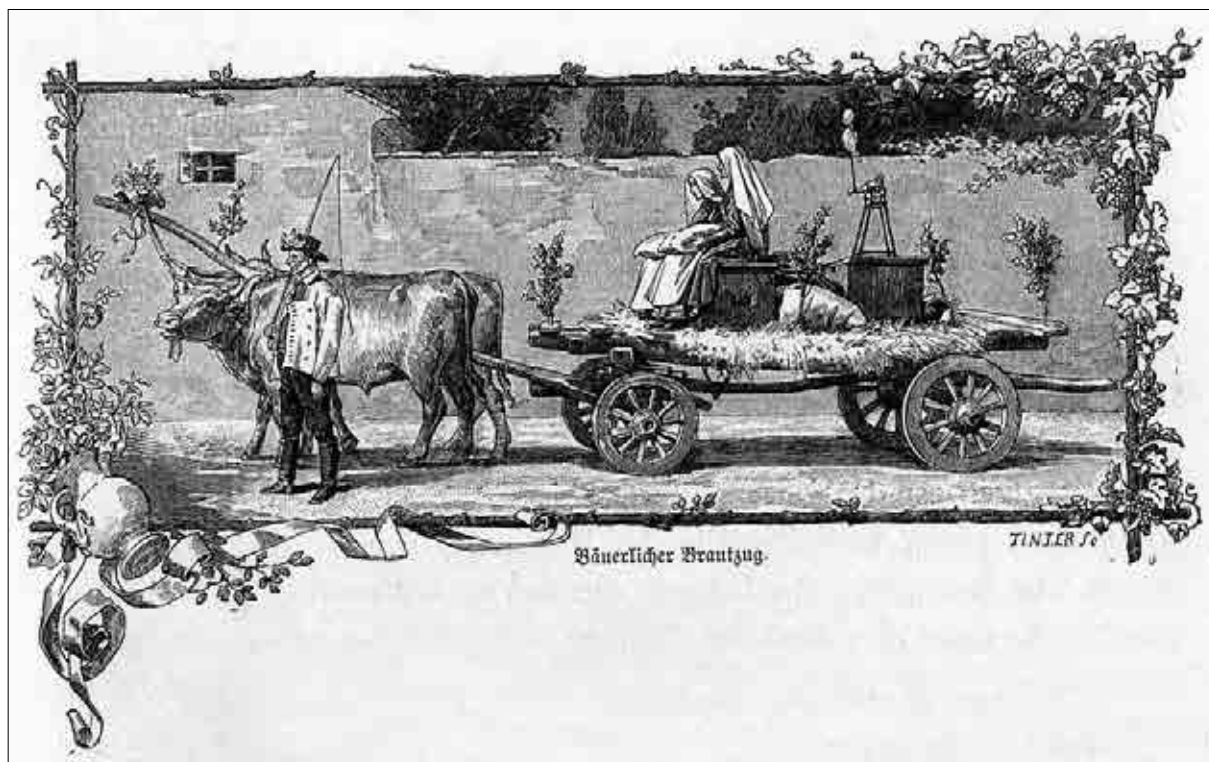
²⁰ Helmedach, *Das Verkehrssystem*, str. 47–273.

²¹ Šorn, *Začetki industrije*, str. 30.

²² Rakovec, Steinberg, ŠBL, III, str. 460.

²³ Šorn, *Modernizacija*, str. 69.

²⁴ Prav tam, str. 77.

Kmečki voz z volovsko vprego (Die österreichische Monarchie in Wort und Bild. Das Küstenland. Wien 1891, str. 161).

rabili 5880 fl., polovica tega denarja je šla za dela na Krasu.²⁵ Steinberg je v letih 1717–1720 kot deželni cestni komisar opozoril na nevarnost reke Unice zaradi njenih pogostih poplav in na to, da je treba za večjo varnost in pretočnost prometa nujno zgraditi novo cesto čez Unec proti Postojni,²⁶ saj je bila cesta Ljubljana–Trst na začetku 18. stoletja že precej obremenjena. Kmečki vozovi so iz Trsta v Ljubljano v enem letu prepeljali do 15.000 ton (300.000 starih centov (1 cent je 56 kg)) tovora, v Trst pa približno 10.000 ton (približno 200.000 starih centov). Voz, v katerega je bil vprežen par volov, je od Vrhnike do Planine prepeljal približno 560 kg, težki tovorni vozovi, ki jih je vlekla konjska vprega praviloma štirih težkih konj, pa do 3,36 tone.²⁷

Pri Planini je bilo treba pripraviti posebno cesto, da so se vozniki lahko izognili poplavam reke Unice, ki jim je bila izpostavljena stara cesta in na kar je opozarjal že Steinberg; voznikom tako ne bi bilo treba čakati, da se povodenj umakne, ali se pustiti izsiljevati čolnarjem. Sicer pa je bila cesta na tem odseku dokaj slaba, z velikimi vzponi in spusti, ter zato že v lepem vremenu težko prevozna, saj so vozniki praviloma potrebovali pripravo.²⁸ Težaven je bil tudi

teren med Divačo in Lokvo, kjer je bila prav tako potrebna priprava. Pod Britofom na Fameljskem polju je bila mitnica, kasneje se je tu odcepila okrajna cesta čez Gabrk v Senožeče. Po letu 1780 so ta del ceste preusmerili tako, da je šla v smeri Senožeče–Suhadole–Štorije–Sežana–Opčine–Trst. V rabi sta ostali obe cesti.²⁹

Načini urejanja in gradnje cest v 18. stoletju, obdobje, ko ceste urejajo deželni stanovi, čas zakupa cestnih del

Po propadlem poskusu sistematičnega popravila cest leta 1713 je ostalo vse po starem do leta 1746/47. V tem času so ceste krpali, kadar so bile že zelo slabe ali kadar so bili napovedani večji vojaški premiki ali cesarski obisk (1728). Vsak zemljiški gospod je popravil ceste na svojem območju, tako kot se mu je zdelo, delali pa so njegovi podložniki. Cestna dela so sofinancirali iz stanovske blagajne, ker cestnega fonda takrat še ni bilo, in iz mitniških dohodkov, delali pa so podložniki, kot je videti tudi iz popisa iz leta 1713. V patentu iz leta 1713 je bilo sprejeto stališče, da je vsakokratni deželni glavar tudi vrhovni direktor vseh cestnih del. Moral bi jih nadzorovati in najti sredstva za vzdrževanje cest.

²⁵ Prav tam, str. 69.

²⁶ Ivanič, Das Straßenwesen, str. 181.

²⁷ Ogrin, Nova cesta, str. 74–76.

²⁸ Prav tam.

²⁹ Holz, *Razvoj*, str. 14–15.

Mali kmečki voz, primeren za Kras (Die österreichische Monarchie in Wort und Bild. Das Küstenland. Wien 1891, str. 183).

Sredi 18. stoletja se je po cesti Ljubljana–Trst okreplil promet na velike razdalje. Po cesti proti Trstu so vozili težki tovorni vozovi iz Madžarske, Češke in Avstrije, ki so prevažali od 3,9 do 4,5 tone blaga. Taka obremenitev je zahtevala dobre ceste, to pa je že zahtevalo vse več poklicnih delavcev, kar je na drugi strani spodbudilo možnosti odkupa od cestne tlake in končno uvedbo zakupa cestnih del.³⁰

Pri gradnji in vzdrževanju erarskih cest na Kranjskem in tako tudi na Krasu lahko v 18. stoletju govorimo o dveh načinih tega dela. V letih 1717–1746 so ceste popravljali, gradili in vzdrževali deželni stanovni, v drugem obdobju, se pravi po letu 1746, pa je osrednja oblast na Dunaju cestna dela na Kranjskem dajala v zakup. Oba načina sta bila v svojem času v začetni fazi najboljša možna rešitev težav, ob koncu pa sta pokazala celo vrsto pomanjkljivosti, ki so pomenile veliko oviro za promet in trgovino.

Te razmere je začela spreminjati šele Marija Terezija. Dovolila je odkup od cestne tlake, tako vozne kot ročne, cena odkupa pa je bila v posameznih predelih Kranjske različna. Leta 1746 je cestne zadeve

na Kranjskem prevzel grof Leopold Lamberg,³¹ ki je že takoj na začetku ugotovil vrsto nepravilnosti.³² Kot cestni direktor je bil cesarski uradnik s posebnim polnomočjem, z njegovim imenovanjem pa so stanove zgolj seznanili, zato so v deželnem zboru proti temu protestirali. Cesarica se na njihov protest ni ozirala.³³ Lambergov zakup je trajal od leta 1747 do 1763.³⁴ Rezultati, ki jih je dosegel s svojim načinom dela, so bili glede na razmere dobri, čeprav so mu stanovi na vse načine nagajali.³⁵ Popravljaj in vzdrževal je cesarske ceste. Dela je skušal organizirati čim bolj sistematično. Na cestah je delalo več profesionalnih delavcev, kot npr. tesarji, kamnoseki, zidarji in minerji. Z Lambergovim delom so bili nekateri zadovoljni, drugi pa ne, nezadovoljni so bili predvsem poštni mojstri. Pri delu na cesti Ljubljana–Trst je Lamberg naletel na znane težave, na krajo kamnov iz podpornih zidov pri Planini in na uničevanje cest

³¹ Šorn, *Modernizacija*, str. 64.

³² Ivanić, *Das Straßenwesen*, str. 175.

³³ Prav tam, str. 175–177.

³⁴ Šorn, *Zanimivosti*, str. 161; Šorn, *Modernizacija*, str. 65–67.

³⁵ Šorn, *Modernizacija*, str. 65–68; Šorn, *Zanimivosti*, str. 160–163; Ivanić, *Das Straßenwesen*, str. 179–186.

³⁰ Šorn, *Zanimivosti*, str. 157–167.

s preobloženimi vozovi. Posebnost so bili prav kraški vozovi, ki koles niso imeli obitih z železom. Nekateri so trdili, da je to za kraško območje najboljše, za druge ceste pa je pomenilo težavo.³⁶

Še vedno sta bila velik problem hrib Gabrk in močna burja.³⁷ Na Krasu so se po letu 1764 kmetje lahko odkupili od cestne tlake, če so za vozno tlako plačali 20, za ročno pa 10 krajcarjev. Kasneje (leta 1778) so se domačini, ki so živeli blizu stranske ceste Trst–Reka, lahko prav tako odkupili od cestne tlake, plačati pa so morali 22 krajcarjev za vozno in 11 krajcarjev za ročno tlako. V tem predelu je morala kmetija na leto prispevati 6 dni cestne tlake, kočarji pa 4.³⁸

Zaradi sprememb in povečane frekvence prometa je kranjski deželni glavnik furmanskim gostilnam naročil gradnjo večjih lop za vozove in večjih hlevov, ki naj bi sprejeli vsaj po 20 konj. V drugi polovici 18. stoletja (1787) je šlo po zapisih vrhniškega mitničarja letno po cesti Ljubljana–Trst 1700 tovornih vozov proti Trstu, z nasprotne strani pa še več. Manjših vozov, ki sta jih vlekla dva konja, je bilo približno 12.000.³⁹ Če so takrat težki vozovi, ki so vozili na velike razdalje, prevažali po 4,5 tone blaga, je šlo letno mimo vrhniškega mitničarja v eno smer približno 7.650 ton blaga; če računamo, da so mali vozovi naložili po 10 centov (560 kg), so v enem letu prepeljali v eno smer 6.720 ton blaga.

V letih 1763–1787 je nastal popis cest, ki ga je potrebovala vojska. Državna cesta Dunaj–Trst je bila razmeroma dobro vzdrževana, primerna tudi za težke tovarne vozove in vojaške transporte.

Ceste, kot so narisane in popisane na vojaških zemljevidih, so rezultat Lambergovih sprememb in dela njegovih naslednikov. Na teh vojaških zemljevidih takoj opazimo, da so deželne (poštne) ceste potekale večinoma po obrobju Krasa, pa naj bo to tržaški ali goriški kras, kot so ga označevali tedanji popisovalci. Naselja na kraškem območju pa je z deželnimi (poštnimi) cestami povezovala dokaj gosta mreža poti in steza. Kakšna je bila kakovost teh poti, je seveda drugo vprašanje.⁴⁰

Deželne (poštne) ceste

Cestna povezava Ljubljana–Trst, ki je bila del povezave Dunaj–Trst, postane za nas zanimiva od Postojne naprej,⁴¹ kjer se je odcepila tudi deželna (poštna) cesta proti Reki.⁴² Postojna je bila v času

vojaškega popisa cest trg, v katerem je bila večina hiš zidana. Poštna cesta, ki je peljala skozenj, je bila dobra in vedno prevozna.⁴³ Cesta proti Trstu je šla naprej v smeri proti Hraščam, malo pred tem krajem je z lesenim mostom prečkala reko Pivko, ki je bila široka od 6 do 8 korakov, globoka pa 2 do 3 čevlje. Reka je imela ilovnato dno in položne bregove ter je ob večjem deževju poplavljalna.⁴⁴ Še pred Hraščami se je z obeh strani na deželno cesto navezovalo več stranskih poti, ki pa so bile primerne le za kmečke vozove oziroma predvsem za tovorjenje in pešačenje. Bile so ozke, v deževnem času blatne in vedno luknjaste.⁴⁵ Poštna cesta je obšla Hruševje, šla skozi Novake in prišla v Razdrto. V Razdrtem je bila poleg cerkve, mitnice in gostilne večina hiš zgrajena iz dobrega materiala. Tu se je cesta razdelila v tri krake: eden je šel skozi Št. Vid (danes Podnanos) v Vipavo in proti Gorici,⁴⁶ druga dva pa proti Trstu. Eden od teh je šel v smeri Senožeč in naprej, drugi pa proti Štorijam in Sežani.⁴⁷ Cesto so zaprli le, kadar je pihala prehuda burja ali so bili snežni zameti previsoki.⁴⁸ Krak proti Senožečam je šel skozi naselje Senožeče, ki je imelo v tem času cerkev, župnišče, velik grad, gostilno in kar nekaj hiš.⁴⁹ Od Senožeč se je pot nadaljevala skozi Gabrče proti Divači.⁵⁰ Med Senožečami in tistim krakom tržaške ceste, ki je bil mimo Štorij speljan proti Sežani, je bil do Senadol zgrajen nov krak poštne ceste, ki se je izognila hribu Gabrk in z njim povezanim težavam. Še vedno pa je bila v rabi tudi stara cesta čez hrib, bila je široka 4 seznje in dobra.⁵¹ V Divači sta bili v tem času trdni zgradbi le cerkev in graščinska hiša. Skozi kraj je peljala opuščena poštna cesta, ki pa je bila še vedno dobro vzdrževana, imela je trdno podlago in bila široka 4 seznje.⁵² Cesta se je nadaljevala mimo Lokev. Ta kraj je imel v drugi polovici 18. stoletja cerkev, župnišče, graščinsko poslopje, žitno skladišče, ki je bilo v starem okroglem stolpu za cerkvijo, in nekaj hiš.⁵³ Tržaška cesta se je nadaljevala naprej mimo Lipice, ki je bila z njo povezana z dvema stranskima potema, proti Bazovici.⁵⁴ V Bazovici sta bili mitnica in cerkev ter nekaj hiš.⁵⁵ Tu je bilo križišče, kjer so se srečale stara cesta proti Gorici, stara cesta proti Trstu in cesta proti Reki.⁵⁶

³⁶ Šorn, Zanimivosti, str. 158; Helmedach, *Das Verkehrssystem*, str. 166–181.

³⁷ Šorn, Zanimivosti, str. 163.

³⁸ Šorn, Modernizacija, str. 70.

³⁹ Šorn, Zanimivosti, str. 157–167.

⁴⁰ *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 (1804)*. Opisi, 3. zvezek, Karte, 3. zvezek (v nadaljevanju Opisi, 3, ali Karte, 3).

⁴¹ Karte, 3, sekcija 211.

⁴² Prav tam.

⁴³ Opisi, 3, str. 149; Karte, 3, sekcija 211.

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Opisi, 3, str. 148; Karte, 3, sekcija 211 in 210.

⁴⁷ Karte, 3, sekcija 211 in 210.

⁴⁸ Opisi, 3, str. 148; Karte, 3, sekcija 211.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Karte, 3, sekcija 210.

⁵¹ Opisi, 3, str. 148; Karte, 3, sekcija 211 in 210.

⁵² Opisi, 3, str. 145; Karte, 3, sekcija 210.

⁵³ Opisi, 3, str. 143; Karte, 3, sekcija 210.

⁵⁴ Karte, 3, sekcija 210.

⁵⁵ Opisi, 3, str. 142; Karte, 3, sekcija 210.

⁵⁶ Karte, 3, sekcija 210 in 209.

Dvokolesni kmečki voz z volovsko vprego, ki je bil primeren za take poti (Die österreichische Monarchie in Wort und Bild. Das Küstenland. Wien 1891, str. 185).

Krak tržaške ceste, ki je peljala proti Sežani, je šel mimo Golega vrha,⁵⁷ Gorenje vasi,⁵⁸ Senadol⁵⁹ in Štorij. Cesta je bila dobra, široka 6 sežnjev, stranske poti pa so bile slabe.⁶⁰ Cesta se je nadaljevala proti Sežani. Popisovalci tu omenjajo staro cerkev, župnišče in poštno hišo.⁶¹ Poštna cesta je bila dobro vzdrževana, imela je kamnita tla. Le kadar je padlo preveč snega, je bila nekaj dni zaprta. Stranske poti so bile težko dostopne še s kmečkimi vozovi, steze pa so bile prehodne le za pešce.⁶² Cesta se je nato skoraj naravnost nadaljevala do Opčin,⁶³ kjer so se srečale stara cesta iz Gorice, stara cesta, ki je prišla iz Bazovice čez Lonjer v Trst, in nova cesta v Trst.⁶⁴ Nova cesta iz Opčin proti Trstu je bila strma in za voznike težkih tovornih voz dokaj težavna. Tu so potrebovali 12 konj za vleko težkega tovornega voza, ki je zapu-

ščal mesto. Stara cesta je bila za težke tovarne vozove speljana dosti bolje, bila je daljša, a so potrebovali le 4 konje za voz.⁶⁵

Od Opčin se je ob robu Krasa nadaljevala deželna cesta mimo Sv. Križa, Nabrežine in Sosljana ter se pred Doberdobskim jezerom razcepila na krak, ki je šel proti Gorici, in krak, ki je tekel ob jezeru v kraj Doberdob ter nato naprej proti Gradišču.⁶⁶

Na območju, ki so ga obkrožale te tri deželne ceste, so bili kraji in vasi, ki so bili s temi cestami povezani z bolj ali manj prevoznimi potmi. Med obema krakoma tržaške ceste je bilo ozemlje, ki so ga tedanji kartografi označili za tržaški in goriški Kras.

Proti koncu stoletja je zakupništvo cestnih del pokazalo vse svoje slabe strani. Tedanji cestni inženir Jožef Schemerl se je začel zavzemati za drugačen način dela. Zagovarjal je zamisel, da bi dežele lahko ceste gradile tudi v lastni režiji. Od leta 1767 se je oblikovala blagajna za gradnjo cest, kamor se je stekal denar, ki se je zbiral za ceste. Skrbništvo nad to

⁵⁷ Karte, 3, sekcija 211.

⁵⁸ Karte, 3, sekcija 210.

⁵⁹ Karte, 3, sekcija 210.

⁶⁰ Opisi, 3, str. 130; Karte, 3, sekcija 207.

⁶¹ Opisi, 3, str. 142; Karte, 3, sekcija 210.

⁶² Opisi, 3, str. 142.

⁶³ Opisi, 3, str. 140; Karte, 3, sekcija 209.

⁶⁴ Karte, 3, sekcija 209.

⁶⁵ Opisi, 3, str. 140 in Pivec-Stelè, *La vie*, str. 99.

⁶⁶ Karte, 3, sekcija 186.

blagajno je sprejelo deželno glavarstvo, v lastno administracijo je prevzelo tudi vse mitnice. Leta 1788 je cesar dovolil, da so dežele lahko deželne ceste gradile v lastni režiji z najetimi delavci. To je sprožilo spore cestne direkcije s cestnimi zakupniki. Licitacija cestnih predelov iz leta 1788 je dokaz vse slabših razmer in spora med obema stranema.

Stranske poti

Razen deželnih (državnih in poštnih) cest so obstajale tudi stranske poti in steze. Na Kranjskem in tudi na Krasu so bile to poti, ki so med seboj povezovala posamezne vasi, trge in mesteca, pa tudi deželne (državne, komercialne, poštno) ceste med seboj. Tako so te poti omogočale vsaj osnovno komunikacijo. Bile so seveda ozke, slabo zgrajene, večkrat tudi nevarne. Po njih so vozili z malimi kmečkimi vozovi, na Krasu z volovsko vprego, kolesa voz pa so bila večinoma neokovana. Po večini teh poti se je dalo tudi jezdit, po vseh pa so lahko hodili peš. Iz nekaterih kraških vasi se je dalo po takih poteh prepeljati pridelke do deželne ceste. Tako so npr. iz vasi Volčji grad, Gabrovica pri Komnu, Kobjeglava in Tupelče vozili pridelke v Trst. To pa ni bilo preprosto in je zahtevalo nekaj časa. Ker so bile poti primerne le za male kmečke vozove, so morali pridelke najprej s takimi vozovi tri ure daleč peljati do deželne ceste, kjer so jih potem lahko naložili na večje vozove in odpeljali v Trst.⁶⁷ Iz trga Štanjel so pridelke vozili tako v Trst kot v Gorico,⁶⁸ iz vasi Šmarje pa so imeli z malimi vozovi do tržaške komercialne ceste le ¼ ure vožnje.⁶⁹

Težave z licitacijo cestnih distriktov v postojnski kresiji leta 1788

Vrhniški distrikt je segal od ljubljanske meje pri Lukovici do logaške meje na t. i. Miklavževem hribu. Za ta del je direkcija ponujala zakupnino 1900 gld v denarju, 2318 gld v vozni in 4255 gld v ročni tlaki. Dotedanji zakupnik je bil poštni mojster na Vrhniki Jožef pl. Garzarolli, zakup ceste bi sprejel za 4000 gld v denarju. Za vsoto, ki jo je ponujala cestna direkcija, odseka tudi po tretji licitaciji niso mogli oddati v zakup.

Logaški distrikt je zajemal predel od Miklavževega hriba do Desnega klanca med Planino in Postojno ter unško zasilno cesto. Direkcija je ta distrikt ponujala za 2000 gld v denarju, 1100 gld je bila vrednost vozne in 2399 gld ročne tlake. Dotedanji zakupnik Konrad pl. Schildenfeld teh pogojev ni sprejel. Zahteval je 2800 gld v denarju, vrednost vozne tlake se mu je zdela primerna, vrednost ročne tlake pa bi mo-

rala biti po njegovem mnenju ocenjena na 4000 gld. Tudi ta del ceste so trikrat neuspešno licitirali, saj je prejšnji zakupnik vztrajal pri svojih zahtevah.

Postojnski distrikt je segal od Desnega klanca do Dilc. V zakupu je bil za 1500 gld v denarju, 1000 gld je bila vrednost vozne in 2000 gld ročne tlake. Tudi ta del ceste so trikrat neuspešno licitirali. Končno ga je bil pripravljen prevzeti dotedanji zakupnik Janez Weniger za tri leta, vendar pa za 2500 gld v denarju ter 2000 gld vrednosti vozne in 2000 gld ročne tlake.

Distrikt med Razdrtim in Štorijami je segal od Dilc do Štorij, kjer je bila deželna meja. Ta del ceste je direkcija skušala oddati v zakup za 1800 gld v denarju, 2337 gld vrednosti vozne in 4676 gld ročne tlake. Tudi tu se na trikratno izklicevanje ni javil nihče. Dotedanji zakupnik je bil poštni mojster v Lipi Jožef Teraš (Therrasch). Zakup bi nadaljeval za 3000 gld v denarju ter 3000 gld vrednosti vozne in 8000 gld ročne tlake.

Zagorjanski del med postojnskim miljnikom in bistriškim mostom je bil do tedaj v zakupu za 550 gld denarja ter 545 gld vozne in 1535 gld ročne tlake. Tudi ta distrikt so trikrat neuspešno licitirali. Dotedanji zakupnik je bil poštni mojster v Zagorju Jožef Leopold Rozman. Z zakupom bi nadaljeval za 900 gld v denarju, 555 gld vrednosti vozne in 1800 gld ročne tlake.

Distrikt, ki je segal od bistriškega mostu do kastavske meje, je prevzel že omenjeni poštni mojster Teraš za 1000 gld.

Del komercialne ceste od Lipe do Bazovice je bil oddan v zakup za 1000 gld. Prejšnji zakupnik ni več kandidiral in tako je ta predel dobil v zakup poštni mojster v Materiji Andrej Novak.

Zakup je v splošnem veljal za tri leta. Dotedanja zakupnina v postojnski kresiji je bila 9900 gld v denarju, 7300 gld je bila vrednost vozne in 14.861 gld ročne tlake. Zakupniki pa so sedaj terjali precej več: 15.350 gld v denarju, vrednost vozne tlake je bila postavljena na 8.973 gld in ročne tlake na 20.055 gld. Jožef Schemerl je v tem letu preračunaval finančne razmere v postojnski kresiji in o tem poročal graškemu guberniju. Stanje je bilo slabo, tako da je vse bolj prevladovala odločitev, naj kresije gradijo in vzdržujejo ceste v lastni režiji. Tako so leta 1792 državne ceste prešle v upravo stanov, deželni šef pa je moral skrbeti za vse, kar se je tikalo teh cest. Ko se je Schemerl spopadel z novim načinom dela, je za postojnsko kresijo predvidel, da bi cestni asistent na Vrhniki nadzoroval cesto od Lukovice do Planine v dolžini 4 milje (30,34 km), asistent v Postojni bi nadzoroval cesto od Planine do Dilc in poštno cesto do Zagorja, prav tako 4 milje, asistent v Razdrtem bi nadzoroval cesto od Dilc do tržaške meje in vipavsko cesto, kar bi zneslo 5 ½ milje (41,71 km). Asistent v Bistrici bi poleg komunikacijske ceste nadzoroval še reško cesto od Zagorja do kastavske meje. Za vsa

⁶⁷ Opisi, 3, str. 126.

⁶⁸ Opisi, 3, str. 127.

⁶⁹ Opisi, 3, str. 129.

ta dela bi potrebovali še dva cestna pisarja in podasistenta.⁷⁰

Leta 1794 so bile pospešene voznje žita v Trst, kar je državni cesti precej škodovalo, denarja za popravilo, ki so se ga nameravali lotiti načrtno, pa ni bilo.⁷¹ Za popravilo tržaške ceste je Schemerl zahteval 7000 gld, z Dunaja pa so mu odgovorili, naj varčuje. Schemerl je na to odgovoril, da so se v letih 1793 in 1794 okrepili dovozi žita z Madžarske in Štajerske v Trst. Tudi iz drugih krajev je bilo na odseku od Ljubljane do Trsta vse več težkih voz, k uničenju ceste pa je precej pripomoglo tudi vreme. Tudi za leto 1795 so bili predvideni večji žitni transporti v Italijo, prav tako so pričakovali vojaške premike in transport artilerije. To so bile za naše ceste zelo hude obremenitve.⁷²

V tem času so začeli le z urejanjem ceste med Vrhniko in Planino, na to, še neutrujeno cestišče pa so se v začetku 19. stoletja zgrnili vojaški premiki: najprej umik avstrijske vojske in nato pohod francoske vojske.⁷³ Leta 1807 so kljub temu še popisali tržaško cesto od štajerske meje do Trsta, tranzit na tej cesti na odseku med Ljubljano in Trstom je bil v letih 1806 in 1807 80.000 voz.⁷⁴ Zato bi pričakovali, da bo cesta vsaj primerno vzdrževana.

Prej omenjeni opis govori o starih težavah. Od Ljubljane do Postojne naj bi bila po tem popisu cesta še dokaj dobra. Del ceste med Postojno in Razdrtim pa je bil zelo slab, cesta je bila zvožena, nizka, brez konveksnosti. Jeseni je bila voznja po njej težavna. Popravila bi bila nujna na področju Dilc. Preozke cestne predele bi morali razširiti vsaj na 5 sežnjev (9 m in 47 cm) in sploh vso cesto preložiti nekoliko višje. Cesta je šla naprej v smeri Razdrto–Smolevo, nato pa se je spustila v dolino proti Senožečam. Temeljito bi bilo treba popraviti odsek od Senožeč do Napeska, še slabši pa je bil odsek do Petazzijevega mejnika. Tu so prihajali na dan že temeljni kamni, med njimi pa so bile globoke razpoke. Od tu do tržaškega mejnika je bila cesta zelo slaba, popolnoma zvožena, brez stranskih jarkov in ni bila več konveksna. Tu bi bili potrebni temeljita prenova in regulacija; cesta bi morala biti široka vsaj 9,47 m, posuta s primernim materialom in konveksna. Vsa popravila tega predela ceste bi državo stala najmanj 5939 gld, pri čemer bi moral biti denar takoj na razpolago. Miljniki ob državni cesti Dunaj–Trst so bili od štajerske meje do Trsta skoraj povsod uničeni. Vsa popravila državne ceste bi stala vsaj 15.000 gld. Dela bi opravili s cestno tlako, pomagala pa bi tudi vojska in najeti delavci. Del denarja bi pridobili s povečano mitnino ali s postavitvijo »konstrukcijske mitnice«. Predele, ki so zvoženi do temeljev, bi bilo treba popraviti še pred jesenjo.⁷⁵

⁷⁰ Holz, Razvoj, str. 97–103.

⁷¹ ARS, AS 14, fasc. 255 ½, 1787–1794.

⁷² Holz, Razvoj, str. 103.

⁷³ Ogrin, Nova, str. 74–76.

⁷⁴ Pivec-Stelè, *La vie*, str. 99.

⁷⁵ ARS, AS 14, fasc. 54, leto 1807.

19. STOLETJE

Ob koncu 18. in v začetku 19. stoletja so Evro-po in tudi naše kraje pretresale napoleonske vojne. V tem času ni bilo ne denarja ne delovne sile, ki bi popravljala vse bolj uničene ceste, po katerih se je premikalo vojaštvo.

Čas Ilirskih provinc 1809–1813

Med letoma 1809 in 1813 je večji del slovenskega ozemlja spadal v okvir Ilirskih provinc, Ljubljana pa je bila njihovo glavno mesto. Francoska oblast je imela dobre načrte za popravilo in gradnjo cest, vendar pa vedno premalo denarja. Da bi bila celinska zapora uspešna in bi imela francoska industrija dovolj surovin, je bilo treba urediti dobro celinsko povezavo vzhod–zahod, se pravi Turčija–Francija.⁷⁶ Del te povezave je šel čez slovensko ozemlje. Ker so bile ceste tu le nekoliko boljše kot naprej proti jugovzhodu, je bila očitno večina denarja za cestno gradnjo namenjena tem predelom.⁷⁷ Iz Trsta je v tem času proti Ljubljani peljala državna cesta, ki je šla po znani trasi: Trst (Sv. Anton)–Razdrto–Postojna–Ljubljana in potem naprej proti vzhodu.⁷⁸ Ta cesta je bila v glavnem dobra, najtežavnejši je bil vzpon iz Trsta proti Opčinam, kar je bilo omenjeno že v vojaškem popisu v drugi polovici 18. stoletja. Zato je bila še vedno v rabi tudi stara cesta.⁷⁹ Iz Trsta na Reko je vodila cesta povsem lokalnega pomena, in sicer čez Bazovico, Materijo in Lipo. Prav tako lokalnega pomena je bila cesta med Trstom in Devinom ter nato naprej do Beljaka.⁸⁰

Za želeni učinek celinske zapore je bila potrebna tudi dobra mreža carin. Na našem ozemlju so bile posejane precej na gosto. Pod inšpektorat v Trstu so spadale carina v Trstu, na Proseku, v Devinu, Tržiču, na Opčinah, v Bazovici, na Klancu, v Žavljah, Sežani, Senožečah, na Razdrtem, v Postojni in Materiji.⁸¹

V času Ilirskih provinc je oblast svojim državljanom priporočala potovanje po teh krajih. Izšel je vodnik po francoskem ozemlju, ki je predstavil tudi Ilirske province, in sicer pot od Trevisa do Ljubljane in naprej. Pri opisu te poti omenjajo tudi kraške posebnosti.⁸²

Od propada Ilirskih provinc do leta 1848 in uvedbe železnice

Čas po propadu Napoleonovega cesarstva in s tem Ilirskih provinc je našim krajem prinesel nove

⁷⁶ Pivec-Stelè, *La vie*, str. 26–79.

⁷⁷ Prav tam, str. 79–113.

⁷⁸ Prav tam, str. 86.

⁷⁹ Prav tam, str. 99.

⁸⁰ Prav tam, str. 87.

⁸¹ Prav tam, str. 29.

⁸² Žmuc, Potovanje, str. 307–316.

pretrese. Kaotične razmere so se urejale počasi, pri čemer je bilo cestno omrežje dokaj odrinjeno. O slabih cestah in o tem, da to pomeni veliko težavo za hitrejšo izboljševanje razmer, je bilo sicer veliko govora, vendar pa ni bilo na razpolago denarja. Šele v drugem desetletju 19. stoletja so se začela bolj organizirana cestna popravila.

Po propadu Ilirskih provinc so bile stare prometne smeri na Kranjskem obnovljene. Zaradi vojaških premikov so bile ceste dokaj uničene, osnova cestnega prometa pa je ostala državna cesta Dunaj–Trst. Ta cesta je bila t. i. glavna, poštna in komercialna cesta. Kljub temu pa so jo slabo vzdrževali. Uničevali so jo pretežno naloženi vozovi s preozkimi platišči, ki so za sabo vlekli še druge vozove. Za ceste bi morali skrbeti deželni cestni gradbeni inšpektorati, ki so imeli sedeže v Ljubljani, Kranju, Postojni in Novem mestu. V letih 1816–1818 so že razpravljali o popravilih glavnih cest. Tako so leta 1816 mitničarji poročali o stanju cest v svojih predelih. Komisariati so mesečno prejeli poročila o delih na cesarskih cestah in o stroških. Delati so morali prebivalci vasi ob cestah, nekatera dela so dajali tudi v zakup, za zakupnika pa je morala jamčiti občina. Za vzdrževanje državnih cest so bili v 19. stoletju pri deželni gradbeni komisiji zadolženi cestni inšpektor, po okrožjih pa cestni komisariji, ki so imeli podrejene cestne mojstre, ti pa so nadzorovali cestarje. Cestarji so vzdrževali posamezne cestne odseke, dolge približno 3788 m (2000 sežnjev).⁸³

Državna cesta Dunaj–Trst je bila po popisu iz leta 1823 od štajerske meje do Trsta dolga 117,382 km, široka pa od 7,58 do 9,48 m. Cesto je v času tega popisa vzdrževal cestni fond.

Od Ljubljane do Viča je bila cesta široka 22 do 23 čevljev, v tem predelu je bila opremljena z robniki in obojestranskimi jarki. Tla so bila iz rumene ilovice, zato je cesta morala imeti kamnito podlago. Od Viča do Vrhnike je bila speljana po izrazito močvirnem terenu, ponekod še po prastarih lesenih osnovah. Široka je bila od 20 do 32 čevljev, imela je globoke stranske jarke in dobre robnike. Na odseku od Ljubljane do Vrhnike so bili trije na obok zidani mostovi. Eden je bil pri Glincah in je meril 1 seženj in 1 čevlj v svetlobi,⁸⁴ drugi je bil nedaleč od Glinca in je meril 2 sežnja v svetlobi, tretji pa je bil pri Vrhniki čez bližnji potok in je v svetlobi meril 4 sežnje. Čez Gradaščico in Mali graben sta vodila dva lesena mostova, ki sta bila prav tako grajena v obok. Prvi je meril 8 sežnjev in 1 čevlj, drugi pa 18 sežnjev in 3 čevlje.

Pot od Vrhnike do Dolenjega Logatca je bila zgrajena na začetku 19. stoletja, končana pa je bila leta 1805. Tu je bila podlaga kamnita, tako da so cesto vsekali v skalovje. Od Gorenjega Logatca do

Postojne je bil teren, po katerem je bila speljana cesta, različen – od apnenčevega peska, rdeče ilovice, skalnate osnove pa spet do ilovnatih tal. Cesta je bila široka 22 do 26 čevljev, ves čas grajena na kamniti podlagi ter opremljena s podpornimi zidovi in robniki, kot se za državno cesto spodobi. Na odseku med Vrhniko in Postojno je bil zidan most čez Ljubljaničo, meril je 3 sežnje. Nedaleč od Vrhnike je bil še en most čez hudournik, v svetlobi je meril 1 seženj. Pri Spodnji Planini je bil prehod, ki je bil širok 4 čevlje. Pri Postojni je bil čez potok Karantan speljan most, ki je bil dolg 4 sežnje in 3 čevlje, most čez Hrušico pa je bil dolg 1 seženj in 3 čevlje. Čez jarek pri Postojni, čez Pivko in še čez nekaj manjših potokov je bilo speljanih 6 lesenih mostov, ki so bili povprečno dolgi od 1 sežnja in 3 čevljev do 4 sežnje in 2 čevlja.

Od Ljubljane do Vrhnike je bila cesta ravna, od Vrhnike do Postojne pa se je tudi vzpenjala, vendar priprava ni bila potrebna, ker je bila čez Grčarevec speljana primerno, tako da je bil vzpon le 3 palce na seženj (približno 4 %). Od Postojne do Razdrtega in do pokrajinske meje je imela cesta zelo dobro kamnito podlago, opremljena je bila z robniki in stranskimi jarki. Široka je bila 22 do 24 čevljev. Do Razdrtega so bila tla mešanica skal in ilovice, pri Razdrtem je prevladovalo močvirje, od Razdrtega naprej pa je bil teren skalnat.

Od Vrhnike do Postojne in naprej do tržaške meje je cesta tekla večinoma po ravnem svetu, ki pa so ga prekinili nekateri strmi vzponi. Tako je bilo ocenjeno, da zmore težak konj breme 10 do 12 centov. Plačilo za prevoz je nihalo glede na količino tovara. Vozovi, ki so bili na tem predelu običajni, so prenesli na konja ali par volov le 8 centov, za to pa je bilo treba plačati 2 krajcarja tovornine za cent na miljo. V Ljubljani je bilo treba izven linijskega urada plačati cestnino v višini 3 krajcarje in mostnino 1 krajcar.

Konstruktivska mitnica na Vrhniki in Planini je pobirala 1 gld in 12 kr. Tako mitnice od Vrhnike do deželne meje konja obremenijo za 1 gld in 16 kr. Na mitnicah pa je bilo treba plačati še na Vrhniki in Planini po 3 kr, v Postojni 1 kr in v Razdrtem 2 kr. Tako je prišlo na konja 1 gld in 24 kr obveznosti. Za voz, ki je prevažal 60 centov, so bile obveznosti do Trsta 42 kr za cent. Od vsakega centa je bilo treba na mitnicah plačati po 1 3/5 kr, za tovornino pa po 2 5/8 kr.

Cesto so še vedno pestile naravne nevarnosti. Na območju Raskovca so morali pozimi računati s snežnimi zameti, v postojnskem in senožeškem cestnem odseku je bila pozimi tržaška cesta izpostavljena hudi burji in snežnim zametom. Zaradi varnosti so ob zelo slabem vremenu cesto zaprli tudi za dva dni. V ugodnih razmerah se je dalo cesto od Ljubljane do Trsta prevoziti v 25 urah. V Postojni sta bila v času, ko je nastal ta popis, dva letna sejma, eden je bil 5. junija, drugi pa 24. avgusta (jernejevo). Na teh dveh sejmih so prodajali vsakovrstne prehrabne pridelke. Drugi kraj ob državni cesti, kjer so imeli letni sejem, so

⁸³ Holz, Razvoj, str. 21.

⁸⁴ Izraz »v svetlobi« označuje razdaljo med dvema opornikoma oz. stebroma.

bile Senožeče. Tu je bil sejem 21. septembra, na njem so prodajali različno blago, od tkanin na drobno (na vatel) do prehrambenih pridelkov. V drugih krajih ob tržaški cesti na tem odseku v tem času drugih sejmov – bodisi tedenskih bodisi letnih – ni bilo.⁸⁵

Tudi kasneje, sredi 19. stoletja (1840), je bila cesta Dunaj–Trst še vedno poglavitna povezava med obema mestoma. Na njej so bile kljub njenemu pomenu še vedno stare težave, ki so bile izrazite posebej pozimi. Če si ogledamo le odsek Ljubljana–Trst, so bile pozimi prve težave že na odseku med Ljubljano in Vrhniko, kjer so nastajale tudi do 13,3 cm globoke kolesnice in ovirale promet. Cesta je bila zelo zvožena na predelu od Vrhnike do Logatca (posebej na ravnem predelu pred Logatcem in v kraju samem) ter naprej do Planine. Razmeroma dobro pa je bila vzdrževana v predelu Planina–Postojna–Razdrto–deželna meja. S ceste so odstranjevali blato, posipali so jo le tam, kjer in kadar je bilo treba. Težavno in drago je bilo odstranjevanje snega na strmih vzponih in mostovih.⁸⁶

Med stranskimi cestami, torej tistimi, ki so povezovale državne ceste, je bila ena najpomembnejših deželna cesta, ki je povezovala tržaško in reško cesto. Od slednje se je odcepila desno pri Št. Petru (Pivka) in šla v smeri Hrastje, Gorenja Košana, Dolenja Košana, Čepno do meje pred vasjo Dolnje. Široka je bila 18 čevljev, tla so bila mešana, vendar večinoma kamnita, na njej ni bilo mostov in bila je popolnoma ravna.

Stara komercialna cesta, ki je bila v 19. stoletju občinska pot, se je začinjala na Vrhniki, šla je skozi Dolenji Logatec, Laze in Zgornjo Planino do kraja pred Postojno, kjer se je odcepila cesta proti Cerknici. Vzdrževale so jo okoliške občine. Zgrajena je bila na dobri kamniti podlagi, imela je strme klance čez Raskovec in Mačkovec. Tla so bila deloma ilovnata, deloma močvirnata in deloma kamnita. Široka je bila od 20 do 21 čevljev. Na njej je bilo več mostov – na Vrhniki je bil čez Belo lesen most, dolg 4 seznje, pri Kringi in nedaleč od Laz sta bila dva kamnita mostova, od katerih je bil prvi dolg 4 seznje, drugi pa 37 seznjev in 3 čevlje. Kadar je poplavljal Unica, je bilo treba reko prečkati med Lazami in Planino. Ta cesta je bila namenjena povezavi okoliških krajev in za prevoz praznih voz, ki so se vračali. Na Vrhniki so morali za konja, ki je peljal težak voz, plačati 1 ½ kr, za konja z lahkim vozom ¾ kr, na konstrukcijski mitnici je bilo treba za težkega konja plačati 36 kr, za lahkega pa 24 kr. Na Planini je bilo treba za konja plačati 3 kr in za voz 12 kr. Zaradi poplav reke Unice med Lazami in Planino je bilo treba računati s tem, da je bila cesta lahko zaprta tudi več mesecev.

Unška občinska pot je potekala od Laz skozi Ivanje selo do tržaške državne ceste, na katero se je

navezala 1560 seznjev pred Postojno. Tla so bila mešana, skalnata in ilovnata. Prej je to cesto vzdrževala država. Imela je kamnito podlago, saj je bila nujna povezava na cesti Ljubljana–Trst, kadar je Unica poplavljal. Na tej cesti ni bilo mostov. Ker je bila izhod v sili, so po njej vozili le takrat, kadar je bila poplavljenata cesta med Lazami in Planino.

Tržaška občinska pot je potekala od komercialne goriške ceste preko Vipave v smeri Gabrskega pila do ceste pri Slapu. Cesta je bila skalnata, posuta s kršcem in široka 15 čevljev. Dva lesena mostova sta vodila čez Močilnik in Erzelj, eden je bil pri mlinu nedaleč od vasi Erzelj. Ta cesta je bila povezava med tržaško in goriško cesto, na njej ni bilo mitnice. Vzdrževali so jo trg Vipava ter občine Slap, Lože in Erzelj.

Braniška pot je potekala od goriške državne ceste do Branice, dolga je bila 1918 seznjev in široka 12 čevljev. Bila je ravna, posuta z gramozom, tekla pa je po močvirnatem terenu. Vzdrževale so jo občine.

Erzeljska pot je potekala do Gabrskega pila, dolga je bila 2069 seznjev, široka 12 čevljev in ravna. Vzdrževali sta jo občini Goče in Erzelj.

Pot sv. Marjete (Samariner Weg) je potekala od Dolenjega do okrajne meje pri Štanjelu, dolga je bila 1035 seznjev. Cestišče je bilo široko 12 čevljev in posuto z gramozom. Bila je ravna. Na njej ni bilo mitnine, ker je povezovala le posamezna naselja. Vzdrževale so jo občine.

Šentviška pot (Podnanos) je potekala od Šentvida (Podnanosa) do tržaške državne ceste, dolga je bila 5000 seznjev, široka 12 čevljev in posuta z gramozom. Na njej niso pobirali mitnine, vzdrževala pa jo je občina Šentvid (Podnanos).

Vrabska pot je potekala od Šentvida do tržaške glavne ceste. Dolga je bila 3833 seznjev, široka 12 čevljev, posuta je bila tako kot vse občinske poti te vrste. Čez potok Orehovica sta bila dva mostova. Vzdrževala jo je glavna občina Šentvid, ker je imela od nje največ koristi.

Kraška cesta je šla v smeri Ajdovščina (ali Vipava), Štanjel, Dutovlje, Opčine, Trst.⁸⁷ Prav tako je bil pomemben tudi del stare državne ceste, ki je tekla v smeri Senožeče, Štorije, Sežana, Opčine, Trst.⁸⁸

Očitno je, da so bile ceste še vedno dokaj slabo vzdrževane, predvsem pa je to veljalo za stranske ceste. V kasnejših letih se razmere niso kaj prida izboljšale, ker je bilo vse več govora o gradnji železniške proge Dunaj–Trst. Ko je bila proga končno speljana do Trsta, so se razmere za tiste kraje, kjer je bila železniška postaja, bistveno spremenile na bolje. Marsikatera cesta je na drugi strani še bolj propadala, nekatere pa so se spremenile v železniške dovozne ceste. S propadanjem cestnega prometa je začelo usihati kar nekaj poklicev, ki so jih potrebovali uporabniki cest.

⁸⁵ ARS, AS 14, fasc. 28, leto 1825/26.

⁸⁶ Holz, Razvoj, str. 23.

⁸⁷ ARS, AS 14, fasc. 28, leto 1825/26.

⁸⁸ Rutar, *Poknežena grofija*, str. 95.

Pošta, furmani, popotniki in cestni razbojniki v 18. in 19. stoletju

Po cestah čez Kras so hiteli poštni sli, se pomikali tovorniki ter kasneje furmani in trgovci, v 18. stoletju pa že tudi nekateri radovedni »turisti«. Na vse te pa so prežali berači in cestni razbojniki. Vse novejša raziskave prometa dokazujejo, da je bil tudi slovenski prostor zajet v živahno premikanje prebivalstva v Evropi novega veka. Zamisel, da se je večina kmečkega prebivalstva zadrževala v varni bližini domače vasi, je, po novejših raziskavah, zrasla na zelniku domačijskih piscev 19. stoletja.⁸⁹

Pošta

Na zemljevidu iz prve polovice 18. stoletja čez Kras ni narisane državne poštne povezave. Ta je šla v smeri Ljubljana–Vrhnika–Hrušica–Sv. Križ–Gorica–Palmanova in naprej.⁹⁰ To pa seveda ne pomeni, da niso čez Kras potovali takšni in drugačni sli in kurirji, ki so prenašali sporočila svojih gospodarjev.

Leta 1722 je cesar Karel VI. pošto poddržal. Osnovna poštna smer je potekala po cesti Dunaj–Gradec–Trst.⁹¹ Leta 1730 so na odseku Gradec–Ljubljana–Trst uvedli redno poštno zvezo s poštnim vozom dvakrat na teden. Leta 1784 pa je cesar Jožef II. na današnjem slovenskem ozemlju uvedel vsakodnevno redno jezdno poštno zvezo za prenos pisem med Gradcem in Trstom ter Ljubljano in Reko, ki je do Postojne potovala skupaj s tržaško pošto. Leta 1730 se je začel tudi potniški promet, ko je pošta posameznim prevoznikom dodelila koncesijo za prevoz potnikov. Iz Ljubljane naj bi tako vozili v Gorico, Trst in na Reko enkrat na teden, ko so bili v teh mestih sejmi. Vožnja v Trst ali Gorico je stala 3 gld, na Reko pa 4 gld na osebo. Potniki so smeli s seboj vzeti od 20 do 25 kg prtljage. Čez slabih 20 let (1749) je prevažanje potnikov postala poštna storitev, koncesionari pa so pravico do prevoza potnikov izgubili.⁹² Pošto so prevažali po določenih državnih cestah, ki naj bi bile zato tudi bolj vzdrževane, poštna kočija pa je imela na njih absolutno prednost. Ena poštna postaja je vzdrževala stik le s sosednjima poštama postajama.⁹³

Furmani

Trgovina in promet sta bila v naših krajih, kjer ni bilo omembe vrednega rečnega prometa, med drugim odvisna tudi od bolj ali manj slabih in varnih cestnih povezav. Tam, kjer so bile slabe, je še v 18.

stoletju prevladovalo tovorništvo, izboljšane ceste so pritegnile prevoznike (furmane), ki so prevažali tovor na velike, srednje in kratke razdalje. Od urejenosti cest sta bili odvisni kakovost voz in hitrost prevoza in obratno. Na Kranjskem so prevladovali mali kmečki vozovi, težki tovorni vozovi so prihajali iz soseščine ter se usmerjali proti Trstu in nato nazaj. Prevozniki (furmani) so si zelo prizadevali, da so imeli tovor v obeh smereh vožnje. V 18. in 19. stoletju na Kranjskem in tudi na Krasu poleg prevoznikov na velike razdalje srečujemo prevoznike, ki so večinoma, vsaj do časa Ilirskih provinc, vozili z manjšimi vozovi.⁹⁴

Tako tovorniki kot kasneje prevozniki so sicer preklinjali slabe in nevarne ceste, sami pa k njihovi izboljšavi niso kaj prida prispevali. Nasprotno, vozniki so jih uničevali s pretežko naloženimi vozovi, katerih kolesa so imela preozka platišča in so dobesedno rezala v cestno površino. Prav tako so ceste uničevali z različnimi načini zaviranja. Proti tem razvadam se je osrednja oblast borila z vrsto predpisov, zakonov in s kaznimi, vendar pa ponavljanje teh predpisov dokazuje le to, da kljub kaznim niso bili prepisno učinkoviti.⁹⁵

Furmanstvo, s katerim so se ukvarjali domačini na območju Krasa, je začelo v prvi polovici 18. stoletja, ko so tudi tu večja in doslednejša cestna popravila že pokazala prve rezultate, počasi izpodrivati tovorništvo. Svojo zlato dobo pa je doživelo v času od 1780 do 1857, ko je v Trst pripeljala železnica. Njen prihod je pomenil začetek propadanja furmanstva. Z razvojem furmanstva so se razmahnili kraji ob deželni cesti, zacvetela je vrsta obrti, ki so bile za voznike življenjskega pomena; zrasle so gostilne, gostišča, kovačije ter kolarske in sedlarske delavnice. Posamezni kraji, kjer so bile mitnice ali pomembnejša cestna križišča in kjer so imeli večja skladišča, so se še posebej razmahnilo, tako npr. Postojna, Razdrto in Senožeče.⁹⁶ Tako kot drugje v Evropi tega časa so tudi pri nas furmani prinašali različne novice in novosti, drugačen način oblačenja in obnašanja, skratka kvarili so podeželsko idilo in spravljali poklicne dušebrižnike v težave.⁹⁷

Na svojih poteh so doživljali tudi neprijetnosti in različne težave. Na eni strani so bile to vremenske razmere, drugje pa je šlo za neprijetnosti, ki so jim jih povzročali ljudje. Med vremenskimi težavami je na Krasu na prvem mestu burja. Omenja jo že Valvasor v svojem opisovanju poti čez Gabrk. Ta težava je ostala pomemben dejavnik tudi v času prevoznništva. Upoštevanja vredna je bila v zimskem času, ko so se ji pridružili še snežni zameti, ki so lahko potovanje prevoznikov zaustavili za nekaj dni. Druga naravna ovira so bile poplave, ki so prevoznike prisilile bodisi

⁸⁹ Več o tem glej: Kosi, *Potujoči*; Trobič, *Furmani*; Helmedach, *Das Verkehrssystem*.

⁹⁰ Hozjan, *Nastanek*, zemljevid na str. 92.

⁹¹ Žontar idr., *Razvoj*, str. 108.

⁹² Prav tam, str. 108–110.

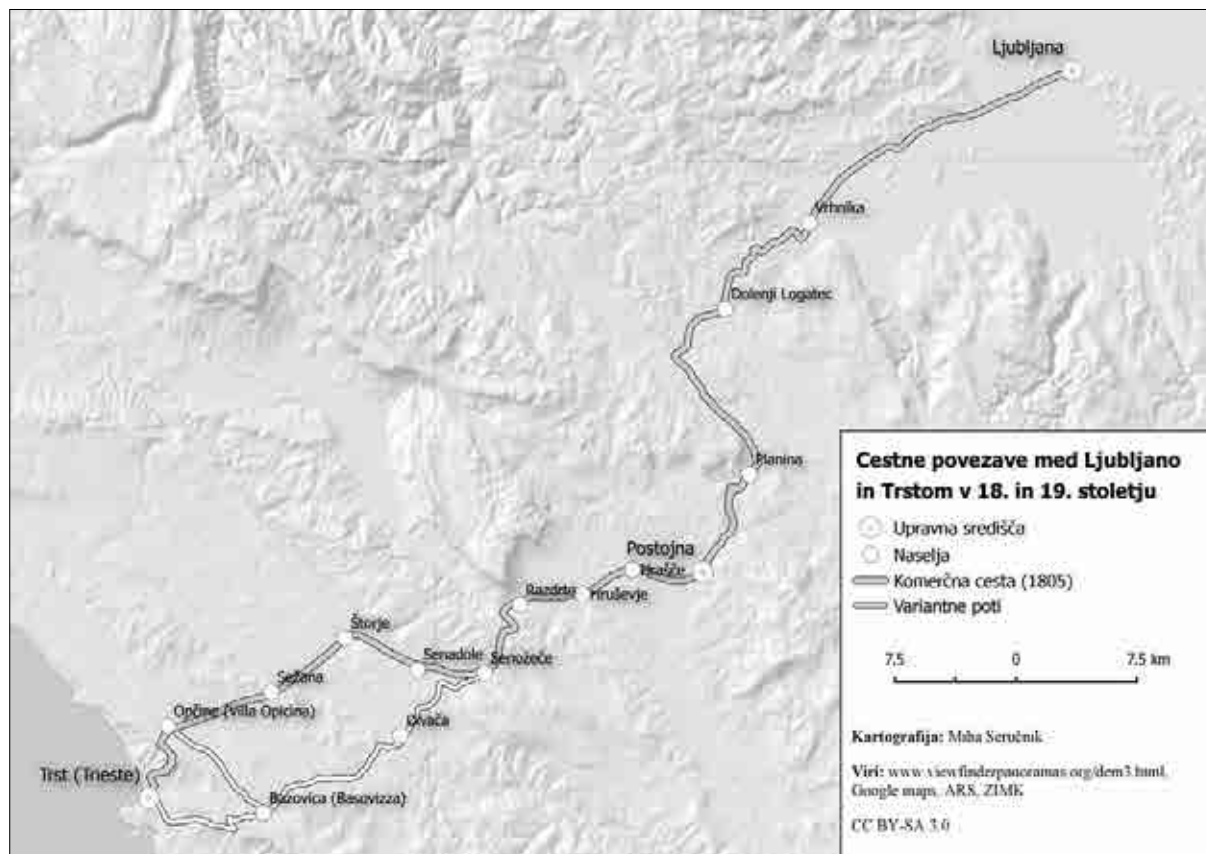
⁹³ Prav tam, str. 101.

⁹⁴ Gestrin, *Slovenske dežele*, str. 245–289.

⁹⁵ Holz, *Razvoj*, str. 140.

⁹⁶ Trobič, *Furmani*, str. 20.

⁹⁷ Helmedach, *Das Verkehrssystem*, 183–188; Trobič, *Furmani*, str. 74–90 in 127–139.

v čakanje bodisi v iskanje obvoznih poti. Obe možnosti sta čas prevoza, ki je postopoma postajal vse pomembnejši, podaljšali.

Poleg naravnih nesreč so bili cestni roparji do sredine 19. stoletja vsega spoštovanja vredna nevarnost. Bili so nočna mora bogatih popotnikov in voznikov tako drugod po Evropi kot tudi pri nas. Zato so eni in drugi radi potovali v večjih skupinah. Te nevarnosti je bilo pri nas konec sredi 19. stoletja, ko je osrednja oblast uvedla orožništvo in orožniške postaje. Svoje je k upadu pomena cestnih razbojnikov prispevala dograditev železniške povezave Dunaj–Trst. Na Slovenskem roparji niso nikdar napadli vlaka.⁹⁸

Vozniki so lahko imeli težave in sitnosti tudi na mitnicah, če niso hranili bolet in je mitničar na naslednji mitnici zahteval od njih, naj dokažejo, da so vso pristojbino za uporabo ceste od kraja X do kraja Y že plačali v kraju X. Prav tako so zašli v težave in prepire, če so vozili preobložene vozove, katerih kolesa so imela preozka platišča. Mitničar je imel pravico in dolžnost, da je takemu vozniku odvzel vprego in mu prepovedal nadaljevanje vožnje, če voznik ni hotel razložiti preobloženega voza.⁹⁹

Popotniki

Čez slovensko ozemlje in tako tudi čez Kras so po poteh in stezah potovali različni ljudje. V 18. stoletju so se na naših poteh razen tistih, ki so imeli takšne ali drugačne opravke in obveznosti, znašli tudi – lahko bi jim rekli – praturisti. Naš prostor je prehodan, poti in ceste pa so bile takšne, kakršne so pač bile. Na kraško območje so v začetku predvsem izobražence vabile tri posebnosti: podzemne jame, Cerknisko jezero in idrijski rudnik živega srebra. V svojih potopisih se za okolico, po kateri so potovali, niso kaj dosti menili, vsa pozornost so posvetili opisu znamenitosti, ki so jo obiskali. To so bile predvsem kraške jame, na prvem mestu Postojnska jama, in Cerknisko jezero. Med temi gospodi so bile tudi izjeme, ljudje, ki so vsaj malo pogledali okrog in namenili besedo ali dve okolici, skozi katero so se peljali, ali kraju, v katerem so prenočili.¹⁰⁰

Tako je bil med zgodnjimi obiskovalci Krasa pomemben Edward Brown (1644–1708). Cerknisko jezero je obiskal leta 1669. Pri natančnem popisu dogajanja ob Cerkniskem jezeru in na njem je omenil tudi Cerknico, ki naj bi imela 300 hiš. Prav tako so bile njegove pozornosti deležne divje živali v bližnjih gozdovih, omenja srnjad in divje prašiče.¹⁰¹

⁹⁸ Trobič, *Furmani*, str. 114–117.

⁹⁹ Holz, *Razvoj*, str. 140. Več o furmanih in njihovem življenju pa v knjigi: Trobič, *Furmani*.

¹⁰⁰ Shaw, *Foreign*.

¹⁰¹ Prav tam, str. 56–60.

Drugi učenjak, ki je opisoval potovanje čez Kras in je razen že omenjenih znamenitosti opisal tudi okolico, je bil Nemeč Johann Georg Keyssler (1693–1743). To potovanje je bilo že nekoliko drugačno od Brownovega, saj je Keyssler spremljal dva mlada plemiča na njunem izobraževalnem potovanju po Evropi. V okvir takega izobraževanja je v drugi polovici 18. stoletja sodil tudi obisk podzemnih jam na Krasu, Cerknškega jezera in po možnosti še idrijskega rudnika živega srebra. V naše kraje so pripotovali iz Trsta in se pri nas zadrževali konec maja in nekaj dni v juniju leta 1730. Iz Trsta so se podali na Reko ter nato proti Postojni in Planini, od tu pa v Cerknico, Idrijo ter čez Vrhniko v Ljubljano in naprej proti Celju in Gradcu. Pri opisu poti med Reko in Postojno je Keyssler omenil Škálnico in njeno okolico. V Škálnici je bilo takrat le nekaj slabih hiš, vsa pokrajina je po njegovem opisu kamnita in pusta, v njej vlada veliko pomanjkanje vode. Proti Postojni se po njegovem opisu izboljšujeta tako teren kot tudi sama cesta. Poleg opisov Postojne, Postojnske jame in reke Pivke omenja še Prestranek in Lipico kot pomembni cesarske kobilarni. Pri Planini omeni, da je tam tudi pošta ter da se od tu lahko z najetim konjem jezdi v Cerknico in do Cerknškega jezera.¹⁰²

Naslednji popotnik, ki je obširneje opisal Kras, je bil Benedikt Franz Johann von Hermann (1755–1815), inženir in profesor tehnike na Dunaju. Junija 1780 je potoval po Kranjski in seveda tudi proti Postojni. Ubral je pot od Vrhniko proti Logatcu v Idrijo. Julija je šel iz Planine v Postojno, kjer pa ni imel časa za obisk jame in je nadaljeval pot proti Trstu. Ko je s pošto kočijo potoval čez Kras, je posebej omenil pravkar odprto novo cesto od Razdrtega skozi Senadole, Sežano in Opčine, ki je nadomestila staro povezavo Divača, Lokev, Bazovica. S potovanjem po novi cesti so prihranili vsaj dve uri vožnje. Območje okrog Planine omenja kot ozemlje, kjer rado poplavlja; kadar Unica poplavlja, se morajo prebivalci umakniti v zgornja nadstropja svojih hiš, popotniki pa se morajo vrniti ali se prepustiti dobri volji čolnarjev. Na poti med Planino in Postojno, ki je dolga 2 milj, je gozd in niti ene hiše. Hermann si je želel, da bi bili na tem odseku vsaj dve stražarnici. (To je edini primer, da je v različnih potopisih, ki jih o Krasu pišejo tuji popotniki, omenjen oziroma nakazan strah pred cestnimi razbojniki.) Za Postojnčane pravi, da zaslužijo za življenje predvsem s prevozništvom v Trst in nazaj. Zdelo se mu je prav neverjetno, koliko voz je srečal na tej relaciji. Po njegovem mnenju je Kras živa slika otožnosti, ki presega vsakršno predstavo. Območje obsega dve do tri nemške milje, posejano je z ostrimi skalami, povsod je kamenje, le tu in tam so si kmetje uredili njivice. Tri ali štiri ure od Postojne je Sežana, ki je bila tedaj majhna revna vas, obdajalo pa

jo je nekaj lepih vinogradov. V bližini je bila razvalina Petazzijevega gradu, s katere je bil lep razgled po vsem Krasu. Posebno se mu je vtisnil v spomin divji rožmarin, ki je rasel povsod v bližini vasi. Kamnita tla so dajala nizko travo, ki so jo popasli konji iz kobilarne v Lipici in Prestranku, predvsem pa ovce. Po njegovem mnenju imajo kraške ovce in kože zelo okusno meso, ki ga daje paša na teh skopih travnikih, zato prodajajo jagnjeta za zelo visoko ceno; prav tako dosega dobro ceno tudi žito, ki zraste na tem območju.¹⁰³ Hermann se je pri svojem popisovanju Krasa skliceval tudi na Valvasorjevo *Slavo*.¹⁰⁴

Berači in cestni razbojniki

Na svoj račun so od prometa na cesarskih cestah skušali priti tudi berači in cestni roparji. Berači, roparji in cestni roparji so bili vsaj že od 16. stoletja resna nadloga v vsem evropskem prostoru, z razvojem trgovine in prometa pa so postajali vse bolj moteči.

Beračenje ob cestah je bilo v 18. stoletju znano po vsej habsburški monarhiji. Bilo je že tako obsežno in nadležno, da je morala Marija Terezija proti temu sprejeti nekaj dvornih dekretov in ukazov. Tako so skušali spraviti s ceste berače, ki so imeli »prav naglusne telesne poškodbe«, ob cestah pa je bilo prepovedano graditi beraške »kočure«. Otrokom je bilo prepovedano beračiti ob cestah. Berači so bili oblastem nadležni tudi zato, ker je bilo razširjeno mnenje, da marsikdo izmed njih opozarja cestne razbojnike na bogate popotnike ali voznike z zanimivim tovorom.¹⁰⁵

O cestnih razbojnikih je pisal tudi Valvasor.¹⁰⁶ V drugi polovici 18. stoletja je bilo razbojništvo (tudi cestno) v naših krajih že zelo huda nadloga. Cestnim razbojnikom je vladarica Marija Terezija v svojem zakoniku posvetila kar nekaj paragrafov. V njih je bilo opredeljeno, kaj sta cestni rop in cestni umor, določena pa je bila tudi kazen zanj. Za cestni rop je po teh zakonih veljalo, če so nekoga napadli na javni cesti ali ulici in mu pobrali njegove stvari, življenje oropane pa ni bilo ogroženo. Cestnega ropa so lahko oblasti obdolžile vse, ki so bili kakorkoli sumljivi in so bili v času zločina v bližini: berače, klateže in podobne ljudi, ki so v bližnji gostilni zapravljali več kot navadno. Če so pri kom našli oropano blago, so ga med zaslišanjem mučili. Za cestni rop je bila predvidena smrtna kazen z obešenjem ali obglavljenjem.

Za cestni umor se je po terezijanskem zakoniku štelo, če je kdo koga na javni cesti napadel, ga oropal in imel od tega korist ter ga nazadnje še umoril. Umora so lahko osumili osebe, ki so se potikale ob cesti in po obcestnih gostilnah, čeprav tam niso imele

¹⁰² Shaw, *Foreign*, str. 61–62; Helmedach, *Das Verkehrssystem*, str. 318–338.

¹⁰³ Shaw, *Foreign*, str. 78–80; Helmedach, *Das Verkehrssystem*, str. 347–357.

¹⁰⁴ Helmedach, *Das Verkehrssystem*, str. 426.

¹⁰⁵ Holz, *Ceste*, str. 147.

¹⁰⁶ Glej opombo 11.

nobenih opravkov. Prav tako so lahko osumili ljudi, o katerih je bilo znano, da se družijo z roparji in morilci. Vse te so med zasliševanjem mučili. Kazen za cestni umor je bila obsodba na kolo, truplo je moralo biti nekaj časa razpeto na kolesu. Kazen za cestne morilce obeh spolov se je lahko poostrila glede na grozovitost zločina.¹⁰⁷

Kazni za cestne rope in umore so za časa vladanja Jožefa II. nekoliko omilili, določena je bila doživljenjska zaporna kazen, ki so jo lahko poostriili z vkovanjem v verige. Za posebno krute umore je bila določena smrt z obešenjem.¹⁰⁸ Vse te hude kazni pa niso preprečevale cestnega razbojništva. V 18. stoletju je bila okolica Reke za popotnike še vedno nevarna. Junija 1788 so cestni roparji napadli kmeta, ki je po cesarski cesti potoval v Trst, kjer je nameraval kupiti žito. Vzeli so mu denar. Zaradi vse bolj samozavestnega nastopanja roparjev je oblast za potnike, ki so potovali mimo Planine, organizirala vojaško spremstvo. Da taka pomoč ni kaj dosti zalegla, se je pokazalo, ko so jeseni 1789 cestni roparji na cesti med Logatcem in Planino napadli kočijo, v kateri se je med drugim peljal pravoslavni duhovnik. Roparji so duhovnika ustrelili in pobrali njegov denar, ostale potnike pa pustili, da so nadaljevali potovanje. Še več pa je bilo v tem času roparskih napadov na posamezne gradove, bogatejše kmečke hiše in župnišča.¹⁰⁹

V času napoleonskih vojn je število razbojnikov naraslo, v času Ilirskih provinc pa upadlo. Po propadu provinc in vsej zmešnjavi, ki je sledila, se je število roparjev in seveda tudi cestnih roparjev spet okrepilo. Do sredine 19. stoletja so bili cestni roparji mora voznikov in popotnikov. Cestno razbojništvo je vplivalo tudi na gradnjo cest – oblast je npr. zahtevala, da se ob cesti poseka približno 11 metrov širok pas gozda in podrasti, tako da se cestni razbojniki ne bi imeli kam skriti. Kadar je poštna kočija prevažala denar, so ji dodali vojaško spremstvo, ki pa včasih ni kaj prida zaleglo.¹¹⁰ S prihodom orožništva in še bolj z izgradnjo železniške povezave Dunaj–Trst se je doba cestnega razbojništva na Kranjskem končala.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. Registratura, fasc. 527 a, škatla 767.

AS 14, Gubernij v Ljubljani, fasc. 54, leto 1807; fasc. 28, leto 1825/26.

TISKANI VIRI

Constitutio Criminalis Theresiana oder Römisch-Kaiserl. zu Hungarn und Böhmen etc. etc. Königl. Apost. Majestät Maria Theresia Erzherzogin zu Oesterreich etc. etc. peinliche Gerichtsordnung. Wien: gedruckt bey Thomas Edlen von Trattnern, kaiserl. königl. Hofdruckern und Buchhandlern, 1769.

Joseph des Zweyten Römischen Kaisers Gesetze und Verfassungen im Justizfache für Böhmen, Mähren, Schlesien, Oesterreich ob und unter der Enns, Steyermark, Kärnten, Krain, Görz, Gradisca, Triest, Tyrol und Vorland. Prag und Wien 1788. Viertes Kapitel. Von Verbrechen, die auf das menschliche Leben, und die körperliche Sicherheit unmittelbare Beziehungen haben, Paragraphen 89–125, str. 25–32.

LITERATURA

Bezljaj-Krevel, Ljudmila: Pregled zgodovine razvoja poštne službe na Slovenskem. *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike*, 10. Ljubljana: Slovenska matica, 1989, str. 127–159.

Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.

Helmedach, Andreas: *Das Verkehrssystem als Modernisierungsfaktor. Straßen, Post, Fuhrwesen und Reisen nach Triest und Fiume vom Beginn des 18. Jahrhunderts bis zum Eisenbahnzeitalter*. München: R. Oldenburg Verlag, 2002.

Holz, Eva: Ceste in ljudje (od Marije Terezije do leta 1848). *Kronika*, 41, 1993, št. 3, str. 143–154.

Holz, Eva: *Razvoj cestnega omrežja na Slovenskem ob koncu 18. in v 19. stoletju*. Ljubljana: Zbirka ZRC SAZU, 1994.

Hozjan, Andrej: Nastanek in razvoj državne poštne institucije na Slovenskem v obdobju od 1489 do 1722. *Pošta na slovenskih tleh* (ur. Andrej Hozjan). Maribor: Pošta Slovenije, 1997.

Ivanič, Joseph: Das Straßenwesen in Krain im 18. Jahrhundert. Nach den Beständen des Musealvereines in Laibach. *Carniola*, 1, 1908, str. 150–187.

Juriševič, Fran: *Primorska pošta skozi zgodovino*. Koper: Lipa, 1967; in dopolnjena izdaja *S pošto skozi preteklost Slovenskega primorja in Istre*. Koper: Lipa, 1981.

¹⁰⁷ Constitutio Criminalis Theresiana, Art. 96, Paragraph 1–8, str. 263–264 in Art. 90, Paragraph 1–10, str. 245–247.

¹⁰⁸ Joseph des Zweyten Römischen Kaisers Gesetze und Verfassungen im Justizfache, Paragraph 91–99, str. 25–27.

¹⁰⁹ O. G., Das Räuberunwesen, str. 284, 285.

¹¹⁰ Holz, Ceste, str. 148; Trobič, *Furmani*, str. 64–74.

- Korošec, Branko: *Naš prostor v času in projekciji. Oris razvoja zemljemerstva, kartografije in prostorskega urejanja na osrednjem Slovenskem*. Ljubljana: Geodetski zavod SRS, 1978.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 1998.
- O. G.: *Das Räuberunwesen in Krain in den Jahren 1787 bis 1790. Kleinere Mittheilungen. Mittheilungen des Musealvereines für Krain*, 9, 1896, str. 281–285.
- Ogrin, Rafael: *Nova cesta od Vrhnike do Planine. Kronika*, 7, 1959, str. 74–76.
- Pivec-Stelè, Melita: *La vie économique des Provinces Illyriennes (1809–1813) suivie d'une bibliographie critique*. Paris: Bossard, 1930.
- Radics, Peter: *Die k.k. Post in Krain und ihre geschichtliche Entwicklung*. Laibach: Ig. v. Kleinmayer & Fer. Bamberg, 1896.
- Rakovec, Ivan: Steinberg, Franc Anton (geslo). *Slovenski biografski leksikon III*. Ljubljana: SAZU, 1960–1971, str. 460.
- Rutar, Simon: *Krains mittelalterliche Handelsbeziehungen zu den Städten an der adriatischen Küste. Mittheilungen des Musealvereines für Krain*, 3, 1890, str. 71–102.
- Rutar, Simon: *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska*. Izdaja v dveh delih, Prirodnoznanstvi, statistični in kulturni opis 1892 in Zgodovinski opis 1893. Faksimile s spremno besedo. Nova Gorica: Branko, 1997.
- Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 (1804)* (ur. Vincenc Rajšp). 3. zvezek, Opisi in Karte. Ljubljana: ZRC SAZU in ARS, 1997.
- Šorn, Jože: *Modernizacija cestnega in vodnega omrežja v času od 1713 do 1830 na ozemlju današnje socialistične republike Slovenije. Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci*, 9. Maribor: Univerza v Mariboru, 1977, str. 59–84.
- Šorn, Jože: *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Založba Obzorja, 1984.
- Šorn, Jože: *Zanimivosti z naših cest v 18. stoletju. Kronika*, 27, 1979, št. 3, str. 157–167.
- Trobič, Milan: *Furmani. Po cesarskih cestah skozi Poštojska vrata*. Logatec: Občina, 2003.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre des Herzogthums Crain*. Laibach, Nürnberg, 1689.
- Vilfan, Sergij: *K zgodovini kmečkega trgovanja s soljo. Gospodarsko-pravne podlage povesti o Martinu Krpanu. Kronika*, 10, 1962, str. 129–144 in *Kronika*, 11, 1973, str. 1–12.
- Vilfan, Sergij: *Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (16.–19. stoletje). Zgodovinski časopis*, 8, 1954, str. 27–86.
- Vilfan, Sergij: *Prometni položaj slovenskih dežel in preskrba zahodnih mest (od 14. do 17. stoletja). Zgodovinski časopis*, 37, 1983, str. 5–20.

Žmuc, Irena: *Potovanje od Pariza do Ljubljane v času Ilirskih provinc. Kronika*, 61, 2013, št. 2, str. 307–316.

Žontar, Majda in Vladimir Klinar in Andrej Hozjan: *Razvoj poštnega prometa na Slovenskem od podržavljenja 1722 do 1918. Pošta na slovenskih tleh* (ur. Andrej Hozjan). Maribor: Pošta Slovenije, 1997.

S U M M A R Y

Road connections in the Karst from the end of the 17th to the mid-19th century

Before the railway, waterways were the main routes of large-scale transportation of goods. Where this was not possible or where these routes were of minor importance, a system of roads and paths had to be set up to ensure safe passage for transporters, merchants and different kinds of travellers. Among the provinces with limited navigable waterways were also those in the present-day territory of Slovenia. In the 18th and 19th centuries, Carniola hardly matched to the task of maintaining its slowly growing road network. There was constant shortage of funds for major—and increasingly critical—road constructions. The state and the province endeavoured to obtain funding in a number of ways: with toll tax, road tax, by offering some road sections for lease, introducing additional burdens on direct imperial taxes, etc.

It should also be borne in mind that the condition of roads, most of which were gravel, would quickly change in the 18th and 19th centuries. They were degraded as much by weather as by negligent drivers and their overloaded wagons, and also by nearby inhabitants who littered them with refuse. Especially great damage was caused by owners of fields adjacent to roads who often turned their ploughs in the middle of roads and soil them with all kinds of pollutants. Maria Theresa addressed this issue by adopting a series of ordinances and acts that stipulated how roads should be maintained and protected as well as how drivers and travellers should conduct themselves on the road, and determined the obligations and rights of the population living alongside imperial roads. Maria Theresa's legislation was further extended by Emperor Joseph II.

Cart-drivers were, without a doubt, the most important road users. They needed good and especially safe roads that enabled them to reach their destinations in time. Cart-drivers also immensely benefited from roadside taverns which were set up for them and provided comfortable stables for horses and am-

ple sheds for carts. Not surprisingly, such taverns also required an appropriate number of hired hands.

Another important user of imperial roads in the 18th was mail, especially once it also took over passenger transport. Passenger carriages always had complete priority in road traffic and postilions never missed an opportunity to take full advantage of it. Mail masters usually reported on the conditions of specific road sections, much to the chagrin of road workers and road masters.

Road bandits were a major nuisance not only in Slovenian territory but entire Europe. In the 18th and 19th centuries, road robbery was no longer considered a »gentleman's offense« but an act punishable

by death. Even so, brigandry was quite common, especially in areas where cart-drivers had to slow down their horses and where one could quickly retreat into the nearby woods. These troubles ended in the mid-19th century, thanks to the introduction of armed gendarmerie on the one hand and the construction of railway on the other, which provided a much safer and faster mode of travelling. The advent of railway delivered a heavy blow to cart-drivers, who were in no position to compete with it. That period also witnessed the ruin of craftsmanship closely linked to transport and places that were too distant from the new means of transportation.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 94(497.472)"1713"
929.7(497.4)Podgrad pri Vremah)

Prejeto: 2. 10. 2015

Dragica Čeč

dr. zgodovine, docentka, Fakulteta za humanistične študije in Znanstveno-raziskovalno središče Univerze na Primorskem,
Titov trg 5, SI-6000 Koper
E-pošta: Dragica.Cec@zrs.upr.si

Upor podložnikov gospostva Švarcenek med tolminskim puntom

IZVLEČEK

Članek analizira uporniško dogajanje leta 1713 na območju gospostva Švarcenek (sedež zemljiškega gospostva v bližini Podgrada pri Vremah), razbito zemljiško gospostvo z vasmami na Krasu do Sežane in Povirja, v Vremški dolini in Brkinih. Z metodološko kritičnim pristopom analizira nekaj konceptov zaslišanj švarceneskih podložnikov različnih starostnih skupin, ki so imeli v vaški skupnosti različne poklicne in družbene vloge. Njihova zaslišanja so primerjana s prvimi uradnimi poročili, ki so jih o dogodkih v tem mejnem gospostvu napisali najpomembnejši uradniki dveh dežel – Kranjske in Goriske – ter vplivnega mesta Trst.

KLJUČNE BESEDE

mentalitete, plemstvo, podložniki, upor, gospostvo Švarcenek, sodni protokoli, 1713

ABSTRACT

SERF REBELLION IN THE ŠVARCENEK SEIGNIORY DURING THE TOLMIN PEASANT REVOLT

The article analyses a rebellion that took place in 1713 in the territorially discontinued Švarcenek seignior (with its seat near Podgrad pri Vremah) that encompassed villages scattered across the Karst to Sežana and Povirje, Vremška dolina and Brkini. Using the critical methodological approach it analyses some concepts of interrogating serfs of different age groups who played various vocational and social roles in the village community. These interrogations were compared to the first official reports on the developments in this border seignior that were drawn up by the most important officials of two provinces—Carniola and Gorizia—and the influential city of Trieste.

KEY WORDS

mentalities, nobility, serfs, revolt, Švarcenek seignior, court protocols, 1713

Uvod

Rekonstrukcija dogodkov v gospostvu Švarcenek,¹ o katerem historiografija ni vedela veliko, bo izvedena na podlagi v konceptih ohranjenih zapisnikov, ki zaradi te svoje lastnosti bistveno otežujejo njihovo transkripcijo in interpretacijo, a vendarle omogočajo številne metodološke novosti pri preučevanju uporov. Doslej je šlo pri uporih predvsem za pogled z zornega kota plemstva. S širjenjem kulture pisanja zlasti med višjimi družbenimi sloji ti puščajo številna pričevanja o uporih ter s tem specifično in tipizirano podobo uporov. Te podobe so mnogokrat skrite pod krinko uradnih poročil. Tudi zgodovinsko vedenje o uporih v švarceneškem gospostvu se je oblikovalo s perspektive zemljiških gospodov.

Cesar Karel VI.

Bistveni del prispevka temelji na analizi konceptov sodnih protokolov zaslišanj švarceneških upornikov, ki jih je tako kot za druge upornike odredila komisija, ki jo je imenoval cesar kot deželni knez. Sodni protokoli so svojevrsten vir, v katerem so preiskovalci iskali točno določene podatke in informacije, četudi so zaslišanja do določene mere tipizirana po določenih procesnega prava, kar še posebej velja za sojenja v primerih uporov. Upor leta 1713 je bil zatrt na tipičen način. Vladar kot deželni knez na Goriškem je potem, ko je od različnih organov prejel precej strašljivih poročil o širjenju upora po deželi, dovolil vojaško intervencijo za zatrtje upora.² Istočasno pa je imenoval tudi posebno preiskovalno komisijo, ki so jo sestavljali uradniki notranjeavstrijske vlade in vplivno plemstvo, ki je nosilo tudi goriške naslove. Četudi je moral cesar kot deželni knez potrditi kazni, izrečene upornikom, je komisiji že pred izročitvijo poročila dovolil izrek smrtne kazni vodilnim upornikom. Iskanje vodilnih upornikov se je začelo že precej zgodaj, a so jih kljub temu s tiralicami iskali več mesecev.³

Zaslišanja, še posebej pa njihovi koncepti, so metodološko precej zadržan vir. Ob procesnopравни okoliščini, da so preiskovalni procesi potekali na podlagi vnaprej pripravljenih vprašanj, sestavljenih na podlagi dokaznega gradiva t. i. *corpus delicti*, je ob izgubi teh vprašanj rekonstrukcija dogodkov ob določenih okoliščinah nemogoča. Tako je tudi v primeru analiziranega vira. V kazenskih procesih proti upornikom iz leta 1713 gre za zgolj fragmentarno ohranjene zapisnike. Poleg tega gre za gradivo kazenskih preiskovalnih procesov, ki so imeli izrazito politično konotacijo in v katerih so izpraševalci dokazovali, kako so lahko sodniki človeka med sojenjem popolnoma razosebili in ga spremenili v sredstvo generalne prevencije. Delinkvent je tako postal simbolični objekt, ki ga je oblast kaznovala, da bi ljudi odvnila od podobnega ravnanja.⁴

Sodniki v času zaslišanj prek *corpura delicti* poznajo določene okoliščine upora, ki narekujejo njihova vprašanja upornikom. Tako mnogi uporniki trdijo, da v času upora niso bili na določenih krajih. Matiju Gombaču (Gomboz) iz Hrušice, ki je veljal za enega od vodij upora v gospostvu Švarcenek, pa je bilo celo zastavljenih več vprašanj, povezanih s spornimi praksami podložnikov. Spraševali so ga o zborovanjih v Povirju, Kačičah in Hrušici, teh vprašanj pa drugim preiskovancem na tako jasn način niso zastavili. Četudi naj bi bil med tistimi odposlanci gospostva Švarcenek, ki so se udeležili uporniškega dogodka v

¹ Slovenjenje imena z besedo »Završnik«, ki ga je uvedel S. Rutar in ga utemeljil z njegovo knjižno rabo, ne prepriča (Rutar, *Završniška gosposčina*, str. 217). V konceptih zapisnikov, ki vsebujejo enkrat italijanske ali nemške, drugič pa slovenske oblike osebnih in krajevnih imen, se tako pojavlja npr. za Lovkev izraz »(iz) Lokve« in »Corniale«, za Švarcenek pa »Schwarzenegg« in »Suarcenek«.

² Splošni pregled upora najdemo pri Marušiču, *Veliki tolminski punt*. O splošnih razmerah v začetku 18. stoletja, poteku upora in odnosu do kmetov pa je treba podatke dopolniti s članki v zborniku Čeč et al., *Tolminski punt*, 2014.

³ Gl. Čeč, *Prostori upora*.

⁴ Scheutz, *Frühneuzeitliche Gerichtsakten*, str. 99–135; Scheutz, *Individualisierungsprozesse*, str. 39–59.

Štanjelu,⁵ se je izmikal, češ da ni bil na prvem zboru v Povirju.⁶ Ob številnih strategijah in taktikah izmikanja zaslišanih posameznikov, ki jih razkriva preiskovalni proces proti Mitji Gombaču, pa sodni zapisniki vendarle omogočijo vpogled v upornika in upor. Gre torej za pogled tistega, za katerega se v stroki rado zapiše, da zaradi nepismenosti pripada molčeči, če že ne anonimni množici. Glede na vrstni red zaslišanih so bili švarceneški podložniki med prvimi zaprtimi uporniki v goriških ječah, kar je zaradi smeri premikanja krajišniške vojske, ki je po Krasu zapirala upornike in jih nato ob vojaškem premiku v Gorico izročila v ječe na goriški utrdbi, pričakovano. Glede na izjave nekaterih podložnikov gospostva Švarcenek je pri zapiranju podložnikov tega gospostva aktivno vlogo odigral tudi goriški stanovski komisar, ki je spremljal krajišnike, Karel baron Neuhaus. Med podložniki, ki so spadali pod jurisdikcijo deželskega sodišča Švarcenek, so bili namreč tudi nekateri njegovi podložniki. V goriških ječah je bilo zaradi teh okoliščin pred prihodom preiskovalne komisije zaprtih veliko več upornikov s Krasa kot iz tolminskega gospostva, kjer se je upor začel. Tako so tudi ob pritožbi proti gospodu zaradi višanja dajatev predlagali, da se lahko vrnejo domov (domnevno, ker so bili zaprti), in sicer tako, da v ječah ostane šest moških, ki bi počakali na odločitev.⁷

Zdi pa se, da je premike vojske vsaj nekaj časa spremljal tudi eden od sinov Ferdinanda Petazzija, najverjetneje Nikolaj, ki bi lahko bil v Rihemberku v času, ko je bilo tam nastanjeno poveljstvo vojske. Poveljnik skupne krajišniške vojske Ernst Kullmayer (tudi Kullmer) je namreč v poročilu o kaznovanju vojakov pod njegovim poveljstvom, ki so plenili v Rihemberku, zapisal, da je na smrt obsojene vojake pomilostil svet plemičev, v katerem je bil tudi grof Petazzi.⁸ Z enim od lastnikov gospostva Rihemberk, Ivanom Francem Lanthierijem, je bila ne nazadnje poročena tudi Ferdinandova hči Marijana Petazzi (roj. 1685). Ker druga poročila o groznjah upornikov večkrat govorijo o »ostarelem« grofu Petazziju, ki je moral pri sedemdesetih letih bežati po kopnem in morju, kar naj bi pri prejemnikih sporočila spodbudilo sočutje, je malo verjetno, da bi bil Ferdinand tisti, ki je sodeloval kot nadzornik pri premikih vojske. Veliko verjetneje je bil to njegov sin Nikolaj, edini od sinov, ki se kot mladi gospod omenja v sodnih protokolih, zlasti v dokumentih svoje poročne priče Martina Strassolda. Nikolaj sicer nikoli ni postal lastnik gospostva Švarcenek, ker je umrl pred svojim očetom.

Ferdinand Petazzi je preiskovalno komisijo med prvimi prosil, naj njegove uporne podložnike zasli-

ši in kaznuje, da bi se v prihodnje izognili takšnim uporom.⁹ Kot zemljiški gospod je v prošnji, ki jo je naslovil na komisijo, menil, da lahko kaznovanje deluje splošno preventivno in reši njegove stare spore s podložniki. Prav zato je deželnega komisarja Karla barona Neuhaus, ki je spremljal krajišniško vojsko, verjetno vsaj ponekod spremljal tudi kateri od Petazzijev.

Prav zaslišanja podložnikov švarceneškega gospostva dokazujejo, da uradna poročila pogosto ne presežejo povzemanja nepreverjenih govoric oziroma kolektivnih strahov, saj o dogodkih na podlagi govoric poročajo posamezniki na zelo različnih položajih. Včasih so določene novice zapisane tudi taktično in s prikritimi nameni. Prav v primeru zemljiškega gospostva in deželskega sodišča Švarcenek se pokaže, da so bili njegovi lastniki Petazziji politično povezani z vsemi glavnimi akterji na Goriškem, ki so sodelovali pri preiskavi upora. O nezadovoljstvu švarceneških podložnikov zaradi novih davkov je najprej poročal goriški fiskal Francesco Romani, ki je na upornike naletel, ko se je vračal z Reke, kamor je verjetno še pred prvim valom upiranja na Goriškem odšel po službeni dolžnosti.¹⁰ O dogajanju na Goriškem nadrejenim oblastem v Gradcu namreč prej ni poročal. Fiskal je v poročilu dvoru celo zagotavljal, da je želel upornike švarceneškega gospostva pomiriti, jih opozoril na uporabo primernih sredstev za naslavljanje pritožb ter jim razložil, da je tak način reševanja sporov kazniv. Natančen opis njegovega ravnanja z uporniki je nadrejenim sporočal, da je ravnal tako, kot so od podložnikov s posebnimi cesarskimi patenti zahtevali ob začetku posameznih večjih uporov.¹¹ A hkrati je širil tudi novice, da je med podložniki razširjeno sovraštvo do Jakoba Bandla in vseh drugih pobiralcev davkov ter da se želi tudi ta del grofije povezati s pobudniki upora – tolminskimi podložniki.¹² Podložniki gospostva Švarcenek med zaslišanji tega seveda niso potrdili.

Prav Francesco Romani kot zastopnik deželnega kneza v deželi je kot sodnik v preiskovalnih procesih pomembno vlogo igral tudi pri zaslišanjih upornikov. S Ferdinandom Petazzijem je bil celo sorodstveno povezan, saj je bila Ferdinandova žena Uršula leta 1707 krstna botra hčerki Francesca Romanija.¹³ Takšno, t. i. »duhovno« sorodstvo je bilo v novem veku izredno pomembno. Do določene mere je tako glavni izpraševalec zagotovo podpiral interese Petazzijev, ti pa so bili za to, da se podložnike kaznuje.

Ker gre za obvladljivo okolje, za katerega je bilo opravljenih dovolj študij, lahko rekonstruiramo še druge politične povezave Ferdinanda Petazzija, ki je kljub temu, da je bil predstavnik starega tržaškega

⁵ Historiografija je zgolj potrdila, da se je upor razširil tudi v Štanjel (Grafenauer, *Veliki*, str. 87).

⁶ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 7. 9. 1713.

⁷ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, s. d.

⁸ Čeč, *Prostori upora*, str. 92.

⁹ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, s. d.

¹⁰ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 19, 29. 4. 1713.

¹¹ Čeč, *Prostori upora*, str. 84.

¹² ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 19, 29. 4. 1713.

¹³ Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 98.

plemstva, tako kot njegov oče sklepal številna politična zaveznitva na Goriškem. V Gorici se je odvijalo tudi nekaj pomembnih življenjskih ritualov obeh članov rodbine Petazzi. Tam je bilo krščenih več Ferdinandovih otrok (med njimi ni bilo Nikolaja, ki je bil krščen in pozneje tudi pokopan v Trstu). Zagotovo je k temu botrovala tudi okoliščina, da sta tako Ferdinand kot njegov sin Nikolaj živela v Gorici in bila v tesnih stikih z vplivnim goriškim plemstvom, začeniši z nekdanjim deželnim glavarjem, pa tudi s Karlom Neuhausom, ki je kot goriški deželni komisar spremljal premike krajišniške vojske po celotni Goriški. V Gornjem Povirju je tako prav Neuhaus dosegel, da je vojska odpeljala tudi Petazzijevega podložnika, domačina Ivana Cefuto, starega že 81 let.¹⁴

Rodbinske povezave članov družine Petazzi so postale strateške in načrtne zlasti po Ferdinandovi poroki z Uršulo Orzon. Petazziji so se prek botrstev ali s porokami in krsti svojih otrok povezali z najvplivnejšim goriškim plemstvom. Ferdinand je bil celo edini boter eni od hčera (v času upora že nekdanjega) goriškega deželnega glavarja Jakoba Antona Coroninija.¹⁵ Poročna priča Nikolaja, ki se je poročil le nekaj mesecev pred uporom (februarja 1713), pa je bil Martin Strassoldo,¹⁶ prav tisti, ki je maja 1713 prvi uradno poročal o dogodkih v gospostvu Švarcenek, o vseh »nesramnostih«, ki so jih uporni podložniki povzročili družini Petazzi, in o begu članov družine v Trst. Tam je Strassoldo pribežnike po lastnem zatrjevanju zavaroval v tržaški utrdbi, ki je bila pod njegovim poveljstvom. Sicer je imela rodbina Petazzi na griču Montebello večjo vilo.¹⁷ Med francoskim bombardiranjem Trsta med špansko nasledstveno vojno je bilo zadeto tudi njihovo skladišče soli, zaradi česar so utrpeli večjo gospodarsko škodo.¹⁸ Koliko te trditve držijo, ostaja neodgovorjeno, prav tako pa tudi, koliko nepremičnin je imela ta veja družine Petazzi v Trstu.

Na dogodke v gospostvih Devin, Švarcenek, Socerb in Novi grad (Podgrad) so s strahom gledale tudi tržaške oblasti, ki so večkrat opozorile, da se upor nevarno bliža mestu. Kako velik je bil strah, priča tudi zahteva graških oblasti, da tržaška oblast v nobenem primeru ne sme zapustiti mesta. Ta strah je izkoristil Anton Rossetti, brat desetinskega gospoda v nekaterih švarceneških vaseh, ki je dosegel, da so kranjska stanovska gravamina iz maja 1713 v končni verziji opozorila tako na problematiko dolge deželne meje z upornima gospostvoma – švarceneškim in rihemberškim – kot tudi na zahtevo upornikov, s katero so prisilili, da sta najprej Ferdinand Petazzi, za njim pa Rossetti obljubila, da bosta ostala pri starem urbar-

ju.¹⁹ Podoben strah se je širil med tržaškimi oblastmi, saj so tudi te mejile na gospostvo in uporne vaške skupnosti. Kot kaže pritožba Lokve in Sežane pred cesarskimi komisarji, so se z mestom Trst prvdali zaradi pravice obeh skupnosti do koriščenja srenjske zemlje oziroma dveh pravic – pravice do lesa (*ius ligandi*) in paše (*ius pascendi*).²⁰

Uradnim poročilom plemstva se v tolminskem uporu pridružijo poročila ovaduhov, posameznikov, ki so bili po svojem družbenem položaju bližje upornikom. Ta poročila so pogosto zapisana v obliki zaslišanj. Ni jasno, ali je bila pri zaslišanjih ovaduhov uporabljena zaprisega, ki bi v kulturi, kjer je imela prisega pomemben religiozni učinek, potrdila njihovo resničnost. Prav tolminski punt je pokazal, kako pomembni so bili ovaduhi, ki so v imenu zemljiških gospodov odšli do uporniških skupin oziroma njihovih domnevnih voditeljev. V švarceneškem delu upora takšnih ovaduhov sicer ni bilo, saj je o nezadovoljstvu z novimi davki poročal zelo vplivni Francesco Romani.²¹ Prav zato lahko primerjava informacij, ki so k najpomembnejšim predstavnikom dežele prihajale iz oddaljenih delov dežele, z zaslišanji podložnikov poda zanimive metodološke zaključke. Predstavniki deželne oblasti, zlasti deželni upravnik Ludvik Adam Strassoldo, so bili s strani tržaških oblasti obveščeni, da so kmetje vdrli v grad Švarcenek ter grozili lastniku in gospodarju, grofu Ferdinandu Petazziju, še posebej pa njegovemu sinu Nikolaju. Slednjemu so celo zagrozili, da ga bodo vrgli skozi grajsko okno. Že grožnja, ki je bila tako simbolično podobna politični grožnji, simbolni grožnji ogrožanja družbene hierarhije ob začetku tridesetletne vojne, je bila pomenljiva in zagotovo odraža spretno retoriko izobraženega pisca. O teh grožnjah so povprašali nekatere od vodilnih upornikov – ne sicer najbolj izpostavljenega vodje upornikov Ivana Muhe, pač pa npr. Matijo Gombača. Ta je izpraševalcu zatrdil, da je »gospod« urbar izročil prostovoljno in ne pod pritiskom podložnikov. Prav »gospod« naj bi jim tudi svetoval, naj dajo urbar prepisati in naj ga odnesejo v Gorico. Prav tako ni znal odgovoriti na vprašanje, zakaj meni, da je moral gospod zbežati iz grajskega poslopja.²² Francesco Romani, ki je bil hkrati sodnik (izpraševalec) v sodnih procesih, je nadrejenim organom poročal, da je moral ostareli sedemdesetletni grof Ferdinand Petazzi s svojo družino po morju in kopnem zbežati v Trst.²³ Poročila, ki vsebujejo grožnje z defenestra-

¹⁴ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 6. 9. 1713.

¹⁵ Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 97.

¹⁶ Oče pa je bil boter Martinovim otrokom (Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 341, 95).

¹⁷ Sapač, *Grajske stavbe*, str. 198.

¹⁸ Cova, *La signoria*, str. 57; Löwenthal, *Geschichte*, str. 127–128.

¹⁹ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 19, 15. 5. 1713; *Kmečki*, str. 179 (v tem poročilu, datiranem 10. 5. 1713, sicer govorijo »o podložnikih barona Rossettija«, v drugem pa zapis popravijo v desetinskega gospoda). Omenjeni zapis potrjuje Vilfanovo trditev, da desetinski gospod kmetije ni bil nujno tudi njen zemljiški gospod in narobe (Vilfan, *Poljedstvo*, str. 391).

²⁰ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, s. d.

²¹ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 19, 29. 4. 1713.

²² ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 7. 9. 1713.

²³ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 19, 15. 5. 1713.

cijo, pa niso edina, ki so jih goriške oblasti dobile. Govorice o dogajanju v gospostvu Švarcenek so med goriško plemstvo prihajale od vsepovsod: od tržaških mestnih oblasti in goriških deželnih oblasti, skratka od vseh, ki so v tem pomembnem mestu in deželi, ki je z ene strani neposredno mejila nanj, kaj pomenili.

Upor v gospostvu Švarcenek

O upor v gospostvu Švarcenek je bilo v historiografiji malo znanega; najpogostejše napake – tako v znanstveni kot strokovni literaturi – se pojavljajo pri lastnikih gospostva (omenja se npr. Ludvik Petazzi) in prevelikem pomenu upora za opustitev gradu.²⁴ Napake so se pojavljale zlasti zaradi redkih arhivskih virov, ki so bili poznani za ta del upora leta 1713. Nepoznani so namreč ostali koncepti zaslišanj upornikov iz tega gospostva. Šele iz zaslišanj številnih podložnikov je danes mogoče dodatno rekonstruirati del dogodkov iz časa splošnih nemirov v goriški grofiji leta 1713. Za razliko od dosedanjega vedenja o upor u se je izkazalo, da so se nemiri v tem delu grofije začeli veliko prej, kot se je sprva domnevalo. Zapis v matični knjigi kaplanije Lokev iz 8. aprila 1713 opozarja, da se je uporniško gibanje po grofiji razširilo precej hitreje, kot je zgolj na podlagi uradnih poročil doslej domnevala historiografija.²⁵ Z določeno metodološko zadržanostjo je vendarle treba korigirati faze širjenja upora po deželi. Nezadovoljstvo z novimi davki in njihovimi pobiralci se je po celotni deželi razširilo že v prvem valu upiranja, ki se je začel 27. marca 1713. Zapis tudi dokazuje, da so za širjenje nezadovoljstva in opogumljanje k upiranju vsi krivili tolminske podložnike. Posebej intenzivna so poročila o upor v gospostvu Švarcenek postala šele potem, ko so tudi podložniki tega gospostva v začetku maja od grofa Petazzija izsilili urbar in preveč plačane dajatve (tudi nove naklade) ter pisno zavezo, da se vrne k starem dajatvam.²⁶ Datum, ki uvaja zapis v matični knjigi o prihodu upornih sosesk v Lokev in hišo Ivana Muhe, lahko pomeni začetek nemirov v tem gospostvu, četudi je bil zapis zagotovo narejen po koncu upora. Kratek zapis v matični knjigi namreč povzema majske dogodke v gospostvu in opisuje dosežke upornikov: pridobitev urbarja in preveč plačanih mitnin. Zapis je vrinjen med dva prazna lista kr-

stne knjige župnije Lokev med zapise krstov v marcu. Da se je ključni del upora zgodil šele v začetku maja, kot so poročali meddeželnim in dvornim organom, potrjujejo tudi dogodki in okoliščine, ki jih opisujejo zaslišani rihemberški in švarceneški podložniki. V enem od zaslišanj Matije Gombača je namreč nedvoumno potrjena povezava med rihemberškim in švarceneškim uporom. Gombač je inkriminiral enega od Kjudrov (verjetno Mihaela) iz Kazelj, ki naj bi zbranim podložnikom dejal, naj odidejo na grad tako kot Rihemberčani. Kjuder naj bi zbrane tudi napeljeval k dejanjem, ki so mu jih svetovali v Rihemberku: npr. da od gospoda zahtevajo urbar. Ker vemo, da so podložniki gospostva Rihemberk na gradu urbar zahtevali šele po jurjevem sejmu v Komnu (24. 4.), in sicer dan pozneje, na dan sv. Marka (25. 4.), in šele nato odšli v Gorico (26. 4.), je treba čas upora pri gradu Švarcenek iskati po tem datumu. Nedovoljeni protesti podložnikov gospostva Švarcenek na sedežu gospostva se zagotovo niso zgodili 11. maja, kot se je predvidevalo v historiografiji, ampak najverjetneje 8. maja, dan po dogodkih v Devinu, kjer so se sicer kmetje pred gradom prvič zbrali že 6. maja, a se je glavnina dogodkov, vključno s smrtjo vsaj štirih podložnikov, zgodila dan kasneje.²⁷

Ključni element pri nadaljevanju upiranja v gospostvu Švarcenek je bil prihod sla goriških oblasti. Ker je sel po ukazu zemljiškega gospoda več dni potoval z uporniki, je treba datum upora postaviti med 8. in 9. majem 1713. Tržaška poročila sicer trdijo, da se je upor zgodil 8. maja.²⁸ Uporniki so se pri gradu zadrževali dva dni.²⁹ O dogodkih v gospostvu Švarcenek in pristanku grofa Ferdinanda Petazzija na njihove zahteve so namreč že 10. maja poročali kranjski deželni stanovi, kar pomeni, da se je moral zgoditi prej.

O lastnikih Švarcenea

Z novoodkritimi viri lahko popravimo in dopolnimo dosedanje navedbe glede lastnikov Švarcenea v času upora. Kot že omenjeno, se kot glavna akterja družine Petazzi med uporom pojavljata Ferdinand Petazzi in njegov sin Nikolaj. Tudi Francesco Romani oziroma pisarji so v sicer netipska zaslišanja nekaterih podložnikov gospostva Švarcenek nedvoumno zapisali, da gre za podložnike švarceneškega gospoda Ferdinanda Petazzija.³⁰ Enako je v svojo prošnjo za izpust iz zopora zapisal tudi Lovrenc Vran iz Kazelj, ki je zatrdil, da je bil zvest podložnik Ferdinanda Petazzija,³¹ kar več kot potrjuje Ferdinandovo lastništvo gospostva. Ker je sin Nikolaj umrl pred svojim očetom, v historiografiji še ni popolnoma razjasnjeno, ali je (kot trdi Jenner in po njem povzema Čova) po

²⁴ V slednji zlasti na podlagi pogosto citiranega rokopisa, ki je zbiral zgodovinske zapiske o tem območju, objavljene v različnih publikacijah. Prim.: Sapač, *Grajske stavbe*, str. 174–175 in Kjuder, *Zgodovinski mozaik*.

²⁵ Uradna poročila o upor v tem zemljiškem gospostvu in hkrati deželskem sodišču so nastala šele konec aprila (29. 4. 1713). A vendarle se je Francesco Romani v Gorico vrnil pred 21. aprilom, kar pomeni, da je poročal o nezadovoljstvu, ki je bilo razširjeno v gospostvu Švarcenek že pred dogodki v Rihemberku 24. in 25. aprila 1713.

²⁶ Ko se drugič pojavi s prošnjo pred komisijo, prosi za povrnitev škode in preklic pisne obveze, ki jo je dal med uporom (ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, s. d. 103).

²⁷ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 19, 14. 5. 1713.

²⁸ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 19, 14. 5. 1713.

²⁹ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 8. 9. 1713.

³⁰ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 1. 9. 1713.

³¹ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, s. d.

Ferdinandovi smrti leta 1722 gospostvo res prevzela mlajša veja Petazzijev, konkretno Benvenut VIII., sin Adelma Antona. Cova nadalje trdi, da je bil Benvenut v času prevzema gospostva še mladoleten (v 23. letu starosti) in je zato z gospostvom kot skrbnik (sicer slabo) upravljal neki Terzi. V te Covove navedbe dvom vnaša gradivo švarceneškega gospostva, nastalo ob uporu leta 1713, v katerem se poleg Ferdinanda Petazzija omenjata tudi njegova sinova Nikolaj in Anton, pri čemer gre pri slednjem skoraj zagotovo za Antona Alojza. V nekem dokumentu se namreč pojavlja tudi ime grofa Antona Petazzija, ki ga kot svojega gospoda omenja eden od zaslišanih podložnikov Anton Pičulin.³² Cova je prezrl tudi podatek, da je bil Ferdinandov sin Anton Alojz poročen z baronico Terzi. Anton Alojz je bil v času smrti svojega očeta že polnoleten. V tem segmentu se podatki ne ujemajo s starejšo literaturo, ki jo povzema Cova.³³ Prav tako Cova ne problematizira lastništva gospostva v nadaljnjih desetletjih 18. stoletja, in to kljub številnim dokumentom, ki jih o gospostvu navaja v svojem delu in v katerih se v zadevah gospostva Švarcenek pojavljajo imena Antona (najverjetneje Antona Alojza) in njegovih naslednikov.

Domnevo, da je bilo švarceneško gospostvo v rokah starejše veje rodbine Petazzi še večino 18. stoletja, potrjuje še več podatkov. Leta 1756 se npr. v sporu zaradi mitnice v Lokvi omenja (Janez) Ferdinand,³⁴ sin Antona Alojza. Nadalje se v drugi polovici 18. stoletja med člani goriške kmetijske družbe (ustanovljene 1765) pojavlja Ferdinand Petazzi, in sicer kot tisti, ki je zadolžen za napredek kmetijstva v gospostvu Švarcenek.³⁵ Tudi Ferdinand je bil sin Antona Alojza, o čemer pišejo številni avtorji in ne nazadnje tudi Cova, ki Ferdinanda kot sina Antona Alojza omenja v nekem sporu.³⁶ Skoraj zagotovo pa švarceneškega gospostva (kot je veljalo do sedaj) ni prevzel Adelmo Anton, glavar Reke, Trsata in Bakra (1725–1733), ki je za kupnino od Novega grada/Podgrada po dogovoru z dvorno komoro postal lastnik gospostva Ribnik (ki je bilo zaseženo v zrinsko-frankopanski zaroti). Dodaten dokaz za to trditev je tudi v tem, da se Adelmo Anton praviloma vedno naslavlja z imenom Adelmo in ne Anton.³⁷

Na podlagi novih dejstev lahko torej z veliko gotovostjo zaključimo, da je v začetku 18. stoletja zaradi sporov v družini Petazzi, ki jih je povzročila

še živeča zadnja žena Benvenuta VI. Maksimiljana, med (pol)brati prišlo do delitve gospostev – Julij je dobil Socerb (do leta 1702), Adelmo Anton Novi grad oziroma Podgrad (do prodaje 1703) in Ferdinand Švarcenek (do smrti 1722).³⁸ Ferdinandu sta na Švarceneku sledila najprej sin Anton Alojz in nato vnuk Ferdinand, ki je leta 1767 umrl pri 44 letih. Po njegovi smrti je gospostvo verjetno prevzel sin Benvenut IX. (do 1784 ali 1786).³⁹ Ta je bil zadnji moški predstavnik starejše linije, zato je po njegovi smrti gospostvo zagotovo prešlo na mlajšo linijo rodbine Petazzi, na Adelma (sina Benvenuta VIII. oz. vnuka Adelma Antona), ki je bil rojen v Novem mestu. To dodatno potrjuje, da so bili vse do leta 1784 ali 1786 lastniki gospostva Švarcenek potomci starejše linije.⁴⁰

Upor se nadaljuje

Vzrokov, zakaj so se kmetje gospostva Švarcenek odločili za odhod proti sedežu zemljiškega gospostva, je bilo več. Rodbina je bila v finančnih škripcih že v začetku 18. stoletja, saj ni plačevala davkov. Ferdinand Petazzi je sicer dosegel, da zaradi neplačanih dolgov ni prišlo do izvršbe. Najpomembnejši je bil zagotovo stari spor zaradi povišane dajatve za tlako, zaradi česar je bilo švarceneško gospostvo v sodnem sporu s podložniki. Iskanje dodatnih prihodkov oziroma večanje zemljiške rente je bilo zagotovo odraz zaostrenih družinskih finančnih razmer. Leta 1713 naj bi sporno dajatev pobirali že deveto leto. Zaradi tega spora so, kot je izjavil podložnik Luka Pirjevec, hišni gospodarji skupaj zapravili že 700 ducatov, kar je bilo po oceni enega od podložnikov protivrednost več kot treh osmih kmetije.⁴¹ Kot je mogoče razbrati iz ključnih podatkov, je rodbina Petazzi vodila svojevrstno politiko pridobivanja fevdalne rente. Del spora zaradi tlake je bil očitno povezan s politiko družine Petazzi, saj se v vaseh, ki so sodile pod švarceneško gospostvo, kot desetinski gospodje pojavljajo tudi drugi plemiči. Včasih so tako eni kot drugi od podložnikov zahtevali določene dajatve. Z dogodki na sicer goriškem zemljiškem gospostvu je bil namreč povezan tudi desetinski gospod Bernard Rossetti, ki je imel v Lokvi težave s pobiranjem desetine od svojih podložnikov. Pritožba kranjskih stanov (10. maja), ki povzema njegove posredovane informacije, vzroke upiranja pripisuje prav pristanku Ferdinanda Petazzija na zahteve upornikov, da se povrnejo k staremu urbarju.⁴² Do-

³² ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, s. d.

³³ Cova, *La signoria*, str. 57.

³⁴ Prav tam, str. 204.

³⁵ *Soča*, št. 36, 4. 9. 1885, Zanimivosti iz zgodovine c. k. Kmetijskega društva v Gorici.

³⁶ Cova, *La signoria*, str. 204, 240; Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*; Witting, *Beiträge*, str. 138.

³⁷ Kot kaže genealogija družine, naj bi Benvenut IX. umrl leta 1784, Cova pa navaja, da je Benvenut (brez podatka, kateri) umrl leta 1786 (Cova, *La signoria*, str. 58–59). Bolj verjetno je šlo za Benvenuta IX., sina Janeza Ferdinanda in vnuka Antona Alojza Petazzija (Witting, *Beiträge*, str. 137).

³⁸ Tega je dobil v zameno za del kupnine od prodaje gospostva Podgrad dvorni komori. Prodano je bilo 26. marca 1703, gospostvo pa je Ogrska zaplenila zaradi sodelovanja v zrinsko-frankopanski zaroti. Gospostvo Socerb je bilo prodano leta 1702 (Cova, *La Signoria*, str. 57–59).

³⁹ Leto 1786 Cova po starejših avtorjih navaja kot leto smrti predzadnjega švarceneškega gospoda (Cova, *La signoria*, str. 59).

⁴⁰ Witting, *Beiträge*, str. 138–139.

⁴¹ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 7. 9. 1713.

⁴² *Veliki*, str. 179.

datno potrditev protestov kranjskih stanov pomeni pritožba Bernarda Rossettija pred preiskovalno komisijo proti svojemu pobiralcu desetine. Obtoževal ga je, da je žito pustil ležati na polju, in pritožbo pospremil z zahtevo, naj komisija ukaže takoj pospraviti žitno desetino. Čez nekaj časa je sledila še pritožba soseske in vasi Lokev, ki se je pobiranju desetine izmaknila z opravičilom, da zaradi drugega dela desetine ne more pobrati; dodala je tudi prošnjo, naj jo Rossetti pobere tako kot leta pred tem.⁴³

Temu že dlje časa trajajočemu sporu pa se je pridružilo uporniško gibanje leta 1713. Tudi švarceneški podložniki, posebej pa nekateri vaščani Lokve, so se pritoževali predvsem zaradi novih davkov na vino in meso.⁴⁴ O tem nezadovoljstvu jih sodnik ni posebej spraševal.

A po prvem valu upiranja in nasilnih dejanj ob koncu marca in v začetku aprila so se med podložniki razširile tudi druge novice. Tako je npr. veljalo prepričanje, da so tolminski podložniki dosegli tisto, kar so zahtevali, in da so bili odpravljeni davki, to pa je pomenilo dodaten povod za proteste v drugih delih dežele. Temu prepričanju je pritrjevala tudi govorica, ki se je razširila po kraškem delu goriške grofije, da je deželni upravnik izdal dekret, s katerim je dal na znanje, da so odpravljeni vsi davki. To je pred pisarjem preiskovalne komisije v Gorici zatrjeval Jurij Vadnjal (Badgnau),⁴⁵ ko se je pritožil proti Ivanu Muhi, ker mu je kljub temu pobral davek na vino. Takšna informacija je bila namreč po zagotavljanju deželnih oblasti povod za upiranje v gospostvu Rihemberk. Deželne oblasti so tudi menile, da je proteste rihemberških podložnikov konec aprila povzročil rihemberški duhovnik, ki je napačno interpretiral patent deželnega upravitelja o pomiritvi podložnikov – po njegovi razlagi so bili namreč novi davki odpravljeni.⁴⁶ Ko je rihemberške podložnike v Gorici konec aprila sprejel deželni upravnik, je bila ena od zahtev upornikov prav izročitev patenta, ki bi ga uporabili kot dokaz, da jim ni treba plačevati davkov.

Ne nazadnje so prav zaradi stika z rihemberškimi podložniki tudi švarceneški podložniki želeli oditi

v Gorico. Poznali so neprimerno ravnanje oblasti z rihemberškimi podložniki. Med zaslišanji so švarceneški podložniki priznali, da so bili nekateri izmed njih v Rihemberku in Štanjelu.⁴⁷ Njihova imena je naštel Jure Krebelj. Šlo je za glavne upornike iz švarceneškega gospostva: župana iz Kačič Ivana Svetino, Mihaela Kjudra, Matijo Gombača (Gomboca) iz Hrušice in župana Sežane Jurija Benclja. O tistih, ki so odšli v Štanjel, pa je nekaj vedel tudi Štefan Race iz Rodika.⁴⁸

Svoj delež k načinu upiranja so zagotovo prispevali tudi zemljiški gospodje na Krasu. Ko so na jurjevo, dan, ko je bil v Komnu sejem (24. 4.), podložniki razglabljali o sporih in protestih, verjetno pa tudi o dogodkih drugje po deželi, je padla odločitev, da aktivno pristopijo k reševanju problemov. Že isti dan so se zbrali rihemberški podložniki, ki so odšli do svojega zemljiškega gospoda. Sprejela sta jih predstavnika rodbine Lanthieri, duhovnik Livij⁴⁹ in Franc.⁵⁰ Na njihove zahteve, naj se vrnejo k staremu urbarju, sta gospoda odgovorila s prepričevanjem, naj počakajo, da Tolminci rešijo svoje zahteve. Prav takšna drža zemljiških gospodov je zagotovo botrovala temu, da so rihemberški podložniki že v naslednjih dneh (26. aprila) odšli v Gorico.⁵¹ Po navedbah Jakoba Švara, 58-letnega cerkvenega ključarja iz Komna (sicer podložnika grofa Kobenzla), naj bi izbrani predstavniki sosesk odšli v Gorico, da bi od deželnega upravnika Ludvika Adama Strassolda izvedeli, ali so bili res odpravljeni vsi davki.⁵² Kot je znano, so večino podložnikov mestne straže zadržale pred mestnimi vrati. Ker je k upravniku⁵³ prišla le delegacija zbranih podložnikov, kot so od njih zahtevali, tega ravnanja niso jemali kot uporniškega, četudi so se mestne in deželne oblasti ustrašile njihovega prihoda v Gorico. Jakob Švara iz Komna je na zaslišanju potrdil, da je deželni upravnik kmetom svetoval, naj napišejo prošnjo, ki jo bodo poslali na Dunaj (torej cesarju). Švara je na zaslišanju še poudaril, da nekateri člani kmečke delegacije, ki je odšla v Gorico, z odgovorom niso bili zadovoljni.⁵⁴ Nezadovoljni so bili zaradi feydnih sporov, ki so jih imeli z Lanthieriji. Jakob Švara kot lastnik komaj dvajsetine hube in predvsem kot podložnik grofa Kobenzla teh sporov z Lanthieriji, s katerimi sam ni imel nič, v zaslišanju ni omenil.⁵⁵

⁴³ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, s. d. Ker so bili desetinski predpisi v vseh dednih deželah precej podobni, navajam navodila iz Kranjskega (z Istro in Krasom) desetinskega reda iz leta 1551: desetinski podložniki morajo po žetvi pustiti težko in lahko žito 24 ur na tisti njivi, na kateri je bilo požeto. Žetev vsakega dne naj se zloži v kope po 60 snopov. Če njiva ni dovolj velika, da bi se kot desetina jemala vsaka deseta kopa, naj zlože razstavke (*beufel*) po 10 enakih snopov, da bi se kot desetina jemal vsak deseti snop z razstavka. Če desetinski gospod ali njegov zastopnik v 24 urah ne prevzame desetine, lahko kmet svoj pridelek odpelje, na njivi pa pusti deseto kopo, razstavko ali snop, toda ne najslabše, temveč kakor nanese štetje (Vilfan, *Poljedelstvo*, str. 399, 400).

⁴⁴ O tem poročata Francesco Romani in zapis v matični knjigi kaplanije Lokve. Za posredovanje zapisa se zahvaljujem Robertu Fondi.

⁴⁵ Sicer italijanski zapis priimka je sledil slovenskemu zapisu imena Jurij.

⁴⁶ Prim. Grafenauer, *Veliki*, str. 86.

⁴⁷ Danes Braniku.

⁴⁸ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 7. 9. 1713.

⁴⁹ V zgodnejših poročilih dvornim organom se kot duhovnika zmotno označuje Franca Lanthierija.

⁵⁰ Leta 1690 je grad pripadel sinovoma Janeza Petra Ignaca Lanthierija Karlu Antonu (1660–1717) in duhovniku Liviju Jožefu (1672–1738) (Sapač, *Grajske stavbe*, 11, str. 57). Karel Anton je bil poročen s Ferdinandovo hčerko Marijano (Sapač, *Grajske stavbe*, 11, str. 97).

⁵¹ Čeč, *Prostori upora*, str. 84. Novice, da uporniki prihajajo v Gorico, so se pri goriških oblasteh razširile že 26. aprila.

⁵² ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, s. d.

⁵³ Uporniki trdijo, da so odšli k (deželnemu) upravniku.

⁵⁴ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 30. 8. 1713.

⁵⁵ Čeč, *Prostori*, str. 84.

Podložniki so se po pogovoru z deželnim upravnikom brez ekscesov vrnili v Rihemberk.

Dodaten zagon protestom podložnikov naj bi po zatrjevanju Lanthierijev dali bolj izobraženi domačini, ki so bili v sporu z njimi in ki so nastopali kot svetovalci upornikom. V Rihemberku je bila takšna družina Palik (Palig, Palich, Palik, Paljk),⁵⁶ družina svobodnikov (*Freisassen*).⁵⁷ Pravno sporna in stanu neprimerna je bila aretacija vseh Palikov. Očeta in sinove Palik je po ukazu Lanthierijev skupaj z drugimi uporniki zaprla krajišniška vojska, četudi je šestdesetletni oče in svobodnik Mihael Palik zatrjeval, da z uporniki nima nič in da je bil v času upora doma. Lanthieriji pa so razširili govorce, da se je Mihael Palik sestajal s Francem Križmanom, enim od glavnih vodij upora v Rihemberku, njegov sin Janez Krstnik Palik pa da se je priključil zvezi. A očitno je bil Mihael že toliko vpliven, da ni samo protestiral, ampak zaradi neprimerne obnašanja tudi tožil Livija Lanthierija. Kako hud trn v peti so bili Lanthierijem ti vplivni svobodniki, priča prav dejstvo, da je dal Livij Lanthierij med prvimi uporniki zapreti tako očeta Mihaela kot sinova Andreja in Janeza Krstnika. V ječah na goriškem gradu, kamor so jih pripeljali krajišniki, so bili kar precej časa, saj so njihove prošnje za izpust iz zapore in plačilo kavcije pri komisiji zabeležene precej pozno.⁵⁸ Dvaindvajsetletni Janez Krstnik Palik, ki se je predstavil kot študent (verjetno na jezuitski šoli), je na zaslišanju povedal, da se je vrnil domov, da bi pomagal očetu pri reševanju »njegovih sporov«. Prav k Palikom so odšli tudi nekateri švarceneški podložniki, kar so priznali na zaslišanjih. To je potrdil npr. Gregor Race,⁵⁹ čeprav iz njegovega zaslišanja ni povsem jasno, ali je bil tudi sam v Stanjelu in Rihemberku, saj je nekatere informacije zgolj »slišal na lastna ušesa«.⁶⁰ Prav tako ni hotel povedati, ali je ukaz rihemberškimi podložnikom, kako naj ravnajo, dal stari ali mladi Palik, a vendarle je med zaslišanjem potrdil pomembno vlogo družine Palik.⁶¹ O vplivu Palikov priča dejstvo, da je bil Mihael Palik manj kot dve leti pozneje in kljub obtožbam, da je pomagal upornikom, povišan v plemiški stan.⁶²

⁵⁶ V konceptih zaslišanj je pisar zapisal obe obliki priimka. V *Soči* so ob komentarju na Schivizhoffnovo objavo plemičev v maticah goriške grofije trdili, da gre za priimek Palik oz. Paljk, ki ga je mogoče najti v Batujah. Že Grafenauer pa ga je verjetno narobe slovenil kot Palik (*Soča*, 2. 3. 1904, Slovanski priimki plemenitašev v grofiji Goriško-Gradišanski; Grafenauer, *Veliki*, str. 86).

⁵⁷ Svobodniki so bili podložniki, ki so akumulirali dovolj kapitala, da so odkupili svoje kmetije. Najdemo jih po celotnem slovenskem ozemlju (prim. Polec, *Svobodniki*, str. 19–20).

⁵⁸ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, s. d, str. 484–486.

⁵⁹ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 7. 9. 1713.

⁶⁰ Ta element je sicer v koncept zaslišanj zapisan zaradi procesno-pravnih okoliščin. Procesno pravo je namreč ločevalo med neposredno pričo dogodka oz. dejanja in posredno pričo, ki je zgolj slišala, kaj naj bi se zgodilo.

⁶¹ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 7. 9. 1713.

⁶² Mihael Palik (Pallich) iz Gorice je bil v plemstvo s predika-

Kot je potrdil hlapec Franca Križmana Peter Bizjak, so bili švarceneški podložniki z njim kot enim od glavnih vodij upora v stiku, četudi to ni napisano v nobeni izjavi zaslišanih švarceneških podložnikov. V stiku z rihemberškimi podložniki naj bi bili tisti švarceneški podložniki, ki so jih zbrali župani, da bi s prošnjo o čimprejšnji rešitvi spora z zemljiškim gospodom odšli v Gorico. Največ naj bi jih bilo iz Povirja, nekaj jih je prišlo tudi v Lokev, kot je povedal Ivan Muha. Med drugim so zahtevali, da bi šel po eden od vsake kmetije v Povirju. To je povedal neki Švab, ki je sam odšel v Gorico, v Švarcenek pa je poslal svojega sina. Tega dela dogodkov Francesco Romani, ki je rihemberške podložnike sprejel v Gorici,⁶³ ni želel posebej opisovati, ker je bil v stiku z delegacijo, zato večine okoliščin, ki so botrovale odločitvi švarceneških podložnikov za odhod v Gorico, ni več mogoče rekonstruirati. Vendar pa švarceneški podložniki niso bili enotni. Nekateri so zagovarjali odhod v Gorico, drugi pa na sedež gospostva v Švarcenek.

Nemiri podložnikov gospostva Švarcenek se niso končali tako krvavo kot v devinskem gospostvu, kjer je bilo nekaj podložnikov ubitih in ranjenih. V Devinu je prišlo do smrtnih žrtev, kot so zagotavljali lastniki gospostva in druga poročila (npr. njim nadrejenih kranjskih deželnih oblasti), zgolj zaradi nesrečnega spleta okoliščin, saj so podložnike želeli le prestrašiti. Dogodki v Devinu so bili po mnenju tržaških mestnih oblasti v prvih uradnih poročilih neposreden povod za dogodke v švarceneškem gospostvu, česar pa zaslišani niso potrdili. Način upiranja je bil tudi v Devinu enak, saj so tamkajšnji podložniki od sorodnikov lastnika gospostva (Alojza Thurna) zahtevali izročitev urbarja. Grozili pa naj bi tudi z napadom na mitnico v Štivanu.⁶⁴

Odnos tržaških oblasti do novic o uporih v neposrednem zaledju odseva tipične strahove deželnih elit, ki med glavnimi voditelji upora iščejo tiste, ki so motivirali preostale upornike. Pri tem zastopajo stališče, da podložnike opogumljajo dogodki, ki se zgodijo neposredno pred tem.⁶⁵ Potek dogodkov in izjave zaslišanih rihemberških podložnikov dokazujejo, da je kolektivno nezadovoljstvo, ki je sicer imelo različne vzroke, očitno združilo podložnike različnih gospostev, ki so živeli razmeroma blizu drug drugega in so bili v sporih s svojimi zemljiškimi gospodi. Zaslišani podložniki so pozneje zagotavljali, da so bili novi davki glavni predmet pogovorov na jurjevem sejmu v Komnu.⁶⁶ A že protest v Rihemberku na isti dan se je nadaljeval z drugimi zahtevami, in sicer, da podložnikom izročijo urbar, ki so ga želeli prebrati in

tom Caarburg povzdignjen 19. 1. 1715 (Frank, *Standeserbungen*, 4, str. 29). Za podatek se zahvaljujem Mihi Preinfalku.

⁶³ Čeč, *Prostori upora*, str. 83–84.

⁶⁴ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 19, 8. 5. 1713.

⁶⁵ Prim. Delumeau, *Strah na zapadu*.

⁶⁶ O pomenu javnih prostorov in kolektivnih dogodkov glej Čeč, *Prostori upora*; in Čeč, *Javni prostori*.

narediti kopijo. To so pozneje storili tudi v gospostvu Švarcenek.

Po izbruhu konfliktov se je torej protest hitro razširil na druge sporne prakse: protest proti davkom in njihovem načinu pobiranja se je razširil na področje nepravilnih urbarialnih dajatev in drugih krivic.⁶⁷ Nezadovoljstvu zaradi davčnih bremen so se tako pridružili še stari spori zaradi spreminjanja določenih dajatev ali obveznosti, individualnih krivic in krivičnih kazni. Svoje pa so dodale še slabe gospodarske razmere. Gravamina kranjskih deželnih stanov in eno od poročil idrijskega upravitelja so namreč poudarjali, da je »splošna revščina« doprinesla k hitrejšemu širjenju uporniških praks in hkrati botrovala strahu deželnih elit pred nadaljnjim širjenjem upora.⁶⁸

Rekonstrukcija upora na Švarceneku

Potek dogodkov v Švarceneku lahko približno rekonstruiramo iz zaslišanj vpletenih. Izjave podložnikov se sicer precej razlikujejo od izjav tistega, ki je bil do določene mere na strani plemstva. To je bil Valentin Jeraj (Juraj), takrat star 27 let, ki je v gospostvo nesel neko »zaprto« pismo. Glede na opis je šlo za zahtevo goriškega fiskala in upravitelja po izročitvi urbarja, ki sta jo poslala 5. maja.⁶⁹ Uporniki so to dejanje jemali kot povod dogodkov, zaradi katerih so bili zaprti. Andrej Majcen je v zaslišanju odkrito menil, da se vsi sporni dogodki sploh ne bi zgodili, če sel v Lokvi ne bi čakal na upornike, ko so se pogajali z Ivanom Muho na njegovem domu.⁷⁰ Enako je menil tudi Muha, ki je zatrjeval, da je bilo narobe to, da je sel z zaprtim pismom, ki ga je nesel na Švarcenek, kar tri dni ostal v Kazljah in da upora ne bi bilo, če bi pot nadaljeval prej. Prav zato je v historiografiji že dolgo znano dejstvo, da je deželni upravnik Strassoldo ustregel želji upornikov in od zemljiškega gospoda zahteval izročitev urbarja, ki pa so ga želeli dobiti najprej uporniki, zato so odšli na grad.⁷¹ Preden pa je pismo prišlo do Švarceneka, je minilo nekaj dni. Ivan Muha je zatrjeval, da je bil sel »v Kazljah kar tri dni«, kar je verjetno pomenilo, da je v Lokev prišel šele 8. maja. V Kazljah sta se slu pridružila oba županova

sinova. Prav župane vasi, katerih predstavniki so odšli v Gorico ali pa so prvi spremljali sla, so preostali zaslišani prikazali kot glavne pobudnike upora in zato tudi kot glavne upornike, ki so z različnimi grožnjami prisilili druge soseske k sodelovanju v uporu. Zlasti sinova župana Kazelj Mihaela Kjudra sta zastopala stališče, da morajo uporniki oditi na sedež gospostva in zahtevati urbar. Prav zato so novembra enega od obeh Mihaelov Kjudrov iz Kazelj iskali s posebno tiralico.⁷² Glede sinov župana iz Kazelj je župan Naklega Jure Krebelj zatrdil, da je bil Mihael Kjuder prvi, ki je spodbujal k upor (Erzradelführer), in tisti, ki je prepričal Muho, da je pristal na sodelovanje.⁷³ Miho Kalalan iz Sežane pa je izpraševalcu zatrdil, da je njihovega župana k odhodu na sedež gospostva z grožnjami prisilil župan Povirja.⁷⁴ Povir je imel pri dogodkih v gospostvu Švarcenek pomembno vlogo, saj je hlapec glavnega vodje upora v Rihemberku Peter Bizjak pričal, da je moral iti po Ivana Saksido in mu odnesti sporočilo, da nanj čakajo »štirje Povirci«. Pozneje je bilo v sodnem procesu še ugotovljeno, da je neki Saksida rihemberškim podložnikom prebral urbar.⁷⁵ Med glavne upornike pa so uvrstili tudi tiste odposlance, ki so bili v Štanjelu. Podložnik Gregor Race je omenil grožnje Matije Gombača, ki je grozil z odsekanjem roke in iztikanjem oči.⁷⁶ Grožnje vodij upornikov je potrdil tudi Andrej Majcen iz Barke.⁷⁷

Po nekaj dneh zadrževanja v Kazljah je Valentin Jeraj prespal še v Zgornjem Povirju. Na vprašanje, kaj je zapisano v pismu, ki ga nosi, je tudi v Povirju zbranim podložnikom povedal enako kot v Kazljah. Tamkajšnji župan je sklical sosesko, morda v hiši Matevža Benčine, kot je navedel Jure Bencelj. Nato so vsi odposlanci odšli v Lokev. Ivan Muha je pričal, da so na njegov dom prišli trije župani: župan Kazelj Mihael Kjuder, župan Sežane in župan Povirja Ivan Svetina oziroma njihovi odposlanci. Muha ni hotel iti z njimi proti gradu. V preiskovalnem procesu je zatrjeval, da sta se z očetom upirala, tudi ko so zbirali predstavnike vaških skupnosti za odhod v Gorico, ter da je ob drugem prihodu predstavnikov soseske te opozoril, da ne bo šel v Kačiče in do gospostva, če ne bo dobil ukaza. Župan Kazelj (oziroma očitno v njegovem imenu sin) je Muhi dejal, da nosi ukaz sel, ki je bil prej tri dni v Kazljah.⁷⁸ Muha je pred sodnikom tudi zatrjeval, da mu sel ni odgovoril, kaj je v zapečatenem (»zaprtem«) pismu.

Dogodki, dojeti kot upor v gospostvu Švarcenek, so se nadaljevali takole. Iz Lokve, kjer se je glavni-

⁶⁷ Del dogajanja je objavil že B. Grafenauer. Ta trdi, da so bile v delegaciji, ki je odšla v Gorico, zastopane vasi s Krasa južno od Rihemberka (Rihemberk, Komen, Dol, Škrbina, Sveto, Ivanji grad, Kobjeglava, Gabrovica, Volčji grad, Pliskovica). Del podatkov pa ne drži popolnoma, med njimi trditev, da »ko je deputacija v Gorici izvedela, da gre le za predlog cesarju, ne pa že za dokončno osvoboditev od novih davkov, je vložila pri Strassoldu še novo pritožbo – ne le proti Bandeui, marveč tudi proti svojim zemljiškim gospodom« (Grafenauer, *Veliki*, str. 85, 86). Iz dveh različnih dokumentov je namreč jasno, da je upravnik upornike spodbudil, naj prošnjo v zvezi s spornim davkom pošljejo cesarju.

⁶⁸ *Kmečki*, str. 179; ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 19, 23. 4. 1713.

⁶⁹ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 19, 5. 5. 1713.

⁷⁰ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 8. 9. 1713.

⁷¹ Marušič, *Veliki*, str. 24.

⁷² Prvič jo je transkribiral B. Grafenauer, ki pa ni vedel, iz katerega gospostva je bil podložnik (Grafenauer, *Veliki*, str. 87–88).

⁷³ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 1. 9. 1713.

⁷⁴ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 6. 9. 1713.

⁷⁵ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 6. 11. 1713.

⁷⁶ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 7. 9. 1713.

⁷⁷ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 8. 9. 1713.

⁷⁸ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 8. 9. 1713.

na upornikov zadržala precej časa in kjer je sel Jeraj dolgo čakal nanje, kot je zatrjeval Andrej Majcen iz Hrušice,⁷⁹ so uporniki odšli v Kačiče. Tam se je množica podložnikov zbrala okoli cerkve, ki je bila v uporih pogosto javni prostor podložniških zborovanj. Tja so prišli tudi uporniki iz drugih vasi, do županov katerih so tudi prišli sli. Toni Hočka (Hotzka) je tako na zaslišanju zagotovil, da niso uporniki. Nekateri podložniki so sicer zatrjevali, da so bili okoli cerkve zbrani zgolj predstavniki sosesk oziroma župani, drugi pa so trdili, da so bili župani oziroma njihovi predstavniki zbrani v komunski hiši. To je bila verjetno stavba pri cerkvi. Glede na ohranjena zaslišanja so bili prisotni predstavniki naslednjih sosesk oziroma vaških skupnosti: 3 iz Divače, 5 iz Sežane, 3 iz Gornjega Povirja, 1 iz Lokve, 2 iz Naklega pri Divači, 5 iz Barke, 6 iz Kazelj, 2 iz Kačič, 1 iz Rodika in 3 iz Hrušice. Nekateri zaslišani podložniki so med uporniki omenjali tudi podložnike iz Ostrožnega Brda, ki pa niso bili zaslišani. A samo podložniki iz Barke, Naklega in Rodika se niso izmikali, da so bili na posvetu ob cerkvi v Kačičah, kjer je bilo tudi pokopališče, Jeraj pa je prostor označil kot trg. Preostali so zatrjevali, da so bili na posvetu samo njihovi predstavniki. Vsem pa naj bi odhod proti gradu ukazali njihovi župani. Valentin Jeraj je v paleto opisov zbora v Kačičah dodal, da so bili kmetje na konziliju, torej zbrani na posvetu okoli cerkve in »v glasnem govorjenju«.⁸⁰ Dokončna odločitev za odhod na sedež gospostva je po oblastniškem dojemanju dogodkov, ki jih zrcalijo odgovori na zastavljena vprašanja, padla prav na posvetu v Kačičah. Kačiče so bile poleg župniškega središča in trgovske poti, ki je vodila mimo, pomemben gospodarski prostor z lastno sejensko jurisdikcijo. Ob tem dogodku, ki je veljal za eno od spornih praks, so v preiskovalnem postopku ponovno iskali glavne vodje. Tako kot pri zgodnejših dogodkih so jih iskali med vaščani, ki so začeli spremljati sla, in drugimi, tudi sicer najbolj inkriminiranimi uporniki, kot je bil Ivan Muha. Številni podložniki so potrdili, da je imel glavno besedo prav sin lokavskega župana Muha. A ta je kot glavna govornika in voditelja upornikov na tem zborovanju navedel Mihaela Kjudra in Ivana Svetino. Svetina naj bi tudi ukazal, da gredo v grad župani, vsak z enim možem. Kot potrditev vodilne vloge Mihaela Kjudra je Muha dodal, da je bil prav Kjuder v Štanjelu. Bivši rihtar in v zaslišanjih precej izpostavljen upornik Matija Gombač (Gomboc) iz Hrušice je na sodišču ob tem dogodku zatrjeval, da je Mihael Kjuder spodbujal domačine, naj gredo proti sedežu zemljiškega gospostva, z besedami: »Pojdimo v grad tako kot Rihemberčani!«, s tem je Kjudra posebej hudo inkriminiral.⁸¹ Med glavnimi uporniki so bili tudi hruški župan in cerkveni ključarji. Sel Je-

raj je zatrjeval, da ga niso spustili na trg, kjer so bili okrog cerkve zbrani podložniki, da sta župan Kazelj (Kjuder) in Muha od njega zahtevala pismo in da so mu podložniki želeli s silo vzeti pisanje.

S posveta v Kačičah so se kmetje s slom, ki mu niso pustili oditi, odpravili proti gradu. Streljaj od njega so sla poslali, naj gospoda obvesti o njihovem prihodu. Očitno so ga imeli podložniki za svojega sla. In takoj zatem, kot je zatrjeval Jeraj, so bili v grajskem poslopju že podložniki. Ker grajsko poslopje oziroma obzidje očitno ni bilo dobro zaprto in varovano, so, kot je več kot očitno iz zaslišanj, uporniki vdrli v grad in od gospostva zahtevali predajo urbarja.⁸² Ti so pozneje posebej poudarjali, da so v grad odšli zgolj njihovi predstavniki, tudi sicer najbolj izpostavljeni vodje upora Ivan Muha, Ivan Svetina, Mihael Kjuder in Matija Gombač. Če so nekateri podložniki med tistimi, ki so odšli v grad, pred izpraševalcem najprej navedli sla Jeraja in glavne vodje upora, so drugi, zlasti povirski podložniki, kot tiste, ki so odšli v grad, imenovali zgolj župane (*suppleute*),⁸³ torej svoje predstavnike, ostali pa so počakali pred gradom. Iz zaslišanj je prav tako razvidno, da so v Povirju deželsko sodno župo sestavljali podložniki različnih gospostev. V nasprotju s pričanjem Pavla Golanta je npr. sel Jeraj trdil, da je Muha stopil v gosposko sobo in zahteval urbar. Več zaslišanih podložnikov je potrdilo, da je gospod rekel, da mu ga bo takoj prinesel. Anton Pičulin in nekateri drugi podložniki (npr. Matija Gombač) so trdili, da se je gospod sam ponudil, da podložnikom izroči urbar. Rekel oziroma svetoval jim je, naj ga odnesejo v Gorico. Urbar naj bi uporniki odnesli z gradu in ga najprej shranili v Vremah.⁸⁴ Številni podložniki, ki so bili zbrani pred gradom, o tem pred sodnikom niso želeli vedeti ničesar.

A brž ko je gospod privolil v to, da jim izroči urbar, se je disciplina podložnikov, kot rečeno, razrahljala. Takrat se je prej sicer še primerna komunikacija med neenakimi družbenimi sloji sesula. Prav zato so to nespočljivo obnašanje podložnikov posebej omenila nekatera poročila. Nekateri uporniki so se namreč začeli vesti skrajno neprimerno. Sel je podložnike še dodatno inkriminiral z opisom dejanj, ki so kazala na inverzijo običajnih razmerij v družbi: na zaslišanju je zatrdil, da so uporniki spali v gosposki postelji, sluga pa je moral prinesiti vino, ki so ga spili.⁸⁵ Druge priče pa so dogodke prvega dne na gradu Švarcenek opisovale različno. Številne podložnike, ki so bili v gradu, so spraševali, kdo je spal v postelji in pil vino, a večina se je izmikala, da ne ve nič o tem, ali pa da so o teh dogodkih zgolj slišali. A zaradi poročil, ki so

⁷⁹ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 8. 9. 1713.

⁸⁰ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 5. 9. 1713.

⁸¹ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 7. 9. 1713.

⁸² ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 5. 9. 1713, 149.

⁸³ Prim. Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 191.

⁸⁴ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 7. 8. 1713.

⁸⁵ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 5. 9. 1713.

prihajala v Gorico maja 1713, je sodnik preiskovanim upornikom vztrajno zastavljal vprašanja o teh praksah, ki so sodile med zločinske. Andrej Majcen je posebej poudaril, da ne ve, da je kdo v gradu gospodu želel storiti kaj hudega, a dodal, da so glavni uporniki, torej Svetina, *Ocenja* (?) (iz Gornjega Povirja), Gombač, Kjuder in Renčelj, grozili vsem, ki ne bi odšli do gradu. Pristavil je še, da so se uporniki dolgo pogovarjali z gospodom.⁸⁶ Nekatere podložnike so posebej spraševali o odnosu upornikov do gospoda. Jure Krebelj (Crebel) iz Naklega pri Divači je poudaril, da ne ve, da bi kdo gospodu grozil.⁸⁷ Med tistimi, ki so kršili pravila obnašanja, niso bili samo mladeniči, ampak tudi starejši moški podložniki. Ker je bilo popivanje hišnih gospodarjev dojeto kot posebej huda kršitev pričakovanega družbenega obnašanja, so bili huje kaznovani. Štiridesetletni gostilničar in lastnik četrtnine hube Lovrenc Vran je precej dolgo ostal v zaporu, ker je priznal, da je popival v gradu, od koder ga je pregnal Kjuder.⁸⁸ Zato je vedenje upornikov na gradu sodnika še posebej zanimalo in je o njih spraševal tudi tiste podložnike, ki so vehementno zanikali, da bi odšli v grad. Na svoja vprašanja praviloma ni dobil odgovora. A 23-letni Anton Pečulin ali Golja iz Kazelj je potrdil, da je bil v gradu in da je pomagal pregnati upornike iz gosposke sobe.⁸⁹ Četudi so v gradu prvi dan prevladovali mlajši uporniki, so bili prisotni tudi stari. Sedemdesetletni Pavel Golant iz Kazelj je priznal, da je popil za »10 sedemnajstic vina«. Ko pa so naslednji dan delili žito, je zatrjeval, da ni ničesar dobil, ker ga ni bilo zraven. Tudi prespal naj ne bi v gosposki sobi, ampak v hlevu.⁹⁰ Golant ni tako kot nekateri drugi ostareli podložniki na sedež gospostva poslal svojega tridesetletnega sina, ampak je odšel sam, podobno kot 67-letni Miho Kalalan.

Po zagotavljanju upornikov zaradi pozne ure, verjetno pa v navalu zadovoljstva ob uspehu, je večina upornikov ponovno prespala v okolici gradu, nekateri pa tudi v njem.⁹¹

Iz zaslišanj podložnikov je več kot očitno, da so dobro poznali določene elemente kulture protesta. Že v Kačičah so se odločili, da bodo v grajsko poslopje odšli zgolj župani in še po en predstavnik soseske. Prav tako so podložniki iz vasi, ki so trdile, da so jih v sodelovanje v uporih prisilili, tako kot Miha Kalalan posebej zanikali, da bi vedeli, kaj se je prvi dan dogajalo v gradu oziroma grajski sobi, in zatrjevali, da so prespali pod gradom.⁹² Pavel Golant iz Kazelj je opozoril, da sta župana Kazelj in Lokve posebej zahtevala, da ne sme nihče narediti nobene škode. Poleg

tega je zatrjeval, da v Kačičah, kjer je potekal posvet upornikov, ni bil prisoten.⁹³ Še bolj je bil v svojih izjavah zadržan 45-letni Jakob Benčina, ki je zanikal prav vse, razen tega, da je bil pri gradu.⁹⁴ 40-letni Jure Renčelj iz Povirja pa je vedel le to, da je pozneje prišel patent in da morajo vrniti urbar, na vsa ostala vprašanja glede dogodkov na gradu pa je dal negativne odgovore.⁹⁵ Dostop v grajsko poslopje, ki je bilo zamejeno z grajskim obzidjem, je bil prepovedan in omejen.⁹⁶ Prav zato je večina upornih kmetov ostala pred grajskim obzidjem in to v zaslišanjih posebej poudarila. Blaž Obersnel je npr. posebej poudaril, da ni bil v gradu, ko so se pogovarjali z gospodom, da pa je spal v gradu, in sicer v hlevu. Zato so ga na koncu posebej vprašali, kje stoji hlev. Zaslišani je odgovoril, da precej daleč od gradu.⁹⁷ Miho Kalalan iz Sezane pa je natančno opisal, kako so bili poklicani na grad: da jih je sodni sluga poklical za grajsko obzidje in jim javno razglasil, da bo gospod ostal pri starem urbarju. Tako je poudaril, da torej niso kršili prepovedi vstopa za grajsko obzidje.

Omenjeni Krebelj, ki ga je župan Divače Peter Malnarčič ovadil, da je bil z drugimi v gradu, ni zanikal svoje aktivne vloge pri posvetu v Kačičah. Glavna zagovornika uporniških idej naj bi bila sicer župan Kazelj in mladi Ivan Muha. Pavel Golant pa je menil, da je bil med glavnimi v Kačičah tudi župan in podžupan Lokve,⁹⁸ ki je na posvetu zahteval, da se vrnejo k staremu urbarju. Dokaz, da je bil eden od pomembnih elementov upora na gospostvu Švarcenek sporna tlaka, zaradi katere so bili že v sodnem sporu, kar ne nazadnje opozarja tudi nadaljevanje dogodkov, je to, da so v gradu uporniki zahtevali urbar in ga tudi dobili. Krebelj je nadalje poudaril, da je Muha urbar prebral,⁹⁹ medtem ko je Anton Pečulin na sodišču povedal drugo verzijo dogodkov, in sicer da so Muho prosili, naj prebere urbar, a je ta dejal, da ga ne zna.¹⁰⁰ Verjetno so mladega Muho v končnem poročilu in predlogu kazni prav zato označili za prebrisanega, a izobraženega človeka. Pavel Golant pa naj bi celo videl dokument s podpisom gospoda, s katerim se je obvezal, da se bodo vrnili k staremu urbarju.¹⁰¹

Iz zaslišanj upornih podložnikov je jasno, da gospoda naslednji dan ni bilo več v gradu. Kar sodni sluga je upornikom razglasil, da bo gospod ostal pri starem urbarju. Isti dan naj bi nekateri uporniki dobili povračilo dela preplačanih dajatev. Tako naj bi

⁸⁶ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, s. d.

⁸⁷ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 8. 9. 1713.

⁸⁸ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, s. d.

⁸⁹ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, s. d.

⁹⁰ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 5. 9. 1713.

⁹¹ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 5. 9. 1713.

⁹² ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 6. 9. 1713.

⁹³ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 5. 9. 1713.

⁹⁴ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 6. 9. 1713.

⁹⁵ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 6. 9. 1713.

⁹⁶ Prim. Čeč, *Prostori upora*.

⁹⁷ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 6. 9. 1713.

⁹⁸ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 5. 9. 1713.

⁹⁹ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 8. 9. 1713.

¹⁰⁰ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, s. d.

¹⁰¹ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 5. 9. 1713.

kaplan¹⁰² razdelil med 12 in 14 mernikov žita, a se je večina zasllišanih upornikov izmikala, da ni ničesar dobila. Številni podložniki so trdili, da sploh niso slišali razglasa, češ da so že prej odšli. Dva izmed njih sta navedla celo približen čas: Gregor Furlan iz Divače naj bi odšel okoli druge ure,¹⁰³ Štefan Benčina pa je zatrjeval, da je grajsko poslopje zapustil že opoldan, torej veliko prej kot večina njegovih sovaščanov, kar je bila verjetno zgolj ena od strategij branjenja.¹⁰⁴

Nevednost kot strategijo branjenja so uporabljali številni zasllišani podložniki. Ko je komisija med prvimi 7. avgusta 1713 zasljšala Luko Pirjevca iz Sežane, je ta šestdesetletnik najprej potrdil, da je bil pred štirimi leti župan in da je imel posest, veliko pol hube. Imel je tri sinove, katerih imena je za razliko od drugih zasljšanih naštel: Marka, Matijo in Jakoba. Podložniki so pogosto opozorili, da je bil kateri od njihovih otrok poročen. Pirjavec je zatrjeval, da se ni udeležil dogodkov na Švarceneku, ker ga ni bilo doma, in potrdil, da so z gospodom v pravnem sporu, ki še vedno traja. Prav tako se je na nevednost skliceval glede svoje aretacije, saj naj bi ga zaprli, ko se je vrnil iz Trsta (kjer je bil očitno zaradi svojih poslov).¹⁰⁵ Blaž Obersnel (Obersneu) je kljub temu, da se je pred sodnikom izmikal odgovornosti, zelo dobro vedel, kaj so uporniki na Švarceneku dosegli: povedal je namreč, da je sodni sluga razglasil, da bo gospod ostal pri starem urbarju – da so torej dosegli tisto, zaradi česar je že tekel sodni postopek. Hkrati pa je na zaslišanju priznal, da so imeli posvet, a zgolj zato, ker mu je o njem pripovedoval župan Peter Malnarčič. Vedel je tudi, da so urbar, ki so ga dobili, hranili v Gornjem Povirju.¹⁰⁶ Vsaj del teh izjav kaže na njegovo aktivnejšo vlogo v uporah ali na manjšo preračunljivost. Dogodke drugega dne na gradu Švarcenek je opisal tudi Miho Kalalan. Povedal je, da jih je sodni sluga poklical v grad in jim povedal, da bo gospod ostal pri starem urbarju. Tudi njegova inkriminacija vodij upora je bila nekoliko drugačna kot pri nekaterih drugih upornikih: župan Povirja naj bi k udeležbi prisilil župana Sežane.¹⁰⁷

Razglasitev se je zgodila tako, kot so kmetje pričakovali, z javnim razglasom, kot sta posebej poudarila Gregor Furlan in Ivan Cefuta (Cefol) iz Povirja.¹⁰⁸ Slednji je tudi potrdil Furlanove navedbe, da je urbar hranil župan Povirja Filip Kariž (Caris) (Filipovič je bil očitno njegov vzdevek).¹⁰⁹ Mogoče so zato prav podložnike Povirja spraševali, ali so vedeli za dekret

deželnega upravnika, ki je zahteval, da izročijo urbar, a so vsi po vrsti zanikali, da bi karkoli vedeli o tem. Isto vprašanje so zastavili tudi podložniku iz Divače Gregorju Furlanu, ki je prav tako zanikal, da bi vedel za ta ukaz.¹¹⁰ Da je vedel, da je treba izročiti urbar, je priznal le Jure Renčelj.¹¹¹

Številni podložniki niso bili tako proaktivni. 80-letni Jure Kariž iz Povirja je ob dogodkih na gradu Švarcenek in v Gorici poudaril, da je bil prisiljen, da je nekoga poslal z uporniki. Da bi se izognil odgovornosti, je poslal svojega sina. A še temu je posebej zabičal, naj se v »nič ne vmešava«.¹¹² 56-letni Blaž Obersnel (Obersneu) se je prav tako izmikal vsakršni odgovornosti, saj je celo trdil, da ni bil ne na posvetu v komunski hiši ne na svetu v Kačičah. Podobno je bil izprašan tudi 45-letni Štefan Benčina iz Zgornjega Povirja, ki je prav tako vse zanikal. Potrdil je zgolj to, da ga je k odhodu na grad prisilil povirski župan. Še sodnega hlapca naj ne bi slišal, ko je razglasil, da se je gospod zavezal ostati pri starem urbarju, kaj šele, da bi dobil kakšno zrno žita. Četudi je odšel že okoli poldneva in četudi je njegovo vehementno zanikanje kakršnekoli odgovornosti dajalo vtis nezainteresiranosti za proteste, je prav dobro poznal vse dogodke, čeprav je zatrjeval, da je vse samo slišal od drugih.¹¹³ Tudi Miha Kalalan iz Sežane je zatrjeval, da ni bil na posvetu, a za razliko od Kariža in Obersnela je pou-

Župnija Povir v vizitacijskem zapisniku Francesca Giovannija Milerja, tržaškega škofa iz leta 1693 (Miller, *Diario di un viaggiatore*).

¹⁰² Na gradu je bila kapela sv. Nikolaja Tolentinskega, pod grad pa je spadala tudi cerkev sv. Janeza Krstnika na vzpetini nad vasico Podgrad (Špač, *Grajske stavbe*, str. 178).

¹⁰³ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 6. 9. 1713.

¹⁰⁴ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 6. 9. 1713.

¹⁰⁵ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 7. 8. 1713.

¹⁰⁶ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 6. 9. 1713.

¹⁰⁷ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 6. 9. 1713.

¹⁰⁸ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 6. 9. 1713.

¹⁰⁹ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 6. 9. 1713.

¹¹⁰ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 6. 9. 1713.

¹¹¹ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 6. 9. 1713.

¹¹² ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 7. 8. 1713.

¹¹³ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 6. 9. 1713.

darjal, da je bil prisiljen oditi na grad. Gregor Furlan iz Divače pa je zatrdil, da je v grajsko poslopje prišel zgolj do vodnjaka in da tudi on ni slišal biričevega razglasa o vrnitvi k staremu urbarju, temveč je za novice izvedel od drugih vaščanov. Kljub temu je vedel, da je urbar odnesel župan Gornjega Povirja Filip Kariz.¹¹⁴ Simon Bončina je povedal, da so vsi predstavniki soseske odšli do gradu, da se je torej prilagodil odločitvi soseske. Potrdil je, da so prespali pri gradu, in posebej poudaril, da sam ni spal v gradu. Prav tako se je izmikal, da bi vedel, kdo je predlagal prihod v grad. Zanikal je tudi, da bi dobil žito.¹¹⁵

Z zahtevo po izročitvi urbarja so švarceneški podložniki, kot so zagotavljali, na drugačen način želeli rešiti svojo pravdo – torej sodni postopek, ki so ga kot tožeča stranka sprožili proti svojemu gospodu grofu Ferdinandu Petazziju že v letih pred uporom. Bistvo spora je bilo povečevanje obsega tlake oziroma nadomestila zanjo, kar naj bi gospod počel že devet let in ni bilo skladno s starim urbarjem. Tlaka pa je v tem času, kot je razvidno iz določenih dokumentov, ki so jih na dvor pošiljali člani komisije, na ravni mornarije predstavljala velik politični problem.¹¹⁶ Tudi Petazzi je kmalu po prihodu komisije tej potrdil, da je bil s podložniki v sodnem sporu zaradi tlake. Pravda je bila legalen in legitimen način reševanja sporov, kar je potrdil tudi bivši župan Sežane Luka Pirjevec. Ta je sodniku še povedal, da je pravda še tekla, in opozoril, da so bili sodni postopki dolgotrajni in dragi ter da je za sodni proces celotno deželno sodišče zapravilo več kot 700 dukatov.¹¹⁷

Eden od zaslišanih je kot dodaten argument, ki naj bi potrdil, da ni sodeloval v uporu, navedel, da ni bil niti pri »doktorju« niti pri deželnem upravniku. Z besedo doktor je mislil pravnike, ki so zagovarjali podložnike. Ti so jim za pravde pogosto ostajali dolžni, kar je razvidno tudi iz okoliščin ob tolminskem uporu. Da so ti pravniki hujskali podložnike, pa je cesar zapisal celo v patent o pomiritvi in pomilostitvi tolminskih upornikov. Preiskovalna komisija je namreč v poročilu cesarju kot deželnemu knezu zapisala, da je bilo na Tolminskem »veliko oseb«, ki so iskale svoje interese in korist ter so s svojimi nasveti dodatno krepile zablodo in zaslepljenost podložnikov. Cesar, ki je delil mnenje komisije, se je strinjal, da je treba takšne ljudi odstaviti.¹¹⁸ Odhod nekaterih podložnikov v Gorico, ki so ga spodbudile govorice o uspehih upornikov, je imel torej jasen namen, ki je

sicer redko zapisan: da pri deželnem upravniku dosežejo, da se sodni postopek dokončno konča in da se izreče sodba. Z istim ciljem so odšli tudi na sedež gospostva na grad Švarcenek, saj so najprej zahtevali urbar, da ga prepíšejo.

Vprašanje je tudi, koliko so se podložniki gospostva Švarcenek zavedali kazenske odgovornosti za svoja dejanja, saj jih niso kaznovali splošno preventivno in da bi se izognili podobnim uporom, tako kot v primeru dveh drugih upornih gospostev. Ker so v sodnem procesu ugotovili tudi poprejšnjo kaznovanost določenih podložnikov, je bilo ugotovljeno, da so bili tako tolminski kot rihemberški podložniki že kaznovani zaradi upiranja. Huje so bili kaznovani tolminski podložniki, med katerimi so bili tudi posamezniki, ki so bili zaradi upora leta 1700 obsojeni na več kot enoletno kazen javnega dela v Gorici. Med glavnimi rihemberškimi uporniki je bil Andrej Pečenko, ki je zaradi upora oziroma, kot je izjavil sam, zaradi »obračuna z gospodom« leta 1694 za kar 13 mesecev pristal v ječi.¹¹⁹ Nihče med zaslišanimi švarceneškimi podložniki še ni bil nikoli kaznovan z ječo zaradi upora. Le eden od njih je bil kaznovan zaradi tega, ker ni prišel na tlako. To je priznal 81-letni Ivan Cefuta, sicer podložnik barona Neuhausa, ki je izpraševalcu zatrdil, da je bil zaradi tega zaprt v ječi na gradu Švarcenek.¹²⁰

Podložniki, ki so odšli na grad Švarcenek, niso bili oboroženi, čeprav poročila uporabljajo vojaško terminologijo in zapišejo celo, da so kmetje zavzeli grad. A Ferdinand Petazzi jim v uradnih poročilih tega ne očita. Očita pa jim neprimerno vedenje do hierarhično nadrejenih oseb. Kot je jasno razvidno iz zaslišanj, so kaznivo žaljivo vedenje do ljudi iz višjih slojev posebej natančno preiskovali. Ker je tudi uporaba orožja v uporih oziroma organiziranje v vojaškimi podobne formacije pomenilo hudo kršitev, bi tudi to okoliščino upora preiskovali. Preiskovani podložniki bi dobili tudi takšna vprašanja. Odsotnost tovrstnih vprašanj torej potrjuje domnevo, da so bili uporniki neoboroženi.

Drugače je bilo v devinskem gospostvu. Tam so kot uporniško dejanje dojel že razbijanje s sekirami po grajskih vratih. Za razliko od švarceneških podložnikov so poročila uporabljala termin, ki je nedvoumno opozarjal na oboroženost kmetov.¹²¹ Prav s to okoliščino so opravičevali deklarativno svarilno streljanje s topovi in puškami, ki je doseglo svoj namen, saj so se uporniki res umaknili, a so pri tem povzročili več smrtnih žrtev.

Plemiška verzija dogodkov, ki jih posredujejo različna poročila iz Trsta, je trdila, da so se uporniki prvi dan v gradu soočili z zemljiškim gospodom, ostare-

¹¹⁴ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 6. 9. 1713.

¹¹⁵ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 5. 9. 1713.

¹¹⁶ Zaradi uporov na Bavarskem in Ogrskem (Rákóczi) je bil dvor v strahu pred širjenjem uporov, zato je Karel VI. na Moravskem leta 1713 izdal prvi robotni patent, ki pa je reševal tudi zmedo, nastalo ob napačnem razlaganju zgodnejšega privilegija o potrditvi starih pravic; ta je sicer nastal z namenom poenotenja pravnega položaja podložnikov (Dufka, Strategien, str. 313–314).

¹¹⁷ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 7. 8. 1713.

¹¹⁸ Dolenc, *Dva dokumenta*, str. 101, 109.

¹¹⁹ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, s. d.

¹²⁰ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 6. 9. 1713. Ivan Cefuta, podložnik gospoda Neuhausa, je bil iz Povirja.

¹²¹ *Kmečki*, str. 179.

lim grofom Ferdinandom Petazzijem, njegovim sinom, ženo in služinčadjo. Uporniki naj bi jih pregnali in zaprli v zgolj eno sobo. Prav zato so nekateri zaslišani uporniki dobili tudi vprašanja o tem. Podložnik Majcen je med zaslišanjem celo izjavil, da ne ve, da bi kdo želel gospodarju narediti kaj slabega.¹²² Iz sobe, v katero so bili pregnani Petazziji, naj bi se – zopet po uradnih poročilih – člani družine naslednji dan (oziroma v enem celo čez dva dni) rešili ter »po morju in kopnem« zbežali v Trst.¹²³ Zaslišani podložniki o tem niso ničesar vedeli, a so potrdili, da se je delegacija upornikov prvi dan pogovarjala z »gospodom« in da jim je »gospod« prostovoljno izročil urbar, naslednji dan pa je odločitev razglasil zgolj sodni sluga. Člane družine Petazzi naj bi zaradi strahu pred uporniki z dovoljenjem Martina Strassolda nastanili celo v tržaško utrdbo na Sv. Justu.¹²⁴

Poleg prve akcije je pomembna še ena kolektivna akcija in zadnja faza upora na vseh upornih gospostvih, tudi na švarceneškem. Povezana je s prihodom vojske, ki jo podložniki dojemajo kot odposlanca deželnega kneza – cesarja, zato se k vojakom odpravijo s prošnjo, v kateri opišejo krivice, ki se jim godijo, in vedno izrazijo zvestobo cesarju kot deželnemu knezu. Poveljnik krajišniške vojske Franz Ernst Kullmayer poroča o dveh takšnih prošnjah, eno je dobil po prihodu v Rihemberk, drugo pa so prinesli tolminski podložniki. Te je Kullmayer srečal pred Gorico, poleg tistih sedmih, ki so jih deželne oblasti označile kot vodje upora, je bil z njimi tudi notar Štefan Maraž, ki so ga iz galerije sumljivih izbrisali šele po večjih protestih. V Gorico in goriške ječe jih je spremljal senjski del vojske.¹²⁵ Ob hudem protestu Lanthierijev, ki ga je v poročilih Kullmayer posebej karal, je delegacija podložnikov tudi v Rihemberku protest vendarle izročila poveljniku vojske. Mogoče so bili med temi tudi švarceneški podložniki, saj je Pavle Golant v svojem zaslišanju omenil prošnjo in v odgovoru na drugo vprašanje povedal tudi, da sta ga dala zapreti baron Neuhaus in grof Livij (Lanthieri).¹²⁶

A več o okoliščinah tega dejanja ni znanega. Krajišniška vojska je vzela tudi oba urbarja in ju v Gorico predala deželnemu upravniku. Od njega so nato zahtevali, da ju izroči komisiji, ko bo ta prišla v Gorico.¹²⁷

Tip upornika v gospostvu Švarcenek

Ob 34 zaslišanih podložnikih iz različnih delov zemljiškega gospostva je mogoča rekonstrukcija družbenega profila udeležencev upora. Glavni vzrok za upor – spor z lastnikom gospostva zaradi sporno

odmerjene dajatve za tlako – narekuje družbene značilnosti upornika, ki so do določene mere drugačne od tipa upornika in njegovega vodje v tolminskem in rihemberškem gospostvu. Za razliko od nekaterih delov grofije (tolminsko glavarstvo, Rihemberk) so imeli v švarceneškem gospostvu aktivno vlogo župani. Med najhujše kaznovanimi podložniki so bili nekateri vplivni vodje upora, pa tudi takšni, ki so bili že prej kaznovani zaradi upora in so zaradi povratništva dobili hujše kazni, kot bi jih glede na svojo vlogo v uporu zaslužili. To velja tudi za rihemberški del upora, v katerem je bil takšen povratnik cerkveni ključar Ivan Pečenko. V uporu je sicer igral aktivno vlogo, a so ga med glavne upornike uvrstili predvsem zato, ker je ponovil isti zločin, zaradi katerega je že bil kaznovan.

V tolminskem delu upora so goriški deželni stanovni sugerirali, da so bili glavni pobudniki upora kmetje in trgovci iz Čiginja, ki so jim za kolektivni davčni dolg gospostva zaplenili legalno kupljeno sol in konje, na katerih so jo tovorili. Kot glavnega med uporniki so izpostavili Ivana Velikonjo. V Rihemberku so glavne vodje upora v svojih poročilih deželnemu upravniku in posredno komisiji sugerirali že Lanthieriji, komisija pa jih je potrdila. Tako naj bi gostilničar Franc Križman (po domače Francon), ki ni bil župan, priznal, da so ga na prvem zborovanju podložnikov izbrali za vodjo. Na ta način so prikrili vlogo župana in cerkvenega ključarja pri Sv. Duhu Ivana Pajerja, ki je takoj po vrnitvi s sejma v Komnu začel zbirati sosesko in prvič odšel na grad. Med glavne voditelje rihemberškega upora so uvrstili še podložnika drugega zemljiškega gospoda na tem delu Krasa – Kobenzlovega podložnika Gregorja Švaro. V protestih v Rihemberku je bilo udeleženih kar nekaj Kobenzlovih podložnikov, pa tudi nekaj podložnikov Terezije Lanthieri. Kot tretjega vodjo je hotel Lanthieri inkriminirati svobodnika Mihaela Palika, a ta je bil politično dovolj močan, da Lanthieriju ni uspelo dokazati njegove posebej aktivne vloge.¹²⁸

Upornik v gospostvu Švarcenek je bil najprej moški, podložnik in kmet. Le dva upornika – Ivan Muha in Lovrenc Vran sta bila tudi gostilničarja. Z izjemo Muhe, ki je gospodaril na poldrugi kmetiji, niti eden od podložnikov ni imel kmetije, ki bi bila večja od polovične, najmanjša kmetija pa je bila šestnajstinska. Če ne upoštevamo daleč največje kmetije Ivana Muhe, ki bi v tako majhnem vzorcu popačila splošno sliko, je bila povprečna velikost kmetije zaslišanih zgolj tretjinska. Le Ivan Muha (iz Lokve) in Lovrenc Vran (iz Kazelj) sta imela poleg kmetije še vinograd(e)¹²⁹ in gostilni; med najbogatejše upornike v gospostvu pa je zagotovo sodil Pavle Golant iz Kazelj, ki je imel poleg kmetije še 200 dukatov

¹²² ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, s. d.

¹²³ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 19, 15. 5. 1713.

¹²⁴ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 19, 5. 7. 1713.

¹²⁵ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 19, 3. 7. 1713.

¹²⁶ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 5. 9. 1713.

¹²⁷ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 19, 5. 7. 1713.

¹²⁸ Grafenauer, *Veliki*, str. 85.

¹²⁹ Lovrenc Vran je imel v lasti kar tri vinograde (ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, s. d.).

gotovine¹³⁰, kar je ocenjeval kot vrednost osminske kmetije. Podobno so na sto dukatov ocenjevali vrednost šestnajstinke hube, ki jo je kupil drugi podložnik Jure Renčelj in tako povečal svojo prej tretjinsko kmetijo.¹³¹ Očitno so se vsi naštetih ukvarjali z neko dodatno dejavnostjo. A v splošnem so zaslišani uporniki gospodarili na majhnih kmetijah in obdelovali razmeroma majhne obdelovalne površine, neprimerljive z najbogatejšimi uporniki v tolminskem glavarstvu, pa tudi z mnogimi zaslišanimi uporniki v rihemberškem gospostvu. Primerjava imen in primkov zaslišanih tolminskih podložnikov, od katerih se za približno 100 zaslišanih oseb navaja tudi kraj, iz katerega prihajajo, je ob pregledu urbarja tolminskega gospostva dala pičel rezultat, v urbarju jih je bilo kot urbarialnih zavezancev zapisanih zgolj 30. Od enajstih na smrt obsojenih vodij upora pa je v urbarjih najti samo ime Gregorja Kobala. Domneva, da je odsotnost povezana z drugimi dejavnostmi in da večina upornikov ni plačevala urbarialnih dajatev, ker so dovolj zaslužili z drugimi dejavnostmi in niso imeli zemlje, pa je potrebno jemati v z velikim zadržkom,¹³² saj je iz zaslišanj več kot očitna praksa, da so hišni lastniki – urbarialni zavezanci na ukaz svojih sosesk k kolektivnim protestom pošiljali svoje sinove, bogatejši pa tudi hlapce. Vsi rihemberški in švarceneški podložniki, ki so bili obrtniki, so imeli tudi kmetije in so bili zato zapisani v urbarju. Med zaslišanimi uporniki ni nobene vdove.

Starostna struktura zaslišanih upornikov bistveno dopolni sliko upornika. Četudi je bilo zavedanje o starosti posameznika v zgodnjem novem veku precej ohlapno in so zato izjave podložnikov o njihovi starosti približne in zaokrožene, so vendarle pomenljive. Povprečna starost zaslišanih je bila 50,5 let. Ta starost pa je v zgodnjem novem veku že predstavljala mejo, ki je delovno aktivno prebivalstvo ločevala od delovno neaktivnega. Prehod se je začel kmalu po petdesetem letu, odvisen pa je bil zlasti od splošne prehranjenosti (kako pogosti so bili cikli slabih letin in lakot) in delovne intenzivnosti. Očitno so zaslišali tiste, ki so bili člani vaše skupnosti in zapisani v urbarje. Preiskovalni proces tudi kaže, da je bil pravni in družbeni koncept *pater familias*, torej glave družine, ključna avtoriteta tudi v trenutku, ko je *pater familias* zaradi starosti že sodil med delovno nezmožne ljudi. Pomen hišnega gospodarja poudarja ena od strategij branjenja gostilničarja in mitničarja Ivana Muhe. Čeprav je imel že pomembne družbene vloge, bil je namreč rihtar,¹³³ se je mladi Muha ob zahtevah va-

ških skupnosti skliceval na avtoriteto svojega očeta prav tako Ivana Muhe – hišnega gospodarja. Eden od zaslišanih podložnikov Pavel Golant je namreč dejal, da je bil Ivan Muha sin župana Lokve, med glavnimi v Kačičah tudi župan in podžupan Lokve.¹³⁴ Verjetno se je lahko Ivan Muha tudi zato skliceval na avtoriteto nekoga drugega.

Avtoriteta hišnega gospodarja je bila temeljna avtoriteta zgodnjenovoveške družbe. Moč avtoritete hišnega gospodarja in očeta je Ivan Muha podkrepil z izjavo, da mu je oče odsvetoval sodelovanje z uporniki, razen v primeru, če bi dobil ukaz. Med švarceneškimi podložniki je bilo tako kot med podložniki drugih gospostev na Goriškem v preiskovalnem procesu izprašanih nekaj hišnih očetov. Ti so morali zagovarjati dejanja svojih otrok, ki so jih poslali na sedež zemljiškega gospostva v Švarcenek, a so bili namesto njih zaslišani zgolj v primeru, da je šlo za manj vidne upornike. Povprečna starost zaslišanih tako ne odraža starostne strukture aktivnih upornikov, ki so odšli proti gradu. Med njimi je bilo namreč precej mladeničev, najbolj navajenih kolektivnega nasilja, ki so ga izživel v okviru fantovskih skupin, pomembnega družbenega korektiva in mehanizma družbenega nadzora v ruralnih okoljih (npr. Anton Pečulin). Kar nekaj podložnikov je namreč ukaz svojih županov izvrševalo tako, da je poslalo svoje otroke in jim še celo zabičalo, naj se v nič ne vmešavajo, kar so na zaslišanjih posebej poudarili. Njihova zaslišanja v imenu njihovih sinov tudi potrjujejo, da so do določene mere odgovarjali za dejanja sinov dedičev. A vendarle so nekateri od sinov sodelovali pri žaljenju nadrejenih avtoritet. To je še posebej pomenljivo dokazal najbolj razgledan med uporniki, Ivan Muha, ki se je kljub svoji aktivni vlogi v javnem in gospodarskem življenju skliceval na avtoriteto svojega očeta, a bil zaradi svoje aktivne vloge v uporih vendarle kaznovan. Poleg njih je mogoče najti še nekaj mladih podložnikov, tako 30-letnega kmeta, ki kljub temu, da je imel kmetijo, še ni bil poročen. Tak hišni gospodar je bil na osminski kmetiji Simon Bončina iz Povirja.¹³⁵

Zaslišanja podložnikov omogočajo korekcijo ugotovitev o županih, saj je vloga županov kot vo-

la v naseljih, starejših od pozneje koloniziranih nemških. To velja tudi za Tolminski rut v tolminskem glavarstvu (Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 194–195). Priimki zaslišanih, ki so se predstavili kot rihtarji (Ivan Muha v Lokvi in Matija Gombač), v Hrušici niso nemški. Iz Hrušice, od koder je prihajal bivši rihtar Matija Gombač, je bil zaslišan tudi župan Hrušice Jurij Juh (Jug?), ki se je predstavil kot župan (ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 8. 9. 1713). Ker je imelo gospostvo Švarcenek po kupni pogodbi iz leta 1622 pravico do krvnega sodstva (Cova, *La signoria*, str. 53), so bili rihtarji verjetno prisledniki deželskega (torej težjega kazenskega) sodišča. Čeprav so bili ponekod prisledniki župani, to ni bilo pravilo. Župansko prisledništvo deželskemu sodišču pa je za Švarcenek Vilfan potrdil za leto 1544 (Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 283).

¹³⁴ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 5. 9. 1713.

¹³⁵ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 5. 9. 1713.

¹³⁰ Dukat je bil zlat denar, zato verjetno zaslišani vrednost premoženja navajajo v dukatih kot najdragocenejši vrsti denarja. Ker je obstajalo več vrst dukatov, pretvorba v goldinarje in krajcarje ni mogoča.

¹³¹ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 6. 9. 1713.

¹³² Trpin, *Tolminsko gospostvo*, str. 10.

¹³³ Na ta del slovenskega ozemlja ne moremo prenesti interpretacije, ki velja za Štajersko, da se je oznaka »župan« uporabljala

dij upora v tem zemljiškem gospostvu in deželskem sodišču bolj izpostavljena kot drugod. Med najdlje zaprtimi podložniki so bili nekateri župani. Če župana niso zaprli, tako kot župana Barke Matijo Polha (Pouh), je moralo več zaslišanih podložnikov potrditi, da je njihov župan.¹³⁶ Povprečna starost zaslišanih je bila precej višja od starosti županov, ki so bili zaslišani v času procesa. Vilfan sledi ugotovitvam drugih evropskih zgodovinarjev in pravi, da je bil župan v novem veku posrednik med podložniki in deželskim sodiščem,¹³⁷ njegove zadolžitve pa so bile poleg pobiranja dajatev tudi skrb za obveznosti glede tlake, prenos pisem, nadzor nad javno varnostjo med vaščani in vasi navzven ter predajanje zločincev. V zaslišanjih se ta vloga župana posebej potrdi. Župan Naklega Jure Kregelj je člana svoje soseske Martina Juvančiča branil ne samo tako, da je jasno inkriminiral župana Kazelj Kjudra, ampak tudi tako, da je potrdil, da je bil Martin Juvančič v Gornjem Povirju samo zato, ker mu je bil gospod dolžan plačilo, ki naj bi mu ga izplačal v vinu. Očitno je v Povir odšel s tistimi, ki so odnesli prošnjo. Tam pa ga je, kot je izjavil, dal zapreti baron Neuhaus.¹³⁸ Med pritožbami preiskovalni komisiji je bila tudi pritožba Valentina Lipovša (Lipousch), ker naj bi se baron Neuhaus do njega, ubogega podložnika, vedel »tiransko«, s tem ko mu je zasegel mlin, katerega dedič je bil, in zaprl njegovo ženo. Posebej pomenljivo je, da je pisar zapisal v pritožbo pridevnik tiransko in da je torej dopuščal možnost, da se zemljiški gospodje vedejo neprimerno.¹³⁹

Ker je v celotni goriški grofiji s strani sodnika potrjena močna avtoriteta župana (kot uradnika sodišča), je izpraševalec, ki je poznal razmere v deželi, potrdil strategijo branjenja mnogih, da jim je župan ukazal sodelovati v uporu in da so se torej morali odzvati na njegov ukaz. Zaradi fevdalne razdrobljenosti se ponovno odpira vprašanje, ali so imeli župani funkcije tudi v okviru vaške samouprave. Ta je obsegala urejanje razmerij na srenjski zemlji in upravljanje s servitutnimi pravicami, organizacijo predstavnikov vasi glede kužnih zapor oziroma drugega varovanja ter zastopanje v primeru pritožb zemljiškemu gospodu, pa tudi druge, manj formalne funkcije, npr. organizacijo solidarnosti v primeru zlasti individualnih nesreč. Vse te funkcije so bile prisotne v isti vaški skupnosti, če je bila vas podložna istemu gospostvu. Velika fevdalna razdrobljenost, ki je značilna za slovensko ozemlje, bi lahko povzročila obstoj dvojne funkcije župana: na eni strani župana vaške samouprave in na drugi župana kot posrednika in uradnika zemljiškega gospostva/deželskega sodišča. Tako so se sicer za Tolminsko ohranila poročila za upor leta 1515, da so želeli komisarji pritožbe slišati

ti od županov oziroma dvanajstije. Le v tolminskem delu upora leta 1713 je bila vloga tolminskih županov postavljena v ozadje, saj so bili zaradi upora leta 1700 kaznovani še enkrat več kot preostali uporniki in se zato župani niso želeli postavljati v ospredje. Po drugi strani pa so številni zaslišani iz vasi kanalskega gospostva, Čepovana in Brd zatrjevali, da so njihove župane, ti pa člane svojih sosesk, prisilili v sodelovanje v uporu na podlagi tolminskih groženj.

Ker je oblasti zanimala vloga župana kot uradnika deželskega sodišča z močno avtoriteto, je verjetno treba v tem okviru interpretirati zahtevo cesarja kot deželnega kneza, ki je izbiro župana omejil z določilom, da soseska predlaga tri primerne člane, med katerimi deželski sodnik/zemljiški gospod izbere najprimernejšega. Prav starost nekaterih županov, ki sodijo v starostno skupino delovno najbolj aktivnih podložnikov, opozarja, da so bili interesi zemljiškega gospoda (in njegove zahteve do župana) že pred uporom zelo pomembni tudi pri izbiri županov vsaj v nekaterih soseskah švarceneškega gospostva. Več kot očitno je, da ti mlajši župani, četudi so zagotovo podedovali del simboličnega kapitala svojih očetov, niso predstavljali glavne neformalne avtoritete v vaški skupnosti, starešine, torej starih izkušenih gospodarjev, ki so bili s svojim kolektivnim spominom na eni strani ključni branik skupnosti glede meja, pravic in obveznosti, na drugi strani pa so s svojimi izkušnjami predstavljali zakladnico spomina. A vendarle je župan Kačič, 40-letni Ivan Svetina, posebej poudaril, da sicer res gospodari na šestnajstinski kmetiji, a da je še njegov oče imel četrtrinsko. Poleg njega je verjetno v uporu sodeloval tudi njegov brat in cerkveni ključar, 55-letni Gregor Svetina, ki je prav tako posedoval šestnajstinsko kmetijo.¹⁴⁰ V vseh delih goriške grofije se kaže tudi velik vpliv cerkvene organizacije, saj so v protestih sodelovali tudi cerkveni ključarji (Rihemberk, Švarcenek).

Zaključek

Zaslišanja švarceneških podložnikov dokazujejo vse značilnosti upiranja v zgodnjem novem veku. Plemiške vesti prežemajo kolektivni strahovi, ki so posledica nepreverjenih in pretiranih govoric, a so takšne govorice za razliko od podeželskih primešane uradnim zapisanim poročilom. So pa tudi del strategij plemstva v medsebojnih sporih in v odnosu do nadrejenih oblasti. Strah plemstva pred močjo množice podložnikov izvira iz zavedanja, da so člani vaške skupnosti povezani v vaški skupnosti oziroma soseski, združujeta jih skupna jeza in sovraštvo do zemljiškega gospoda in še pogosteje do njegovih uradnikov. Njihov strah pogosto slika idealizirane podobe vaških skupnosti in zakriva njihov resnični vsakdanjik, prežet s spori med posamezniki v skupnosti. Med

¹³⁶ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 8. 9. 1713.

¹³⁷ Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 196, 198, 209.

¹³⁸ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 1. 9. 1713.

¹³⁹ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, s. d.

¹⁴⁰ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, 8. 9. 1713.

podeželskim prebivalstvom pa se širijo utopične ideje o dosežkih drugih upornih sosesk – vaških skupnosti, ki jih spodbujajo k drugačnemu reševanju lastnih sporov. Zaslišanja podložnikov švarceneškega gospostva dokazujejo, da so zasliševalci iskali vodje upora, potrevali vse elemente žaljenja nadrejenih oseb in iskali morebitne zmote, ki bi podložnike spodbudile k uporu. Določenih uporniških elementov¹⁴¹ (zbiranja v formacije, podobne vojaškim, do določene mere tudi zlorabe avtoritet) pa v procesu niso dokazovali, saj jih že v uradnih poročilih niso obtožili izvajanja takšnih praks. Prav tako je bila kot olajševalna okoliščina sprejeta mladost posameznikov oziroma okoliščina, da so jih k sodelovanju prisilili župani.

Ob končni obsodbi je Ivan Muha verjetno ostal brez 1500 goldinarjev varščine, ki so jo za izpust iz ječe plačali njegovi starši.¹⁴² Celotno švarceneško gospostvo je moralo prevzeti tudi stroške oskrbe jetnikov v goriških ječah. To so od vseh podložnikov zahtevali s posebnim dekretom na prošnjo zaprtih podložnikov. A vse soseske niso sprejele tega bremena. Da je komisija ugodila prošnji zaprtih, dokazuje pritožba vasi Škocjan, da jo oprostitjo plačevanja prispevka za jetnike, ker ni sodelovala v uporu.¹⁴³ Slednjič so podložnikom gospostva Švarcenek naložili še 650 goldinarjev kolektivne kazni, ki naj bi jo mednje razdelili glede na njihovo sodelovanje v uporu.¹⁴⁴

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
ARS, AS 730, fasc. 119.

HHSTA – Haus-, Hof-, und Statsarchiv Wien
Österreichische Akten, fasc. 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23.

¹⁴¹ Večino spornih praks tolminskih upornikov, kot so jih dojemali vsi podrejeni uradniki in člani cesarske komisije, razkrija prav prisega županov in dekanov (omenja se tolminske) na zadnji dan upora, ki je zajemala naslednje nedovoljene in zato uporniške prakse: prakse, ki so ogrožale javno varnost (zloraba avtoritete – županov, vaških sodnikov in starešin); organizacijo vojaškim podobne formacije; javno nasilje, usmerjeno proti ljudem in premoženju; zlorabo alarmov; nespoštovanje patentov, monopolov, deželnoknežjih regalij in dajatev (mitnin, davkov); nespoštovanje sodišč, zavračanje in nespoštovanje izrečenih sodb ter upiranje izrečenim sodbam; prakse, povezane z nespoštovanjem družbenih hierarhij; formiranje posvetov – »konsilijev«; samovoljno določanje višine dajatev in upiranje proti njim ter nespoštovanje vseh avtoritet – od najnižjih uradnikov do vladarja (Čeč, *Priznal je*, str. 63–64).

¹⁴² Zagotovo je sodil med zelo bogate podložnike, četudi je premoženje nekaterih tolminskih večkrat preseгло njegovo (gl. Čeč, *Priznal je*, str. 58–59).

¹⁴³ ÖStA, HHStA, Österreichische Akten, fasc. 23, s. d.

¹⁴⁴ Dolenc, Dva dokumenta, str. 101.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Cova, Ugo: *La signoria di Schwarzenegg. Un feudo goriziano sul Carso alle porte di Trieste: (XIV–XIX secolo)*. Udine: Del Bianco, cop. 2009.

Čeč, Dragica: »Priznal je, da je s helebardo in živžganjem vodil upornike proti Gorici«. O povezavi crimen laesae maiestatis z upori in pomenu kaznovanja upornikov v tolminskem puntu 1713. *Zgodovina za vse* 20, 2013, str. 41–65.

Čeč, Dragica: Javni prostori v tolminskem uporu: vloga gostilne in prostora prošenja. *Leto 1713 in njegovi odmevi v slovenskem prostoru* (ur. Miha Preinfalk). Ljubljana: Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja; Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU; Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, 2015.

Čeč, Dragica: Prostori upora, 1. del. *Tolminski punt in čas na prelomu stoletja* (ur. Dragica Čeč, Aida Škoro Babić in Matevž Košir). Nova Gorica: ZZDS in Zgodovinsko društvo za Severno Primorsko, 2014, str. 65–105.

Delimo, Žan: *Greh i strah. Stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka. 1*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1986.

Dufka, Jiří: Strategien und Trägerschichten bäuerlicher Unruhen im frühneuzeitlichen Mähren. *Die Stimme der ewigen Verlierer? Aufstände, Revolten und Revolutionen in den österreichischen Ländern (ca. 1450–1815)* (ur. Peter Rauscher in Martin Scheutz). Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Band 61. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2013, str. 311–327.

Dolenc, Janez: Dva dokumenta o kaznovanju tolminskih puntarjev zaradi upora leta 1713. *Tolminski zbornik*, 3. Tolmin: Občina Tolmin, 1997, str. 95–112.

Frank, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die österreichischen Erblande bis 1806*, IV. Schloss Senftenegg, 1973.

Grafenauer, Bogo: Veliki tolminski kmečki punt. *Kronika* 2, 1954, str. 81–89.

Kjuder, Albin: *Zgodovinski mozaik Primorske. S posebnim poudarkom gornjega Krasa*. Tomaj, 1959 (neobjavljeni tipkopis).

Kmečki panti na Slovenskem. Razprave in katalog dokumentov (Situla, 13) (ur. Bogo Grafenauer in Branko Reisp). Ljubljana: Narodni muzej, 1973.

Löwenthal, Jakob: *Geschichte der Stadt Triest*. Triest: Österr. Lloyd, 1857–1859.

Marušič, Branko: *Veliki tolminski punt 1713*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1973.

Miller, Giovanni Francesco: *Diario di un viaggiatore del 1600 in Istria e Carniola* (ur. Daniela Durisini). Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1998.

- Polec, Janko: Svobodniki na Kranjskem. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo XVII*, 1936 (separat).
- Rutar, Simon: Završniška gosposčina na Krasu. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko* 5, 1895, str. 217–226.
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. 3, Notranjska. Knj. 3, Porečje Reke z Brkini*. Ljubljana: Viharnik 2007.
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. Knj. 5, Kras in Primorje*. Ljubljana: Viharnik 2011.
- Scheutz, Martin et al.: Individualisierungsprozesse in der Frühen Neuzeit. Anmerkungen zu einem Konzept. *Wiener Zeitschrift für Neue Geschichte*, 1/2, 2001, str. 39–59.
- Scheutz, Martin: Frühneuzeitliche Gerichtsakten als Ego-Dokumente. Eine problematische Zuschreibung am Beispiel der Gamiger Gerichtsakten aus dem 18. Jahrhundert. *Ego-dokumente: Annäherung an der Mensch in der Geschichte* (ur. Winfried Schulze). Berlin: Akademie Verlag, 1996, str. 99–135.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken der Grafschaft Görz und Gradisca*. Görz, 1904.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*. Görz, 1905.
- Trpin, Drago: Tolminsko gospostvo v času upora. *Tolminska v času punta: Zbornik ob 300-letnici tolminskega punta 1713–2013* (ur. Karla Kofol). Tolmin: Tolminski muzej, 2013, str. 5–14.
- Vilfan, Sergij: Poljedelstvo na Slovenskem v luči nekaterih desetinskih predpisov. *Slovenski etnograf*, 16/17, 1963/1964, str. 391–404.
- Vilfan, Sergij: *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.
- Witting, Johann Baptist: Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels. *Jahrbuch der k. k. heraldischen Gesellschaft »Adler«*, 1894, str. 89–146; 1895, str. 162–264.

S U M M A R Y

Serf rebellion in the Švarcenek seignior during the Tolmin peasant revolt

The study of interrogations of the rebels from the seignior of Švarcenek (Germ.: Schwarzenegg, It.: Nigrignano), who raised the last major collective protest during the revolt of 1713 and played different roles in village communities, portrays a relationship between the most frequent representations of rebels and random data that reveal a more dynamic picture of the men behind the rebellion. The interrogations of the rebels reflect the typical representations of rebels and the course of the revolt as constructed by the nobility. Whereas judges established some circumstances of the rebellion based on *corpus delicti*, they never interrogated the alleged rebels in regard to other facts surrounding the rebellion. Therefore, the interrogations, and particularly the concepts thereof, should be considered with great methodological care, especially because they lacked some parts of interrogation—i.e. the question catalogue. The serfs of the Švarcenek seignior were captured by the army from the Military Frontier for their connections with the revolt and interrogated in front of the commission appointed by the emperor acting as provincial prince. Some were held in the castle dungeons in the provincial capital for months, but eventually all were released. By an order of the provincial prince, one serf received the singular punishment of his bond being forfeited. Unlike other areas where the revolt was unfolding, this rebel was the only one to be punished in the Švarcenek seignior. He was a toll-collector – a low-ranking official, but also an active rebel. Although the seignior suggested to the investigating commission that all his serfs should be subject to preventive punishment, the court's final ruling shows that his petition bore no fruit. During the course of the trial it was established that the serfs were emboldened by rebels in other seigniories and that the event that triggered the rebellion was the arrival of the messenger who presented the seignior with an order to hand over the *urbarium* of his estate. Despite all methodological reservations, the aforementioned sources provide a unique insight into the world of village communities. They reveal the ways in which public affairs were settled, the manner of communication and protest, problems relating to the enforcement of rights, and finally the susceptibility for utopian ideas that were a result of rumoured successes of serfs in other seigniories and especially rumours regarding the abolition of all taxes.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 929.52Petazzi"16/17"

Prejeto: 4. 8. 2015

Meta Turkdiplomirana zgodovinarica (UN), Zelše 20a, SI-1380 Cerknica
E-pošta: turk.meta@gmail.com

Nekaj drobcev iz zgodovine družine Petazzi

IZVLEČEK

Prispevek obravnava del znane plemiške rodbine Petazzi oz. Petač, ki se v virih pojavlja že v 13. stoletju. V ospredju je veja, poimenovana po gradu Švarcenek, ki je izumrla s smrtjo Adelma Petazzija leta 1817. Ta del rodbine je imel v 17. in 18. stoletju v lasti velik del Krasa, med drugim Vremsko dolino, Sežano in Divačo. Družina Petazzi je bila tudi lastnica gradov v vzhodnem delu današnje Slovenije (dvorec Strmol pri Rogatcu, Poganice, Novi dvor, Žusem). Premožanje in ugled je povečevala tudi s porokami z drugimi plemiškimi družinami, o čemer priča dejstvo, da so nekateri člani opravljali pomembnejše funkcije v takratni družbi. S historiografskega stališča je rodbina še precej neraziskana.

KLJUČNE BESEDE

Petazzi, Petač, Kras, Švarcenek, plemstvo

ABSTRACT

A FEW FRAGMENTS FROM THE HISTORY OF THE PETAZZI FAMILY

The article presents a part of the well-known noble Petazzi or Petač family, which appeared in written sources as early as the 13th century. Primary focus is on the family branch named after the Švarcenek Castle, which became extinct upon the death of Adelmo Petazzi in 1817. In the 17th and 18th centuries, this family branch owned a vast portion of the Karst, including the Vremška dolina valley, Sežana and Divača. The Petazzis owned castles in the eastern part of present-day Slovenia (Strmol manor near Rogatec, Poganice, Novi dvor, Žusem). The family increased its property and reputation by marrying into other noble families, which is also evident from the fact that some members performed important functions in society. Historiographically, the Petazzi family remains fairly under-researched.

KEY WORDS

Petazzi, Petač, Karst, Švarcenek, nobility

Plemiška družina Petazzi velja v zgodovinopisju za precej neraziskano. To je med drugim posledica pomanjkanja virov, saj je že Simon Rutar konec 19. stoletja ugotavljal, da je velik del njenega rodbinskega in grajskega arhiva s Švarcena izgubljen.¹ Zato je bilo rodbino mogoče delno rekonstruirati le s pomočjo posameznih drobcev, zgodb in zapiskov avtorjev, tudi poljudnih, ki se dotikajo dogodkov in okolja, v katerem je družina Petazzi živela in delovala. Podatki v literaturi so pogosto nepreverljivi in dvomljivi, zato jih je bilo treba dopolniti in nadgraditi s pomočjo arhivskega gradiva v Ljubljani in Trstu.

Petazziji so bili plemiška družina, ki je verjetno izhajala iz Istre. Njihov priimek se v Trstu pojavi že v 13. stoletju,² natančneje leta 1246, ko so v Trstu skupaj z dvanajstimi plemiškimi družinami ustanovili Bratovščino patricijev trinajstih hiš, z namenom, da bi se ločili od drugih slojev in da bi vladali mestu. Člani bratovščine so bili poznani po debelih svečah, ki so jih nosili na shodih v cerkvi svetega Frančiška (starega svetega Antona). Po teh svečah so dobili tudi ime »Nobili del Mocolo« (Plemiči debele sveče).³ O izvoru imena Petazzi, ki se pojavlja tudi v obliki Petač, obstaja več različic. Po eni od njih naj bi bilo ime povezano z malimi grškimi novci »bisanti«, ki so jih v Istri imenovali »petaki«, po drugi pa naj bi ime izviralo od besede »patacca«, izraza za starinski srebrni kovanec, ki je dandanes sicer iz rabe, a ga še vedno

uporabljajo tako imenovani »pataccari«, sleparji.⁴ Spet tretja legenda pravi, da naj bi imel eden od prednikov rodbine veliko peto in naj bi se zato imenoval Petač.⁵ Nekateri izvor družine glede na grb – peto s sedmimi zabitimi žebli oz. »petačiči« – iščejo na Hrvaškem.⁶

Do konca srednjega veka so omembe posameznih članov rodbine Petazzi bolj kot ne redke. Tako lahko npr. leta 1381 zasledimo Adelma Petazzija, tržaškega vicedoma, ki so ga Tržičani poslali v Benetke podpisati sklenjeni mir.⁷ Trst je bil namreč v drugi polovici 14. stoletja jabolko spora med Benečani in Habsburžani. Ti so ga najprej dobili leta 1369, se mu potem za dobro desetletje odrekli v korist Benetk, ob koncu vojne različnih zaveznikov proti Benetkam (Genova, Padova, Oglej, Ogrska) leta 1381 pa so morale Benetke Trst vrniti oglejskemu patriarhu.⁸ Tržičanom oblast oglejskega patriarha ni bila po volji, zato so zbrali mestne odposlance, med njimi je bil tudi Adelfmo Petazzi,⁹ ki so 30. septembra 1382 odpotovali v Gradec k avstrijskemu vojvodi Leopoldu III., da mu mesto Trst z okolico izročijo v stalno in nepreklicno last.¹⁰ Vojvoda se je moral zavezati, da bo novo posest branil pred sovražniki.¹¹

Naslednji omenjeni Petazzi je Bernard, ki je leta 1468 pomagal zatreti upor Tržičanov v času cesarja Friderika III.¹² Nadalje je poznan še en Bernardo (1495–1553), ki je bil kljub visokemu družbenemu položaju (bil je namreč generalni pooblaščenec in odposlanec mesta Trst, sodnik in rektor) obtožen herezije. Moral se je opravičiti in pred škofom Antoniom Pereguezom Castillego ponovno izreči pripadnost katoliški veri. Spoznan za nedolžnega je kmalu umrl zaradi kuge, zapustil ženo Margarito, rojeno de Leo, in osem otrok.¹³ Njun prvorojenec Benvenuto V. Petazzi, s katerim se začnjenja v tem prispevku obravnavana švarceneška veja rodbine, je leta 1555 dobil kot deželnoknežji fevd grad Socerb (nad vasjo Socerb, jugovzhodno obrobje Trsta), gospostvo Švarcenek (Podgrad pri Vremah, Divača) in Novi grad v Brkinih.¹⁴ Nato je leta 1561 cesar Ferdinand I. Benvenuto V. Petazziju in njegovemu bratu Jeremiju

Prvotni grb Petazzijev naj bi ponazarjal peto s sedmimi žebli ali sedem srebrnikov. Ta upodobitev Petazzijevega grba je na kamniti šapi vodnjaka v parku Petazzijevega dvorca v Sežani (foto: Meta Turk).

¹ Rutar, *Završniška gosposčina*, str. 224.

² *Edinost*, 20. 9. 1882; Skrinjar, *Sežana*, str. 32.

³ Skrinjar, *Sežana*, str. 32.

⁴ AST, Sghedoni, *Le Tredici Casate*, str. 96.

⁵ Rutar, *Završniška gosposčina*, str. 221.

⁶ Potokar, *Kačice*, str. 89.

⁷ Rutar, *Završniška gosposčina*, str. 221; Tamaro, *Storia di Trieste*, str. 260.

⁸ Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda*, 2. zvezek, str. 389.

⁹ Monaco, *Atlante*, str. 65; Rutar, *Završniška gosposčina*, str. 221; Skrinjar, *Sežana*, str. 33; Tamaro, *Storia di Trieste*, str. 262.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda*, 2. zvezek, str. 206.

¹² Rutar, *Završniška gosposčina*, str. 221. Za časa Friderika III. sicer pride do več uporov (Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda*, 3. zvezek, str. 37–48); gl. tudi Witting, *Beiträge*, str. 136.

¹³ AST, Sghedoni, *Le Tredici Casate*, str. 97.

¹⁴ Sapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji*, str. 227. Grad v Brkinih, imenovan Novi grad oziroma Neuhaus, so tako poimenovali vitezi Carstbergi z Golca, ki so na njem gospodovali kot ministeriali goriških grofov v 13. stoletju (Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 224).

Nagrobna plošča Benvenuta V. Petazzija v sežanski cerkvi sv. Martina (foto: Meta Turk).

potrdil staro plemstvo.¹⁵ Benvenut V. je bil v vojaški službi, hkrati pa je imel prodajalno in je bil vsaj od leta 1558 tudi trgovec.¹⁶ Poročen je bil s Katarino Saurer.¹⁷ Njuna poroka je bila za Petazzija dobra naložba, saj je žena v zakon prinesla doto v višini 280 dukatov.¹⁸ Imela sta sina Ivana in hčere Ingranato, Elizabeto, Marijo, Magdaleno in Suzano Bernardo.¹⁹ Benvenut V. je umrl 29. junija 1588. Njegova nagrobna plošča, ki jo je dal postaviti njegov sin Ivan, je še danes vzdana v sežanski cerkvi sv. Martina.²⁰ Doklesani napis opozarja, da so Benvenutove posmrtno ostanke pozneje prenesli v armensko cerkev v Trstu.

Benvenutov sin Ivan je bil leta 1561 sprejet med goriške stanovne in si je v Gorici postavil hišo. Naslednje leto (1562) je postal kancelarski tajnik, sedem let kasneje pa nadvojvodski podkancler.²¹ Poročen je bil z Margarito Paradeiser,²² s katero je imel sina Benvenuta VI. in hčere Melhiado Katarino, Katarino Marijo, Benvenuto in Marijo.²³ Leta 1590 Ivana naj-

demo kot zakupnika gradu Švarcenek, imenovanega tudi grad Završnik.²⁴ Družina Petazzi si je v tem času lastila tudi utrjeno grajsko stavbo v Sežani na vrhu kopaste vzpetine Tabor.²⁵ Sicer je Kras med 16. in 18. stoletjem (med njegovim jugovzhodnim koncem in prehodom v Brkine je ležalo gospostvo Švarcenek) s politično-upravnega vidika delno pripadal Goriški grofiji, delno pa vojvodini Kranjski. Na zahodu je segal proti Furlaniji, na jugu pa proti Istri in mejil na Beneško republiko.²⁶ Območje švarceneške gosposčine, eno bolj razdrobljenih zemljiških gospostev,²⁷ je obsegalo ozemlje današnjih občin Sežane, Naklega, Rodika, Lokev in Štorij.²⁸ Zaradi obmejnosti je bilo v gospodarskem, prometnem in strateškem pogledu pomembno kot prehodno ozemlje poti na morje, zato so na njem postavljali mitnice. Pomembne mitnice na tem območju so bile Lokev, Kačiče in Rupa.²⁹ V vicedomskem arhivu za Kranjsko lahko v letih 1580–1665 najdemo več spisov o sporu zaradi najema mitnice v Kačičah.³⁰ Pobirali so namreč tudi sejmsko mitnino, in ko v Kačičah ni bilo več mitnice, je mitnina ob kačičkem sejmu kot posebna »regalija«³¹ pripadala posestvu Švarcenek, čeprav so jo želeli pobirati tudi mitničarji v Lokvi. Mitnica v Lokvi, ki jo je deželni knez dajal v zakup in dobival od nje redne dohodke, je namreč svoje obveznosti do upravne knežje posesti poravnala z zamudo in je bila v dolgovih. Leta 1587 naj bi mitnico v Lokvi dobili v zakup Petazziji, računi bi morali biti urejeni in dolgovi poravnani. Vendar že ohranjeno pismo s 3. aprila 1588,³¹ v katerem Peter Bonomo in Ivan Ustja (takratna mitničarja mitnice v Lokvi) vicedomu Nikolaju Bonomu sporočata, da sta pripravila dokumente za tožbo proti Petazziju, ki naj bi jima kot mitničarjema v Lokvi dolgoval kačičske sejmske dohodke, kaže, da ni bilo tako. Še preden se je spor s Petazziji zaključil, je tržaški mitninski prejemnik prodal Ustjevo hišo in solino ter izplačal dolg. Po letu 1595 pa si mitnico res lastijo Petazziji.

Ivanov sin Benvenut VI. je leta 1622 od cesarja Ferdinanda II. odkupil gosposčine Švarcenek,³² Novi

¹⁵ Frank, *Standeserhebungen*, 4. Band, str. 59.

¹⁶ ADT, *Genealogie delle Tredici Casade Trieste* di Luigi de Jenner.

¹⁷ AST, Sghedoni, *Le Tredici Casate di Trieste*, str. 98.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ ADT, *Genealogie delle Tredici Casade Trieste* di Luigi de Jenner.

²⁰ ŽAL, Šček, *Lokavske starine I*.

²¹ Rutar, *Završniška gosposčina*, str. 222; Potokar, *Kačice*, str. 88.

²² ARS, AS 730, fasc. 119.

²³ ADT, *Genealogie delle Tredici Casade Trieste* di Luigi de Jenner.

²⁴ Ime Završnik Simon Rutar povzema po dekanu Matiji Sili in pravi, da naj bi bilo Schwarzenegg le za nemški jezik prirojeno ime Završnik. Ime povezuje z bližnjo vasjo Zavrhek, ki leži ob trgovski poti iz Kačič čez Javornik v Lož (Rutar, *Završniška gosposčina*, str. 217). S tem pa se ne strinja Milko Kos, saj beseda Schwarzenek pomeni Črno brdo; tako bi se lahko tamkajšnji hrib imenoval zaradi temnega borovega gozda, še preden je bil nanj postavljen fevdalni sedež, pa tudi že opis meja švarceneške posesti v slovenščini iz leta 1711 govori o »schwarzeneski richti«³² (Kos, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo*, str. 39–40).

²⁵ Sapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji*, str. 193.

²⁶ Panjek, *Fevdalna renta*, str. 2.

²⁷ Vilfan, *Zemljiška gospostva*, str. 200.

²⁸ Skrinjar, *Sežana*, str. 35.

²⁹ Potokar, *Kačice*, str. 88.

³⁰ ARS, AS 1, šk. 126, lit. C V Kačičska mitnina; 136, Lit H III/11; 150, Lit S/VI, 151, Lit. T II/2.

³¹ ARS, AS 1, šk. 136 I/77, Lit H/III/14 (Hülben/Lokev).

³² Potokar, *Kačice*, str. 89.

grad in Socerb.³³ V Socerbu Petazziji verjetno niso nikoli bivali, je pa Benvenut VI. v začetku 17. stoletja v njem na lastne stroške namestil vojaško posadko.³⁴ To se je izkazalo kot uspešno, saj gradu Benečani med drugo (notranje)avstrijsko-beneško vojno (1615–1617) niso mogli zavzeti. Cesar je Benvenutu VI. leta 1622 podelil baronski naslov (von Petazzi, Freiherr von Schwarzenegg, Castelnuovo und S. Servolo), deset let pozneje (1632) pa še grofovskega (Petazzi Graf zu Castello Nuovo und San Servolo).³⁵ Leta 1630 je Benvenut VI. postal cesarski glavar v Trstu.³⁶ Dobil je zastavne pravice za koriščenje gozdov na območju jame Vilenica, postal pa je tudi lastnik same jame.³⁷

V jami Vilenica naj bi Petazziji prirejali plesne zabave.³⁸ Ob praznikih je bil sto metrov od vhoda v jamo urejen prostor za orkester in ples, celoten kapniški rov pa je bil razsvetljen z baklami in svečami.³⁹ Na zabave Petazzijeve družine naj bi prihajali številni obiskovalci in Petazzi je od njih gotovo dobival de-

narne prispevke – to bi lahko bil začetek pobiranja vstopnine za obisk jame. Mogoče je hotel Benvenut VI. prevzeti stroške za novo cerkev in kaplana. Kmalu si je namreč dohodke od vstopnine začel deliti z lokavsko cerkvijo, kar jamo uvršča med najstarejše za obiskovalce urejene jame v Sloveniji.⁴⁰ Cerkveni denar naj bi bil porabljen za stalne maše za namen »večje varnosti«⁴¹ ljudi v jami.⁴¹

Tržaški glavar in švarceneški grof Benvenut VI. Petazzi je natančneje uredil tudi meje med svojim in tržaškim ozemljem ter postavil mejnike.⁴² Ob cesti proti Bazovici se je do danes ohranil mejni kamen, visok 2 metra, z grbom in napisom: CONFINIA URBIS TERGESTE CASTRI AC SWARZENEGG LOCIS IN LAUDO ANNI MDCXXXII SIGNATIS. DECRETO MARIAE THERESIAE ROM. IMP. HUN. BOH. REGINAE CONFIRMATA UTRIUSQUE DITIONIS AE RE REPOSITA DIE V. MAY ANNO MDCCLII.⁴³ Manjša mejna kamna najdemo tudi na pobočju hriba Kokoš

Mejni kamen na pobočju hriba Kokoš z grbom grofov Petazzi (foto: Meta Turk).

³³ Rutar, *Završniška gosposočina*, str. 222; Sapač, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji – III*, str. 173; ARS, AS 730, fasc. 139.

³⁴ Čeč, Darovec, *Značenje*, str. 229; Sapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji*, str. 228.

³⁵ Frank, *Standeserhebungen*, 4. Band, str. 59.

³⁶ Rutar, *Završniška gosposočina*, str. 222.

³⁷ Puc, *Vilenica*, str. 20.

³⁸ Prav tam.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Shaw, *Slovene Caves & Karst*, str. 155.

⁴¹ Puc, *Vilenica*, str. 20.

⁴² Prav tam.

⁴³ Mejnik tržaškega mesta in švarceneške graščine s kraji, soglasno označenimi leta 1632. Potrjeno z odločbo Marije Terezije, rimske cesarice, ogrske in češke kraljice, in ponovno postavljeno z denarjem pokrajine dne 5. maja leta 1751 (gl. Puc, *Vilenica*, str. 20; Potokar, *Kačice na Krasu*, str. 94; ŽAL, Šček, *Lokavske starine II*).

Grb grofov Petazzi
(ARS, AS 1071, Zbirka grbov, št. 141).⁴⁴

(na slovensko-italijanski meji na Krasu). Med seboj so si kamni sicer različni, na vseh pa sta vklesana tržaški grb s helebardo in grb Petazzijev.

Družina Petazzi je v Sežani konec 16. stoletja ali v prvi tretjini 17. stoletja zgradila nov dvorec kot nadomestilo za opuščeni srednjeveški grad na vzpetini nad naseljem. Dvorec so zgradili na samem, zahodno od majhnega vaškega naselja Sežana, in ga poimenovali Stari grad.⁴⁵ V lasti rodbine Petazzi je ostal vse do leta 1817.⁴⁶

Benvenut VI. Petazzi se je poročil dvakrat – prvič s Tadejo Thurn, s katero je imel osem otrok,⁴⁷ in sicer hčere Ivano Marijo, Katarino Lucijo, Torriano Franciško, Margarito in Sigismondo, ter sinove Ivana II., ki je umrl kot cesarski častnik pri Leipzigu, Janeza Ulrika⁴⁸ in Nikolaja. Drugi zakon je sklenil s svojo nečakinjo Heleno Argento, hčerko Germanika Argenta in Benvenute Petazzi.⁴⁹ Poroko je menda dovolil sam papež.⁵⁰ Iz tega zakona izhajajo Ferdinand

Maksimilijan, Benvenut VII., Germanik, Rozalija, Melhiada, Suzana, Ferdinand Martin in Tadeja Benvenuta.⁵¹

Nikolaj Petazzi, sin Benvenuta VI., cesarsko-kraljevi komornik, je leta 1649 postal deželni poverjenik, deset let pozneje je podedoval glavarstvo v Trstu,⁵² leta 1664 pa je bil izvoljen za deželnega glavarja v Gorici, a službe ni nikoli opravljal, ker je prej umrl.⁵³ Oktobra 1660 je v Trstu skupaj z meščani slovesno sprejel cesarja Leopolda I. in mu izročil ključe mestnih vrat.⁵⁴ 15. marca 1646 se je poročil z Beatriko pl. Dornberg.⁵⁵ Imela sta deset otrok, ime enega od njih sicer ni znano, ostali pa so: Ivan Anton, Terezija, Adelmo,⁵⁶ Ana Katarina, Ivan Ferdinand,⁵⁷ Leopold, Peter, Pavla in Margarita.⁵⁸ Nikolaj Petazzi je umrl 26. decembra 1664, njegov nagrobnik je vzdignjen v desni krak ladje cerkve Santa Maria Maggiore v Trstu.

Nikolajev vejo Petazzijev je nadaljeval sin Ivan Ferdinand. V njegovem prvem zakonu z Ano Margareto Raunach so se rodili Marija, Magdalena Katarina, Nikolaj, Marijana, Jakob Anton, Leopold, Ivan Jožef, Marija Terezija, Alojz, Ana Eleonora, Felicita in Franc.⁵⁹ Žena Ana Margareta je 27. marca 1697 umrla »zaradi trebušnih krčev«, pokopali so jo dva dni zatem v Trstu.⁶⁰ Ivan Ferdinand se je nato 22. marca 1699 poročil z Uršulo Orzon.⁶¹ Z njo je imel še hčer Julijo Johano in dva sinova, Antona Alojza in Ivana Petra Hanibala.⁶²

Tudi sin Benvenuta VI. Benvenut VII. se je poročil dvakrat, prvič leta 1670 z Evfemijo Coronini⁶³ in drugič z Maksimilijano Franciško Attens.⁶⁴ Z drugo ženo je imel enajst otrok, od katerih jih je osem umrlo v otroštvu, trije, ki so odrasli – Julij,⁶⁵ Uršula Suzana in Leopold –, pa niso imeli otrok.⁶⁶ Benvenut

⁴⁴ Kvadriran ščit s srčnim ščitom: 1. in 4. v zlatem polju črn, v desno obrnjen orel z razprtimi krili in z zlato krono; 2. in 3. v rdečem polju sedem srebrnih kovancev v obliki črke U. V modrem srčnem ščitu šestokraka zlata zvezda. Nad ščitom trije kronani turnirski šlemi s črno-zlatim in rdeče-srebrnim pregrinjalom. Na desni kroni stoji enak črni orel kakor v ščitu, iz srednje krone se stegujeta desna in leva roka v oklepu, ki sta v komolcu upognjeni, na levi kroni stoji enaka zvezda kakor v srčnem ščitu.

⁴⁵ Sapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji*, str. 196.

⁴⁶ Prav tam, str. 198.

⁴⁷ AST, Sghedoni, *Le Tredici Casate*, str. 99.

⁴⁸ Preinfalk, *Plemiške rodbine*, str. 171.

⁴⁹ Witting, Beiträge, str. 136.

⁵⁰ AST, Sghedoni, *Le Tredici Casate*, str. 99.

⁵¹ ADT, Genealogie delle Tredici Casade Trieste di Luigi de Jenner.

⁵² Puc, *Vilenica*, str. 22; Rutar, *Završniška gosposčina*, str. 222.

⁵³ Rutar, *Završniška gosposčina*, str. 222.

⁵⁴ Puc, *Vilenica*, str. 22. Podelitev ključev mestnih vrat cesarju Leopoldu I. je bila del protokola pri cesarjevih dvornih potovanjih. Glavni namen njegovega potovanja je bil namreč sprejetje dednega poklona. Gre za svečane dogodke, polne simbolnih dejanj ob nastopu vlade novega deželnega kneza (Miller, *Die Hofreisen*, str. 84; Štih, *Obisk*, str. 19).

⁵⁵ Schiviz von Schivizhoffen, *Krain*, str. 302.

⁵⁶ ADT, Genealogie delle Tredici Casade Trieste di Luigi de Jenner.

⁵⁷ Rutar, *Završniška gosposčina*, str. 222.

⁵⁸ ADT, Genealogie delle Tredici Casade Trieste di Luigi de Jenner.

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ ŽAL, Šček, *Lokavske starine I.*

⁶¹ Schiviz von Schivizhoffen, *Görz un Gradisca*, str. 307.

⁶² ADT, Genealogie delle Tredici Casade Trieste di Luigi de Jenner; Schiviz von Schivizhoffen, *Görz un Gradisca*, str. 95–96.

⁶³ ARS, AS 730, fasc. 119.

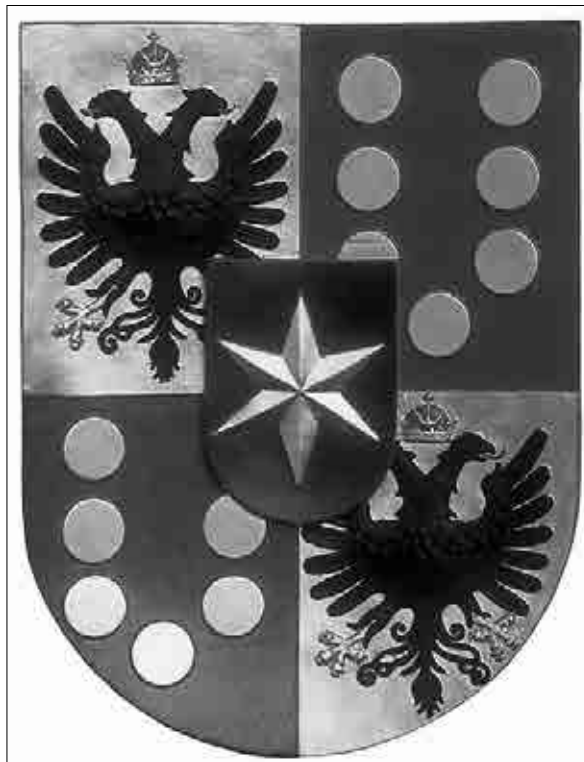
⁶⁴ Witting, Beiträge, str. 138; ADT, Genealogie delle Tredici Casade Trieste di Luigi de Jenner.

⁶⁵ Poročen z Izabelo, hčerjo Dominika Reisinga (Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji*, str. 131).

⁶⁶ AST, Sghedoni, *Le Tredici Casate*, str. 100.

VII. je bil komornik cesarja Leopolda I., hkrati pa tudi najbolj zloglasni član družine. Kronisti navajajo njegovo prijateljstvo z grofom Thurnom in incident z Janezom Karlom Argentom. Ta naj bi se z nekaj somišljeniki, ki so bili siti Petazzijevih in Thurnovih ekscesov, obrnil na sodišče. Petazzi in Thurn sta se odločila, da se Argentu maščujeta, in sta konec septembra 1683 na njegovo posest poslala tri barke s tridesetimi razbojniki in 150 služabniki, da ga ubijejo. Vendar ti Argenta niso našli, saj se je prav tistega dne s sinom odpravil v Trst. Razočarani so razbojniki pobrali ves pridelek grozdja na posestvu, prestrašili okoliške prebivalce (ki so se jih bali kot same demone) in odšli.⁶⁷

Dedič Benvenuta VII. je bil sin iz prvega zakona Adelmo Anton. Ta je imel z ženo Ano Marijo Schrattenbach⁶⁸ hčere Marijo Terezijo,⁶⁹ Kajetano in Jožefo Benigno⁷⁰ ter šest sinov: Benvenuta VIII.,⁷¹ Leopolda Jožefa Hanibala,⁷² Antona,⁷³ Karla,⁷⁴ Kajetana⁷⁵ in Germanika.⁷⁶ Med sinovi je bil najbolj znan Leopold Jožef Hanibal, ki se je odločil za cerkveno kariero. Njegova študijska pot ni poznana. Decembra 1730 ga je cesar Karel VI. imenoval za stolnega kanonika in dekana stolnega kapitlja v Ljubljani, 18. aprila 1734 pa še za gorenjskega arhidiakona. Po smrti ljubljanskega škofa, grofa Ernesta Amadeja Attemsja, ga je Marija Terezija imenovala za tržaškega škofa. Tam je 12. oktobra 1752 v škofovskem dvorcu poročil svojo nečakinjo Ano Terezo, hčer Benvenuta VIII. Leta 1760 je bil imenovan še za ljubljanskega škofa, papež Klemen VIII. je njegovo preemestitev odobril 15. decembra 1760. Petazzi se je tako po dvajsetih letih, odkar je bil v Ljubljani imenovan za stolnega kanonika in dekana stolnega kapitlja, vrnil v škofijo, ki jo je že dobro poznal. Iz njegovega protokola je razvidno, da se je novih obveznosti lotil z veliko vnemo, vendar ni imel več tiste energije, ki jo je imel kot ljubljanski stolni dekan. Ovirali so ga bolezen in težave, ki jih je prinašala avstrijsko-pruska vojna. V času škofovanja v Ljubljani je imel dve sinodi v Ljubljani in eno v Gornjem Gradu. Naklonjen je bil redovnikom, ki so pri njem uživali vso podporo. Sredi šestdesetih let 18. stoletja se je Petazzijevo zdravstveno stanje poslabšalo in leta 1768 je tako zbolel, da so mu podelili zakramente za umirajoče. Razmer v škofiji ni več obvladal, očitali so mu, da je popolnoma zaprt za nova spoznanja na področju pastoralne dejavnosti. Na prigovarjanje brata Benvenuta je aprila

Grb škofa Leopolda Jožefa Hanibala Petazzija (Dolinar, Ljubljanski škofje, str. 201).

1769 vladarico Marijo Terezijo zaprosil za pomožnega škofa. Marija Terezija se je odločila za Karla Janeza Herbersteina, ki je tako po pooblastilu dunajskega dvora v zelo kratkem času prevzel vse pobude v svoje roke. Bolehni Petazzi se je zagrenjen zaprl vase. Umrli je 28. novembra 1772, naslednji dan pa so ga pokopali v ljubljanski stolnici.⁷⁷

Brat Leopolda Jožefa Hanibala Benvenut VIII. se je zelo mlad odločil za vojaško kariero in služil cesarju Karlu VI. Postopoma je napredoval in leta 1734 postal podpolkovnik. Leta 1770 je baje postal celo ožji svetovalec cesarice Marije Terezije.⁷⁸ Poročil se je trikrat – najprej z Maksimilijano Heussenstamm,⁷⁹ nato z Marijo grofico Clary-Aldringen, po njeni smrti pa 14. julija 1761 še z Eleonoro Luzan.⁸⁰ Iz prvega zakona so bili trije otroci, in sicer Ana Terezija, Marija Ana in Adelmo, ki je nadaljeval rod. Drugi zakon je bil brez otrok, v tretjem pa se je rodila hči Leopoldina.

Iz zgodovine gospostva Švarcenek pod Petazziji se je po zaslugi kronistov ohranilo še nekaj zanimivih drobcev. Sredi 17. stoletja so ga oplenile čete grofa Karla Thurna, leta 1700 pa je grad prizadel požar. Čez trinajst let (1713) je na zemljiškem gospostvu

⁶⁷ Prav tam.

⁶⁸ ARS, AS 730, fasc. 119.

⁶⁹ ARS, AS 730, fasc. 119; Smole, *Graščine*, str. 370.

⁷⁰ Witting, *Beiträge*, str. 138.

⁷¹ ARS, AS 730, fasc. 119; Schiviz von Schivizhoffen, *Krain*, str. 39.

⁷² Dolinar, *Ljubljanski škofje*, str. 203.

⁷³ Witting, *Beiträge*, str. 139.

⁷⁴ Prav tam.

⁷⁵ Schiviz von Schivizhoffen, *Krain*, str. 44.

⁷⁶ Prav tam, str. 53.

⁷⁷ Dolinar, *Ljubljanski škofje*, str. 203–210.

⁷⁸ AST, Sghedoni, *Le Tredici Casate*, str. 103.

⁷⁹ ARS, AS 730, fasc. 119.

⁸⁰ Schiviz von Schivizhoffen, *Görz un Gradisca*, str. 312; Witting, *Beiträge*, str. 139.

izbruhnil upor, znan kot tolminski punt.⁸¹ Uporniki so 11. maja 1713 vdrli tudi v grajsko poslopje.⁸² Medtem je grof Ferdinand Petazzi s sinom Nikolajem pobegnul v Trst,⁸³ kjer je imela rodbina na griču Montebello večjo vilo.⁸⁴

Na splošno so Petazziji v ljudskem spominu ostali predvsem zaradi krutega odnosa do podložnih kmetov.⁸⁵ Poleg upora kmetov iz leta 1713 se je ohranil tudi zapis iz leta 1740, da je grof Petazzi svojim podložnikom v Barki ukazal, naj mu pripeljejo 600 kolov za vinograd Sabotnjak pri Socerbu. Kmetje tega niso hoteli storiti in grof jim je zarubil živino. Šele čez tri dni, ko so mu kmetje zagrozili z uporom in se nanj že začeli pripravljati, jim je živino vrnil, zase pa obdržal tri najlepše vole. Zaradi biričevih udarcev naj bi poginila krava. Ko se je kmet zaradi tega pritožil, ga je birič zgrabil za lase in treščil ob tla. Kmet je zbežal, birič pa je za njim metal kamenje. Kmetje so se zaradi tega dogodka pritožili na deželno sodnijo v Gorico, vendar neuspešno.⁸⁶

V 18. stoletju so se grofje Petazziji na odročnem in neudobnem gradu Švarcenek zadrževali le še občasno. Njihova glavna rezidenca je bil novi dvorec v Sežani.⁸⁷ Švarceneško gospostvo so vsako leto natančno obhodili in preverili meje na shodih v Povirju, Rodiku in Brezovici. 28. maja 1711 so npr. meje popisali v listini Alojza Petazzija.⁸⁸ Listina je bila zapisana v slovenskem jeziku:

»Nar poprei je tabar St. Coziana, catri lesbi uti Richti do Mosta na verchi, na reko pod Naclu, Scoffe, Tupelzhe, Strainoch. Se oberne na Barske snosetti, inu pride na potock imenuvan Padesh. Kir se dva potocha snidejo po starim imenuvano pod Woistervizo, na kau inu na Cirku svetiga Sozierba. Od Cierkue St. Sozierba gre na Schelesnickovo Hischo catiera je u Schwarzeneschi Richti; od tem gre po grofovih Snosettih na Krisne dreve, od tam gre na greiske Snositti, inu na sdu po potochi na ravnost na Straustudenz, od tam pa gre na potoch Schlopp inu se poverne na grofove snosetti inu passá na Morain potok, kir se confiná ta Schwarzenesha inu Novograinska Richta. Od tam gre na Vassio Slop, od tam passá Confin na Rodich inu Kerslag po Vassio Slob, inu naraumost na Cosinski Pil. Od pilla Cosinskiga gre po Zeisti skusi Cosinske Grunte gor po sredi hriba verch Polania, nad Verpolle, kir confina Sosserbzka Richta, inu gre blisek Studenza Schusiz imenuvan, inu naprei po robi na ta Velichi Hrib Monte Cakus alli tusti verch

imenuvan, kir sazne Tersaska Richta. Od Monte Cakus gre dol na te resane kamne, postaulene med Schwarzzenesko ino Tersasko richto po glibinghi (po starim pa je schlu na Gropado), inu pride bliso Orlica, kir so tudi postauleni confini, kir sazne Duinska richta inu so postauleni Kamnj, slast pa na Hrib imenuvan Termunz, do verch Hriba imenuvan Holz. Tam koplí Duinski confin in sazne confin med Schwarzzenesko inu Riffienbersko Richto, inu gre na Gradno berdo na Cau, che je med Casle (n. Koslach) inu Dobraule. Inu gre na Rassho cir pridejo tri Richre skonfini uKub, tu je Schwazzenescha, Richenberscha inu Snoseska. Tam gre po Rasi confin na verch Silievez, od tam pak na Zebulouzo ino na Skriu in compli na Scozianska urata kir se je sazbello.

Ostrsnoberdo lesbi sesh sojemi confinami v Schwarzzeneski Rihti in confina na jutergne sonze sesh reko na potoche che pridejo od Sichorske uode inu gre naprei pod Soborjam, Borst che je tam je pod Schwarzzenescho Richto. Woda Recha je pu od te Richte inu Lou od Rieb... Pit kadai che boste telli.

Schwarzenegg li 28 Maggio 1711.

Luigi Co: Pettazi m/p"«

Opis meja je sestavljen v slovenskem jeziku, značilnem za tedanji čas. Listino je Petazzi napisal lastnoročno, vendar pri zapisu ni bil dosleden, saj je iste besede zapisal enkrat tako, drugič drugače.⁸⁹

V opisu meja je omenjen tudi studenec (Zdravi studenec), »Straustudenz«, ki teče pod gradom. O njem je poznana naslednja anekdota: stari grof Petazzi je zbolel in se preselil v Sežano, kjer je imel Stari grad. Tja so mu morali vsak dan prinesiti »barigelco« (posodico) vode iz studenca, ki izvira nad vasjo Potok pod Podgradom. Kmet, ki mu je v okviru tlake nosil vodo, se je tega kmalu naveličal in je nekega dne bariigelco napolnil v nekem kalu pri Povirju. Grof je seveda takoj ugotovil, da je voda motna in slaba, kmet pa se je izgovoril, da se je ob nevihti nekaj podrlo na studenec in se je voda skalila. Grof mu je verjel, kmetu ni bilo treba več nositi vode in tako se je rešil tlake.⁹⁰

Benvenut VIII. Petazzi naj bi v Gorici 9. maja 1789 napisal oporoko, v kateri za glavnega dediča imenuje Adelma Petazzija,⁹¹ vendar to ne bo držalo, saj je Benvenut Petazzi umrl leta 1784, natančneje, 25. decembra 1784.⁹² Res pa je posestvo in jamo Vilenica nato prevzel grof Adelmo, zadnji iz rodbine Petazzi.⁹³ Skupaj z njim naj bi si jamo v letih 1790 in 1791 med obiskom Trsta ogledal tudi cesar Leopold II.⁹⁴ Leta 1809 so vhod v jamo obzidali in zaprli z vrati, grof pa je vse dohodke od vstopnine prepustil lokavski župni-

⁸¹ Sapač, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji*, str. 173.

⁸² Prav tam.

⁸³ Marušič, *Veliki*, str. 24.

⁸⁴ Sapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji*, str. 198.

⁸⁵ Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 340.

⁸⁶ Rutar, *Završniška gosposčina*, str. 226.

⁸⁷ Prav tam.

⁸⁸ To listino je prepisal dekan Matija Sila, natisnil pa Simon Rutar (*Završniška gosposčina*, str. 226–228). V literaturi se Luigija Petazzija običajno sloveni z Ludvikom. Vendar tega imena med Petazziji ni bilo. Po vsej verjetnosti gre za Alojza, sina Ivana Ferdinanda.

⁸⁹ Skrinjar, *Sežana*, str. 36.

⁹⁰ Žiberna, *Divjaški prag*, str. 48.

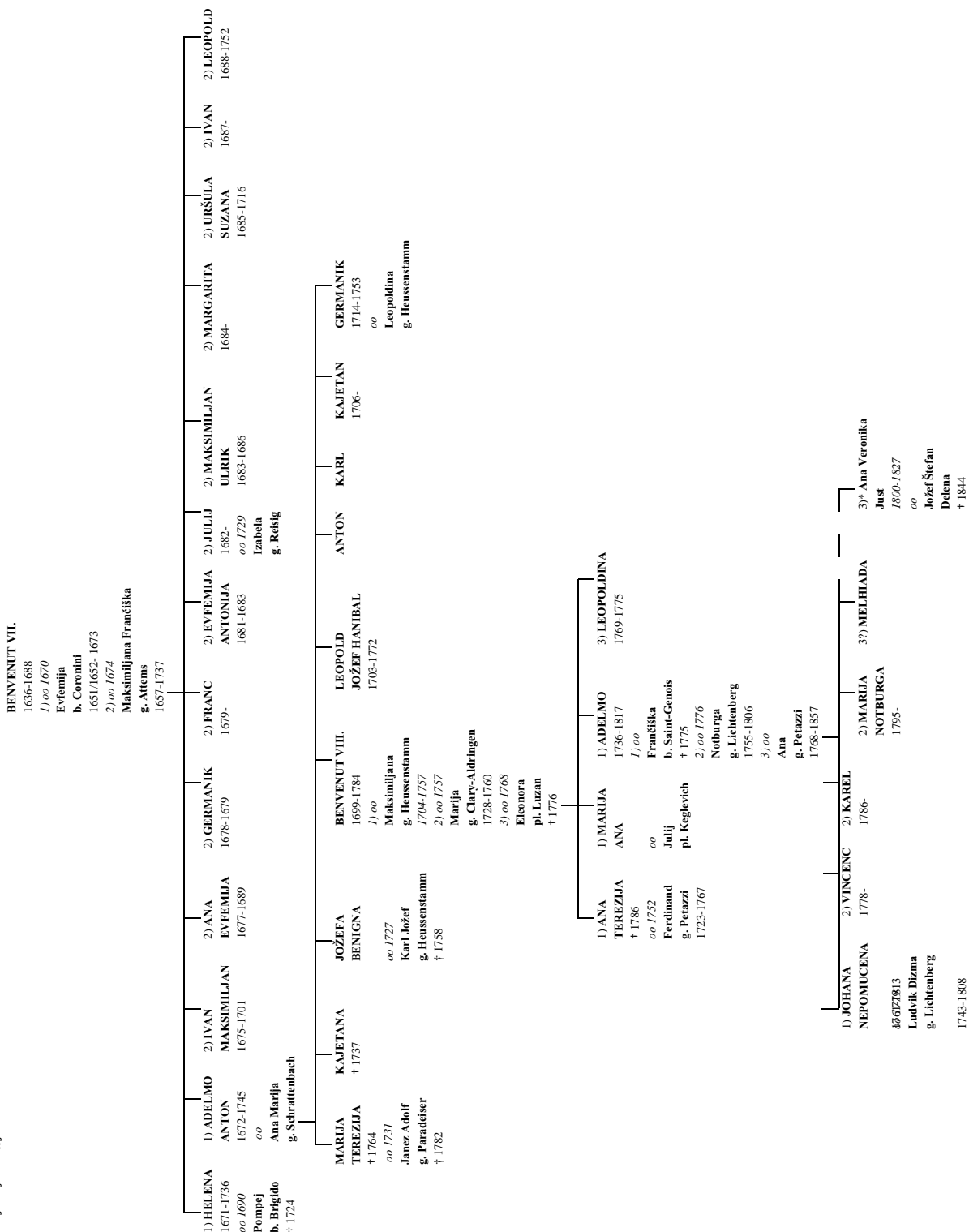
⁹¹ Rutar, *Završniška gosposčina*, str. 223–224.

⁹² ARS, AS 730, fasc. 119.

⁹³ O lastnikih gospostva Švarcenek tudi v članku Dragice Čev v tej številki *Kronike*.

⁹⁴ Več o jami Vilenica v članku Petre Kavrečič v tej številki *Kronike*.

Mlažja veja Petazzijev s Švarzeneka

Nekdanji dvorec Petazzijev v Sežani (foto: Meta Turk).

ji. O tem je dolgo pričal vklesan napis nad vhodom s kronogramom: E LIBERALITATE COMITIS A PETAZZI ECCLESIA CORNIALENSIS ACCIPIT (Po dovoljenju Petazzijev je sprejela lokavska cerkev – 1809). Jama je bila torej po naročilu Adelma Petazzija zaprta, zanjo pa je skrbela kaplanija. Imela je 59 dolžnikov, med njimi tudi grofa Adelma; ta torej ni plačeval dohodkov od jame.⁹⁵ To je bilo povezano s takratnimi dolgovi in tedanjo politiko. Leta 1809 so namreč Francozi tretjič zasedli Trst in 2000 tržaških brambovcev poslali na Francosko, med njimi tudi Adelma Petazzija, ki je bil nadporočnik v brambovski vojski. 14. oktobra 1809 so bile ustanovljene Ilirske province in leta 1811 so francoske oblasti v njih izvedle upravne spremembe, opravljeno je bilo tudi štetje prebivalstva.⁹⁶ Lokev je prišla pod sežansko občino, ta pa pod kanton Tomaj pod Goriškim distriktom. 8. oktobra 1813 so se morali Francozi umakniti iz Trsta in Avstriji so bila vrnjena odzeta ozemlja.⁹⁷

Adelmova prva žena Frančiška Saint-Genois mu je rodila samo hčer, Johano Nepomuceno. V drugo se je poročil marca 1776 z Notburgo Lichtenberg. Rodili so se jima trije otroci: Vincenc, Karel in Marija Notburga, o katerih ni veliko podatkov. Njegova tretja soproga je bila Ana Petazzi, rojena 1768. Imela je hčer Ano Veroniko, ki je bila Adelmova rejenka.

Luigi de Jenner kot hčer Adelma in Ane navaja še Melhiado, vendar ni o njej ohranjenih nobenih podatkov.⁹⁸

Konec 18. stoletja Petazziji grad Švarcenek dokončno opustijo.⁹⁹ Jamo je spet začela upravljati lokavska župnija. Po letu 1800 je gosposčino iz Sežane upravljal Jožef Štefan Delena, ki se je poročil s Petazzijevo rejenko Ano Veroniko, rojeno Just, in bil nekaj časa tudi lastnik gradu Rajhenburg.¹⁰⁰ Ta poroka je še dolgo ostala v spominu ljudi.¹⁰¹ Leta 1817 je v Sežani umrl Adelmo Petazzi, zadnji član švarcenaške veje rodbine Petazzi, pokopan je v družinski grobnici sredi župnijske cerkve v Sežani. Z njegovo smrtjo se švarcenaška veja družine konča. Takrat naj bi bil tudi grad Švarcenek že popolnoma v razvalinah.¹⁰² Gosposčina je pripadla državi. Ta je leta 1820 gozdove, ki so bili že popolnoma izsekani, razprodala bližnjim vaškim občinam,¹⁰³ Lokvi, Povirju in Sežani.¹⁰⁴

H gradu Švarcenek je sicer spadala tudi kapela sv. Janeza Krstnika na vzpetini nad vasjo Podgrad, v ka-

⁹⁵ ŽAL, Šček, Lokavske starine I.

⁹⁶ Šumrada, Prebivalstvo, str. 52.

⁹⁷ Puc, *Vilenica*, str. 31.

⁹⁸ ADT, Genealogie delle Tredici Casade Trieste di Luigi de Jenner.

⁹⁹ Sapač, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji*, str. 175.

¹⁰⁰ Rutar, *Završniška gosposčina*, str. 224; Slana, *Lastniki Rajhenburga*, str. 536.

¹⁰¹ Prav tam.

¹⁰² Sapač, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji*, str. 177.

¹⁰³ Prav tam, str. 176.

¹⁰⁴ Potokar, *Kačiče na Krasu*, str. 90.

teri naj bi bila ohranjena družinska grobnica rodbine Petazzi z letnico 1628, vendar v njej po pripovedovanju domačinov počiva zadnji upravitelj gradu, Jožef Štefan Delena.¹⁰⁵

Zanimiv je podatek, da naj bi po smrti Adelma Petazzija dediči grajskega oskrbnika Jožefa Delene grajski arhiv prodali mesarjem in trgovcem v Sežani, ki so vanj zavijali jedi.¹⁰⁶ To bi lahko potrjevalo slab spomin, ki so ga imeli okoliški prebivalci na plemiško družino Petazzi.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ADT – Archivio diplomatico Trieste (Diplomatski arhiv Trst)
Genealogie delle Tredici Casade Trieste di Luigi de Jenner 1/1B1
Biografie Triestine di Luigi de Jenner 1/1B4

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 126, 136, 150, 151.
AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 119, 139.
AS 1070, Zbirka grbov, št. 141.

AST – Archivio di Stato di Trieste (Državni arhiv v Trstu)
Sghedoni, Sergio: *Le Tredici Casate di Trieste*. Trieste: Parnaso, 2000.

ŽAL – Župnijski arhiv Lokev
Virgil Šček: Lokavske starine I.
Virgil Šček: Lokavske starine II.

ČASOPISNI VIRI

Edinost, 1882.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Cova, Ugo: *La signoria di Schwarzenegg. Un feudo goriziano sul Carso alle porte di Trieste: (XIV–XIX secolo)*. Udine: Del Bianco, cop. 2009.

Čeč, Dragica in Darko Darovec: Značenje seoskih utvrda uz mletačko-habsburšku granico u ranom novom vijeku. *Povijesni prilozi* 37, 2009, str. 217–246.

Dolar, France M.: *Ljubljanski škofje*. Ljubljana: Družina, 2007.

Frank, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Öster-*

reichischen Erblände bis 1806. Senftenegg: Selbstverlag, 1967–1974.

Grafenauer, Bogo: *Zgodovina slovenskega naroda. Zv. 2. Doba zrele fevdalne družbe od uveljavljanja frankovskega fevdalnega reda do začetka kmečkih uporov*. Ljubljana: Kmečka knjiga, 1955.

Grafenauer, Bogo: *Zgodovina slovenskega naroda. Zv. 3. Doba prve krize fevdalne družbe na Slovenskem od začetka kmečkih uporov do viška protestantskega gibanja*. Ljubljana: Kmečka knjiga, 1956.

Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi: leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana: DZS, 1997.

Kos, Milko: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zv. 3. Urbarji slovenskega Primorja. Del 2*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1954.

Marušič, Branko: *Veliki tolminski punt leta 1713*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1973.

Miller, Rotraut: Die Hofreisen Kaiser Leopolds I. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, Bd. 75, 1967, str. 67–103.

Monaco, Lino: *Atlante della storia. Trieste: tutto ebbe inizio 110 milioni di anni fa*. Colognola ai Colli: Demetra, 1998.

Panjek, Aleksander: Fevdalna renta in agrarno gospodarstvo na Krasu na podlagi cenitev gospostev (1615–1637). *Acta Histriae* 12, 2004, str. 1–72.

Potokar, Klelija: *Kačice na Krasu*. Kačice-Pared: samozaložba, 2005.

Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem: 17. stoletje. Del 1, od Billichgrätzov do Zanettijev*. Ljubljana: Viharnik, 2014.

Puc, Matjaž: *Vilenica: zgodovina in opis kraške jame*. Sežana: Kulturni center Srečka Kosovele, 2000.

Rutar, Simon: Završniška gosposčina na Krasu. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko* 5, 1895, str. 217–226.

Sapač, Igor: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. 3. Notranjska. Knj. 3, Porečje Reke z Brkini*. Ljubljana: Viharnik, 2007.

Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. Knj. 5, Kras in Primorje*. Ljubljana: Viharnik, 2011.

Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken der Grafschaft Görz und Gradisca*. Görz, 1904.

Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*. Görz, 1905.

Shaw, Trevor R.: *Slovene caves & Karst pictured 1545–1914*. Ljubljana: Založba ZRC, 2012.

Skrinjar, Pavel: *Sežana: sonce nad prestolnico krasa*. Logatec: Ad Pirum, zavod za intelektualne dejavnosti, 2006.

Skrinjar, Pavel: Sežanski Stari grad. *Kras* 116/117, 2012, str. 22–25.

Slana, Lidija: Lastniki Rajhenburga med 16. in 19. stoletjem (1570–1881). *Kronika* 61, 2013, str. 519–540.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.

¹⁰⁵ Sapač, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji*, str. 178.

¹⁰⁶ Rutar, Završniška gosposčina, str. 224; Ziberna, *Divjaški prag*, str. 44.

- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji*. Ljubljana: Viharnik; Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1993.
- Štih, Peter: Obisk cesarja Leopolda I. v Gorici leta 1660 in govor jezuita Martina Bavčerja. *Pater Martin Bavčer, ob štiristoletnici rojstva* (ur. Branko Marušič in Peter Štih). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 1995, str. 19–36.
- Šumrada, Janez: Prebivalstvo v slovenskih predelih Napoleonove Ilirije. *Zgodovinski časopis* 52, 1998, str. 51–72.
- Tamaro, Attilio: *Storia di Trieste*. Roma: A. Stock, 1924.
- Vilfan, Sergij: Zemljiška gospodstva. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 2. Družbena razmerja in gibanja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980.
- Witting, Johann Baptist: Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels. *Jahrbuch der k. k. heraldischen Gesellschaft »Adler«*, 1894, str. 89–146; 1895, str. 162–264.
- Žiberna, Jožko: *Divaški prag*. Divača: Svet krajevne skupnosti, 1981.

S U M M A R Y

A few fragments from the history of the Petazzi family

The Petazzi family most likely originated from Istria and appeared in written sources from the 13th century onwards. The family was divided into several branches, of which only one will be presented in detail here—i.e. the so-called Švarcenek branch, named after the Švarcenek Castle (Podgrad pri Vre-mah). One of the most important representatives of this branch in the second half of the 16th century was Johann Petazzi, who became a member of the

Gorizian land estates and served as secretary to the chancellor and later as vice-chancellor to the archduke. At that time, the Petazzi family owned a fortified castle building in Sežana. Since the Švarcenek seigniory (encompassing the present-day municipalities of Sežana, Naklo, Rodik, Lokve, Štorje) was an important transitional territory on the way to the sea, the family set up toll-houses that provided the seigniory with considerable revenue. Johann's son Benvenuto VI definitively purchased from Emperor Ferdinand II the seigniories of Švarcenek, Novi grad (above the Podgrad–Cervlje settlement) and Socerb (above the village of Socerb), as well as acquired the title of baron (1622) and then count (1632). In this way, Benvenuto VI secured a lien on forest-produce in the Vilenica area and became the owner of the cave itself, in which the Petazzi family would reportedly organise parties. In 1633, Benvenuto VI started to share the proceeds from the cave entrance fee with the church in Lokve, thus placing Vilenica ranked among the oldest for the visitors arranged the caves in Slovenia. Benvenuto's son Nikolas became the provincial board member and inherited the governorship in Trieste. In October 1660, he received Emperor Leopold I in Trieste and handed him the keys to the city gate. Another descendant of the Švarcenek branch, Leopold Josef Hannibal, was one of the most important representatives of the Petazzi family. He served as Bishop of Trieste in 1740–1760 and then as Bishop of Ljubljana in 1760–1772.

The Švarcenek Castle was looted by the troops of Count Karl Thurn in the mid-17th century and devastated by a fire in 1700. In 1713, at the seigniory broke out a peasant revolt. The rebels occupied the castle, while Count Ferdinand Petazzi escaped with his son to Trieste. After the revolt, the count—and the judicial authority—moved to Sežana. Adelmo was the last member of the Švarcenek branch of the Petazzi family. He died in 1817 in Sežana and is buried in the family tomb in the middle of the local parish church. After 1800, the seigniory was administered by Josef Delena from Sežana, who married Petazzi's foster daughter Ana Veronika Just.

Priloga: Rodovnik rodbine Petazzi s Švarceneka

BENVENUT V. (*Benvenuto*) (1523 – 29. VI. 1588), ∞ (19. II. 1542) **Katarina** (*Catarina*) **pl. Saurer**, hči Ivana (*Giovanni*) **pl. S.** in Ingranate **pl. Burlo**.

1a) **INGRANATA** (*Ingranata*), ∞ (Socerb, 15. IV. 1560) **Gabrijel** (*Gabriele*) **pl. Marenzi**.

2a) **IVAN** (*Ioannes*) (1569 – 17/18. I. 1607), ∞ (...) **Margarita** (*Margaretha*) **pl. Paradeiser**, hči Adama **pl. P.** in Katarine **pl. Grotta**.

1b) **MELHIADA KATARINA** (*Melchiada Cattarina*) (14. V. 1588 – ?)

2b) **KATARINA MARIJA** (*Cattarina Maria*) (18. VI. 1589 – 1661), ∞ (...) **Anton** (*Antonio*)

pl. Gastaldi, sin Nikolaja **pl. G.**

3b) **BENVENUTA** (*Benvenuta*) (24. VII. 1590 – 1633), ∞ (...) **Germanik** (*Germanico*) **pl. Argento** (7. III. 1583 – 29. III. 1650)

4b) **MARIJA** (*Maria Madallena*) (7. XII. 1591 – ?)

5b) **BENVENUT VI.** (*Benevenuto Baldassarre*) (26. IV. 1593 – V. 1643), od leta 1622 baron in od leta 1632 grof, glavar Trsta, I ∞ (...) Tadeja (*Thaddaea*) **grofica Thurn** (...), hči Sigismunda g. T. in Ursine grofice Thurn; II ∞ (...) Helena (*Elena*) **pl. Argento** (...), hči Germanika **pl. A.** in Benvenute **pl. Petazzi**.

Ex I.

1c) **IVANA MARIJA** (*Giovanna Maria*) (22. VIII. 1610 – ?)

2c) **KATARINA LUCIJA** (*Cattarina Lucia*) (12. XI. 1613 – ?)

3c) **IVAN II.** (*Giovanni Adelmo*) (30. VIII. 1615 – Leipzig, 2. XI. 1642), častnik.

4c) **NIKOLAJ** (*Nicolo Francesco*) (Trst, 27. IX. 1619 – Trst, 26. XII. 1664), c. kr. komornik, glavar v Trstu, ∞ (Gorica, 15. III. 1646) **Beatrika** (*Beatrix*) **baronica Dornberg** (1626 – Gorica, 2. III. 1691), hči N. b. D. in N. grofice Porcia.

1d) **IVAN ANTON** (*Giovanni Antonio*) († Trst, 28. IX. 1684 ((p) pri jezuitih))

2d) **TEREZIJA** (*Teresia*) (Gorica, 27. XII. 1648 – Gorica, 18. X. 1689), ∞ (1661) **Anton** (*Antonio*) **baron Marenzi** (Trst, 28. III. 1646 – Trst, 4. XI. 1668 ((p) Sv. Just))

3d) **ADELMO** (*Adelmo Francesco*) (Gorica, 14. IX. 1651 – Gorica, 16. IX. 1651)

4d) **ANA KATARINA** (*Anna Cattarina*) (Gorica, 1. IV. 1654 – ?), ∞ (22. XI. 1673) **Ivan Peter** (*Giovanni Pietro*) **grof Coronini** (15. IX. 1650 – 4. I. 1685).

5d) **IVAN FERDINAND** (*Giovanni Ferdinando*) (Gorica, 21. V. 1655 – Gorica, 10. VII. 1722), I ∞ (7. I. 1680) Ana Margareta (*Maria Anna Margarita*) **baronica Raunach** (1660 – Trst, 29. III. 1697 ((p) pri jezuitih)), hči Janeza Jakoba b. R. in Ane Magdalene baronice Wazenberg, II ∞ (Gorica, 22. III. 1699) Uršula (*Ursula*) **pl. Orzon** († 27. IX. 1716).

Ex I.

1e) **MARIJA** (*Maria Beatrice*) (Gorica, 19. XI. 1680 – ?)

2e) **MAGDALENA KATARINA** (*Madallena Cattarina*) (Gorica, 6. IV. 1682 – Trst, 22. I. 1683 ((p) pri jezuitih)).

3e) **NIKOLAJ** (*Nikolaus*) (1684 – Trst, 31. XI. 1720 ((p) pri jezuitih)), ∞ (18. VI. 1713)

Ana Polifema (*Anna Polifema*) **grofica Rabatta** (...)

4e) **MARIJANA** (*Marianna*) (Gorica, 4. I. 1685 – ?), ∞ (...) **Ivan Franc** (*Giovanni Francesco*) **grof Lanthieri** (...)

5e) **JAKOB ANTON** (*Jakob Anton*) (Gorica, 6. I. 1687 – Gorica, 27. III. 1745)

6e) **LEOPOLD** (*Giovanni Leopoldo*) (Gorica, 10. I. 1688 – ?)

7e) **IVAN JOŽEF** (*Giovanni Giuseppe*) (Trst, 10. VII. 1689 – ?)

8e) **MARIJA TEREZIJA** (*Maria Teresia*) (1690 – ?)

9e) **ALOJZ** (*Aloiso Antonio*) (Gorica, 8. V. 1692 – ?) dvojček sestre Ane Eleonore.

- 10e) **ANA ELEONORA** (*Anna Eleonora*) (Gorica, 8. V. 1692 –?), dvojčica brata Alojza.
 11e) **FELICITA** (*Felicita*) (2. VI. 1693 – 28. III. 1770)
 12e) **FRANC** (*Francesco*) (1695 – Gorica, 15. XI. 1698)

Ex II.

- 13e) **ANTON ALOJZ** (*Antonio Aloiso*) (Gorica, 15. VI. 1702 – Gorica, 30. VII. 1754), dvojček brata Ivana Petra, ∞ (13. IV. 1721) **Julijana** (*Juliana*) **baronica Terzi** (...)
 1f) **FERDINAND** (*Giovanni Ferdinand*) (Gorica, 2. VI. 1723 – Gorica, 30. I. 1767), ∞ (12. X. 1750) **Ana Terezija** (*Anna Theresia*) **grofica Petazzi** († I. 1786), dama reda zvezdnega križa, hči Benvenuta VIII. g. P. in (I.) Maksimilijane grofice Heussenstamm.
 1g) **BENVENUT IX.** (...)
 2f) **ANTON** (*Antonio Giuseppe*) (Gorica, 15. VIII. 1724 – ?)
 14e) **IVAN PETER** (*Giovanni Pietro Annibale*) (Gorica, 15. VI. 1702 – Trst, 28. VIII. 1732), dvojček brata Antona Alojza.
 15e) **JULIJA JOHANA** (*Giuliana Giovannina*) (Gorica, 9. VI. 1704 – ?)
 6d) **LEOPOLD** (*Giovanni Leopoldo*) (Trst, 9. IV. 1656 – 27. V. 1663 ((p) sv. Mučenik)).
 7d) **PETER** (*Pietro Paolo*) (Trst, 22. VIII. 1660 – Gorica, 24. X. 1725), dvojček sestree Pavle.
 8d) **PAVLA** (*Paola Marga*) (Trst, 22. VIII. 1660 – ?), dvojčica brata Petra.
 9d) **MARGARITA** (*Margarita Anna*) (Trst, 21. V. 1663 – ?)
 10d) N († 1. XI. 1651)
 5c) **TORRIANA FRANČIŠKA** (*Torriana Francesca*) (6. X. 1620 – ?)
 6c) **MARGARITA** (*Margarita*) (1622 – ?), ∞ (Trst, 24. XI. 1641) **Ferdinand** (*Ferdinando*) **baron della Bovere** (...).
 7c) **SIGISMONDA** (*Sigismonda*) (24. XI. 1624 – ?)
 8c) **JANEZ ULRIK** (*Johann Ulrich*) (1630 – 1651), ∞ (28. VI. 1650) **Ana Katarina** (*Anna Catharina*) **grofica Kobenzl** (...), hči Janeza Gašperja g. K. in Ane Katarine grofice Lanthieri.

Ex II.

- 9c) **FERDINAND MAKSIMILIJAN** (*Ferdinando Masimo*) (23. X. 1635 – ?)
 10c) **BENVENUT VII.** (*Benvenuto Johann*) (8. VII. 1636 – 17. XI. 1688 ((p) sv. Mučenik)), c. kr. komornik, I ∞ (13. II. 1670) **Evfemija** (*Euphemia*) **baronica Coronini** (Gorica, 26. XI. 1651/1652 – 22. VII. 1673), hči Petra Antona b. C. in Elizabete grofice Lanthieri, II ∞ (Gorica, 2/7. VIII. 1674) **Maksimiljana Franciska** (*Maximiliana Francisca*) **grofica Attems** (8. X. 1657 – 6. XII. 1737), hči Maksimiljana Franca g. A. in Ane Klare pl. Campana.

Ex I.

- 1d) **HELENA** (*Elena Marga Anna*) (1. VI. 1671 – 18. III. 1736), ∞ (22. I. 1690) **Pompej** (*Pompeo Lorenz*) **baron Brigido** († 3. VII. 1724).
 2d) **ADELMO ANTON** (*Adelmus Antonius*) (22. V. 1672 – Trst, 25. III. 1745), c. kr. komornik, glavar Reke, ∞ (...) **Ana Marija** (*Anna Maria*) **grofica Schrattenbach** (...), hči Feliksa g. Sch. in Marije g. Herberstein.
 1e) **MARIJA TEREZIJA** (*Maria Theresia*) († 1764), ∞ (Reka, 10. I. 1731) **Janez Adolf Hanibal** (*Johann Adolph Hannibal*) **grof Paradeiser** († 1782).
 2e) **KAJETANA** (*Maria Cajetana*) († 3. V. 1737)
 3e) **JOŽEFA BENIGNA** (*Joseph Benigna*) (...), ∞ (1727) **Karl Jožef** (*Karl Joseph*) **grof Heussenstamm** († 1758).
 4e) **BENVENUT VIII.** (*Benvenut Sigismund Anton*) (17. I. 1699 – Poganice, 25. XII. 1784), lastnik gospostva Ribnik, c. kr. general, poveljnik slunjskega mejnega pehotnega polka št. 4 in varaždinskega mejnega polka Sv. Jurij št. 6, I ∞ (...) **Maksimiljana** (*Maria Maximiliana Sidonia Leopoldina*) **grofica Heussenstamm** (1704 – 9. V. 1757), hči Kristofa

Karla g. H. in Marije Ane Elizabete baronice Gilleis (24. IV. 1706 – Hrvaška, 15. III. 1757); II ∞ (Praga, 19. X. 1757) **Marija** (*Maria Walburgis*) **grofica Clary-Aldringen** (9. IV. 1728 – XI. 1760), hči Janeza Filipa g. C.-A. in Marije Ane grofice Liechtenstein; III ∞ (28. XII. 1768) **Eleonora** (*Dominica Eleonora*) **pl. Luzan** († 1776).

Ex I.

1f) **ANA TEREZIJA** (*Anna Theresia*) († I. 1786), dama reda zvezdnega križa, ∞ (12. X. 1752) **Ferdinand** (*Johann Ferdinand*) **grof Petazzi** (Gorica, 2. VI. 1723 – Gorica, 30. I. 1767), sin Antona Alojza g. P. in Julijane baronice Terzi.

2f) **MARIJA ANA** (*Maria Anna*), ∞ (...) **Julij** (*Julius*) **pl. Keglevich** (...)

3f) **ADELMO** (*Adelmus Anton Karl John*) (Novo mesto, 3. II. 1736 – Sežana, 13. IX. 1817), c. kr. komornik in podpolkovnik, I ∞ (...) **Frančiška** (*Francisca*) **baronica Saint-Genois** († 1775), hči Janeza Maksimiljana b. S.-G. in Marije Jožefe baronice Beeß; II ∞ (Tuštanj, 14. III. 1776) **Notburga** (*Maria Josefa Katharina Notburga*) **grofica Lichtenberg** (Ljubljana, 14. III. 1755 – Gradec, 11. IV. 1806), hči Karla Gotfrida g. L. in Felicite baronice Neuhaus; III ∞ (...) **Ana** (*Anna*) **grofica Petazzi** (1768 – Gradec, 14. X. 1857).

Ex I.

1g) **JOHANA NEPOMUCENA** (*Johanna Nepomucena*) (1761 – Ljubljana, 10. I. 1813), ∞ (Ljubljana, 12. IV. 1779) **Ludvik Dizma** (*Ludwig Dismas Jodok Ignaz*) **grof Lichtenberg** (Ljubljana, 14. III. 1743 – Ljubljana, 15. V. 1808), sin Marka Ferdinanda g. L. s Koče vasi in Ortneka, in Marije Elizabete grofice Auersperg s Turjaka.

Ex II.

2g) **VINCENC** (*Maria Vinzenz Ferrerius Karl Magnus Franz Sales Joseph*) (28. VII. 1778 – ?)

3g) **KAREL** (*Maria Karl Borromäus*) (15. VIII. 1786 – ?)

4g) **MARIJA NOTBURGA** (*Maria Notburga Aloisa Antonia Franziska*) (3. X. 1795 – ?)

Ex III.

5g?) **MELHIADA** (*Melchiade*) (...)

6g)* (rejenka) **Ana Veronika JUST** (1800 – 29. IV. 1827), ∞ (...) **Jožef Štefan Delena** († 1844)

Ex III.

4f) **LEOPOLDINA** (*Leopoldina*) (1769 – Poganice, 1775)

5e) **LEOPOLD JOŽEF HANIBAL** (*Leopold Joseph Hanibal*) (Dunaj, 18. VI. 1703 – Ljubljana, 28. XI. 1772 ((p) stolnica)), tržaški škof (1740 – 1760) in ljubljanski knezoškof (1760–1772).

6e) **ANTON** (*Anton*) (...), kanonik v Ljubljani.

7e) **KARL** (*Carlo Sigismundo*) (...), cerkveni uradnik v Ribnici.

8e) **KAJETAN** (*Kajetan Ferdinand Friedrich Michael*) ((k) Ljubljana, 7. III. 1706 – ?)

9e) **GERMANIK** (*Germanicus Sigismund Franz*) (4. I. 1714 – 1753), c. kr. polkovnik, ∞ (...) **Leopoldina** (*Leopoldina*) **grofica Heussenstamm** († 1764; vdova Janeza Leopolda grofa Schärffenberga), hči Krištofa Karla g. H. in Marije Ane Elizabete baronice Gilleis.

Ex II.

3d) **IVAN MAKSIMILJAN** (*Giovanni Massimiliano*) (5. VII. 1675 – 1701)

4d) **ANA EVFEMIJA** (*Anna Eufemia*) (2. II. 1677 – 23. XII. 1689 ((p) sv. Mučenik)).

5d) **GERMANIK** (*Germanico Domenico*) (10. V. 1678 – 24. IV. 1679 ((p) sv. Mučenik))

- 6d) **FRANC** (*Francesco Tomaso*) (25. IX. 1679 – ?)
- 7d) **EVFEMIJA ANTONIJA** (*Eufemia Antonia*) (4. V. 1681 – 15. IV. 1683)
- 8d) **JULIJ** (*Giulio Leopoldo Antonio*) (24. II. 1682 – ?), ∞ (1729?) **Izabela** (*Isabella*) **grofica Reisig** (...), hči Dominika g. R.
- 9d) **MAKSIMILJAN ULRİK** (*Massimiliano Odorico*) (26. VII. 1683 – 14. VIII. 1686)
- 10d) **MARGARITA** (*Margarita Melchiade*) (1684 – ?)
- 11d) **URŠULA SUZANA** (*Orsola Susanna*) (7. X. 1685 – Trst, 28. IX. 1716)
- 12d) **IVAN** (*Giovanni Giacomo*) (15. VIII. 1687 – ?)
- 13d) **LEOPOLD** (*Leopoldo*) (1688 – Trst, 29. VI. 1752)
- 11c) **GERMANIK** (*Germanico*) (1637 – 1667)
- 12c) **ROZALIJA** (*Rosalia Eulalia Cattarina*) (13. II. 1638 – 9. VIII. 1699), I ∞ (20. XII. 1656) Franc Albert (Franz Albert) **grof Herberstein** († 18. V. 1664); II ∞ (8. X. 1673) Girolamo (*Girolamo*) **Morasini** († 1689).
- 13c) **MELHIADA** (*Melchiada Susanna*) (12. V. 1639 – ?), I ∞ (15. XI. 1656) Ivan Krstnik (*Giovanni Battista*) **Loredano** († 1666); II ∞ (14. II. 1667) Ivan Franc (*Giovanni Francesco Bernardo* (?)) **baron Bolsetti de Bocenegg** (...)
- 14c) **SUZANA** (*Sussana*) (...), I ∞ (Trst, 1. VIII. 1658) Girolamo (?) **Bicca** (...), II ∞ (Trst, 12. VII. 1663) Bartolomeo (*Bartolomeo*) **Geno** (...)
- 15c) **FERDINAND MARTIN** (*Ferdinando Martino*) (19. IX. 1642 – ?)
- 16c) **TADEJA BENVENUTA** (*Taddea Benvenuta*) (26. II. 1643 – 31. X. 1671), ∞ (29. II. 1664) **Ludvik** (*Lodovico*) **baron Marenzi** (29. I. 1641 – 1. IV. 1688)
- 3a) **ELIZABETA** (*Elisabetta*) († 4. III. 1591), ∞ (Trst, 15. I. 1574) **Ivan Pavel** (*Giovanni Paolo*) **de Secondis** (?) **D. Tisico** (?).
- 4a) **MARIJA** (*Maria*) (...), I ∞ (3. XI. 1577) Alojz (*Aloisio*) **pl. Guliani** († 28. V. 1588); II ∞ (19. IV. 1595) Nikolaj (*Nicolo*) **pl. Gastaldi** († 18. XII. 1609).
- 5a) **MAGDALENA** (*Madallena*) (...), ∞ (1. IX. 1580) **Danijel** (*Daniele*) **pl. Bottoni**.
- 6a) **SUZANA BERNARDA** (*Susanna Bernarda*) (...)

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 796.55:338.48(497.472)"18"

Prejeto: 17. 9. 2015

Petra Kavrečič

dr., docentka za področje zgodovine, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Titov trg 5, SI-6000 Koper
E-pošta: petra.kavrecic@zrs.upr.si

Turistični razvoj jame Vilenica in Škocjanskih jam po poročanju planinskih društev in vodnikov v drugi polovici 19. stoletja

IZVLEČEK

Prispevek se na primeru jame Vilenica in Škocjanskih jam osredotoča na prikaz delovanja jamskih odsekov planinskih društev na področju raziskovanja jam (zlasti Škocjanskih) ter prizadevanj za njihovo turistično promocijo. Obe jami sta v osemdesetih letih 19. stoletja prešli pod upravo jamskih odsekov, prva italijanskega, druga pa primorske sekcije nemško-avstrijskega planinskega društva.

KLJUČNE BESEDE:

začetki jamskega turizma, 19. stoletje, prvi vodniki/poročila o jamah, planinska društva, jama Vilenica, Škocjanske jame

ABSTRACT

TOURISM DEVELOPMENT OF VILENICA AND ŠKOCJAN CAVES ACCORDING TO REPORTS BY ALPINE SOCIETIES AND GUIDES IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

The article, on the example of Vilenica and Škocjan caves, presents the conducted research activities of alpine societies (cave sections) in caves (especially those of Škocjan) as well as their effort for the tourist promotion. Both caves passed under the administration of cave sections in the 1880s, Vilenica under the Italian and Škocjan under the littoral section of the German-Austrian alpine society.

KEY WORDS

beginnings of cave tourism, 19th century, first guides/reports on caves, alpine societies, cave of Vilenica, caves of Škocjan

Uvod

Kraški podzemni svet, ena pomembnejših slovenskih turističnih atrakcij, je zaradi svoje skrivnostnosti že v preteklosti privabljal domače in tuje raziskovalce. Tako je »turistični« razvoj na območju nekaterih najbolj prepoznavnih podzemnih jam potekal že pred modernim turizmom, obdobjem, ki je nastopilo po industrijski revoluciji in modernizaciji, ter njegovim vplivom na spremembe na družbeno-kulturni in gospodarski ravni. Razsvetljenska misel je spodbudila zanimanje za odkrivanje gora, planinska društva, ki so bila posledično ustanovljena, pa so si prizadevala tudi za odkrivanje jamskega podzemlja in njegovo ureditev v turistične namene. Tehnološka modernizacija in povezanost avstrijske monarhije oziroma njene prestolnice s Trstom sta prav tako igrali pomembno vlogo pri turistični prepoznavnosti območja, saj je južna železnica (1857) potekala tudi čez območje Krasa.

V prispevku, ki prvenstveno temelji na literaturi, vodnikih in objavljenih virih iz 19. stoletja, bo obravnavan predvsem turistični razvoj dveh jamskih lokacij, Vilenice in Škocjanskih jam, ki sta bili določen čas pod upravo jamskih odsekov planinskih društev. Prikazana bosta prizadevanje društev in njihovih članov za raziskovanje obeh jam in njuno turistično promocijo ter razlogi za (ne)uspeh jam kot turističnih destinacij konec 19. stoletja. Članek se osredotoča na prikaz udejstvovanja planinskih društev v Vilenici in Škocjanskih jamah. Obe sta namreč v osemdesetih letih 19. stoletja prešli pod upravo jamskih odsekov, prva italijanskega, druga pa primorske sekcije nemško-avstrijskega planinskega društva. Njihova dejavnost je zanimiva tako z vidika izpeljanih raziskav v jamah kot z vidika turistične promocije. Raziskovalna dela – oziroma prodiranje po podzemlju – so potekala predvsem v Škocjanskih jamah, s pričetkom konec tridesetih let, v petdesetih letih ter intenzivneje v osemdesetih letih 19. stoletja v času prehoda pod upravo planinskih društev (jamske sekcije). Planinska društva so si prizadevala za ureditev ustrezne turistične infrastrukture in so vanjo tudi vlagala – ureditev poti v jamah ter skrb za razsvetljavo, vodniško službo in izdelavo turističnopromocijskega gradiva. Zavedali so se potenciala lokacij oziroma njihovih naravnih danosti za turistični razvoj.

Podzemne jame – potencial za razvoj jamskega turizma

Podzemne kraške jame so ljudje uporabljali že od paleolitika, bodisi kot zatočišča in skladišča, za dobavo vode ali v religiozne namene, torej v času, ko še ne moremo govoriti o speleoloških raziskavah na eni ali turističnem obisku na drugi strani.¹ V percepciji in

interpretaciji slovenskih raziskovalcev kraškega podzemlja in njegovega odkrivanja jamski turizem velja za simbol ene najstarejših turističnih dejavnosti na Slovenskem.² Obiskovanje jam je bilo v predindustrijski dobi povezano z več dejavniki, saj je podzemni jamski svet buril duhove številnih radovednežev, avanturistov in raziskovalcev, ki so želeli odkrivati njegove skrivnosti, ter domačinov, ki so okrog njih spleтали različne zgodbe, povezane z različnimi oblikami verovanj, predvsem s prehodi v onostranstvo in prihodi v tostranstvo (plodnost).³ Primer krščanskega verovanja najdemo v jami na Socerbu, kjer je bilo prisotno čaščenje krščanskega mučenika sv. Servula, ki se je leta 284 zatekel v votlino na Socerbu in tam umrl. Kmalu zatem so jamo pričeli obiskovati njegovi privrženci, verniki, ki so tja prihajali vsako leto na dan njegove smrti. Drugi motiv domačinov za obiskovanje in čaščenje jam je bil povezan s kulturnimi verovanji. Jame so veljale za skrivnostne kraje, prehode v onostranstvo, bivališča nadnaravnih bitij in kraje ritualnih dejanj.⁴ Ta dejanja in verovanja so se v ljudskem izročilu ohranila zelo dolgo, na kar kaže še Agapitov zapis v 19. stoletju, čeprav jih opisuje v omalovažujočem tonu: »Tem brezsmiselnim podobam, visečim fantomom, ljudsko vraževerje pripisuje smešna imena, saj si je s svojo čudaško pametjo izmislilo nesmiselne zgodbe o njihovem pomenu in domnevnem vplivu na človekovo usodo.«⁵

Kljub zanimivim in včasih strašljivim funkcijam, ki so jih imele jame, je bil za tuje popotnike, ki niso bili neobčutljivi za podobe, videne v jamah, osrednji motiv obiska zlasti znanstvene, raziskovalne in avanturistične narave. V Postojnski jami je domnevno najstarejši znani podpis obiskovalca iz leta 1213;⁶ kasneje so se mu pridružili še številni drugi, čeprav so do 16. stoletja in po Valvasorjevem opisu jame v njej beležili manjši obisk tujcev oziroma zanimanje kakor v »turistično« bolj prepoznavni Vilenici.⁷ Postojnska jama oziroma njen jamski sistem (Postojnska, Otoška in Črna jama) je bil deležen večjega obiska v 18. in 19. stoletju, do pravega turističnega razvoja jame pa je prišlo po letu (1818) 1819 in izgradnji železni-

² Kranjc, Anthron Society; Shaw, *Foreign travellers*.

³ Glej Hrobat Virloget, *Caves as entrances*.

⁴ Ta lahko imajo negativno (hudič, zmaj) ali pozitivno funkcijo (vile), morda pa skrivajo zaklad (Hrobat Virloget, *Caves as entrances*, str. 153).

⁵ Agapito, *Le grotte*, str. 23–24. V izvorniku: »*A queste inani forme, a questi aerei fantasmi la superstizione del volgo attribui di nomi ridicoli, siccome con stravagante ingegno inventò delle fole insensate rispetto al loro significato ed alla supposta loro influenza sul destino dell'uomo.*«

⁶ Iz rova starih podpisov je podpis, ki danes ni več ohranjen, prerinjal Alois Schaffenrath. Pojavljajo se tudi dvomi o obstoju tega podpisa (Južnič, Schaffenrath o obiskovalcih, str. 10).

⁷ Glede na podpise iz 16. stoletja in opis Janeza Vajkarda Valvasorja, ki pravi, da je vanjo peljal tudi nekaj tujcev, lahko sklepamo, da je bila jama obiskana. Vendar lahko drugim opisom obiska sledimo šele v 18. stoletju (Keyssler, 1730) (Gl. Valvasor, *Slava*, str. 51–52; Savnik, *Iz zgodovine postojnske jame*, str. 139; Shaw, *Foreign travellers*, str. 45).

¹ Kranjc, *Brief account*, str. 99.

ške proge Dunaj–Trst (1857). Vilenica je bila v »turistične« namene odprta v 17. stoletju, kar pomeni, da so za ogled jame pobirali vstopnino. Tu sicer ne gre za turistično dejavnost, vendar je pobiranje vstopnine in ne zgolj plačilo jamskega vodnika in razsvetljave znak določene tržne dejavnosti. Škocjanske jame so bile zaradi težjega dostopa vse do začetka 19. stoletja manj obiskane, ker je bil obisk večinoma omejen le na površje. Starejši opisi jamskega podzemlja se osredotočajo na ponikanje reke Reke ter opisovanje krajine in divje narave. Špust v jamsko podzemlje skoraj ni bil mogoč.

O sodobnem jamskem turizmu pa govorimo zlasti od 19. stoletja naprej, ko so se turistično razvijale jame Vilenica (ki ji je sicer že sredi stoletja postopoma upadal obisk), Postojnska in Škocjanske jame. Poleg omenjenih so bile na kraškem območju obiskane še Črna jama (Magdalena), ki je del postojnskega jamskega sistema, Predjama, Zelška jama, Križna jama, Divaška jama (Divaška Vilenica), *Clementina* (Opčine), Velika Pečina (*Grotta Gigante*) in druge.⁸ Skrb za turistično ureditev in trženje jam so si v drugi polovici 19. stoletja prizadevala pridobiti tudi planinska društva oziroma njihovi jamski odseki, kot na primer tisti pri nemško-avstrijskem (*Deutscher und Österreichischer Alpenverein*) ali italijanskem planinskem društvu (*Società Alpina delle Giulie/Club Alpino Italiano*). Jamska komisija *Società Alpina delle Giulie* in raziskovalna jamarska sekcija pri nemško-avstrijskem planinskem društvu (DuÖAV) sta bili tudi prvi v Trstu ustanovljeni in delujoči speleološki organizaciji, ki sta raziskovali območje kraških jam.⁹ Jamska odseka omenjenih društev sta bila aktivna na področju raziskovanja še neodkritih predelov jam (zlasti Škocjanskih jam) ter urejanja turističnih poti, razsvetljave, vodniške službe in drugih storitev, ki so bile povezane s turistično promocijo. Sama ustanovitev planinskih društev,¹⁰ ki so nastajala kot posledica razsvetljenskega odkrivanja gora in narave, sicer ni bila neposredno povezana z jamskim turizmom. Kljub temu pa je bil ta povezan z družbenimi in gospodarskimi procesi obdobja modernizacije. Industrijska revolucija, ki je uvedla parni stroj, je

omogočila hitrejši, točnejši, varnejši in cenejši prevoz večjega števila ljudi (vlak in parnik), kar je povečalo oziroma v socialnem smislu razširilo možnost obiskovanja kraških jam.¹¹ Je pa razsvetljenska misel vplivala tudi na intenzivno in organizirano raziskovanje, odkrivanje in urejanje jamskih poti, pri čemer so pomembno vlogo imeli tudi odseki planinskih društev za raziskovanje jam. V tem pogledu sta planinstvo in jamski turizem povezana.

Prvi planinci in naravoslovci, ki so odkrivali vrhove hribov in se vzpenjali nanje, so svoje raziskovalne podvige prvotno usmerili v alpsko Švico ter nemške in avstrijske Alpe. Pojav alpinizma je bil podlaga turističnemu razvoju na različnih ravneh, kulturni, klimatski, termalni, rezidencialni in ožji gorski (vzpenjanje, osvajanje, šport, tekmovanje, avantura).¹² Vzpone so prakticirali pripadniki tistega družbenega sloja, ki je razpolagal z zadostnimi (finančnimi) sredstvi. Za Angleže je alpinizem v 19. stoletju postal prava strast, za prebivalce hribov celinske Evrope pa je predstavljal zlasti možnost zaslužka, saj se je lokalno prebivalstvo vključilo v ta proces. Dodaten zaslužek so pomenili služba vodnika in nosača,¹³ urejanje poti in koč ali nudenje nastanitev za gornike. Podoben fenomen lahko zasledimo pri jamskem turizmu, kjer so lokalni prebivalci sodelovali tako pri raziskovanju še neodkritih delov jam (Škocjanske), urejanju poti in razsvetljave, nujenju nastanitev in vodenju. Ta dopolnilna dejavnost je bila na območju Krasa sicer prisotna že pred razvojem modernega turizma, ko so območje že poznali in obiskovali tudi tuji popotniki.¹⁴ Domačini so bili namreč tisti, ki so poznali jame, dostop, poti in nevarnosti¹⁵ ter pri njihovem odkrivanju aktivno sodelovali s planinskimi društvi in drugimi raziskovalci.¹⁶ Planinska društva so bila v Vilenici, predvsem pa Škocjanskih jamah tisti dejavnik, ki je spodbudil modernizacijo turistične ponudbe na območju in ga posledično promoviral kot turistično.

Vilenica, prva »turistična« jama na Slovenskem

Prva jama, ki je bila odprta v »turistične« namene, je bila Vilenica (Lokev pri Divači), saj so lastniki že v 17. stoletju za obisk pobirali vstopnino. Ne govorimo

⁸ Kranjc, Anthron Society; Shaw, *Foreign travellers*.

⁹ Na Dunaju je bilo prvo društvo za raziskovanje jam ustanovljeno leta 1879 – *Verein für Höhlenkunde*. Prvo speleološko društvo na slovenskem ozemlju je bilo ustanovljeno leta 1889 v Postojni (*Anthron*). Društvo za raziskovanje podzemeljskih jam na Kranjskem je bilo ustanovljeno v Ljubljani leta 1910 (Kranjc, Brief account, str. 103).

¹⁰ Organizirano vzpenjanje je spodbudilo ustanavljanje prvih alpinističnih/planinskih društev in zvez, ki so pomenile množično ukvarjanje s planinstvom in torej njegovo institucionalizacijo (Batagelj, Odkritje gora, str. 134). Britanskemu planinskemu društvu iz leta 1857 (British Alpine Club) so sledila švicarsko (1863, Alpen Club), italijansko (1864, Club Alpino), francosko (1874, Club Alpin Français), hrvaško in poljsko (1874). Avstrijski Österreichischer Alpenverein se je leta 1873 (1874) združil z Deutscher Alpenverein v DuÖAV. Slovensko planinsko društvo je bilo ustanovljeno leta 1893.

¹¹ Studen, Vpliv železnice.

¹² Leonardi, Turismo e sviluppo, str. 64; Battilani, *Vacanze di pochi*, str. 122; Paloscia, *Viaggio e turismo*, str. 269. V gore je prve alpinisti »gnala surova prvobitnost prirode, veselje do pustolovščin in do boja s težavami ...« (Lovšin, Gorski vodniki, str. 27–28).

¹³ Prvi kraj, kjer so se lokalni prebivalci, ki so delali kot gorski vodniki, organizirali v združenje, je bil Chamonix (leta 1823). Združenje je določalo tarife glede na dolžino in zahtevnost vzponov (Paloscia, *Viaggio e turismo*, str. 269; Battilani, *Vacanze di pochi*, str. 123–124).

¹⁴ Kavrečič, Pričevalci preteklosti, str. 683–702.

¹⁵ Precej gradiva o tujih popotnikih po Krasu pred industrijsko dobo je zbral T. R. Shaw.

¹⁶ Pазze, *Chronik der Section Küstenland*.

še o turistični dejavnosti oziroma storitvah, namenjenih izključno turizmu, vendar je uvedba vstopnine, pa čeprav iz »neturističnih« razlogov, prvi znani tovrstni ukrep na Slovenskem. Druge jame so od obiskovalcev terjale določeno plačilo le za vodnike in razsvetljava. Leta 1633, ko je bila vstopnina uvedena, jo je lastnik, gospostvo Švarcenek (Schwarzeneg/Schwarzeneck) oziroma grof Benvenuto Petazzi (Petač), dal v upravljanje lokavski cerkvi,¹⁷ zaslužek od vstopnine pa sta si razdelila oba. Že v obdobju pred modernim turizmom je bila jama, imenovana po dobrih vilah,¹⁸ ki so v njej prebivale, deležna tudi obiska eminentnih gostov, (domnevno) avstrijskega cesarja Leopolda I. leta 1660 ali konec 18. stoletja (leta 1790) neapeljsko-sicilskega kralja Ferdinanda. V čast njegovemu obisku so popravili cesto med Trstom in Lokvijo. Jamo si je v letih 1790 in 1791 skupaj s tedanjim upraviteljem Adelmom Petazzijem ogledal cesar Leopold II.¹⁹ Leta 1816 pa jo je obiskal avstrijski cesar Franc I., ki je prišel do konca do tedaj odkritega oziroma dostopnega dela jame.²⁰ O tem, da so bili tudi eminentni gosti navdušeni nad čudovitim jamskim podzemljem, priča podatki, da naj bi neapeljsko-sicilski kralj Ferdinand lokavskim vodnikom daroval 25 zlatnikov za razsvetljava s svečami in baklami.²¹

Prvi natančen opis jame (leta 1748) dolgujemo dunajskemu matematiku Johannu Antonu Naglu. Nagel je bil nad jamo navdušen in jo je označil za najlepšo, kar jih je kdaj obiskal. Prednost Vilenice je bila v njeni ugodni prometno-strateški legi, olajševalno vlogo z vidika dostopnosti pa je odigrala bližina Trsta, pristanišča z velikim pretokom blaga in ljudi. Trst je bil izhodiščna točka za itinerarije v njegovi bližini (jama Vilenica, Lipica, Socerbska jama). Pozitivno je na obisk vplivala tudi bližina kraljeve kobilarne v Lipici. Tuji obiskovalci so v Vilenico najpogosteje prihajali prav iz Trsta, od koder je pot preko Bazovice in Lokve potekala s pošto kočijo.²² Bližina mesta je omogočala boljšo prepoznavnost in dostopnost teh krajev tako v obdobju modernega turističnega razvoja kot tudi pred njim.

V 18. stoletju je jamo obiskal Baltazar Hacquet, ki je v svojem delu *Oryctographia Carniolica* opisal spust vanjo in vtis obiska. Sam vstop je bil po njegovih izkušnjah preprost (vhodnih vrat najbrž še ni bilo,

ker jih je Petazzi dal postaviti oziroma zapreti vhod šela leta 1809), za spust v drugo in tretjo dvorano pa je potreboval vrvi in lestvični drog.²³ Pot oziroma steza v jami v času njegovega obiska še ni bila urejena. Hacqueta je vodil domačin iz Lokve (*Bauer aus dem nächst gelegenen Orte*), ki je po njegovem mnenju jamo dobro poznal.²⁴ Ne Hacquet ne Nagel, ki sta jamo opisala kot čudovito oziroma najlepšo, nista omenila organiziranih obiskov, torej obiskov turističnega oziroma množičnega tipa.²⁵

Navdušen obiskovalec Vilenice je bil prirodoslovec in potopisec Alberto Fortis, znan predvsem po delu *Viaggio in Dalmazia*, ki je jamo obiskal leta 1777 in omenil njeno lahko dostopnost (lokacijo). Pisal je, da je prva pomembna prednost Vilenice prav njena ugodna lokacija nedaleč od poštne poti, ki je omogočala lažji dostop in potovanje za precejšen del poti. Prav tako je bil po njegovih izkušnjah in opisih vhod v jamo preprost in svetel, saj v vhodnem delu ni potreboval dodatne razsvetljave za ogled prvih dveh velikih stebrov.²⁶

Jama je veljala za pravi podzemni svet čudes, bisser z raznovrstnimi kristalnimi formacijami, velikimi stalagmiti razkošnih oblik in barv ter s sijočimi stenami. V preteklosti je bila precej slavna, saj so njene lepote opevali pesniki in pisatelji.²⁷ Znana sta dva pesnika, Giuseppe Compagnoni di Lugo leta 1795 s pesnitvijo *La Grotta di Vileniza* in leta 1802 Francesco Trevisani z *La Grotta di Vileniza detta di Corniale*, kjer opeva lepote podzemlja, jih občuduje, a se jih hkrati boji: »*Izkušeno medtem vodnik rez reda sem ter tja razdeli, slamo subo, in nevidno prižge ... oh! in vzdigne se nenadoma predstava mila, ki brezmejno domišljijo ugrabi, in jo premaga!... Medtem pa moč izgublja osamljenih slamic iskre žareče, in kot plamenu sij primanjkuje, tako oblike bogate predmetom bežijo, in ostaja le kakšna njihova sled, kot od luči, ki jo uniči ter premaga na novo oživljena groza.*«²⁸ Taki opisi so za začetek 19. stoletja razumljivi, saj jama, z izjemo bakel, še ni bila razsvetljena. Edini vir svetlobe je bil v rokah jamskega vodnika. Trevisani v svoji pesnitvi še omeni, da je bila lokacija priljubljena izletniška točka tržaških meščanov, »*ki v svojih nedrjih meščanom in poštenim gospodičnam ...*«²⁹ saj v opombi še zapiše: »*Kraj je zelo prijeten in tržaška gospoda ob prostih dneh čisto uživa v njegovi prikupnosti.*«³⁰ Priljubljenost Vilenice pri meščanih Trsta se je postopoma zmanjševala in proti koncu 19. stoletja je bil obisk že precej skromen. Nazadnje jih je z oglasom v tržaškem časopisu

¹⁷ Habe, Kranjc, Delež Slovencev, str. 29.

¹⁸ V jami naj bi živele tri vile, Babica, Rojenica in Sojenica, štiti naj bi jih Vilež. Ledinsko ime Vilenica naj bi ji domačini dali tudi zaradi meglic, ki so zaradi toplejše temperature v jami nastajale na površju, uhajale iz jame in spominjale na vile (Čok, *V siju mesečine*, str. 67; Hrobat Virloget, *Caves as entrances*, str. 154, 157).

¹⁹ Puc, *Vilenica*, str. 24–28.

²⁰ Boegan, *La grotta di Corniale*, str. 18. Cesar je jamo in Lipico obiskal še leta 1818 (Trevisani, *La grotta di Vileniza*, str. 30).

²¹ Kranjc, *Short history of cave tourism*, str. 57; Puc, *Vilenica*, str. 27.

²² Agapito navaja, da je jama približno dve pošti (poštni postaji) oddaljena od Trsta – »*in distanza di circa due poste da questa città*« (Agapito, *Le grotte*, str. 20).

²³ Agapito (1823) za spust v jamo že omenja ozko kamnito stopnišče.

²⁴ Hacquet, *Oryctographia Carniolica*, str. 40–41; Puc, *Vilenica*, str. 26.

²⁵ Kranjc, *Short history of cave tourism*, str. 57.

²⁶ Shaw, *Foreign travellers*, str. 82.

²⁷ Boegan, *La grotta di Corniale*, str. 10–16.

²⁸ Trevisani, *La grotta di Vileniza*, str. 26.

²⁹ Prav tam, str. 23.

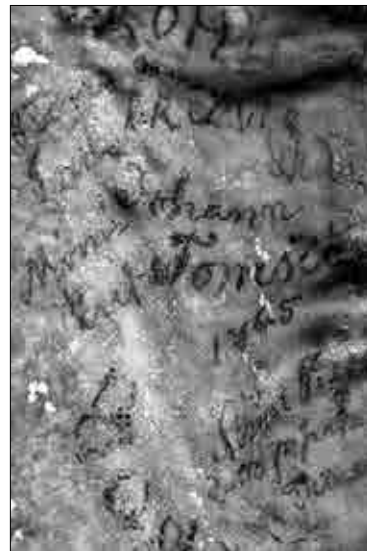
³⁰ Prav tam, str. 28.

pisu na jamski ples povabilo planinsko društvo leta 1895.³¹

Le nekaj let po Trevisanijevi pesnitvi je lastnik oziroma upravitelj jame, grof Adelmo Petazzi, celoten izkupiček od vstopnine dokončno prepustil lokavski kaplaniji, o čemer je pričal napis nad vhomom v jamo: »*Liberaritate comitis a Petazzi ecclesia Cornialensis accepit (z dovoljenjem Petazzijev je sprejela lokavska cerkev)*«. Ta odločitev iz leta 1809 je bila strateška, saj je bil Petazzi dolžnik lokavske kaplanije. Takrat ji je bil dolžan 226 goldinarjev od vstopnine. Znesek ni bil nizek, saj je to pomenilo obisk 113 obiskovalcev oziroma skupine obiskovalcev. Ob prenosu upravljanja so Petazzijevi obzidali in z vrati zaprli vhod v jamo.³² Ključ je hranil lokavski župan (*Supano della comunità di Corniale*), ki je za plačilo dveh goldinarjev za skupino obiskovalcev odprl vhod v jamo, v katero so se spustili po ozkem kamnitem stopnišču. Za diskretno plačilo je župan priskrbel vodnike in razsvetlavo (bakle), ki so jo domačini izdelovali iz točno določenega lesa, tako da ni škodovala oziroma kakorkoli zakrila sijaja in lepote stalaktitov.³³ Vaščani so leta 1815 tudi uspešno prodrli v notranje dele jame in obiskovalcem omogočili ogled do tedaj še nepoznanega dela jame.³⁴

Prvi tiskani opis jame – lahko bi rekli tudi turistični vodnik – je Agapitovo delo *Grotte e altri notevoli oggetti nelle vicinanze di Trieste* iz leta 1823. Jamo je opisal z navdušenjem, a hkrati z določenim strahom pred temačnim in strašljivim svetom podzemlja, saj je zapisal, da so si takrat le najpogumnejši raziskovalci upali po vrvi spustiti v globoka in veličastna skrivališča na robu brezna. Iz jame, ki še ni imela električne razsvetljave, je bil fascinanten tudi povratek, saj je oko že videne prikazni zaradi drugačne usmeritve svetlobe videlo drugače.³⁵ Le nekaj let po Agapitovem vodniku so v jami prebili prehod v Vilinsko dvorano, kar pomeni, da so si obiskovalci lahko ogledali nove dele jame.³⁶

Leta 1816, ko je jamo obiskal avstrijski cesar Franc I., je lokavska cerkev beležila dober izkupiček od obiska tujcev, na kar je lahko vplival tudi obisk eminentnega gosta. Takrat naj bi bila Vilenica priljubljena destinacija tudi za angleške in ameriške mornariške častnike, ki so se s svojimi trgovskimi ladjami zasidrali v Trstu.³⁷ V naslednjih letih so se po podatkih kaplanske kronike prihodki od vstopnine pričeli občutno zniževati, leta 1817 so znašali 71, leta 1818 pa le 41 goldinarjev. Ponovni cesarjev obisk leta 1818 očitno ni imel pozitivnega oziroma spodbudnega

Podpisi v Vilenici (foto: Emil Kariž)
(<http://www.vilenica.com/index.php/fotogalerija>).

učinka.³⁸ Domnevamo lahko, da je na to vplivalo odkritje drugega dela jame v Postojni (1818), vendar so lahko razlogi tudi drugod, na primer v slabem upravljanju. Za obisk domačih in tujih popotnikov je bila bližina Trsta in znane kobilarne Lipica sicer dobra izhodiščna točka, vendar so se razmere v tem obdobju pričele spreminjati. Vilenica je strateško prometno lokacijo pričela izgubljati že konec 18. stoletja, ko so državno cesto iz Trsta proti Dunaju preusmerili na Opčine in Sežano,³⁹ mimo vasi tudi ni potekala trasa železnice (čeprav Divača ni bila tako daleč), ki bi v kraj lahko pripeljala večje število obiskovalcev. Konec 19. stoletja so iz Trsta do jame lahko prišli po treh poteh: z južno železnico iz Trsta (*Piazza della Stazione*) do Sežane in nato še šest kilometrov s kočijo; z državno železnico iz S. Andrea do Rodika, nato pa peš do Kačič in po poti do Lokve (razdalja okrog šest kilometrov in pol); ali iz Bazovice mimo lipiškega gozda do jame. Pešpot je bila dolga okrog štirinajst kilometrov (okrog dve uri in pol hoje).

Z upadom obiska se je posledično zniževala tudi vstopnina oziroma cena storitev (vodenje, razsvetljava). Obiskovalec je za vstopnino (sicer skupinsko) leta 1823 plačal 2 goldinarja, leta 1829 oziroma 1830 30 krajcarjev, vključno z razsvetlavo, leta 1831 pa 45 krajcarjev, vključno z razsvetlavo in glasbo v Plesni dvorani. Nihanja v ceni so bila odvisna tudi od ponujenih storitev, saj je bil v tem obdobju že urejen dostop do zadnje, Vilinske dvorane. Kljub novi ponudbi pa se je cena postopoma zniževala, saj je leta 1833 znašala 40 in leta 1852 le še 15 krajcarjev, kar je bilo tudi posledica manjšega obiska.

³¹ Boegan, *La grotta di Corniale*, str. 19–20; Puc, *Vilenica*, str. 34.

³² Puc, *Vilenica*, str. 28–30.

³³ Agapito, *Le grotte*, str. 20–22.

³⁴ AŠT, Catasto Franceschino.

³⁵ Agapito, *Le grotte*, str. 27–28.

³⁶ Kranjc, *Vilenica*, <http://www.dedi.si/dediscina/85-vilenica>; Boegan, *La grotta di Corniale*, str. 18.

³⁷ Boegan, *La grotta di Corniale*, str. 28.

³⁸ Trevisani, *La grotta di Vileniza*, str. 30.

³⁹ Puc, *Vilenica*, str. 27.

V Vilenici so uvedli tudi spominsko knjigo oziroma knjigo, v katero so se vpisovali gosti. Uvedena je bila z letom 1821, vpisom pa sledimo do leta 1884 oziroma 1889.⁴⁰ V tem času je bilo vpisanih več kot 2.000 domačih in tujih (tudi eminentnih) obiskovalcev.⁴¹ Za obdobje pred uvedbo knjige razpolagamo s podatkom o 99 goldinarjih, ki jih je lokavska cerkev leta 1816 prejela od plačila vstopnin⁴² v jamo, naslednji dve leti pa je prejela že omenjenih 71 in 41 goldinarjev. Če je še konec 20. let vstopnina znašala 2 goldinarja, je število obiskovalcev kljub temu težko določiti, zlasti če drži Agapitova trditev, da so vstopnino plačale skupine in ne vsak posameznik. Poleg tega razpolagamo le s podatkom za prihodke od obiska tujcev, kar ponovno ne prikaže slike v celoti. Vprašanje je tudi, koga predstavlja kategorija »tujec«, ali gre za obiskovalca iz druge države ali morda tudi dežele.⁴³ Če obisk Vilenice primerjamo z obiskom Postojnske jame v enakem obdobju 1821–1889, ko je slednjo obiskalo več kot 180.000 ljudi, ugotovimo, da je obisk Vilenice neprimerno manjši.⁴⁴

Knjigo gostov so sprva hranili v župnišču vasi Lokev, od leta 1836 pa jo je hranil domačin Gregor Lanthieri. Knjiga in ključni vhoda v jamo so nazadnje pristali v Muhovi gostilni (leta 1839), kjer so že dolgo urejali jamsko vodniško službo, saj so bili prav Muhovi v knjigi gostov zabeleženi kot vodniki v jami.⁴⁵

V Vilenici so si upravitelji prizadevali za promocijo obiska. V ta namen so v 30. letih 19. stoletja enkrat na leto priredili ples, kamor so zahajali predvsem prebivalci bližnjih krajev. Ples je bil priljubljen tudi pri tržaških meščanih. V času plesa, ki je potekal na dan sv. Petra in Pavla (29. 6.) v manjši dvorani jame, so jamo posebej razsvetlili.⁴⁶ Puc navaja različne datume prirejanja jamskega praznovanja, leta 1836 je bila jama posebej razsvetljena 15. in 22. maja, leta 1837 25. junija, leta 1839 29. junija, naslednje leto 14. junija in leta 1841, ko je bilo praznovanje organizirano zadnjič, 13. junija. V času praznika je bila jama osvetljena določen del dneva, navadno med 10. in 16. oziroma 17. uro.⁴⁷ Organiziranje to-

vrstnih prireditev se je nadaljevalo tudi potem, ko je leta 1886 jamo najela jamska komisija italijanskega planinskega društva iz Trsta *Società Alpina delle Giulie – Commissione delle grotte*, ki je lokavski skupnosti plačevala letno najemnino ter pričela urejati razsvetljavo in nove poti za lažje in varnejše sprehajanje po jami. Italijansko planinsko društvo (*Società degli alpinisti triestini* (od leta 1885 *Società Alpina delle Giulie*)) je bilo ustanovljeno v Trstu leta 1883.⁴⁸ Poleg obiskovanja, raziskovanja in prikazovanja gora, posebej Julijskih Alp, je bil namen društva tudi raziskovanje jam.⁴⁹ V Vilenici so uredili poti, olajšali dostop z izgradnjo stopnic in leta 1887 odkrili nove predele jame. Obiskovalec si je tako konec 19. stoletja lahko ogledal 542 metrov jame.⁵⁰ Z namenom boljšega poznavanja in večjega obiska jam je društvo organiziralo izlete in obiske, izdelalo ilustracije posameznih alpskih območij, organiziralo srečanja in kongrese, urejalo gorsko signalizacijo, gradilo kočice in alpske meteorološke observatorije, saniralo ceste in poti, vzpostavilo vodniško službo ter skrbelo za objave. Planinsko društvo je bilo sicer bolj usmerjeno v varovanje in urejanje poti, ne toliko v spodbujanje množičnega turističnega obiska.⁵¹ Ta je torej v Vilenici ostal bolj na lokalni ravni.

V poročilu⁵² o urejanju jame je Eugenio Boegan, tajnik komisije za jame, predstavil »slavno« zgodovino Vilenice in jo opisal kot eno izmed najlepših, najbolj obiskanih, opisanih in opevanih jam, ki pa je zaradi odkritja drugega dela Postojnske jame, lažjega dostopa do Škocjanskih jam in odkritja Divaške jame⁵³ tonila v pozabo.⁵⁴ Jama je bila sicer še naprej obiskana, kar dokazujejo tudi vpisi v knjigo gostov, čeprav se je obisk ne glede na ureditev, razsvetljavo in zniževanje vstopnine proti koncu 19. stoletja zmanjševal. Krivdo za nastale razmere so pripisali predvsem

⁴⁰ Puc navaja prvi podpis v knjigi 23. 6. 1821, zadnjega pa leta 1884 in ne 1889, kakor piše Janševa in v svojem delu navaja tudi Boegan.

⁴¹ Težko je določiti, koliko gostov je letno obiskalo jamo, saj so vstopnino prvotno računali glede na odpiranje vrat (torej ena vstopnica za eno skupino – »per un'intiera società«) in šele kasneje na posameznega obiskovalca (Agapito, *Le grotte*, str. 20; Puc, *Vilenica*, str. 32).

⁴² V kroniki kaplanije je bilo navedeno, da je znesek prejela od tujcev. Poleg tega je leta 1816 prejela še 65 goldinarjev od Petazzija, ki je vračal svoj dolg (Puc, *Vilenica*, str. 27).

⁴³ Vpogled v knjigo obiskovalcev bi lahko dal natančnejše, vendar ne celovite podatke.

⁴⁴ Kavrečič, Parni stroj in turizem na Primorskem.

⁴⁵ Puc, *Vilenica*, str. 31–32.

⁴⁶ Shaw, *Foreign travellers*, str. 50–51 in 151; Boegan, *La grotta di Corniale*, str. 10–16.

⁴⁷ Boegan, *La grotta di Corniale*, str. 19; Puc, *Vilenica*, str. 32–35.

⁴⁸ Strojnik, *Zgodovina slovenskega planinstva*, str. 109–110.

⁴⁹ Scopo della Società è la visita, lo studio e l'illustrazione delle montagne in generale, delle Alpi Giulie in particolare, nonché l'esplorazione delle caverne e grotte.

⁵⁰ Boegan, *La grotta di Corniale*, str. 19; Puc, *Vilenica*, str. 21–22.

⁵¹ Puc, *Vilenica*, str. 34.

⁵² Poročilo o jami Vilenica, ki ga je na zasedanju društva predstavil E. Boegan, je bilo leta 1897 objavljeno tudi v obliki separata.

⁵³ Jama, ki je bila z imenom Jama princa Rudolfa za obisk odprta leta 1887, je bila imenovana tudi Divaška Vilenica (Puc, *Vilenica*, str. 34).

⁵⁴ O žalostni usodi jame Vilenica in celo Škocjanskih jam (?), ki sta prišli v roke zasebnikov, razpravljajo na sejah jamske komisije v Postojni leta 1883. Takrat so se namreč pojavile pobude o oddaji jame v zakup zasebnikom, kar bi po mnenju komisije pripeljalo do neželenih negativnih posledic. Zasebnikov interes bi bil le dobiček, ne ohranjanje jamskega podzemlja. Nenadzorovano trženje, prirejanje veselice, lomljenje in uničevanje kapnikov ter preveliko dima in razsvetljave s svečami, ki uničujejo kapnike, bi privedlo do dolgoročnega zmanjševanja obiska. Zaradi tega se je komisija izrekla proti oddaji jame v zasebni zakup (Kranjc, 1883 – prelomno leto za Postojno, str. 27–28; glej tudi Janša, *Zgodovina turizma na Slovenskem*, str. 30).

bližini Škocjanskih jam (čeprav so bile do osemdesetih let 19. stoletja še slabo obiskane, saj so odkritja in urejanje poti potekali postopoma) ter konkurenci drugih sorodnih destinacij (npr. Divaška Vilenica, Postojna), ki so na turističnem trgu pridobivale goste na račun Vilenice. Nova odkritja ter sistematično raziskovanje in odkrivanje drugih podzemnih jam (in njihovih delov) so nedvomno vplivali na manjši obisk Vilenice. Težave pa so se pokazale, že preden so druge destinacije pridobile na prepoznavnosti. Kot smo delno že nakazali, je šlo za slabšo prometno povezavo v primerjavi s predindustrijsko dobo, čeprav je bila Vilenica po izgradnji južne železnice približno enako oddaljena od železniške postaje v Divači kot Škocjanske jame. Železnica je bistveno spodbudila razmah turistične dejavnosti zlasti v Postojnski jami, saj je trasa nove železnice potekala skozi Postojno. Železnica, ki je tako s finančnega kot časovnega vidika olajšala potovanje, je lahko v Postojno razmeroma hitro pripeljala množico ljudi. Dejstvo, da ni bila speljana v bližini Vilenice oziroma bližnje vasi Lokev, je bila izgubljena priložnost za množični dotok obiskovalcev v jamo. Nekdanja strateška pozicija jame ob glavni prometnici je s preusmeritvijo prometa negativno vplivala na obisk. Vendar so na stagnacijo turističnega obiska vplivale tudi težave pri upravljanju jame. Zaslužek od obiska jame se je vrsto let delil med cerkvijo in lastniki jame. Upravitelji, tako lokavska kaplanija kot laična skupnost (županija, občina), se očitno niso izkazali kot dobri gospodarji, saj pogoste menjave kaplanov in upraviteljev niso prispevale k uspešnemu turističnemu razvoju in so naposled pripeljale do oddaje jame v najem.⁵⁵ Kot primer slabega upravljanja je bila Vilenica navedena tudi v razpravi o zakupu Postojnske jame oziroma njenem prehodu v zasebne roke. Italijansko planinsko društvo, ki si je sicer prizadevalo za ureditev in promocijo jame, je po mnenju predsednika postojnske jamske komisije Antona Globočnika prišlo prepozno, saj je Vilenico že označil kot »veliko luknjo brez okrasja, ki je nihče več ne obišče« in ki je bila zaradi dolgoletnega pljenja že v precej slabem stanju.⁵⁶

Turistični razvoj Škocjanskih jam

Škocjanske jame so bile v predindustrijski dobi manj poznane oziroma manj obiskane kot jama Vilenica. O obisku imamo manj zapisov, ki se pretežno omejujejo na opise ponikanja reke Reke. Opis oziroma sliko pojava je leta 1782 pustil francoski slikar L.

F. Cassas, ki se mu je »divja podoba narave« vtisnila v spomin, a je bil hkrati prepričan, da bi šele spust v jamsko podzemlje razkril njegovo pravo podobo.⁵⁷ Popotnikom, kot na primer Kircherju, Hacquetu, Hoppu in Hornschuhu, je bilo večinoma poznano le površje, saj je bil do izgradnje stopnic spust v jamo izredno nevaren in skorajda nemogoč. Ugodna lokacija območja razmeroma blizu Trsta (podobno kot Vilenica) v tem primeru ni bila olajševalna okoliščina za obisk.

S tem ko je bil v prvi polovici 19. stoletja omogočen in olajšan dostop do jame, so postopoma pričeli beležiti turistični obisk: »Leta 1823 se je pojavil končno v osebi deželnega glavarja Tominca iz Sežane mož, ki je naredil to znamenitost dostopno javnosti z namestitvijo poti v Veliko dolino, ki jo je izpeljal s sodelovanjem krajev Naklo in Škocjan.«⁵⁸ Območje doline je pripadalo skupnosti Naklo,⁵⁹ upravljanje podzemlja se torej ni delilo med več institucijami kot v primeru Vilenice.

Pot s petstotimi⁶⁰ stopnicami je bila speljana do dna Velike doline, s čimer je bil omogočen obisk Tominčeve jame.⁶¹ Najugodnejša pot do jam naj bi bila s pošto kočijo iz Sežane skozi Divačo do Dolnjih Ležec po pešpoti, ki je trajala dve uri in pol hoje. Ob izgradnji divaške železniške postaje (leta 1857) je pot s postaje trajala le še petinštirideset minut.⁶² Kot pričetek turističnega razvoja jame se pogosto navaja letnica 1819, ko je bila uvedena knjiga gostov⁶³ – *Librer Cavernae St. Canzian*. O datumu uvedbe knjige obstajajo različni podatki, Moser zabeleži 1. januar 1819 in istega leta omenja Tominca kot tistega, ki se je »prvi odločil, da znamenite slapove Reke napravi dostopne obiskovalcem.«⁶⁴ Müller uvedbo knjige postavlja v leto 1823.⁶⁵ Ne glede na to dilemo oziroma nezmožnost preveritve podatka, saj je bila knjiga uničena, je bilo izpostavljeno, da se nadejani obisk turistov ni udejanjil: »Upanja na številčni obisk se zdi, da se niso izpolnila, vsaj knjiga turistov, ki je bila istočasno odprta, nam daje pičlo vedenje. Prvih vpisanih je nekaj Angležev.« Podzemlje je bilo raz-

⁵⁷ Lavallée, *Travels in Istria*, str. 36.

⁵⁸ Müller, *Škocjanski jamski svet*, str. 30.

⁵⁹ Shaw, *Early tourists*, str. 244.

⁶⁰ Schmidl v svojem delu navaja 400 stopnic (prav tam, str. 244).

⁶¹ AST, Catasto Franceschino. Matej Tominca je bil okrajni glavar v Vrčniku (Švarcenek) v Brkinih, med letoma 1825 in 1831 v Sežani, naposled pa svetnik pri mestnem in deželnem sodišču v Gorici. (Slovenski biografski leksikon: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi707813/>, dostop 27. 7. 2015).

⁶² Agapito, *Le grotte*; Shaw, *Early tourists*, str. 242, 244.

⁶³ Knjiga naj bi bila neurejena in slabo vzdrževana, saj so že proti koncu stoletja manjkale nekatere strani. Ob prehodu jam pod primorsko sekcijo DuÖAV je dala ta knjigo ponovno vezati, in sicer v želji, da bi ohranili pretekli popis obiskovalcev (Moser, Vpisna knjiga obiskovalcev, str. 73).

⁶⁴ Prav tam, str. 72; Müller, *Škocjanski jamski svet*, str. 30; Kranjc, *Short history of cave tourism*, str. 57.

⁶⁵ Müller, *Führer in die Grotten*; Müller, *Entdeckungsfahrten*.

⁵⁵ Lanthieriji so zaradi dolgov skrbništvo nad jamo in knjigo gostov kmalu predali Muhovim (Puc, *Vilenica*, str. 31–32, 34). Škocjanske jame se s takimi težavami niso srečevale, saj je območje spadalo pod skupnost v Naklem. Tu ni bilo deljenega lastništva.

⁵⁶ Savnik, *Iz zgodovine Postojnske jame*, str. 109–110; Kranjc, 1883 – prelomno leto za Postojno, str. 27–28.

*Josef Marinitsch in dva lokalna jamarska raziskovalca na vhodu v Schmidlovo dvorano
(Arhiv Parka Škocjanske jame – Fototeca dei Civici Musei di Trieste).*

meroma slabo poznano.⁶⁶ Razlog za slabši obisk lahko pripišemo težavnemu dostopu (polovica stopnic do leta 1880 ni imela ograje),⁶⁷ neurejenosti poti v podzemlju ter dvomu o tem, ali so se vsi obiskovalci v knjigo dejansko vpisali. Obisk je bil sredi stoletja ocenjen na okrog 150 posameznikov na leto. Cena obiska je takrat podobno kot v Vilenici znašala 15 krajcarjev. Za precej naporen pohod (*penosa escursione*), torej ogled jam, ki tedaj še niso bile povezane, so obiskovalci najemali domačine, ki so dobro poznali območje.⁶⁸

Premiki v raziskovalnem smislu so se pričeli proti sredini stoletja pod vodstvom tržaškega strokovnjaka za vodnjake Ivana Svetine. Svetina je imel nalogo poiskati oskrbo z vodo za bližnji Trst – konec 30. let je v jami po toku reke prodril do 3. slapa oziroma 100 metrov v notranjost.⁶⁹ Naslednji je bil Adolf Schmidl, ki je v petdesetih letih po naročilu c. kr. ministrstva za trgovino intenzivno raziskoval podzemlje v Škocja-

nu.⁷⁰ Na območju je skupaj z idrijskimi rudarji in tržaškim gasilcem Ivanom Rudolfom opravljal analize za melioracijo notranjskih kraških polj ter raziskoval podzemni tok reke Reke med Škocjanom in Devinom, tudi z namenom zajetja tržaškega vodovoda. Po jami je bilo mogoče potovati tudi s čolnom, kar so prvič prakticirali že junija 1840, februarja 1851 pa je Schmidl z ekipo prišel do Mahorčičeve jame ter odkril (kasnejšo) Schmidlovo dvorano in prehod v Rudolfovo dvorano. Njegova skupina je prodrla do 6. slapa oziroma 300 metrov v notranjost.⁷¹

Schmidl je bil pomemben tudi z vidika promocije turizma v Škocjanskih jamah, saj je svoje izsledke objavljaval v znanstvenih revijah in časopisih. O jamah so konec 50. oziroma 60. let že pisali tudi turistični vodniki. Jame omenjata Murray (1858) in Bädeker (1868), ki sta jih označila celo kot lepše od Postojnske (*which some prefer to Adelsberg* ali *even more imposing than those of Adelsberg*), vendar zaradi slabše dostopnosti verjetno manj obiskane (*but much more difficult of access*).⁷²

⁶⁶ Müller, *Škocjanski jamski svet*, str. 30; Agapito, *Le grotte*, str. 170.

⁶⁷ Müller, *Škocjanski jamski svet*, str. 201; Shaw, *Early tourists*, str. 245.

⁶⁸ Shaw, *Foreign travellers*, str. 50; Shaw, *Early tourists*, str. 239, 244; Müller, *Entdeckungsfahrten*, str. 5; Agapito, *Le grotte*, str. 172.

⁶⁹ Müller, *Škocjanski jamski svet*, str. 30–31; Habe, *Stopetdeset let turističnega razvoja*, str. 24; Shaw, *Early tourists*, str. 244.

⁷⁰ Adolf Schmidl je veliko raziskoval kraško podzemlje in je za sluzen za utemeljitev speleologije kot znanstvene discipline. Prišel je do novih odkritij v Postojnski jami in bil uspešen publicist (Shaw, *Foreign travellers*, str. 52).

⁷¹ Müller, *Führer in die Grotten*, str. 85; Shaw, *Early tourists*, str. 244.

⁷² Shaw, *Early tourists*, str. 246.

*Jamarski raziskovalci in vodniki konec 19. stoletja, steza proti Pazzejevi luknji
(Arhiv Parka Škocjanske jame – Fototeca dei Civici Musei di Trieste).*

Obdobje, ki je močno zaznamovalo turizem v Škocjanskih jamah, se je začelo z ustanovitvijo odseka/sekcije za raziskovanje jam (*Abtheilung für Grottenforschung*)⁷³ pri primorski sekciji nemško-avstrijskega planinskega društva (DuÖAV).⁷⁴ Primorska sekcija DuÖAV – *Sektion Küstenland des DuÖAV* – je bila ustanovljena v Trstu leta 1873. Bila je aktivna na področju urejanja planinskih koč in poti ter organiziranja predavanj in turističnih izletov. Imela je pomembno vlogo pri razvoju jamskega turizma.⁷⁵ Škocjanske jame je sekcija v dogovoru z davčno občino Naklo dobila v zakup leta 1884, najprej za dobo

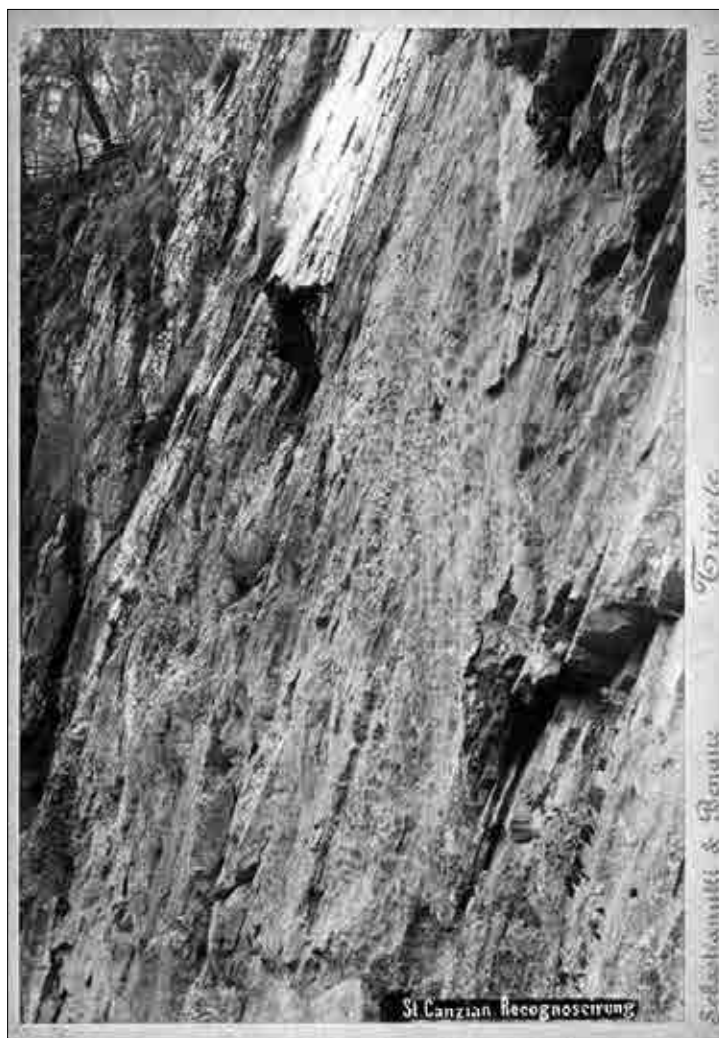
petih let za ceno 10 goldinarjev letno. Skrbela je za ureditev dostopa in turističnih poti ter za odprtje jam za širšo javnost. Njen namen je bil sistematično in temeljito raziskovanje kraških jam.

Ob ustanovitvi je imela 37 članov, ki so bili aktivni pri raziskovanju. Že v prvem letu delovanja so poročali o 5 temeljito raziskanih in 25 delno raziskanih jamah. Leta 1884 je c. kr. primorsko namestništvo razglasilo Vodniški red za primorsko sekcijo nemško-avstrijskega planinskega društva (*Kundmachung der k. k. küstenländischen Statthaltereii vom 2. August 1884, womit die nachstehende Bergführer-Ordnung für das Küstenland eingeführt wird*), ki je urejal vodenje po gorah in kraških jamah. Vodenje je bilo pod nadzorom okrajne politične oblasti, ki je o poteku dela poročala namestništvu. Uradno priznan gorski vodnik je lahko bila le zanesljiva oseba dobrega ugleda, treznosti, močne »korporature« in trdnega zdravja. V redu so bile določene tudi pristojnosti in predpisi za delovanje pooblaščenih vodnikov. Z ureditvijo vodni-

⁷³ Poleg Škocjanskih jam je primorska sekcija DuÖAV leta 1886 v upravljanje dobila tudi Divaško jamo – Kronprinz-Rudolf-Grotte, ki jo je leta 1884 odkril Gregor Žiberna. Po njenem odkritju je občina poskrbela za dostop do jame in dala urediti turistične poti.

⁷⁴ Pazze, *Chronik der Section Küstenland*, str. 142–143.

⁷⁵ Batagelj, *Odkritje gora*, str. 135; Pazze, *Chronik der Section Küstenland*.

*Raziskovanje v Škocjanskih jamah konec 19. stoletja
(Arhiv Parka Škocjanske jame – Fototeca dei Civici Musei di Trieste).*

ške službe so bile na podlagi podanih ocen lokalnih oblasti določene tudi tarife za plačevanje vodniških storitev.⁷⁶ Cena vstopnic, ki so jih obiskovalci še naprej lahko kupili v Gombačevi gostilni v Matavunu (*Zu den St. Kanzianer Grotten*), kjer je bila knjiga gostov, je znašala 30 krajcarjev na osebo, za člane planinskega kluba je bil obisk brezplačen. Za vodnika se je dodatno plačalo še 20 krajcarjev na uro za posameznika in 10 krajcarjev na uro za več obiskovalcev. Za vsako svečo so plačali 10 krajcarjev. Obiskovalec si je lahko ogledal večji del jame, priporočen je bil pohod (ob uporabi bark, lestev in vrvi) do Rudolfove dvorane. Vodniki v jamah so bili domačini iz Matavuna Jože Antončič, Miha Gombač, Luka Gombač, Jože Cerkvenik (oče), Jurij Cerkvenik in Pavel Antončič,

ki so govorili večinoma slovensko, nekateri tudi malo nemško in italijansko.⁷⁷ V času upravljanja jamskega odseka so ogledi navadno potekali v skupinah po štiri ali pet oseb in trajali dve uri. Dodaten vodnik jih je spremljal v primeru, da so jamo obiskale ženske.⁷⁸ Postopoma, s prodiranjem in urejanjem poti, so obiskovalci lahko prišli tudi dlje, leta 1895 vse do 18. slapa oziroma dvorane planinskega društva. Z novimi odkritji oziroma urejenimi dostopi se je spreminjala cena vstopnine in vodenja. Z daljšimi turami je cena sicer naraščala, kar pa je bilo hkrati odvisno od velikosti skupine in dolžine obiska. Prav tako sta se spreminjali cena in vrsta razsvetljave.⁷⁹

Člani jamarske sekcije, med njimi so bili najaktivnejši Anton Hanke, Josef Marinitzsch in Friedrich

⁷⁶ Pogajanja za pripravo dogovora o zakupu med županom Rajmundom Mahorčičem kot predstavnikom jamske uprave in sekcijo nemško-avstrijskega planinskega društva so potekala 7. decembra 1884 (Pazze, *Chronik der Section Küstenland, 1873–1892*, str. 165–166).

⁷⁷ Med njimi so tudi nekateri raziskovalci – glej opombo 78.

⁷⁸ Prva obiskovalka je do petega slapa prišla 28. novembra 1886 (Müller, *Führer in die Grotten*, str. 9–10).

⁷⁹ Shaw, *Early tourists*, str. 252–256.

Müller, so se skupaj z domačini⁸⁰ lotili intenzivnega raziskovanja, prodiranja ob reki do slapov, urejanja turistične poti (9. maja 1886 je bila trasirana nova pot do šestega slapa), gradnje mostov, ureditve vodniške službe in določanja cene obiska. Prizadevali so si tudi za promocijo prek tiskanega gradiva (oglaševanje). Tržaškemu zobozdravniku in samoukemu slikarju Robertu Hlavatyju so naročili izdelavo reklamnega plakata, izdelali so barvne diapozitive z upodobitvami jam in v Trstu organizirali diskusijske večere. Prvi vodnik je leta 1887 (nato še leta 1896 in 1907), torej potem, ko je upravljanje jame prevzelo planinsko društvo, izdal eden izmed članov jamarške sekcije in raziskovalcev škočjanskega podzemlja Friedrich Müller. Vodnik je vseboval Hankejev načrt jame, zabeležena so bila tudi slovenska imena jam in navedeni slovenski vodniki. Kot promocijsko gradivo so izdajali tudi razglednice.⁸¹

Sekcija je skrbela tudi za lepšavo okolice, tako je v obdobju 1899–1902 posadila 15.000 borovcev v do tedaj pusti pokrajini na Razgledišču.⁸² Leta 1885 se je jamarška sekcija osredotočila na turistično ureditev jam, saj je nadaljnje raziskovanje preprečila visoka voda. Za turistični obisk je bila urejena pot z ograjo v Veliko dolino do jezera, zgradili so Tommasinijev most, razširili naravni rov iz Velike doline do slapa ter poskrbeli za ureditev ograje ob razgledni postaji pri slapu. Pričeli so urejati razgledišče nad steno Velike doline, ki je kasneje dobilo ime po nadvojvodinji, princesi Štefaniji – »Stefanie-Warte«. Nadvojvodinja je bila na obisku leta 1885.⁸³ Princesa, ki sicer ni vstopila v jamo, se je sprehodila od cerkve v Škočjanu do novega razgledišča nad svodom Mariničeve jame, preko Naravnega mostu in se delno spustila v Veliko dolino, kjer si je ogledala Tommasinijev most in Razgledni rob ter se povzpela proti robu svoda Naravnega mostu. Pot, po kateri se je vrnila v Matavun, pa so po njej imenovali »Kronprinzessin Stefanie-Weg«. Princesa je dokaz o svojem obisku pustila s podpisom v spominsko knjigo.⁸⁴

Na to, da si je sekcija prizadevala obisk jame promovirati najširši javnosti, kaže tudi prirejanje jamskega praznika – *Grottenfest*. Leta 1885 se je več kot sto članov sekcije z nedeljskim hitrim vlakom pripeljalo do Divače, od koder so jih nato pripeljali do Matavuna. Po zajtrku so se ob 11. uri odpravili v jamo, kjer jim je dobrodošlico zaigrala godba. Obiskovalci so se spustili do Rudolfove dvorane. Po obisku, ki je trajal

Plakat Roberta Hlavatyja, ki vabi na obisk jam ob posebni razsvetljavi (*Grottenbeleuchtung*) (Arhiv Parka Škočjanske jame).

eno uro, so bili navdušeni gosti že pošteno lačni in žejni. Zabave in druženja s tem ni bilo konec, saj se je popoldne začel ples, ki je trajal pozno v noč. Člani sekcije so na podlagi uspešnega obiska menili, da bi bilo nadaljnje organiziranje jamskega praznika primerna »turistična ponudba« za tuje goste. Prvi slavnostni jamski praznik je tako potekal že naslednje leto (2. maja). Jama je bila praznično razsvetljena, obiskovalce je v Schmidlovi jami pričakala godba, ki je bila nujni sestavni del tovrstnih dogodkov. Po obisku jame je sledila zabava. To praznovanje je potekalo vsako leto, z izjemo leta 1895, do leta 1911, in sicer maja ali junija. V obdobju 1894–1900 so ga organizirali na binkoštni ponedeljek. Posebno slavje je bilo 10. maja 1888, ker so slab mesec prej odkrili Jamo s ponvicami. Tistega leta so zabeležili velik obisk Angležev, Francozov, Italijanov, »Slovanov« in Nemcev.⁸⁵

Poleg praznovanj in turistične dejavnosti je jamarška sekcija nadaljevala s prodiranjem in raziskovanjem. Novim odkritjem je sledila ureditev poti in dostopa za obiskovalce. Leta 1886 je bila urejena pot iz Betajne do Mariničeve in Mahorčičeve jame. Štiri

⁸⁰ Omenjeni poročajo tudi o stanju in raziskavah v Škočjanskih jamah, ki so jih v jami opravljali z domačini, med katerimi se posebej omenja Jurija Gombača, Pavla Antončiča in Jožeta Cerknika. Z njimi je sodeloval tudi vodnik Jože Antončič (Müller, *Entdeckungsfahrten*; Shaw, *Early tourists*, str. 256).

⁸¹ Habe, *Stopetdeset let turističnega razvoja*, str. 28, 33.

⁸² Prav tam, str. 31.

⁸³ Prav tam, str. 27; Müller, *Führer in die Grotten*, str. 10–11.

⁸⁴ Spomin na njen obisk se je ohranil v ustnem izročilu (Kranjc, *Obisk princeze Štefanije*, str. 109; Pазze, *Chronik der Section Küstenland*, str. 354–359).

⁸⁵ Pазze, *Chronik der Section Küstenland*, str. 197–200, 228–230, 269.

leta kasneje so prodrli do 25. slapa in novoodkritih dvoran.⁸⁶ Josef Marinitsch in novopridruženi raziskovalec, Josip Novak iz Trsta, sta leta 1893 skupaj z domačini prodrli do Mrtvega jezera, ki ga je Marinitsch poimenoval Jezero smrti.⁸⁷ V naslednjih letih se je nadaljevalo raziskovanje v jamah ter sistematično urejanje turistične poti. Za nadaljnji turistični razvoj sta bila pomembna odkritje Tihe jame leta 1904 in usmeritev poti iz Müllerjeve jame v to smer, ki so jo temeljito izboljšali leta 1911.

Tudi obisk (tujcev) se je v jami postopoma povečeval. V knjigo gostov so po podatkih iz literature člani jamarske sekcije primorske nemško-avstrijskega planinskega društva vpisovali tudi ekskurzije oziroma raziskovalne odprave v jame. Po uvedbi jamskega slavlja so se zaradi množičnega obiska v knjigo vpisovali pretežno tuji obiskovalci. Statistiko turističnega obiskovanja so uradno začeli voditi z letom 1901. V obdobju 1901–1913 je bilo število obiskovalcev ocenjeno med 2.000 in 3.000 na leto, natančneje 2.230 ljudi leta 1903, 2.960 leta 1904 in 3.013 leta 1905.⁸⁸ Število obiskovalcev je zaznamovala predvsem udeležba na junijskem jamskem prazniku, sicer je 80 % vseh turistov v jame prihajalo prav v času od maja do septembra. Škocjanske jame so obiskali tudi eminentni posamezniki, tako znanstveniki, kot na primer leta 1890 francoski speleolog E. A. Martel in avstrijski speleolog F. Kraus, kakor tudi kralji, med njimi že leta 1838 saški kralj Friderik Avgust II. in leta 1899 romunski kralj Karol I. Hohenzollern-Sigmaringen, ki je finančno podprl ureditev nove poti v jami.⁸⁹

Škocjanske jame so v 19. stoletju iz razmeroma nepoznanega območja postopoma postale priljubljena in uspešna turistična destinacija. Kljub ureditvi dostopa, raziskovalnim začetkom in urejanju poti je bil vsaj do sredine stoletja obisk bolj skromen. Poti oziroma jame med seboj niso bile povezane in kljub stopnicam je bilo potovanje po podzemlju še vedno precej naporno.⁹⁰ Le interes za raziskovanje – od povsena praktičnega iskanja vodnih virov in raziskovanja podzemnega toka reke Reke – je sprožil intenzivnejša dela pri prodiranju v še neodkrita dela jam. Pomembno prelomnico predstavlja prihod nemško-avstrijskega planinskega društva, ki se je s svojo jamsko sekcijo usmerilo tako v raziskovalna dela kot tudi v vlaganja v turistično infrastrukturo. Njegovo delovanje lahko v obeh pogledih označimo kot uspešno. V razmeroma kratkem času je jamski sekciji uspelo urediti in povezati jame ter promovirati

destinacijo. K temu so nedvomno pripomogla nova odkritja oziroma še nevalorizirane naravne danosti, ki so v dobi razvoja modernega jamskega turizma predstavljale potencial razvoja.

Sklep

Pripravek je na podlagi poročil, prvih vodnikov in literature prikazal turistični razvoj jame Vilenice in Škocjanskih jam. Obravnavano je bilo predvsem 19. stoletje, to je obdobje, ki je zaznamovalo ključne spremembe v razvoju jamskega turizma na Slovenskem. Pri turističnem razvoju so imeli v tem obdobju vlogo spodbujevalcev različni dejavniki, pri obeh zgoraj omenjenih jamah pa so pomembno vlogo odigrala planinska društva oziroma njihovi jamski odseki, kar je tudi osrednji vidik obravnave.

Planinska društva, ki so nastajala kot posledica razsvetljenske misli ter želje po odkrivanju in vzpenjanju na gore, so na tem območju imela predvsem dve funkciji, in sicer izvajanje raziskav v jamah ter zagotavljanje turistične infrastrukture in promocije. Planinska društva so si prizadevala za ureditev ustrezne turistične infrastrukture in vanjo tudi vlagala, saj so skrbela za ureditev poti v jamah, nudenje razsvetljave in vodniške službe ter objavljanje turističnopromocijskega gradiva. Zavedala so se potenciala naravnih danosti lokacij za turistični razvoj. V prispevku je bilo prikazano prizadevanje društev in njihovih članov pri raziskovanju in turistični promociji, predstavljeni pa so bili tudi razlogi za (ne)uspeh jam kot turističnih destinacij.

Vilenica in Škocjanske jame ležijo blizu Trsta, ki je vse do izgradnje prometne infrastrukture sredi 19. stoletja predstavljal izhodiščno točko za izlete v te kraje. Pri tem je bila v obdobju pred modernizacijo Vilenica prepoznavnejša oziroma bolj obiskana destinacija, kar je omogočal razmeroma urejen dostop v podzemlje. Kljub bližini Trsta so bile Škocjanske jame vse do začetka 19. stoletja manj obiskane, vsaj njeni podzemni deli, ki so bili težko dostopni in še precej neraziskani. Z izgradnjo železnice Dunaj–Trst leta 1857 se je izhodiščna točka do lokacij prestavila v Divačo, kar je skrajšalo čas potovanja do njiju. Pri njenem turističnem razvoju pa sama lokacija ni igrala ključne vloge. Vilenica je bila kot prva »turistična« jama na Slovenskem obiskana v predmoderni dobi. Vanjo so zahajali ter o obisku poročali tuji popotniki. Še na začetku 19. stoletja je bila bolj poznana in obiskana, vendar so bodisi konkurenčne novoodkrite jame ali njihovi deli (Škocjanske, Postojnska, Divaška) bodisi težave pri upravljanju z jamo povzročile upad obiska. To dokazuje tudi postopno zniževanje vstopnine. Tako se je vse do osemdesetih let 19. stoletja, ko jo je v najem dobilo italijansko planinsko društvo, bolj ali manj neuspešno soočala z manjšim obiskom. Društvo je pričelo urejati poti v jami in jo promovirati (ples), množičnejšega obiska pa si ni več

⁸⁶ Prav tam, str. 306. Zasluge za omenjena odkritja ne gredo le Hankeju, Marinitschu in Müllerju, saj je že Pазze v svoji kroniki pohvalil delo iznajdljivih, spretnih in marljivih domačinov, brez katerih ne bi dosegli takih rezultatov.

⁸⁷ Müller, Letno poročilo, str. 59.

⁸⁸ Shaw, Early tourists, str. 239.

⁸⁹ Habe, Stopetdeset let turističnega razvoja, str. 30–33; Shaw, Early tourists, str. 242.

⁹⁰ Agapito, *Le grotte*.

nadejalo. Začetke modernega turizma v Škocjanskih jamah sicer postavljamo na začetek 19. stoletja, ko je bil olajšan dostop, vendar se je turizem razvijal počasi, ker so bile jame še v veliki meri neodkrite, sprehajanje po podzemlju pa je bilo težavno in nevarno. Intenzivna raziskovanja in urejanje turističnih poti se na območju udejanjijo v 80. letih 19. stoletja, ko upravljanje prevzame jamarski odsek primorske sekcije nemško-avstrijskega planinskega društva. Takrat so se na območju zgodili koreniti premiki v smeri odkrivanja novih delov jam in urejanja turistične infrastrukture. V jamah so postopoma beležili večji obisk ter vse večjo turistično prepoznavnost in priljubljenost. Nekateri vodniki s konca 60. let jih označujejo celo kot lepše od Postojnske jame. Tako se je tehtnica premaknila v prid Škocjanskim jamam, ki so postale čedalje bolj uspešna in prepoznavna turistična destinacija. Vilenica pa je kljub svoji slavni preteklosti prav v tem obdobju izgubljala na pomenu.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AST – Archivio di Stato di Trieste (Državni arhiv v Trstu)
 Catasto Franceschino, Elaborati catastali (1818–1840), S 5.17.20.21 – Distretto di Sesana.

ČASOPISNI VIRI

Planinski vestnik, 1895.

SPLETNI VIRI

Slovenski biografski leksikon: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi707813/>, dostop 27. 7. 2015.

Kranjc, Andrej: Vilenica. DEDI – digitalna enciklopedija naravne in kulturne dediščine na Slovenskem, 2010, <http://www.dedi.si/dediscina/85-vilenica>, dostop 27. 7. 2015.

LITERATURA

Agapito, Girolamo: *Le grotte di Adlersberg, di S. Canciano, di Corniale e di S. Servolo, la miniera di mercurio d'Idria, il lago di Cirknitz, le terme di Monfalcone, antichità Romane d'Aquileja e Pola, ed altri notevoli oggetti nelle vicinanze di Trieste*. Vienna: dalla tipografia di Antonio Strauss, 1823.

Batagelj, Borut: Odkritje gora: strukturne spremembe v dojemanju gora na Slovenskem do začetka 20. stoletja. *Ekonomski i ekohistorija*, 6, 2010, št. 6, str. 124–142.

Battilani, Patrizia: *Vacanze di pochi, vacanze di tutti*.

L'evoluzione del turismo europeo. Bologna: Società editrice il Mulino, 2009.

Boegan, Eugenio: *La grotta di Corniale*. Estratto dalla Rassegna bimestrale della »Società Alpina delle Giulie« a.II, N.ri 2, 3, 4, e 5. Trieste: Stabilimento Art.Tip. G. Caprin, 1897.

Čok, Boris: *V siju mesečine: ustno izročilo Lokve, Prelož in bližnje okolice*. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, Inštitut za slovensko narodopisje, Založba ZRC, 2012.

Habe, Franc: Stopetdeset let turističnega razvoja Škocjanskih jam. *Naše jame: glasilo Jamarske zveze Slovenije*, 6. Kongres speleologov Jugoslavije, 15, 1973 (1974), str. 23–40.

Habe, Franc, Kranjc, Andrej: Delež Slovencev v speleologiji. *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike*, 1981, zv. 5–6, str. 13–93.

Hacquet, Baltazar: *Oryctographia Carniolica, oder Physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien, und zum Theil der benachbarten Länder*, 4 zv., 1778–1789 (dostopno na: <http://www.dlib.si>).

Hrobat-Virloget, Katja: Caves as entrances to the world beyond, from where fertility is derived: the case of SW Slovenia. *Studia mytologica Slavica*, 2015, št. 18, str. 153–163.

Janša, Olga: Zgodovina turizma na Slovenskem. *Turistični vestnik*, 16, 1968, št. 1; 2; 3; 4, str. 26–31; 73–78; 115–117; 154–156.

Janša-Zorn, Olga: Društva, povezana z razvojem turizma na Slovenskem, do prve svetovne vojne. *Med srednjo Evropo in Sredozemljem*, Vojetov zbornik (ur. Jerše, Sašo et al.). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 689–703.

Južnič, Stanislav: Schaffenrath o obiskovalcih jam (800-letnica najstarejšega zapisa v Postojnski jami). *Arhivi*, 36, 2013, št. 1, str. 9–23.

Kavrečič, Petra: Parni stroj in turizem na Primorskem. Prometne povezave kot dejavnik turističnega razvoja na primeru Postojne in Portoroža do prve svetovne vojne. *Annales, Series historia et sociologia*, 17, 2007, št. 2, str. 315–336.

Kavrečič, Petra: Pričevalci preteklosti: avanturisti in drugi popotniki na Krasu in v Istri pred modernim turizmom. *Acta Histriae*, 19, 2011, št. 4, str. 683–702.

Kranjc, Andrej: Anthron Society (Postojna 1889–1911), the beginning of organized speleology in Slovenia. *Acta Carsologica*, 31/2, 2002, št. 11, str. 223–232.

Kranjc, Andrej: Brief account of the development of speleology in Slovenia (to 1914). *Acta Carsologica*, 26/2, 1997, št. 11, str. 99–107.

Kranjc, Andrej: 1883 – prelomno leto za Postojno. *Sprehod skozi čas. Ob 120-letnici Turističnega društva Postojna* (ur. Šajn, Srečko et al.). Postojna: Turistično društvo, 2003, str. 27–28.

Kranjc, Darja: Obisk princeze Štefanije v Škocjan-

- skih jamah v ustnem izročilu. *Naše jame: glasilo Društva za raziskovanje jam Slovenije*, 47, 2008, str. 109–117.
- Lavallée, Joseph: *Travels in Istria and Dalmatia drawn up from the itinerary of L.F. Cassas*. London: Richard Phillips, 1805.
- Leonardi, Andrea: Turismo e sviluppo in area alpina. Una lettura storico-economica delle trasformazioni intervenute tra Ottocento e Novecento. *Storia del turismo, Annale*, 6, 2005, str. 53–83.
- Lovšin, Evgen: *Gorski vodniki v Julijskih Alpah*. Ljubljana: Planinska založba, 1961.
- Moser, Carl L. (prevod Aljančič, Marko): Vpisna knjiga obiskovalcev Škocjanskih jam. *Naše jame, JZS*, 40, 1998, str. 72–74.
- Müller, Friedrich: *Entdeckungsfahrten in den St. Canzianer Höhlen im Jahre 1890*. Druck von Adolf Holzhausen in Wien, 1890.
- Müller, Friedrich: *Führer in die Grotten un Höhlen von Sanct Canzian bei Triest und Notizen über den Lauf der Reka. Mit heliographischen Ausichten und einem Situationsplan*. Triest: Verlag der Section Küstenland, 1887.
- Müller, Friedrich (prevod Urankar, Mojca) (1998): Letno poročilo Primorske sekcije Nemškega in Avstrijskega planinskega društva za leto 1893. *Naše jame: glasilo Jamarske zveze Slovenije*, 40, 1998, str. 58–59.
- Müller, Friedrich (prevod Tepuh, Sitka): *Škocjanski jamski svet (Die Grottenwelt von St. Canzian)*. Škocjan: Park Škocjanske jame, 2013.
- Paloscia, Franco: *Viaggio e turismo nella storia della civiltà*. Roma, Agra editrice, 2005.
- Pazze, Peter Avgust: *Chronik der Section Küstenland des deutschen und österreichischen Alpenvereins: 1873–1892. Fest-Publication zur Vollendung des XX. Vereinsjahres*. Triest: Selbstverlag der Section Küstenland, 1893.
- Puc, Matjaž: *Vilenica: zgodovina in opis kraške jame*. Sežana: Kulturni center Srečka Kosovela, 2000.
- Savnik, Roman: Iz zgodovine Postojnske jame. *Kronika*, 7, 1958, št. 3, str. 138–145 in *Kronika*, 8, 1960, št. 2, str. 99–110.
- Shaw, Trevor R.: Early tourists at Škocjanske jame – 18th century to 1914. *Acta Carsologica*, XXVII, 1998, št. 2, str. 235–264.
- Shaw, Trevor R.: Foreign travellers in the Slovene Karst: 1486–1900. Ljubljana: ZRC SAZU, 2008.
- Strojin, Tone: *Zgodovina slovenskega planinstva*. Slovenska planinska organizacija: 1893–1948–2003. Radovljica: Didakta, 2009.
- Studen, Andrej: Vpliv železnice na potovalno kulturo ter začetke turizma v 19. stoletju. Kresalov zbornik, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 46, 2006, št. 1, str. 51–64.
- Trevisani, Francesco (prevod Adam, Nadja): *La Grotta di Vileniza, detta di Corniale*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1997.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Slava vojvodine Kranjske*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1977.

S U M M A R Y

Tourism development of Vilenica and Škocjan caves according to reports by alpine societies and guides in the second half of the 19th century

Underground karst caves have been used since the Palaeolithic, be it for shelter, storage, water supply or religious purposes. The underground world of caves intrigued the imagination of many inquisitive visitors, adventure seekers and researchers striving to discover its secrets. Since the trend of visiting the Karst and exploring its features showed the greatest increase in the Modern Period, cave tourism, too, is generally regarded as well as interpreted by Slovenian researchers of the karst underground, as one of the oldest tourism activities in the Slovenian territory.

The beginnings of modern cave tourism date back to the 19th century, when the development of tourism was present especially in Vilenica, Postojna and Škocjan caves. Apart from the aforementioned places, travellers also visited Črna jama (Magdalena Cave), which forms part of the Postojna cave system, Predjama, Zelška jama, Križna jama, Divaška jama, *Clementina* (Opicina/Opčine), Velika Pečina (*Grotta Gigante*), and so forth.

The article describes the development or, rather, construction of tourism infrastructure at the caves of Vilenica and Škocjan. The former is considered the oldest “tourist” cave in the Slovenian territory and was one of the most famous and visited caves before modern tourism began. Hardly accessible, the caves of Škocjan received a limited amount of travellers or their visits were limited to the aboveground surface. The 19th century brought changes that provided a boost to the development of tourism and intensive explorations of the Škocjan caves. By that time, Vilenica had, for the reasons presented in this article, lost its status or, rather, recognition.

In the continuation, the article presents the activities and first reports by alpine societies (cave sections) and first guides on the example of two destinations that in the 1880s passed under the administration of alpine societies’ cave sections. The activities performed by alpine societies are an interesting mixture of research conducted in caves (especially those of Škocjan), introduction of tourist infrastructure, as well as efforts to increase the recognisability of caves and attract a growing number of visitors.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 630*11(497.472)(091)

Prejeto: 5. 8. 2015

Matija Zorn

dr. geografskih znanosti, višji znanstveni sodelavec, docent, Geografski inštitut Antona Melika,
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Gosposka ulica 13, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: matija.zorn@zrc-sazu.si

Peter Kumer

univ. dipl. geograf, asistent, Geografski inštitut Antona Melika,
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Gosposka ulica 13, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: peter.kumer@zrc-sazu.si

Mateja Ferk

dr. geografskih znanosti, znanstvena sodelavka, Geografski inštitut Antona Melika,
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Gosposka ulica 13, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: mateja.ferk@zrc-sazu.si

Od gozda do gozda ali kje je goli, kamniti Kras?

IZVLEČEK

Naravno rastje na Krasu je gozd. Človek v to pokrajino posega že vse od prazgodovine. Zaradi izsekavanja gozda, povezanega s prekomerno pašo in drugo rabo, ter posledično zaradi pospešene vodne in vetrne erozije, jo je v zadnjem tisočletju postopno spremenil v golo kraško površje. V 18. in 19. stoletju je bil Kras »kamnita puščava«. V 19. stoletju so se začela načrtna pogozdovanja, najprej neuspešno s hrastom in nato uspešno s črnim borom. Ta proces je potekal še v prvi polovici 20. stoletja. V drugi polovici 20. stoletja je pogozdovanje zamenjal proces stibijskega ogozdovanja kot posledica naravnega zaraščanja ob opustitvi kmetijskih zemljišč, ki smo mu priča še danes.

KLJUČNE BESEDE

Kras, okoljska zgodovina, rastje, gozd, spremembe rabe tal, pogozdovanje, ogozdovanje

ABSTRACT

FROM FOREST TO FOREST OR WHERE IS THE BARE ROCKY KARST?

The natural vegetation on the Kras (Karst) Plateau is forest. Anthropogenic pressure on this region has been present since the prehistoric times. Because of deforestation linked to excessive grazing and other land uses, and hence accelerated water and wind erosion, the region has over the last millennium gradually turned into bare karst landscape. In the 18th and 19th century, the Kras (Karst) Plateau was a »rocky desert«. In the 19th century, systematic reforestation began, first unsuccessfully with oak and afterwards successfully with black pine. This process took place also in the first half of the 20th century. In the second half of the 20th century, reforestation was replaced by the process of spontaneous afforestation as a result of natural overgrowing of abandoned agricultural land.

KEY WORDS

Kras (Karst) Plateau, environmental history, vegetation, forest, land-use change, reforestation, spontaneous afforestation

Uvod

Pokrajina Kras je svojo »slavo« in mednarodno prepoznavnost¹ dobila v zadnjih stoletjih, ko je bilo ozemlje zaradi pašništva ter požiganja in sekanja gozdov skoraj povsem brez rastja, zaradi česar so bili njeni kraški pojavi »vsem« na vpogled. Danes je pokrajinska podoba povsem drugačna. Kras v veliki meri pokrivajo antropogeni borovi gozdovi,² zaradi opuščanja kmetijskih zemljišč pa je za pokrajino značilno zaraščanje predvsem s črnim gabrom in puhaštim hrastom.³ Vse to pomeni, da so tudi kraški pojavi vse bolj »skriti«. Kranjc je glede tega zapisal: »*Iz literature, predvsem starejše, že bolj zgodovinske, dobi človek občutek, da je Kras gola planota, pusta, skalnata, kamnita, polna vrtač, vmes pa zijajo odprtine – vhodi v jame in brezna. Ko tak potnik pride na Kras, zaman išče tako pokrajino: vse je zeleno, zaraslo z drevjem in grmovjem, prepredeno s cestami in pozidano.*«⁴ Gams pa dodaja: »*Primorski kras je na poti, da bo postal sinonim za gozdnato pokrajino.*«⁵

Nekdanja ogolelost Krasa ter zlasti pogozdovanje od druge polovice 19. stoletja sta bila v literaturi večkrat obravnavana.⁶ Ker pa je za Kras značilna večtisočletna stalna poselitve in s tem povezano dolgo neprekinjeno poseganje človeka v podobo pokrajine,⁷ je za razumevanje pokrajinskih sprememb potrebno tudi poznavanje okolja v bolj oddaljeni preteklosti.⁸

V prispevku predstavljamo spreminjanje pokrajinske podobe Krasa v holocenu, približno od konca zadnje poledenitve do danes, s poudarkom na spremembah v gozdnatosti v zadnjih dveh stoletjih.

Rastje ob koncu zadnje poledenitve in začetki antropogenega spreminjanja naravnega rastja

Paleovegetacijske raziskave so pokazale, da je v grobem drevesno rastje v Sloveniji v holocenu prestalo tri večje spremembe.⁹ Prva je nastopila ob otoplitvi ob koncu zadnje poledenitve in prehodu na bolj vlažno podnebje pred okrog 11.000 leti. Takrat bolj odprt borovo-brezov gozd zamenja večje številno listnatih drevesnih vrst, kot so hrast, lipa, leska in

brest. V zgodnjem holocenu je Slovenijo prekrivalo razmeroma enotno rastje.¹⁰

Druga večja sprememba rastja je datirana približno 9000 let pred sedanostjo, ko najpogostejši drevesni vrsti postaneta bukev in jelka. Ta razširitev je verjetno povezana z regionalnimi spremembami podnebja (domnevno večja količina padavin). Posledično je prišlo do večjih regionalnih razlik med gozdnimi združbami.¹¹ Po drugi strani pa Andričeva in Willisova¹² domnevata, da je v tem času na povečanje »... *biodiverzitete in nastanek fitogeografskih regij ... verjetno vplival tudi vse močnejši človekov pritisk na okolje ...*«, kar se je še posebej odražalo v jugozahodnem delu Slovenije.¹³

Tretja večja sprememba drevesnega rastja v Sloveniji pa je povezana z vse močnejšim človeškim vplivom v drugi polovici holocena, ko pride do porasta hrasta ter upada bukve in jelke.¹⁴ Je pa res, da sta v pozni prazgodovini pomembna oba dejavnika. »*Meja med vegetacijskimi spremembami, ki so nastale zaradi človekovega vpliva, in tistimi, ki so posledica paleoklimatskih nihanj, je zabrisana in pogosto sta na razvoj vegetacije vplivala oba hkrati.*«¹⁵

»*V zgodnjih obdobjih holocena je bila najpomembnejši gozdni element [na Krasu, op. a.] bukev (Fagus), ki se ji nekoliko kasneje in bolj skromno pridružita še jelka (Abies) in pa hrast (Quercus). To so bili še klimatsko pogojeni gozdovi, od neolitika naprej pa se že zaznava človekovo poseganje vanje.*«¹⁶

Arheološke raziskave vrtač¹⁷ in jam¹⁸ na Krasu so pokazale, da segajo človeški vplivi intenzivnega spreminjanja rastja vsaj 6000 let v preteklost. Takrat se je ob pašništvu in požigalništvu, ki je že spremenilo naravno rastje, začelo poljedelstvo, kar so dokazali s prisotnostjo kulturnih rastlin.¹⁹

Culibergova²⁰ za obdobje pred približno 3500 leti zaradi močnega nihanja hrasta domneva, da je to »... *morda posledica sekanja mladih hrastovih vej za zimsko krmo ...*«. Že pred tem (pred okrog 5000 leti) pa prisotnost jelke nakazuje na odprte pašne površine.

Gozdovi v preteklosti tako po Culibergovi²¹ »... *v ničemer niso bili podobni današnjim pionirskim borovim gozdovom. Prav tako niso bili submediteranskega tipa, kakršni naj bi bili ... glede na obmorsko lego ...*

¹ Glej prispevek »Kras – večpomenski izraz z mednarodno veljavo« Mateje Ferka in Matije Zorna v tej številki.

² Župančič in Žagar, Secondary.

³ Jurc, Zdravstveno, str. 189; Košiček, Spontano.

⁴ Kranjc, Pomen Krasa, str. 25.

⁵ Gams, Kras, str. 230.

⁶ Pogozdovanju je bilo posvečenih več samostojnih publikacij že med samim pogozdovanjem – na primer: Dimic, *Potni*; Goll, *Die Karstaufforstung*; Rubbia, *Petindvajset*; Obnova gozda; pa tudi po njem – na primer: *Pogozdovanje Krasa*. Tematiko obravnava tudi večina člankov, ki jih navajamo med literaturo.

⁷ Novaković in Simoni, Archaeology; Andrič, Paleookolje.

⁸ Culiberg, Dezertifikacija; Turk in dr., Podmol pri Kastelcu; Šerclj, *Začetki in razvoj gozdov*; Novaković in Simoni, Archaeology; Andrič, Paleookolje; Fabec, Geoarheološke.

⁹ Andrič, Paleookolje, str. 510.

¹⁰ Culiberg, *Late glacial vegetation*; Šerclj, *Začetki in razvoj gozdov*; Andrič, Paleookolje, str. 510–511.

¹¹ Andrič, Paleookolje, str. 511.

¹² Andrič in Willis, The phytogeographical, str. 519; Andrič, Paleookolje, str. 511.

¹³ Andrič, Paleookolje, str. 511, 519.

¹⁴ Andrič in Willis, The phytogeographical, str. 819; Andrič, Paleookolje, str. 510.

¹⁵ Andrič, Paleookolje, str. 514.

¹⁶ Culiberg, Paleobotanične, str. 150.

¹⁷ Fabec, Geoarheološke.

¹⁸ Turk in dr., Podmol pri Kastelcu.

¹⁹ Prav tam, str. 70–71.

²⁰ Culiberg, Dezertifikacija, str. 202, 207.

²¹ Culiberg, Vegetacija, str. 101; glej tudi Culiberg, Paleobotanične, str. 152–153.

Gozdovi, ki so poraščali Kras do pred nekaj stoletij, so bili še najbolj podobni tem, ki danes uspevajo na področju t. i. visokega krasa v notranjosti Slovenije. To pomeni, da Kras ... po prvotni naravni vegetaciji uvrščamo bolj v evrosibirsko-severnoameriško regijo.«

Arheološke raziskave²² potrjujejo vse gostejšo poselitev Krasa od okrog 4000 let pred sedanostjo. V prvem tisočletju pred našim štetjem je bilo na Krasu več kot sto utrjenih naselbin oziroma gradišč,²³ kar kaže na dolgotrajno obsežno izkoriščanje in rabo.²⁴

»Človek se je v svojem delovanju vseskozi prilagajal naravnim razmeram ...«, krčil je sklenjeno gozdno pokrajino ... in jo prilagodil potrebam po samooskrbnem kmetovanju, kar je bil več tisočletij trajajoč proces ...«.²⁵

Gams je izsekavanje gozda datiral na podlagi izoblikovanosti žlebičev, ki naj bi se začeli pojavljati 3000 do 3500 let pred sedanostjo.²⁶ Kljub temu je bil Kras pozneje v rimskem obdobju večidel še vedno gozdnata pokrajina²⁷ z obdelanimi zemljišči »... v obliki otokov okoli naselij ...«.²⁸

Paleovegetacijske raziskave kažejo, da se je pred približno 2100 leti pričela rast nedrevesnih vrst, ki je vrhunec dosegla po 11. stoletju.²⁹ Med drugim je pogostost pojavljanja brinja pred približno tisoč leti »... dokaz povečane ovčereje ...«.³⁰ Tudi arheološko je najintenzivnejši kmetijski pritisk na pokrajino dokazan za zadnje tisočletje, ko se je v vrtačah odložilo več drobnozrnatega gradiva kot v sedemkrat daljšem obdobju zgodnjega holocena.³¹ To naj bi bila posledica velike ogolelosti pokrajine ter posledično močno pospešenih procesov erozije prsti na izpostavljenem površju in odlaganja sedimentov v kraških depresijah.³²

Po Čehovinu³³ se je po 10. stoletju zaradi razvoja mest ter večanja števila prebivalstva začel proces uničevanja gozdov. V Trstu so oblasti od 12. stoletja z različnimi odredbami želele omejiti uničevanje gozdov.³⁴

Panjek³⁵ piše, da so do približno 14. stoletja »... tržaški Kras še prekrivali razmeroma obsežni gozdovi ...«. Razmere se v tem času spremenijo, saj Trst začne opuščati zaščito občinskega gozdnega bogastva. Do začetka 16. stoletja so bili gozdovi na občinskem območju že tako izkrceni, da dobijo Tržačani dovoljenje »... sekati hraste v gozdovih kraških gospostev Devin,

Postojna, Ribemberk in Švarcenek ...«.³⁶ To pomeni, da so leta 1507, ko Maksimilijan I. izda to dovoljenje, notranjost Krasa še poraščali gozdovi.³⁷

Šerclj³⁸ piše, da je do uničenja gozdov prišlo predvsem zaradi pretirane paše in sečnje. Od 15. ali 16. stoletja dalje naj bi propad rastja dokončno pospešila selitvena paša s pregonom ovčjih čred iz notranjosti Slovenije čez Kras v Furlanijo na zimsko pašo in spomladi nazaj ter iz obmorskih krajev na poletno pašo v višje predele. To je močno obremenilo pašniško rastje, ki si čez poletje ni več opomoglo. Ob koncu 18. in na začetku 19. stoletja je bilo razgaljanje že tako katastrofalno, da je, kot piše Culibergova,³⁹ na Krasu ostalo le še »golo skalovje«.

V prvi polovici 18. stoletja komisija za vrednotenje gozdnega bogastva v avstrijskem Primorju opozarja, da je »... v tržaškem zaledju razmeroma malo visokih hrastov ...«. Obnavljanje gozdov sta ovirali paša ovac in koz ter košnja, kar je škodovalo mlademu rastju, poleg tega pa še sekanje rastnih vršičkov in vje, ki so jih uporabljali za steljo ali kurjavo, večja drva pa so uporabljali za pridobivanje apna in oglja.⁴⁰ »Tako so na območju večje posejnosti gozdovi izgledali le še kot nekakšni otoki, razpršeni po nerodovitni kraški gmajni.«⁴¹ Za konec 18. stoletja za naselje Gabrovica pri Komnu v opisih k jožefinskemu vojaškemu zemljevidu (slika 1) beremo, da »... uro hoda naokrog ni nobenih gozdov, le nizko grmičevje, zato primanjkuje lesa ...«, podobno piše tudi za Štanjel (oba kraja sta v zgornjem delu slike 1).⁴² Nekoliko južneje na območju Sežane pa se gozdovi »... sestojijo iz večinoma nizkih in raztresenih dreves, ki zaradi kamnitih tal in zelo močnega severnega vetra ne morejo doseči višje rasti ...«.⁴³ Celotno območje Krasa je »... golo, posejano s kamenjem. ... Zaradi številnega kamenja je uporabnih le malo zemljišč.«⁴⁴

Panjek⁴⁵ pa nasprotno piše, da Kraševci Krasa niso »... uničili in ga spremenili v puščavo ...«, saj se »... povsod v katastru ... navaja neutrudna skrb za vzdrževanje rodovitnosti zemlje in možnosti rabe ornice in travnišč ...«. Piše tudi, da »... nekako od sredine 18. stoletja na Krasu koz ne najdemo več ...«, ter poudari, da »... odsotnost koz na Krasu lahko razumemo kot ukrep in znak umne rabe naravnih virov ...«.

Po Gamsu⁴⁶ je bila od srednjega veka deforestacija predvsem posledica krčenja gozdov zaradi prekomerne paše in ne toliko zaradi potreb ladjedel-

²² Novaković in Simoni, *Archaeology*, str. 24.

²³ Za primerjavo – danes je na Krasu 147 naselij.

²⁴ Novaković in Simoni, *Archaeology*, str. 24.

²⁵ Kladnik, *Dejavniki*, str. 138.

²⁶ Gams, *The origin*; Kranjc, *From »rock desert«*, str. 202.

²⁷ Čehovin, *Razvoj*, str. 294.

²⁸ Kranjc, *Kratka*, str. 144.

²⁹ Culiberg, *Dezertifikacija*; Culiberg, *Paleobotanične*, str. 153.

³⁰ Culiberg, *Vegetacija*, str. 102; glej tudi Culiberg, *Dezertifikacija*, str. 203–204.

³¹ Fabec, *Geoarheološke*, str. 47.

³² Turk in dr., *Podmol pri Kastelcu*, str. 56.

³³ Čehovin, *Razvoj*, str. 294.

³⁴ Gašperšič in Winkler, *Ponovna*, str. 169.

³⁵ Panjek, *Človek, zemlja*, str. 76.

³⁶ Prav tam, str. 76.

³⁷ Prav tam, str. 76; Kladnik, Petek in Urbanc, *Pogozdovanje*, str. 146.

³⁸ Šerclj, *Začetki*, str. 45.

³⁹ Culiberg, *Poročilo*, str. 206.

⁴⁰ Panjek, *Človek, zemlja*, str. 77.

⁴¹ Prav tam, str. 77.

⁴² Rajšp in Trpin, *Slovenija*, str. 126–127.

⁴³ Prav tam, str. 142.

⁴⁴ Prav tam, str. 145.

⁴⁵ Panjek, *Kulturna*, str. 102–103.

⁴⁶ Gams, *The origin*, str. 3.

ništva.⁴⁷ Med ostalimi razlogi izpostavlja še sečnjo dreves kot vir za ogrevanje lokalnega prebivalstva, oglarjenje, vojne itd.

Gabrovec⁴⁸ piše, da je bilo po izkrcenju gozda kraško zemljišče zaradi kamnitosti primerno le za pašnike. Takšnih zemljišč ni bilo mogoče kositi, zato so, če so hoteli dobiti travnike, morali zemljišča »očistiti« kamenja. Na območju katastrske občine Volčji Grad je bilo na primer »očiščenega« okrog 250 t kamenja na hektar, v katastrski občini Divača pa okrog 70 t/ha. Odstranjeno kamenje je bilo med drugim uporabljeno za gradnjo suhih zidov, ki so pomemben kulturni element kraške pokrajine. V katastrski občini Divača, ki obsega 7,9 km², je bilo zgrajenih skoraj 70 km suhih zidov ali več kot 11 km/km², v katastrski občini Volčji Grad, ki obsega 4,8 km², pa skoraj 95 km zidov oziroma blizu 20 km/km².⁴⁹

Nastanek »kamnite puščave« zaradi odstranitve gozda ni le posebnost Krasa, pač pa je ta pojav značilen tudi za druge dele Dinarskega krasa.⁵⁰ Procesi »dezertifikacije«⁵¹ so skozi zgodovino sicer značilni za celotno Sredozemlje, kjer je ponekod že v času antike prekomerno izkoriščanje naravnih virov privedlo do degradacije pokrajin.⁵²

Poleg antropogenih posegov pa ne smemo pozabiti na »neugodne« naravne razmere na Krasu oziroma splošno na kraških območjih, povezane z drobno reliefno razčlenjenostjo, pomanjkanjem površinske vode ter podvrženostjo prsti spiranju (vodni eroziji) in vetrni eroziji (burja).⁵³ Poleg tega se moramo zavedati, da deforestacija v jugozahodni Sloveniji ni zajela le Krasa, pač pa tudi druga kraška in nekraška območja.⁵⁴

Najmanjši obseg so gozdovi na Krasu imeli v prvi polovici 19. stoletja.⁵⁵

Slika 1: Izsek iz jožefinskega vojaškega zemljevida (1784–1787) na območju Tomaja, kjer so gozdovi »otočki« v kamniti pokrajini (nem. *Steinigter Terrain*) (Rajšp in Trpin, Slovenija, zemljevid sekcije 207).

Načrtno pogozdovanje od 19. stoletja naprej

Z obdobjem najnižjega deleža gozda v prvi polovici 19. stoletja sovpadajo prva razmišljanja o pogozdovanju Krasa.⁵⁶ Pred tem so določila o pogozdovanju sicer vsebovali gozdni redi (od 15. stoletja naprej), vendar so bili glede na razmere na Krasu premalo učinkoviti.⁵⁷

Prvi poskusi pogozditve Krasa so bili izvedeni leta 1842. Zemljišča so posejali z avtohtonimi listavci (predvsem semeni hrasta), a pogozditev ni uspela. Prva pogozdovanja so bila strokovno slabo organizirana, med seboj nepovezana in nesistematična. Dodatno je k neuspešnosti prispevala administrativna delitev Krasa med Kranjsko, Goriško, Istro in Trst. Med aktivnejšimi posamezniki na tem področju velja izpostaviti Josefa Resslera (1793–1857), ki je med temeljne razloge za nastanek goličav uvrščal agrarno prenaseljenost. Ressel je leta 1850 izdelal prvi sistematični načrt za pogozditev Krasa, po vzoru

⁴⁷ Gams se tudi ne strinja, da bi bilo obsežnejše izsekavanje posledica potreb Benetk po stebrih. Po njegovem mnenju lahko to velja le za beneški del Krasa v okolici Slavnika; Gams, *The origin*, str. 3.

⁴⁸ Gabrovec, *Splošne*, str. 130.

⁴⁹ Mihevc, *Suhi zidovi*, str. 57.

⁵⁰ Dinarski kras imenujemo kraško območje Dinarskega gorstva, ki se razprostira na zahodu Balkanskega polotoka med Slovenijo in Albanijo; Mihevc in Prelovšek, *Geographical position*, str. 6.

Na primer: Fürst-Bjeliš, Lozić in Perica, *Man and the environment*, str. 119–120. Gušič za hrvaško Primorje piše: »O kamniti puščavi [hr. *kamenoj pustoši*] ... imamo prva poročila iz 14. stoletja.« ter sklene, da je »... goli kras posledica prekomerne izrabe kraške pokrajine ...«; Gušič, Čovjek i kras, str. 40, 48.

⁵¹ Dezertifikacija je širjenje puščavskih razmer v sušnih in polsušnih območjih zaradi vpliva človeka in podnebnih sprememb; Zorn, *Erozijski*, str. 83.

⁵² Hughes, *Ancient*, str. 55.

⁵³ Kladnik, Petek in Urbanc, *Pogozdovanje*, str. 147; Ciglič in dr., *Kras*, str. 87.

⁵⁴ Manj kot 25 % zemljišč, poraslih z gozdom, je bilo na primer v Vremski in Košanski dolini; Kladnik, Petek in Urbanc, *Pogozdovanje*, str. 148.

⁵⁵ Panjek, *Človek, zemlja*, str. 77. Nekateri navajajo, da je bil najmanjši obseg gozdov sredi 19. stoletja; Košiček, *Spontano*, str. 205.

⁵⁶ Panjek, *Človek, zemlja*, str. 77.

⁵⁷ Gašperšič in Sebenik, *Pogozdovanje*, str. 36; Gašperšič in Winkler, *Ponovna*, str. 169.

skoraj desetletje starejšega načrta za pogozditev Istre (1842), vendar načrt pogozdovanja ni bil uresničen.⁵⁸

Leta 1851 je bilo ustanovljeno društvo za pogozditev Krasa. Leta 1859 je tržaška občinska komisija nalogo pogozdovanja poverila Josipu Kollerju (1798–1870). Želja je bila del občinskih pašnikov pogozditi s sadikami listavcev in iglavcev, a se je za primernega izkazal zgolj črni bor – prvi večji uspeli nasad črnega bora je bil »Kollerjev gozd« pri Bazovici nad Trstom.⁵⁹

Po Bazovici so nadaljevali s pogozdovanjem črnega bora (slika 2) na goriškem in kranjskem delu Krasa. Avstrijsko gozdarsko društvo se je zavzelo za sistematično pogozdovanje in v ta namen zahtevalo državno podporo. Leta 1869 je bil pri namestništvu v Trstu imenovan gozdni nadzornik za pogozdovanje Krasa, obenem so bile dovoljene tudi subvencije iz javnih sredstev. V okoliših, kjer so začeli pogozdovati, so uredili več manjših drevesnic, ki pa so jih opustili, ko je bila ustanovljena velika centralna drevesnica v Ljubljani. Ta je vzgajala dovolj sadik, da so zadoščale za pogozdovanje.⁶⁰

Pomembno vlogo so odigrala različna gozdarska in kmetijska strokovna društva, ki so si z ekskurzijami, zborovanji, predavanji, članki ipd. prizadevala pridobiti za sodelovanje prebivalce in javne ustanove oziroma državne oblasti. Kljub ustanovitvi drevesnic, državni finančni podpori, namestitvi strokovnjakov in pritegnitvi prebivalcev z nagradami so bili prepreka uspešnosti pomanjkljivi zakonski predpisi. Leta 1852 je sicer izšel zakon o gozdovih, ki je predpisoval urejeno gospodarjenje z državnimi in veleposestniškimi gozdovi ter nadzor nad malo gozdno posestjo, a je bil vsebinsko presplošen. Zakon je »... s prepovedjo čezmerne sečnje in paše sicer zavrl nadaljnje uničevanje gozdov, pogozdovanju goličav pa ni dajal nikakršne

Slika 2: Nasadi črnega bora »Bazzoni« (Pirčeva dolina) pri Bazovici iz let 1906 in 1910 (Pogozdovanje Krasa, str. 14).

opore«. ⁶¹ Zakoni o pogozdovanju Krasa so izšli šele nekaj desetletij kasneje: za Trst leta 1881, za Goriško leta 1883, za Kranjsko leta 1885 in za Istro leta 1886. Na podlagi teh zakonov so bile imenovane posebne komisije za pogozdovanje Krasa, ki so za pogozditev odmerile okoli 30.000 ha goličav.⁶²

Za pogozdovanje določeno zemljišče je bilo treba najprej ograditi in prenehati s pašo ali drugo rabo. Zemljišče so prepustili »... samozaraščanju, če pa to ni pomagalo, se je pomagalo s sadikami ...«. ⁶³

Med letoma 1886 in 1911 so na kranjskem delu Krasa porabili več kot 45 milijonov sadik oziroma več kot 17.000 sadik/ha, v celotnem procesu pa je sodelovalo več kot 56.000 ljudi, ki so skupaj delali več kot 289.000 delovnih dni oziroma več kot 12.500 delovnih dni na leto. Skupni stroški so bili okrog milijona kron ali 389 kron/ha. Udovič⁶⁴ je skupne stroške preračunal v slovenske tolarje in navaja, da je pogozdovanje stalo več kot 900.000 tolarjev/ha, kar ob preračunu v evre pomeni slabih 4000 evrov/ha. Pogozdovanje je bilo glede na današnje stroške šest- do osemkrat dražje, a naj bi se »... splačalo že ob uspehih pri preprečevanju prevračanja vagonov na južni železnici zaradi burje in zmanjševanju ovir zaradi snežnih zametov«. ⁶⁵ Samo zaradi manjših stroškov zaradi snežnih zametov je južna železnica v obdobju 1895–1911 prihranila več kot 2 milijona kron, pri čemer pa ni upoštevan povečan dohodek zaradi zmanjšanja zastojev. »Že samo to je dvakrat več, kot so znašala vsa vložena sredstva v nasade.« ⁶⁶

Pri »sadnji je sodelovalo vse za delo zmožno lokalno prebivalstvo« ⁶⁷ (sliki 2 in 3), povprečno okrog 6 % prebivalcev, ki jim je bilo to delo tudi pomemben vir

Slika 3: Pri pogozdovanju so sodelovali moški, ženske in otroci (leto 1895).

⁵⁸ Culiberg, Dezertifikacija, str. 206; Čehovin, Razvoj, str. 296; Udovič, Poskus; Gašperšič in Winkler, Ponovna, str. 171; Gašperšič in Šebenik, Pogozdovanje, str. 36.

⁵⁹ Kobé-Arzenšek, Razstava, str. 130; Sevnik, Zgodovina, str. 19–20; Culiberg, Dezertifikacija, str. 206.

⁶⁰ Valenčič, Gozdarstvo, str. 457.

⁶¹ Čehovin, Razvoj, str. 296.

⁶² Kobé-Arzenšek, Razstava, str. 130–131; Valenčič, Gozdarstvo, str. 457; Gašperšič in Winkler, Ponovna, str. 171–172; Čehovin, Razvoj, str. 296.

⁶³ Kladnik, Petek in Urbanc, Pogozdovanje, str. 148.

⁶⁴ Udovič, Poskus, str. 25.

⁶⁵ Kladnik, Petek in Urbanc, Pogozdovanje, str. 149.

⁶⁶ Udovič, Poskus, str. 23.

⁶⁷ Prav tam, str. 21–22.

Slika 4: Pogozdovanje vzpetine Babica pri Nabrežini s črnim borom leta 1901 (Pogozdovanje Krasa, str. 34).

Slika 6: Pogozdovanje v bližini vasi Jurišče leta 1895 (Mlinšek, Življenjski prostor, str. 284).

Slika 5: Območje vzpetine Babica pri Nabrežini je danes v celoti pokrito z gozdom. Vidimo popolnoma zaraščeno okolico stolpa, ki je bila leta 1901 (slika 3) povsem gola (Pogozdovanje Krasa, str. 35).

Slika 7: Uspešno pogozdena vzpetina pri vasi Jurišče leta 1985 (Mlinšek, Življenjski prostor, str. 285).

zaslužka. Moški so kopali luknje, ženske in otroci pa so vanje sadili drevesa. Sadilo se je zgodaj spomlad, ker so tla pozneje postala preveč suha in zbita. Na hektar so zasadili med 6000 in 10.000 sadik, kar je tri- do štirikrat več, kot je zdajšnja gostota drevja.⁶⁸

Sprva so pogozdovali le na podlagi dogovorov z lastniki zemljišč, zato je bila izbira zemljišč za pogozdovanje nesistematična. Pogozdovali so tam, kjer je imel gozd varovalno vlogo (železnica, grebeni (sliki 4 in 5), pobočja (sliki 6 in 7)), drugod pa so z borom želeli izboljšati prst za »dragocenejš« vrste drevja.⁶⁹

Pogozdovanje je nadzirala komisija, ki sta jo financirali tržaška občina in država. Komisija je posege usmerjala na tista občinska zemljišča, ki so bila na najvišji degradacijski stopnji in neprimerna celo za pašo. Na ta način naj bi preprečili škodo prebivalstvu, ki se je ukvarjalo z živinorejo.⁷⁰ Stroške pogozdovanja je kril sklad za pogozdovanje, večinoma iz državnih sredstev.⁷¹

V obdobju 1859–1914 je bilo pogozdenih 10.814 ha zemljišč, v obdobju 1919–1945 okrog 850 ha, v obdobju 1945–1954 pa okrog 4000 ha.⁷²

Med letoma 1882 in 1911 so novi nasadi na tržaškem območju poraščali 873 ha zemljišč (Kraški rob, hrib Kokoš, Bazovica, Gropada ...). Suhi kamniti zidovi, ki so ograjevali nove gozdove, so samo na Tržaškem dosegali dolžino okrog 33 km. Zgradili so tudi mrežo gozdnih poti, ki je omogočala dostop do nasadov. Nasadi črnega bora, ki ni avtohtona rastlina, novi kamniti zidovi in nove gozdne poti so pomenili velike spremembe v pokrajini. Na spremembe v razširjenosti gozda in v kulturni pokrajini nasploh so torej vplivale spremembe v agrarni politiki oziroma z njo povezanih družbenogospodarskih razmerah v 19. stoletju. Vpliv sta imeli tudi gradnja železniškega omrežja in demografska rast Trsta.⁷³

Zaradi izrednih uspehov pogozdovanja so na Kras prihajali številni strokovnjaki iz vse Evrope in tudi iz ZDA.⁷⁴

⁶⁸ Kladnik, Petek in Urbanc, Pogozdovanje, str. 149.

⁶⁹ Valenčič, Gozdarstvo, str. 457–458.

⁷⁰ Panjek, Človek, zemlja, str. 94; Culiberg, Dezertifikacija.

⁷¹ Čehovin, Razvoj, str. 296.

⁷² Čehovin, Razvoj, str. 299; Gašperšič in Šebenik, Pogozdovanje, str. 37.

⁷³ Panjek, Človek, zemlja, str. 94–95.

⁷⁴ Culiberg, Dezertifikacija; Gašperšič in Šebenik, Pogozdovanje, str. 37; Panjek, Človek, zemlja.

Med prvo svetovno vojno je pogozdovanje skoraj povsem prenehalo, zaradi poteka soške fronte prek Krasa pa je bil del pogozdenih zemljišč tudi uničen. Pod italijansko upravo po prvi svetovni vojni se je pogozdovanje nadaljevalo, začeli pa so tudi s sečnjo zrelih borovih nasadov, da bi pionirske vrste (monokulturo črnega bora) zamenjali z mešanim gozdom. Ti ukrepi so se nadaljevali tudi po drugi svetovni vojni v obeh državah – v Italiji in Jugoslaviji, s ciljem, da bi prešli od sajenih ali gojenih gozdov na naravne mešane gozdove. Ti bi bili bolj odporni proti več negativnim vplivom: požarom, vetru in naravnim škodljivcem.⁷⁵

Zaraščanje v drugi polovici 20. stoletja

Pogozdovanju⁷⁶ (načrtnem sajenju mladik gozdnega drevja) je v drugi polovici 20. stoletja sledilo stihijsko ogozdovanje⁷⁷ (zaraščanje opuščeni kmetijskih zemljišč z gozdom) Krasa. Kaligarič in Seliškar⁷⁸ sta glede tega zapisala: »... Pašo so skoraj povsod popolnoma opustili, podobno se dogaja s košnjo na bolj kamnitih tleh in na strmih pobočjih, in vse te površine se postopno zaraščajo najprej z visokoraslimi steblikami, nato z grmovnimi vrstami in na koncu z drevesi in vrstami gozdne podrasti. Tako se zaradi naravnih procesov tradicionalna podoba golega Krasa pred našimi očmi hitro spreminja v gozdnato pokrajino ...«

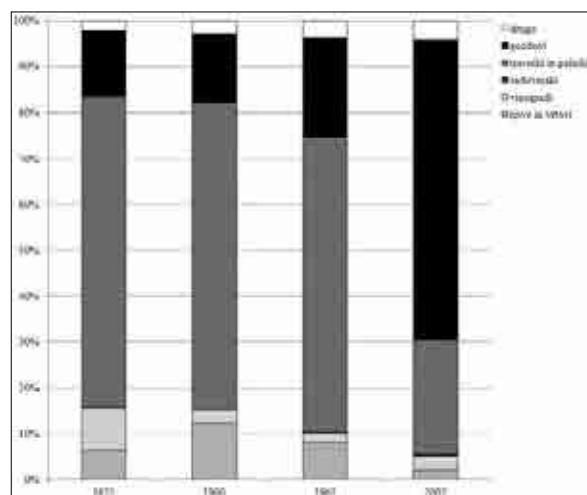
Nagla deagrariacija podeželja po drugi svetovni vojni, neugodne demografske razmere in problemi pri razvoju podeželja nasploh so povzročili opuščanje kmetijskih, zlasti pašnih zemljišč. K ogozdovanju je prispeval tudi zakon iz leta 1953, ki je prepovedal kozjerejo.⁷⁹ Po letu 1950 se je število prebivalcev na podeželju zmanjšalo za eno tretjino glede na leto 1869, spremenila pa se je tudi njegova struktura. Ob koncu 19. stoletja je bilo 70 % prebivalstva kmečkega, leta 1950 50 %, po letu 1980 pa manj kot 10 %. Leta 2002 so se s kmetijskimi dejavnostmi ukvarjali le še 3 % delovnoaktivnih prebivalcev. Danes paše na Krasu skoraj ni več.⁸⁰

V petdesetih letih se je tako začelo naravno zaraščanje z gozdom. Zlasti po letu 1961 se je začel gozd hitro širiti. Od leta 1825 do danes se je delež gozda na Krasu povečal za štiri in pol krat, samo po letu 1961 za kar trikrat⁸¹ (preglednici 1 in 2; slike 8–12). Po naših izračunih se je med letoma 1825 in 2013 delež gozda povečal za dobrih 47 % (s 13,3 na 61,1 %). Leta 1825 je bil v 43 katastrskih občinah (od 57 z dostopnimi podatki) delež gozda manjši od 20 %, v

30 katastrskih občin manjši od 10 %, v devetih pa gozda niso zabeležili. Leta 2013 je bil v 26 katastrskih občinah delež gozda manjši od 60 % (le v eni je bil manjši od 40 %), v desetih pa je presegal 70 % (preglednica 2).

Preglednica 1: Delež zemljišč, pokritih z gozdom, na Krasu v zadnjih dvestopetdesetih letih po različnih virih.⁸²

Leto	Delež gozda (%)
1784–1787	16,9 ⁽¹⁾
1825	13,3 ⁽¹²⁾
1825	15 ⁽²⁾ , >15 ⁽³⁾
1830	12,5–14,5 ⁽⁴⁾
sredina 19. stoletja	7,3 ⁽⁵⁾
1875	14 ^(6,7)
1896	21 ⁽⁵⁾
1900	20,1 ⁽⁸⁾
1929	30 ⁽⁵⁾
1970	37 ⁽⁷⁾
1986	42,1 ⁽⁸⁾
1990	48,6 ⁽⁶⁾ , 50 ⁽⁷⁾
2000	55 ⁽⁹⁾ , 60 ⁽¹⁰⁾
2002	> 65 ^(2,3) , 67,8 ⁽¹⁰⁾ ; > 70 ⁽¹¹⁾
2012	73 ⁽¹⁾
2013	61,1 ⁽¹²⁾

Slika 8: Spremembe rabe tal na Krasu med letoma 1825 in 2007 (Kladnik, Širjenje, str. 70).

⁷⁵ Gašperšič in Winkler, Ponovna, str. 173; Culiberg, Dezertifikacija, str. 206–207.

⁷⁶ Kladnik, Lovrenčak in Orožen Adamič, *Geografski terminološki*, str. 292; Kladnik, Širjenje, str. 68.

⁷⁷ Prav tam, str. 261; Kladnik, Širjenje, str. 68.

⁷⁸ Kaligarič in Seliškar, Širjenje gozda, str. 103.

⁷⁹ Gams, *The origin*, str. 5; Gams, *Origin*, str. 112.

⁸⁰ Gašperšič in Winkler, Ponovna, str. 179; Čehovin, *Razvoj*, str. 298; Kladnik, *Družbenogospodarska*, str. 216.

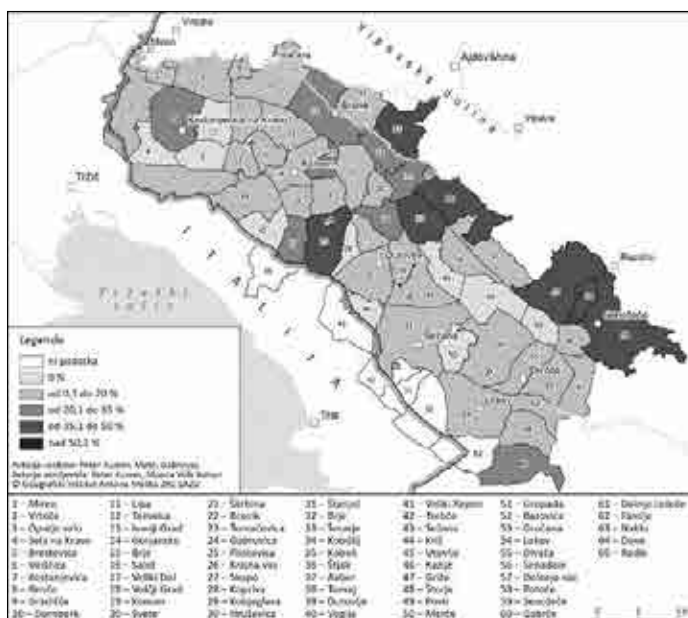
⁸¹ Kladnik, Petek in Urbanc, *Pogozdovanje*, str. 152.

⁸² Pri razlagi se moramo zavedati, da viri ne obravnavajo velikostno povsem enotnega območja. Naš izračun temelji na mejah katastrskih občin, ki segajo na Kras, iz leta 1825. Viri: ⁽¹⁾ Kaligarič in Ivajnsič, *Vanishing*, str. 152; ⁽²⁾ Kladnik, Petek in Urbanc, *Pogozdovanje*, str. 147, 150; ⁽³⁾ Kladnik, Širjenje, str. 71; ⁽⁴⁾ Šebenik in Bončina, *Spreminjanje*, str. 362; ⁽⁵⁾ Valencič, *Gozdarstvo*, str. 425 in Panjek, *Človek, zemlja*, str. 95; ⁽⁶⁾ Gašperšič in Šebenik, *Pogozdovanje*, str. 37; ⁽⁷⁾ Čehovin, *Razvoj*, str. 299; ⁽⁸⁾ Gams, *The origin*, str. 6 in Gams, *Origin*, str. 113; ⁽⁹⁾ Šebenik in Bončina, *Spreminjanje*, str. 362; ⁽¹⁰⁾ Zupancič in Žagar, *Secondary*, str. 220; ⁽¹¹⁾ Gabrovec, *Splošne*, str. 133; ⁽¹²⁾ naš izračun.

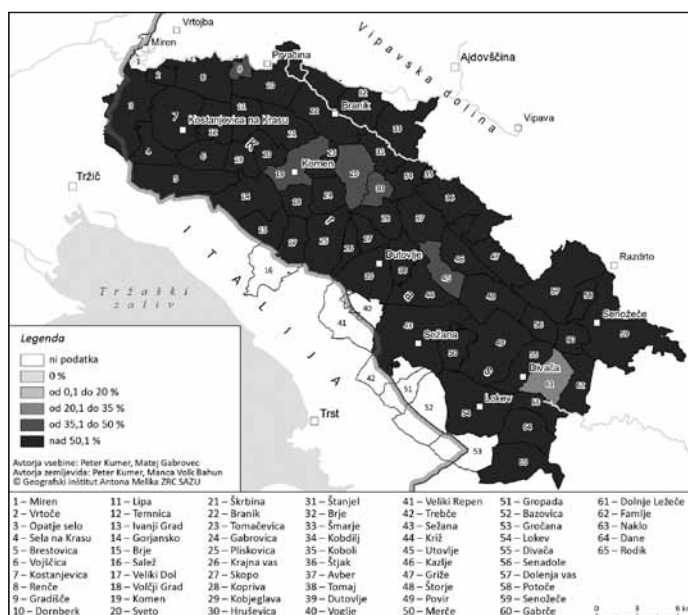
Preglednica 2: Spremembe deleža (%) gozda po katastrskih občinah na Krasu med letoma 1825 in 2013.

Šifra na slikah 9 in 10	Šifra katastrske občine	Ime katastrske občine	Delež gozda (1825)	Delež gozda (2013)	Sprememba deleža
1	2325	Miren	0,8	-	-
2	2323	Vrtoče	7,5	86,5	+79,05
3	2328	Opatje selo	1,6	53,0	+51,41
4	2330	Sela na Krasu	0,0	69,9	+69,93
5	2408	Brestovica	5,2	70,3	+65,11
6	2331	Vojščica	0,0	71,0	+70,95
7	2332	Kostanjevica	27,8	73,3	+45,45
8	2322	Renče	17,3	60,9	+43,63
9	2321	Gradišče	16,6	42,4	+25,81
10	2335	Dornberk	12,3	56,3	+44,00
11	2334	Lipa	2,1	65,5	+63,45
12	2333	Temnica	0,0	66,3	+66,28
13	2409	Ivanji Grad	3,9	68,2	+64,39
14	2425	Gorjansko	8,0	66,5	+58,52
15	2426	Brje	0,0	56,9	+56,94
17	2427	Veliki Dol	23,3	64,0	+40,67
18	2424	Volčji Grad	8,6	56,5	+47,90
19	2412	Komen	2,2	46,5	+44,32
20	2410	Sveto	4,7	69,0	+64,27
21	2411	Škrbina	1,6	62,1	+60,57
22	2336	Branik	21,0	65,3	+44,34
23	2414	Tomačevica	23,3	51,0	+27,64
24	2423	Gabrovica	6,3	58,5	+52,25
25	2429	Pliskovica	36,5	62,5	+25,96
26	2430	Krajna vas	0,0	55,3	+55,29
27	2431	Skopo	19,6	60,1	+40,55
28	2422	Kopriva	24,7	55,6	+30,93
29	2415	Kobjeglava	8,2	48,2	+40,04
30	2417	Hruševica	1,8	43,8	+41,98
31	2416	Štanjel	26,4	57,0	+30,67
32	2395	Brje	13,7	55,0	+41,28
33	2396	Šmarje	36,2	57,0	+20,85
34	2418	Kobdilj	20,9	63,5	+42,61
35	2419	Koboli	20,9	80,8	+59,88
36	2420	Štjak	42,0	73,4	+31,46
37	2421	Avber	39,6	65,8	+26,27
38	2436	Tomaj	6,1	54,0	+47,91
39	2432	Dutovlje	11,6	60,2	+48,67
43	2455	Sežana	19,2	57,2	+38,02
44	2435	Križ	16,5	60,2	+43,74
45	2437	Utovlje	0,0	48,2	+48,24
46	2438	Kazlje	0,1	58,3	+58,21
47	2439	Griže	14,2	72,0	+57,72
48	2442	Štorje	0,0	54,9	+54,89
49	2453	Povir	6,3	58,4	+52,08
50	2454	Merče	0,0	58,5	+58,48
54	2459	Lokev	9,9	70,3	+60,37
55	2452	Divača	10,4	53,7	+43,33
56	2443	Senadole	0,0	52,6	+52,62
57	2441	Dolenja vas	42,2	62,3	+20,08
58	2445	Potoče	47,3	61,7	+14,43
59	2447	Senožeče	45,2	77,4	+32,17
60	2444	Gabrče	3,8	68,4	+64,67
61	2451	Dolnje Ležeče	0,7	31,5	+30,79

Šifra na slikah 9 in 10	Šifra katastrske občine	Ime katastrske občine	Delež gozda (1825)	Delež gozda (2013)	Sprememba deleža
62	2450	Famlje	13,1	58,3	+45,21
63	2460	Naklo	6,1	68,1	+61,98
64	2461	Dane	10,1	68,5	+58,47
65	2554	Rodik	22,9	72,0	+49,09
Povprečje			13,3	61,1	+47,65

Slika 9: Delež gozda po katastrskih občinah na Krasu leta 1825 po podatkih franciscejskega katastra.⁸³

Slika 10: Delež gozda po katastrskih občinah na Krasu leta 2013 po podatkih Ministrstva za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano.⁸⁴

⁸³ Podatki so bili pridobljeni v Arhivu Republike Slovenije in Archivio di Stato di Trieste.

⁸⁴ Grafinski podatki.

Slika 11: Raba tal pri Divači leta 1944. Drevesno rasje vidimo zahodno in severozahodno od naselja (posnetek hrani: Royal Commission on the Ancient and Historical Monuments of Scotland, Edinburgh).

Slika 12: Raba tal pri Divači leta 2011. Območje, kjer je na posnetku iz leta 1944 (slika 11) prevladoval redek, odprt gozd, je danes popolnoma zaraščeno (vir: Geodetska uprava Republike Slovenije, Ciklično aerosnemanje Slovenije).

Okrog 10.000 ha nasadov črnega bora je »... samozadostnih ...« in borov gozd se širi sam.⁸⁵ V osemdesetih letih 20. stoletja so ugotavljali, da se gozdovi črnega bora širijo tudi do 17 m na leto.⁸⁶ Na smer

širjenja je imela vpliv tudi smer vetrov. Zaradi burje se je gozd lažje širil na zahodni, odvetrni strani sestojev.⁸⁷ Za razvoj »novega« gozda je značilno: nadaljnje širjenje črnega bora v okolico obstoječih sestojev, vdor avtohtonega rastja v notranjost odraščajočih se-

⁸⁵ Gams, *The origin*, str. 5; Gams, *Origin*, str. 112.

⁸⁶ Kranjc, *From »rock desert«*, str. 203.

⁸⁷ Čehovin, *Razvoj*, str. 298.

Slika 13: Zaraščanje Krasa (fotograf: Miha Pavšek).

stojev črnega bora ter neposredno širjenje avtohtonega gozdnega rastja na opuščena zemljišča (slika 13).⁸⁸

Gozdarji so ob tem dogajanju zapisali: »K pogozdovanju golega Krasa so pred dobrimi sto leti pristopili kot h kulturni nalogi v širokem pomenu besede (oblikovanje kulturne krajine). Sedanji stihijski proces naravnega zaraščanja z gozdom bo marsikje osvojil tudi površine (travnike in boljše pašnike), kjer si gozda iz krajinskoestetskih in družbenoekonomskih razlogov ne želimo. Ponovno torej lahko govorimo o problemu kulturne krajine.«⁸⁹

Po napovedih Kaligariča in Ivajnsiča⁹⁰ bi ob nadaljevanju zaraščanja gozd leta 2025 pokrival 81 %, leta 2075 88 % in leta 2100 90 % površine Krasa.

Vračanje avtohtonega naravnega rastja

S pogozdovanjem Krasa s črnim borom v preteklosti, ki je izrazita heliofilna⁹¹ in pionirska drevesna vrsta,⁹² so se rastiščne razmere že toliko izboljšale, da se je začelo vračati naravno listnato rastje: črni gaber, mali jesen, različni hrasti, lipa, trepetlika, brest itd.⁹³ Naravno rastje izpodriva alohtoni črni bor, saj borove mladike za uspešno rast potrebujejo veliko svetlobe, ki pa je v že vzpostavljenih gozdovih zaradi prevelike zastrtosti ne dobijo dovolj.⁹⁴ Mladi borovi poganjki propadajo zlasti zaradi sušice, ki jo povzroča gliva *Diplodia pinea*.⁹⁵ Gliva povzroča škodo, kadar so rastline v stresu. Tega lahko povzročijo sušnost,⁹⁶ fizične poškodbe,⁹⁷ napadi žuželk⁹⁸ ali pomanjkanje

hranilnih snovi.⁹⁹ Črnemu boru na Krasu povzroča stres bujno naravno rastje, s katerim mora tekmovati za hranila in vlago v prsti, hkrati pa mu nenaravni rastiščni pogoji in prevelika zastrtost ne nudijo najugodnejših življenjskih pogojev.¹⁰⁰ Ob koncu 20. stoletja je bilo na Krasu okrog 30 % iglavcev in 70 % listavcev.¹⁰¹

Ker je naravno rastje za gospodarsko izkoriščanje lesa manj donosno, si lastniki gozdov na Krasu prizadevajo za ohranjanje monokulture črnega bora.¹⁰² Vendar bi po mnenju Jurceve¹⁰³ preprečevanje naravnega procesa vračanja avtohtonega rastja »... z nasilno ohranitvijo črnega bora zahtevalo nerazumno velika sredstva, predstavljalo pa bi tudi nasilje nad naravo ...«.

Sklep

Kras je zaradi delovanja človeka doživljal velike pokrajinske spremembe. Če se omejimo le na zadnjih dvesto let, se je pokrajina spremenila iz gole »kamnite puščave« v zeleno, v pretežni meri z gozdom poraslo pokrajino, s celo nadpovprečno gozdnatostjo.¹⁰⁴ Pokrajina zaradi tega ne spominja več na gole kraške pokrajine ostalega Dinarskega krasa,¹⁰⁵ na primer v Dalmaciji (slika 14), za katere je poleti značilna vsakoletna močna osušenost rastja (to ima značilno rjavkasto barvo), pozimi pa močna (celo razdiralna) burja.¹⁰⁶ Gams piše:¹⁰⁷ »Ironično je, da so se zaradi pogozdovanja ... začela zmanjševati gola območja na

Slika 14: Dinarski kras v Dalmaciji ima videz »kamnite puščave«. Primer z otoka Paga (fotograf: Matija Zorn).

⁸⁸ Mlinšek, Življenjski prostor, str. 285.

⁸⁹ Gašperšič in Winkler, Ponovna, str. 179.

⁹⁰ Kaligarič in Ivajnsič, Vanishing, str. 153.

⁹¹ Heliofit je rastlina, prilagojena življenjskim razmeram na zelo svetlem, nezasenčenem rastišču; Kladnik, Lovrenčak in Orožen Adamič, *Geografski terminološki*, str. 133.

⁹² Jurc, Zdravstveno, str. 189.

⁹³ Košiček, Spontano, str. 251, 257.

⁹⁴ Jurc, Zdravstveno; Košiček, Spontano.

⁹⁵ Stanosz in dr., Persistence; Ogris in Košiček, Vzroki.

⁹⁶ Stanosz in dr., Water stress.

⁹⁷ Smith in dr., The role.

⁹⁸ Feci in dr., Association.

⁹⁹ Ogris in Košiček, Vzroki.

¹⁰⁰ Jurc, Zdravstveno, str. 189.

¹⁰¹ Prelec, Varstvo, str. 5; Čampa, Ovrednotiti, str. 26.

¹⁰² Jurc, Zdravstveno, str. 189.

¹⁰³ Prav tam, str. 189.

¹⁰⁴ Gašperšič in Šebenik, Pogozdovanje, str. 37.

¹⁰⁵ Mlinšek, Življenjski prostor, str. 281.

¹⁰⁶ Gašperšič in Šebenik, Pogozdovanje, str. 37.

¹⁰⁷ Gams, Origin, str. 113.

Krasu ravno v času, ko je beseda postala splošni [mednarodni, op. a.] pojem ...» za kraški tip pokrajine.¹⁰⁸

Sprememba videza pokrajine se odraža tudi v identiteti prebivalcev. Ti so že na začetku prejšnjega stoletja bor sprejeli »za svojega«, če lahko to trdimo na podlagi Kosovelove pesnitve »Pesem s Krasa«, saj je »borov gaj [ki ga pesnik opeva v pesmi, op. a.], ostal intimno povezan s Srečkovimi prihodi domov in z njegovimi slovesi od doma«.¹⁰⁹

Če smo zgoraj zapisali, da so bili gozdovi pred približno dvema stoletjema le »otoki, razpršeni po nerodovitni kraški gmajni«, danes na Krasu kot »otoki izstopajo vinogradniška območja v okolici Tomaja, Štanjela in Komna« znotraj gozdnate pokrajine.¹¹⁰

Gams kot posledice pokrajinskih sprememb na Krasu omenja: spremembe v lokalnem podnebnju zaradi manjšega vpliva vetra (burje) in vpliv teh sprememb na kasnejše (tudi nekajtedensko) pobiranje pridelkov; večjo evapotranspiracijo in s tem povezan manjši odtok, kar pomeni manj vode v kraških izviri; večjo zastrtost tal zaradi krošenj, kar pomeni več sence ob tleh, zaradi česar se tla ne ogrejejo toliko, prsti pa ostanejo tudi dalj časa vlažne.¹¹¹ Krošnje preprečujejo neposreden stik dežnih kapelj s tlemi, kar pomeni manjše spiranje prsti. Zaraščanje pomeni tudi spreminjanje kulturne pokrajine in zmanjševanje biodiverzitete, vezane na negozdna zemljišča. Območja, kjer prevladuje monokultura črnega bora, pa so problematična zaradi velike občutljivosti na zajedavce in gozdne požare.¹¹²

Kras je primer, kako lahko prekomerna raba privede do uničenja rastišča ter »... do težjih možnosti obstoja ljudi ...«. Kras je »... tudi poučen primer za to, da so za obnovo gozda potrebna ogromna finančna sredstva¹¹³ in veliki organizacijski napor ...«,¹¹⁴ pa tudi za to, da se vložena sredstva lahko povrnejo.¹¹⁵ S tega gledišča bi danes rekli, da je bilo pogozdovanje ekonomsko vzdržno. Poleg tega je pogozdovanje Krasa »... prvi tovrsten primer v Sredozemlju ...«. ¹¹⁶ Žal pa je danes Kras tudi sinonim za nekontrolirano zaraščanje.

VIRI IN LITERATURA

Andrič, Maja, Willis, Katherine J.: The phytogeographical regions of Slovenia: a consequence of natural environmental variation or prehistoric human activity? *Journal of Ecology*, 91, 2003, št. 5, str. 807–821.

¹⁰⁸ Glej prispevek »Kras – večpomenski izraz z mednarodno veljavo« Mateje Ferka in Matije Zorna v tej številki.

¹⁰⁹ Mahnič, Zapiski, str. 35.

¹¹⁰ Gabrovec, Splošne, str. 133.

¹¹¹ Gams, The origin, str. 7; Gams, Origin, str. 113.

¹¹² Kranjc, Reafforestation, str. 75; Kranjc, Kratka, str. 147.

¹¹³ Glej: Udovič, Poskus.

¹¹⁴ Čehovin, Razvoj, str. 300.

¹¹⁵ Udovič, Poskus, str. 23.

¹¹⁶ Panjek, Kulturna, str. 104.

Andrič, Maja: Paleookolje v Sloveniji in severnem delu hrvaške Istre v pozni prazgodovini. *Arheološki vestnik*, 55, 2004, str. 509–525.

Ciglič, Rok, Hrvatina, Mauro, Komac, Blaž in Perko, Drago: Kras kot kazalnik za določanje manj primernih območij za kmetijstvo. *Acta geographica Slovenica*, 52, 2012, št. 1, str. 61–98.

Culiberg, Metka: Dezertifikacija in reforestacija slovenskega Krasa. *Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji*, 22, 1995, str. 201–215.

Culiberg, Metka: *Late glacial vegetation in Slovenia*. Dela IV. razreda SAZU, 29. Ljubljana: SAZU, 1991.

Culiberg, Metka: Paleobotanične raziskave na Krasu. *Voda in življenje v kamniti pokrajini: Kras* (ur. Andrej Mihevc). Ljubljana: Založba ZRC, 2005, str. 149–154.

Culiberg, Metka: Vegetacija Krasa v preteklosti. *Kras: pokrajina, življenje, ljudje* (ur. Andrej Kranjc). Ljubljana: Založba ZRC, 1999, str. 99–102.

Čampa, Alojz: Ovrednotiti ves kraški prostor za najprimernejšo rabo. *Kras*, 1999, št. 34, str. 24–27.

Čehovin, Silvester: Razvoj in varstvo gozdov na Krasu. *Gozdarski vestnik*, 51, 1993, št. 5–6, str. 294–304.

Dimic, Ljudevit: *Potni poduk o Krasu in o pogozdovanju Krasa*. Ljubljana: C. k. kmetijska družba Kranjska, 1871.

Fabec, Tomaž: Geoarheološke lastnosti zapolnitev vrtač na Divaškem krasu. *Dolgoročne spremembe okolja*, 1 (ur. Maja Andrič). Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 25. Ljubljana: Založba ZRC, 2012, str. 43–54.

Feci, E., Smith, D. in Stanosz, G. R.: Association of *Sphaeropsis sapinea* with insect-damaged red pine shoots and cones. *Forest Pathology*, 33, 2003, str. 7–13.

Franciscejski kataster. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, Trst: Archivio di Stato di Trieste, 1823–1869.

Fürst-Bjeliš, Borna, Lozić, Sanja in Perica, Dražen: Man and the environment in the Central Velebit area – Baške Oštarije and surroundings. *Acta geographica Croatica*, 35, 2011, str. 111–132.

Gabrovec, Matej: Splošne značilnosti rabe tal. *Kras: Trajnostni razvoj kraške pokrajine*. Ljubljana: Založba ZRC, 2008, str. 129–136.

Gams, Ivan: *Kras v Sloveniji v prostoru in času*. Ljubljana: Založba ZRC, 2003.

Gams, Ivan: Origin of the term »karst«, and the transformation of the Classical Karst (Kras). *Environmental Geology*, 21, 1993, št. 3, str. 110–114.

Gams, Ivan: The origin of the term karst in the time of transition of Karst (Kras) from deforestation to forestation. *Proceedings of the International Conference on Environmental Changes in Karst Areas* (ur. U. Sauro, A. Bondesan in M. Meneghel). Padova: Università di Padova, 1991, str. 1–8.

- Gašperšič, Franc in Šebenik, Marijan: Pogozdovanje Krasa. *Enciklopedija Slovenije*, 9. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995, str. 36–37.
- Gašperšič, Franc in Winkler, Iztok: Ponovna ozelenitev in gozdnogospodarsko aktiviranje slovenske krasa. *Gozdarski vestnik*, 44, 1986, št. 5, str. 169–183.
- Goll, Wenzl: *Die Karstaufforstung in Krain*. Laibach: Aufforstungs-Commission für das Karstgebiet des Herzogthums Krain, 1898.
- Grafični podatki RABA za celo Slovenijo. Ljubljana: Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, 2013. Splet: <http://rkg.gov.si/GERK/>
- Gušić, Branimir: Čovjek i kras. *Krš Jugoslavje*, 1, 1957, str. 23–61.
- Hughes, J. Donald: Ancient deforestation revisited. *Journal of the History of Biology*, 44, 2011, št. 1, str. 43–57.
- Jurc, Maja: Zdravstveno stanje in razvojna težnja mladega črnega bora na slovenskem Krasu. *Gozdarski vestnik*, 51, 1993, št. 4, str. 178–190.
- Kaligarič, Mitja in Seliškar, Andrej: Flora in vegetacija Krasa. *Kras: pokrajina, življenje, ljudje* (ur. Andrej Kranjc). Ljubljana: Založba ZRC, 1999, str. 102–114.
- Kaligarič, Mitja, Ivajnsič, Danijel: Vanishing landscape of the »classic« Karst: changed landscape identity and projections for the future. *Landscape and Urban Planning*, 132, 2014, str. 148–158.
- Kladnik, Drago, Lovrenčak, Franc in Orožen Adamič, Milan (ur.): *Geografski terminološki slovar*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.
- Kladnik, Drago, Petek, Franci in Urbanc, Mimi: Pogozdovanje in ogozdovanje. *Kras: Trajnostni razvoj kraške pokrajine*. Ljubljana: Založba ZRC, 2008, str. 136–145.
- Kladnik, Drago: Dejavniki spreminjanja rabe tal. *Kras: Trajnostni razvoj kraške pokrajine*. Ljubljana: Založba ZRC, 2008, str. 146–154.
- Kladnik, Drago: Družbenogospodarska sestava prebivalstva in dnevna mobilnost. *Kras: Trajnostni razvoj kraške pokrajine*. Ljubljana: Založba ZRC, 2008, str. 214–223.
- Kladnik, Drago: Širjenje gozda na Krasu kot dejavnik prostorskega razvoja. *Geografski vestnik*, 83, 2011, št. 2, str. 67–80.
- Kobé-Arzenšek, Katarina: Razstava »Gozd na Krasu slovenskega Primorja« v Bistri pri Vrhniki. *Kronika*, 12, 1964, št. 2, str. 128–133.
- Košiček, Boštjan: Spontano vračanje gozda na Kras. *Gozdarski vestnik*, 51, 1993, št. 5–6, str. 250–259.
- Kranjc, Andrej: From »rock desert« to forest – an example from Kras. *Natural and cultural landscapes – the geological foundation: proceedings* (ur. Matthew Parkes). Dublin: Royal Irish Academy, 2004, str. 201–203.
- Kranjc, Andrej: Kratka zgodovina gozda na Krasu. *Voda in življenje v kamniti pokrajini: Kras* (ur. Andrej Mihevc). Ljubljana: Založba ZRC, 2005, str. 141–148.
- Kranjc, Andrej: Pomen krasa za krasoslovce. *AR*, 2011, št. 3, str. 23–25.
- Kranjc, Andrej: Reafforestation of Kras – improvement or degradation? *Proceedings of the International Seminar on Land Degradation and Desertification*. Aveiro: International Geographical Union, 1999, str. 71–76.
- Mahnič, Joža: Zapiski o Srečku Kosovelu. *Jezik in slovstvo*, 4, 1958, št. 2, str. 33–37.
- Mihevc, Andrej in Prelovšek, Mitja: Geographical position and general overview. *Introduction to the Dinaric Karst* (ur. Andrej Mihevc, Mitja Prelovšek in Nadja Zupan Hajna). Postojna: Inštitut za raziskovanje krasa ZRC SAZU, 2010, str. 6–8.
- Mihevc, Andrej: Suhi zidovi in delane vrtače – antropogena preoblikovanost kraškega površja na območju Račič, Divače in Volčjega Gradu. *Voda in življenje v kamniti pokrajini: Kras* (ur. Andrej Mihevc). Ljubljana: Založba ZRC, 2005, str. 57–71.
- Mlinšek, Dušan: Življenjski prostor »nizki kras«, primer človekove destruktivnosti, energije življenja, upanja človeka in trajen raziskovalni laboratorij. *Gozdarski vestnik*, 51, 1993, št. 5–6, str. 280–293.
- Novaković, Predrag in Simoni, Helene: Archaeology of the Kras dolinas. *Annales, Series historia et sociologia*, 7, 1997, št. 10, str. 19–36.
- Obnova gozda na slovenskem Krasu*. *Gozdarski vestnik*, 12, 1954, št. 9–10 (posebni odtis).
- Ogris, Nikica in Košiček, Boštjan: Vzroki izredno obsežnega pojava sušice najmlajših borovih pogankov (*Diplodia pinea*) v okolici Podgorja leta 2008. *Novice iz varstva gozdov*, 2, 2009, str. 2–4.
- Panjek, Aleksander: *Človek, zemlja, kamen in burja: zgodovina kulturne krajine Krasa (oris od 16. do 20. stoletja)*. Koper: Založba Annales, 2006.
- Panjek, Aleksander: *Kulturna krajina in okolje Krasa: o rabi naravnih virov v novem veku*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.
- Pogozdovanje Krasa*. Videm: Deželno ravnateljstvo za gozdove in parke, 2001.
- Prelc, Frenk: Varstvo gozdov na kraškem gozdnogospodarskem območju. *Gozdarski vestnik*, 51, 1993, št. 1, str. 2–17.
- Rajšp, Vincenc in Trpin, Drago: *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 (1804)*, 3. zvezek. Ljubljana: ZRC SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1997.
- Rubbia, Konrad: *Petindvajset let pogozdovanja Krasa na Kranjskem: Poročilo komisije za pogozdovanje Krasa v vojvodini kranjski o delovanju, od leta 1886 do konca leta 1911*. Ljubljana: Pogozdovalna komisija, 1912.
- Sevnik, Franjo: Zgodovina naših gozdov in gozdarstva. *Gozdovi na Slovenskem* (ur. Ciril Remic). Ljubljana: Založba Borec, str. 14–25.

- Smith, H., Wingfield, M. J. in Coutinho, T. A.: The role of latent *Sphaeropsis sapinea* infections in post-hail associated die-back of *Pinus patula*. *Forest Ecology and Management*, 164, 2002, št. 1–3, str. 177–184.
- Stanosz, G. R., Blodgett, J. T., Smith, D. R. in Kruger, E. L.: Water stress and *Sphaeropsis sapinea* as a latent pathogen of red pine seedlings. *New Phytologist*, 149, 2001, št. 3, str. 531–538.
- Stanosz, G. R., Smith, D. R., Guthmiller, M. A. in Stanosz, J. C.: Persistence of *Sphaeropsis sapinea* on or in asymptomatic shoots of red and jack pines. *Mycologia*, 89, 1997, št. 4, str. 525–530.
- Šebenik, Domen in Bončina, Andrej: Spreminjanje gozdnatosti kraškega gozdnogospodarskega območja v obdobju 1830–2000. *Gozdarski vestnik*, 62, 2004, št. 9, str. 355–366.
- Šercelj, Anton: *Začetki in razvoj gozdov v Sloveniji*. Dela IV. razreda SAZU, 35. Ljubljana: SAZU, 1996.
- Turk, Ivan, Modrijan, Zvezdana, Prus, Tomaž, Culiberg, Metka, Šercelj, Anton, Perko, Verena, Dirjec, Janez in Pavlin, Primož: Podmol pri Kastelcu – novo večplastno arheološko najdišče na Krasu, Slovenija. *Arheološki vestnik*, 44, 1993, str. 45–96.
- Udovič, Marko: Poskus ovrednotenja stroškov ogozditve Krasa na Kranjskem. *Gozdarski vestnik*, 51, 1993, št. 1, str. 18–26.
- Valenčič, Vlado: *Gozdarstvo. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek: Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.
- Zorn, Matija: *Erozijski procesi v slovenski Istri*. Geografija Slovenije, 18. Ljubljana: Založba ZRC, 2008.
- Zupančič, Mitja in Žagar, Vinko: Secondary Austrian pine forest in the Slovenian Karst. *Razprave IV. razreda SAZU*, 49, 2008, št. 1, str. 207–240.

and other land uses, and hence accelerated water and wind erosion, the region has over the last millennium gradually turned into bare karst landscape. The aforementioned process could not be reversed even by decrees on restricting forest destruction (in Trieste issued already in the 12th century) which were subsequently revoked. In the 18th and 19th centuries, the Kras (Karst) Plateau had already turned into a »rocky desert«. A similar process is also characteristic of other parts of the Dinaric Karst.

In the 19th century, planned reforestation began, first unsuccessfully with oak and afterwards successfully with black pine. In the 1880s, special acts were passed for the reforestation of the Kras (Karst) Plateau, covering 30,000 hectares of wasteland. 10,814 hectares of land were reforested in 1859–1914, about 850 hectares in 1919–1945, and about 4000 hectares in 1945–1954. Between 1886 and 1911, over 45 million saplings were used in the Carniolan part of the Kras (Karst) Plateau, with the total reforestation costs amounting to about one million crown. Between 6000 and 10,000 saplings were planted per hectare, which is three- or four-times more than the present tree density. Reforestation was six to eight times more expensive than today, but the costs had been recouped by the first decade of the 20th century, largely due to the savings in rail transport (lower costs owing to snowdrifts and the bora wind knocking rail cars).

Thanks to the extraordinary reforestation success, the Kras (Karst) Plateau attracted visits by many experts from all over Europe as well as the USA.

In the second half of the 20th century, reforestation was replaced by the process of spontaneous afforestation as a result of natural overgrowing of abandoned agricultural land, which we continue to witness today. Since 1825 to present day, the share of forest area has increased by 450% (from 13.3% to 61.1%), by 300% only after 1961. According to the estimates, the forest area will also continue to grow in the future. The development of »new« forest typically exhibits: continued expansion of black pine in the direction of the existing stands; penetration of autochthonous vegetation into the growing black pine stands; and direct expansion of autochthonous forest vegetation into abandoned land. At the end of the century, the Kras (Karst) Plateau had about 30% coniferous trees and 70% deciduous trees.

The Kras (Karst) Plateau is an example of how excessive land use may lead to forest devastation and degradation of living conditions. Conversely, it also shows that reforestation of degraded landscapes may be a successful and economically viable solution. Today, the Kras (Karst) Plateau is a synonym for uncontrolled overgrowth.

S U M M A R Y

From forest to forest or where is the bare rocky Karst?

The natural vegetation on the Kras (Karst) Plateau is forest. Anthropogenic pressure on this region has been present since the prehistoric times. Archaeological research shows that human impact on the changing vegetation goes back at least 6000 years. Because of deforestation linked to excessive grazing

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 2-78-055.2(497.4Sežana)"1892/1914"

Prejeto: 23. 6. 2015

Barbara Šatej

mag. znanosti, bibliotekarka, Filozofska fakulteta, knjižnica oddelka za zgodovino, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: barbara.satej@ff.uni-lj.si

Prispevek k delovanju sežanske ženske podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda

IZVLEČEK

Članek na podlagi arhivskih in časopisnih virov oriše delovanje ženske podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda za Sežano in okolico od njene ustanovitve leta 1892 do začetka prve svetovne vojne. Podobno kot ostale podružnice je prirejala veselice in dobrodne prireditve, organizirala nabirke in izpeljala vsakoletni podružnični občni zbor. Bila pa je tudi prva ženska podružnica, ki je organizirala in gostila veliko letno skupščino celotne Družbe CMD 26. julija 1894 v Sežani. V članku so predstavljene tudi življenjske zgodbe posameznic, ki so vidneje sodelovale v podružnici.

KLJUČNE BESEDE

Družba sv. Cirila in Metoda, ženske podružnice, Sežana, biografije

ABSTRACT

A CONTRIBUTION TO THE WORK OF THE SEŽANA-BASED WOMEN'S SUBSIDIARY OF THE CYRIL AND METHODIUS SOCIETY

Based on archival and newspaper sources the article describes the work of the women's subsidiary of the Cyril and Methodius Society for Sežana and its surroundings from its founding in 1892 to the beginning of the First World War. Similarly to other subsidiaries, it organised fêtes, charity and fundraising events, and held annual general meetings. It was the first women's subsidiary to have organised and housed a great annual meeting of the entire Cyril and Methodius Society, which took place on 26 July 1894 in Sežana. The article also presents life stories of some members who played a visible part in the subsidiary's operations.

KEY WORDS

Cyril and Methodius Society, women's subsidiaries, Sežana, biographies

Družba CMD in ženstvo

Družba sv. Cirila in Metoda (CMD)¹ je bila ustanovljena v Ljubljani leta 1885 kot slovenska zasebna šolska narodnoobrambna organizacija, katere glavni namen je bil postaviti se po robu nemškemu in italijanskemu raznarodovalnemu delovanju na šolskem področju, torej postopni germanizaciji in italijanizaciji slovenske šolske mladine, ki sta jo izvajala zlasti nemški Deutscher Schulverein in italijanska Lega Nazionale.² Po češkem vzoru ustanovljena organizacija je v svojih pravilih med drugim zapisala, da je njen namen »vsestransko podpirati in pospeševati slovensko šolstvo na katoliško-narodni podlagi« tako, da za slovenske otroke »napravljajo in vzdržujejo šole in otroške vrtove ali pomagajo napravljati in vzdrževati jih, nastavljajo učitelje, dovoljuje podpore in nagrade, izdaja primerne spise in knjige«. ³ Njena skrb je bila tudi, »da se slovenska mladina izobrazí v dobre kristjane, vne-te Slovence in zveste Avstrijance«. ⁴ Zasnovana je bila vseslovensko, saj je v ta namen razpredla gosto mrežo podružnic po vsem slovenskem prostoru, ustanovila 10 zasebnih osnovnih šol in 27 otroških vrtev ter finančno pomagala javnim in zasebnim slovenskim šolam in vrtcem. Denar je pridobivala s prodajo lastnih izdelkov ter s članarinami, darovi, nabirkami in izkupički z različnih prireditve, ki jih je sama organizirala. Glavni denarni prispevek pa so matični CMD pošiljale njene podružnice, ki niso samo prirejale obvezne letne skupščine in zbirale denar, ampak bolj ali manj uspešno organizirale različne podružnične prireditve. CMD je letna poročila in poročila z občnih zborov ali »velikih skupščin«, ki jih je organizirala vsako leto po različnih slovenskih krajih, redno objavljala v *Vestniku (Koledarju) šolske družbe sv. Cirila in Metoda*,⁵ kjer so bili objavljeni tudi sezname podružnic z imeni vodstvenih članov in odbornikov, številom vseh članov in višino donacij. Tekoče zadeve so objavljali tudi v takratnem dnevem časopisju. Kljub vzponom in padcem se je CMD uspelo obdržati še med obema vojnoma, ko je predvsem nudila podporo obmejnim Slovincem takratne Jugoslavije in tajno podpirala

Slovence na drugi strani meje. Po drugi svetovni vojni je njeno delovanje počasi ugasnilo.⁶

Glavni voditelji družbe so bili učitelji in duhovniki,⁷ daleč najbolj agilne pa so bile članice. CMD je bila namreč v tistem času, po besedah Andreja Vovka, »s svojim narodno-obrambnim delovanjem, ki ga je zavestno gradila na delovanju žensk, eno prvih okolij, kjer so lahko enakopravno delovale z moškimi«. ⁸ Bila je prva organizacija, ki je v svoje vrste pridobila množico slovenskih žensk ne glede na razredno pripadnost ali izobrazbo. Še predobro se je zavedala, da so prav ženske tiste, ki bi lahko največ storile na področju dobrotelosti v korist delovanja CMD in njenih zastavljenih ciljev, saj so se pri tem že izkazovale, pa tudi njihovo poslanstvo je bilo tako, da so se na tem področju odlično znašle. Po drugi strani pa so lahko samo prenesle svojo vlogo, ki so jo imele v družinskem krogu, tj. skrb za otroke, pod okrilje CMD, katere glavna naloga je bila skrb in vzgoja narodnozavedne slovenske mladine. Po vsem slovenskem ozemlju so se ženske dejansko množično vključevale v društvene podružnice in pridno zavihale rokave. Da se CMD glede ženskih predstavnic ni motila, dokazuje že to, da so na rednih letnih občnih zborih CMD, na katerih so sodelovali zastopniki vseh podružnic, številni govorniki pohvalne in laskave besede najpogosteje namenili prav njim.

Delež samostojnih ženskih podružnic v okviru slovenske CMD je bil razmeroma visok, leta 1900 je dosegal 38,8 odstotkov vseh članov in članic CMD brez upoštevanja števila članic mešanih odsekov, kar bi njihov delež še povečalo.⁹ Da so ženske podružnice že v veliki večini, so pri pregledu razvoja in gibanja svojih podružnic ugotavljali že na redni skupščini Družbe sv. Cirila in Metoda leta 1893, ki je potekala prav v Sežani na Krasu. »To pa je v razvoju naše družbe – da rabim besede slavnega pesnika iz nekega njegovega lista do tajništva – ,najlepši uspeh, ker se je vzdramilo in na delo stopilo naše ženstvo, to je za nas največjega pomena, rekel bi zgodovinske važnosti.‘ Da, čast in slava Vam, žene slovenske in dekleta! S tem svojim činom ste dokazale ptujemu in domačemu svetu, da umevate svoj poklic, da imate pri vzgoji slovenske dece tudi ve besedo, da nočete prepuščati nasprotniku nobenega otroka več. Ve, ki ste po naravi že odločene, da čuvate domače ognjišče, pomagajte po naši družbi zbirati okrog njega mladino, ki jo nasprotnik z mamilom slepi ter vabi v svoje potuj-

* Zahvaljujem se mag. Danieli Juričić Čargo in Anji Paulič iz Arhiva Republike Slovenije za pomoč pri iskanju gradiva. Gospodu Janku Kastelicu pa se zahvaljujem, ker mi je prijazno dovolil objavo fotografij iz knjige *Sežana, ljudje in kraji skozi čas* (Sežana, 2013).

¹ Več o Družbi sv. Cirila in Metoda glej Vovko, *Mal položi dar*, isti, *Odborniki in članstvo*.

² Nemški Deutscher Schulverein in italijanska Lega Nazionale sta bili zasebni šolski organizaciji, ki sta svoje sile usmerili v ponemčevanje oz. italijanizacijo slovenske šolske mladine na tleh takratne avstro-ogrske monarhije.

³ Vovko, *Odborniki in članstvo*, str. 6.

⁴ *Slovenski narod*, 7. 3. 1891, št. 54.

⁵ Do leta 1904 so izhajali kot *Vestniki šolske družbe sv. Cirila in Metoda* (*Vestniki CMD*), nato kot *Koledarji šolske družbe sv. Cirila in Metoda* (*Koledarji CMD*), od leta 1935 do 1941 pa kot *Koledarji obrambne družbe sv. Cirila in Metoda*.

⁶ Vovko, *Odborniki in članstvo*, str. 7.

⁷ Slednji so CMD množično zapustili po veliki skupščini v Bohinjski Bistrici leta 1907, ko so razhajanja med liberalno in klerikalno usmerjenimi člani dosegla vrhunec. Po dolgoletni slogi v družbi so v njej prevladali liberalno usmerjeni člani.

⁸ Vovko, *Odborniki in članstvo*, str. 9.

⁹ Selišnik, *Prihod žensk na oder*, str. 50–51. Nemška organizacija Deutscher Schulverein je že leta 1885 v svojih podružnicah združevala 10.000 žensk, svojo prvo žensko podružnico pa je ustanovila leta 1883 v Gradcu (Selišnik, *Prihod žensk na oder*, str. 50; Judson, *The Gender Politics*, str. 8–9).

čevalne zavode!«,¹⁰ je z govorniškega odra klical eden od udeležencev. Podobno stališče je v tržaški *Edinosti* zagovarjala tržaška učiteljica, pisateljica in dolgoletna tajnica tamkajšnje ženske podružnice CMD Marica Nadlišek Bartol, ki je poudarila zlasti nepogrešljivo vlogo narodnozavednih žensk in mater.¹¹

Na že omenjeni skupščini v Sežani je prav slovenskim ženam prvič pripadlo priznanje »palma prvenstva«, ki se je podeljevalo za izredne dosežke. Priznanje so prejele tudi še naslednji dve leti, kar kaže poročilo z občnega zbora v Kranju leta 1895: »Kakor zadnji dve leti mora vodstvo tudi letos z ozirom na delovanje v prosep naši družbi slovenskemu žensstvu priznati palmo prvenstva. To sodbo opravičuje že število letošnjih pokroviteljev, katerih večina se nahaja v njegovih vrstah. Raduje se družbino vodstvo, raduje se z njim slovenski svet, da se žene slovenske in dekleta zavedajo svoje važne naloge pri vzgoji slovenske dece, in da so si uprav v naši družbi našle domače ognjišče, kjer se zaneteva ogenj domovinske ljubavi.«¹² Na 20. skupščini CMD leta 1905 pa so zapisali: »Vodstvo s ponosom poudarja, da je bila uprav naša družba, ki je organizirala slovensko ženstvo v lastnih podružnicah ter je prva klicala nežni spol na narodovo obrambo. In ne zastoj! Ženskih podružnic imamo danes 38. Da ničesar družega ni dosegla svojih 20 let, dosegla je samo s tem prav dovolj. Najvztrajneje delovanje je namreč vselej tisto, kjer ženska roka posega vmes. Koliko delavnih moči je v teh ženskih podružnicah, koliko slovenskih žen in deklet so inteligentne dame zopet pripeljale v kolo svoje rodne majke Slave!«¹³

Na pomembno vlogo CMD, ki jo je imela za narodno prebujanje slovenskega ženstva in za njeno delovanje, je leta 1895 opozorila Mokronoška v *Slovenskem svetu*: »Da se je ženstvo začelo brigati za narodnost, gre v prvi vrsti zasluga slovenski družbi sv. Cirila in Metoda, ker je tudi nas vsprejela in nam dovolila, da smemo tudi ženske vnemati se za narodne svetinje ...«¹⁴ Podobnega mnenja je bila tudi Pavla Hočvar, ki je štiri desetletja kasneje v *Koledarju CMD* spomnila na skoraj že pozabljeno: »Jako pestro je danes področje javnega ženskega dela: dobrotelost, stanovske zadeve, borba za ženske pravice, skrb za napredek žene v idejni in materialni kulturi. Nove potrebe so rodile nova društva in teh je toliko, da smo skoraj pozabile na zibelko našega ženskega prebujanja, na Družbo sv. Cirila in Metoda [...] Namen te ustanove je bil probujanje in utrjevanje narodne zavesti [...] Klic Družbe sv. Cirila in Metoda je bil prvi glas, ki je zdramil našo ženo iz narodne brezbriznosti; nujna posledica tega osveščanja pa je bilo splošno kulturno in v veliki meri tudi socialno probujanje naše žene. Prireditve Ciril-Metodovih podružnic so pozvale ženstvo k prvemu javnemu delu. [...] Žena je

prinesla v društvo marsikatero novo misel, predvsem je razširila društveno področje v dobrodelnem pravcu. Tako se je v okrilju prvih podružnic vzgajal naraščaj za bodoče javne delavke: žene in dekleta tu prvo pobudo za globlje narodno in socialno osveščanje. [...] Uvrstimo v seznam dobrodelnih in narodno-prosvetnih ženskih društev tudi žensko podružnico Družbe sv. Cirila in Metoda – pionirko naših ženskih organizacij.«¹⁵ Hočvarjeva je bila rojena leta 1889 na Dunaju, kjer je njen oče Franc Hočvar, kajžar iz Malih Lašč, čez zimo prodajal kostanj. Po končanem šolanju v Ljubljani je leta 1910 sprejela službo učiteljice na Ciril-Metodovi šoli v Trstu in se aktivno vključila v tržaško narodno življenje. Med drugim je opravljala funkcijo tajnice v tamkajšnji ženski podružnici CMD (1911–1914). Leta 1923 je prevzela uredništvo *Ženskega sveta*. Po ukinitvi slovenskih šol na Tržaškem in Goriskem je izgubila službo in se leta 1929 preselila v Ljubljano. Tja se je selilo tudi uredništvo *Ženskega sveta*, ki ga je Hočvarjeva urejala še do leta 1935. Kasneje je aktivno delovala v različnih društvih, med drugo svetovno vojno je sodelovala v ljudskem odporu. Zaradi osebnih prepričanj, ki so prišla navzkriž s cilji OF, je bila leta 1947 na Nagodetovem procesu obsojena na pet let zopora. O obdobju, ki ga je preživela v Trstu, je kasneje napisala spomine *Pot se vije*. Umrla je v Ljubljani leta 1972.¹⁶

Ustanovitev sežanske ženske podružnice

Prva ženska podružnica na Slovenskem je po pričakovanjih nastala leta 1887 v Trstu, ki je v tistem času kot glavno avstrijsko pristanišče z živahno trgovino doživljal gospodarski in s tem povezan kulturni razvoj. Duhovni in narodni utrip mesta, v katerem je vse bolj naraščal konflikt med prevladujočima italijansko in slovensko skupnostjo, je vplival tudi na delovanje tamkajšnjih narodnozavednih Slovenk, ki so spodbude prejemale od tam živčih slovenskih narodnjakov. Ne nazadnje je zaradi nacionalne ogroženosti ženski prispevek v nacionalnem udejstvanju in dokazovanju imel še toliko večji pomen. Spoznanje, da mora narodnobuditeljsko delo zajeti širše družbene plasti in ne samo zavedno meščanstvo, je tržaško narodno ženstvo spodbudilo, da se organizira na dobrodelni ravni. Kot nepogrešljive akterke pri širjenju narodne zavesti med nižjimi sloji so 30. januarja 1887 v Trstu ustanovile svojo podružnico CMD, ki naj bi v prvi vrsti spodbudila razvoj slovenskega šolstva v mestu in njegovi okolici.¹⁷

Dobri dve leti po njeni ustanovitvi je svojo prvo

¹⁰ *Vestnik CMD* 7, 1893, str. 24.

¹¹ Podrobneje glej Verginella, *Ženska obrobja*, str. 161–162.

¹² *Vestnik CMD* 9, 1896, str. 31.

¹³ *Koledar CMD*, 1905, str. 54–55.

¹⁴ Mokronoška, *Z Dolenjskega koncem avgusta*, str. 322.

¹⁵ Hočvar, *Spomnimo se*, 1934, str. 68–70.

¹⁶ Več o Pavli Hočvar glej Hočvar, *Pot se vije*; Gombač, Pavla Hočvar, str. 307–317.

¹⁷ Verginella, *Ženska obrobja*, str. 161. Tako v Gorici kot tudi v Trstu je mestna oblast zavirala ustanavljanje slovenskih šol. Zato so morali Slovenci v glavnem sami poskrbeti za izobrazbo svojih otrok.

žensko podružnico dobila tudi Goriška. Tu je v letih od 1885 do 1918 delovalo več kot 55 podružnic, od katerih je bila večina mešanih, torej z moškimi in ženskimi člani.¹⁸ Nekaj je bilo samo moških, deset pa je bilo samostojnih ženskih podružnic, ustanovljenih v Ajdovščini (1892), Brju pri Rihemberku (današnji Branik) (1908), Dornberku (1892), Gorici (1889), Kobaridu (1894), Pevmi (1909), Prvačini (1894), Ročinju (1899), Sežani (1892) in Tolminu (1892).

Prva ženska podružnica na Goriškem je bila ustanovljena v Gorici 9. maja 1889, tri leta kasneje pa so svojo podružnico ustanovile tudi Sežančanke.

Sežana je v drugi polovici 19. stoletja doživljala velik razcvet. K temu je pripomogla izgradnja južne železnice leta 1857, ki je prav preko njenega ozemlja povezala Dunaj s Trstom. Iz furmanske vasi, ki je ležala ob glavni cesti Dunaj–Trst, se je razvila v živahno mestno naselje ter upravno središče Krasa. Večinsko prebivalstvo je bilo slovensko, manjši delež so predstavljali Italijani in Nemci, v glavnem iz vrst bogatejših slojev. Naglemu gospodarskemu razcvetu in rasti prebivalstva je sledil družbeni in kulturni razvoj, prepleten z živahnim narodnim gibanjem. Sežanski tabor leta 1870 je dal še dodaten zagon kulturnemu udejstvovanju in ustanavljanju društev. Med tistimi, ki so zaživela in delovala v Sežani v obdobju vse do prve svetovne vojne, sta bili tudi moška in ženska podružnica CMD.¹⁹

Že 8. julija 1892 je vodstvu Družbe CMD v Ljubljano v zvezi z ustanavljanjem novih podružnic in pridobivanjem novih članic²⁰ pisala Justina Štrukelj, učiteljica iz Komna. Po njenih besedah je bila glede na dane razmere v njenem kraju dovolj moška podružnica CMD. V zvezi z ustanovitvijo podružnice v Sežani pa je vodstvu priporočila, naj se obrne na Sežančanke Marijo Mahorčič in njeno hčerko Mici, poštarico Evfemijo Mahorčič, ter učiteljici Kristino Cafafura in Nežiko Pitamic, v Komnu pa na Viktorijo Bandelj.²¹ Ali se je vodstvo CMD dejansko obrnilo na imenovane, ni znano, je pa 8. septembra 1892 prejelo prošnjo, ki jo je na posebno željo Marije Mahorčič napisal sežanski nadučitelj Matko (Matej) Kante. Mahorčičeva je v imenu sežanskih narodnjakinj prosila, naj jim vodstvo CMD čim prej pošlje »poverilo za ustanovo ženske podružnice« na naslov

nadučitelja Kanteta, kajti ne samo Sežančane, tudi Sežančanke je »nad vse razburil neosnovan napad na Družbo sv. Cirila in Metoda in na njeno ožje vodstvo« na katoliškem shodu v Ljubljani.²²

Dober mesec kasneje, 8. oktobra 1892, je bila z odlokom tržaškega namestništva št. 16877/1 končno potrjena Ženska podružnica Družbe sv. Cirila in Metoda za Sežano in okolico. Že 20. novembra 1892 je sklicala svoj prvi občni zbor, na katerem so bile izvoljene naslednječasne odbornice: predsednica Marija Mahorčič, tajnica Nežika Pitamic, blagajničarka Mici Mahorčič, namestnica predsednice Antonija Gaberšček, namestnica tajnice Josipina Kosovel, namestnica blagajničarke Nežika Štolfa in odbornica Maša Dolenc. Iz dopisa, ki ga je v imenu podružnice napisala Nežika Pitamic, podpisali pa še obe Mahorčičevi, lahko razberemo, da je novoustanovljena podružnica štela 81 članic, od tega je bilo 5 ustanovnic, ostale so bile letnice.²³ Že dobre tri mesece kasneje so na vodstvo naslovile prošnjo za dodatne vpisnice in društvena pravila, kajti želja podružnice je bila, da pridobi vsaj 150 članic.²⁴ Kot je razvidno iz letnih poročil, ki so bila za vsako leto objavljena v Vestniku CMD, je sežanska podružnica že naslednje leto štela 108 članic, od tega je bilo 5 članic ustanovnic, 102 članici sta bili letnici, podružnica je imela 1 pokroviteljico in še nobene podpornice. Številčno najmočnejša je bila leta 1897, ko je štela 133 članic. Sledil je upad članstva, ki vse do začetka prve svetovne vojne ni presešlo števila 95. Vseh ustanovnic je bilo 7, pokroviteljev pa največ leta 1907, ko jih naštejemo 13.²⁵ Največji upad članstva v njenih vrstah zasledimo v prvih letih 20. stoletja, ko se zmanjša skoraj za polovico. Po vsej verjetnosti se je tudi tu čutila kriza, ki je na prelomu stoletja zajela večino podružnic CMD.

Hiter pregled delovanja sežanske ženske podružnice pritrjuje ugotovitvi Andreja Vovka, da je tako kot v celotni CMD, tudi v delovanju CMD na Goriškem, kamor se prišteva naša podružnica, mogoče zaznati tri značilna obdobja, in sicer: približno do preloma stoletja sledimo nenehnemu naraščanju števila članov in denarnih prispevkov, sledi obdobje do leta 1908, ko podružnično delovanje precej upade, po letu 1907, ko pride do razkola v vodstvu CMD, pa

¹⁸ V okviru CMD je bilo do prve svetovne vojne ustanovljenih 55 samostojnih ženskih podružnic (podrobneje glej sezname v Vovko, *Odborniki in članstvo*).

¹⁹ Več o zgodovinskem razvoju Sežane glej npr. Skrinjar, *Sežana; Ob stoletnici sežanskega tabora: 1870–1970*, Sežana, 1970.

²⁰ Kot beremo v *Vestniku CMD* za leto 1892, je februarja 1892 vodstvo pripravilo okrožnico št. 1550, v kateri poziva ženski spol k ustanavljanju samostojnih ženskih podružnic, če to ni možno, pa vsaj k številčnejšemu vstopanju v najbližje moške podružnice. Okrožnico je razposlalo »bolj znanim damam slovenskim«, od katerih jim je uspelo pridobiti naslove. Na Primorsko je romalo 63 okrožnic (*Vestnik CMD*, 1892, str. 6). Glede na vsebino pisma je ena od okrožnic očitno priromala tudi na naslov Justine Štrukelj.

²¹ ARS, AS 622, š. 2, dopis 1738.

²² ARS, AS 622, š. 2, dopis 1863. Na 1. katoliškem shodu, ki je potekal v Ljubljani od 29. do 31. avgusta 1892, so v šolskem odseku v okviru razprave o predlogu ustanovitve slovenskega katoliškega učiteljskega s podporo CMD ožjemu vodstvu CMD očitali preveliko »liberalno usmerjenost« (podrobneje glej Vovko, *Mal položi dar*, str. 48–49). Verjetno je Mahorčičeva imela v mislih prav ta dogodek.

²³ ARS, AS 622, š. 2, dopis 2008. Glede na pravila Družbe CMD je bil pokrovitelj tisti, ki je vplačal enkratni znesek v višini najmanj 200 kron (K), ustanovniki so plačali 20 K v enkratnem znesku, letniki vsako leto po 2 K in podporniki vsaj po 10 krajcarjev letno (glej Vovko, *Odborniki in članstvo*, str. 6).

²⁴ ARS, AS 622, š. 3, dopis 2183.

²⁵ Podrobneje glej *Vestnike CMD* za leta 1893–1903 in *Koledarje CMD* za leta 1904–1914; Vovko, *Odborniki in članstvo*.

sledita ponovni porast starih in zagon novoustanovljenih podružnic.²⁶ Tudi pri ženskih podružnicah na Goriškem, vključno s sežansko, je bil na prelomu stoletja viden padec članstva in denarnih prispevkov. Vzrokov je verjetno več. Na delovanje CMD so prav gotovo neugodno vplivala trenja in nesoglasja v njenem vodstvu, ki so leta 1907 pripeljala do razkola med klerikalno in liberalno usmerjenimi člani.²⁷ Klerikalci, zlasti duhovniki, so se potem večinsko umaknili iz CMD, prevladali so liberalno misleči člani, med katerimi so bili zlasti učitelji. Novo vodstvo si je po letu 1907 zadalo nalogo spodbuditi in ponovno oživiti delovanje celotne CMD in njenih podružnic. V ta namen je npr. ustanovilo službo potovalnih učiteljev, ki so po celotnem slovenskem ozemlju pomagali podružnicam k novemu zagonu.²⁸ Marsikje je začetna zagnanost članic sčasoma padla. Drži, da je bila pri vsakem delovanju prostovoljnih organizacij ali društev na prvem mestu pripravljenost njihovih članov na sodelovanje. Na to pa sta v veliki meri vplivali sposobnost in zavzetost vodstvenih članov, ki so lahko s pravilno motivacijo in agitacijo zagotovili uspešno delovanje društva. Uspešnost posamezne podružnice se je merila tudi po denarnem prispevku, ki je poleg članarin zajemal zaslužek različnih prireditelj in akcij. Tudi tu se je kazala društvena delovna vnema. K uspešnejšemu uveljavljanju CMD v slovenskem prostoru pa je po drugi strani pripomoglo tudi to, da je vodstvu v njene vrste uspelo pridobiti tisti sloj slovenskega prebivalstva, ki je bil izobražen ali pa je imel določen status v družbi. Tako tudi na primeru sežanske ženske podružnice ugotavljamo, da so bile med vodstvenimi članicami učiteljice, veleposestnice ali žene oziroma hčere v družbi uveljavljenih posameznikov, ki so v Sežani nekaj pomenili.²⁹

Istočasno z upadom članstva v sežanski ženski podružnici se je razpolovilo članstvo v sežanski moški podružnici. Podružnica, ki je vseskozi imela vsaj pol manj članov kot njena »sotrudnica«,³⁰ je zaživela dobri dve leti za njo. Tržaško namestništvo jo je potrdilo z odlokom št. 14126 dne 10. septembra 1894. Po besedah A. Vovka je šlo v sežanskem primeru za veliko izjemo, saj so bile po posameznih krajih moške

podružnice ustanovljene pred ženskimi.³¹ Sicer se je o njeni ustanovitvi razpravljalo že leta 1888. Vsaj tako lahko razberemo iz dopisa v *Soči*, v katerem pisec med drugim pojasnjuje, da je takratni odvetniški pravnik Gustav Gregorin³² vsem učiteljem v sežanskem okraju poslal prijazno povabilo k pridobivanju članov za ustanovitev podružnice CMD v narodno prebujeni Sežani. Zakaj kljub nabranim podpisom za pristop k novi podružnici ustanovitveni občni zbor ni bil sklican, iz dopisa ni mogoče jasno razbrati,³³ se pa članek v *Edinosti* na to temo zaključuje z željo: »Osvedočeni smo, da bode naša beseda vendar enkrat obodril sežanske narodnjake in da prinesemo skoro veselost, da je v Sežani podružnica uže osnovana.«³⁴ Sežanski podružnici sta po eni strani medsebojno tekmovali,³⁵ bolj kot ne pa sodelovali, na kar kaže več skupaj izpeljanih akcij in prireditelj. Tako sta združili moči tudi v zadevi sežanske deklice Franice Šelovin. Šelovinova se je šolala v Zavodu šolskih sester v Mariboru pod okriljem Družbe CMD, ki je zanjo plačevala letno šolnino. 26. avgusta 1896 je nadučitelj Matko Kante v imenu obeh tamkajšnjih podružnic na glavno vodstvo CMD v Ljubljani naslovil prošnjo v imenu Šelovinove in njenega očeta. Deklica je namreč od šolskih sester iz Maribora dobila obvestilo, da ji bo Družba CMD za šolnino po novem krila le po 10 goldinarjev, kar še zdaleč ni zadostovalo. Ker je bila vzorna učenka, je Kante vodstvo prosil, naj ji finančno še naprej pomaga, da bo lahko zaključila študije. Na predlog njenega očeta, ki je denarno ni mogel podpirati, naj bi jo društvo na neki način kreditiralo. Po zaključku šolanja bi se zaposlila kot vrtnarica ali učiteljica in bi del plače vračala Društvu CMD. Kantetovo prošnjo je vodstvo CMD ugodno rešilo, saj je že konec septembra dobil odgovor, da se Šelovinovi nameni 100 goldinarjev letne podpore za šolanje.³⁶

Predsednice

Za prvo predsednico sežanske podružnice je bila imenovana že omenjena **Marija Mahorčič**, žena

²⁶ Vovko, *Odborniki in članstvo*, str. 9; Vovko, *Družba*, str. 108. Število ženskih podružnic na Goriškem ostaja enako. Glede na število vseh na Goriškem delujočih podružnic CMD pa Andrej Vovko ugotavlja, da je v celotnem obdobju do prve svetovne vojne, z izjemo rahlega padca okrog leta 1907, na Goriškem mogoče zaznati postopno rast števila podružnic, članstva in denarnih prispevkov (glej Vovko, *Mal položi dar*, str. 158).

²⁷ Vovko navaja, da so se nesoglasja prvič pokazala na 20. skupščini CMD v Sentjurju pri Celju leta 1905. K temu so prav gotovo pripomogle tudi različne afere, kot npr. »kavna afera«, ki so pretresale CMD (podrobneje glej Vovko, *Mal položi dar*, str. 62–63).

²⁸ Vovko, *Odborniki in članstvo*, str. 10.

²⁹ Finančno dobro stoječe posameznice so se vpisale med ustanoviteljice, ostale pa med letnice ali samo podpornice.

³⁰ Glej Vovko, *Odborniki in članstvo*, str. 406.

³¹ Vovko, *Družba CMD na Goriškem*, str. 106.

³² Gustav Gregorin (1860–1942), pravnik in politik. Po doktoratu iz prava na graški univerzi je odvetniško prakso opravljal v rodni Sežani in Postojni. Kasneje je svojo odvetniško pisarno odprl v Trstu, kjer je vstopil tudi v politiko. Po prvi svetovni vojni se je naselil v Ljubljani in se posvetil gospodarski problematiki (več glej Marušič, *Gregorin, Gustav*, str. 385).

³³ Kot piše dopisnik v *Soči*, naj bi se sklicatelj ustrašil. Glej *Soča*, 17. 2. 1888, št. 7, str. 3.

³⁴ *Edinost*, 18. 2. 1888, št. 14, str. 3.

³⁵ Uspešnost podružnice se je merila tudi po nabranih denarnih prispevkih za matično CMD. Tako je 22. novembra 1894 takratna blagajničarka Franja Gulič glavnemu vodstvu CMD v Ljubljani med drugim pisala: »Ker naša možka podružnica nabira uže drugo pokroviteljstvo, bi tudi me nerade zaostale, zato pošiljam nabranih 50 gl. na račun naše druge pokroviteljstve ter prosim, da prejem potrditev« (ARS, AS 622, š. 3, dopis 2934).

³⁶ ARS, AS 622, š. 4, dopis 3599.

Marija Mahorčič, prva predsednica sežanske ženske podružnice CMD (Kastelic, Sežana, str. 129).

tamkajšnjega župana in deželnega poslanca Rajmunda Mahorčiča.³⁷ Zaradi boleznj je predsedniško funkcijo odložila na občnem zboru podružnice 11. marca 1894. Ob tej priložnosti so se ji odbornice zahvalile tudi z dopisom v *Edinosti*, kjer beremo: »Jako nas je užalilo, ker se je gospa Marija Mahorčičeva, soproga deželnega poslanca Rajmunda Mahorčiča, radi bolehnosti odpovedala predsedništvu. Upamo, da

³⁷ Marija Mahorčič, roj. Jeršan (1844–1932), doma iz Unca, se je leta 1865 poročila z Rajmundom Mahorčičem (1840–1895), dolgoletnim sežanskim županom in večkratnim goriškim deželnim poslancem, ki se je posvečal zlasti gospodarski problematiki slovenskega podeželja, ter enim prvih narodnih buditeljev s Krasa (podrobneje glej Marušič, Mahorčič Rajmund (Francišek, Karel), str. 330). V zakonu se jima je rodilo 5 otrok, prvi trije so zgodaj umrli, ostala sta hčerka Marija (Mici) in sin Ludvik Karel (1875–1939), ki je bil med drugim tako kot oče dolgoletni sežanski župan. Mahorčiči so bili ugledna sežanska rodbina, ki se je ukvarjala z gostinstvom. V Sežano so prišli iz Naklega pri Matavunu. Njihova gostilna je bila znana po dobri hrani in vinu. Goriški politik in odvetnik Henrik Tuma v svojih spominih piše, da so jim v gostilni (naziva jih Mahorčiči) vedno postregli z izbranim teranom, ko se je tam občasno mudil skupaj s prijatelji iz Trsta (Tuma, *Iz mojega življenja*, str. 179). O rodbini Mahorčič podrobneje glej Kastelic, *Sežana*, str. 121–137.

nam blaga gospa tudi v bodoče ne odtegne svoje pomoči in svojih svetov. In kadar jej dobri Bog podeli sopet zdravje, želimo jo zopet videti na čelu naše podružnice, okoli katere se bomo zbirale kot hčerke okoli svoje matere. Izrekamo jej svojo najprisrčnejšo zahvalo ...».³⁸ V času njenega predsedovanja je sežanska podružnica izpeljala veliko skupščino Družbe CMD, o kateri bo govora kasneje. Tudi zaradi tega je bila ob odstopu s funkcije predsednice deležna posebne zahvale s strani glavnega vodstva CMD. Zato se jim je v odgovoru z dne 22. aprila 1894 iskreno zahvalila »za laskave besede« in zagotovila, da bo tudi v bodoče po svojih močeh pomagala družbi.³⁹

Na predsedniškem mestu jo je nasledila dotedanja začasna blagajničarka **Zinka (Terezina) Rybář**, ki je podružnico vodila do leta 1897. Zinka se je leta 1873 rodila očetu Gašperju Kastelicu, veleposestniku, trgovcu in županu v Materiji, in materi Ivani Jeršan.⁴⁰ Leta 1893 se je poročila s kasnejšim politikom in diplomatom Otokarjem Rybářem, ki se je leto prej kot pripravnik zaposlil v odvetniški pisarni dr. Ostergata v Sežani. Mlada zakonca sta leta 1894 prevzela predsedniško funkcijo v obeh sežanskih podružnicah CMD in to vlogo opravljala do leta 1897, ko sta se preselila v Trst, kjer je Otokar že leta 1895 odprl samostojno odvetniško pisarno. Tu se je začela tudi njegova politična kariera, ki jo je leta 1920 zamenjal z diplomatsko. Družina se je preselila v Beograd, kjer je leta 1927 umrl najprej Otokar, leta 1936 pa tudi Zinka. Ob njeni smrti so se je kot predsednice sežanske CMD in pokroviteljice družbe spomnili tudi v Koledarju Družbe CMD.⁴¹ Zinka se je sicer v prvi vrsti posvetila družini, v zakonu se jima je rodilo 6 otrok, vendar je sodelovala tudi v različnih narodnih društvih.⁴²

Vlogo predsednice je nato prevzela **Josipina Dukić**, sodnikova žena. Leta 1898 jo je za dobro leto zamenjala njena namestnica **Olga Vodopivec**,⁴³ sledila pa ji je **Franja Gulič**,⁴⁴ ki je imela za sabo že funkcijo blagajničarke in namestnice predsednice, kasneje pa je v podružnici sodelovala še kot odbornica (1906–1918). Kot Franja Malenšek, po domače Koširjeva, se je rodila premožnemu gostilničarju v Tacnu pod Šmarno goro. Njeno odločnost in narodno zavzetost so opazili tudi tacenski narodnjaki in že 28. junija 1868 je po poročanju *Novic* na čelu tacenskih do-

³⁸ *Edinost*, 17. 3. 1894, št. 33, str. 2–3.

³⁹ ARS, AS 622, š. 3, dopis 2701.

⁴⁰ Ivana Jeršan je bila sestra Marije Mahorčič, torej je Zinka predsedniške posle dejansko prevzela od svoje tete. Mati Otokarja Rybářja, Zinkinega moža, pa je bila Emilija Mahorčič, sestra Rajmunda Mahorčiča, Marijinega moža. O sorodstvenih povezavah glej Rustja, *Otokar Rybář*, str. 13–14; Kastelic, *Sežana*, str. 127.

⁴¹ *Koledar* CMD, 1938, str. 32.

⁴² Podrobneje glej Rustja, *Otokar Rybář*, str. 13–21.

⁴³ ARS, AS 622, š. 5, dopis 4089. O Dukičevi in Vodopivčevi mi žal ni uspelo najti biografskih podatkov.

⁴⁴ Podrobneje glej Kastelic, *Sežana*, str. 163–164; Kastelic, *Rodbina Gulič*, str. 13–14.

mačinov s pozdravnimi besedami sprejela ljubljanske Sokole na njihovem drugem poletnem *zlétu* po okoliških vaseh.⁴⁵ Naslednje leto, 17. maja 1869, je s pozdravnim govorom sodelovala še na vižmarskem taboru. Do mlade govornice je posebna čustva gojil pesnik in pisatelj Fran Levstik, ki ji je posvetil kar nekaj ljubezenskih pesmi.⁴⁶ Leta 1876 se je poročila s Karlom Guličem, posestnikom, trgovcem in gostilničarjem iz Sežane. V zakonu se jima je rodila hčerka Vida.⁴⁷ Gulič je bil šibkega zdravja in je že leta 1881 umrl. Ovdovela Franja je prevzela njegove posle, uspešno vodila furmansko gostilno in javno tehtnico ter skrbela za veliko posest. Istočasno se je aktivno vključila v društveno življenje kraja. Kot navaja Pavel Skrinjar, je bila med drugim zadnja predsednica *Gospinske podporne družbe Rdečega križa*, ki je v Sežani

Franja Gulič, predsednica sežanske ženske podružnice CMD v letih 1899–1900, v različnih obdobjih tudi namestnica predsednice, blagajničarka in odbornica (Kastelic, Sežana, str. 164).

delovala od osemdesetih let 19. stoletja dalje. Med članicami so bile tudi že omenjene Marija Mahorčič, Josipina Dukič in Zinka Rybář. Sicer pa so bile članice v glavnem žene premožnejših Sežancev, ki so društvo tudi gmotno podpirali.⁴⁸ Guličeva se je po prvi svetovni vojni preselila v Ljubljano, kjer je 15. julija 1927 umrla. Pokopana je bila v Šmartnem pod Smarno goro. Notica o njeni smrti je bila zabeležena tudi v Koledarju CMD.⁴⁹

Guličeva je bila na mesto predsednice potrjena na 8. seji odbora ženske podružnice CMD v Sežani 2. julija 1899. Na seji se je razpravljalo tudi o posebni prošnji krajnega šolskega sveta v Sežani, ki je na sedež sežanske podružnice priromala konec novembra 1898. Sežanski krajni šolski svet se je namreč na svoji seji z dne 24. novembra 1898 odločil, da bo v počastitev 50-letnice vladanja cesarja Franca Jožefa I. ustanovil poseben šolski sklad, v katerem se bodo zbirala denarna sredstva za prehrano, potrebščine in obleke siromašnih sežanskih otrok. Ker si udeležence seje sežanske ženske podružnice glede prispevka niso bile enotne, je bilo sklenjeno, da se za mnenje zaprosi glavno vodstvo v Ljubljani. Guličeva, ki je zagovarjala stališče, da se nabrani denarni prispevki lahko porabijo le namensko, je 29. decembra 1899 na predsednika Zupana⁵⁰ naslovila prošnjo, v kateri med drugim pojasnjuje: »*Ker se v Sežani nabira za šolski zaklad, so prispevki naši podružnici letos postali redkeji in tudi prihodnje leto ne kaže dosti boljšega. Krajni šolski svet se je obrnil do naše podružnice za prispevek. Možka podružnica mu je uže votirala 100K in toliko pričakuje tudi od naše ženske podružnice. Ko sem v pogovoru s tajnikom*⁵¹ *možke podružnice izvedla, da je po pravilih to nedopustno, je bil on mnenja da če glavna družba tega ne odobri, pa ne bomo za njo nabirali, s tem ji je pa narejena še večja škoda. To pišem le, da bo glavno vodstvo vedelo razmere, ko bo sklepalo glede tej prošnje.*«⁵² Zupan se je seveda strinjal z Guličevo in glavno vodstvo je odgovorilo v skladu z družbenimi pravili, po katerih so se morali vsi podružnični prispevki pošiljati vodstvu v Ljubljano. Z nabranimi sredstvi se je namreč vzdrževalo vse že obstoječe družbene zavode, načrtovali pa so tudi že vzpostavitev novih. Zapisalo je še, da bi s porabo sredstev za druge, čeprav koristne namene družba ostala brez podpore in bi v najslabšem primeru prenehala delovati.⁵³ Iz zapisnika naslednje-

⁴⁵ O sokolskem *zlétu* v Ježici, Gameljnah, Šmartnem, Tacnu, Vižmarjah in Šentvidu nad Ljubljano ter o Franjinem govoru glej *Novice*, 1. 7. 1868, št. 27, str. 217–218; Šilc, *Zgodovina župnije Šmartno pod Smarno goro*, str. 218–219.

⁴⁶ Med njima so romala številna pisma. Dopisovanje je leta 1872 prekinil Levstik sam, ker se je menda radoživa in lepa Franja rada spogledovala tudi z drugimi. Franja je že kot vdova leta 1886 zopet navezala stike z Levstikom in njuno dopisovanje je trajalo do njegove smrti leta 1887.

⁴⁷ Tudi Vida je sodelovala v sežanski podružnici CMD. Kot je mogoče razbrati iz zapisnika letnega občnega zbora sežanske ženske podružnice z dne 23. septembra 1900, torej v času predsedovanja njene matere Franje Gulič, je bila med družbenicami, ki so se udeležile zbora (glej ARS, AS 622, š. 6, dopis 4733). Leta 1904 se je poročila z dr. Viljemom Baltičem (podrobneje glej Kastelic, *Sežana*, str. 164).

⁴⁸ Skrinjar, *Sežana*, str. 108–109.

⁴⁹ *Koledar CMD*, 1928, str. 67.

⁵⁰ Tomo Zupan (1839–1937), duhovnik, narodni delavec in literarni zgodovinar, soustanovitelj in dolgoletni predsednik CMD.

⁵¹ Tajnik sežanske moške podružnice je bil učitelj Anton Kosovel, oče pesnika Srečka Kosovela.

⁵² ARS, AS 622, š. 6, dopis 4538. Predvidevamo lahko, da se je moška podružnica toliko lažje odločila denarno podpreti prošnjo krajnega šolskega sklada, ker je bil predsednik sklada Janez Renčelj istočasno blagajnik sežanske moške podružnice, predsednik podružnice pa je bil šolski nadzornik Matko Kante.

⁵³ ARS, AS 622, š. 6, dopis 4538.

ga občnega zbora sežanske podružnice, ki je potekal 23. septembra 1900 pri Guličevi doma, razberemo, da se je prošnja krajnega šolskega odbora rešila »v smislu odgovora glavnega vodstva družbe sv. Cirila in Metoda na naše vprašanje z dne 2. 7. 1899 št. 8«. ⁵⁴ Ali je ženska podružnica sploh kaj prispevala v sklad, žal ni jasno. Na omenjenem občnem zboru je Guličeva poročala tudi v imenu tajnice Pavle pl. Zierenfeld, ki je bila kot učiteljica iz Sežane premeščena na drugo delovno mesto. Poudarila je, da je bila podružnica sicer finančno uspešna, a uspeh bi bil še večji, »ako bi nekaj uglednih sežanskih rodbin ne pošiljalo svojih darov podružnicam v Trst in okolico«. ⁵⁵ Iz zapisnika še razberemo, da Guličevi »vkljub njenemu prizadevanju do sedaj ni bilo mogoče še nobene veselice sklicati na dan, vzrok temu so deloma društvene razmere v Sežani, deloma pa razlog, da je do sedaj podružnici nedostajalo mladih in krepkih močij. Ker se predsednica torej popolnoma vjema z mislijo, ki jo je pri glavnej skupščini izrazil tajnik glavnega vodstva g. Žlogar ⁵⁶ in ker žal tudi sama predobro čuti ta nedostatek, odlaga v interesu družbe mesto predsednice in predlaga povsem nov odbor, ki se je tudi jednoglasno vsprejel.« ⁵⁷

Za novo predsednico je bila izvoljena **Eliza Gnjezda**, v imeniku navedena kot postajenačelnikova žena. ⁵⁸ V letih 1904–1907 je predsedovala **Roza (Rozina) Kante**, žena že omenjenega šolskega nadzornika Matka Kanteta, ki je po prenehanju funkcije postala odbornica. Tudi nje so se ob smrti 13. aprila 1940 v Ljubljani, kjer je živel po prvi svetovni vojni, spomnili v Koledarju CMD. ⁵⁹ Na predsedniškem mestu je Kantetovi sledila **Anica Bajc**, žena učitelja na pripravnici Antona Bajca, od leta 1912 do konca delovanja podružnice pa je to funkcijo opravljala **Vanda Čebular**. ⁶⁰

Tajnice

Ob ustanovitvi sežanske ženske podružnice je tajniške posle za tri leta prevzela učiteljica **Nežika Pitamic**. Nasledila jo je **Maša Grom (Dolenc)**, ⁶¹ ki

je sodelovala že pri ustanavljanju podružnice, bila najprej odbornica v letih 1892–1895, nato pa tajnica do 1900, vpisana kot obrtnica. Sicer pa se je v Sežani tudi drugače kulturno udejstvovala. V okviru veselice sežanskih gasilcev 11. januarja 1897 se je poskusila v vlogi Micike v Linhartovi »Županovi Micki«. »Posebno izborna je predstavljala Miciko gospodična Maša Dolencéva, poznana izborna naša diletantinja«, se je zapisalo poročevalcu v *Edinosti*. ⁶² Po poroki s carinskim uradnikom Antejem Gromom leta 1898 se je preselila v Trst in se takoj vključila v tamkajšnjo podružnico CMD, kjer je najprej prevzela blagajniške posle (1900–1905), nato pa postala namestnica predsednice (1905–1911) in odbornica (1913–1914). Ob 25-letnici ustanovitve sežanske ženske podružnice ji je slovensko ženstvo iz Trsta v *Edinosti* posvetilo poseben članek, v katerem je obletnico podružnice povežalo s 25-letnico njenega delovanja v sežanski in kasneje tržaški podružnici ter ji za njeno »neutrudno in požrtvovalno« narodno delovanje čestitalo in se zahvalilo. ⁶³ Sicer se je Gromova v Trstu vključila tudi v druga društva, med drugim je sodelovala pri ustanovitvi tamkajšnjega Zavoda sv. Nikolaja. Leta 1915 se je z možem preselila v Ljubljano, kjer je nadaljevala s svojim udejstvanjem. Sodelovala je v Kolu jugoslovanskih sester, Splošnem slovenskem ženskem društvu in v CMD. Pomembno vlogo je odigrala tudi v Klubu Primork. Sodelovala je že pri njegovi ustanovitvi, bila najprej ena od odbornic, potem blagajničarka, nato pa je kot predsednica nasledila Vido Baltič. Zaradi svojega vsestranskega delovanja je bila odlikovana z redom sv. Save IV. razreda ⁶⁴ in 13. februarja 1929 so ji vsa z njo povezana društva priredila častni večer v prostorih ljubljanske Kazine. ⁶⁵ »Ob tej priliki ji je dvorna dama F. Tavčarjeva pripela red Sv. Save, tajnica kluba Primork pa ji je izročila umetniško izdelano diplomu, predstavljajočo rojstni kraj slavljence s posvetilom pesnika Gradnika. Vrtili so se govori zastopnic vseh ženskih društev ter pevske in glasbene točke, ki sta jih izvajali slavljenkini rojakinji Cirila Škerlj-Medvedova in Karmela Kosovelova. M. Grom je dobila zaslužen priznanje za svoje dolgoletno in požrtvovalno delo na dobrodelnem in narodnem polju.« ⁶⁶ Po poročanju Slovenskega naroda in Jutra je Gromovi med drugim čestital tudi ljubljanski župan Dinko Puc, sicer predsednik emigrantskega društva Soča, ki jo je postavil za vzor slovenskim ženam in dekletom. Klub Primork jo je imenoval za svojo častno članico, predstavnik mlajše primorske umetniške generacije pa ji je iz-

⁵⁴ ARS, AS 622, š. 6, dopis 4733.

⁵⁵ ARS, AS 622, š. 6, dopis 4733. Katere družine je imela v mislih, ne vemo.

⁵⁶ Anton Žlogar, tajnik vodstva Družbe CMD. Guličeva je verjetno imela v mislih njegovo tajniško poročilo, ki ga je predstavil na veliki skupščini v Radovljici 1. avgusta 1900. V poročilu o podružnicah med drugim preberemo, da jih dobra tretjina sploh ne deluje, ponekod se narodno delovanje prepušča le posameznikom, primanjkuje pa zlasti mlajših članov (glej *Vestnik CMD* 12–15, 1902, str. 66).

⁵⁷ ARS, AS 622, š. 6, dopis 4733. V zapisniku je pripis predsednika CMD Toma Župana, da bi se spodobilo Guličevi poslati vodstveno zahvalo.

⁵⁸ *Vestnik CMD* 12–15, 1902, str. 147; Vovko, *Odborniki in članstvo*, str. 404.

⁵⁹ *Koledar* 1941, str. 67.

⁶⁰ Žal o vseh omenjenih predsednicah nisem našla biografskih podatkov.

⁶¹ Maša Grom, roj. Dolenc (1872–1949). Več glej Lamut, Maša Gromova. V: *Ženski svet* 7 (1929), št. 8, str. 225–228; Šorn,

Maša Grom. V: *Splošno žensko društvo 1901–1945*, str. 161–163.

⁶² *Edinost*, 12. 1. 1897, št. 5, str. 3.

⁶³ *Edinost*, 19. 10. 1917, št. 290, str. 2.

⁶⁴ *Ženski svet*, 1928, št. 12.

⁶⁵ *Ženski svet*, 1929, št. 8.

⁶⁶ *Ženski svet*, 1929, št. 5.

ročil zemljo iz njenega rojstnega kraja.⁶⁷ Umrla je v Ljubljani 2. maja 1949.

V letih 1912–1913 je tajniške posle opravljala **Marija (Viktorija Mici) Amf**, ki je bila leto prej še odbornica. Verjetno je po poroki z dr. Josipom Rojcem⁶⁸ septembra 1913 zapustila podružnične vrste. Odbornica je bila tudi njena sestra Adela (Ada) Amf, in sicer v letih 1910–1911 in od leta 1913 naprej. Amfovi sta bili dva od sedmih otrok organista in uradnika Franca ter Čehinje Agnes (Nežike) Wanek, ki je v Sežani odprla svojo gostilno.⁶⁹

Blagajničarke

V času predsedniškega mandata Marije Mahorčič je mesto blagajničarke prevzela njena hči **Mici Mahorčič**, kasnejša soproga odvetnika in politika dr. Dragotina Trea. Pri vpisu v imeniku podružnic zasledimo, da je najprej navedena kot Mici Mahorčič (1892–1893), po poroki pa od leta 1893 do 1894 Mici dr. Treo.⁷⁰ Sicer je Treova blagajniške posle predala že na izredni seji, ki so jo odbornice sklicale 25. novembra 1893, čeprav je v vseh imenikih ostala zapisana kot blagajničarka do naslednjega občnega zbora podružnice leta 1894. Na isti seji je sežanska podružnica izgubila še namestnico tajnice Josipino Kosovel, ki se je po poroki odselila. Za začasno blagajničarko je bila imenovana že omenjena Terezija Rybaš, mesto namestnice tajnice pa je do občnega zbora ostalo nezasedeno.⁷¹

Treova sta do leta 1900 živela v Postojni, potem pa sta se preselila v Gorico, kjer je Dragotin skupaj s Henrikom Tumo, znanim goriškim odvetnikom in politikom, odprl odvetniško pisarno, a se kasneje osamosvojil. Tudi v Gorici se je Mici aktivno vključila v tamkajšnje družabno in društveno življenje. Med drugim jo srečamo v goriški ženski podružnici CMD, na njeno ime pa naletimo tudi med članicami dobredelnega društva *Società di signore goriziane a sollievo dei poveri* (*Društvo goriških gospa v podporo revežem*), ki je v svoje vrste vključevalo v glavnem predstavnice italijanskih in nemških elit iz Gorice, pa tudi nekaj redkih slovenskih posameznic. 7. decembra 1902 je

Mici Mahorčič, por. Treo, prva blagajničarka sežanske ženske podružnice (Kastelic, Sežana, str. 133).

bila Treova na ustanovnem sestanku Ruskega krožka imenovana za predsednico.⁷² Krožek je med drugim organiziral tečaj ruskega jezika, ki ga je izvajal v Gorico dospeli učitelj Lubenski,⁷³ a kljub temu ni dosegel želenega uspeha in kmalu prenehal delovati. O razpustitvi društva je Treova z obžalovanjem pisala tudi Henriku Tumi: »Naprosila bodem 'Sočo' da objavi da se seja sploh ne sklīče ker nimamo na razpolago prostorov ter ob enem vsem naznani razpustitev 'Ruskega

⁶⁷ *Slovenski narod*, 15. 4. 1929, št. 85; *Jutro*, 15. 4. 1929, št. 15.

⁶⁸ Josip Rojec (Peč, Sovodnje ob Soči (Italija), 1881–Trst, 1920), sodnik in prosvetni delavec. Po končani gimnaziji v Gorici je študiral pravo na Dunaju. Kot sodnik je služboval v Sežani, kjer se je tudi poročil. Kazensko je bil premeščen na Cres, kasneje je postal okrajni sodnik v Kopru. Po težki bolezni je umrl v Trstu, kamor se je preselil prav zaradi zdravja. Na prosvetnem področju se je v rodni Sovodnjah in bližnji okolici udejstvoval tudi še potem, ko je delal v Sežani (podrobneje glej E. D., Rojec Josip, str. 800).

⁶⁹ Eden od sedmih Amfovih otrok je bila Ljudmila (Mila), ki se je poročila z Ludvikom Mahorčičem, sinom že omenjene Marije in Rajmunda Mahorčiča. Podrobneje o Amfovih glej Kastelic, *Sežana*, str. 141–143.

⁷⁰ *Vestnik CMD* 7, 1893, str. 152; Vovko, *Odborniki in članstvo*, str. 405.

⁷¹ ARS, AS 622, š. 3, 2587.

⁷² V Registru društev iz leta 1907 pod zaporedno št. 228 je kot predlagatelj Ruskega krožka ali Ruskinj kroužek zapisan Dragotin Treo (ASGO, I.R. Capitanato Distrettuale di Gorizia, B. 29, F. 463, Registro delle società). Ustanovnega sestanka sta se poleg številnih ljubiteljev ruskega jezika udeležili Milka Mankoč iz Trsta in Terezija Jenko iz Ljubljane. Jenkova, ki je glede ustanovitve ruskega krožka pisala tudi Henriku Tumi in za katero Mici Treo pravi, da je prav ona ustanovila rusko društvo, je imela govor, v katerem je očrtała pomen društva za izobražene Slovence.

Terezija Jenko (1859–1938), pevka in dolgoletna predsednica ženskega pevskega zbora Glasbene matice, tudi članica Splošnega ženskega društva. Njen mož, zdravnik Ljudevit Jenko, je leta 1889 dal pobudo za ustanovitev Ruskega krožka v Ljubljani (več glej Serše, *Glasbenice*, str. 396–398; Melik, Eleonora Jenko Groyer, str. 241–247).

Milka (Ljudmila) Mankoč (1866–1954), tržaška narodna delavka, soustanoviteljica in dolgoletna blagajničarka tržaške ženske podružnice CMD, tudi soustanoviteljica Ženskega sveta.

⁷³ Gabršček, *Goriški Slovenci II*, str. 79.

kruožka. Oglasilo se je namreč pre malo članov, da bi moglo društvo nadalje obstati. Žal mi je radi gospe dr. Jenkove, ki je ustanovila društvo s takim navdušenjem, uvidela bode vsaj kakšni smo Goriški Slovenci.«⁷⁴ Leta 1916 so se Treovi preselili v Ljubljano, kjer je Mici leta 1921 umrla. Novico o njeni smrti je objavila tudi *Edinost*, ki je poudarila, da je »pokojnica imela mnogo poznanstva tudi v tržaških slovenskih krogih.«⁷⁵

Po odhodu Treove iz Sežane je bila na občnem zboru podružnice 11. marca 1894 za blagajničarko postavljena že omenjena Franja Gulič. Nasledila jo je **Marija Skrinjar** (roj. Manfreda), ki je prišla z mesta odbornice. Skrinjarjeva se je rodila v Kobaridu 10. decembra 1857. Kot piše goriški publicist in politik Andrej Gabršček, je bila njegova sosedka in sošolka, ki je sicer zaključila le tamkajšnjo dvorazredno osnovno šolo, vendar pa je imela razvit močan socialni in narodni čut.⁷⁶ Verjetno je na to vplivalo njeno navdušujoče sodelovanje z domačima pesnikoma Simonom Gregorčičem in Josipom Pagliaruzzijem-Krilanovom ter skladateljem Andrejem Volaričem. Z dopisi je sodelovala v *Soči* in *Edinosti* ter bila med pobudnicami ženskega lista *Slovenka*. Poročila se je z narodnozavednim orožnikom Simonom Skrinjarjem, s katerim je imela štiri otroke. Skrinjarjeva se kljub družini ni odpovedala narodnemu in publicističnemu delovanju, kar je šlo v nos avstrijskim oblastem, ki so zato njenega moža pogosto premeščale, med drugim tudi v Sežano.⁷⁷ Z njim se je selila vsa družina in Skrinjarjeva se je tudi v Sežani takoj vključila v društveno življenje. Kmalu po imenovanju na mesto blagajničarke je vodstvu CMD v Ljubljano poslala dopis, v katerem piše: »Čast mi je naznaniti, da so me sežanske rodoljubke izvolile za denarničarko. Ali bojim se da ne bodem svojej nalogi kos, ker čaka me velika odgovornost. – Ali z božjo pomočjo upam premagati vse ovire ter hočem posvetiti vse svoje skromne moči našej prekornisti družbi. Toliko bolj se upam to doseči ker me podpirajo tudi vse zavedne rodoljubke.«⁷⁸ Istočasno je vodstvo prosila, naj se dotedanjima tajnici Nežiki Pitamic in blagajničarki Franji Gulič zahvali za ves trud in delovanje v podružnici. Predsednik CMD Tomo Zupan je odgovoril, naj mu v »zasebnem pismu« napiše vzroke njenega odstopa, ki vodstvu niso bili znani, da bodo lahko sestavili primerno zahvalo.⁷⁹ Ali je bila zahvala dejansko sestavljena in poslana obema članicama, ni znano.

Po moževi upokojitvi se je družina Skrinjar preselila v Trst. Tudi ob tej priložnosti je Skrinjarjeva na vodstvo CMD v Ljubljano naslovila naslednji dopis,

v katerem piše: »Prečastiti gospod, poslavljam se od istega vodstva kot blagajničarica ženske podružnice, ker mi je odpotovati v Trst, kjer se stalno namestimo. Odpotovati mi je, ker sem vroče ljubila domovino, ker mi je bila na srcu naša prekornistna družba. Žrtva sem postala zlobnih jezikov! A dasi sem preganjana bode mi vedno pri srcu naša prekornistna družba. Obljubujem Slavnemu vodstvu, da se bodem tudi v novi domaciji trudila po svojej moči, ter tudi druge navduševala za isto!«⁸⁰ Kaj se je Skrinjarjevi v Sežani zgodilo, nam ni znano, sta pa oba zakonca v Trstu takoj začela aktivno sodelovati na narodnem področju. Skrinjarjeva je bila pobudnica in ustanoviteljica Zavoda sv. Nikolaja,⁸¹ ki je v letih od 1889 do 1919 v Trstu nudil zatočišče brezposelnim služkinjam in v mesto priseljenim dekletom. S prihodom v Trst se je namreč srečala z bedo deklet, ki so iz slovenskega goriškega in tržaškega zaledja prihajala v mesto z upanjem na boljši zaslužek in se pri bogatejših družinah udinjala za služkinje. Številna dekleta, ki so ostala na cesti, so v zavodu, v katerem je sodelovalo veliko narodnozavednih tržaških Slovenk, našla zatočišče. Skrinjarjeva, ki je ostala njegova zvesta sodelavka vse do zaprtja leta 1919, je umrla leta 1931 v Križu pri Tomaju.⁸²

Ne gre se čuditi, da je večina omenjenih Sežančank v imenikih in seznamih podružnic navedena z moževim poklicem. Kot je ugotovil že Andrej Vovko, so se namreč v seznamih podružnic ženske z izjemo učiteljic, vzgojiteljic, uradnic, posestnic ali gostilničark, ki so navedle svoj poklic, navajale z moževim ali očetovim poklicem (učiteljeva žena, zdravnikova žena, posestnikova hči ...).⁸³ Moževa pomembnost in ugled sta določala tudi ženino veljavo v družbi. Tako je npr. Mahorčičeva navedena kot županova žena, Treova ima celo doktorski naziv po možu, Dukičeva je sodnikova žena, kot trgovčeva hči je navedena odbornica Antonija Drufovka.⁸⁴ Analiza poklicev pokaže, da so se v vrste CMD vključevale v prvi vrsti soproge ali hčerke izobraženih, premožnih ali v družbi kako drugače cenjenih posameznikov, torej prav tiste, ki so tudi po zakonski oziroma družinski poti že vstopile v javni prostor. Marsikatera je ledino orala na različnih javnih prireditvah ali pa sodelovala v dobredelnih društvih. Učiteljice, zlasti tiste na podeželju, pa so bile že tako ali drugače vpete v javno življenje. Če vzamemo za primer prav sežansko žensko podružnico, se je v njenih vrstah, po nam znanih podatkih, na različnih funkcijah zvrstilo kar nekaj učiteljic, in sicer Nežika Pitamic, Klementi-

⁷⁴ ZHT, Mici Treo piše Henrikumu Tumi. Veliko večji uspeh je Ruski krožek dosegel v Trstu (več glej Nadlišek, *Na obali*, str. 331; Pahor, *Slavljanska sloga*, str. 142).

⁷⁵ *Edinost*, 22. 9. 1921, št. 225, str. 2.

⁷⁶ Gabršček, *Goriški Slovenci II*, str. 27.

⁷⁷ Verginella, Marija Manfreda, por. Skrinjar, str. 72–73.

⁷⁸ ARS, AS 622, š. 4, dopis 3049.

⁷⁹ ARS, AS 622, š. 4, dopis 3049.

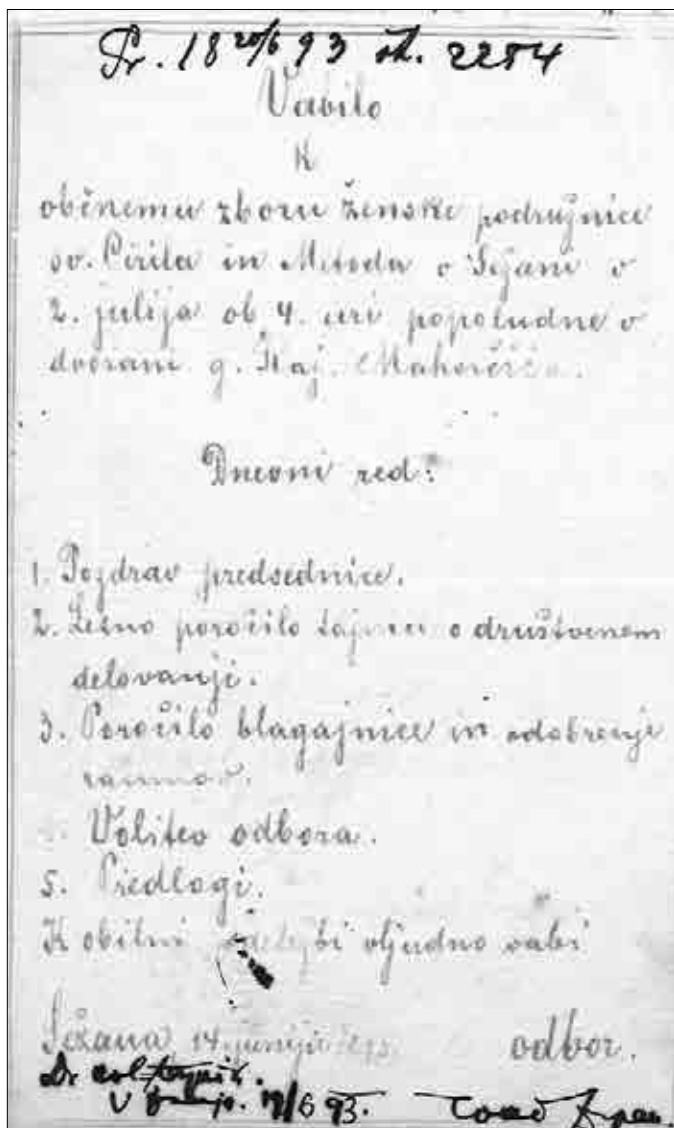
⁸⁰ ARS, AS 622, š. 4, dopis 3049. Na dopis Skrinjarjeve je Tomo Zupan pripisal, naj se ji izreče društvena zahvala, ter jo spodbudil, naj se v Trstu vključi v tamkajšnjo žensko podružnico.

⁸¹ Podrobneje glej Verginella, *Ženska obrobja*, str. 85–87, 171–173; Troha, *Slovensko žensko gibanje*, str. 55–57.

⁸² O Mariji Skrinjar glej Gabršček, *Goriški Slovenci II*, str. 27–28; Hočevnar, *Pot se vije*, str. 62; Verginella, Marija Manfreda, por. Skrinjar, 72–74.

⁸³ Vovko, *Odborniki in članstvo*, str. 9–10.

⁸⁴ ARS, AS 622, š. 4, dopis 3430.

Vabilo na občni zbor sežanske ženske podružnice, ki je potekal 2. julija 1893 pri Mahorčičevih (ARS, AS 622, š. 3, dopis 2254).

na Gaspari, Hermina Turšič, Pavla pl. Zierenfeld in Zvezoslava Delak. In medtem ko v mestih zasledimo članice – soproge (ali hčerke) sodnikov, odvetnikov, profesorjev, zdravnikov, trgovcev ali učiteljev, se na podeželju srečujemo s članicami – soprogi (ali hčerkami) posestnikov, gostilničarjev, učiteljev ali nadučiteljev, trgovcev in županov. V večji meri so v podružnicah CMD dejavni tudi njihovi soprogi ali očetje. V kolikšni meri to drži, si lahko pogledamo na primeru soprogov že omenjenih sežanskih članic. Poleg zakoncev Rybář sta npr. v podružnicah dejavna tudi že omenjena zakonca Kante, Roza in Matko, ki v moški podružnici opravlja najprej funkcijo predsednika, nato pa namestnika predsednika. Glede na primerjave priimkov članov pa je teh povezav gotovo še več.

Podružnično delovanje

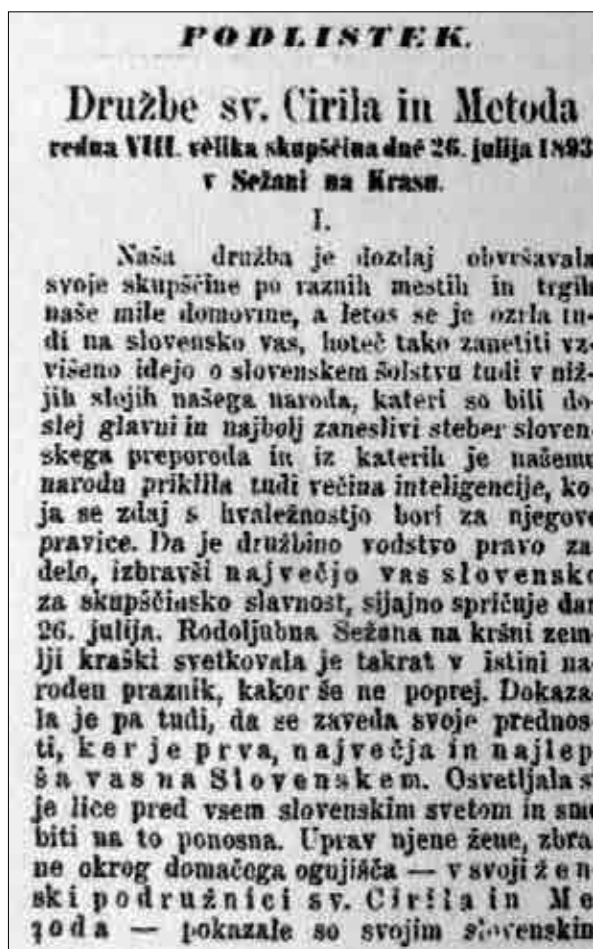
Sežanska ženska podružnica je takoj po ustanovitvi začela z delom. Že novembra je organizirala večjo veselico, ki je dosegla, vsaj po dopisu v *Slovenskem narodu*, velik uspeh. »Veselico otvorila je dražestna gospodičina Mici Mahorčičeva, podružnična blagajničarka, z daljšim, navdušenim govorom, v katerem je živo pred oči stavila prekrasno svrho in cilje naše šolske družbe, povdarjajoč ob jednom dolžnost in lepo nalogo slovenskih gospoj in deklet, sodelovati pri obrambi mile naše materinščine.«⁸⁵ Mahorčičeva je kasneje zaigrala še nekaj skladb na klavir, na sporedu sta bila tudi pe-tje in dramska igra, za zaključek pa so priredili šaljivo loterijo, katere izkupiček je bil nad pričakovanji.

⁸⁵ *Slovenski narod*, 25. 11. 1892, št. 270.

Naslednje leto je sežanska podružnica kot prva ženska podružnica gostila že omenjeno 8. redno skupščino CMD. Odbornice so s ponosom in navdušenjem sprejele organizacijo in izpeljavo srečanja. Kot možni datum so glavnemu vodstvu predlagale termin med 23. in 30. julijem 1893 – nazadnje je potekalo 26. julija, na praznik sv. Ane.⁸⁶ Priprave so stekle. Že 11. julija so glavnemu vodstvu v Ljubljano med drugim poročale tudi glede same skupščinske seje in obeda: »Ob 11. uri vrši se glavna skupščina na vrtu g. deželnega poslanca R. Mahorčiča ali pa v slučaju deževnega vremena v tukajšnjem novem šol. poslopju; za dovoljenje zadnjega priskrbi tukajšnja podružnica. Po zborovanju bode skupni obed tudi na lepem vrtu zgoraj omenjenega gospoda in v slučaju deževnega vremena pa v salonu. Ako bi bilo skupščinarjev nad 200 ali 300 potem se bode skrbelo za obed tudi po družih gostilnah kar se tu prav lahko zgodi.«⁸⁷ V Sežani gostiln ni manjkalo, zato za obed ni bilo pretiranih skrbi. Pri organiziranju popoldanskega izleta v jamo Vilenica pri Divači je odbornicam pomagal nadučitelj Matko Kante.⁸⁸

26. julija 1893 se je v kraško središče zgrnila nepregledna množica članov CMD. Goriške in tržaške udeležence je pozdravila odbornica sežanske CMD Maša Grom. Vsi skupaj so na postaji z godbo in plapolajočimi zastavami pričakali še poseben vlak iz Ljubljane, ki je prisopihal s polnimi vagoni udeležencev. Nagovorila jih je Mici Mahorčič, v imenu sežanske občine in ostalih kraških županstev pa jih je pozdravil njen oče, sežanski župan Rajmund Mahorčič. Po pozdravnem in zahvalnem odgovoru glavnega voditelja CMD Toma Zupana so sežanska dekleta udeležencem delila šopke, iznajdljive zastopnice šentjakobsko-trnovske ženske podružnice iz Ljubljane pa so v korist družbe prodale vse trobojne trakove z napisom »Bog i narod!«, ki so jih v ta namen prinesle s seboj. Celoten spreved se je premaknil proti slavnostno okrašenemu mestu. Sežanski fantje so pod vodstvom nadučitelja Matka Kanteta, ki je vodil priprave za celotno okrasitev, postavili poseben slavolok z napisom »Vam, ki ste naši!«, z vseh oken so visele cesarske zastave in slovenske trobojnice. Dopolnik v *Slovencu* je poročanje s skupščine v Sežani zaključil s stavkom: »Sežana je osvedočila svoje lojalno in slovensko lice.«⁸⁹ Ker je bilo vreme lepo, se je po opravljenem cerkvenem obredu začela skupščina na vrtu gostilne župana Mahorčiča. Po zaključku je prav tam sledil skupni obed s številnimi napitnicami, med katerimi je igrala postojnska godba, prepevala pa sežanski mešani zbor in Ljubljanski oktet. Posebej navdušeno so udeleženci sprejeli nastop že omenjene desetletne učenke Franice Šelovin, ki je deklamira-

la Gregorčičevo pesem Blagovestniki.⁹⁰ Udeleženci so se nato z vlakom odpeljali do Divače, kjer jih je v imenu nakelskega župana sprejel in nagovoril divaški učitelj Ivan Bano ter jih pospremil na brezplačen ogled jame Vilenica. Za osvetlitev v jami je poskrbel Gospodarski svet. Zadovoljni udeleženci so se v večernih urah z vlaki odpravili proti domu. Vodstvo CMD je prav na sežanski skupščini »hvaležno priznalo slovenskemu ženstvu palmo prvenstva; ker so ženske podružnice kar tekmovala v načinih, kako bi družbi več prispevkov doposlale ter tako kot zveste hčerke razveselile svojo mater.«⁹¹ Sežanska ženska podružnica je za organizirano skupščino požela veliko pohval, posebne pohvale je bila deležna tudi njena predsednica Marija Mahorčič. V Poročilu o 8. veliki

Poročilo o uspešno izpeljani 8. veliki skupščini Družbe CMD, ki je potekala v Sežani 26. julija 1893, je v več delih objavila tudi Soča. Prvi del je izšel v obliki podlistka, v naslednjih številkah pa poročilo lahko sledimo na prvih straneh časopisa (Soča, 11. 8. 1893, št. 33, str. 1).

⁸⁶ ARS, AS 622, š. 3, dopis 2271.

⁸⁷ ARS, AS 622, š. 3, dopis 2283.

⁸⁸ ARS, AS 622, š. 3, dopis 2285.

⁸⁹ *Slovenec*, 8. 8. 1893, št. 180, str. 3; *Soča*, 11. 8. 1893, št. 33, str. 1–2.

⁹⁰ *Slovenec*, 1. 9. 1893, št. 200, str. 2–3.

⁹¹ *Kmetijske in rokodelske novice*, 1894, št. 30, str. 293. Več o poteku skupščine glej poročila, objavljena v *Slovencu* (7. 8. 1893 in dalje) in *Soči* (11. 8. 1893 in dalje).

skupščini Družbe sv. Cirila in Metoda med drugim piše, da so Sežančanke pokazale »*svojim slovenskim sestram pot, katera vodi naš narod k lepši bodočnosti*«. ⁹² Tudi takratno slovensko časopisje se je na veliko razpisalo o uspelem dogodku. ⁹³ Res pa je, da so bili predstavniki osrednjih slovenskih in primorskih glasil še posebej vabljeni na skupščino, tudi z namenom, da bi o tem dogodku obširneje poročali.

Županstvo Sežane je po uspešno končani skupščini na svoji redni seji 6. avgusta 1893 sklenilo, da sežanska občina pristopa k Družbi CMD kot pokroviteljica, in je v ta namen vplačalo 200 K »*uvidevoši preimenovalno nalogo in prevzvišen narodni namen pre-slavne družbe sv. Cirila in Metoda*«. ⁹⁴

Po uspešni skupščini je podružnica nadaljevala z delom. 30. maja 1897 je imela občni zbor v prostorih Franje Gulič, ki je člane v imenu predsednice Josipine Dukić tudi pozdravila. ⁹⁵ Po poročanju časopisa *Edinost* je bila udeležba popolna in dopisnica M. Franovičeva je z zadovoljstvom ugotavljala, da »*naša podružnica ne spi smrtnega spanja, temveč koraka med prvimi, kar je vesel znak, da se naše kraško ženstvo zaveda ter da vsestransko podpira prekorišno družbo*«. ⁹⁶ Tudi naslednje leto, 29. maja 1898, je letni zbor potekal na istem mestu. Za novo predsednico so članice izvolile Olgo Vodopivec. ⁹⁷

Kot razberemo iz finančnega poročila za leto 1909, ki sta ga takratna predsednica Anica Bajec in blagajničarka Milena Pirjavec poslali vodstvu v Ljubljano, je podružnica v prvi polovici leta priredila štiri veselice s skupnim izkupičkom v višini 936,53 K. ⁹⁸

10. marca 1910 je letni zbor potekal v Polleyevi restavraciji. Za predsednico je bila zopet potrjena Anica Bajec, ki je v svojem govoru med drugim predlagala sodelovanje s tamkajšnjo moško podružnico. Do sodelovanja je dejansko tudi prišlo. Že 30. maja

Sežanska ženska podružnica sv. Cirila in Metoda bo imela svoj letni zbor dne 29. maja ob 4. uri pop. v prostorih gospe Fr. Guličeve s sledečim dnevnim redom: 1. Pozdrav predsednice (namestnice); 2. Poročilo blagajničarice; 3. Poročilo tajnice; 4. Volitev odhoda; 5. Volitev zastopnic podružnice na skupščini družbe; 6. Predlogi. Na obilno udeležbo vabi **ODBOR.**

Vabilo na občni zbor sežanske ženske podružnice, ki je potekal 29. maja 1898 pri Franji Gulič, objavljeno v časopisu Edinost (Edinost, 20. 5. 1898, št. 79, str. 3).

je podružnica med drugim vodstvu v Ljubljano poročala, da bosta 10. julija skupaj z moško priredili narodno prireditev ob petindvajsetletnici ustanovitve Družbe CMD. ⁹⁹ V ta namen je bil imenovan poseben »veselični odbor CMD«, ki je med drugim po okoliških vaseh pobiral prispevke za veselico. Kot beremo v zahvali, ki so jo organizatorji objavili v *Soči*, je bila prireditev uspešna. Svojo udeležbo je potrdilo več narodnih društev, zanimanje pa je bilo veliko zlasti med narodnjaki na Tržaškem. Po sprejemu gostov in veličastnem sprevedu skozi Sežano sta sledila nastop pevskih društev in vsesplošna veselica. Iz zahvale izvemo, da je bila prireditev tudi finančno uspešna, saj je bilo čistega dobička 1700 K. ¹⁰⁰ Seveda so se našli tudi nasprotniki, ki so jim šle take prireditve ali celo prireditelji sami »v nos«. Eden takih je bil »Opazujoč Sežanec«, ki je v *Edinosti* bralce vabil na omenjeno prireditev: »... *Ne zabite naše mile družbe ta dan! Spomnite se reševalčice našega zatiranega naroda vsaj letos ob 25-letnici! [...] Pridite vsi 10. julija na Kras v Sežano, kajti vsak bo iznenaden. Kaj sličnega ni še videl nikjer na Krasu. Na vsakogar bo vplivala čarobna razsvetljava. – Veselični prostor bo nudil nekaj divnega, čarokrasnega, tajinstvenega. Človek se bo čutil prenesenega v kak zakleti vrt...*«. ¹⁰¹ V nadaljevanju je sicer avtor bralcem obljubljal, da bo o tem dogodku še poročal, vendar tega ni mogoče zaslediti.

4. februarja 1912 je sežanska ženska podružnica priredila veselico v korist slovenskih podružničnih šol na narodnostno ogroženih območjih. Na prireditvi, ki je bila po poročanju *Edinosti* zaradi različnih ovir po dobrem letu prva taka prireditev za potrebe CMD, sta sodelovala domače pevsko in glasbeno društvo »Kraška vila« ter »dramatični klub«. ¹⁰² Glavna ovira je bil verjetno izbruh kolere. Vsaj tako lahko razberemo iz poročila podružnice za leto 1911, ki ga je pripravila blagajničarka Angela Bandelj. V njem piše, da zaradi kolere, ki je divjala v Trstu, ni bilo dovoljeno organizirati kakršnihkoli veselice ali javnih prireditev. Ena od ovir so bile verjetno tudi razmere, o katerih je pisala podružnična tajnica Mici Amf v pismu, ki ga je 30. avgusta 1912 nasloвила na glavno vodstvo CMD: »*Občni zbor se je sicer vršil pozno, pa priznati moram, da smo se ga bale, vsled tukajšnjih razmer. Trdno sem že bila prepričana da naša podružnica ob odhodu velezaslužne dosedanje predsednice, čislane g. Anice Bajčeve – zaspi. Ker smo se spanja strašile, sklenile smo združiti se z moško podružnico, ker pa to res kaže korake k nazadovanju napele smo vse moči in v nedeljo volile novi odbor.*« ¹⁰³ Istočasno je vodstvu še sporo-

⁹² *Edinost*, 9. 8. 1893, št. 63, str. 2.

⁹³ Pohvalnim dopisom o veliki skupščini CMD v Sežani in objavljenim poročilom s skupščine sledimo v avgustovskih številkah časopisov *Edinost*, *Soča*, *Slovenec* in *Slovenski narod*.

⁹⁴ ARS, AS 622, š. 3, dopis 2443.

⁹⁵ *Edinost*, 25. 5. 1897, št. 63, str. 3.

⁹⁶ *Edinost*, 5. 6. 1897, št. 67, str. 3.

⁹⁷ *Edinost*, 2. 6. 1898, št. 89, str. 2.

⁹⁸ ARS, AS 622, š. 20, dopis 1311.

⁹⁹ ARS, AS 622, š. 20, dopis 1311.

¹⁰⁰ *Soča*, 23. 7. 1910, str. 2.

¹⁰¹ *Edinost*, 16. 6. 1910, št. 165.

¹⁰² *Edinost*, 2. 2. 1912, št. 33, str. 4.

¹⁰³ ARS, AS 622, š. 27, dopis 1882. Kot navaja Skrinjar, je bil Alojz Bajc, mož Anice Bajc, vodja c.-kr. pripravnice za učitelje v Sežani, ki pa so jo v šolskem letu 1911/1912 ukinili (Skrinjar, *Sežana*, str. 102). Morda sta se odelila zaradi nove službe.

Ženska podružnica „Družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani“

Sežana, Sežana

Ustanovljena z statutom št. 1, Sežana

dne 29. IX. 1878 (rev. 16. 9. 12)

Na občnem zboru z dne 25. 9. 1912. izvoljeno načelnstvo:

1. Predsednica: g.a. Vanda Čebular

2. Zastopnica: Albi Benčina

3. Skladničarka: g.a. Adela Pajnič

Namestniki: 1. g.a. Alojz Končičeva

2. g.a. Petra Kantič

3. g.a. Adela Pajnič

Drugi odborniki: g.g. Franja Gulčičeva, Marija Koflerova, Zofija Benčina, Irma Novak, Anka Koflerova, Marija Končičeva

Število družbenikov v letu 1912 in pa njih v istem letu vplačani prispevki:

12	pokroviteljice	a) starih 12 Njih Ciril Metodov dar	K	v
		b) novih		
7	ustanovništev	a) starih 7 Njih Ciril Metodov dar		
		b) novih Njih ustanovništev je bila plačana podruž.		
41	členic	letnega 2 K	82	-
		Ciril Metodov dar		
	podpornikov			
60	skupaj		82	K -

Kat. zastopniki za veliko skupščino so bili izvoljeni:

1. g.a. Marija Končičeva, druga dar. g.a. Marija Kantič

2. Opomba: Od 12 pokroviteljic je ena g.a. Marija Končičeva in ena g.a. Adela Koflerova, preostali pa so bili izvoljeni na zboru.

Sežana, dne 20. 9. 1912.

Predsednica (pr): Vanda Čebular
i. s. predsednica

Zastopnica (pr): Albi Benčina

NB. Imena, katera so v občinski, izvoljeni izkazalci so se ustrezno vložila v njihovi imenih. Taka imena so se za občinske izkazalce vložila v imenih na seznamu: „Vodstvo družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani“.

Izpolnjeni obrazec z dne 20. septembra 1912, ki ga je po izpeljanem občnem zboru sežanska ženska podružnica poslala glavnemu vodstvu v Ljubljano. Na obrazcu, ki so ga morale podružnice vsako leto na novo izpolniti in poslati matični družbi v Ljubljano, so bili navedeni na občnem zboru potrjeni odborniki (vodstvo), število vseh članov in prejemkov ter zastopnik oziroma zastopniki, ki se bodo udeležili velike skupščine CMD (ARS AS 622, š. 27, dopis 2140).

čila, da v okviru vseslovenskega cvetličnega dneva¹⁰⁴ ženska podružnica v Sežani ne bo organizirala svojega cvetličnega dne, ker je ocenila, da zaradi številnih prireditev, ki potekajo v bližnji okolici, ta ne bi prinesel zelenega uspeha, zato bo raje nabrala »kolikor

mogoče lepih cvetov« in jih za 14. september 1912 poslala glavnemu odboru v Ljubljano.¹⁰⁵ Očitno so si premislili, kajti 8. oktobra 1912 sta predsednica ženske podružnice Vanda Čebular, ki je bila izvoljena na že omenjenem občnem zboru avgusta 1912, in predsednik moške podružnice Anton Breginc vodstvu v Ljubljano sporočila, da podružnici skupaj organizi-

¹⁰⁴ Cvetlični dnevi so bili redna dobrodelna prireditev Družbe CMD in njenih podružnic, na kateri so s prodajo cvetja nabirali denar v korist družbe.

¹⁰⁵ ARS, AS 622, š. 27, dopis 1882.

rata cvetlični dan v korist Družbe CMD, in sicer 12. in 13. oktobra. Zapletlo pa se je pri denarju. Čebularjeva je namreč 29. decembra 1912 od vodstva dobila dopis, v katerem jo sprašujejo, koliko denarja je bilo nabranega in kaj je z njegovim nakazilom. Takoj naslednji dan je odgovorila, da sta bila cvetlična dneva organizirana v »*priid družbe, Sokola in Branibora na podlagi tiskovin katere smo prejeli od gori imenovanega vodstva v mesecu avgustu*«, dohodek v višini 430,64 K pa da je bil že 15. oktobra poslan centralnemu odboru vseslovenskih cvetličnih dnevo, ki je prejemek tudi potrdil. »*Čudno se nam dozdeva, da niste bili od centralnega odbora obveščeni o izidu naših cvet. dnevo.* Blagovolite se pri istemu informirati,« je še zapisala v zvezi s tem in prosila za pojasnilo.¹⁰⁶ Vodstvo je Čebularjevi januarja 1913 odgovorilo, da je od centralnega odbora prejelo obvestilo, da so iz Trsta na račun cvetličnih dnevo prejeli le skupen znesek v višini 2244 K, ne pa točnega izpisa deleža posameznih podružnic. Na podlagi obeh dopisov sežanske predsednice je vodstvo sklenilo, da bo od zneska 2244 K odštelo 430,64 K in jih prenakazalo v korist družbe. Postopek je bil izpeljan februarja 1913 in zadeva se je zaključila.¹⁰⁷ 16. marca 1913 je podružnica sklicala občni zbor, na katerem je potrdila staro predsednico Čebularjevo, 12. in 15. avgusta je organizirala še dva cvetlična dneva, konec leta pa zaključila s silvestrsko veselico.¹⁰⁸

V delovanje podružnice je posegla prva svetovna vojna, ki je presekala normalen tok življenja in razvoja na vseh področjih. Na ozemlju, na katerem je potekala fronta, je življenje povsem zamrlo. Dogajanje z bojišč se je posredno čutilo tudi v zaledju, ki je sprejemalo posledice vojnih spopadov. Sežana se je znašla v neposredni bližini soške fronte. Čez mesto so se pomikali valovi beguncev. Sežanske hiše so se, kot piše Skrinjar, spreminjale v bolnišnice za ranjence in začasna bivališča vojakov, ki so prihajali ali odhajali na fronto. Ranjencem so nudile pomoč članice sežanskega *Gospinsko-podpornega društva Rudečega križa*.¹⁰⁹ Sklepamo lahko, da so bile med njimi tudi članice sežanske podružnice CMD. Ne nazadnje je samo vodstvo CMD ob začetku vojne vse svoje podružnice pozvalo, naj »*delujejo vsaka v svojih razmerah v prospeh blagotvornega društva Rdečega križa*«. ¹¹⁰

Na novo izrisane meje po prvi svetovni vojni so Sežano vključile v novo državo Italijo. V novonastalih razmerah sežanska ženska podružnica ni obnovila svojega delovanja in je tako delila usodo ostalih podružnic v goriškem in tržaškem prostoru. V veliki meri gre vzroke iskati v porajajočem se fašizmu, ki je trkal na vrata in s svojo represivno politiko počasi prepovedal delovanje kakršnihkoli »tujerodnih« dru-

štev. Po drugi strani pa tudi sami CMD po vojni ni uspelo obnoviti vseh svojih vrtcev in šol, zlasti v goriškem prostoru. K temu je ne nazadnje pripomogla na novo začrtana državna meja, ki je ločila primorske Slovence od sonarodnjakov in otežila obmejno sodelovanje.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 622, Družba sv. Cirila in Metoda v Ljubljani, 1885–1941, š. 2–31.

ASGO – Archivio di stato di Gorizia
ASGO, I.R. Capitanato Distrettuale di Gorizia, B. 29, F. 463, Registro delle società.

ZHT – Zapuščina Henrika Tume (hrani Raziskovalna postaja ZRC SAZU Nova Gorica).

ČASOPISI

Edinost, 1888, 1893, 1894, 1897, 1898, 1910, 1912, 1917, 1921.

Jutro, 1929.

Novice, 1868, 1894.

Slovenec, 1893.

Slovenski narod, 1891–1893, 1929.

Soča, 1888, 1893, 1910.

Vestnik/Koledar šolske družbe sv. Cirila in Metoda, 1892–1914, 1928, 1934, 1938, 1941.

Ženski svet, 1928, 1929.

LITERATURA

Gabršček, Andrej: *Goriški Slovenci*, II. del. Ljubljana: samozal., 1934.

Gombač, Metka; Pavla Hočevar. *Splošno žensko društvo 1901–1945* (ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše). Ljubljana: ARS, 2003, str. 307–317.

E. D. [Emil Devetak]: Rojce Josip. *Primorski slovenski biografski leksikon*. Gorica, 1994, str. 800.

Hočevar, Pavla: *Pot se vije: spomini*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1969.

Hočevar, Pavla: Spomnimo se... *Koledar CMD*, 1934, str. 68–70.

Judson, Peter M.: The Gender Politics of German Nationalism in Austria 1880–1900. *Austrian Women in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Providence/Oxford: Berghahn Books, 1996, str. 1–18.

Kastelic, Janko: Rodbina Gulič in njihova gostilna. *Kraški obzornik*, 15, 2013, št. 5, str. 13–14.

¹⁰⁶ ARS, AS 622, š. 28, dopis 2889.

¹⁰⁷ ARS, AS 622, š. 28, dopis 2889.

¹⁰⁸ ARS, AS 622, š. 31, dopis 499.

¹⁰⁹ Skrinjar, *Sežana*, str. 109, 126.

¹¹⁰ *Koledar CMD za 1915, 1914*, str. 170.

- Kastelic, Janko: *Sežana, ljudje in kraji skozi čas*. Sežana: samozal., 2013.
- Marušič, Branko: Gregorin, Gustav. *Enciklopedija Slovenije*, zv. 3. Ljubljana, 1989, str. 385.
- Marušič, Branko: Mahorčič Rajmund (Francišek, Karel). *Primorski slovenski biografski leksikon*, 9. snopič. Gorica, 1983, str. 330.
- Melik, Živa: Eleonora Jenko Groyer. *Splošno žensko društvo 1901–1945* (ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše). Ljubljana: ARS, 2003, str. 241–247.
- Mokronoška [Ljudmila Roblek]: Z Dolenjskega koncem avgusta. *Slovanski svet*, 1895, št. 34, str. 322.
- Nadlišek Bartol, Marica: *Na obali*. Trst: ZTT = EST, 2005.
- Pahor, Milan: *Slavljanska sloga*. Trst: ZTT = EST, 2004.
- Rustja, Peter: *Otokar Rybář v dunajskem parlamentu*. 1. del. Trst: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček; Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001.
- Selišnik, Irena: *Prihod žensk na oder slovenske politike*. Ljubljana: Sophia, 2008.
- Serše, Aleksandra: Glasbenice. *Splošno žensko društvo 1901–1945* (ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše). Ljubljana: ARS, 2003, str. 396–398.
- Skrinjar, Pavel: *Sežana: sonce nad prestolnico Krasa*. Logatec: Ad Pirum, 2006.
- Šilc, Jurij: *Zgodovina župnije Šmartno pod Šmarno goro*. Šmartno pod Šmarno goro: Župnijski urad, 2001.
- Šorn, Mojca: Maša Grom. *Splošno žensko društvo 1901–1945* (ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše). Ljubljana: ARS, 2003, str. 161–163.
- Troha, Nevenka: Slovensko žensko gibanje v Trstu na prelomu 19. in 20. stoletja. *Splošno žensko društvo 1901–1945* (ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše). Ljubljana: ARS, 2003, str. 44–58.
- Tuma, Henrik: *Iz mojega življenja: spomini, misli, izpovedi*. Nova Gorica: Tuma, 1997.
- Verginella, Marta: Marija Manfreda, por. Skrinjar. *Pozabljena polovica* (ur. Alenka Šelih et al.). Ljubljana: Tuma, SAZU, 2007, str. 72–74.
- Verginella, Marta: *Ženska obrobja: vpis žensk v zgodovino Slovencev*. Ljubljana: Delta, 2006.
- Vovko, Andrej: Družba sv. Cirila in Metoda na Goriškem. *Jadranski koledar*, 1983, str. 96–111.
- Vovko, Andrej: *Mal položi dar...: portret slovenske narodnoobrambne solske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda: 1885–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1994.
- Vovko, Andrej: *Odborniki in članstvo podružnic Družbe sv. Cirila in Metoda 1885–1918*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2004.

S U M M A R Y

A contribution to the work of the Sežana-based women's subsidiary of the Cyril and Methodius Society

The article first briefly presents the Cyril and Methodius Society, which was founded in 1885. Special focus is on the role of women who massively joined its subsidiaries and distinguished themselves in charitable service and raising national awareness.

Based on archival and newspaper sources the article then describes the work of the women's subsidiary of the Cyril and Methodius Society for Sežana and its surroundings. The subsidiary was founded with a decree issued by the Trieste Lieutenancy No. 16877/1 on 6 October 1892. According to the data published in yearly calendars (gazettes) of the Cyril and Methodius Society, the subsidiary had 108 female members on its foundation and 133 in 1898, which was its all-time high. In 1903, its membership dropped to 59 and then increased again in the years immediately preceding the First World War, but never exceeded 95. The women's subsidiary in Sežana dissolved before the end of the First World War and was not restored afterwards. In this regard, its destiny was similar to that of all other subsidiaries in the Littoral which were never brought back to life, once this part of Slovenian territory was made part of Italy.

As established from available sources, the Sežana-based subsidiary had, similarly to other subsidiaries of the Cyril and Methodius Society, organised fetes, fundraising and charity events, and held annual general meetings. It was the first women's subsidiary to have organised and housed a great annual meeting of the entire Cyril and Methodius Society, which took place on 26 July 1894 in Sežana. It was there that Slovenian women were for the first time awarded the »Palm of Victory«, which the Cyril and Methodius Society conferred for exceptional accomplishments. The successfully implemented general meeting brought great praise to the women of Sežana and received major press coverage. The subsidiary collaborated with the men's subsidiary in Sežana, which was founded only two years after the women's subsidiary. Together they implemented many successful campaigns and events.

The subsidiary's roster includes quite a few names of Sežana's known female inhabitants. The article focuses on those who played a visible part in the society's operations, e.g. presidents, secretaries and treasurers (Marija Mahorčič and her daughter Mici Mahorčič Treo, Franja Gulič, Zinka Kastelic Rybář, Maša Grom and Marija Skrinjar). The article also provides a short outline of their life stories.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 711.553.9(497.472)"1916/1917"

Prejeto: 31. 3. 2015

Matjaž Ravbar

mag., kustos, Vojaški muzej Slovenske vojske, Engelsova ulica 15, SI-2000 Maribor
E-pošta: matjaz.ravbar@mors.si

Letališča na Krasu v času soške fronte

IZVLEČEK

Prispevek opisuje gradnjo avstro-ogrskih letališč na Krasu v času prve svetovne vojne. Avstro-ogrška vojaška oblast je v letih 1916 in 1917 na neprimernem terenu zgradila tri letališča: Prosek, Divača in Sežana. S tem je hotela okrepiti obrambo Krasa in Trsta, kjer je italijanska vojska izvajala močan pritisk. Težave lokacij so bile predvsem neprimeren, valovit in kamnit teren, veter oziroma burja, prah in pomanjkanje vode. Zanimivo je, da kljub naravnim težavam še vedno delujeta dve od omenjenih lokacij: Divača in Prosek. Prispevek opisuje gradnjo in podaja seznam enot, ki so bile nastanjene na letališčih: lovske letalske stotnije, bombniška letalska enota, letalska delavnica in vremenska postaja.

KLJUČNE BESEDE

letalstvo, avstro-ogrsko letalstvo, letališča na Krasu, prva svetovna vojna, soška fronta, Prosek, Divača, Sežana

ABSTRACT

AIRFIELDS IN THE KARST DURING THE ISONZO FRONT

The article describes the construction of Austro-Hungarian airfields in the Karst during the First World War. In 1916 and 1917, the Austro-Hungarian military authorities built three airfields in an unsuitable terrain—Prosécco/Prosek, Divača and Sežana—to strengthen the defence of the Karst and Trieste, on which the Italian Army was putting an ever increasing pressure. The locations were problematic due to the unsuitable rugged and rocky terrain, strong bora, dust and shortage of water. Interestingly, however, two of the aforementioned airfields are still in operation today, despite the unfavourable natural conditions: Divača and Prosécco. The article describes the construction of the airfields and provides a list of units stationed there: fighter detachments, a bomber detachment, an aviation workshop, and a weather station.

KEY WORDS

aviation, Austro-Hungarian aviation, airfields in the Karst, First World War, Isonzo Front, Prosécco /Prosek, Divača, Sežana

Metodološki uvod

Prispevek opisuje gradnjo avstro-ogrskih letališč na Krasu v času prve svetovne vojne, kljub številnim pomembnim podatkom pa ne prinaša vseh odgovorov na vprašanja v zvezi z gradnjo letališč ter življenjem letalcev na Krasu. Zavestno niso omenjeni dogodki, povezani s posameznimi letalci, oziroma obdelava kronik posameznih enot, saj je bilo vse to že objavljeno,¹ poleg tega pa bi za to potrebovali več prostora. Prav tako so za podrobnejšo sliko potrebna še nadaljnja raziskovanja in obdelava arhivskega gradiva.

V metodološkem uvodu pozornost zasluži tudi uporaba nazivov avstro-ogrskih letalskih enot. Osnovna avstro-ogrška letalska enota je bila ves čas vojne t. i. letalska stotnija, ki se v nemškem jeziku imenuje Fliegerkompagnie ter ima sodobno in v vsej strokovni literaturi priznano kartico Flik. Letalske stotnije ne moremo enačiti z eskadriljo, ker je bilo v italijanskih in francoskih eskadriljah po 12 letal, medtem ko je imela avstro-ogrška letalska stotnija od 8 do 10 letal ter od 100 do 150 mož, od tega le okoli 10 letalcev, pilotov in opazovalcev. Razlike v organizaciji osnovnih enot v primerjavi z ostalimi vojskami so bile tudi posledica manjšega števila proizvedenih letal in pomanjkanja usposobljenega kadra.

Prevod osnovne enote v slovenščino ne predstavlja nikakršnega problema, saj je bil naziv letalska stotnija v slovenščini v uporabi že v času vojne. Problem prevoda se pojavlja pri ostalih letalskih enotah, npr.: Fluggeschwader, Fliegerettapenpark, Flugpark, Fliegerersatzkompagnie itn., ki sodobnega slovenskega prevoda niso imele. Prevodi teh enot so možni zgolj opisno in z več besedami, npr.: letalskobombniška enota, zaledno letalsko skladišče, letalski park, nadomestna letalska stotnija itn. Zaradi poenotenja uporabe nazivov, možnosti, da bi se bralec pri branju predolgih prevodov izgubil, in bojazni, da se pri prevodu izgubi bistvo, sem se v prispevku odločil uporabljati nekakšno srednjo pot. Ob prvi omembi enote njen naziv prevedem, a v nadaljevanju besedila uporabljam zgolj uveljavljeno kratico, npr.: Flik, Flep, FG. V poglavju »Seznam letalskih enot na letališčih na Krasu« pa uporabim tako slovenski kot nemški naziv in navedem tudi kratico.²

V podnaslovih oziroma poimenovanjih lokacije treh letališč na Krasu sem v oklepaju dodal tudi poimenovanje lokacije, kakor se pojavlja v originalnih nemških dokumentih, tj. Prosek (Prosecco), Divača (Divacca) in Sežana (Sesana). S tem sem lokacije

po eni strani želel zapisati v takšni obliki, v kakršni so bile zapisane v uradnih dokumentih. Prav tako je taka uradna poimenovanja vsakodnevno uporabljala večina takratnih letalcev. Po drugi strani sem tujemu bralcu, ki ga zanima avstro-ogrsko letalstvo na soški fronti in na Krasu, olajšal iskanje mikrolokacij letališč, saj (je) vsa tuja relevantna literatura za poimenovanje omenjenih lokacij uporablja(la) uradne nemške nazive.

Avstro-ogrsko vojaško letalstvo

Na podlagi bojnih izkušenj, pridobljenih v 19. stoletju, in zgodnje uporabe balonov za vojaške operacije so se vojske po vsem svetu kmalu po izvedbi prvih poletov z letali oborožile tudi z njimi. Vojaška letala so bila na bojnem polju tako prvič uporabljena v Libiji 1911/12, Teksasu 1911, Maroku 1912 in v balkanskih vojnah 1912/13. Če je bil pred letom 1914 pomen letal v spopadih zgolj obroben in predvsem propaganden, je njihova uporaba v času prve svetovne vojne pokazala bolj oprijemljive rezultate. Letalstvo se je sprva uporabljalo za opazovalne naloge, v katerih sta pilot in opazovalec svoje nadrejene zalagala z informacijami. Velik premik v natančnosti pridobljenih podatkov je pomenila uvedba fotografskih kamer za zračne posnetke. Letalsko opazovanje je s tem učinkovito prevzelo naloge, ki so jih do takrat opravljale konjeniške enote. Kasneje se je razvilo tudi lovsko in bombniško letalstvo, ki pa je najprej zahtevalo rešitev vprašanja učinkovite oborožitve in nosilnosti tedanjih letal. Vse tri vrste vojaškega letalstva so se v vojnem času hitro razvijale in se zaradi vse bolj dovršenih tehničnih rešitev vse bolj specializirale. Pojavila se je tudi taktična uporaba letal – letenje v skupinah, ponoči itn. Lovska letala so postajala vse lažja, z močnejšim motorjem ter natančnejšimi in lažjimi strojnicami, tako da so z veliko kadenco lažje zadela nasprotnikovo letalo in obranila zračni prostor. Bombniška letala so sočasno postajala vse večja, močnejša in zmogljivejša, tako da so imela dovolj velik dolet in možnost transporta smrtonosnega tovora nad nasprotnika. Bombniško letalstvo se je uporabljalo za taktično in strateško bojevanje. Vse v vojno vpletene strani so strateško bombardiranje uporabljale predvsem za zastraševanje civilnega prebivalstva. Seveda je bil uspeh letalskih akcij odvisen od tehničnih sposobnosti letal in sposobnosti letalcev v posameznih letalskih enotah. Ob koncu prve svetovne vojne sta bila letalstvo in bojevanje v zraku že izredno pomembna dejavnika, česar so se zavedali tudi sodobni vojaški strategji. Letalstvo je bilo le dve desetletji kasneje nenadomestljiv del vojskovanja.

Vojaška letala so v Avstro-Ogrski monarhiji veljavo pridobila šele leta 1910, z obiskom cesarja Franca Jožefa, ministra Alexandra barona Krobatina in načelnika generalštaba Franza Conrada von Hötendorfa na letalskem mitingu v Dunajskem

¹ Glej predvsem Meindl, *Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen: Italienische front 1915–1918*, vse zvezke; Meindl, *Chronik des Fluggeschwader I*; O'Connor, *Air Aces of the Austro-Hungarian Empire*; Chant, *Austro-Hungarian Aces*; Norman, Guest, Alegi, *Above the War Fronts*; Rajlich, *Na krídelch světové války*; Jurančič, *Sežansko letališče nekdanj in nikoli več*.

² Več o tem v Ravbar, »Avstro-ogrsko letalstvo«, str. 26–29.

Novem mestu, kjer so si lahko ogledali možnosti, ki so jih ponujale nove naprave. V kratkem obdobju do pričetka prve svetovne vojne je monarhija za letalstvo namenila ogromne količine denarja in je zato ob njenem izbruhu imela na voljo devet letalskih stotnij, opremljenih s 55 letali. Povečini so bila to zastarela letala, ki so kmalu po začetku spopadov postala neuporabna. Edino izjemo so v tehnološkem smislu predstavljala mornariška letala Lohner, ki so bila pred svojim časom, vendar so jih v času vojne nasprotniki kopirali in posledično zaradi izboljšav tudi kmalu prekosili. Avstro-Ogrska je bila preprosto gospodarsko prešibka, da bi bila enakovredna nasprotnicam, pa tudi zaveznici Nemčiji. Dvojna monarhija se je, ko je v prvem letu vojne posodabljala svoje letalstvo, naslonoila prav na svojo severno zaveznico. V času vojne je monarhija že imela vzpostavljeno lastno letalsko industrijo, ki pa je bila skromnega obsega, saj je med vojskujočimi se velesilami le carska Rusija izdelala manj letal. Obseg letalske proizvodnje ostalih velesil je bil več kot desetkrat večji.

Organizacijsko je bilo avstro-ogrsko letalstvo v osnovi razdeljeno na kopensko in mornariško letalstvo. Enote mornariških letal so spadale pod mornarico oziroma njene podrejene enote, ki so bile nastanjene v pristaniščih Boka Kotorska, Pulj, Trst, Šibenik in Drač. Poleg organizacijske razlike so bila v večini uporabljena hidroletala oziroma vodna letala. Na drugi strani je bilo kopensko letalstvo podrejeno posameznim armadam in korpusom ter razporejeno po lokacijah v zaledju fronte. Uporabljali pa so »zgolj« običajna kopenska letala. V vojni je letalstvo doživelo več reorganizacij in z zadnjo oktobra 1918 je nakazovalo prihajajočo združitev vseh letalstvu sorodnih služb, kot so kopensko in mornariško letalstvo, protizračna obramba, letalske opazovalnice, vremenske postaje ..., v eno vejo vojske. Tudi v preostalih državah se je vojaško letalstvo združevalo v samostojno vojaško vejo – letalstvo. Zaradi konca vojne in razpada monarhije ter posledično tudi vojske ta proces v Avstro-Ogrski ni bil nikoli zaključen.

V avstro-ogrskem letalstvu je delovalo le okoli 3.100 letalcev, kar je bil izredno majhen delež izmed okoli 8 milijonov avstro-ogrskih vojakov. Žrtev med letalci je bilo okoli 30 %, vendar je večina podlegla zaradi tehničnih težav letal in ne zaradi delovanja nasprotnika. Odstotek žrtev je bil podoben tudi na italijanski strani.³

Letališča na soški fronti

Letališča so bila za letalstvo ključnega pomena, saj je bila brez urejene vzletno-pristajalne površine nevarnost poškodb letal in letalcev mnogo večja. Prva

letališča v monarhiji so bila zgrajena že pred vojno: Dunaj (Fischamend, Aspern), Dunajsko Novo mesto, Gorica, Mostar, Novi Sad, Krakov in Gradec. Avstro-ogrsko vojaške oblasti so kmalu po vzpostavitvi svojega letalstva izdale pravilnik o postavitvi letališč. Predvojni pravilnik o postavitvi letališč je sicer določal osnovne parametre, a se je izbira lokacij letališč po drugi strani določala na podlagi dveh ključnih kriterijev, ki se med seboj povezuje: relief območja in povezanost z ostalo prometno infrastrukturo, npr.: cesta ali železniška proga. Za postavitev letališča je najidealnejša prostrana ravnina, ki ima neposreden stik z vsaj eno od naštetih infrastrukturnih povezav.

V zaledju soške fronte je relief zelo raznolik. Prevladuje gorsko, sredogorsko in kraško površje, ki je daleč od idealnega za letališče. Ne samo, da je tam veliko gorskih vršacev, površina je tudi večinoma kraška, valovita in kamnita. Obsežnejše ravnine so zgolj v Vipavski dolini, na Notranjskem in v Gornjesavski dolini.⁴ Glavni prometni povezavi z zaledjem sta bili železniški progi Ljubljana–Trst in Sežana–Gorica; proga Gorica–Beljak pa je bila že od začetka spopadov večinoma neuporabna. Glavne cestne povezave so potekale v smeri Ljubljana–Postojna–Trst in Ljubljana–Postojna–Gorica.

Na podlagi teh dveh kriterijev so bili naravni infrastrukturni pogoji za iskanje idealnega prostora za letališče pičli. Poleg tega je umeščanje letališča omejevalo tudi dolet letal. Zato je bila ravnina v Gornjesavski dolini za letališča leta 1915 povsem neprimerna in preveč oddaljena od fronte. Maksimalna višina in dolet letal sta se leta 1917 z večjo močjo letalskih motorjev povečevala in gradnja letališč ob Savi ni bila več problematična. Tako se je izbor možnih lokacij precej razširil.

Razporeditev letališč na fronti je pomembna tudi za branjenje zračnega prostora. Ob vstopu Italije v vojno so bila prva avstro-ogrsko letališča na soški fronti zgrajena v Vipavski dolini. Razporeditev letališč je na dolgi soški fronti segala zgolj v globino fronte. Obramba zračnega prostora celotne soške fronte pa se ni izvajala po vsej širini fronte. Tako bi bila idealna razporeditev letališč vsaj eno na vsakih nekaj 10 km vzdolž (širine) fronte. S tem bi bilo letalskim enotam olajšano izvajanje zračnih operacij. To pa na avstro-ogrski strani soške fronte ni bilo mogoče; na severu je postavitev letališča onemogočala alpska gorska veriga, na jugu pa so postavitev letališč ovirale neugodne vetrovne razmere in kraški teren. Avstro-ogrsko obramba je na odseku fronte od Gorice do Trsta, tj. okoli 30 km zračne linije, imela ves čas obstoja fronte le sedem letališč ter letalsko bazo in letališče mornariških letalcev v Trstu in Žavljah. Štiri letališča so bila v Vipavski dolini postavljena v globino fronte in v oddaljenosti od okoli 5 do 30 km od fronte. Tri letališča so bila na Krasu, zopet po-

³ Ravbar, »Avstro-ogrsko letalstvo«, passim; Desoye, »Die k.u.k. Luftfahrtruppe«, passim; Cavigioli, *L'Aviazione*, passim.

⁴ *Geografski atlas Slovenije*, str. 22.

stavljena v globino fronte in v oddaljenosti od okoli 20 do 35 km od fronte. Povsem drugače je bilo na italijanski strani, kjer so bila letališča po vsej dolžini fronte, od Orzana do Gradeža, lepo integrirana vzdolž fronte. Na okoli 40 km široki fronti od Vidma do Gradeža je bilo postavljenih več kot petindvajset letališč, v številni zasilne pristajalne steze, ki so bila postavljena po širini in globini fronte od 10 km do 40 km od fronte.⁵

Vetrovne razmere so prav tako vplivale na bojevanje v zraku in na zemlji (!) ob Soči. Burja je pogost veter ob severovzhodni obali Jadranskega morja in v jugozahodnem delu današnje Slovenije. To je močan, sunkovit, hladen in suh veter, ki ovira ne samo letalski, temveč tudi kopenski in pomorski promet. Veter ponavadi piha iz severovzhodnega kvadranta v vseh letnih časih, najpogosteje pozimi, ko se nad srednjo Evropo razvije anticiklon, nad Sredozemljem pa ciklon. Običajno močno piha od dva do tri dni, lahko pa tudi do šest dni. Sunki vetra lahko dosežejo hitrost do 180 km/h. Burja je najmočnejša ob vznožju Trnovskega gozda in v okolici letališča v Ajdovščini, njena moč pa se zmanjšuje z oddaljenostjo od dinarskih planot Banjšice, Trnovski gozd, Nanos, Javorniki in Snežnik.⁶

Te razmere so dobro poznali tudi v avstro-ogrskem letalstvu, a potek vojne in pritisk italijanske vojske na kraškem bojišču sta vojaško vodstvo prisilila v nujno postavitev letališč bližje fronti, ne glede na izjemno neugodne pogoje.

V letih 1916 in 1917 je avstro-ogrska vojska postavila letališča tudi na Krasu in v Savski dolini. Na kraškem kamnitem in valovitem terenu sta še danes aktivni dve letališči, ki sta nastali med prvo svetovno vojno: Divača in Prosek. O dobri izbiri lokacije priča podatek, da sta to še danes edini kraški letališči. Letališča v Savski dolini pa so varovala fronto v Julijskih Alpah, kar je bilo povezano s povečanimi zmožnostmi letal ter z načrtovano ofenzivo oktobra 1917.

Poleg frontnih letališč je avstro-ogrsko letalstvo za oskrbovanje zgradilo še zaledna letališča, kjer so delovala zaledna letalska skladišča, Fliegeretappenpark – Flep. Za oskrbovanje frontnih enot so ustanovili Flep 1 v Mariboru in Flep 2 v Igalu, od oktobra 1917 je deloval v Ljubljani; Flep 3 v Trientu/Trentu; Flep 4 v Lvovu; Flep 5 v Stryi, od leta 1918 v Roveredu; Flep 6 v Lublinu, od leta 1918 kot Flep 10 v Casarsi; Flep 7 v Szegedu, od leta 1918 kot Flep 11 v Perginah; Flep 8 v Brašovu ter Flep 9 na Reki. Za oskrbovanje frontnih enot na jugozahodni fronti so delovali Flep 1, Flep 3 ter od konca 1917 in leta 1918 še Flep 2, 5, 9, 10 in 11. Flep 1, 2 in 9 so neposredno opremljale in oskrbovale enote na soški fronti.

Če odštejemo prve letalske poizkuse bratov Rus-

jan,⁷ je bilo prvo letališče na Slovenskem zgrajeno v Gorici leta 1911.⁸ Kraj ni bil izbran naključno. Poleg ugodnih vremenskih razmer, predvsem milih zim, je imela izbira Gorice tudi politične in strateške prednosti, saj je bila blizu meje z Italijo.⁹ Tako so se leta 1911 odločili za izgradnjo vzletno-pristajalne steze na območju vadišča 5. dragonskega polka, okoli 20 minut hoje iz središča Gorice ob cesti proti Mirnu. Kasneje je na letališču deloval letalni park 3, Flugpark 3, vse leto 1914 pa tudi šolska nadomestna letalska stotnija 4, Fliegerersatzkompanie 4, ki je v začetku leta 1915 začela z operativnim delom na vzhodni fronti, zato je bilo letališče ob vstopu Italije v vojno izpraznjeno. Ob prodoru italijanskih sil v bližino mesta je bilo letališče v dometu italijanskega ognja in zato neuporabno. Tako je bilo treba ob vzpostavitvi soške fronte leta 1915 letalske enote namestiti na nove lokacije.¹⁰ V bližini takratnega goriškega letališča je danes (opuščeno) italijansko vojaško letališče *Amadeo Duca D'Aosta di Gorizia*.¹¹

Med letoma 1915 in 1917 so avstro-ogrske vojaške oblasti ob soški fronti¹² zgradile naslednja letališča: Ajševica, Maribor-Tezno, Ajdovščina, Št. Vid (Podnanos), Beljak, Prosek, Vipava/Podraga, Divača, Sežana, Log, Trata, Logatec, Brezovica, Bled, Lesce, Stražišče pri Kranju, Ljubljana (Moste, Bežigrad, Šentvid), Reka, Trst in Žavljje. Poleg omenjenih letališč v dokumentih najdemo tudi krajevno ime Šempas, kjer je bilo leta 1917 zasilno, vmesno letališče za vse letalce na soški fronti. Poleg tega je bila poleti tam nastanjena premična zdravniška enota, ki jim je

⁷ Prvi polet sta brata Rusjan izvajala v Malih Rojcah, v bližini Soče med Štandrežem in Gorico, nato pa na Velikih Rojcah, na travniku med Gorico in Mirnom. V bližini so naslednje leto, 1911, zgradili prvo letališče. V vasi Peč sta imela brata Rusjan zgrajen oziroma najet hangar/barako v obsegu 10 x 12 m, namenjen servisiranju in hangariranju. Ni natančnih podatkov, ali so imeli leti bratov Rusjan leta 1910 kakršenkoli pomen pri določitvi kraja letališča pri Gorici leta 1911. Gombač, *Brata Edvard in Josip Rusjan*, str. 29 in 32.

⁸ V obdobju pred vojno so sicer v Ljubljani, Mariboru, Celovcu, Kopru in Trstu potekali civilni letalski mitingi, a kraji, kjer so potekali, uradno niso bili letališča. Sitar, »Začetki letenja v Ljubljani«, str. 31; Pivka, »Začetki aviacije v Mariboru«, str. 121.

⁹ »Vom Görzer Militärflugfeld«, *Österreichs Illustrierte Zeitung*, 12. 5. 1912, zv. 33, str. 811.

¹⁰ Kahlen, *Die Entwicklung*, str. 3; Gasser, »Die Österreich-ungarische Fliegertruppe«, str. 10; Desoye, »Die k.u.k. Luftfahrtruppe«, priloga 6.4, str. 50; Peter, *Die k.u.k. Luftschiffer- und Fliegertruppe*, str. 80.

¹¹ ÖStA/KA, LFT, Protokoll, Exh. Nr. 182 res, 29. 7. 1911, dokument posredoval g. Peter Plattner; ÖStA/KA, LFT, Kommissionprotokoll, Res Nr. 120, 1. 10. 1911, dokument posredoval g. Peter Plattner; »Vom Görzer Militärflugfeld«, *Österreichs Illustrierte Zeitung*, 12. 5. 1912, zv. 33, str. 811; Soré, *L'Aviazione Nel Nord-Est*, str. 15–25; Ravbar, »Avstro-ogrsko letalstvo«, str. 189–192.

¹² Soška fronta je bila del okoli 600 km dolge avstro-ogrske jugozahodne fronte. V grobem je potekala ob reki Soči, ki je temu delu fronte dala ime. Uradno se je odsek fronte začel na Rombonu in se nato razprostiral okoli 90 km vse do morja. S. v., »soška fronta«, Enciklopedija Slovenije.

⁵ Soré, *L'Aviazione Nel Nord-Est*, str. 79.

⁶ Ogrin, »Nekatere topoklimatske značilnosti«, str. 133–134.

Zemljevid območja soške fronte, na katerem so označena avstro-ogrška letališča in hidrobaza v Trstu.

nudila prvo pomoč. Lokacija je bila domnevno identična z najvzhodnejšo ajševiško vzletno-pristajalno stezo, tj. Otavo oziroma Ajševico.

Za izbor lokacije bodočega letališča je bil od junija 1915 zadolžen letalski štabni častnik, Stabsoffizier der Luftfahrtruppe – Stoluft – pri posamezni armadi. Stoluft je bil odgovoren tudi za nadaljnje umeščanje Flikov na posameznem letališču. Izbor letališča je sledil posameznim izvidovanjem na terenu, ki so določila značilnosti terena ter prav tako že podala prednosti in slabosti posamezne lokacije. Določili so tudi, katera gradbena dela in v kakšnem obsegu naj bi še opravili, da bi letališče lahko prešlo v operativno uporabo.¹³

Po določitvi kraja se je posamezni Flik odpravil na lokacijo, kjer so potekala gradbena dela, ki so bila povezana predvsem z izgradnjo povezovalnih cest, ostale infrastrukture in hangarjev. Flik je imel v svojem delovodniku letala, letalski material, kot npr. gorivo, rezervne dele, orodje, vozove ..., šotore in/ali hangarje ter prevozna sredstva, kot so osebna in tovorna vozila ter motorna kolesa. Kdo vse je gradil objekte in samo letališče, se razlikuje od primera do primera. V glavnem pa so bili to strokovni delavci ter

inženirji posameznih tovarn in proizvajalk hangarjev, delno vojni ujetniki, veliko fizičnega dela pa so opravili tudi vojaki iz posameznih Flikov ali letalskih enot. Poleti 1918 so za hitrejšo izgradnjo hangarjev ustanovili štiri letalske gradbene čete, Luftfahrbaupagnie. Te čete pa pri letališčih na soški fronti niso bile uporabljene.¹⁴

Kot se je izkazalo, je veliko gradbenega dela potekalo, ko so bili Fliki že operativni na lokaciji. Zato je uporaba vojakov in pripadnikov letalskih enot za osnovna gradbena dela na letališčih močno prizadela uporabnost Flika in operativno letalnost letal. V kakšni meri, pa je nemogoče povedati, saj bi bila potrebna še nadaljnja raziskovanja.

Letališča na Krasu: Prosek, Sežana, Divača

Prosek (Prosecco)

Prosek je v današnji Republiki Italiji in leži 7 km severno od Trsta, na robu kraške planote. Mimo sta speljani železnica Ljubljana–Trst in cesta Trst–Tržič. Za lokacijo letališča je pomembno, da leži na ravnini okoli 1 km vzhodno od naselja Prosek in južno,

¹³ ÖStA/KA, LFT, Karton 322, Res. Exh. Nr. 118, 29. 7. 1916.

¹⁴ *Das Luftfahrwesen*, ÖStA/KA, MS/LU 31 (Wien), str. 13.

Leseni hangarji pri Proseku. Na fotografiji se jasno vidita železniška proga in valovit kraški teren. Zanimive so tudi različne stopnje gradbenih del na letalskih hangarjih (ÖStA/KA, LFT, Bildungssammlung, Flik 23, Karton 34, 598).

vzdolž železniške proge, od železniške postaje v Proseku. Na identični lokaciji še danes obratuje športno letališče.

Po vzpostavitvi letališč v Vipavski dolini je morala avstro-ogrsko oblast okrepiti obrambo na Krasu, za kar je bilo sprva zadolženo mornariško letalstvo v Trstu in Žavljah. Italijanske sile so s pogostimi letalskimi napadi na Trst izvajale močan pritisk na obrambo, in ker je bilo avstro-ogrsko mornariško letalstvo z maloštevilnim osebjem in zastarelimi letali pod velikim pritiskom, so se odločili za postavitev večjega števila letalskih enot v okolici in za gradnjo letališč na izjemno neugodnem terenu – na Krasu. Prostor pri Proseku si je poveljstvo VII. korpusa že aprila 1916 ogledovalo za letalske namene. Sprva je bila lokacija namenjena Fliku 12, ki je bil takrat nastanjen v Ajševici, a je poveljstvo 5. armade to idejo zavrnilo.¹⁵ Do nastanitve Flik 28 na letališče Prosek je prišlo šele julija 1916. Za letališče je bilo izbrano ozemlje levo od ceste Prosek–Občine. Ozemlje je bilo razmeroma ravno in julija so zakrasel in boren travnik začeli spreminjati v letališče. Posekali so grmovje in zravnali teren.¹⁶

¹⁵ ÖStA/KA, LFT, Karton 373, Res. Nr. 1501, 29. 5. 1916.

¹⁶ ÖStA/KA, LFT, Karton 322, Nr. 118, 29. 7. 1916.

Načrti so predvidevali postavitev zgolj enega letala za obrambo mesta Trst in odseka 3b.¹⁷ Postavitev zgolj enega letala pa ni prišla v poštev, ker bi s tem povečali logistične težave pri oskrbovanju posadke enega letala. Tako so na to lokacijo poslali kar dve enoti Flik 28, 23 ter kasneje tudi 42.¹⁸

Ob pregledu terena so se pokazale določene prednosti in slabosti. Za vojsko zanimivi lokaciji za nastanitev sta bili še Brestovica in Šempas. Lokacija je imela prednost, ker je Fliku omogočala delovanje na izpostavljenem odseku 3b oziroma pri obrambi Trsta. Prednost je bila tudi bližina ceste in železniške proge. Slabost pa sta bila kraški teren, ki je trd in kamnit, ter kraška površina, ki je gozdnata ter polna vrtač in nizkega grmovja. Vse to je onemogočalo zasilne pristanke. V bližini letališča ni bilo objektov, namenjenih in uporabnih za nastanitev moštva, zato jih je bilo treba na novo zgraditi. Še ena posebnost, ki je slabo vplivala na letališče, so bile vetrovne razmere. Te so bile na odprtem, višje ležečem kraškem platoju

¹⁷ Soška fronta se je delila na odseke. Od vzpostavitve naprej so delovali trije odseki, oštevilčeni in razporejeni od severa proti jugu. Tako je odsek 3 zajemal ozemlje od Mirna proti morju. Leta 1916 so odseke še dodatno razdelili na 3a in 3b. ÖULK, Band 2, str. 537, priloga 2; ÖULK, Band 5, priloga 7.

¹⁸ ÖStA/KA, LFT, Karton 322, Nr. 118, 29. 7. 1916.

izrazito neugodne.¹⁹ Kljub slabostim pa je obramba potrebovala letališče na tem delu fronte, saj so bila letališča v Vipavski dolini predaleč za obrambo Krasa in Trsta.

Prvi je na lokacijo v Prosek julija 1916 prišel novoustanovljeni Flik 28. Transport je bil izveden po železnici do postaje in nato po cesti do letališča. S seboj so pripeljali in na letališču postavili okoli deset šotorov, s katerimi so sprva zavarovali letala in ostalo tehnično opremo. Šotori pa se v kraškem vremenu niso obnesli, zato se je jeseni njihovo število neprestano zmanjševalo, hkrati pa so začeli z izgradnjo devetih lesenih hangarjev.²⁰

Flik 23 je bil naslednji, ki je prišel v Prosek. Flik je iz Južne Tirolske z železniškim transportom prišel 21. septembra 1916. Na letališču so sprva postavili štiri šotore. Zaradi vetrovnih razmer so podobno kot pri Flik 28 šotore dokaj hitro opustili in do decembra je na letališče prispel že material za osem lesenih hangarjev, ki jih je letališču dodelilo poveljstvo 5. armade.²¹ Ker so začeli uporabljati lesene hangarje, so postali šotori neuporabni, tako da so jih 9. februarja 1917 podrli in poslali v zaledno letalsko skladišče Flep 1 v Tezno.²²

Poleg hangarjev je januarja 1917 Flik 23 zgradil dovozne poti do njih, garažo za tovorna vozila, nadstrešek za vozove in hlev za štiri konje.²³ Julija so zgradili še prepotreben vodovod in zavarovali skladišča bomb v bližini letališča.²⁴ Dela na letališču so kljub pomanjkanju delovne sile potekala brez prestanka. Zaradi tega je delno trpela tudi letalnost letal.²⁵

Moštvo obeh Flikov je bilo nastanjeno bodisi v moštvenih barakah na letališču ali v naselju. Za zagotovitev hitre odzivnosti in vzletanja letal v nujnih primerih je bila dežurna posadka nastanjena tudi v lesenih hangarjih, kar je dobro vidno na sliki 4.²⁶

Podatkov o nastanitvi Flik 42 od septembra 1917 naprej nimam, sklepam pa, da so se nastanili v hangarje in izpraznjene objekte Flik 23, ki se je medtem prebaziral v Divačo.

¹⁹ ÖStA/KA, LFT, Karton 322, Nr. 118, 29. 7. 1916.

²⁰ ÖStA/KA, LFT, Karton 290, Dekadenbericht Flik 28, julij, november, december 1916; ÖStA/KA, LFT, Karton 298, Flik 12, Dekadenrapport 1, 11. 1. 1917; ÖStA/KA, LFT, Karton 298, Flik 12, Dekadenrapport 5, 21. 2. 1917; ÖStA/KA, LFT, Flik 28, Tätigkeitbericht, januar in februar 1917. Več o tipih in dimenzijah šotorov v Ravbar, »Avstro-ogrsko letalstvo«, passim.

²¹ ÖStA/KA, LFT, Karton 291, Flik 23, Dekadenrapport, 10. 11. 1916; 31. 12. 1916. Več o tipih in dimenzijah šotorov v Ravbar, »Avstro-ogrsko letalstvo«, passim.

²² ÖStA/KA, LFT, Karton 298, Flik 23, Dekadenrapport 4, 10. 2. 1917.

²³ ÖStA/KA, LFT, Flik 23, Monatsbericht, Res. Exh. Nr. 55, januar 1917.

²⁴ ÖStA/KA, LFT, Flik 23, Monatsbericht, Res. Nr. 461/3a, julij 1917.

²⁵ ÖStA/KA, LFT, Flik 28, Monatsbericht, Res. Exh. Nr. 26, 1. 3. 1917.

²⁶ ÖStA/KA, LFT, Flik 28, Res. Exh. Nr. 28, februar 1917.

Letala albatros D. III na letališču Prosek (Schiemer, Die Albatros (Oeffag), str. 85).

Dežurna moštva letalskih enot so bila nastanjena znotraj hangarjev. Tako so si uredili pripadniki Flik 28 v Proseku (Varriale, Antonelli, Forti, Gli Austriaci, str. 20).

Letališče je bilo veskozi tarča italijanskega bombardiranja iz zraka, saj so napade izvajali podnevi in ponoči. Če gre verjeti avstro-ogrskim poročilom, italijanske bombe na letališču niso naredile večje škode.²⁷

Letalca v Hansa Brandenburg C. I (64.09) na letališču Prosek (Varriale, Antonelli, Forti, Gli Austriaci, str. 20).

²⁷ ÖStA/KA, LFT, Flik 28, Tätigkeitbericht, januar in februar 1917; Flik 23, Monatsbericht, Res. Exh. Nr. 55, januar 1917; Flik 23, Monatsbericht, Res. Nr. 461/3a, julij 1917; Flik 28, Monatsbericht, Res. Exh. Nr. 26, 1. 3. 1917; Flik 28, Res. Exh. Nr. 28, februar 1917; Rastelli, »I Bombardamenti...«, str. 183–250.

Po oktobru 1917 sta se Flik 28 in 42 premestila na piavsko fronto in letališče je bilo do konca druge svetovne vojne opuščeno. Nato so lokacijo začeli uporabljati za športno letenje.²⁸

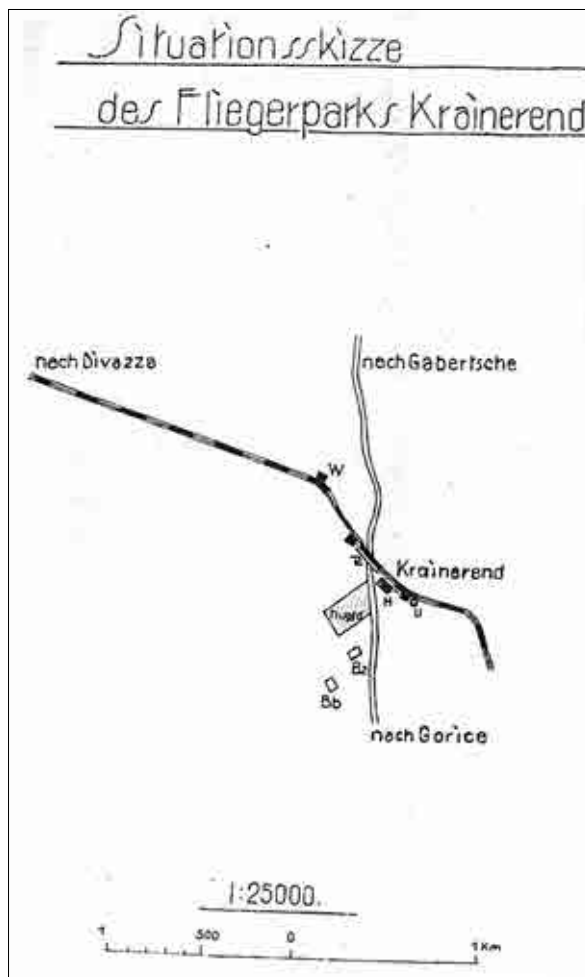
Divāča (Divacca, mikrolokacija Krainerend)

Divāča je pomembno središče/križišče na Krasu, saj skozi kraj potekata železniška proga Ljubljana–Trst z odcepom proti Pulju ter cesta Ljubljana–Koper z odcepom za Sežano. Kraj leži na zakraseli planoti pod vznožjem Vremščice. Za lokacijo letališča sta pomembni predvsem kraška ravnina s toponimom Ravni in železniška proga oziroma rampa 5 km vzhodno od naselja Divāča.

Drugo letališče na Krasu je bilo zgrajeno za prvo avstro-ogrsko bombniško letalsko enoto, Fluggeschwader 1 – FG 1.²⁹ Enota je v Divāčo prispela decembra 1916. Na letališče je marca 1917 iz Proseka prispel Flik 23, konec maja 1917 pa še Flik 46. Na letališču sta delovali še letalska delavnica in vremenska postaja.

Na tej lokaciji se omenjata dve različni letališči oziroma vzletno-pristajalni stezi. Prva je bila zgrajena avgusta 1916, druga pa konec leta 1916 in v začetku leta 1917, in sicer nekoliko zahodnejše od prve. Na prvem letališču je deloval Fliegerpark in kasneje Flik 46, na drugem pa FG 1; oziroma natančneje, letališče za FG 1 se je širilo zahodno od letališča Fliegerparka. Z gradbenimi deli sta se vzletno-pristajalni stezi združili v eno letališče, za katero je bilo v uporabi več nazivov: *Divacca*, *Divazza*, *Divāča* in *Krainerend bei Divāča*.

Letališče je bilo zgrajeno na vzhodnem delu današnjega letališča v Divāči, kjer danes deluje Kraški letalski center. Že sredi leta 1916 so začeli z izvidovanjem terena za bombniška letala. Teren so izbrali pri Divāči, in sicer zaradi bližine železniške proge, ki je omogočala lažjo dostavo gradbenega in letalskega materiala. Ob železniški progi, 5 km vzhodno od Divāče, je bila zgrajena rampa. Od poletja 1916 je v Divāči delovalo letalsko skladišče, Fliegerpark, ki je bilo odgovorno za gradnjo letališča in objektov. 20. avgusta 1916 so bili ob železniški progi že zgrajeni rampa za nalaganje in razlaganje materiala, hangar,

Shema lokacije Fliegerparka avgusta 1916 (ÖStA/KA, LFT, Karton 340, Nr. 789, 20. 8. 1916).

skladišči za gorivo in bombe, nastanitveni objekt in stražnica. Pot za osebna in tovorna vozila od Divāče do letališča je potekala po cesti Senožeče–Divāča preko kote 555 ter cesti Senožeče–Divāča in Divāča–Naklo–Škoflje–Famlje–Goriče. Letališče naj bi bilo takrat kamnito, majhno in ozko.³⁰ Na letališču so dela opravljali tudi srbski vojni ujetniki, po nekaterih podatkih naj bi jih bilo okoli 250.³¹ Dela na letališču so se nadaljevala vso jesen 1916. Novembra 1916 je bil na letališču postavljen letalski šotor, ki je pripadal Flik 4.³² Šotori pa se v kraškem vetru niso najbolje obnesli, tako da so bili za zaščito letal potrebni leseni hangarji. Material za lesene hangarje je bil pripeljan decembra 1916 in dela na hangarjih proizvajalca Tröster so se začela.³³

FG 1 je v Divāčo prispel decembra 1916 in na

²⁸ Soré, *L'Aviazione Nel Nord-Est*, str. 328.

²⁹ Ker so v vojni vse velesile uporabljale bombniška letala in enote, se je avstro-ogrska Vrhovna komanda novembra 1916 odločila formirati podobno bombniško enoto. Imenovala se je Fluggeschwader 1, uveljavljena kratica je FG 1, septembra 1917 pa se je preimenovala v Flik 101 G. Težava pri tej enoti je bila, da monarhija konec leta 1916 in v začetku 1917 ni premogla formirati podobnih letal, razen dveh prototipov nemške proizvodnje. Tako je bil FG 1 opremljen z opazovalnimi letali Hansa Brandenburg C. I, ki so jih uporabljali za bombniške naloge, in z lovskimi letali. Vsega skupaj je imel okoli 12 letal. Vse do leta 1918 je bil FG 1 edina bombniška enota v monarhiji. Z nakupi nemških bombniških letal Gotha V. so lahko vzpostavili še štiri enote: Flik 102 G–105 G. Meindl, *Chronik des Fluggeschwader I*, str. 4–5.

³⁰ ÖStA/KA, LFT, Karton 340, Nr. 789, 20. 8. 1916.

³¹ Ajdič, »Venčeslav Vrtovec«, str. 22; Urh, »Kraški letalski center«, str. 12; Kladnik, *Zgodovina letalstva na Slovenskem*, str. 49; Soré, *L'Aviazione Nel Nord-Est*, str. 92.

³² ÖStA/KA, LFT, Flik 4, Dekadenrapport, 10. 11. 1916.

³³ ÖStA/KA, LFT, Karton 347, Nr. 9231, 30. 12. 1916.

letališču, ki je že imelo infrastrukturo, postavil šotore, ki so jih pripeljali s seboj.³⁴ Do konca februarja 1917 so za hangariranje letal že uporabljali novozgrajene hangarje, saj šotorov ni bilo več v evidenci enote.³⁵ Na letališču so poleg hangarjev zgradili tudi pomožne objekte. Po poročilih je mogoče rekonstruirati čas nastanka nekaterih objektov.

FG 1 je imel februarja 1917 na letališču Divača v uporabi hangar Tröster, štiri manjše lesene hangarje, provizorično delavnico in podčastniško barako. V gradnji so bili še štirje manjši leseni hangarji, dva lesena hleva in ena pisarna. Začeli so tudi z gradnjo enega Trösterjevega hangarja, sanitetne barake in častniške barake.³⁶ Do konca marca so zgradili še štiri manjše lesene hangarje, pisarno, kuhinjo in dva hleva. V gradnji so bili tedaj še hangar Tröster, dva mala hangarja, delavnica in dve častniški baraki.³⁷ Aprila so dogradili Trösterjev hangar, elektrobarako, radijsko barako in častniško barako; gradili pa so še avtogarazo, skladišče, barako za vojno vremensko postajo in štiri skladišča za bombe.³⁸ Zanimiva pa je pripomba vodilnih častnikov na letališču glede lesenih hangarjev, ki naj bi bili prenizki za hangariranje letal. Na pobudo poveljnika enote, stotnika Franza Rabitscha (Franca Rabiča), so znižali dovozno pot ter tako omogočili hangariranje letal pod streho.³⁹ O objektih Flik 46, ki je na letališče prišel maja 1917, je glede na poročilo iz 20. oktobra 1917 znano, da je enota uporabljala šest šotorov. Enota je uporabljala tudi že postavljene hangarje.⁴⁰

V dokumentu s 26. junija 1917 se omenja še železni hangar proizvajalca Waagner, tip II., s tlorisom 25 x 20 m.⁴¹ Po vsej verjetnosti gre za hangar, ki je v Divači stal že od avgusta 1916 in se omenja v poročilu iz 20. avgusta 1916. V tem dokumentu sicer ni natančnih navedb, da je hangar železen in da je proizvajalec Waagner, a ob zapisku o ustanovitvi FG 1 se omenja, da bo na lokaciji postavljen železni hangar.⁴² Ta hangar očitno ni bil v evidenci obeh prisotnih enot in je bil spomladi 1918 namenjen za premestitev v Rovereto.⁴³

Pripadniki obeh enot so se nastanili po barakah in hangarjih na letališču. Pri lesenih hangarjih so bile na zadnjih straneh povešene arkade, ki so služile

Aviatik C. I je nesrečno končal v lesenem hangarju (PANG, zbirka fotografij, t.e. 203. album 3, 63).

kot zaščita proti burji. V nastalem prostoru je bil tudi prostor za nastanitev moštva.⁴⁴ Del moštva se je nastanil tudi v bližnji Divači in Ležečah.⁴⁵ Zato sta bili povezovalni poti med obema krajema in letališčem zelo pomembni, a je gradnja cest zaradi kraškega terena potekala počasi. Cesta od nakladalne rampe do letališča je pripomogla k uporabnosti letališča, saj je izboljšala pogoje transporta materiala od železniške proge do objektov na letališču. Poleg tega so dela na povezovalnih cestah oteževala in zavlačevala prepotrebna dela na izravnavi vzletno-pristajalne steze.⁴⁶

Posledica del na objektih in stezi je bila tudi omejena operativnost letalske enote FG 1. Zaradi nedokončanih del so do marca 1917 opravljali zgolj šolske polete, tako je enota postala operativna šele z marcem.⁴⁷

Dela na vzletno-pristajalni stezi so opravljali ves čas delovanja letališča, od poletja 1916 do novem-

Rampa ob železniški progi. Prav preko te rampe so na lokacijo prispela letala in drug material za izgradnjo letališča (PANG, zbirka fotografij, t.e. 203. album 2).

³⁴ ÖStA/KA, LFT, Karton 291, Flik 101, Dekadenrapport, 10. 12. 1916. Več o tipih in dimenzijah šotorov v Ravbar, »Avstro-ogrsko letalstvo«, passim.

³⁵ ÖStA/KA, LFT, Karton 298, Flik 101, Dekadenrapport 9, 28. 2. 1917.

³⁶ ÖStA/KA, LFT, Flik 101, Exh. Res. Nr. 153, februar 1917.

³⁷ ÖStA/KA, LFT, Flik 101, Exh. No. 165 Res., 29. 3. 1917.

³⁸ ÖStA/KA, LFT, Flik 101, Res. Exh. Nr. 202, april 1917.

³⁹ ÖStA/KA, LFT, Karton 322, Nr. 119, 24. 2. 1917.

⁴⁰ ÖStA/KA, LFT, Karton 290, Flik 46, Dekadenrapport 5, 20. 10. 1917.

⁴¹ ÖStA/KA, LFT, Karton 319, Verzeichnis der im Evidenz geführten Holz und Eisenhangars, 26. 6. 1917.

⁴² ÖStA/KA, LFT, Karton 373, Op. Nr. 20000/257, 16. 11. 1916.

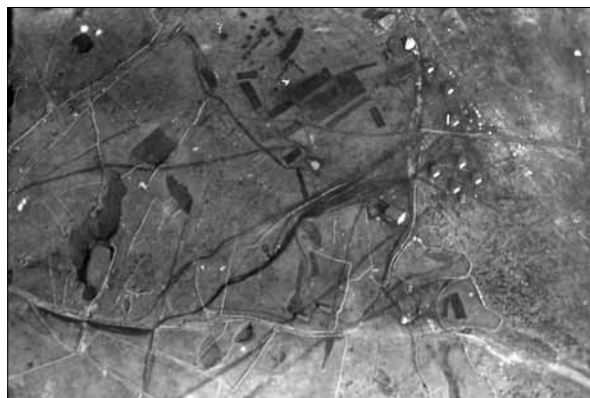
⁴³ ÖStA/KA, LFT, Karton 322, 18. 4. 1918.

⁴⁴ ÖStA/KA, LFT, Karton 318, Nr. 26, 5. 1. 1917.

⁴⁵ Soré, *L'Aviazione Nel Nord-Est*, str. 92.

⁴⁶ ÖStA/KA, LFT, Flik 101, Exh. Res. Nr. 153, februar 1917.

⁴⁷ ÖStA/KA, LFT, Flik 101, Exh. Res. Nr. 153, februar 1917.

Na posnetku so vidna izravnalna dela na letališču (PANG, zbirka fotografij, t.e. 203. album 2).

bra 1917. V tem času se je letališče povečevalo. Zato so bila potrebna neprestana dela, ki so jih opravljali ročno s krampi in lopatami. Steza je bila kraška: valovita, polna neravnin in kamnita. Stezo so izboljševali z drobljenjem kamenja ter z drobirjem in zemljo, s katerima so polnili neravnine. Steza pa je imela še eno značilnost, bila je nagnjena proti zahodu.⁴⁸ Ob mirnem vremenu to ni vplivalo na vzletanje in pristajanje. Težave so se pojavile ob močnem in sunkovitem vetru. To značilnost na divaškem letališču opazimo še danes.

Ker v bližini letališča ni bilo protizračne obrambe, so morali zanjo poskrbeti kar pripadniki letalske enote. Tako so že marca 1917 na štor postavili strojnico z dežurnim moštvom, kar je predstavljalo zasilno zaščito pred nasprotnikom. Ni pa znano, ali se je protizračna obramba leta 1917 spreminjala.⁴⁹

Aviatik D. I 38.01 pred hangarjem na letališču Divača. Opazimo lahko oštevilčenje hangarjev (PANG, zbirka fotografij, t.e. 203. album 3, 132).

⁴⁸ ASAM, Aeroporti, Karton 12, fascikel 78, Notizie desunte dell'interrogatorio d'um corporale pilota Aviatore della Squadria Nr. 1 di Divaccia, 15. 8. 1917.

⁴⁹ Meindl, *Chronik des Flugeschwader 1*, str. 10.

Hangarji pri Divači. Fotograf je za to fotografijo stal na hangarju (Meindl, Schroeder, Brandenburg D. I, str. 28).

Poleg objektov so na letališču zgradili vodovod in električno napeljavo, ki je v hangarjih in barakah olajšala delo. V temi so jo septembra 1917 položili po tleh in jo primerno zaščitili. Kabli so bili na višini preveč izpostavljeni burji in s tem potencialnemu uničenju/škodi.⁵⁰ Na obrobju letališča so januarja 1917 postavili strelišče za strojnice, kjer so se letalci urili v streljanju.⁵¹

Pri divaškem letališču je zanimivo, da so tam sprva opravljali gradbena dela in šele pozneje, konec leta 1916, je na lokacijo prispel FG 1, kar za druga letališča ni bilo običajno. Ko govorimo o tem, zakaj enota dalj časa ni bila operativna, moramo omeniti še en razlog. V enoti so sprva nameravali uporabiti bombnike Hansa Brandenburg G. I, a se niso obnesli. Zastoj in dostava novih letal sta še dodatno časovno zavrla operativnost enote.⁵² Ko pa je bilo letališče nared, je postalo domovanje številčno največji letalski enoti

Aeroposnetek letališča. Odlično so vidni objekti, vzletno-pristajalna steza in cesta, ki vodi od železniške proge (PANG, zbirka fotografij, t.e. 203. album 2).

⁵⁰ ÖStA/KA, LFT, Flik 101, Res. Exh. Nr. 507, september 1917.

⁵¹ ÖStA/KA, LFT, Karton 322, Bericht über die Flugfeldarbeiten in Krainerend, 11. 1. 1917.

⁵² Karl Meindl, *Lufisiege der k.u.k. Luftfahrtruppen: Italienische front 1915–1918*, 2. zv., str. 7.

na soški fronti, ki je štela več kot 200 pripadnikov. Na letališču sta od marca in maja 1917 delovala še Flik 23 in 46, jeseni pa se je v Divači nastanila tudi letalska delavnica 1, a ni natančnih podatkov, v kateri objekt oziroma ali so bili zanjo zgrajeni novi objekti. Domnevno pa je delavnica uporabila prav železni hangar Waagner.⁵³

Po dvanajsti soški bitki so enote letališče izpraznile. Nekatere objekte so razstavili in preselili ob reko Piavo. Letališče je bilo kljub vsemu še vedno primerno za pristajanje tudi ob razpadu Avstro-Ogrske, saj je 1. novembra 1918 na njem pristalo 15 avstro-ogrskih letal iz sestave Flik 63 J, ki so se umikala iz Piave. Letala in drugo tehnično opremo je nato zaplenil Narodni odbor iz Divače.⁵⁴ Kasneje je vso preostalo tehnično opremo zaplenila prodirajoča italijanska vojska. V medvojnem obdobju je italijanska vojska v Divači zgradila svoje letališče, a ga je v 30. letih opustila. Očitno je bilo zemljišče v lasti italijanske vojske. Po letu 1947 je to ozemlje prevzela Jugoslovanska ljudska armada, leta 1991 pa Teritorialna obramba/Slovenska vojska oziroma Ministrstvo za obrambo (MORS). Ponoven zagon divaškega letališču je dala šele ustanovitev Kraškega aerokluba »Ivan Vidmar« leta 1986.⁵⁵ Leta 1994 je MORS z AK podpisal pogodbo za trajno brezplačno uporabo letališča. Julija 2006 je vladni sklep letališče razglasil za javno in ga vključil v sistem letališč v Sloveniji. Leta 2007 je letališče dobilo asfaltirano, 800 m dolgo in 18 m široko vzletno-pristajalno stezo.⁵⁶

Sežana (Sesana, mikrolokacija Dane)

Sežana leži na prevalu kraških vrhov, skozi kraj poteka železniška proga Ljubljana–Trst, kar je (bilo) za kraj strateškega pomena. Vas Dane pri Sežani leži severovzhodno od Sežane na nizkem pobočju Gabrk ob cesti Sežana–Štorje. Na današnjem zemljevidu ima lokacija letališča toponim Šajba.

Letališče ima v dokumentih poleg imena Sežana tudi naziv po mikrolokaciji Dane, po najbližjem naselju – Dane pri Sežani. Letališče je ležalo desno od ceste Sežana–Senožeče, okoli 3 km od Sežane.⁵⁷ Tja sta spomladi 1917 prišla lovska Flik 41 in 42, ki sta imela nalogo obrambe zračnega prostora nad Krasom.

Odločitev za lokacijo je pri 5. armadi padla že pozimi 1916/1917, dela pri Danah pa so se začela februarja 1917. Ni natančno znano, zakaj je bila izbrana prav lokacija pri Danah. Vsekakor je bila velika prednost bližina železniške proge.

Dela na letališču je vodil ing. polkovnik Trieb.⁵⁸ Njegove ugotovitve za izgradnjo letališča na omejeni lokaciji niso bile spodbudne, a dela so se kljub temu nadaljevala. Letališče je bilo zgrajeno na travniku, ki je bil do tedaj v glavnem vojaško vadišče. Travnik je bil po celotni površini pokrit s zakraselim kamenjem. Kamni niso bili visoki, toda dvignjeni in vidni kakor »črepinje pivovske steklenice«. Tako so morali za pristanek in vzlet letal kamne razbiti. Jugozahodni del travnika je bil zaradi ugodnih vetrovnih razmer primernejši, zato so tam postavili hangarje, z zadnjo stranjo obrnjene proti burji. Smer vzletanja je bila proti severovzhodu, vzporedno s cesto. Dolžina letališča je bila okoli 300 m, širina pa okoli 80 m.

Polkovnik Trieb je poudaril, da je treba najprej izvesti ravnanje steze. Luknje so morali napolniti, na poti stoječe kamne odnesti, izstopajoče kraško kamenje pa odbiti. Tako bi letala lahko vzletela in pristajala brez nevarnosti.

Osrednji del letališča je bil zelo zakrasel in ga ni bilo mogoče uporabljati. Zato so ta del, dolg okoli 200 m, označili z rdečimi zastavicami in apnenimi krogi, da so ga letalci lahko videli.

Preostali del letališča je bil primernejši, manj zakrasel. Pas, širok okoli 100 m, je bil predviden za izravnave. Severni del letališča se je končal pri koti 356, kjer se stikata cesta Sežana–Štorje in cesta iz Merč.

Letališče je bilo polno kraškega kamna, dolin in vrtač, zato je bil zasilni pristanek izjemno nevaren, še posebno takrat, ko pilot takoj po vzletu ni imel dovolj višine. Da bi to nevarnost odpravili, so okoli letališča uredili ravnino, da bi piloti lahko pristajali v katerikoli smeri vetra. Poleg tega so bile površine med seboj povezane z nasipi primernih širin.

Jugovzhodni del letališča je bil omejen na vadišče. Ta del letališča je bil prepreden z vrsto udornic in kraških jam, ki jih ni bilo mogoče izravnati in so jih morali za letalce natančno označiti.

Polkovnik Trieb je za izgradnjo letališča in dela na njem predvidel vsaj 4 oddelke vojnih ujetnikov. Po končanih delih bi se na letališče lahko nastanila dva Flika, vsak z osmimi letali oziroma hangarji. Oba bi taktično sestavljala neodvisno celoto. Polkovnik Trieb je zaradi majhnosti sežanskega letališča zaprosil, naj se na to lokacijo namesti zgolj en Flik. Žato je pojasnil, kaj potrebuje en Flik na letališču, kjer naj bi bila nastanjena dva Flika: 8 hangarjev, zaščitenih proti burji in s prostori za moštvo; 9 barak različnih

⁵⁸ Ime polkovnika Triebe na dokumentu sicer ni zapisano, a gre verjetno za inženirja Josepha Triebe, ki je v času vojne v zaledju fronte vodil več gradbišč. Primerjaj <http://forum.prohereditate.com/viewtopic.php?t=5344> (13. 12. 2014), <http://register.prohereditate.com/sl/object/A0082> (13. 12. 2014), Willis, Häusler, »Aspects of Military Hydrogeology«, str. 99. Najdemo ga tudi med vojaškimi inženirji v šematizmu avstro-ogrške vojske (v tem primeru za leto 1908) *Schematismus für das Kaiserliche und Königliche Heer*, str. 1203, dostopno na <https://archive.org/stream/schematismusfrd06kriegoog#page/n0/mode/2up> (13. 12. 2014).

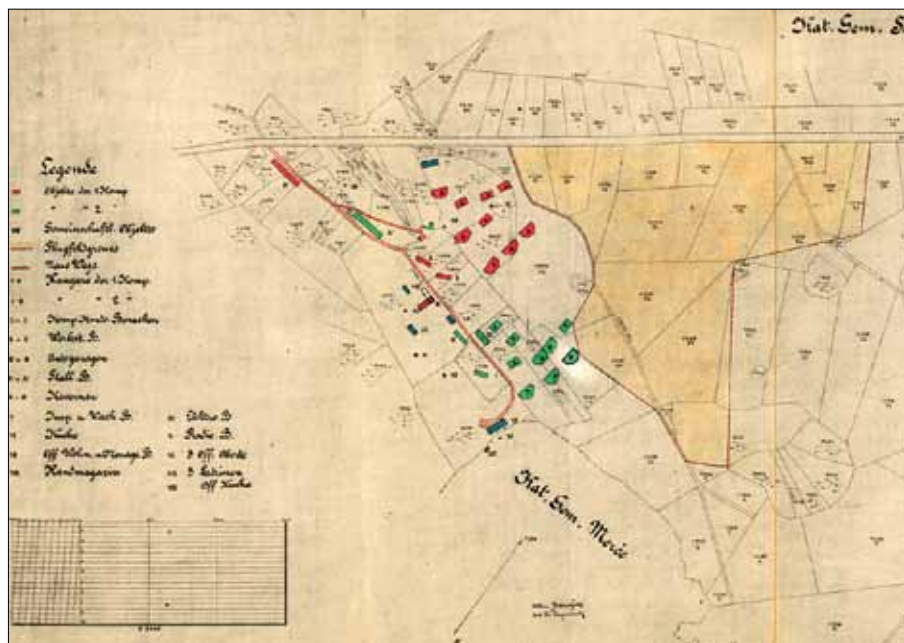
⁵³ ÖStA/KA, LFT, Karton 385, Nr. 1489, 19. 9. 1917.

⁵⁴ Mlakar, *Dnevnik 1914–1918*, str. 199.

⁵⁵ Urh, »Kraški letalski center«, str. 13.

⁵⁶ Potokar, *Divača na stičišču poti*, str. 392.

⁵⁷ ÖStA/KA, LFT, Flik 42, Res. Nr. 119, 1. 6. 1917.

Zemljevid letališča Sežana. Na vrhu je cesta Sežana–Štorje. Z rumeno je obarvana vzletno–pristajalna steza, z rožnato, zeleno in modro pa objekti. Hangar številka 7 stoji ob ovinku ceste, skrajno južno (ÖStA/KA, LFT, Karton 321).

velikosti za fotografsko temnico, skladišča, nastanitve moštva, orožarno, delavnice, jedilnico, kuhinjo, garažo in hlev; skladišče za bombe in strelivo ter pri vsakem hangarju tudi kad z vodo.⁵⁹

Kmalu so začeli z deli na letališču. Marca je bilo v gradnjo letališča vključenih okoli 1000 mož.⁶⁰ Konec meseca je bilo končanih že sedem lesenih hangarjev, dva sta bila še v gradnji, material za štiri pa v transportu. Dela je oviralo pomanjkanje tovornih vozil. Ob ugodnem vremenu naj bi dela končali v desetih dneh,⁶¹ a so se glavna dela, kot sta planiranje steze in gradnja hangarjev, zavlekla vse do začetka maja.⁶²

Po končanih delih sta se marca in aprila na letališče nastanila Flika 41 in 42. Ob prihodu je imel Flik 41 v evidenci šest šotorov. Poleg šotorov je imela enota na seznamu še osem lesenih hangarjev Tröster.⁶³ Flik 42 pa je prišel s šotorom in štirimi lesenimi hangarji Tröster.⁶⁴ Kasneje so bili na letališču evidentirani še dodatni štirje leseni hangarji Tröster.⁶⁵

Skica letališča nam razkrije tudi ostale objekte: dve baraki, dve delavnici, dve avtogaraži, dva hleva, dve kaverni, inšpekcijsko in stražarsko barako, kuhinjo, častniško bivalno barako, skladišče, elektrobarako, radijsko barako, tri častniške latrine, tri latrine in častniško kuhinjo.⁶⁶

Glavni pomanjkljivosti letališča sta bili njegova majhnost in kamnit kraški teren. Skoraj vsak drugi ali tretji let se je končal s poškodbo letala ali letalca.⁶⁷ Ta statistika govori, da je bilo letališče potratno ali

Albatros D III. je nesrečno končal pred hangarjem številka 7 (za lociranje hangarja glej zemljevid) (Schiemer, *Die Albatros (Oeffag)*, str. 238).

⁵⁹ ÖStA/KA, LFT, Karton 322, Bericht Nr. 161, 16. 2. 1917.

⁶⁰ Ni natančnih podatkov, od kod je 5. armada vzela tako veliko število mož. Pri delih so gotovo sodelovali tudi pionirji ter pripadniki 43. in 44. strelske divizije. ÖStA/KA, AOK, Karton 3263, Op.Nr. 182/17, 6. 5. 1917.

⁶¹ ÖStA/KA, LFT, Karton 321, telegram Nr. 271, 28. 3. 1917.

⁶² ÖStA/KA, AOK, Karton 3263, Op.Nr. 182/17, 6. 5. 1917.

⁶³ ÖStA/KA, LFT, Karton 298, Flik 41, Dekadenrapport 6, 20. 5. 1917.

⁶⁴ ÖStA/KA, LFT, Karton 298, Flik 42, Dekadenrapport 3, 20. 5. 1917.

⁶⁵ ÖStA/KA, LFT, Karton 319, Verzeichnis der im Evidenz geführten Holz und Eisenhangars, 26. 6. 1917.

⁶⁶ ÖStA/KA, LFT, Karton 322, Situation des Flugfeldes und Flugparkes in Sežana, Nr. 161, april 1917.

⁶⁷ Soré, *L'Aviazione Nel Nord-Est*, str. 93.

Avstro-ogrski letalci, z leve Fiala, Ivekovič, Mayrbäurl, Brumowski, Linke – Crawford, skupaj z ujetim italijanskim opazovalcem Malaspino in pilotom Mazzarino (v letalu), na letališču Sežana, 23. 8. 1917 (Schiemer, Die Albatros (Oeffag), str. 96).

celo neuporabno. Pripadniki enot so stezo neprestano ravnali in planirali, a velikega učinka očitno ni bilo. Gradnjo objektov polkovnika Trieba je Flik 42 označil za primerno, saj so vsi častniki in ostalo moštvo na letališču prebivali kar v hangarjih ali drugih objektih. S prebivanjem neposredno na letališču so dvignili letalnost in pripravljenost enote. Nekaj pritožb je bilo le glede višine Trösterjevih hangarjev. Podobno kakor v Divači so bili hangarji prenizki, kar nakazuje na napako pri načrtovanju njihove izdelave. Problem so v Sežani rešili podobno kot v Divači, s poglobitvijo vhoda.⁶⁸ Poleg majhnosti se je spomladi pojavil še velik problem pomanjkanja vode. Vodo so spomladi na letališče pripeljali z vozovi, vendar ni bila sveža. Ta problem se je povečal v poletnih mesecih, saj so bile vsakodnevne potrebe več kot dvesto ljudi ter velikega števila konj in motorjev ogromne. Zaradi suhega in kamnitega kraškega terena je letalcem preglavice povzročal tudi prah, ki je poškodoval motorje letal in vozil. Pomanjkanje olja je pripomoglo k tehničnim

Obed častnikov Flik 41 v bližini letališča (Varriale, Antonelli, Forti, Gli Austriaci, str. 30).

Počitek dveh letalcev v času vojne (Varriale, Antonelli, Forti, Gli Austriaci, str. 30).

težavam obrabljivosti motorjev. Zaradi vseh teh težav se je 5. armada septembra 1917 odločila Flik 42 premestiti iz Sežane v Prosek. Suh in prašen teren je v poletnih mesecih predstavljal tudi potencialno nevarnost za požar.⁶⁹ Poleg vseh tegob pa je bilo letališče zgrajeno na Krasu, kar je za pilota pomenilo, da v bližini letališča ni bilo lokacije za zasilno pristajanje. Zaradi teh težav pokrajine so letališče po dvanajsti soški bitki povsem opustili, tako da se na lokaciji še danes razprostira suh kraški travnik.

Gradnja letališča v Sežani se zdi edinstven primer, saj pri gradnji drugih letališč ni mogoče zaznati podobnega sistema vodenja celotne gradnje. Potekala je namreč pod vodstvom inženirja, ki je na letališču vodil gradnjo hangarjev in drugih objektov.

Seznam letalskih enot na letališčih na Krasu

Prosek:

LETALSKA STOTNIJA 28 – FLIEGER-KOMPAGNIE 28 – Flik 28

Enota je bila ustanovljena maja 1916. Konec junija oziroma v začetku julija je bila že operativna in bazirana v Proseku. Podrejena je bila 3. odseku, kasneje pa XXIII. korpusu 1. soške armade. Novembra 1917 se je prebazirala ob reko Piavo.⁷⁰ Poveljnika sta bila pilota, Felpilot (FP), stotnik Viktor Schünzel, in FP, nadporočnik Alexander Hartzer.⁷¹ Poleg poveljujočih pa sta po letalskih uspehih izstopala še Beno Fiala von Fernbrugg in Friederich Hefty.⁷²

⁶⁹ ÖStA/KA, LFT, Karton 186, Exh. Nr. 667, oktober 1917.

⁷⁰ Grosz, Haddow, Schiemer, *Austro-Hungarian Army Aircraft*, str. 509; Gasser, »Die Österreich-ungarische Fliegertruppe«, str. 139.

⁷¹ Meindl, *Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen: Italienische Front 1915–1918*, 1. zv., str. 117–119; 2. zv., str. 139–149; 3. zv., str. 166–173.

⁷² Več o njiju v Meindl, *Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen: Italienische Front 1915–1918*; O'Connor, *Air Aces of the Austro-Hungarian Empire*; Chant, *Austro-Hungarian Aces*; Norman, Guest, Alegi, *Above the War Fronts*; Rajlich, *Na krídlech světové války*.

⁶⁸ ÖStA/KA, LFT, Karton 186, Flik 42, Monatsbericht, E. Nr. 424/a, junij 1917.

LETALSKA STOTNIJA 23 – FLIEGER-KOMPAGNIE 23 – Flik 23

Enota je bila spomladi in poleti 1916 nameščena na Južnem Tirolskem. Od 21. septembra 1916 je bila bazirana v Proseku in podrejena 3. odseku 5. armade. Marca 1917 se je premaknila na letališče Divača in bila podrejena VII. korpusu 1. soške armade.⁷³ Poveljniki so bili FP, stotnik Heinrich Kostrba, FP, stotnik Karl Stohanzl, FP, nadporočnik Andreas von Kammerer, FP, stotnik Ludwig Purm, in FP, ritmojster grof Wilhelm Kolowrat-Krakowsky-Liebsteinsky.⁷⁴ V enoti so leteli še Ernst Strohschneider, Johann Frint in Bela Macourek.⁷⁵

LETALSKA STOTNIJA 42 – FLIEGER-KOMPAGNIE 42 – Flik 42

Enota je iz Sežane v Prosek prišla septembra 1917.

Divača:

LETALSKOBOMBNIŠKA ENOTA 1 – FLUGGESCHWADER 1 – FG 1, FLIEGER-KOMPAGNIE 101G – Flik 101G

Enota je bila ustanovljena decembra 1916 in je istega leta prispela v Divačo, kjer je bila operativna od marca 1917. Sprva je bila podrejena 5. armadi, kasneje pa 1. soški armadi. Septembra 1917 se je iz FG 1 preimenovala v Flik 101G. Enota je bila opremljena z opazovalnimi bombniškimi letali in vodom lovskih letal. Sredi novembra 1917 se je prebazirala na Južno Tirolsko.⁷⁶ Poveljniki so bili FP, stotnik Franz Rabitsch, FP, stotnik Karl Sabeditsch, in FP, nadporočnik Johann Löw.⁷⁷ Med pripadniki je bil tudi Venčeslav Vrtovec.⁷⁸

LETALSKA STOTNIJA 46 – FLIEGER-KOMPAGNIE 46 – Flik 46

31. maja 1917 je enota prispela v Divačo in bila podrejena 5. armadi oziroma kasneje 1. soški armadi. Od novembra 1917 dalje je bila stacionirana ob reki

Piavi.⁷⁹ Enoti je poveljeval FP, stotnik v rezervi Karl Banfield.⁸⁰

LETALSKA STOTNIJA – FLIEGERKOMPAGNIE 23 – Flik 23

Enota je iz Proseka v Divačo prišla marca 1917.

LETALSKA DELAVNICA – FLIEGERWERKSTATT

Letalska delavnica številka 1 je bila nastanjena na letališču v Divači in podrejena 1. soški armadi.⁸¹

VREMENSKA POSTAJA – FELDWETTERSTATION

V Divači je delovala še vojaška vremenska postaja številka 16.⁸²

Sežana:

LETALSKA STOTNIJA 41 – FLIEGER-KOMPAGNIE 41 – Flik 41

Po ustanovitvi januarja 1917 je bila enota 27. marca premeščena v Sežano pod poveljstvom 5. armade. Ves čas je delovala v Sežani, novembra 1917 pa se je prebazirala ob reko Piavo.⁸³

Poveljnik je bil FP, stotnik Godwin Brumowski, najslavnejši izmed avstro-ogrskih letalcev.⁸⁴ V enoti so bila zgolj lovski letala, združevala pa je najboljše pilote v monarhiji. Poleg poveljnika so v enoti leteli še Frank Linke – Crawford, Kurt Gruber, Karl Kaszala, Josef Novak in Julius Arigi.⁸⁵

LETALSKA STOTNIJA 42 – FLIEGER-KOMPAGNIE 42 – Flik 42

Enota je bila podobno kot Flik 41 ustanovljena januarja 1917. V Sežano je prišla 14. aprila 1917, 6. septembra 1917 se je prebazirala v Prosek, novembra pa ob reko Piavo. V času, ko je bila na Krasu, je bila podrejena 5. armadi oziroma 1. soški armadi.⁸⁶

Poveljnik je bil FP, nadporočnik Ladislaus Hary.⁸⁷

⁷³ Grosz, Haddow, Schiemer, *Austro-Hungarian Army Aircraft*, str. 509; Gasser, »Die Österreich-ungarische Fliegertruppe«, str. 139.

⁷⁴ Meindl, *Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen: Italienische Front 1915–1918*, 1. zv., str. 117–119; 2. zv., str. 139–149; 3. zv., str. 166–173.

⁷⁵ Več o njih v Meindl, *Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen: Italienische Front 1915–1918*; Ó'Connor, *Air Aces of the Austro-Hungarian Empire*; Chant, *Austro-Hungarian Aces*; Norman, Guest, Alegi, *Above the War Fronts*; Rajlich, *Na krídlach svētové války*.

⁷⁶ Grosz, Haddow, Schiemer, *Austro-Hungarian Army Aircraft*, str. 516; Meindl, *Chronik des Fluggeschwader I*, str. 9.

⁷⁷ Meindl, *Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen: Italienische Front 1915–1918*, 1. zv., str. 117–119; 2. zv., str. 139–149; 3. zv., str. 166–173.

⁷⁸ Ajdič, »Venčeslav Vrtovec«.

⁷⁹ Grosz, Haddow, Schiemer, *Austro-Hungarian Army Aircraft*, str. 512.

⁸⁰ Gre za brata slavnega tržaškega orla Gottfrieda Banfielda. Meindl, *Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen: Italienische Front 1915–1918*, 1. zv., str. 117–119; 2. zv., str. 139–149; 3. zv., str. 166–173.

⁸¹ ÖStA/KA, LFT, Karton 375, M.Nr. 4375, 23. 9. 1917.

⁸² ÖStA/KA, LFT, Karton 377, Nr. 779, 30. 3. 1917.

⁸³ Grosz, Haddow, Schiemer, *Austro-Hungarian Army Aircraft*, str. 511.

⁸⁴ Meindl, *Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen: Italienische Front 1915–1918*, 1. zv., str. 117–119; 2. zv., str. 139–149; 3. zv., str. 166–173. Glej tudi Goll, »Godwin Brumowski (1889–1936)«.

⁸⁵ Več o njih v Meindl, *Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen: Italienische Front 1915–1918*; Ó'Connor, *Air Aces of the Austro-Hungarian Empire*; Chant, *Austro-Hungarian Aces*; Norman, Guest, Alegi, *Above the War Fronts*; Rajlich, *Na krídlach svētové války*.

⁸⁶ ÖStA/KA, LFT, Karton 186, Nr. 364/T, 18. 10. 1917.

⁸⁷ Meindl, *Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen: Italienische Front 1915–1918*, 1. zv., str. 117–119; 2. zv., str. 139–149; 3. zv., str. 166–173.

Zaključek

Od maja 1915 do oktobra 1917 se je na območju Krasa zbralo veliko avstro-ogrskega vojaštva, ki je na težkem terenu branilo monarhijo pred italijanskim prodorom proti Trstu, Ljubljani in Dunaju. Avstro-ogrsko kopensko letalstvo je bilo sprva nastanjeno v Vipavski dolini – v Ajševici, Ajdovščini in Podnanosu –, mornariško pa v Trstu. Skupaj je bilo zgrajenih 19 frontnih letališč. Ko se je leta 1916 italijanski pritisk na kraškem delu bojišča povečal, je bilo avstro-ogrsko letalstvo prisiljeno postaviti letališča tudi na neprimernem, valovitem in kamnitem kraškem terenu. Letalci na tem neprimernem terenu tudi niso imeli možnosti varnega zasilnega pristanka. Kljub neprimernosti terena so zgradili tri letališča, najprej pri Proseku, nato pri Divači in leta 1917 še pri Sežani. Na omenjenih kraških letališčih so poleg »običajnih« letalskih stotnij, Flik 23, 28 in 46, delovale tudi specifične letalske enote: najboljši avstro-ogrski lovski letalski stotniji – Flik 41 in 42 – ter letalskobombniška enota FG 1, ki je bila takrat največja posamezna letalska enota v monarhiji. Letališča so bila po prodoru proti zahodu in premiku fronte ob reko Piavo opuščena. Letalske enote so se premaknile bližje fronti. Ob razpadu dvojne monarhije oktobra in novembra 1918 so delno zaživela nekatera avstro-ogrška letališča, kot so Maribor, Ajdovščina in Celovec. Med njimi je bilo tudi divaško, kjer so pristala umikajoča se letala in letalci. Nato je divaško letališče uporabljala italijanska vojska, a ga je v 30. letih opustila. Kar nekaj desetletij letala niso imela možnosti in infrastrukture za vzletanje in pristajanje na Krasu. Situacija se je spremenila šele v drugi polovici 20. stoletja, ko sta v določeni meri spet zaživeli letališči v Proseku in Divači.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ASAM – Archivio Storico Aeronautica Militare
fond Aeroporti

ÖStA/KA – Österreichisches Staatsarchiv/Kriegarchiv
Das Luftfahrwesen, ÖStA/KA, MS/LU 31, Wien.
Kahlen, Friderick: *Die Entwicklung der österreichisch-ungarischen Fliegertruppe von 1914 bis 1916*, ÖStA/KA, MS/LU 78, Wien: 1942.
fond Luftfahrtruppe (ÖStA/KA, LFT)

PANG – Pokrajinski arhiv Nova Gorica
zbirka fotografij, t.e. 203

ELEKTRONSKI VIRI

<http://forum.prohereditate.com/viewtopic.php?t=5344> (13. 12. 2014)
<http://register.prohereditate.com/sl/object/A0082> (13. 12. 2014)
<https://archive.org/stream/schematismus-frd06kriegoog#page/n0/mode/2up> (13. 12. 2014)

LITERATURA

Ajdič, Gustav: Venčeslav Vrtovec – letalski opazovalec v prvi svetovni vojni. *Krila*, št. 2, 1982.
Caviglioli, Riccardo: *L'Aviazione Austro-Ungarica sulla Fronte Italiana 1915–1918*. Milano: Castiglioni & Archenti Editori, 1993.
Chant, Christopher: *Austro-Hungarian Aces of World War 1*, Osprey Aircraft of the Aces 46. Oxford: Osprey Publishing, 2002.
Desoye, Reinhard Karl Boromäus: *Die k.u.k. Luftfahrtruppe: Die Entstehung, der Aufbau und die Organisation der österreichisch-ungarischen Heeresluftwaffe 1912–1918*. Universität Wien, 1999.
Enciklopedija Slovenije (ur.: Marjan Javornik, Dušan Voglar in Alenka Dermastia). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987–2002.
Franks Norman, Russell Guest in Gregory Alegi: *Above the War Fronts: A Complete Record of the British Two – Seater Bomber Pilot and Observer Aces, the British Two – Seater Fighter Observer Aces, and the Belgian, Italian, Austro – Hungarian and Russian Fighter Aces 1914–1918*. London: Grub Street, 1997.
Gasser, Georg: *Die Österreich-ungarische Fliegertruppe im Einsatz an der Südwestfront 1915–1918*. Universität Wien, 1980.
Geografski atlas Slovenije, država v prostoru in času (gl. ur. Jerneja Fridl et al). Ljubljana, 1998.
Goll, Nicole-Melanie: *Godwin Brumowski (1889–1936): The Construction of an Austro-Hungarian War Hero during World War I. From the Industrial Revolution to the World War II in East Central Europe* (ur. Marija Wakounig, Karlo Ruzicic-Kessler). Wien: LIT Verlag, 2010.
Gombač, Srečko: *Brata Edvard in Josip Rusjan iz Gorice: začetki motornega letenja med Slovenci*. Izola, Ljubljana: Puhek, 2004.
Grosz, Peter, Haddow, George, Schiemer, Peter: *Austro-Hungarian Army Aircraft of World War I*. Boulder: Flying Machines Press, 2002.
Hauke, Erwin, Schroeder, Walter, Tötschinger, Bernhard: *Die Flugzeuge der k.u.k. Luftfahrtruppe und Seeflieger: 1914–1918*. Graz: H. Weishaupt, 1997.
Jurančič, Andrej: *Sežansko letališče nekdanj in nikoli več* (samozaložba, 2013).
Kladnik, Darinka: *Zgodovina letalstva na Slovenskem: od začetkov do današnjih dni*. Ljubljana: ZIP, 2008.

- Meindl, Karl, Schroeder, Walter: *Brandenburg D. I.* Boulder: Flying Machines Press, 1997.
- Meindl, Karl: *Chronik des Fluggeschwader 1 (Flik 101 G) 1917–1918*, ÖFH Sonderheft Nr. 8. Wien, 1985.
- Meindl, Karl: *Luftsiege der k.u.k. Luftfabrtruppen: Italienische front 1915–1918*, 1. zvezek, 2003; 2. zvezek, 2004; 3. zvezek, 2004.
- Mlakar, Albin: *Dnevnik 1914–1918*. Kobarid: Turistična agencija KCK, 1995.
- O'Connor, Martin: *Air Aces of the Austro-Hungarian Empire 1914–1918*. Mesa: Flying Machines Press, 1986.
- Ogrin, Darko: Nekateri topoklimatske značilnosti razporejanja temperature zraka in burje v razgibanem reliefu Slovenije. *Dela št. 15, Vojaška geografija v Sloveniji*. Ljubljana: MORS in Oddelek za geografijo, FF Univerze v Ljubljani, 2000.
- Österreich-Ungarns Letzter Krieg (ur. Edmund Glaise-Horstenau). Wien: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 1930–1939.
- Peter, Ernst: *Die k.u.k. Luftschiffer- und Fliegertruppe Österreich-Ungarns: 1794–1919*. Stuttgart: Motorbuch Verlag, 1981.
- Pivka, Franjo A.: Začetki aviacije v Mariboru. *Kronika slovenskih mest*, 2, 1935, str. 117–121.
- Potokar, Klelija: *Divača na stičišču poti*. Ilirska Bistrica: Borovci, 2011.
- Rajlich, Jiří: *Na křídlech světové války: Epizody ze života českých aviatiků v rakusko-uherském letectvu*. Cheb – Podhrad: Svět Křidel, 2014.
- Rastelli, Achille: I Bombardamenti sulle Città. *La Grande Guerra Aerea 1915–1918: Battaglie, Industrie, Bombardamenti, Assi, Aeroporti* (ur. Paolo Ferrari). Vicenza: Edizione Gino Rossato, 1994.
- Ravbar, Matjaž: »Avstro-ogrsko letalstvo na soški fronti 1915–1917: Cesarska in kraljeva letališča infrastruktura v zaledju soške fronte«. Univerza v Ljubljani, 2011.
- Schematismus für das Kaiserliche und Königliche Heer und für die Kaiserliche und Königliche Kriegsmarine für 1908*. Wien: Druck und Verlag des Hof- und Staatsdruckerei, 1907, dostopno na <https://archive.org/stream/schematismusfrd06kriegoog#page/n0/mode/2up> (13. 12. 2014).
- Schiemer, Peter: *Die Albatros (Oeffag) – Jagdflugzeuge der k.u.k. Luftfabrtruppen*. Graz: H. Weishaupt, 1984.
- Sitar, Sandi: Začetki letenja v Ljubljani. *Kronika*, 36, 1988, str. 30–34.
- Soré, Piero: *L'Aviazione Nel Nord-Est: storia dei campi di volo del Friulia Venezia Giulia 1910–2007*. Milano: Apostolo, 2008.
- Urh, Miranda: Kraški letalski center. Na prepihu nasprotij. *Naša Krila*, št. 18 (marec–april 2004).
- Varriale, Paolo, Antonelli, Mauro, Ivo Michael Forti: *Gli Austriaci a Casa Baracca: L'aviazione austro-ungarica sul fronte italiano dal 1915 al 1918*. Faenza: Museo Francesco Baracca, 2009.
- Vom Görzer Militärflugfeld. *Österreichs Illustrierte Zeitung*, 12. 5. 1912, zv. 33.
- Willis, Dierk, Häusler, Hermann: Aspects of military hydrogeology and groundwater development by Germany and its allies in World war I. *Military Aspects of Hydrogeology* (ur. Edward P. F. Rose in J. D. Mather). Geological Society, Special Publication 362, 2012.

S U M M A R Y

Airfields in the Karst during the Isonzo Front

Between May 1915 and October 1917, the Karst held a considerable concentration of Austro-Hungarian troops who in the difficult terrain defended the monarchy against Italy's advances towards Trieste, Ljubljana and Vienna. The Austro-Hungarian land aviation was initially stationed in Vipavska dolina–Ajševica, Ajdovščina and Podnanos–and naval aviation in Trieste. A total of nineteen frontline airfields were set up. When in 1916 Italy stepped up its pressure on the Karst section of the battlefield, the Austro-Hungarian aviation was compelled to also set up airfields in a less suitable, uneven and rocky karst terrain, which allowed aviators little chance of safe emergency landing. Nevertheless, three airfields were built despite natural obstacles: first at Prosécco/Prosek, then at Divača and in 1917 at Sežana. Apart from the »usual« aviation detachments–Flik 23, 28 and 46–specific aviation units operated in the said airfields as well: the best Austro-Hungarian fighter detachments–Flik 41 and 42–and the bomber detachment FG 1, the largest single aviation unit in the monarchy at the time. After the successful breakthrough towards the west, which pushed the Battles of the Isonzo to the Piave River, the airfields were abandoned, as the aviation units moved closer to the front. On the disintegration of the dual monarchy in October and November 1918, some Austro-Hungarian airfields, e.g. Maribor, Ajdovščina and Klagenfurt/Celovec, were partially reopened. Among them was also Divača, where the retreating aircrafts and aviators landed. Later, the Divača airfield was used by the Italian Army and then abandoned in the 1930s. In the following decades, the Karst provided no taking-off and landing facilities. The situation remained unchanged until the second half of the 20th century, when the airfields at Prosécco and Divača were partially brought back to life.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 908(497.4Komen)"1900/1945"

Prejeto: 30. 6. 2015

Jasna Fakin Bajec

dr. etnoloških znanosti, prof. zgodovine, Inštitut za kulturne in spominske študije ZRC SAZU, Raziskovalna postaja Nova Gorica,
Delpinova 12, SI-5000 Nova Gorica
E-pošta: jasna.fakin@zrc-sazu.si

Komen – kraški Pariz. Interpretacija krajevne zgodovine na podlagi ustnih in časopisnih virov iz prve polovice 20. stoletja

IZVLEČEK

Osrednji namen članka je predstaviti krajevno zgodovino Komna v prvi polovici 20. stoletja, ko so krajanje živeli pod žezlom dveh vlad: avstro-ogrske in italijanske. Ker so bile v drugi svetovni vojni (15. februarja 1944) Komen in tri sosednje vasi požgane, vojna vibra pa je uničila zunanjo podobo vasi, družinske, občinske, cerkvene in šolske arhive, je interpretacija lokalne zgodovine predstavljena na podlagi primerjave in analize individualnih spominov, dopisov iz časopisov Soča, Edinost in Goriška straža ter ohranjenih starih razglednic. Pod drobnogled je bil postavljen razvoj občinske uprave, gospodarstva, turizma in kulturnega življenja.

KLJUČNE BESEDE

krajevna zgodovina, Kras, Komen, občinska uprava, turizem, prosvetna društva

ABSTRACT

**KOMEN – THE PARIS OF THE KARST.
INTERPRETATION OF LOCAL HISTORY BASED ON ORAL AND NEWSPAPER SOURCES FROM
THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY.**

The main purpose of this article is to present the local history of village Komen in the first half of the 20th century, when the inhabitants lived under the scepter of the two governments: the Austro-Hungarian and Italian. Since in the Second World War (15 February 1944) Komen and three neighboring villages burnt down, the maelstrom of the war destroyed the external image of the village, familiar, community, church and school archives, the interpretation of the local history is presented on the basis of the comparison and analysis of individual memories, letters from newspapers Soča, Edinost and Goriška straža and preserved old postcards. Under the microscope was exposed the development of the municipal administration, economy, tourism and cultural lives.

KEY WORDS

Local history, Kras (Karst), Komen, the municipal administration, tourism, cultural associations

Uvod – zakaj zapisati krajevno zgodovino

Raziskovanje in zapis krajevne zgodovine je danes želja mnogih krajanov, ki želijo spoznati življenje njihovih prednikov. Za razliko od moderne dobe,¹ ko sta krajevna zgodovina in njena dediščina za mnoge lokalne prebivalce predstavljali nepomembne pomnike iz preteklosti, mnogokrat tudi elementa revščine in nazadovanja,² za zgodovinsko stroko pa nezanimivo raziskovalno polje (poudarek je bil namreč na politični zgodovini), je danes raziskovanje spominov, izkušenj, znanj in drugih praks iz vsakdanjega načina življenja aktualna tematika. Postmodernistični preobrat konec 20. stoletja je namreč s teoretsko, etimološko in praktično samorefleksijo humanistov tudi na področju razumevanja vloge zgodovine prinesel nov pogled. Zgodovinarji so kot pomemben zgodovinski vir začeli vrednotiti tudi izkustva in prakse ljudi, ki so sicer umeščeni v širše svetovne družbenopolitične, ekonomske in kulturne procese, vendar delujejo tudi pod vplivom lokalnih zgodovinskih, kulturnih in geografskih posebnosti. Po besedah zgodovinarja Giovannija Levija igrajo prav dejanja in akcije ljudi v manjših lokalnih območjih »pomembno strategijo, ki lahko včasih trajno zaznamuje politično stvarnost«.³

Hkrati so nove družbenopolitične spremembe povezane z globalizacijskimi procesi, liberalizmom in komodifikacijo kulture spodbudile popularizacijo zgodovine. Če pri tem prezremo »izrabo« zgodovine za ideološke namene političnih strank, lahko popularizacija krajevne zgodovine v manjših skupnostih prinaša pozitivne učinke. Zgodovina je namreč lahko ključni element za izražanje kolektivne oz. vaške/lokalne identitete in vključevanje posameznika v določeno skupnost (nacionalno, regionalno, lokalno). Z razvojem tržnega kapitalizma, ko je tudi kultura podvržena globalnemu trgu, pa sta krajevna zgodovina in njena dediščina postali tržni produkt, ki skup-

nostim lahko pomagata pri turističnem razvoju.⁴ Pomen zgodovine vsakdanjega življenja pa se kaže tudi pri vzpostavljanju vzdržnega razvoja.⁵ Ker so bili včasih ljudje veliko bolj odvisni od naravnih pogojev, so vzdržno rabili naravne materiale in glede na specifičnost naravnega okolja tudi razvijali domače obrti in industrijo. Poznavanje zgodovine načina življenja lahko pripomore pri nadgrajevanju, spreminjanju in prilagajanju starih znanj za sodoben razvoj.⁶ Hkrati so znanja s področja agrarne zgodovine pomemben vir za vzdržni razvoj ranljivih kulturnih krajin, kot je tudi Kras.

Na slovenskem delu Krasa se s poglobljenimi monografskimi deli, ki opisujejo politični, socialni in kulturni razvoj vasi skozi različna zgodovinska obdobja, ponašajo vasi Kobjeglava in Tupelče,⁷ Sežana,⁸ Orlek,⁹ Hrpelje,¹⁰ Divača,¹¹ Kačiče¹² in Volčji Grad.¹³ Večina omenjenih strokovnih monografij je izšla izpod peresa t. i. nešolanih zgodovinarjev,¹⁴ kar je tudi posledica popularizacije stroke. Čeprav smo strokovnjaki do njihovega dela velikokrat kritični, je treba priznati, da so lahko njihova dela pomemben vir za nadaljnje poglobljene znanstvene raziskave. Navadno domači, nešolani zgodovinarji v proces raziskovanja in pisanja krajevne zgodovine pritegnejo tudi druge krajane, ki domačemu raziskovalcu lažje pripovedujejo lastne spomine, zaupajo družinske dokumente ali fotografije kot tujemu strokovnjaku.

¹ Uveljavljenih je več interpretacij o začetku modernega obdobja. Večina avtorjev za začetek nove dobe navaja 17. stoletje s pojavom znanstvene revolucije oziroma 18. stoletje z dobo razsvetljenstva ali razuma, njen višek pa vidijo v 19. stoletju z industrializacijo in političnimi revolucijami. V članku sledim tezi zgodovinarja Petra Vodopivca, ki sicer priznava, da so se začetki modernizacije na Slovenskem kazali že v 19. in prvi polovici 20. stoletja, vendar vse do nove ideologije socializma Slovenija ni imela podobe moderne industrijske družbe (prim. *Od Pohlinove slovnice*, str. 363; Fakin Bajec, *Procesi*, str. 31–43).

² To se je zlasti kazalo v mačehovskem odnosu do kmečke kulture (prim. starih kmečkih hiš, razpoznavnih lokalnih arhitekturnih detajlov ipd.), ko so ljudje brezčutno uničevali lokalne posebnosti in v duhu modernizacije gradili nove, univerzalne stanovanjske enote (prim. tipске hiše, značilne za 70. in 80. leta 20. stoletja).

³ Poleg tega lahko vsakdanje zgodbe skupine ljudi, udeležene v dogodkih, ki so lokalni, vendar povezani s političnimi in ekonomskimi zadevami širšega družbenega prostora, zastavljajo zelo sugestivna vprašanja o motivacijah in strategijah političnega, kulturnega in socialnega delovanja (Levi, *Nematerialna dediščina*, str. 12–14).

⁴ Razvijajoča se svetovna turistična industrija čedalje bolj ceni pristnost in domačnost iz lokalnih okolij, kjer prebivalstvo manjših vasi trži svoje domače, s tradicijo povezane produkte (prim. krajevni muzeji). Čeprav tudi pri komodifikaciji kulture prihaja do izkrivljanj resnic, je ključno, da so v proces (po)ustvarjanja dediščine vključeni različni deležniki, zlasti stroka, politična javnost, gospodarstveniki in lokalno prebivalstvo, ki je ključni akter ohranjanja in razvijanja kulture (prim. Fakin Bajec, *Procesi*, str. 217–226).

⁵ V Sloveniji se srečujemo z različnimi prevodi pojma *sustainable development*. Uveljavljajo se izrazi, kot so uravnotežen, trajno uravnotežen, sonaraven, sonaravno uravnotežen, vzdržen, usklajen, zdrav in obstojen, okolje ohranjajoč, trajnosten razvoj. Po Ani Barbič se je Republika Slovenija odločila za uporabo pojma vzdržen razvoj, ki ne zajema le vzdržen razvoj okolja, temveč tudi gospodarsko, okoljsko in družbeno vzdržnost (Barbič, *Izzivi in priložnosti podeželja*, str. 17). Ker je v Sloveniji vse več prizadevanj po uveljavitvi izraza vzdržen in ne trajnostni razvoj, saj bolje opredeljuje novo razvojno politiko, se v članku poslužujem tega prevoda.

⁶ Prim. Fakin Bajec in Poljak Istenič, *Kako s pomočjo*, str. 173–180; Jackson, *Local and Regional*.

⁷ Abram, *Kobjeglava in Tupelče skozi čas*.

⁸ Skrinjar, *Sežana: sonce nad prestolnico Krasa*.

⁹ Birska, *Orlek in Orlečani*.

¹⁰ Grželj, *Kronika Hrpelje: ob 700-letnici prve pisne omembe Hrpelje*.

¹¹ Potokar, *Divača na stičišču poti*.

¹² Potokar, *Kačiče na Krasu*.

¹³ Guštin (ur.), *Volčji Grad*.

¹⁴ Razen Zbornika *Volčji Grad*, ki je izšel v okviru projekta Občine Komen *Predstavitev vasi Volčji Grad in železnodobnega gradišča Debela Griža* (sredstva LEADER) in pri katerem so sodelovali strokovnjaki iz različnih raziskovalnih in dediščin-skih institucij, so avtorji vseh drugih monografskih del nešolani zgodovinarji.

Ohranjanje spomina, tradicije, znanj in drugih praks pa je še posebej dragoceno v krajih, ki so bili zaradi vojnih grozodejstev požgani. Ker je vojna lahko kraju in krajanom pustila desetletne rane, marsikje prav procesi raziskovanja, javne diskusije in komemoracije o kolektivnih izkušnjah (prim. begunstvo) ublažijo nastalo rano. S to izkušnjo so se soočili tudi vaščani kraja Komen in sosednjih vasi spodnjega dela Krasa. Krajanom je v 20. stoletju krut pečat pustila druga svetovna vojna, v kateri so bili Komen in tri sosednja naselja požgane (Divči, Tomačevica in Mali Dol). Vojna vihra je spremenila vizualno podobo vasi in uničila družinske arhive (razne osebne dokumente in fotografije), občinsko dokumentacijo, cerkvene matične knjige in šolske kronike, ki bi danes govorili o življenju v vaseh. Za odkrivanje in spoznavanje zgodovine vsakdanjega življenja so tako poleg malo ohranjenega arhivskega in časopisnega gradiva dragocena pričevanja vaščanov. Čeprav spomini ne veljajo za popolnoma verodostojen zgodovinski vir, saj niso natančno podatkovno opredeljeni (netočen čas), obnavljanje spomina pa je podvrženo številnim kulturnim in mentalnim procesom, postajajo tudi ustni viri vse pomembnejši dokumenti za zgodovinopisje, ki pa nujno potrebujejo kritično analizo in primerjavo z drugimi pisnimi in materialnimi dokazi.¹⁵

Namen članka je na podlagi analize zbranih spominov Komencev,¹⁶ vaščanov iz sosednjih vasi in dopisov iz takratnih časopisov (*Soča, Edinost* in *Goriška straža*) interpretirati del zgodovine življenja v Komnu v prvi polovici 20. stoletja. V članku so poglobljene nekatere zgodovinske ugotovitve, ki so jih v Komnu v devetdesetih letih 20. stoletja zbrali in objavili krajanji, ki so kot nešolani zgodovinarji (s pomočjo strokovnih sodelavcev) začeli diskurz o pomenu krajevne zgodovine za utrjevanje vaše identitete in ohranjanje spomina za naše zanamce.

Intenzivno zbiranje zgodovinskega gradiva se je začelo leta 1993, ko je Krajevna organizacija Društva izgnancev Slovenije 1941–1945 pripravljala 50. obletnico požiga vasi. Izdali so zbornik *Iz požganih domov v izgnanstvo*,¹⁷ v katerem so objavili pričevanja ljudi o življenju v izgnanstvu v Nemčiji in kroniko župnika Viktorja Kosa.¹⁸ Ker je bila knjiga med krajanji izredno dobro sprejeta in mnoge izmed njih spodbudila k nadaljnjemu raziskovanju, sta se že v

naslednjem letu oblikovala dva andragoško-študijska krožka. Študijski krožek *Komen skozi čas* (vodila ga je Alenka Kariž) je zbral materialne in pisne vire o kraju. Člani krožka *Običaji na Komenskem Krasu* (vodila ga je Erna Stantič) pa so zbrali podatke o šegah in navadah ob večjih cerkvenih praznikih in zgodovini cerkva. Strokovno je krožkoma pomagala zgodovinarica Ivanka Uršič, sodelavka pokrajinskega arhiva v Novi Gorici. Zbrano gradivo so objavili v knjigi *Komen skozi čas in običaje*,¹⁹ v kateri so tudi objavljene razglednice danes pokojnega vaščana Jožeta Volčiča, ki je istega leta za javnost odprl svojo zasebno zbirko. V naslednjih letih so izpod peresa osnovnošolcev, dijakov in študentov izšle nove, poglobljene zgodovinske raziskave in domoznanske publikacije.

Zagnanost krajanov, ki je nekoliko zamrla po praznovanju 750. obletnice prve omembe župnije Komen leta 1997 (v nekoliko manjši obliki se je pojavila ob praznovanju 60. obletnice požiga vasi leta 2004 s postavitvijo razstave *Naših 60 let. Kulturni, gospodarski in družbeni razvoj v vaseh Komen, Divči, Mali Dol in Tomačevica*), je v naslednjih letih zaznamovala tudi moje osebne raziskovalne interese.²⁰ Ker se pri svojem raziskovanju ukvarjam tudi z novimi koncepti uporabe krajevne zgodovine, zlasti starih znanj za vzdržni razvoj lokalnih okolij, lahko predstavljeno interpretacijo beremo tudi kot osnovo za nadgradnjo praks, ki so bile v Komnu že razvite, vendar so zaradi različnih družbenopolitičnih in gospodarskih razmer zamrle, danes pa jih lahko na novo (po)ustvarimo in nadalje razvijemo. S kulturnega in gospodarskega (zlasti turističnega) vidika se je v časopisju iz obdobja med svetovnim vojnama za Komen uporabljala besedna zveza kraški Pariz ali metropola spodnjega Krasa. Danes bi lahko lokalni politiki, gospodarstveniki, društva in drugo prebivalstvo ponovno gradilo na že uveljavljenih tradicionalnih praksah, ki jih predstavljam v članku, vendar prepletenih z inovativnimi elementi sodobnega časa (prim. ekološki turizem).

Splošno o zgodovini Komna

Prvi pisni podatki o Komnu segajo v leto 1247, ko se prvič omenja Župnija Komen. Dokument, ki je bil objavljen v knjigi *Sinodi Aquileiese* avtorja Giacoma Marcuzzija iz leta 1910,²¹ velja po do sedaj znanih

¹⁵ Več o razvoju ustne zgodovine, rabi ustnih pričevanj in kritični analizi ustnih virov glej: Verginella, *Zgodovinopisna*; Klavžar, *Intervju*; Širok; *Kalejdoskop*.

¹⁶ Pripovedi sogovornikov nisem prevedla v knjižni jezik, temveč jih ohranila v pogovornem jeziku. S tem sem želela ohraniti tok misli in občutke.

¹⁷ Uršič, Jazbec (ur.), *Iz požganih domov v izgnanstvo*.

¹⁸ Dekan Viktor Kos, ki je v Komnu deloval v letih 1932–1971, je s krajanji odšel v begunstvo in jim pomagal preživeti hudo preizkušnjo. O požigu vasi in internaciji je napisal kroniko, ki je izšla tudi v knjigi Dorice Makuc *In gnojili boste nemško zemljo* (1990).

¹⁹ Budal idr., *Komen skozi čas in običaje*.

²⁰ V prvem letniku študija etnologije in kulturne antropologije (FF, UL) sem pripravila nalogo *Komen in njegova zgodovina na starih razglednicah* (1997). V naslednjem letu je izšla seminarska naloga *Način življenja komenskih izgnancev v Nemčiji od leta 1944 do leta 1945*. Za skupno diplomsko nalogo na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo in Oddelku za zgodovino (FF, UL) pa sem raziskovala *Razvoj turizma v Komnu in okoliških kraških vaseh v času med prvo in drugo svetovno vojno* (2002).

²¹ Dokument hranijo v Kapiteljskem arhivu v Vidmu, *Documenta Historica*, vol. V (A.1247). Več gl. Höfler, *Gradivo*, str. 139; Paschini, *Storia del Friuli*, str. 338.

Razglednica Komna, ki prikazuje del kovačije (na levi), pošto in del karabinjerske stavbe. Razglednica je bila odposlana leta 1924 (Arhiv družine Volčič, Komen 50).

podatkih za prvo pisno omembo tudi kraja.²² Komen je bil prafara oglejskega patriarhata in je zajemala celoten Komenski Kras.²³

Od 12. stoletja so zemljo v okolici Komna upravljali Goriški grofje.²⁴ Z njihovim izumrtjem leta 1500 so posesti prišle v roke Habsburžanov, ki so zemljo dajali v zakup svojim vazalom. Med njimi velja izpostaviti grofe Cobenzle, ki so v letih od 1508 do 1810 upravljali bližnji grad v Štanjelu, ter grofe Lanthierije, ki so od leta 1646 do druge svetovne vojne imeli v lasti grad Rihemberk v današnjem Braniku. Do druge polovice 19. stoletja je Komen s soslednjimi vasmi predstavljal agrarno vaško skupnost – župo, ki jo je vodil župan. Skrbel je za pobiranje, oddajanje dajatev in davščin ter redno opravljanje tlake, ki so jo omenjenim vazalom opravljali tudi prebivalci Komna.²⁵ Razvoj t. i. moderne občine pa beležimo po letu 1850.

V spominih krajanov se je življenje pod žezlom Habsburžanov in Avstro-Ogrske monarhije ohranilo kot eno najlepših obdobji, ko se je Komen zaradi no-

vih liberalnih nazorov, agrarne revolucije in postopne industrializacije čedalje bolj socialnopolitično, kulturno in gospodarsko razvijal. Na njegov pomen nam nazorno kaže že ljudsko poimenovanje vasi – *kraški Dunaj*. Zlasti nekaj let pred prvo svetovno vojno se ljudje spominjajo kot izredno dobrih, saj niso trpeli lakote. Gospodarska konjunktura, ki je Kras zajela v drugi polovici 19. stoletja zaradi bližnjega razvijajočega se Trsta, se kaže v gradbeni obnovi kraških domov. Razvoj Trsta je vplival tudi na upravno razdelitev Krasa. Komen je do prve svetovne vojne spadal pod goriško-gradiško deželo, ki jo je upravljala vlada (gubernij) v Trstu, ustanovljena leta 1776.²⁶

Po prvi svetovni vojni nastopi nova država Kraljevina Italija, kjer fašistična oblast še zdaleč ni dovoljevala tako svobodnega načina življenja, kot so ga bili vaščani vajeni pod Avstrijo. Za novo oblast so bili Kraševci z ostalimi primorskimi Slovenci »manjvredni, brez kulture in zgodovinske tradicije, brez narodne in politične zavesti, torej lahek plen asimilacije«.²⁷ Po vojni je Goriška-Gradiška postala del Julijske krajine. Leta 1923 so jo priključili Videmski pokrajini, nato se je leta 1927 od nje ločila, vendar ne v velikosti iz časa Avstro-Ogrske. Spodnji Kras je ostal pod Goriško pokrajino, medtem ko je zgornji Kras pripadel Tržaški pokrajini.

Kraševci so v obdobju med prvo in drugo svetovno vojno, zlasti po prihodu fašizma na oblast, živeli v pomanjkanju in strahu. Fašistična milica je po vaseh

²² Milko Kos v preglednem članku *Kmet na Krasu pred sto leti* navaja, da je Kras gospodarsko začel rasti v 12. in 13. stoletju vzporedno z Zahodno Evropo, zlasti z razvojem Trsta. Blagostanje in razvoj gospodarstva sta izboljšala kulturo obdelave zemlje, kar se je med drugim kazalo v številu kmetij in nastanku novih naselij. Po njegovih besedah je bilo naselij celo več kot danes, čeprav je bilo prebivalstva po številu na splošno manj (Kos, *Kmet na Krasu*, str. 228).

²³ Budal idr., *Komen skozi čas in običaje*, str. 16.

²⁴ Marušič, *Na Krasu*, str. 165.

²⁵ Kos, *Kmet na Krasu*, str. 230.

²⁶ Marušič, *Na Krasu*, str. 175.

²⁷ Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci*, str. 165.

ustrahovala in nadzirala ravnanja ljudi. Poleg tega je oblast z novimi zakoni in davki obremenjevala družinski proračun. Mnogo kmetij je zaradi novih obdavčitev in slabih letin ubožalo. V časopisu *Edinost* o takratnem položaju Kraševcev beremo: »Stalnih zaslužkov ni, povrh vsega pa so prišle sedaj na dnevni red razne dajatve, največ v obliki davkov. Kmetje se zadržujejo, da si morejo nakupiti najpomembnejšo obleko in hrano. Obrtniki morajo prepogostokrat oddajati svoje predmete na upanje, da si obranijo vsaj klientelo. Saj ljudje bi radi kaj zaslužili, a ni prilike, kajti ona podjetja v Trziču, Nabrežini in v Trstu ne morejo vzeti v poštev vseh okoličanov svojega zaledja, t.j. v glavnem Krasa, kot je bilo to slučaj pred vojno.«²⁸ Mnogo kmetov se je odselilo v Argentino in Avstralijo, izobraženci pa v notranjost Slovenije. Komen je še vedno ohranil upravni, gospodarski in kulturni center.

Iz splošne zgodovine vasi velja še izpostaviti dva spomenika kulturne dediščine, ki še danes dokazujejo njen pomen v preteklosti. To sta baročna cerkev sv. Jurija (zgrajena v letih 1768–1773) in šolska stavba, ki poleg kaplanije (danes je tu bar Paradiso) in dveh domačij nista utrpeli večjih poškodb med požigom Komna v času druge svetovne vojne. Glede na današnje število vernikov in vlogo naselja, ki na Krasu ne velja več za pomemben gospodarski, kulturni in upravni center, je mogočna cerkev gotovo eden izmed dokazov, da je v Komnu in bližnjih vaseh v 18. stoletju živelo veliko krajanov. Cerkev je bila sledeč po napisu nad vhodom v notranjost zgrajena s pomočjo grofov, župljanov in pod vikarjem Janezom Štefanom Kemperletom zaradi majhnosti prejšnje, gotske cerkve.²⁹ Glavni marmornati oltar je bil postavljen pod dekanom Michaelom Cugičem (dekan v letih 1777–1786).³⁰ Pomemben je še stranski oltar s kipom Rožnovenske Kraljice Marije z modro belo in z zlatom vezano obleko, ki so jo naredile tomajske cerkvene šolske sestre v času dekana Bogomila Nēmca (v Komnu je deloval od 1922 do 1931).³¹ Kip so v komensko cerkev prinesli 25. oktobra 1925, ko je bila velika slovesnost.³² Leta 1928 so postavili tudi dosedanji križev pot, delo Gebharda Fugela in Eme

Gallovich iz Trsta.³³ Notranjost cerkve je leta 1901 poslikal Clemente del Nori.

Drugi spomenik je stara šolska stavba, v kateri se je pouk začel leta 1822. Po do sedaj znanih podatkih so v njej delovali štirje razredi, ob šoli pa je bil vrt. Iz *Ročnega kažipot* za Goriško in Gradiščansko³⁴ za leto 1894 še izvemo, da je šola spadala pod c. kr. okrajni šolski svet v Sežani. V njej se je leta 1894 šolalo 348 otrok in 55 v nadaljevalnih tečajih. Nadučitelj je bil Anton Leban, ki je v Komnu služboval od leta 1871, bil je tudi odlikovan s srebrnim križcem s krono. Učili so še Ivan Justin (od leta 1890), Justina Štrukelj (od leta 1880) in Ernesta Ingerl (od leta 1882).³⁵ Leta 1923 je šolo vodil Josip Štrekelj, v njej pa je šolske klopi obiskovalo 160 otrok. Ostali učitelji so bili Gojko Ščuka, Marija Kavčič in Ljudmila Rebek. Josip Štrekelj je vodil še Mešano obrtno nadaljevalno šolo in Kmetijsko nadaljevalno šolo ter krajane učil vinogradništva in sadjarstva.³⁶ Bil je tudi član okrajnega šolskega sveta in med ljudmi zelo priljubljen. Zato je bila njegova kazenska premostitev v drugo vas Stomaž leta 1924 med krajanje zelo boleča in v takratnih časopisih sprožila veliko polemik. Po navedbah je bil vzrok za premostitev, da je »ob neki državni slavnosti /.../ komenska šola izobesila državno zastavo, toda na koncu droga je bil privezan šop lipovega zelenja. In to lipovo zelenje je tako delovalo na šolske oblastinje, da so se ogorčene spomnile, da imajo tudi oblast v rokah. In sledil je oni zloglasni dekret.«³⁷ Nadučitelj in vodja šole je postal Gojko Ščuka, ki je bil po pisanju časopisa *Edinost* in *Goriške straže*³⁸ tudi član fašistične stranke.

Razvoj občinske uprave

Na upravnem in političnem področju je pomembno prelomnico v zgodovini Komna predstavljalo leto 1848, ko je bil ukinjen fevdalni sistem. Že naslednje leto so bila uvedena okrajna glavarstva kot najnižje enote državne uprave, ki so bila podrejena deželni vladi, nadrejena pa najmanjšim političnim oblastem

²⁸ *Edinost*, L, 1925, št. 205, 1. 9. 1925, str. 2.

²⁹ Kemperl idr., *Dekanija Kraška*, str. 131.

³⁰ Prav tam, str. 18.

³¹ Več o življenju dekana Bogumila Nēmca v Komnu gl: Fakin Bajec, *Življenje*, str. 11–16.

³² »Lepa je bila živa slika Matere božje, ki so jo iz Tomaja domov pripeljali na okrašenem vozu. Pred njo in okoli nje je bilo osem otrok, angelecev, z lepimi peruti in zadaj kakih dvanajst deklet v belih oblekah ovenčanih s pajčolani. Mnogo ljudi, peš in na vozovih, se je udeležilo tega pohoda. Pred vozom za križem in Marijino zastavo so šle v parih belo oblečena dekleta 'Prosvetnega društva' iz Svetega. V Komnu so Marijo pričakale nepreštete množice ljudi. Veličastne zastave komenske cerkve so se približale vozu. Mogočno in navdušeno, kakor iz enega grla, je zadonela pesem: 'Ti o Marija' iz tisočerih množic. Solze veselja so se prikazale na vseh, ki so jo vzrli in ko so slišali pozdravne besede gospoda dekana.« (*Goriška straža*, VIII, 1925, št. 87, 31. 10. 1925, str. 3.)

³³ »V cerkvi je manjkal še primeren križev pot. Prejšnji, ki je bil najbrž tako star kakor cerkev, je bil premajhen in že precej razpadel, in ni delal cerkvi nikake časti. Zato je naš prečastljivi g. dekan Bogomil Nemeč, ves vnet za čast božjo, pozival farane za nov križev pot. In res, s prostovoljnimi darovi se je nabrala skoraj zadostna vsota, da smo nov križev pot naročili. Podobe, 73 cm široke, 105 cm visoke je slikala po Fuglu slikarica gospodična Ema Gallovich v Trstu. Slike so vzor prave cerkvene umetnosti in vse izražajo bolest in trpljenje Jezusovo. Ena je lepša od druge in ko jih človek gleda, se nehote zatopi v pobožno premišljevanje. Okvirji iz orehovega lesa so visoki 190 cm, izdelani so v Gorici po načrtu g. inž. Cecuta v slogu cerkve. Lično delo, dovršena rezbarija in pozlačenje delajo čast mojstru.« (*Goriška straža*, XI, 1928, št. 67, 5. 9. 1928, str. 3.)

³⁴ *Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem*, leto 1894, URN:NBN:SI:DOC-Q4XFHP05, <http://www.dlib.si>.

³⁵ *Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem*, 1894, str. 65.

³⁶ *Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem*, 1923, str. 222.

³⁷ *Edinost*, IL, 1924, št. 116, 13. 5. 1924, str. 2.; *Edinost*, IL, 1924, št. 147, 20. 6. 1924, str. 1.

³⁸ *Goriška straža*, VII, 1924, št. 39, 19. 5. 1924, str. 3.

Razglednica gostilne Buža (dvorišče), odposlana leta 1908 (Arhiv družine Volčič, Komen 50).

– občinam. Komen je s soslednjimi kraji spadal pod okrajno glavarstvo Sežana. Okoli leta 1850 je v Komnu že delovala občina, imenovana županija, znotraj katere so delovali občinski oddelek Preserje in davčne občine (podobno kot današnje krajevne skupnosti) Malidol, Sveto, Tomačevica in Volčjiograd.³⁹ Leta 1899 je v Komnu živelo 936, v Preserjeh 124, Malidolu 141, Svetem 512, Tomačevici 272 in Volčjigradu 402 prebivalcev.⁴⁰

V skladu z zakoni in pravilniki je do leta 1926 o skoraj vseh zadevah občinskega življenja odločal občinski svet s starešinami, ki je v občini imel največ pristojnosti, podrejena sta mu bila tudi župan (načelnik občinske uprave) in občinski odbor (izvršni organ občinskega sveta).⁴¹ V letih pred prvo svetovno vojno so bili župani Josip Kovačič, Josip Švara in Vincenc Jazbec iz Svetega, po vojni pa je županoval Josip Žigon⁴² (po domače *Soudatov*), ki si je po spominu krajanov in zapisih v časopisnih člankih zelo prizadeval za razvoj svoje občine. Velike zasluge je imel za postavitev javne električne razsvetljave, ki jo je Komen dobil leta 1925. Po navedbah dopisnika v časopisu *Edinost* je župan po »težkem naporu in velikem vložnem kapitalu« na lastne stroške postavil edino električno centralo na Krasu, ki jo je poganjal motor. V ta namen je odprl tudi svoje podjetje. Med

drugim dopisnik navede: »Žično omrežje je razpeljano po celem Komnu, da se lahko vsaka hiša z malenkostnimi stroški posluži električne luči. To je napredek podjetnega moža, od katerega ima cela občina ugodnost in materialen dobiček. Ugodnost je krasna razsvetljava, dobiček pa je, da je cenejša, kot slabša petrolejeva. Občinarji so mu seveda hvaležni. Seveda, naprava ne prinaša bogve kakih dohodkov, ker vloženi kapital za motor, omrežje, obramba materiala, bencin, olje in zaposleni delavci povzročajo izdatke, katere menda komaj krijejo dohodki, ker je g. Žigon postavil prenizko ceno za posamezne svetilke.«⁴³ Po pripovedovanju je vsaka hiša imela le eno žarnico; agregat za elektriko je začel delati ob mraku, luč je gorela do desete ure in pol ponoči. Pred ugasnitvijo je trikrat pomežiknila, kar je bil znak za pripravo na spanje.

Občinska uprava se je trudila tudi za urejenost kraja in dobro cestno povezavo. Leta 1925 so uredili vaško pokopališče in nasadili drevesa. Zelo kritični so bili tudi do nerešenih nalog v odborih občinskih cest, saj so se zavedali, da je »cesta v dobrobit nam vsem«.⁴⁴

Tudi v času italijanske države so se kot najnižje oblike oblasti ohranile občine, ki so bile zelo omejene z nalogami, saj so za vsako večje dovoljenje (glede obrti, javnih prireditvev) odločali na prefekturi v Gorici ali pokrajinski policiji (kvesturi). Na ravni občine so naloge policije opravljali kvestorini, ki so po vaseh skrbeli za javni red in mir. Poleg državne policije je v Komnu v času italijanske oblasti delovala vojaška policija – karabinjerji, ki jim je načeloval maršal oziroma

³⁹ Vidrih Lavrenčič, Nusdorfer Vuksanovič, *Občine*, str. 10; Rutar, *Poknežena grofija* str. 50.

⁴⁰ *Ročni Kažipot po Gorškem in Gradiščanskem*, leto 1899, str. 84; *Specialni repertorij*, str. 55.

⁴¹ Vidrih Lavrenčič, Nusdorfer Vuksanovič, *Občine*, str. 26.

⁴² Povzeto po *Ročni kažipoti po Gorškem in Gradiščanskem* za leta 1894–1923.

⁴³ *Edinost*, IL, 1924, št. 48, 24. 2. 1924, str. 2.

⁴⁴ *Edinost*, L, 1925, št. 95, 23. 4. 1925, str. 3.

brigadir. Do domačinov so bili zelo strogi in so kaznovali najmanjši prekršek. Za razliko od avstrijskih občin, ki so imele skromno upravo in s tem majhne stroške, je bila italijanska uprava razširjena in dražja. Zato so v letu 1923 izdali zakon o užitnini, občinskih davkih in pravici občine do doklad na državne davke, ki so omogočali poslovanje občinske administracije, hkrati pa močno obremenjevali prebivalstvo.⁴⁵ Ljudi je tudi prizadel nov način pobiranja davkov prek zapornikov, to so bili večinoma finančni zavodi, ki niso poznali ne popuščanja ne odlaganja izterjatev. Zaradi tega so tudi provizijo. Komenski oddelek davkarije je najprej spadal pod sežanski davčni urad, po letu 1923 pa so oddelek v Komnu ukinili in zaradi priključitve Komna h goriški podprefekturi je kraj spadal pod ajdovski davčni urad. Ker so se krajani pritoževali zaradi dolge poti do Ajdovščine, so si domače oblasti prizadevale za ponovno odprtje davčnega urada v Komnu.⁴⁶ Ta želja se jim je kasneje uresničila. Žal ni znanih podatkov o njegovih novih začetkih in poslovanju. Po pripovedovanju ljudi je bil urad najprej v prostorih gostilne Buža (pri današnji domačiji Grgič – po domače *Kosminovi*, h. št. 117), nato pa v stavbi na glavni ulici (stavba je stala na današnjem parkirišču nasproti občine). V Komnu je deloval tudi registrski urad, kjer so obrtniki plačevali pristojbine za delovne obrti. Urad je najprej spadal pod registrski urad v Ajdovščini, leta 1925 so ga odprli tudi v Komnu.⁴⁷ Posloval je v stavbi na glavni ulici (stavba je stala na današnjem parkirišču nasproti občine).

S kraljevim odlokom št. 1900, z dne 3. septembra 1926, je fašistična vlada popolnoma odpravila avtonomijo v občinah in od začetka junija 1927 niso več nikjer v Julijski krajini upravljali občin župani in občinski sveti, temveč od vlade postavljeni občinski predstojniki, imenovani podešatje. Imenovani so bili za dobo petih let. Prevzeli so funkcijo prejšnjega občinskega sveta, odbora in župana. Bili so iz fašistične stranke. V Komnu je podešat županovo mesto prevzel oktobra leta 1926.⁴⁸

Župan Josip Žigon je po časopisnih virih deloval do marca 1926, ko so ga zaradi domnevnega razsipavanja z gospodarskim občinskim premoženjem odstavili. Njegovo funkcijo je 5. aprila 1926 prevzel takratni podžupan Josip Pipan iz Preserij pri Komnu. V kraju je bil poznan kot dober trtorjec, kjer je v svoji trtnici in drevesnici razprodajal trte cepljenke na ameriški podlagi in sadna drevesa.⁴⁹ Nalogo županstva je opravljal zelo kratek čas, saj je že čez mesec, 5. maja, zaradi hude bolezni, star komaj 57 let, umrl.⁵⁰

Cepprav je tudi novi občinski zakon določal, da

morajo podobno kot župani tudi podešatje brezplačno opravljati svoje delo, je bila nova ureditev veliko breme za občine, ker so nekateri podešatje brezvestno razsipavali občinsko premoženje.⁵¹ Po večini tudi niso bili domačini, zato navad kraja ter načina življenja ljudi niso poznali. Z občani so govorili le v italijanskem jeziku. Raba slovenščine je bila v vseh upravnih organih, tudi v občinah, ukinjena že leta 1923. Istega leta so spremenili tudi vsa slovenska krajevna imena in imena ulic. Komen postane Comeno, nekdanja Županova ulica, ki je potekala od glavnega centra vasi (*Placa*) do predela *Brdo*, pa Ulica Vittorio Emanuele.⁵² Pred prvo svetovno vojno in nekaj let po vojni je bila občinska stavba ob nekdanji osnovni šoli (danes stavba stare šole). Nato se je preselila na glavno ulico Vittorio Emanuele, v prostore, kjer je tudi danes sedež občine.

Po drugi svetovni vojni je v Komnu od leta 1944 deloval Krajevni ljudski odbor, ki se je leta 1952 preimenoval v Občino Komen.⁵³ Spadala je pod goriški okraj. Občina je delovala do leta 1958, manjši del (danes imenovan goriški Kras) se je priključil Občini Šempeter pri Gorici (od leta 1960 Občini Nova Gorica), večji del pa k Občini Sežana.⁵⁴ Komen je postal središče krajevnega urada in krajevne skupnosti, katere naloga je bila opravljanje komunalne, socialne, vzgojne, kulturne, zdravstvene in društvene dejavnosti. Škrbela je tudi za izboljšanje življenjskih in delovnih razmer; vaščani so s prostovoljnimi delovnimi akcijami (na Krasu imenovanimi *robuta*) in samopripravki napeljali elektriko, telefon, gradili vodovod, popravljali in asfaltirali lokalne ceste in leta 1948 v štiridesetih dneh zgradili združni dom. Komenci so dobili prvi vodovod leta 1954.

Sodniške, notarske, poštna in zdravstvene storitve

Z ustanovitvijo okrajnih glavarstev leta 1849 je bilo sodstvo ločeno od uprave na najnižji stopnji. Uvedeni so bili sodni okraj.⁵⁵ Komen postaja

⁵¹ Čermelj, *Slovinci in Hrvatje*, str. 44.

⁵² Imena ostalih ulic so bila: Ulica 4. novembra (cesta, ki pelje iz centra vasi proti Preserjem); Ulica Santa Gorizia (cesta, ki pelje od zdravstvenega doma proti Svetem); Plac Vittorio Emanuele (današnji center vasi, imenovan *Plac*); Ulica Vittorio Emanuele (od *Placa* proti predelu *Brdo*); Ulica Cesare Batista (cesta, ki pelje iz centra vasi proti Sežani (dolnjemu koncu)); Plac Principe Umberto (predel *Brdo*); Plac Venezia Giulia (predel *Pivoka*); Ulica Roma (cesta, ki pelje iz *Brda* proti dolnjemu koncu). Po drugi svetovni vojni v Komnu ni bilo več ulic. Vir: PANG, Državni tehnični urad Trst; popis nepremičnin, Goriške pokrajine, občina Komen, t.e. 64–68.

⁵³ Naselja v občini so bila naslednja: Brestovica pri Komnu, Brje pri Komnu, Coljava, Divči, Gabrovica pri Komnu, Gorgansko, Ivanji Grad, Komen, Klanec pri Komnu, Krgolišče, Mali Dol, Nadružica, Preserje, Rubije, Sveto, Šibelje, Škofi, Škrbina, Tomačevica, Tumlje pri Komnu, Vale, Volčji Grad in Zagrajec.

⁵⁴ Vidmar, *Od prvih zametkov*, str. 35.

⁵⁵ Vidrih Lavrenčič, Nusdorfer Vuksanovič, *Občine na Goriškem*, str. 6.

⁴⁵ Vidrih Lavrenčič, Nusdorfer Vuksanovič, *Občine na Goriškem*, str. 27.

⁴⁶ *Edinost*, L, 1925, št. 95, 23. 4. 1925, str. 3.

⁴⁷ *Edinost*, L, 1925, št. 185, 7. 8. 1925, str. 2.

⁴⁸ *Edinost*, LI, 1926, št. 239, 7. 10. 1926, str. 2.

⁴⁹ *Edinost*, LI, 1926, št. 85, 9. 4. 1926, str. 3.

⁵⁰ *Edinost*, LI, 1926, št. 113, 13. 5. 1926, str. 3.

ne sodni okraj leta 1853 (leta 1868 je imel 14.061 prebivalcev).⁵⁶ Leta 1854 začne v Komnu delovati tudi Okrajno sodišče za prestopke in male pregreške.⁵⁷ Delovalo je pod goriškim kresijskim sodiščem in tržaškim deželnim sodiščem. Po pripovedovanju je bil pred prvo svetovno vojno sedež sodnije v močno stavbi v središču Komna (na mestu današnje bencinske črpalke na Placu). Tu so bili še orožniki, c. kr. davkarija, zemljiškoknjižni urad, stanovanja uradnikov in cestni odbor, ki je skrbel za izboljšanje in popraviljanje cest. Na stavbi je bil železen grb avstrijske vojske. Orožniki so prebivali v hiši današnje lastnice Zelme Kavčič (h. št. 107). Po prvi svetovni vojni je bila sodnja v občinski stavbi na ulici Vittorio Emanuele (v prostorih današnje občinske stavbe). V stavbi na Placu pa je bila le vojaška policija – karabinjerji.

Sodišče se je v Komnu ohranilo tudi pod Italijo, spadalo je pod Okrožno sodišče v Gorici in Prizivno sodišče v Trstu.⁵⁸ Po kraljevem odlok iz dne 24. marca 1923, št. 601, je sodniški okraj Komen obsegal naslednje občine: Brje, Brestovico, Kobjeglavo, Komen, Veliki Dol, Gabrovico, Gorjansko, Pliskovico, Štanjel, Škrbino, Selo, Temnico in Vojsčico. Na sodnji so od leta 1925, ko so zamenjali slovenske uradnike z italijanskimi, govorili le italijanski jezik.⁵⁹

Komen je imel poleg občinske uprave, sodišča in zaporov (v prostorih današnjega gasilskega doma) tudi notarja in pošto. Ker je bila vse do sedemdesetih let 20. stoletja večina prebivalstva z nižjo izobrazbo ali brez nje, največ je bilo kmetov, so na nova uradniška mesta prihajali ljudje iz drugih krajev Avstro-Ogrske in Italije (največ s Sardinije). Prihod tujcev je v nekdanji agrarni vasi pospešil razslojevanje, srečanje z meščanskim načinom življenja in oblikovanje moderne družbe. Tujci so najprej živeli pri domačinih, sčasoma so si sezidali svoja bivališča, ki so navadno izstopala iz značilne kraške arhitekture. Tak primer je v vasi predstavljal notar Ignazio Kotnik, ki je po pripovedovanju v Komen prišel z Vrhnike leta 1899. Pred njim je deloval Karol Čibej.⁶⁰ V zgornjem predelu Komna, včasih na Ulici 4. novembra, si je sezidal vilo, ki se je bistveno razlikovala od značilnih zaprtih kraških domačij s specifičnimi arhitekturnimi detajli. V svoji hiši (današnjem nočnem klubu Antonio, h. št. 121) je imel v spodnjih prostorih pisarne, v zgornjih

pa stanovanje. Hišo je krasil vrt, v katerem je imel zaposlenega vrtnarja – vaščana iz sosednje vasi Preserje pri Komnu. Zaposloval je še uradnico in dve služkinji. V Komnu si je tudi ustvaril družino; z ženo, doma iz Nabrežine/Aurisine, sta imela tri hčerke. Ljudje so k notarju hodili ob porokah, smrti ali urejanju popisov. Po podatkih iz dela *Il Notariato nella Storia del Goriziano in Ročnega Kažipotata za Goriško in Gradiščansko* (leto 1899 in 1900) je notar Kotnik v Komnu služboval v letih 1900–1931. Nasledili so ga Manlio Malabotta (1931–1933), Ferruccio Sartori de Borgricco (1937) in Ezio Galante (1939–1942).⁶¹

Poštna služba je bila v Komnu ustanovljena leta 1855. Izbirna pošta je bila tudi po sosednjih vaseh: v Škrbini, Svetem in Gorjanskem,⁶² kjer so jo upravljali lastniki gostiln in trgovin ter jo dnevno vozili v zbirni center v Komen. Od tu so jo z dvema kočijama s konjsko vprego, ki jo je vozil Rudolf Slamič (*Parinov*), vozili na vlak v Štanjel. Poleg pošte so se v tej kočiji vozili tudi vaščani. Pošta je najprej delovala v stavbi na glavni ulici, nasproti Žigonove dvorane oz. dvorane Dopolavoro (v prostorih današnje banke), nato se je preselila v spodnji predel Komna, v stavbo današnje družine Švagelj (h. št. 112). Po podatkih iz članka v časopisu *Edinost*⁶³ se je leta 1925 preselila v prostore pod osnovno šolo (danes stavba stare šole) ob karabinjerski stavbi, na placu Vittorio Emanuele. Vhod v pošto je vodil iz glavne ceste na veliko dvorišče, kjer je rastle murva.

Po podatkih iz *Ročnega kažipotata po Goriškem in Gradiščanskem* za leto 1923 je zdravniško funkcijo opravljal dr. Angel Paranzal. Ker v *Ročnih kažipotih* iz let pred prvo svetovno vojno ni zaslediti virov o zdravnikih, lahko sklepamo, da je bila zdravniška služba ustanovljena šele po vojni. Ljudem se je najbolj vtisnil v spomin zdravnik dr. Danilo Storič, ki je deloval v drugi polovici dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja.⁶⁴ Sprva so bili ambulantni prostori na *Brdu* (v prostorih nekdanje menze podjetja Alumini) ob gozdičku Cirje, okoli leta 1934 pa so odprli današnje prostore zdravstvenega doma, ki je bil zgrajen po načrtu arhitekta Maksa Fabianija. Dr. Storič je bil namreč arhitektov zet. Po pripovedovanju je bil specialist za rentgenske storitve, zato je Protituberkulozna družba iz Gorice (Consorzio antituberculare della Provincia di Gorizia) v nekdanjih ambulantskih prostorih odprla rentgenski dispanzer za pljučne bolezni. V tem času je veliko ljudi obolevalo za pljučno bolezen – tuberkulozo oziroma jetiko. Ker so bili na Krasu ugodni zdravstveni pogoji za okrevanje, je v

⁵⁶ Priljučeno mu je bilo 19 županij (Brje, Brestovica, Gabrovica, Gorjansko, Kobljaglava, Komen, Kopriva, Mavhinje, Nabrežina, Pliskovica, Selo, Slivno, Šempolaj, Škrbina, Štanjel, Štajak, Temnica, Velikidol, Vojsčica). Prim. *Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem*, leto 1894, str. 97–101; Čibej, *Komen*, str. 37.

⁵⁷ Okoli leta 1900 je vključeval 19 sosednjih županij (občin) in 28 katastrskih občin.

⁵⁸ Čibej, *Komen*, str. 37.

⁵⁹ O obsegu sodniškega okraja glej: *Edinost*, XLVIII, 1923, št. 97, 25. 4. 1923. Glede sodnih razmer in uporabe slovenskega jezika v *Edinost*, L, 1925, št. 55, 5. 3. 1925, str. 3.

⁶⁰ *Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem*, leto 1899, str. 85 in leto 1900, str. 145.

⁶¹ Stafuzza, *Il Notariato*, str. 459–460.

⁶² Štolfa, *Kulturni*, str. 36.

⁶³ *Edinost*, L, 1925, št. 256, 30. 10. 1925, str. 2.

⁶⁴ Po delu Patat, *Il duce*, str. 411, kjer so navedeni tudi podatki o razvoju fašistične stranke v Komnu, je dr. Danilo Storič kot občinski zdravnik v Komnu že deloval leta 1927. V letih 1928–1934 in 1939–1943 je bil tudi tajnik komenske fašistične stranke.

Komen zahajalo veliko tuberkuloznih bolnikov. Živinozdravnik pa je bil dr. Legiša (Mirko – morda),⁶⁵ ki je v Komen prišel iz Mavhinj/Malchina.

Po vojni so bile sodne in notarske funkcije ukinjene, še danes pa delujejo zdravstveni dom, lekarna in pošta.

Razvoj gospodarstva

Razvoj kraškega gospodarstva je tesno povezan z urbanim, industrijskim in pomorskim razvojem Trsta. V 19. stoletju je mesto postalo tudi proizvodno središče, poznano predvsem po ladjedelnici, parni industriji, jeklarni, leta 1857 ga z Dunajem poveže južna železnica.⁶⁶ Postopoma se je mesto povežalo s svojim zaledjem; na Krasu se je to sprva kazalo v razvoju prevoznitva (furmanstva), kasneje pa prodaji kmetijskih presežkov (zlasti jajc, mleka, masla, mesa, suhomesnih izdelkov, vina) in opravljanju služnostnih del (čiščenje doma, urejanje vrta, varovanje otrok idr.). Razvoj prevoznitva so na Krasu spodbudile urejene cestne povezave, kar dokazujejo že številne mitnice iz 13. stoletja.⁶⁷ Za izboljšanje cestnih povezav s tržaškimi naselji so si prizadevale vse kraške občinske oblasti. Na Komenskem so se gospodarsko povezovali tudi s Tržičem/Monfalcone, ki je po članku iz časopisa *Soča* iz leta 1912 čedalje bolj postajal drugi Trst. Po besedah dopisnika so bile cestne razmere na Komenskem slabe, čeprav so imeli krajani mnogo kupčinskih zvez s tržiškim industrijskim mestom. »Spodnji Kras se mora šteti med one pokrajine naše dežele, ki so glede komunikacij, še jako na slabem. O železniški zvezi ni govora. Manjka tudi skladovnih cest, ki bi vezale spodnji Kras z gorenjim in s Furlanijo in posebno z industrijskim mestom Tržičem. Obstojče občinske poti so skoro klanci, ki bi jih bilo treba radikalno popraviti, da bi bili primerni za promet z vozovi. /.../ Potreba po pomoči je torej neoporečna, toda tej potrebi nasproti stoji sila siromašni kraški prebivalci in torej ni pričakovati, da bi prenašali težka bremena, posebno ker so jim ujme zadnjih let uničile skoro vse pridelke, tako da ubogo prebivalstvo skoro ne more preživljati.«⁶⁸

Zal postavitev železniškega omrežja čez Komen kljub prizadevanju mnogih krajanov ni bila realizi-

rana; za Komenca je bila najbližja železniška postaja v Štanjelu (postavljena leta 1907), ki je povezovala Gorico s Trstom. Vaščan iz sosednje vasi Gorjansko je o prevoznikih izkušnjah svojega starega očeta (*nonota*) v času Avstro-Ogrske povedal: »Moj nono je vozil mlince, to so bile deske za kište (zaboje – op. avt.) za sadje. V Ajdovščini so naložili, tam so to žagali, nato so vozili do Rihemberka, to bi bil današnji Branič. Vzeli so može – frajterje, da so pomagali zapreč do vrha Krasa. So pomagali, ker je bil velik navkreber (vzpon). Zasluzili so za vsako furo (pot – op. avt.) 7 kron in 1 krono so dajali Rihemberčanu. Nono je pravu, da so šli okoli polnoči od doma v Ajdovščino in okoli osmih, devetih zvečer prišli v Gorjansko. Spregli, nabranili živino in potem proti jutru spet napregli in šli v Trst. Iz Trsta, če so le mogli, so kaj pripeljali v Gorjansko ali v Komen. Samo da so dobili še kakšen denar, da niso šli prazni nazaj. To je vozilo dosti njih. To so vozili dvakrat v tednu, ma praktično so vozili cel teden. To so trpeli ljudje in žvali.«⁶⁹

Večjo navezanost Komenskih in okoliških prebivalcev s Tržičem/Monfalcone pojasnjuje naslednji spomin istega sogovornika, ki je pripovedoval o prevozu drv. »Drva je vozu moj rajni (pokojni – op. avt.) oče. Ma smo bolj vozili v Tržič. V Trstu je bilo tako, da si pripeljal drva na plac (trg – op. avt.), kamor so prišli ljudje, odkupili, zvagali in potem si mogel peljati po mestu, lahko tudi eno uro z volom, preden smo prišli do hiše od kupca. In ko si prišel, si mogel nesti drva v četrto, peto nadstropje. Medtem ko tisti, ki so vozili v Tržič, dolj je bila ladjedelnica in tu so prišli delavci iz nizke Italije in jim je država, ki jim je šla saldu (zelo – op. avt.) na roko, naredila tiste majhne hiške. In če se je peljalo drva v Tržič, ni bilo treba nosit gor v nadstropja, ker so bile majhne hiške. Po vojni sem jaz peljal s prijateljem iz Komna, on je imel deset in jaz štirinajst let, in sva peljala deset kvintalov drv in smo jih razložili pred hišo in smo šli. Ni nam bilo treba nosit v peto ali šesto nadstropje. Moj oče je večina vozil dol, v Tržič.«⁷⁰

Gospodarski razvoj Trsta, Tržiča/Monfalcone in tudi Nabrežine/Aurisina, kjer je deloval kamnolom Cava Romana, so kraškemu kmetu, ki je postopoma začel spoznavati vpliv industrializacije,⁷¹ predstavljali magnet, ki je podeželana na eni strani »pritegoval z navideznim bliščem in meščanskim blagostanjem, na drugi pa ga odvrčal z novimi delovnimi zahtevami in

⁶⁵ V delu Patat, *Il duce*, str. 411, se kot član fašistične stranke, ki je delovala v Komnu, navaja ime Federico Legissa. Ker so tudi živinozdravniki predstavljali del občinskih uslužbencev, ki so morali biti vpisani v fašistično stranko, lahko sklepamo, da gre za komenskega živinozdravnika.

⁶⁶ Davis, *Vzpon z dna*, str. 59.

⁶⁷ Marušič, *Na Krasu*, str. 168.

⁶⁸ V nadaljevanju je avtor članka sicer poudaril, da je oblast prispevala določene podpore, vendar jih je bilo premalo glede na slabo ekonomsko stanje kraškega kmeta, ki ga je bilo potrebno gospodarsko podpreti. Iz članka je moč še razbrati, da so si občinske oblasti prizadevale pridobiti tudi železniško povezavo med čezalpsko železnico in furlansko nižino, ki bi potekala po kraški planoti oziroma med Štanjelom in Tržičem/Monfalcone (glej: Za izboljšanje prometnih zvez na spodnjem Krasu, *Soča*, XXII, 1912, št. 92, 13. 8. 1912).

⁶⁹ Buda (1932), Gorjansko 47, intervju: februar 2004.

⁷⁰ Prav tam.

⁷¹ Po raziskavah Jamesa C. Davisa se je kraško ljudstvo začelo zavedati posledic industrializacije sredi 19. stoletja. Pri tem je pomemben prelom predstavljalo leto 1848, ko je z zemljiško odvezo prišlo do odkupa zemlje, kar je na eni strani povzročilo zadolžitev najsižbejših kmetij in njihov prihod na najnižjo stopnjo socialne lestvice, na drugi strani pa vzpon vaških mogotcev. V tem času je prišlo tudi do izboljšanja higienskih in prehranskih razmer, kar je povzročilo manjšo umrljivost otrok, in s tem demografsko rast prebivalstva ter večje število »odvišnih ljudi«. Ti so ostali brez zemlje in tako bili prisiljeni poiskati zaposlitev v mestu ali pri premožnih kmetih (Davis, *Vzpon z dna*).

kapitalistično etiko». ⁷² Za stalni odhod v Trst so se v drugi polovici 19. stoletja odločali predvsem pripadniki mlajših generacij, ki so v domačih razmerah zaradi nastajajočih procesov razslojevanja in sprememb živeli v negotovosti in brezperspektivnem položaju. Čeprav je prilagoditev novemu načinu življenja, novim delovnim okoliščinam, modelom obnašanja, mnogim priseljencem s podeželja povzročalo tesnobo, napetosti, frustracije in domotožje, so mnogi preselitev v mesto doživljali kot vzpon po družbeni lestvici, ki naj bi jim prinašal boljši življenjski standard in blagostanje. Tu jim je bil ponujen stalen zaslužek in nov industrijski tempo, ki ni sledil letnim časom ali biološkemu ritmu. »Moj nono je delal v Cavi Romani, v Nabrežini. Bil je stancar in je veliko zaslužil, tako, da je lahko sezidal tole hišo. Bil je ves dan zdoma, ob temi je šel in ob temi je prišel domov. Mi nismo bili lačni. Kdor je delal in imel plačo, je shajal boljše, kmetje so shajali slabše«, se je takratnih gospodarskih razmer spominjala krajanica. ⁷³

Mnogi vaščani so dodaten denar za preživetje zaslužili s prodajo kmetijskih pridelkov. Kot mlekarice in prodajalke poljskih pridelkov so se preživljale ženske iz sosednjih vasi in ne toliko Komenke, ki so imele možnost prodaje svojih kmetijskih viškov uradnikom, učiteljem in drugim tujcem, ki so v Komnu delali v državnih institucijah. Novim prišlekom so sprva tudi ponujale prenočišče, kar velja zlasti za učitelje. Navadno so spali pri družini Kovačič (po domače Kosminovih, h. št. 117), lastnici furmanske gostilne Buža. Mnogi starejši sogovorniki tudi poudarjajo, da je bilo v Komnu kmetijstvo manj razvito kot drugje. S kmetijstvom so se ukvarjali le za domače potrebe. Sogovornik je poudaril: »Komen je imel drugačen status kot ostale okoliške vasi. Ni bil tako kmečka vas in je bil bolj gospodarski center. Tukaj je bila sodnija, karabinjerji, notar, trgovine, domača obrt. Čistih kmetov je bilo v Komnu malo«. ⁷⁴ Poleg tega se v Komnu po mnenju sogovornika nikoli ni razvila nekdanja za vas pomembna medsebojna vaška pomoč, solidarnost in složnost kot v ostalih manjših kraških vaseh, kar se je odražalo tudi pri prostovoljnih delovnih akcijah (robudah).

Bližina gospodarsko in kulturno cvetočega Trsta je na Krasu onemogočala razvoj večjih urbanih industrijskih središč; v nekoliko večjih naseljih so se razvile le manjše obrtne dejavnosti. Mnoge vasi (npr. Volčji Grad, Kopriva, Gorjansko, Repen idr.) so zaslovele po kamnolomih in kamnoseštvu. ⁷⁵ V Komnu so leta 1911 obratovale čevljarska, kleparska, krojaška, ključavničarska, kovaška, mizarska, pekarska, urarska, zidarska, kolarska in sedlarska obrt. ⁷⁶ Leta

1923 pa v *Ročnem kažipotu po Goriškem in Gradiščanskem* beremo, da so se v vasi z obrtni ukvarjali naslednji domačini: sedlar (Rudolf Švara), mizarji (Alojz Malič, Josip Makovec, Franc Strnad), čevljar (Josip Godnik), kolarja (Ivan Cotič, Ivan Godnič), kovača (Josip Švara, Miroslav Jazbec) in mesarji (Franc Žigon, Vincenc Ukmar in Andrej Mržek). Kot že povedano, je župan Josip Žigon imel podjetje za elektriko in mlin na nafto. Pred prvo svetovno vojno so bili na tem prostoru mlin na paro, žaga in fužina. Njihov lastnik je bil Dominik Gaspari. ⁷⁷ V fužini so izdelovali gradbeno okovje, železno orodje in pripomočke za določene stroje. ⁷⁸ Na razglednicah iz obdobja po vojni ni več visokega dimnika, ki je bil last fužine.

Po pripovedovanju krajanov je bilo v vasi v obdobju med svetovnjima vojnoma mogoče kupiti vse najnujnejše za preživetje. V dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja je delovalo osem trgovin, šest gostiln in kavarna. Trgovina Ravbar, ki se je nahajala v centru vasi (na *Placu*, danes je tu pekarna in slašičarna Center), je ponujala hrano, posodo in pripomočke za kmetijstvo. Lastnik je bil Anton Ravbar. Hrano so ponujale še trgovina pri Vrabcu, ki je bila v prostorih današnje družine Jerič (danes h. št. 69) in Cooperativa iz Trsta, ki je bila v prostorih današnje banke Koper (h. št. 87), obe sta se nahajali na glavni ulici Vittorio Emanuele. Sadje in zelenjavo je ponujala trgovina Volčič (lastnik Edvard Volčič), kjer je bila tudi trafika in prodajalna soli, ki je spadala pod državno kontrolo in obdavčitev (trgovina se je nahajala v prostorih današnje mesnice, h. št. 73). Za preskrbo z mesom sta skrbeli mesnici pri *Soudatovih* (danes h. št. 88) in *Ciknih* (danes h. št. 83). Kruh in domače pecivo sta ponujali dve pekarni: pri *Tunčtevih* v spodnjem delu Komna (danes h. št. 16) in *Novelčevih*, ki so svojo prodajalno imeli ob gostilni Jakopič. Slednja se je nahajala ob dvorani Dopolavoro (na današnjem parkirišču pred banko Koper). V trgovini Špan (lastnik Jakob Špan), ki se je nahajala v prostorih nekdanje Semenarne Preskrba (danes h. št. 91), se je kupilo tekstil, pomožni material za šivanje in pletenje ter krste in ostalo opremo za pogreb. Trgovina Živec (lastnik Peter Živec), ki se je nahajala na današnjem parkirnem prostoru pred združenim domom, pa je ponujala oblačila in obutvene izdelke, usnje, steklo, posodo in železnino. Lastniki so bili iz Volčjega Grada. ⁷⁹

Rast prvih industrijskih obratov beležimo šele po drugi svetovni vojni, ko je bil slovenski del Krasa priključen k Jugoslaviji in hkrati s postavitvijo nove državne meje odrezan od nekdanj pomembnega gospodarskega središča Trst. V petdesetih letih 20. stoletja začne delovati mizarska delavnica Bor, nato

⁷² Verginella, *Družina*, str. 8.

⁷³ Grgič (1926), Gorjansko 93, intervju: februar 2004.

⁷⁴ Švara (1942), Komen 120 a, intervju: november 2003.

⁷⁵ Prim. Kernel, *Kamnolomstvo in kamnoseštvo na Krasu*.

⁷⁶ *Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem*, leto 1911, str. 161.

⁷⁷ *Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem*, leto 1849, str. 98.

⁷⁸ Budal idr., *Komen skozi čas in običaje*, str. 44.

⁷⁹ Podatki so zbrani po ustnih virih in iz *Ročnega kažipota po Goriškem in Gradiščanskem*, leto 1923, str. 222.

Stavba karabinerjev in trgovina Ravbar, ki sta bili na placu Vittorio Emanuele. Razglednica je bila odposlana leta 1920 (Arhiv družine Volčič, Komen 50).

kovinska industrija Aluminij, v okviru katere je do leta 1980 delovala Livarna (potem preide pod Iskra Avtoelektrika oz. danes Mahle Letrika), in tekstilna industrija Konfekcija, ustanovljena leta 1960. Ustanovitev teh obratov je pomenila »osnovni, čeprav zelo skromen košček kruha in dve zrni soli, ampak prvo tisto, kar so lahko domačini s svojim delom in skromnim znanjem, ki so ga za to potrebo imeli, lahko zaslužili v domačem kraju, s tem da so hkrati živeli doma in razvijali življenje v domačih še koliko toliko možnih običajih in navadah«. ⁸⁰ Čeprav po mnenju starejših krajanov industrializacija Komna po drugi svetovni vojni ni bila tako prisilna kot v sosednjih urbanih središčih (npr. v Novi Gorici), razen v prvih letih planskega gospodarjenja, je vendarle vplivala na urbanizacijo podeželja in spreminjanje strukture prebivalstva. V Komnu so prva blokavska stanovanja kot simbol urbanizacije zgradili v sredini petdesetih let.

Razvoj turizma

Komen pa v preteklosti ni slovel le kot upravni in obrtni center, temveč tudi kot turistični kraj. Sopeč po časopisnih člankih in pripovedovanju je kot turistični center zaslovel v obdobju med svetovnima vojnama, s priključitvijo Primorske k Italiji in množičnim prihodom meščanov na kraško podeželje. Sprva je bil odnos domačinov do tujih izletnikov in letoviščarjev negativen. Delno je k temu prispevala tuja narodnost, delno pa so turisti zaradi večjega povpraševanja zviševali cene. Odnos do turistov kaže tudi članek iz časopisa *Edinost* iz leta 1926. »Število

letoviščarjev se po vseh naših krajih od leta do leta večja. Žal, da se sorazmerno s tem porastom ne večja tudi podjetnost naših ljudi. Tudi v vedenji napram tujcem se včasih vse preveč greši, tako da so prav tisti, ki hočejo pobijati nemoralno bolj nemoralni. Konservativno stališče, ki ga zavzema večina naših ljudi napram tujcem, bi moralo v njih lastnem interesu prenehati, kajti prav to stališče je v glavnem izvor tiste nepodjetnosti, ki sem jo zgoraj omenil.⁸¹ Po ustnih pričevanjih pa so domačini s turisti dosegli prijazen in prijateljski odnos, saj so se gostje radi vračali in jim s tem finančno pomagali preživeti težko obdobje italijanske nadoblasti. Njihovo število se je iz leta v leto večalo in kot zapiše avtor članka *Kras in tujski promet*, so gostje na Krasu najbolj cenili prijazen nasmeh debelušne, potrpežljive krčmarice, dobro vino, čist zrak, preprosto okolje. Članek, ki ga lahko beremo kot propagandni napis za kraški turizem, tudi omenja, da je bil Komen znani turistični kraj.⁸²

⁸¹ Letoviščarji, *Edinost*, LI, 1926, št. 189, 10. 8. 1926, str. 3.

⁸² »Na valovitih tleh, po gričih, dolinah in sedlih se belijo kraške vasi. Kot vabljivo svet se zdijo v tem velikem božjem vrtu, ki je močno zagrajen in pregraden s kamenjem, a ima tudi svoje zeleno listje, prijazne gozdčike, loge in prijetne doline. Med preprostimi kmečkimi hišami vidiš večje, kjer so trgovine, gostilne, preročišča, dvorane bivših društev. Latniki ali košata drevesa skrbijo za malo blada poleti, z oken debteči nagelj in rožmarin priča o ljubezni naših žen in deklet do cvetja, do lepote, a snaga in čistoča v hiši in okrog nje govori o pridnosti in skrbnosti naših gospodinj. Prijazen nasmeh debelušne, potrpežljive krčmarice, posod dobro znano vino vabi potnika, izletnika, da pride in se odpočije. Pozimi ni preveč prijetno gori, ker je huda burja, zato pa nam je ta prečisti zrak tem boljši in čistejši poleti. In bolj hladno je kot v mestu. Meščani znajo ceniti vse te dobrine in hodijo zelo radi na Kras, ven iz tovarniškega, mestnega ozračja, nadihati se svežega zraka, živeti preprosto in enostavno v pristo naravo.

⁸⁰ Zega (1933), Komen 14, intervju: 2007.

Razglednica hotela in restavracije Pasqualin iz okoli leta 1938 (Arhiv družine Caharija Križmančič iz Nabrežine/Aurisine).

Po pripovedovanju so v Komen zahajali gostje iz Trsta, Tržiča/Monfalcone, Benetk in Vidma. Prihajali so predvsem manj premožni meščani, ki si niso mogli privoščiti razkošnih potovanj z daljšimi letovanji na morju in v zdraviliščih. Zato so se raje odločali za preživljanje počitnic v naravi, daleč od urbanih centrov in napornega vsakdanjika. Razvijali so t. i. poletno svežino, kot je meščanski tip turizma predstavil Andrej Studen.⁸³ Poletne dni so preživljali na zraku, se sprehajali in posedali v okoliških gozdovih in na kmečkih vrtovih. Nekateri so se na podeželju umaknili v najeto ali lastno podeželsko vilo (prim. Ferrarijeve vile v Štanjelu), meščani, ki so bili slovenskega porekla, pa so se odpravili na počitnice k sorodnikom in prijateljem. Drugi so najeli sobo na podeželski kmetiji ali v cenejšem gostišču. V ta namen je v Komnu v tridesetih letih 20. stoletja delovalo kar šest gostiln, med katerimi bi kot turistične lahko izpostavili Restavracijo in hotel Pasqualin, Gostilno Muha in furmansko gostilno Buža.

*Eni gredo na letovišča, drugi, ki imajo manj sredstev ali manj časa, pa si privoščijo vsakonedeljske izlete. Vse polno je po Krasu avtomobilov, motociklov in drugih vozil in peš potnikov. Vendar vsi ti letoviščarji in izletniki ne upoštevajo vseh naših krajev enako. Vsako leto se lahko opazi kaka sprememba. Kraj, ki je bil lansko leto zelo dobro obiskan, je letos zapuščen in obratno. So temu vzrok okoliščine našega značaja krajevnih razmer. Kljub temu pa opazimo neko stabilnost v obiskovanju Komna in okolice, Dutovelj, Tomaja, Opčin, stalno nazadovanje pa vidimo v Sežani /.../ Krajevni činitelji in gospodarske dejavnosti morajo posvečati vse več pozornosti tujskemu prometu, saj je zelo važen faktor narodnega gospodarstva, saj na ta način marsikatera lirica pride v roke kmetu» (Kras in tujski promet, *Edinost*, LII, 1927, št. 174, 23. junij 1927, str. 2).*

⁸³ Studen, *Iz avanturizma v turizem*, str. 96.

Restavracija in hotel Pasqualin se je nahajala na glavni ulici Vittorio Emanuele (na današnjem prostoru hiše družine Štrekelj na *Brdu*, h. št. 64).⁸⁴ V poletnih mesecih so na zaprtem dvorišču postregli do 100 kosil. Vrt je krasil še balinarski prostor (*zogo*). V notranjih prostorih so imeli radio in telefon, kar je bilo za tiste čase redkost. V zgornjih prostorih so ponujali pet sob za prenočišče. Poleg letoviščarjev so tu spali še vojaki, ki so se na Krasu zdravili, in pomembni komenski možje (npr. zdravnik, živinozdravnik, maršal karabinjerjev idr.), ki so v kuhinji igrali karte. Sin lastnikov je imel enega prvih motorjev (*želero*) in avtomobil, s katerim je svoje goste vozil na izlete.

Lastnika gostilne Muka sta bila Jože Umek, doma iz Divč, in Jožefa Mržek iz Komna (po domače *Olj-kna*), prvič poročena Babuder.⁸⁵ Gostilno je vodila go-

⁸⁴ Po do sedaj znanih podatkih je bila hiša v lasti družine Pečenko iz Brij pri Komnu, ki se ni nikoli ukvarjala z gostinstvom. Po prvi svetovni vojni je hotel najela gospa Pasqualin, ki je skupaj s hčerko prišla v Komen iz Trsta. Kot natakariče in služkinje so bile zaposlene tudi domačinke. Hči gospe Pasqualin se je nato poročila z vaščanom iz družine Godnič (po domače *Ščuorknim*) in se preselila v Ljubljano. Iz Komna se je odselila tudi mama, hotel pa je vseskozi obdržal njen primetek. Naslednji najemnik je bila gospa Delca Bunc iz Škrbine, vendar le za kratek čas. Obrt je prevzela v najem družina Caharija iz Rubij pri Komnu. Lastnika sta bila Anton in Tončka Caharija, ki sta pred tem imela vaško gostilno v Rubijah. Tu je z delovanjem nadaljeval sin Stanko, starša pa sta se preselila v Komen. Žena je prevzela delo v kuhinji, mož pa je skrbel za dobavo hrane, pijače in drugih potrebnih stvari. Pri delu so jim pomagali sin Rudi, hčere Paula (stalno zaposlena), Olga in Ema (delali občasno). Z obrtjo je nadaljeval sin Rudi, poročen s hčerko lastnikov trgovine Špan. Po drugi svetovni vojni hotela niso več odprli.

⁸⁵ Po prvi svetovni vojni sta z gostinstvom začela v stavbi nek-

spa Jožefa, po domače *Pepca*. Pri delu so ji pomagale sovaščanke. Ob gostilni (v *brajdi*) so imeli vinograd in vrt, ki ga je obdeloval lastnik. Gostilna je slovela po dobri kuhinji in domačem teranu. Belo vino so kupovali na Vipavskem, predvsem v Braniku. Oddajali so tudi sobo za prenočevanje tujcev, ki je bila opremljena s kopalnico. Na vrtu je bilo še balinišče. Gostilna je delovala še nekaj let po drugi svetovni vojni.

Furmanska gostilna Buža se je nahajala na placu Vittorio Emanuele, nasproti mogočne karabinjerske stavbe (na današnji domačiji Grgič – po domače *Kosminovi*, h. št. 117). Prvi lastnik gostilne je bila družina Kovačič, po domače *Jovanovi*. Ker so obubožali, je gostilniško obrt prevzela družina Umek (po domače *Kosminovi*), ki so prvotno živeli na ulici Roma (cesta iz predela *Brda* proti doljnemu koncu). Gostilno je večino časa vodila Jožefa Kosmina, saj je bil njen mož kar nekaj let v Ameriki (1924–1926 in 1930–1949). Poleg prevoznikov so se v gostilni zaustavljali tudi kmetje, ki so v Komen, h kovačiji Jazbec, pripeljali konje in vole. Kovačija se je nahajala v neposredni bližini gostilne. Gostilna je imela tudi hleve za živino in veliko osenčeno dvorišče z murvo. Prevoznikom so oddajali štiri sobe za prenočišča, kjer so največkrat spali popotniki in razni kramarji, ki so po Krasu prodajali na drobno (npr. Rezjani). V času sejmskih dni

na sv. Jožefa (19. marca), sv. Jurija (23. aprila) in sv. Martina (11. november) so tu sklepali kupčije. Gospodinja Jožefa Umek je slovela kot izvrstna kuharica, poznana po pripravi okusne svinjske pečenke. Na dvorišču so včasih pripravili javne prireditve.

Poleg večjih, turističnih gostiln so v Komnu delovale še Gostilna Jakopič, ki je bila v prostorih ob društveni dvorani Dopolavoro, Gostilna pri Labanovih (danes h. št. 71), ki so bili tudi lastniki ledenice, in gostilna pri Tunčevih v doljnem koncu vasi (danes h. št. 16), na ulici Cesare Battista. Njen lastnik Valentin Buda se je poleg gostilniške obrti ukvarjal še s peko in prodajo kruha. Kavarna pri Godniku (v današnji hiši pri Švagljevih, h. št. 112), v lasti Janeza in Marije Godnik, pa je ponujala slaščice, ki so jih vozili iz Trsta. V bifeju je bilo poskrbljeno za zabavo, mladina je največkrat navijala in plesala na glasbo iz avtomata (*orkestriona*). Nadstropne sobe pa so oddajali letoviščarjem.

Poleg gostilniške dejavnosti je v Komnu slovel turizem na kmetijah, s katerim se je ukvarjala skoraj vsaka večja, dobro situirana družina. Največ domačij je tujim gostom oddajale le sobe, nekateri pa tudi kuhinjo.⁸⁶ Za ponudbo kar največ razpoložljivih postelj je cela družina spala v eni sobi ali pa na podstrešju, v redkih primerih tudi na seniku. Tuji gostje so na kra-

Avtobusna postaja na glavni ulici Vittorio Emanuele. Razglednica je bila odposlana leta 1938 (Arhiv družine Volčič, Komen 50).

danje gostilne pri Smrdetu na glavni komenski ulici Vittorio Emanuele (na prostoru današnje domačije Jazbec – *Jaščevi*). Ta je bila v lasti družine Živec, ki je imela trgovino. Tu sta lastnika imela v najemu manjšo vaško gostilno, ki je bila znana pod imenom Muka. Okoli leta 1925 sta z zasluženim denarjem kupila novo hišo na ulici Venezia Giulia (v današnjem predelu *Pivka*), kjer so gostilno precej povečali.

⁸⁶ Kmetije, ki so v poletnih časih oddajale svoje sobe, so se delile v tri skupine: kmetije, kjer so domačini oddajali le sobe; kmetije, kjer so imeli turisti v souporabi poleg sobe tudi kuhinjo in možnost uporabe domačih poljskih pridelkov; ter kmetije, kjer so turistom ponujali prenočišča in hrano, t. i. penzion (Prim. Fakin Bajec; *Komen – kraški Pariz: razvoj turizma v Komnu*, 2006).

škem podeželju bivali najmanj dva tedna, po možnosti pa mesec ali celo dva. Ob nedeljah in večjih praznikih so prihajali enodnevni, izletniški gostje, ki so na Kras prišli z avtobusom, kolesom in kasneje z avtomobilom. V kraške gozdove so zahajali še tržaški lovci.

K razvoju turizma so veliko prispevale dobre avtobusne povezave s Trstom in Gorico. Avtobusna postaja se je v času med vojnama nahajala v središču Komna (danes nasproti gostilne Špacapan, h. št. 85), svoje garaže pa so imeli tudi v stavbi današnje družine Luin (h. št. 114). Avtobusni prostori so bili v najemu družbe Auto transporti e coriere Ribi iz Gorice. Vsakodnevno so potnike vozili v Gorico in Trst. V poletnih mesecih so v nedeljah zaradi večjega števila izletnikov organizirali dodaten avtobus.

Vasi so bile zaradi razvijajočega se turizma lepo urejene in očiščene; poleg domačinov je za čistočo na glavnih ulicah skrbel občinski redar, gozdna služba pa je urejala sprehajalne poti po okoliških gozdovih. Postavili so tudi klopi za počitek. Dopisnik iz časopisa *Edinost* nam takratni turistični utrip iz Komna predstavi: »Poletna vročina je privabila na osvežujoči kraški zrak in na oddih vse polno letoviščarjev, ki jih tu v Komnu kar mrgoli. Seveda preživijo v večini skoraj ves dan v borovem gozdu Cirje ali pa v Dragi. Ob nastopu mraka pa je res pravi živ-žav po naši glavni cesti, ko se ti vračajo domov. Do pozne noči se razlega njih razigrano veselje. Po vojski jih menda še ni bilo toliko pri nas. Skoro vse proste sobe po privatnih hišah so že oddane v najem. Vseeno pa bi se dobilo še nekaj prostorov na razpolago. Letoviščarji so po večini italijanske narodnosti. In glej čudo! Nikjer nikake sovražne napetosti med domačini in gosti. Nasprotno: naše ljudstvo gleda vedno, da jim gre kjerkoli le more na roko. Vse to pa, ne samo zaradi prirojenega slovanskega pojma o gostoljubnosti ali zaradi zasluzka, ki so ga deležni le nekateri ali zaradi obzirov do svojega domačega kraja, temveč tudi zaradi miroljubnosti, ki je našemu narodu že prirojena, a spopolnjena tekom časa potom sol, kulturnih društev, raznih kulturnih privreditev, predavanj, itd.«⁸⁷ Članek potrjuje, da so v Komnu veliko vlogo pri ozaveščanju ljudi o pomenu turizma opravile šole in prosvetna društva, ki so s svojimi predavanji poučevala ljudi o pomenu higijene, skrbi za urejenost kraja, o italijanskem jeziku itd.

Poleg izletnikov so na Kras zahajali tudi kolesarji. Prihajali so posamično ali v skupinah, njihovi klubi pa so čez Kras organizirali dirke. Leta 1925 je skozi Komen potekala kolesarska dirka »Kupa Edinosti«. Krajanje so v ta namen organizirali poseben sprejem: »Naši vrli dirkači so bili pozdravljeni od Komencev, posebno pa od zavednih komenskih deklet. Vzdlž cele ceste skozi vas so vaščani naredili špalir, dekleta pa so obsipavale kolesarje s cveticami, tako da se je cesta na nekaterih mestih kmalu spremenila v pisano preprogo. Za to so jim bili dirkači res hvaležni. Komenskim dekletom kličemo

za njih posnemanja vredno narodno dejanje: le tako naprej po začrtani poti in bodite v tem drugim vzgled«.⁸⁸

V tridesetih letih 20. stoletja so turisti začeli prihajati z lastnimi avtomobili. V Komnu so prve avtomobile imeli zdravnik, živinozdravnik in lastnik hotela Pasqualin Rudi Caharija. Kasneje, okoli leta 1934, je avto dobil vaščan Justin Godnič. V Komnu je bil organiziran tudi taksi, ki je bil v lasti lastnika zelenjavne trgovine Volčič, vozil pa ga je vaščan Franc Gulič. Uporabljali so ga turisti, občinski uradniki in drugi komenski italijanski prebivalci. V Komnu je bila za potrebe avtomobilov ena izmed redkih bencinskih črpalk na Krasu. Stala je ob hotelu Pasqualin, na *Brdu*. Črpalka je imela dve posodi v obliki steklenice. Med tem časom, ko so iz ene posode točili bencin v avto, so bencin ročno črpali v drugo posodo.

Kraška pokrajina je tuje goste privabljala tudi zaradi ugodne klime, kar je prispevalo k razvoju zdravstvenega turizma, predvsem zdravljenje tuberkuloznih bolnikov in slabokrvnih ter astmatičnih otrok.

Fotografija bencinske črpalke za ročno točenje bencina, ki je bila ob hotelu in restavraciji Pasqualin iz okoli leta 1937 (Arhiv družine Gruden, Cumin pri Gorici).

⁸⁷ *Edinost*, L, 1925, št. 180, 1. 8. 1925, str. 2.

⁸⁸ Kolesarska dirka, *Edinost*, L, 1925, št. 187, 9. 8. 1925, str. 2.

Razglednica kolonije tržiške tovarne, odposlana leta 1940 (Arhiv družine Volčič, Komen 50).

Od leta 1930 je imela tu svoj počitniški dom tovarna mila Ernesto Solway iz Tržiča/Monfalcone, kamor so prihajali otroci delavcev. Nastavljena je bila v nekdanji avstro-ogrski drevesnici, kasneje klavnici, ob današnji hiši družine Kovačič (ob današnji osnovni šoli). Otroci so v poletnem času prihajali v dveh skupinah od 60 do 70 otrok. Vsaka je v Komnu prebivala po mesec dni. Lesena stavba, v kateri so bile kuhinja, jedilnica, spalnica in kopalnica, je imela še ambulantno. Za bolehnije otroke sta skrbela zdravnik in medicinska sestra, celotno skupino so vodile štiri nune. V spomnih vaščanov so ostali njihovi obiski nedeljskih maš, ko so bili vsi otroci oblečeni v bela oblaci. Kolonija je delovala do druge svetovne vojne. Za domače otroke pa je bilo organizirano t. i. poletno varstvo. Da ne bi bili slovenski otroci v času počitnic prepuščeni domači vzgoji, s katero bi zavirali proces potalijančevanja, so se od leta 1935 zbirali v stavbi današnje tovarne Mahle, Letrika (včasih podružnica Iskre Avtoelektrike). Poleg kuhinje in stranišča s kopalnico je stavba imela veliko verando, namenjeno za sončenje in kopanje. Varuške italijanskega rodu so otroke sprejele v jutranjih urah in z njimi preživele do poznega popoldneva. Pozimi je bila stavba zaprta.

Po drugi svetovni vojni se je turistična dejavnost zaradi novih političnih razmer bistveno spremenila. Do petdesetih let, ko se v Jugoslaviji začne gospodarski razvoj, je bil turizem potisnjen v ozadje. Razmere so se začele spreminjati z ustanovitvijo Turistične zveze Slovenije, ki je delovala tudi na Krasu in sodelovala z lokalnimi turističnimi društvi. V Komnu je turistično društvo začelo delovati leta 1956.⁸⁹ Sprva je bilo vključeno v Goriško turistično zvezo, po

ukinitvi Občine Komen leta 1958 pa se je priključilo Koprski turistični zvezi. V Komnu so imeli lasten urad za izdajo prepustnic v maloobmejnem prometu z Italijo in dve menjalnici. V *Turističnem vestniku* iz leta 1959 še beremo, da je društvo veliko skrb posvetilo ureditvi kombinata restavracije in kavarne v Zadržnem domu, kamor je prihajalo zlasti ob nedeljah veliko število Tržačanov. Zavzemali so se tudi za vzpostavitev avtobusne zveze Komna s Trstom ter olepšavo in ureditev vasi Komen in spomenikov iz NOB. Leta 1960 je društvo štel 70 članov.⁹⁰ Danes v Komnu turistično društvo ne deluje več, ravno tako je vas izgubila sloves pomembnega turističnega naselja.

Kulturno življenje

K pestremu vaškemu utripu v prvi polovici 20. stoletja so prispevale številne vaške prireditve in zabave, ki so jih organizirala prosvetna društva. Podobno kot po ostalih krajih Slovenije se je tudi na Krasu večji vzpon društvenih dejavnosti začel po Bachovem absolutizmu (v petdesetih letih 19. stoletja), ko se je društvena zakonodaja močno sprostila in je imelo društveno življenje poseben pomen pri razvoju slovenskega nacionalnega gibanja. V tem obdobju so se po mnogih krajih organizirale čitalnice – društva s kulturnimi in družabnimi nameni. V Komnu je bila prva čitalnica organizirana leta 1867 in je veljala v tem delu Krasa za prvo kulturno-izobraževalno društvo.

V času Kraljevine Italije se je število društev sprva povečalo, saj so predstavljala osrednje slovensko

⁸⁹ *Primorske novice*, XII, 1958, št. 23, 6. 6. 1958, str. 5.

⁹⁰ *Turistični vestnik*, 1959, št. 7–8; *Turistični vestnik*, 1961, št. 3.

kulturno in družabno središče in pomembno vplivala na razvoj in utrjevanje narodne zavesti z željo, da bi se še vedno, kljub tuji nadoblasti, ohranjal značaj slovenske dežele. Ker je bilo to v neskladju s takratno fašistično politiko, so bila slovenska društva trn v peti takratnih oblasti.

Med vojnama so društva delovala pod okriljem dveh takratnih glavnih primorskih političnih organizacij: krščansko-socialnega političnega društva Edinost iz Gorice, ki je izdajalo časnik *Goriška straža*, in liberalnega političnega društva Edinost iz Trsta, ki je izdajalo dnevnik *Edinost*. Aktivni sta bili tudi liberalno telovadno društvo Sokol, ki je delovalo pod okriljem Sokolske organizacije iz Gorice, in Prosvetna zveza iz Gorice, ki je delovala pod okriljem katoliškega tabora in izdajala časopis *Naš čolnč*.

Programi kulturnih prireditev, ki so jih organizirala društva, so bili večinoma sestavljeni iz poučnih dramskih iger, recitiranja pesmi slovenskih in italijanskih ustvarjalcev, petja in igranja lokalne godbe. Po končanem uradnem delu je navadno sledil ples.

Od leta 1885 je v Komnu delovalo Pevsko in bralno društvo Lira.⁹¹ Po znanih podatkih so v obdobju pred prvo svetovno vojno prirejali veliko javnih nastopov in prireditev z dramskimi igrami. Društvo je delovalo tudi po prvi svetovni vojni, o čemer priča *Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem* za leto 1923, vendar zgoraj omenjeni časopisi o njegovem delovanju niso poročali.

Prvi javni nastop po prvi svetovni vojni je priredilo Telovadno društvo Sokol 21. junija 1914. Pripravili so spored s prikazom telovadnih vaj, nato je sledil ples. Zabava se je odvijala na igrišču za telovadbo, t. i. *telovadišču*, ki se je nahajalo ob gozdičku v Cirju.⁹² Pred prvim telovadnim javnim nastopom so prirejali tudi veselice, navadno v društveni dvorani župana Žigona.⁹³ Denar, zaslužen od veselice, so namenili za nakup telovadnega orodja in za ljudsko knjižnico. V njej so imeli na razpolago nad 300 različnih leposlovnih in poučnih knjig, ki so jih vsako nedeljo izposojali od 11. do 12. ure.⁹⁴ Voditelj društva je bil Marijo Volčič. Imeli so tudi moški pevski zbor, ki ga je do leta 1912 vodil Franc Pelikon. Društvo je bilo skupaj s knjižnico od prefekturne oblasti v Gorici razpuščeno konec avgusta 1927.⁹⁵

Na javnem področju je bila zelo dejavna tudi vaška mladina, ki je delovala pod okvirjem liberalno političnega društva Edinost iz Trsta. Dejavnosti so bili tako otroci, stari 12, 13 let, kot starejši mladinci.

Medtem ko so otroci svoje prireditve organizirali v šolskem letu, so se prireditve starejših mladincev odvijale za pusta, na velikonočni ponedeljek, v poletnem času, na miklavževo in na silvestrovo. Leta 1925 so organizirali zelo odmevno veseloigro v treh dejanjih *Stari grebi* pisatelj Josipa Štolbe in Frana Govekarja. Prvič so jo uprizorili na velikonočni ponedeljek v dvorani župana Žigona. Igra je bila gledalcem, sodeč po kritiki, zelo všeč, saj je bila dobesedno vzeta iz življenja, katerega nam »zakriva meglena koprena, ki jo prodre le človek z bistrim in jasnim pogledom in čistim ciljem«.⁹⁶ Glavna oseba igre je bila nezakonsko dekle Ema, ki je prišla za gospodinjo k bogatemu gospodu. Igra je povsod požela veliko uspeha, tako na amaterskih kakor tudi na poklicnih odrih. Ob tej priložnosti se je predstavil tudi pevski zbor, ki je med drugimi točkami zapel venček slovenskih narodnih pesmi, medtem ko je povabljeni komenski tamburaški zbor oziroma orkester zatajil.⁹⁷ Naslednje poletje (1926) je na praznik Marijinega vnebovzeta (15. avgusta) sledila veseloigra *Matiček se ženi*, igra z obilo zabave, razvedrila, smeha in užitka. Javna prireditev se je odvijala na dvorišču družine Kovačič (prostoru gostilne Buža). Dopisnik v časopisu je poročal: »Danes se odprejo zaklopnice smeha, radosti in zadovoljnosti po tolikih žalostnih in težkih dnevih, kajti napoči končno res toliko pričakovani veseli dan 'Veselega dneva'. Težko si je misliti slov. prireditev brez petja, zato pa naj zapojejo komenski pevski zbor, ki nastopi tudi pri pevskih točkah med samo igro«.⁹⁸ Na prireditvah, ki jih je pripravljala vaška mladina, je igral komenski tamburaški zbor iz Tamburaškega društva. Glasbeno skupino so sestavljali domači fantje in dekleta pod vodstvom Jožeta Čebulca. S svojim igranjem so popestrili odmore veselice tudi po okoliških krajih.

V času med vojnama so se prireditve v poletnih mesecih odvijale v borovem gozdičku Cirje, v primeru slabega vremena in v zimskem času pa v Županovi dvorani, ki je bila v lasti takratnega župana Josipa Žigona. Tu so društva imela tudi svoj sedež, kjer so med drugim prirejala predavanja, občne zборе in drugo. Ker je prostor postal premajhen (del dvorane je župan predelal v pekarno in trgovino), so se za pridobitev večjega prostora pojavile precejšnje ovire. Sledec po članku v časopisu *Edinost* iz leta 1925 so za rešitev prostorske stiske predlagali naslednje ukrepe: »Komenci v svojem ponosu, društvenem delovanju, smislu za družabno življenje in podjetnost naj bi z obveznim delom vsakega člana, pa naj bo ta kmet, uradnik, tovarniški delavec, trgovec ali posestnik opravil predpisano število ročnih delovnih ur. Te bi prišle na vrsto šele zvečer in ponoči, ker je članstvo tekom dneva zaposleno, da si služi vsakdanji kruh za obstanek posameznikov in njihov družin. Za Komence je edini izhod obvezno delo ali

⁹¹ Sedež društva je bil v komenski čitalnici, ki se je nahajala na ulici Cesare Battisti pri družini Pipan (po domače *Obribtarjevi*, h. št. 25). Društvo je bilo naročeno na več takratnih časopisov.

⁹² *Telovadišče* se je nahajalo ob nekdanji drevesnici iz časov Avstro-Ogrske (poleg današnje hiše družine Kovačič pri osnovni šoli).

⁹³ *Soča*, XLI, 1911, št. 77, 8. 7. 1911, str. 4.

⁹⁴ *Edinost*, L, 1925, št. 252, 25. 10. 1925, str. 3.

⁹⁵ *Edinost*, LII, 1927, št. 213, 7. 9. 1927, str. 2.

⁹⁶ *Edinost*, L, 1925, št. 95, 23. 4. 1925, str. 2.

⁹⁷ Prav tam.

⁹⁸ *Edinost*, LI, 1926, št. 194, 15. 8. 1926, str. 3.

Fotografija komenske mladine iz leta 1925 (Arhiv družine Volčič, Komen 50).

denarni prispevek. Oblika zveze je lahko na združeni ali pa na delniški podlagi. Pomnijo, da se dajo narediti vsa večja in vsem koristna dela le z združenimi močmi in z vzajemno podporo, kajti le v edinosti je uspeh. Zato naj priskočijo na delo in podporo vsi, tako fizične kakor tudi juridične osebe. V Komnu imamo dve posojilnici in branilnici, ki naj bi naredili poleg drugih korporacij; tudi svojo okolici primerno dolžnost za občinski in javni blagor.⁹⁹ Vendar želja po novi društveni dvorani do let po drugi svetovni vojni ni bila nikoli uresničena. V tridesetih letih 20. stoletja je iz nekdanje Županove dvorane postal Dopolavoro, kjer so fašisti prirejali plesne zabave. S kulturnim delovanjem so po prepovedi delovanja slovenskih društev nadaljevali le v župnišču, kjer je bila dovoljena slovenska beseda.

Predstavitve nekdanjega vaškega utripa zaključujemo z vaškim praznovanjem ter kramarskimi in živilskimi sejmi. V času med obema vojnama sta se živinska sejma odvila na sv. Jožefa (19. marec) in sv. Martina (11. november), kramarski pa na sv. Jurija (23. aprila), ko so praznovali tudi god vaškega patrona. Po pripovedovanju so imeli zjutraj slovesno mašo, kjer je včasih maševalo kar štirinajst duhovnikov iz cele komenske dekanije. Maše so se udeležili tako domačini kot njihovi sorodniki. Sledil je sejem, ki se je odvijal na prostoru tik ob cerkvi – *kalvarici*. Največ stojnic je bilo namenjenih otrokom, ki so lahko dobili igrače, piščali, razne obeske ter zapestnice za dekleta, lectova srca, medenjake in drugo. Gospodinje so lahko kupile metrsko blago za šivanje, čevlje gospoda Živca, moške srajce idr. Kmetje pa orodja za kmetijstvo, kot so kose, orodja za okopavanje in drugo. Sejmarji so se lahko pogostili z okusnimi piškoti in kolači vašcanke gospe

Marije Kovačič (po domače *Klajkne*), ki je bila v vasi poznana kot zelo dobra slaščičarka. Po prvi svetovni vojni so s sejmarskim življenjem začeli leta 1920. Po drugi svetovni vojni se je po pripovedovanju nekaj let ohranil le živinski sejem.

Sklepne misli

Zgodovina vsakdanjega načina življenja v Komnu iz prve polovice 20. stoletja nam pokaže, da je razvoj vasi sledil širšim družbenopolitičnim in gospodarskim razvojnim procesom, vendar hkrati kazal lokalne specifičnosti. Za Komen je od nekdanj veljalo, da je bilo tu kmetijstvo slabše razvito kot v okoliških vaseh in prebivalstvu v obdobju do druge svetovne vojne ni prinašalo glavnega zaslужka. Mnogi krajanje so možnosti za lažje preživetje iskali v drugih dejavnostih, kot so bile trgovina, domača obrt, zlasti pa turizem (gostinstvo, turizem na kmetijah). Zaradi vse večjega števila tujih obiskovalcev so se Komenci tudi socialno in kulturno razvijali. Poskrbeti so morali za red in higieno, razviti gostoljubnost do tujcev in medsebojno pomoč. Čeprav komenskega turizma iz časa med prvo in drugo svetovno vojno nikakor ne morem primerjati z zahtevami in pogoji za razvoj sodobnih turističnih vsebin, bi vendarle lahko tudi danes mnogim Komencem turizem predstavljal dodaten vir za lažje preživetje. Včasih so bili turisti zadovoljni že s tem, da so odšli od doma, se sprehajali po svežem zraku, obiskovali dobre gostilne. Danes je postal turist veliko bolj zahteven, kritičen, večji potrošnik in želi od turistične ponudbe vedno več različnih aktivnosti, aranžmajev in zanimivosti. Vendar osnivanje novih aktivnosti na praksah, ki so bile razvite že v preteklosti (prim. turizem na kmetijah, zdravilni turizem),

⁹⁹ *Edinost*, 4. oktober 1925, št. 234, leto L, str. 2, 3.

bi novim vsebinam dajalo večjo verodostojnost in pristanost, predvsem pa zanimivo lokalno zgodbo, ki bi temeljila na že preverjeni in izkušeni tradiciji kraja.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

PANG – Pokrajinski arhiv v Novi Gorici
Državni tehnični urad Trst; popis nepremičnin
Goriške pokrajine, občina Komen, t. e. 64–68.

USTNI VIRI

Buda Alojz (1932), Gorjansko 47, intervju 2004.
Budal Elda (1937), Komen 137a, intervju 2002.
Budal Jože (1937), Komen 137a, intervju 2002.
Godnič Vilma (1942), Komen 115, intervju 2002.
Grgič Vanda (1926), Gorjansko 93, intervju 2004.
Gruden Ivo (1931), Crmin pri Gorici, intervju 2002.
Jazbec Anči (1924), Komen 123, intervju 2002.
Kovačič Danilo (1921), Komen 5, intervju 2002, 2007.
Kovačič Zora (1926), Komen 61, intervju 2002.
Pipan Jože (1932), Komen 25, intervju 2002.
Pipan Mara (1936), Komen 25, intervju 2002.
Švara Emil (1942), Komen 120a, intervju 2007.
Zega Alojz (1933), Komen 14, intervju 2002, 2007.

ČASOPISI

Edinost, 1920–1928.
Goriška straža, 1918–1928.
Primorske novice, 1958.
Soča, 1910–1914.
Turistični vestnik, 1959, 1961.

LITERATURA

Abram, Jožef: *Kobjeglava in Tupelče skozi čas*. Kobjeglava: KUTD Kraški slavček, 2014.
Barbič, Ana: *Izzivi in priložnosti podeželja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2005.
Birsar, Iris: *Orlek in Orlečani*. Orlek, Vremski Britof: samozaložba, 2012.
Božič, Luka idr.: *Zadružni dom v Komnu*. Komen: Osnovna šola Komen, 2006.
Budal, Jože idr.: *Komen skozi čas in običaje*. Komen: Občina Komen, 1997.
Čibej, Nada: Komen v arhivskem gradivu. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 83/84, 2007, str. 36–39.
Davis, C. James: *Vzpon z dna*. Ljubljana: Slovenska matica, 1989.
Fakin Bajec, Jasna in Saša Istenič Poljak: Kako s pomočjo kulturne dediščine doseči trajnostni razvoj podeželja? *Novo razvojne perspektive* (ur. Janez

Nared, Drago Perko, Nika Razpotnik Visković). Ljubljana: Založba ZRC, 2013, str. 173–180.
Fakin Bajec, Jasna: Iz življenja prosvetnih društev v Komnu in bližnjih kraških vaseh v prvi polovici 20. stoletja. *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici*, 4/2007, str. 24–30.
Fakin Bajec, Jasna: *Procesi ustvarjanja kulturne dediščine: Kraševci med tradicijo in izzivi sodobne družbe*. Ljubljana: Založba ZRC, 2011.
Fakin Bajec, Jasna: Življenje in delo duhovnika Bogumila Némca v župniji in dekanijem uradu Komen v letih 1922–1931. *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici*, 8/2011, str. 11–16.
Fakin, Jasna: *Komen – »kraški Pariz«; Razvoj turizma v Komnu in okoliških kraških vaseh v času med prvo in drugo svetovno vojno*. Diplomski naloga. Ljubljana: Oddelek za zgodovino in Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2002.
Fakin, Jasna: *Komen in njegova zgodovina na starih razglednicah*. Proseminarska naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 1997.
Grželj, Vladimir: *Kronika Hrpelje: ob 700-letnici prve pisne omembe Hrpelje*. Hrpelje: Kulturno zgodovinsko društvo, 2004.
Guštin, Mitja (ur.): *Volčji Grad*. Komen: Občina Komen, 2012.
Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem, Primorska: Oglejski patriarhat, Goriška nadškofija, Tržaška škofija*. Nova Gorica: Goriški muzej, Grad Kromberk, 2001.
Jackson, Andrew: Local and Regional History as Heritage: The Heritage Process and Conceptualising the Purpose and Practice of Local Historians. *International Journal of Heritage Studies*. 4/4, 2008, str. 362–379.
Kacin-Wohinz, Milica: Primorski Slovenci in italijanska država. *Slovenci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU* (ur. Bogo Grafenauer idr.). Ljubljana: SAZU, Razprave 17, 1994, str. 165–173.
Karnel, Davor: *Kamnolomstvo in kamnoseštvo na Krasu*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2003.
Klavora, Marko: Intervju in ustna zgodovina: pričevanje ali pripoved. *Acta Histriae*, letn. 20, št.1/2, 2012, str. 121–136.
Kos, Milko: Kmet na Krasu. *Razgledi* 7, 1952, str. 226–237.
Levi, Giovanni: *Nematerialna dediščina. Življenjska pot piemontskega eksorcista iz XVII. stoletja*. Ljubljana: ŠKUC: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995.
Makuc, Dorica: *In gnojili boste nemško zemljo*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1990.
Marušič, Branko: Na Krasu od pozne antike do današnjih dni. *Kras, pokrajina, življenje, ljudje*. (ur.

- Andrej Kranjc idr.) Ljubljana: Založba ZRC, str. 164–191.
- Paschini, Pio: *Storia del Friuli. Udine: Arti grafiche Friulane*, 1975.
- Patat, Luciano: *Il Duce ha sempre ragione: il fascismo in provincia di Gorizia e nella bassa Friulana*. Gradisca d'Isonzo: Centro Isontino di ricerca e documentazione storica e sociale »Leopoldo Gasparini«, 2009.
- Pavšič-Milost, Aleksandra: *Zadružni dom – naš ponos* (katalog ob razstavi). Nova Gorica: Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, 1996.
- Potokar, Klelija: *Divoča na stičišču poti*. Ilirska Bistrica: Borovci, 2011.
- Potokar, Klelija: *Kačiče na Krasu*. Kačiče-Pared: samozaložba, 2005.
- Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem* (1894, 1899, 1901, 1906, 1911, 1923), URN:NBN:SI:DOC-GXYG5IJF iz <http://www.dlib.si>; Ogled: 27. 6. 2015.
- Rutar, Simon: *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1892.
- Skrinjar, Pavel: *Sežana: sonce nad prestolnico Krasa*. Logatec: Ad Pirum, zavod za intelektualne dejavnosti, 2006.
- Specijalni repertorij krajev na avstrijsko-ilirskem Primorju*. Dunaj: Alfred Hölder (založnik), Vir: <http://www.sistory.si/SISTORY:ID:835>; Ogled: 3. 9. 2015.
- Studen, Andrej: *Iz avanturizma v turizem. Razvoj turizma v Sloveniji: zbornik referatov* (ur. Franc Rozman, Žarko Lazarevič). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 96–104.
- Širok, Kaja: *Kalejdoskop goriške preteklosti: zgodbe o spominu in pozabi*. Ljubljana: Založba ZRC, 2012.
- Štolfa, Boštjan: *Kulturni, gospodarski in politični utrip Komna v II. polovici 19. stoletja. Kras, revija o krasu in Krasu*, št. 46, 2001, str. 36–41.
- Uršič, Ivanka in Doroteja Jazbec (ur.): *Iz požganih domov v izgnanstvo: Divči, Jablanec, Komen, Mali Dol, Tomačevica: spominski zbornik*. Komen: Krajevna skupnost, 1994.
- Verginella, Marta: *Zgodovinska in politična raba pričevalca. Acta Histriae*, letn. 20, št. 1/2, 2012, str. 107–120;
- Vidmar, Cvetko: *Od prvih zametkov ljudske oblasti do današnje komune. Goriški zbornik 1948–1968*. Nova Gorica: ČZP Delavska enotnost Ljubljana, 1968, str. 20–37.
- Vidrih Lavrenčič, Liljana in Metka Nusdorfer Vuksanovič: *Občine na Goriškem od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne* (katalog ob razstavi). Nova Gorica: Pokrajinska arhiv, 1986.
- Vodopivec, Peter: *Od Poblinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2007.

S U M M A R Y

Komen – the Paris of the Karst. Interpretation of local history based on oral and newspaper sources from the first half of the 20th century.

The main purpose of this article is to present the local history of the village of Komen in the first half of the 20th century, during which its inhabitants lived under the sceptre of two governments: the Austro-Hungarian and Italian. Since in the Second World War, Komen and three neighbouring villages burnt down and the village, familiar, community, church and school archives were destroyed, the interpretation of local history is presented on the basis of the analysis of oral and newspaper sources as well as preserved old postcards. The article expands some historical findings that the villagers themselves made in the 1990s, on Komen's two major anniversaries (50 years since the village burnt down and 750 years since its first mention in historical sources), and as unschooled historians opened a discourse on the importance of local history to strengthen the collective village identity and preserve its memory for future generations. Moreover, given that after the postmodernist shift, local history has vastly contributed to the development of tourism contents and promotion of sustainable development policy, the presented interpretation may also provide the basis for new innovative ideas of how the life of the village may be further improved in the future. Special focus is on the development of the municipal administration, economy, tourism and cultural life.

Before the Second World War, Komen was an important administrative and economic centre of the Karst region, which formed part of the province of Gorizia-Gradisca under Austria-Hungary and of the province of Gorizia in the interwar period. Until 1926, the municipality of Komen was led by Slovenian mayors, with Mayor Josip Žigon figuring most prominently in popular memory. Žigon brought economic development to the village, by providing it with the first electric lighting in the Karst in 1926. Electrical power was provided by an engine that stood in the location of the former steam mill, sawmill and iron works owned by Dominik Gaspari. Žigon also endeavoured for a good road connection, particularly to Tržič/Monfalcone, considered the second Trieste by the local inhabitants of the lower Karst. Komen also had a post office, a notary's office, a school and a magistrate's court for misdemeanours and minor offences. After 1926, the mayoral function was taken over by podestàs, most of whom were of non-Slovenian descent. Widespread municipal

administration under the Italian state imposed higher municipal and supplementary taxes on the local population than that of Austria-Hungary. During the period between the two wars, when many farms were crushed by heavy financial burden and poor harvest, local inhabitants nonetheless managed to derive some sustenance from cottage industry, shops, taverns and farming tourism. The interwar Komen was a renowned tourist destination, billed in the then press as the Paris of the Karst, and was an especially popular destination among less wealthy citizens of Trieste, Venice and Udine/Videm. Komen developed so-called summer freshness, i.e. a way of spending summer days outdoors, walking and sitting about in nearby forests and farm gardens. Some travellers retreated into cheaper inns, others found lodging with the local inhabitants who put their bedrooms up for rent. The restaurant and hotel Pasqualin, Muha and cart-drivers' Buža were the favourite food and lodging establishments among travellers. The village also became a blooming health retreat for patients with tuberculosis, as well as children suffering from anaemia and asthma. From 1930 onwards, Ernesto Solvay soap factory from Tržič/Monfalcone had its vacation house here, annually hosting up to 140 children.

Further adding to the dynamic village life in the first half of the 20th century were numerous village festivities and fetes that were organised by educational societies and youth. Albeit at odds with the authorities in the interwar period by refusing to comply with the then Fascist policy, the aforementioned societies contributed enormously to the cultural and social development of the Karst countryside. Komen had an active Singing and Reading Society Lira, Gymnastics Society Sokol and a Tambura Society.

After the Second World War, the ravaged Komen adopted a different line of economic and political development and began to lose its role as the administrative and economic centre of the Karst, as well as its primacy as a tourist destination. The latter was mainly due to the predominant socialist policy of mass tourism, which in the Karst concentrated in Lipica, Škocjan Caves and partly Štanjel. The recent development of the so-called ecological, cultural and active tourism, however, presents many Komen's inhabitants with the opportunity for further development, especially because it will allow them to build their business story on the time-honoured and time-tested tradition of their village.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 373.3(497.472)"1945/1947"

Prejeto: 25. 5. 2015

Miroslava Cencič

dr. pedagogike, docentka za didaktiko v pokoju na PF v Ljubljani, Markova pot 5, SI-5290 Šempeter pri Gorici
E-pošta: miroslava.cencic@guest.arnes.si

Osnovna šola na Krasu pod Zavezniško vojaško upravo

IZVLEČEK

V letih 1945–1947 je skrajni zahodni del Primorske začasno upravljal Zavezniška vojaška uprava (ZVU), ki je Slovincem priznala pravico do obnove osnovnih in srednjih šol v lastnem jeziku, vendar ob upoštevanju še veljavne italijanske zakonodaje. Na ozemlju pa je istočasno deloval Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor (PNOO), ki se je zavzemal za prilagajanje šolske organizacije sistemu v matični Sloveniji. Pristaši osvobodilnega gibanja niso bili pripravljeni na kompromis, zato se je ZVU začela povezovati z ljudmi iz slovenskega protikomunističnega tabora, s katerimi je PNOO odklanjal sodelovanje. ZVU je izdala ukaz za ustanavljanje šol po pripravljenem načrtu, PNOO pa je obdržal mrežo svojih šol, ki so bile ustanovljene že med vojno. Tako sta v coni A delovala dva šolska sistema, ki sta se v ostrih sporih potegovala za ideološki vpliv v šolstvu.

KLJUČNE BESEDE

Kras, osnovno šolstvo, Zavezniška vojaška uprava, Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor

ABSTRACT

PRIMARY EDUCATION IN THE KARST UNDER THE ALLIED MILITARY ADMINISTRATION

Between 1945 and 1947, the westernmost part of the Slovenian Littoral fell under the interim Allied Military Administration (AMA), which recognised the right of the Slovenes to restore primary and secondary education in Slovenian language, provided that they did so in accordance with the still applicable Italian legislation. The Regional National Liberation Committee (RNLC), another authority active in the Slovenian Littoral during the same period, strove to bring the school organisation closer to the education system in Slovenia. Owing to the uncompromising position of the liberation movement, AMA started to forge ties with people from the Slovenian anti-communist camp, with which RNLC refused to cooperate. AMA issued a decree on establishing schools in line with the prepared plan, whereas RNLC retained a network of its own schools that had been in operation since the war. Thus, Zone A was thus the site of two parallel education systems in a bitter contest for ideological influence on education.

KEY WORDS

Karst, primary education, Allied Military Administration, Regional National Liberation Committee

Uvod

Šolstvo na Slovenskem je neprestano doživljalo spremembe, večinoma v zvezi z vsakokratnimi družbenimi in političnimi razmerami. Šolska obdobja so trajala različno dolgo, a tudi kratkotrajna so bila usodno pomembna za nadaljnji izobraževalni proces, tako tudi šolstvo v letih 1945–1947 na zahodnem robu slovenskega ozemlja pod Zavezniško vojaško upravo (ZVU).

Razvoj šolstva je na zahodnem robu slovenskega prostora, tako tudi na Krasu, pod habsburško oblastjo večinoma potekal tako kot v drugih slovenskih pokrajinah. V drugi polovici 19. stoletja je bila uveljavljena dosledna šolska obveznost in z njo pravica do uporabe slovenskega jezika. Šolska mreža se je zgoščila, tako da so na prehodu v 20. stoletje slovensko osnovno šolo obiskovali vsi za šolo sposobni kraški otroci. Več jezikovnih težav je bilo le v narodnostno mešanem Trstu, kjer je mestni svet oviral ustanovitev slovenskih šol, zato je to nalogo prevzelo Ciril-Metodovo šolsko društvo. Po zaslugi te organizacije je bilo v tržaški občini ob začetku šolskega leta 1918/19 v slovensko šolo vpisanih več kot 30 % vseh šolskih otrok te občine.¹ Preden je bilo na silo uničeno slovensko šolstvo na Primorskem, je leta 1914 obsegalo 321 šol s 677 razredi, 46.671 učenci in 1007 učitelji.²

Po priključitvi Primorske Italiji je v letih 1923–28 fašizem uničil vse slovensko šolstvo in prepovedal slovenski jezik v javni rabi. Tako Primorci polnih dvajset let niso imeli šol v svojem jeziku. Te so se začele odpirati takoj, ko sta se italijanska vojska in uprava umaknili iz Primorske, to je 8. septembra 1943. Razvijale so se spontano v izjemno skromnih materialnih danostih. Tako je slovenska šola na Krasu zaživela že v šolskem letu 1943/44. Na območju, kjer so delovali partizanski odredi, so izobraževale partizanske šole, v večjih naseljih ob prometnicah, kjer so ozemlje nadzorovale nemške vojaške enote, pa so okupatorske oblasti v šolah dopuščale uporabo slovenščine.

Osvobodilna fronta slovenskega naroda se je že med vojno pripravljala na prevzem oblasti po koncu vojne. Tako je predvidela organizacijo šolstva na novih osnovah tudi za Tržaško in Goriško. Na Primorskem je to nalogo ilegalno opravljal Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor (PNOO) že od septembra 1943. Ljudje so z močnim čustvenim nabojem pričakovali skorajšnji konec vojne.

Ob koncu vojne

1. maja 1945 so se v Trstu partizanski vojski vdali še zadnji bunkerji nemških vojakov. Nekaj dni kasneje so v Trst vkorakale anglo-ameriške čete. Takoj ko je streljanje utihnilo, je na Primorskem oblast

javno prevzel Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor (PNOO). Nalogo obnove prosvetnega dela in šolstva je prevzela prosvetna komisija pri PNOO za Slovenško Primorje z oddelki in odseki, ki so v glavnem pokrivali vsa področja kulturnega in šolskega življenja.

Za Trst je bil pri PNOO ustanovljen Mestni osvobodilni svet (MOS) z dvojnimi prosvetnimi oddelki z referenti za slovenske in italijanske šole, in sicer kot dokaz, da se Slovencem priznava kulturna enakopravnost z italijanskim prebivalstvom. V skladu z upravno teritorialno ureditvijo so bili uvedeni šolski okraji s šolskimi referenti in nadzorniki. Na vsem ozemlju so začeli delovati roditeljski sveti, ki naj bi predstavljali povezavo med šolo in starši.

Obnova slovenskega šolstva je potekala hitro, saj se je naslanjala na tradicijo partizanskega šolstva.

Slovensko-italijanska meja po drugi svetovni vojni (Slovenski zgodovinski atlas, str. 194).

¹ Pahor, *Pregled*, str. 314.

² Winkler, *Osnovno šolstvo*, str. 613.

Gosta mreža partizanskih šol se je širila tudi v slovenske dele tržaške okolice, prenehale pa so delovati vse tiste slovenske šole, ki so delovale na ozemlju pod okupatorjem nadzorom.

Z zbiranjem podatkov o šolah, organiziranjem tečajev za učitelje in sprejemanjem smernic za razvoj osnovnih in srednjih šol so se že maja začele priprave na naslednje šolsko leto.³

Ta tok razvoja je trajal le dober mesec, saj je bil prekinjen, ko je bilo ozemlje Julijske krajine razdeljeno v dve vojaški coni, cono A pod zavezniško (ZVU) in cono B pod Vojaško upravo jugoslovanske armade (VUJA). Iz cone A se je partizanska vojska umaknila 12. junija 1945 in zahodni del Julijske krajine je prišel pod začasni nadzor anglo-ameriške uprave (ZVU). Cona A je obsegala slovensko ozemlje okrog Trsta in Gorice, del Krasa ter ozek pas proti severu do Predela. Na severnem delu Krasa je meja potekala po Raši. Pod ZVU sta tako bila pretežni del Sežansko-komenskega Krasa in ozemlje Tržaškega Krasa, ki je še danes pod Italijo.

Zavezniška vojaška uprava, ki jo je vodil polkovnik Alfred Connor Bowman, vrhovni častnik za civilne zadeve, je v coni A prevzela tudi civilno oblast in skrb za šolstvo. Za šolstvo naj bi skrbela Zavezniška prosvetna komisija, katere vodstvo je prevzel ameriški polkovnik Carleton W. Washburne. ZVU je sprejela kulturo in šolstvo, tako kot sta zaživela v zadnjih mesecih. Polkovnik Alfred C. Bowman je 28. julija 1945 med osnovnimi nalogami naštel tudi odpiranje slovenskih šol. ZVU je priznala pridobitve obeh slovenskih političnih polov, partizansko šolstvo in šolstvo, ki je delovalo v krajih pod nemškim nadzorom.

Istočasno so pod ZVU svoje delo nadaljevali PNOO in vsi njemu podrejeni upravni organi, prosvetna komisija ter vsa okrožna, okrajna in krajevna prosvetna oblast. Referenti za slovenske šole so pripravljali možnosti za delovanje in ustanavljanje šol, ki bi bile nadaljevanje partizanskega šolstva.

Predstavniki PNOO in ZVU v prosvetnih komisijah so torej priznali upravičenost do obnove slovenskih ljudskih šol in ustanavljanja srednjih šol, a vsaka komisija je o ciljih in vsebini pouka razmišljala po svoje. Zastopniki osvobodilnega gibanja so zagovarjali stališče, da bi morala pri organiziranju slovenskega šolstva v coni A veljati enaka načela kot v Sloveniji. Zavzemali so se za učne načrte, ki so veljali v partizanskih šolah.

³ 23. maja je pri prosvetnem odseku potekala prosvetna konferenca, ki je načrtovala smernice za nadaljnje delo in razpravljala o odprtju slovenskih srednjih šol. Na zborovanjih slovenskih učiteljev v Trstu 2. junija in v Gorici 3. junija 1945 so posebno pozornost posvetili jezikovnim tečajem za učitelje, ki niso imeli slovenskega učiteljišča (ARS, AS 1818, škatla 1, fasc. 3, a. e. 8). Bevk se je 20. junija 1945 o organizaciji slovenskega šolstva pogovarjal z načelnikom ZVU (SŠM, fasc. 289, Pogovor Franceta Bevka in vrhovnega oficirja ZVU, 20. 6. 1945; gl. tudi Geržinič, *Boj*, str. 17).

Zavezniška prosvetna komisija je pripravljala šolski načrt na osnovi še veljavne italijanske zakonodaje in zagovarjala stališče, da do podpisa mirovne pogodbe ne morejo globlje posegati v veljavni pravni sistem, ter zavračala politično obarvane zahteve predstavnikov PNOO. V pogovorih med zastopniki obeh uprav, ki so bili zadolženi za prosvetno problematiko, je do nesoglasij prišlo že poleti 1945.

Tako sta se v letih 1945–1947 na tem ozemlju srečali dve upravi z različnimi pogledi na slovensko šolstvo, v ozadju pa je bila še tretja močna sila, italijanska uprava, ki se temu ozemlju in šolstvu ni odpovedala.

Poskusi sodelovanja med ZVU in PNOO

Načelnik Zavezniške prosvetne komisije C. W. Washburne je s pristojnimi odbori zbiral podatke ter razpravljal o možnostih za odprtje slovenskih osnovnih in srednjih šol v naslednjem šolskem letu.⁴ Predstavniki prosvetnega oddelka PNOO in predstavniki zavezniške šolske uprave so že junija navezali stike in se večkrat sestali.⁵ Vsebina pogovorov so bili predlogi zavezniške šolske uprave o organiziranju šolstva na tem prostoru glede jezika in učnih programov. Predstavniki PNOO so sprejeli predlog o obveznem učenju drugega deželnega jezika od 3. razreda dalje, v slovenskih šolah italijanščine, v italijanskih pa slovenščine.⁶ Odločno pa so zavrnil predlog za uvedbo učnih načrtov, ki so veljali pod Italijo, z utemeljitvijo, da imajo že svoje šolstvo in svoje učne programe.

Avgusta 1945 je položaj načelnika prosvetnega oddelka zasedel John P. Simoni, poročnik zavezniške vojske.⁷ Takoj je začel pripravljati možnosti za obnovo in razvoj slovenskega šolstva. Med prvimi pomembnimi dokumenti je bila okrožnica št. 4, izdana avgusta 1945, ki je v drugem členu določala, da »italijansko prosvetno ministrstvo nima jurisdikcije nad ozemljem Julijske krajine, ki je pod nadzorom ZVU. Vse javne in zasebne šole spadajo pod jurisdikcijo ZVU, 13. korpusa, oddelka za vzgojo.«⁸

Slednji je ustanovil urada za italijansko in sloven-

⁴ Gombač, *Slovensko šolstvo*, 182; Bajc, *Obnovitev*, str. 10

⁵ Sestanki med Zavezniško vojaško upravo in predstavniki PNOO so bili 20. junija 1945 z Bevkom, 5. julija 1945 z Bevkom in Jelinčičem, 7. julija 1945 in 9. julija 1945 z Mestnim osvobodilnim svetom za Trst (SŠM, fasc. 289, PNOO za Slovensko Primorje, Prosvetni oddelek, 5. 7. 1945 in Osvobodilni svet za Trst, Pogovor polkovnika Washburna s Furlanom in Dragom Pahorjem, 7. 7. 1945; ARS, AS 1818, škatla 1). Prosvetni komisiji v Trstu je v začetku načeloval Zorko Jelinčič. Drago Pahor naj bi usmerjal delo roditeljskih svetov (Geržinič, *Boj*, str. 17).

⁶ Zorn, *Zavezniška*, str. 263.

⁷ 3. avgusta 1945 se je ameriški univerzitetni profesor za lepe umetnosti in eksperimentalno pedagogiko, ki je že dve leti služboval v Italiji in vodil šolske posle, predstavil zastopnikom slovenskega šolstva. Povedal je, da je njegova vloga malo manjša kot vloga ministra (Zorn, *Zavezniška*, str. 264).

⁸ Okrožnica št. 4, dne 4. avgusta 1945 (Šah, *Pregled zgodovine*, 87).

sko šolstvo ter zaprosil PNOO, naj predlaga svojega zastopnika (superintendenta) v sekcijo slovenskega šolstva anglo-ameriške oblasti v Trstu in Gorici. Predlog je bil zavržen v obeh mestih, in sicer z enako utemeljitvijo, da imajo že svojo šolsko upravo in svoje šolstvo, ki naj še naprej deluje avtonomno kot oddelk za Slovence.⁹ Člani prosvetne komisije so zavržili vse predloge načelnika prosvetnega oddelka in s tem tudi predlog, da bi bil glavni inšpektor za slovenske šole slovenski zastopnik, ki bi zagotavljal šolsko administracijo v slovenščini.¹⁰ Tako sta bila za superintendenta v Gorici in Trstu imenovana Italijana,¹¹ kar je spodbudilo razburjen protest v *Primorskem dnevniku*, da se je imenovanje izvršilo proti volji ljudstva.¹²

Sestanki med zastopniki za šolstvo pri ZVU in predstavniki PNOO so se nadaljevali, v drugi polovici leta 1945 jih je bilo najmanj osem. Stališča se niso zblíževala, temveč vedno bolj razhajala.¹³ Iz zapisnikov sestankov je razvidno, da so člani prosvetne komisije PNOO sodelovanje z zavezniško šolsko upravo odklanjali iz načelnih razlogov, zaradi nesodelovanja z zavezniki. Svoje cilje so želeli doseči s povezovanjem z italijanskimi antifašisti.¹⁴ Zato je delegacija slovenske šolske uprave, ki se je sestajala z zavezniško, želela, da so na sestanke vabljeni tudi italijanski kolegi antifašisti,¹⁵ slovenskim prosvetnim društvom pa so bila dana navodila, naj se povezujejo z italijanskim »Centro di cultura«, ki deluje v istem smislu.¹⁶

Nasprotno pa so Italijani v krogu tržaškega šolskega skrbništva pripravili poročilo o šolskem političnem vprašanju in predstavili načrt za ustanovitev ljudskih šol s slovenskim učnim jezikom. V njem so ZVU dokazovali, da vodstvo in nadzorstvo nad slovenskim šolstvom pripadata italijanskim oblastem in

Značilna simbolna opremljenost podeželskih šol na Krasu v času ZVU (hrani: Ivo Jevnikar, Trst).

da imajo Slovenci na območju tržaške občine pravico do tistih desetih šol, ki so jih imeli pod Avstro-Ogrsko, da so brez osnove zahteve po ljudskih šolah v samem Trstu, nesmiselne pa zahteve po slovenskih srednjih šolah. Načrt so poslali v urad poročnika Simona.¹⁷

Ko je slovensko šolstvo začelo delovati, so Italijani zaostrili nasprotno delovanje. Uporabljali so tisk, pa tudi osebne zveze in pisne pritožbe. Posebno odločno je proti slovenski šoli nastopil sam predsednik italijanskega ministrskega sveta.¹⁸

Italijani so si prizadevali, da iz prosvetnega oddelka naredijo popolnoma italijanski urad, ki bo urejal tudi slovenske šolske zadeve.¹⁹ Pri šolskem osebju na »sovraintendenci« je vladalo strupeno sovraštvo do Slovencev.²⁰ Italijanski skrajneži so s klevetami nastopili tudi proti Baragi in mu očitali, da pri na-

⁹ Vodja prosvetne komisije je pojasnil, da se mora ravnati po italijanskih zakonih, ker je dežela formalno še italijanska, da pa bo šola nevtralna, zato mora biti zastopnik za slovensko šolstvo politično distanciran od obeh strani, ker politika ne sme prevladati. S prepričevanjem ni bilo uspeha.

¹⁰ 7. avgusta 1945 se je Simoni sestal s člani prosvetnega oddelka pri PNOO (ARS, AS 1818, škatla 1, fasc. 4, Poročilo Prosvetnega oddelka, 7. 8. 1945 in AS 1818, škatla 1, fasc. 3, a. e. 7; AS 1818, škatla 1, fasc. 3, a. e. 8, in AS 1818, škatla 1, fasc. 3, Zapisnik Prosvetnega oddelka 11. 8. 1945 in Zapisnik prosvetnega oddelka, 14. 8. 1945).

¹¹ V Trstu Vittorio Rubini, v Gorici Guido De Vetta.

¹² *Primorski dnevnik*, 23. 8. 1945, Slovenske šolske knjige.

¹³ Junija in julija 1945 je delegate sprejemal načelnik Zavezniške prosvetne komisije ameriški polkovnik Washburne, od avgusta dalje pa poročnik John Simoni, vodja šolskega urada pri ZVU. S strani prosvetne komisije PNOO je na pogovor prihajalo po več predstavnikov hkrati, in sicer: France Bevk trikrat, Zorko Jelinčič sedemkrat, Drago Pahor petkrat, Jože Kosovel šestkrat, Danilo Turk štirikrat, Jože Pahor dvakrat, Marija Majnik, Jože Bevk in nekateri drugi pa po enkrat.

¹⁴ SŠM, fasc. 289, Zapisnik pogovora z zastopniki slovenskega šolstva pri PNOO in referentom za šolstvo pri ZVU, 7. 8. 1945.

¹⁵ ARS, AS 1818, škatla 1, fasc. 4, str. 22–39 in SŠM, fasc. 289, Zapisnik pogovora polkovnika Washburna s Furlanom in Dragom Pahorjem, 7. 7. 1945.

¹⁶ ARS, AS 1818, škatla 1, fasc. 3, Zapisnik seje prosvetne komisije, 15. 10. 1945.

¹⁷ Bratina, Udovič, *Slovenska šola*, str. 45.

¹⁸ Alcide De Gasperi je trdil, da šole zasedajo dijaki in profesorji, ki so jugoslovanski državljani, ker želijo zasesti Trst, pri čemer se »titovci in protikomunisti na skrivaj povezujejo« (Geržinič, *Boj*, str. 74–76).

¹⁹ Geržinič, *Boj*, str. 148.

²⁰ Prav tam, str. 156, v: poročila dr. Barage ZVU.

meščanju učnega osebja sodeluje s komunisti.²¹ Italijanska šolska uprava je dosegla, da so bili v državno službo imenovani le italijanski državljani.²² Posledica delovanja nacionalistično usmerjenih prosvetnih uradnikov je bila, da slovenski učitelji niso dobili stalne zaposlitve, ampak so bili imenovani le za eno leto.

To nesodelovanje PNOO z zavezniki tako v šolstvu kot v drugih upravnih ustanovah je ustvarjalo neugodno ozračje, ki je nedvomno vplivalo na neuspeh pogajanj o vprašanju slovenskega šolstva. »Ko je načelnik za civilne zadeve ZVU polkovnik Bowman spoznal, da slovenski levičarski krogi nočejo deliti oblasti z drugimi političnimi silami, je 11. avgusta 1945 izdal ukaz št. 11 o krajevni upravi, ki je pomenil odpravo narodnoosvobodilnih odborov in uvedbo okrožnih in občinskih predsednikov ter okrožnih in občinskih svetov.«²³ Ukaz št. 11 je v javnem življenju uveljavljal italijansko zakonodajo. Z njim je ZVU v coni A uvedla italijanski upravni sistem, ki je bil v veljavi do 8. septembra 1943, kar je vplivalo tudi na predpise v zvezi z organizacijo šolstva.²⁴

Za ureditev slovenskega šolstva je ZVU izdala več predpisov, ki so bili pogoj za odprtje slovenskih šol. Za osnovne šole naj bi veljal italijanski učni načrt pred 8. septembrom 1943, očiščen fašistične navlake in z dodatki iz slovenske književnosti, slovenske zgodovine in zemljepisa. Dovoljeno naj bi bilo uporabljati le šolska besedila, ki jih je priznavala ZVU, delovati naj bi smele le šole, priznane s strani ZVU, ki bi bile apolitične.²⁵

Na ta ukaz so predstavniki PNOO odgovorili z odklonilnim stališčem v celoti, zavrnilo so tudi slovenske šole po zamisli ZVU. Namera ZVU, da v splošnem ostane v veljavi stara italijanska šolska zakonodaja, je bila za uradno slovensko stran nesprejemljiva, »ker bi posredno izničila tradicijo partizanskega šolstva in uveljavljala privilegiranost italijanskih šol.«²⁶ Vsem, ki bi se kot posamezniki odločili za sodelovanje z ZVU, so zagrozili, da bodo dobili, kar si zasluži vsak narodni izdajalec.²⁷

PNOO je postavljala zahteve, ki so bile v diametralnem nasprotju z načrti ZVU: odklanjali so italijanski šolski model, zahtevali so poučevanje slovenskega jezika v italijanskih šolah po načelu recipročnosti, ki ga je šolska ZVU načrtovala, Italijani pa zavračali; zgodovina naj bi vsebovala tudi narodnoosvobodilni boj, zemljepis pa naj bi obravnaval slovenski prostor, dana naj bi bila možnost uporabe šolskih beril iz Slovenije; z vseh vodilnih in učnih mest naj bi bili odstranjeni tisti, ki so bili obtoženi

kolaboracije, na šole pa naj bi bili nameščeni tisti, ki so morali pod fašizmom emigrirati.²⁸

Sodelovanje z demokrati in prebežniki iz Slovenije

Vabila ZVU za sodelovanje s prosvetno komisijo pri PNOO so se ponavljala. Zaradi načelne odklonitve predlogov ZVU se je zavezniška šolska uprava začela opirati na ljudi, ki so bili pripravljeni sodelovati z njo.

Pripravljenost za sodelovanje so pokazali politični prebežniki iz Slovenije in nekateri slovenski tržaški demokratično usmerjeni izobraženci, ko so uvideli, da skušajo Italijani izkoristiti nasprotovanje politiki ZVU.²⁹

Na sestanku 22. avgusta 1945 je poročnik Simoni delegatom MOS povedal, da ima na razpolago nekaj profesorjev beguncev.³⁰ Za pristaše OF je bilo nesprejemljivo, da bi šolstvo dobili v roke tisti, ki so jih označevali za belogardiste in narodne izdajalce. Pri ljudskem šolstvu je PNOO obdržal mrežo svojih že obstoječih ljudskih šol. S strani PNOO so se napadi zaostrovali. »Na sodelovanje z belogardističnimi elementi iz načelnih razlogov pod nobenim pogojem in v nobeni obliki ne pristanemo. Zahtevamo, da pridejo ti vojni zločinci pred sodišča kot kolaboracionisti z nemškimi okupatorji, sami so se izločili iz narodne skupnosti, zato niso upravičeni govoriti in nastopati kot narodni zastopniki.«³¹ Ne glede na to je bil 18. avgusta za svetovalca za slovenske šole pri Zavezniški vojaški upravi imenovan dr. Srečko Baraga, ubežnik iz Slovenije.³² V šolski upravi so pomembna mesta dobili lokalni zavedni Slovenci, nekomunisti in politični emigranti iz domovine. Prof. Baraga je bil osrednja gonilna sila pri ustanavljanju in urejanju slovenskih šol v coni A.

Med Slovenci v coni so se ideološka nasprotja zaostрила. Vesti o profesorjih beguncih na čelu vodstva razvoja slovenskega šolstva so močno razburile pristaše Osvobodilne fronte. Ti so zatrjevali, da bodo znali svoje šolstvo organizirati in voditi sami in da ne potrebujejo varuštva iz Amerike. Sklicevali so se na strokovnjake, ki so med okupacijo slovensko šolstvo organizirali na osvobojenem ozemlju.³³

Povečala se je aktivnost PNOO, spremenila pa se

²¹ Prav tam, str. 169.

²² Prav tam, str. 131, v: Baragovo poročilo zaveznikom.

²³ Bratina, Udovič, *Slovenska šola*, str. 42.

²⁴ Bajc, Obnovitev, str. 10; Bratina, Udovič, *Slovenska šola*, str. 42.

²⁵ *Glas zaveznikov*, 18. 8. 1945, Kakšne bodo slovenske šole.

²⁶ Zorn, *Zavezniška*, str. 262.

²⁷ Bratina, Udovič, *Slovenska šola*, str. 42.

²⁸ ARS, AS 1818, škatla 1, fasc. 3, Zapisnik prosvetne komisije, 14. 8. 1945.

²⁹ Bratina, Udovič, *Slovenska šola*, str. 45.

³⁰ Geržinič, *Boj*, str. 21.

³¹ ARS, AS 1818, škatla 1, fasc. 3, a. e. 8, Zapisnik seje prosvetne komisije, 14. 8. 1945.

³² Dr. Srečko Baraga se je oglasil pri poročniku Simonu, da bi dosegel premestitev slovenske begunske gimnazije iz Moniga pri Trevisu v Trst. Med vojno je poučeval na realni gimnaziji v Ljubljani, nato emigriral in bil 7. februarja 1946 v Jugoslaviji v odsotnosti obsojen na smrt (Bratina, Udovič, *Slovenska šola*, str. 42; *PSBL*, I, str. 34).

³³ Geržinič, *Boj*, str. 21; *Primorski dnevnik*, 26. 8. 1945, Skrbni zaveznikov za slovensko šolo.

je tudi taktika. Kot edino odločujočo silo v šolskih zadevah so postavili *voljo ljudstva*. Ponavljali so svojo odločitev, da v nobenem primeru ne bodo pristali na to, da bi bili v vodstvu šolstva »belogardisti«, programi pa sestavljeni na osnovi italijanskih; učne knjige morajo biti ne samo slovenske, temveč sestavljene po načelih, o katerih je odločala pravkar zaključena krvava vojna. Kdor tega ne upošteva, ne upošteva ljudske volje.³⁴

Konec avgusta je prosvetna komisija PNOO svoja stališča še zaostрила z naslednjimi sklepi: Od dose-danjih načel v šolski politiki ne odstopamo, kjer ne bodo možne javne šole z našimi učitelji, bomo ustanovili privatne, zainteresirali bomo italijanske množice, da nam bodo pomagale v borbi za našo šolo, učiteljstvo naj vložijo prošnje in naj sprejme službena mesta, določena od ZVU, učitelji, ki ne bodo nameščeni, se bodo zadržali za mladinsko in prosvetno delo, vsi učitelji naj bodo nadzorovani in kontrolirani, borbo za naše knjige opravljajo roditeljski sveti, aktivirati je treba profesorje in mednje postaviti svoje zaupnike.³⁵ Pojavljala so se nekatera skrajna stališča, ki so na kocko postavljala ustanavljanje slovenskih šol. »Bolje nič, kakor pa tako šolo, kot nam jo ponujajo zavezniki.«³⁶

Na osnovi vseh teh dogodkov si je ZVU že septembra 1945 ustvarila svoje mnenje, »da slovenski šolski odsek pri PNOO narekuje svojo šolsko politiko vsem učiteljem in staršem in da je slovenska šola le podaljšek odločitev, ki jih sprejemajo drugje. Sklepali so, da so to povsem izpostave komunizma, ki jih ustvarja predvsem pripadnost ideologiji in ne narodu. Zavezniki so smatrali, da je zavzemanje za jugoslovanske (slovenske) šolske programe le uvoz ideologije in poskus vplivanja na dogovarjanja na mirovnih pogajanjih.«³⁷ »Kritiko fašističnega šolskega sistema so tako voditelji ZVU prenesli tudi na druge politične opcije, ki so si prizadevale iz šolstva ustvariti ekskluzivno propagandno sredstvo za širjenje lastne ideologije.«³⁸

Od septembra 1945 so se razmere zaostriale. Konflikti so se stopnjevali, ustvarjali pa so se tudi novi. PNOO in načelniki odsekov so delovali po navodilih iz Ljubljane, ki jih je prosvetnemu oddelku prinašal Boris Kraigher. Odločilna seja načelnikov oddelkov pri PNOO je bila 2. septembra, ko so dobili strateška navodila delovanja.

»Kraigher je poučil, da je potrebno poskrbeti, da za laži Zavezniške vojaške uprave izve javnost. Kritiziral je Slovenski poročevalec, ki je sporočal, da PNOO v Trstu odklanja sodelovanje z zavezniki. Menil je, da je

Kapetan Simoni s spremstvom na pregledu neke osnovne šole v tržaški okolici (brani: Ivo Jevnikar, Trst).

to provokacija, povedati je treba drugače: 'Mi hočemo sodelovati, nočemo pa podpirati proti ljudskih institucij, starih fašističnih organov in ne moremo dovoliti, da bi ljudstvu odvzeli oblast. Mi odklanjamo odredbo št. 11 in ne odklanjamo sodelovanja z zavezniki.' In predstavil vizijo delovanja. Šole morajo biti. Učitelji bodo sprejeli službo, druga stvar pa je, kako bo ljudstvo te učitelje sprejelo. Kmetje bodo protestirali, če bodo zavezniške oblasti odstranile učitelja, ki so ga oni postavili, in na njegovo mesto dali drugega. Odredba št. 11 torej odklanja sodelovanje Zavezniške vojaške uprave z ljudstvom.

Naloga vseh odsekov je dajati predloge, da dobijo šole slovenske knjige. V časopisih je treba objavljati, kako hočemo imeti urejeno šolstvo, dokazovati pravilnost naših trditev in nepravilnost proti ljudskega postopanja. Pogrevati moramo vprašanja o vseh prosvetnih institucijah, ki jih je ustvaril fašizem, in trditi, 'da so hoteli dati fašizmu zunanji videz ljudske oblasti in ohraniti fašistično vsebino'. Reakcija želi, da bi obdržali zakone, ki so bili pod fašizmom. Mi pa brišemo vse staro in ustvarjamo novo. Vedno je treba dokazovati, kaj delajo oni in kako je bilo, ko smo bili mi na oblasti in kako je v Jugoslaviji. Treba je dajati predloge in pokazati, kako se dela. Treba je hoditi na okrožja in okrajne odbore, dajati nasvete in dopovedovati. Čuvati pa je treba, 'da ne dobi naša borba zunanjega izraza, kakor da nočemo sodelovati z zavezniki'. 'Mi moramo argumentirano razkrinkavati, ker hočejo naše oblasti odstraniti in zato z njimi ne moremo sodelovati.' Prisotni so soglašali, da sodelovanje mora biti dvostransko, ne samo z ene strani, in dokazovali, da oni so sodelovali z zavezniki, ne pa zavezniki z njimi, ker so delali proti njihovim predlogom in jih dejansko tako odstranili. Očitati so tudi, da so zavezniki v stalnih stikih z njihovimi sovražniki – fašisti, sledijo njihovim nasvetom in te ljudi sprejemajo v službo.«³⁹

Navodila, izrečena na tem sestanku, so sprejeli vsi organi PNOO. Sklep predsedstva PNOO 3. septem-

³⁴ Bratina, Udovič, *Slovenska šola*, str. 46; *Primorski dnevnik*, 23. 8. 1945, Slovenske šolske knjige.

³⁵ ARS, AS 1818, škatla 10, a. e. 191, Zapisnik seje Prosvetne komisije 30. 8. 1945.

³⁶ Bajc, *Obnovitev*, str. 13.

³⁷ Gombač, *Slovensko šolstvo*, str. 187.

³⁸ Gabrič, *Kulturne ustanove*, str. 353.

³⁹ AS 1818, škatla 1, fasc. 3, Seja načelnikov odsekov PNOO, dne 2. 9. 1945.

bra 1945, da se zavrne vsako sodelovanje z ZVU, je postal vodilo delovanja tudi za prosvetni oddelek.⁴⁰ Dokazovali so, da so oni za sodelovanje z zavezniki, ne pa zavezniki z njimi. Trdili so, da zavezniki sodelujejo s sovražniki slovenskega naroda, fašisti in narodnimi izdajalci, ki jih sprejemajo v službo, in oživljajo fašistične institucije. Zahtevali so, da ljudstvo odloča o vsebini učbenikov in učiteljih ter da se ljudstvu ne sme odreči sodelovanja in mu vzeti pravice do oblasti.⁴¹

Vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja je igralo na vse ali nič in ni bilo pripravljeno na kompromis. Predstavniki PNOO in njihovi somišljeniki si niso mogli predstavljati šole, v kateri bi bili nameščeni emigranti iz Slovenije. Tako so člani PNOO zavračali kakršenkoli stik z Barago, ker so ga imeli za kolaboracionista, kar je še bolj oviralo sodelovanje med PNOO in ZVU.

Nekajkrat je prišlo do konkretnih predlogov – bojkotirati zavezniško šolo. V začetku septembra 1945 je na konferenci PNOO prišlo celo do zamisli o premestitvi srednjih šol iz cone A v cono B, kjer bi bivali dijaki v domovih ter brezplačno prejemale hrano in prenočišče. Dijaki iz cone A naj bi se šolali zunaj tega ozemlja, na jugoslovanski strani: v Tolminu, Idriji, Postojni, Vipavi in Kopru.⁴²

Še bolj nesprejemljiv je bil predlog, naj bi slovenske dijake raje pošiljali v italijanske kot slovenske šole, slovenščine pa bi se učili na zasebnih tečajih, za katere bi skrbel različna društva.⁴³ Do takih drastičnih ukrepov ni prišlo, prišlo pa je do vrste spodbud, ki so bile v nasprotju s pravili zaveznikov. Odnosi med PNOO in ZVU so se vedno bolj zaostrovali.

Na oddelku za šolstvo ZVU se je nadaljevalo delo za ustanovitev slovenskih šol po predpisih okrožnice št. 4, kjer je sedmi odstavek določal, da bodo ljudske šole v slovenskem jeziku ustanovljene, kjer bo potrebno, in bodo v razmerju s slovenskim prebivalstvom vsakega kraja. Odprtje vsake slovenske šole mora odobriti višji častnik za civilne zadeve, pogoji za odobritev novih šol pa so število vpisanih učencev, usposobljenost učnih moči in razpolaganje s šolskimi prostori. ZVU bo uradno priznala le šole, ki se podrejajo njenim predpisom, in samo te bodo deležne njene gnotne podpore.⁴⁴

Glede organizacije in vsebine je Zavezniška prosvetna komisija sprejela nekatere predloge Prosvetne komisije PNOO, in sicer: o preimenovanju šolske komisije, poučevanju italijanščine le v slovenskih me-

stnih šolah in o nekaterih vsebinskih spremembah zemljepisa in zgodovine, kar kaže primerjava med prvotno zasnovno in kasnejšimi spremembami učnega načrta ZVU.⁴⁵ V slovenskih šolah v coni A pod vodstvom ZVU je tako ostal v veljavi italijanski šolski sistem. Učenci se niso učili zgodovine osvobodilnega gibanja, saj se je učni načrt zgodovine ustavil pri letu 1918. Na prvem mestu v predmetniku pa je bil po stari tradiciji naveden verouk.

Ko je bilo vse pripravljeno, je bilo sklenjeno, naj se začne vpis najprej v srednje in potem še v osnovne šole. Razglas je določal, da naj bi vpis v osnovne šole potekal v času od 17. do 22. septembra po vseh krajih v šolskih prostorih, kjer pa teh ni, v župniščih ali v prostorih, ki jih določijo občine.⁴⁶ Poudarjeno je še bilo, da ima nadzor nad šolami izključno ZVU.⁴⁷ Objavljen je bil poziv vsem učiteljem in profesorjem, naj se javijo pri šolskem skrbniku in oddajo pisno prošnjo za službo.⁴⁸

V času od 15. do 18. avgusta 1945 je Baraga šolam razdeljeval uradne obrazce za vpisovanje otrok po slovenskih šolah. Večina učiteljev, predstavnikov NOO in duhovnikov, na katere se je obrnil v krajih, kjer naj bi šole delovale, ni sprejela vprašalnih pol, češ da ima vse to v rokah NOO. To dokazuje, da so NOO že vzpostavili absolutno oblast.⁴⁹

Ustanove in organizacije, ki so delovale pod vodstvom PNOO, so nastopile proti vpisovanju v šole pod okriljem Zavezniške vojaške uprave, zlasti v srednje šole. Osnovne šole so bile večinoma že pod vodstvom Prosvetne komisije PNOO, ker podeželja ZVU ni mogla obvladovati.

V *Primorskem dnevniku* so sprožili silovito gonjo proti osebam, ki so jim bila zaupana odgovorna mesta v šolski upravi. Prvi napad je bil že 11. septembra. V članku *Ali bomo zaupali otroke izdajalcem?* pozivajo, naj odstranijo premagane fašistične izdajalce in mednarodno reakcijo, ki se je vrnila kot pregraja med vas in naše primorsko ljudstvo obeh narodnosti. Naslednji dan v članku *Zavezniki, dovolite, da sodelujemo z vami* napadajo zavezniško šolsko oblast in nadaljujejo z napadi na tiste, ki so ji pomagali pri ustanavljanju slovenskih šol. Šolo, ki so jo organizirali zavezniki, so prikazovali v najtemnejših barvah. Največkrat so oporekali pouku italijanskega jezika, italijanskim zakonom, učnim načrtom, šolskim knjigam in sodelavcem pri organizaciji šolstva, češ da so fašistični in belogardistični, da niso taki, kot jih hoče ljudstvo.⁵⁰

Situacija je bila skrajno kritična. Baraga je bil razburjen. Vprašanje je bilo, ali bo zaradi pomanjkanja učencev načrt propadel. S tem bi se uresničile italijanske napovedi, da Trst nima slovenskih srednješolcev

⁴⁰ SŠM, fasc. 289, Sestanek vodstva šolstva sežanskega okraja s Simonijem, 3. 10. 1945.

⁴¹ ARS, AS 1818, škatla 1, fasc. 3, Seja načelnikov PNOO, dne 2. septembra 1945, in AS 1818, škatla 1, fasc. 7, Zapisnik seje prosvetne komisije pri PNOO, 3. 9. 1945.

⁴² ARS, AS 1818, škatla 1, fasc. 2, Poročilo konference v Ajdovščini, 5. 9. 1945.

⁴³ Bajc, Obnovitev, str. 11.

⁴⁴ Okrožnica št. 4, v: Bratina, Udovič, *Slovenska šola*, str. 48.

⁴⁵ Pahor, *O ljudskošolskih*, str. 276, 277.

⁴⁶ *Glas zaveznikov*, 7. 9. 1945.

⁴⁷ *Glas zaveznikov*, 8. 9. 1945.

⁴⁸ *Glas zaveznikov*, 10. 9. 1945.

⁴⁹ Geržinič, *Boj*, str. 35–41.

⁵⁰ Bratina, Udovič, *Slovenska šola*, str. 49.

in učencev. Grozila je nevarnost, da bodo zavezniki zaradi nezadostnega vpisa ta načrt opustili. Baraga se je v stiski obrnil na kateheta Matijo Škabarja in ga prosil, naj mu uredi srečanje z zavednim Slovencem, povezanim s PNOO. Na srečanje je 12. septembra prišel dr. Frane Tončič. Dr. Baraga mu je predstavil položaj ter pojasnil, da če načrt za ustanovitev slovenskih srednjih šol propade zaradi nezadostnega števila učencev, bodo krivi tisti, ki ustanavljanje šol ovirajo. Spomnil ga je na pogoje, ki jih je postavila ZVU, in opozoril na nevarnost, da bodo o slovenskem šolstvu odločali Italijani. Pokazal mu je uradni predlog »proveditorija« (šolskega skrbnika), ki zanika potrebo po večjem številu slovenskih osnovnih šol in zatrjuje, da je zahteva po slovenski srednji šoli samo politično orožje. Opozarjal je, da gre za ure. Če zamudimo, Slovenci v Trstu in Gorici nikdar več ne bodo imeli slovenskih srednjih šol.

Čez noč je prišlo do spremembe stališč. V virih ni navedeno, s kom je dr. Tončič govoril, dejstvo pa je, da je *Primorski dnevnik* 13. septembra 1945 objavil poziv k vpisovanju v srednje šole, da s tem pokažemo upravičenost naših zahtev po slovenskih srednjih šolah. Pozneje se je izvedelo, da je tisto noč dr. Josip Abram vodstvu PNOO zagrozil, da ga bodo nacionalisti zapustili, če ne bo dovolil vpisovanja v slovenske srednje šole, ki jih ustanavlja ZVU.⁵¹ Prosvetni oddelek PNOO je osnovnošolskim učiteljem naročil, naj se ne prijavijo na zavezniške šole, ampak naj se šole organizirajo tako, da učitelje predlagajo na roditeljskih sestankih, predlaganega učitelja pa naj priznajo Angleži in mu izdajo dekret.⁵²

Nalogo vpisovanja so po ukazu PNOO prevzeli roditeljski sveti. V slovenske osnovne šole z območja današnjega tržaškega ozemlja se je po navedbi Antona Kacina vpisalo 3774 otrok.⁵³ Na območju kasnejšega Svobodnega tržaškega ozemlja (STO), ki je danes pod Italijo, je bilo tako ustanovljenih 33 osnovnih šol, leto kasneje pa še 9, skupno torej 42 šol.⁵⁴ Na celotnem območju cone A pa je bilo stanje naslednje: V Trstu je začelo delovati 13 šol z 2709 učenci,⁵⁵ v tržaškem okrožju 40 šol z 2865 učenci, v goriškem okrožju pa 114 šol z 8144 učenci. V coni A je torej delovalo 167 šol s 13.718 učenci.⁵⁶

Ko je bilo opravljeno vpisovanje v srednje in

osnovne šole s slovenskim učnim jezikom, je bil izdan ukaz št. 8. 8. oktobra 1945 je poročnik Simoni povabil vse tri »sovraintendente« (šolske skrbnike, referente) in okrožna inšpektorja, prof. Vladimirja Žitka in dr. Antona Kacina, oba italijanska inšpektorja ter nekatere še neimenovane ravnatelje in jim prebral oba zakonska predloga za ustanovitev slovenskih srednjih in osnovnih šol. »Sovraintendente« Rubini je gospoda poročnika zaskrbljeno vprašal, kam bodo ti otroci šli, ko bodo končali slovenske šole. Simoni ga je prekinil in ostro zavrnil, da to ni njegova skrb, ampak skrb njihovih staršev. Italijanski šolniki so se ves čas priprav držali ob strani. Večina je na delo za slovenske šole gledala z nasmehom. Bili so prepričani, da slovenskih šol v Trstu ne bo, ker ni učencev in učiteljev. Toda polkovnik Alfred Bowman je podpisal ukaz in šolstvo je bilo uzakonjeno.⁵⁷

Z ukazom ZVU št. 8 o ustanovitvi slovenskih ljudskih šol je bilo določeno, da se ustanovijo slovenske šole v občinah, kjer so obstajale slovenske šole pred 1. junijem 1914, in v občinah, kjer v oddaljenosti 4 km prebiva 25 otrok, ki žele obiskovati slovensko šolo. Odprtje in poslovanje vsake šole določa spvnetni oddelek ZVU. Ustroj slovenskih ljudskih šol bo enak ustroju, ki ga določajo zakoni, veljavni pred 8. septembrom 1943 za italijanske ljudske šole, razen sprememb, ki izvirajo iz posebnosti slovenskega učnega jezika in kulture. Po potrebi bodo ustanovljeni tudi vzporedni razredi. Učitelji in uslužbenci bodo nameščeni po veljavnih zakonih. Vse potrebne spremembe dovoljuje načelnik prosvetnega oddelka ZVU. Šole se vzdržujejo in oskrbujejo po veljavnih zakonih. Za šolske prostore skrbijo občine. Vsa spričevala in listine, ki jih imenovane šole izdajajo za Tržaško in Goriško, so v slovenskem jeziku in so enakovredne sorodnim spričevalom in listinam, ki jih izdajajo ostali državni uradi.⁵⁸

Obnovitev pod fašizmom uničenega slovenskega šolstva je torej stekla. Pouk se je začel oktobra 1945. Vodstvo šolstva pri ZVU je prevzelo višje šolsko nadzorništvo. Višjemu šolskemu nadzorniku je bil dodeljen slovenski okrožni nadzornik, ki mu je bilo poverjeno vodstvo slovenskih osnovnih in višjih srednjih šol.

ZVU je Prosvetni komisiji PNOO poslala svoja stališča in predstavitev dejanskega stanja. V 21 točkah je Simoni obrazložil šolsko politiko ZVU do slovenskih šol. Pisanje časopisne kampanje je zavračal kot netočno in obsojal zavrnitev sodelovanja PNOO z zavezniško šolsko upravo. Nasprotoval je nameščanju pomožnih učiteljev (brez poklicne izobrazbe) ter zavrnil predloženi učni načrt, ker se ni skladal z zavezniškimi pojmovanji o apolitičnosti šole. PNOO je seznanil z zahtevo, da bodo morali nameščeni učitelji

⁵¹ Pavletič, *Prarealisti*, str. 55; Bratina, Udovič, *Slovenska šola*, str. 52.

⁵² ARS, AS 1818, škatla 1, fasc. 8, Zapisnik seje Prosvetne komisije, 18. 9. 1945.

⁵³ Kacin, *Šola*, str. 75, 76.

⁵⁴ Tu niso všteti tiste šole in kraji, ki so leta 1947 prišli pod Jugoslavijo. Takrat je bila slovenska šola tudi v Trziču in Ronkah ter v Ločniku in Krminu. Teh štirih šol danes ni več.

⁵⁵ Že v začetku šolskega leta 1945/46 je bilo v Trstu in okolici v slovenskih osnovnih šolah vpisanih 2113 otrok: pri Sv. Jakobu 527, pri Sv. Ivanu 303, pri Sv. Ani 305, v Rojanu 246, v Barkovljah 137, v Škednju 234, na Občinah 170, na Katinari 113 in v Trebčah 64 (*Glas zaveznikov*, 10. 10. 1945).

⁵⁶ ARS, AS 1818, škatla 1, fasc. 3, Zapisnik seje prosvetne komisije 15. 10. 1945.

⁵⁷ Bratina, Udovič, *Slovenska šola*, str. 55.

⁵⁸ Ukaz št. 8, v: Šah, *Pregled*, str. 90; Kacin, *Slovensko šolstvo*, str. 134.

Inšpekcijski obisk zavezniškega referenta za šolstvo s spremstvom na tržaški osnovni šoli (hrani: Ivo Jevnikar, Trst).

podati častno izjavo, da v šolah ne bodo poučevali zgodovine zadnje dobe. Prosvetna komisija je Simonovo obrazložitev s svojim komentarjem poslala podrejenim organom.⁵⁹

Ob otvoritvi slovenske šole so predstavniki ZVU nagovorili slovenske učitelje v Trstu in Gorici. V svojem govoru je polkovnik Bowman poudaril, da je treba združiti vse sile v boju proti nevednosti in nestrpnosti ter iskati rešitev človeštva v bratstvu in skupnosti. Otroke je treba učiti, da se bodo med seboj razumeli, spoštovali in si zaupali, ter jih vzgajati v duhu medsebojne strpnosti ter svobode misli in izražanja v odkritem, poštenem demokratičnem duhu.⁶⁰ Tisti, ki so povzročili vojno in še čutijo mržnjo do poraženega sovražnika, niso zmožni ustvarjati na trdih temeljih nepristranskosti, ki naj bi bila podlaga človekovih pravic. »Iz teh šol pa morajo biti odstranjeni vsi politični vplivi in vse zapreke, ki bi ovirale doseči vzgojni namen demokratičnih idealov.«⁶¹

Prosvetna komisija pri PNOO je šolstvo še naprej urejala po svojih načrtih

PNOO je vpis v slovenske šole očitno podprl s stisnjenimi zobmi in figo v žepu. Članom Prosvetne komisije je bilo povedano, da se razmerje do šolske oblasti ZVU ni spremenilo. Borbo za »svobodno« slovensko šolo bodo v glavnem vodili roditeljski sveti. PNOO je vztrajal pri svojem in odnos do ZVU pojasnil tako: Naše stališče je, da sodelujemo z ZVU povsod, kjer se priznava naša ljudska oblast, iz načelnih razlogov pa odklanjamo sodelovanje na vodilnih upravnih položajih. Zahtevamo svobodno slovensko šolo, priznanje poklicnih in pomožnih učiteljev ter poučevanje italijanskega jezika po načelih »reprocitete«. ⁶² Na sestanku Prosvetne komisije

PNOO 15. oktobra 1945 so bili sprejeti naslednji sklepi: Pouk se bo začel na vseh šolah, kjer so dani pogoji. Roditeljski sveti naj predlagajo učitelje za ljudske šole. Učne moči nastavlja PNOO na osnovi predlogov prosvetne komisije. Okrožja in okrajji ne smejo nastaviti nikogar brez predhodne odobritve PNOO. Za vse učitelje se uvede službeni list in kartoteka. Nadzornik mora imeti točen pregled dela vsakega posameznega učitelja v svojem delokrogu. Učitelji morajo odkloniti izjavo, da ne bodo poučevali zgodovine osvobodilne borbe. Pomožni učitelji se lahko udeležijo učiteljskih tečajev ZVU, če bo zavezniška oblast to zahtevala.⁶³

PNOO je še naprej zahteval, naj ZVU sprejme njegove pogoje, ker bodo le tako priznali zavezniško avtoriteto. To pa je imelo nasproten učinek. Sledilo je ostrejšo odločanje zavezniške uprave na osnovi določil okrožnice št. 9, ki je bila objavljena že 16. oktobra 1945.

Okrožnica št. 9 z dne 16. oktobra določa pogoje za priznanje šole in učiteljev. Uradno so priznane tiste slovenske šole s slovenskim učnim jezikom, ki so ustanovljene v skladu z izdanimi okrožnicami. Samo priznane šole smejo uporabljati javna šolska poslopja, samo uradno priznani učitelji prejemaajo plačo, za uradno priznane šole se vzdržujejo stavbe in oprema. V prejšnjih letih priznane šole smejo delovati, vendar morajo učenci izpite opravljati na javno priznanih šolah.⁶⁴

Poleg političnih je bilo pri obnovi slovenskih šol tudi veliko stvarnih težav. Šolska poslopja so bila večinoma poškodovana, potrebna obnove ali novogradnje. ZVU se je resno lotila te naloge.

Še več težav je bilo z učitelji. Pomanjkanje so reševali z nekvalificiranimi učnimi močmi, včasih z zelo pomanjkljivo izobrazbo. Da bi rešila te težave, je ZVU leta 1946 organizirala dva strokovna tečaja: šestmesečni tečaj z 48 slušatelji na učiteljski šoli v Gorici in dvomesečni tečaj z 210 udeleženci na realni gimnaziji v Trstu. Slušatelji so prejeli redno mesečno plačo ter se obvezali, da bodo v naslednjem letu sprejeli učiteljsko mesto pri ZVU. Po opravljenih izpitih so dobili tudi kvalifikacijsko spričevalo. Na tečaju v Trstu je udeležence nagovoril Simoni, ki je od učiteljev zahteval iskreno sodelovanje. Opozoril je na krivične obsodbe ZVU v nekaterih časopisih. Potožil je, da tri četrtine svojega dela posveča slovenski šoli, s katero ima veliko težav, ki izhajajo iz tega, ker so nekateri obrnjeni na vzhod in zavračajo vse, kar ponujajo zahodni zavezniki. Očital je tudi, da si je nekdo vzel pravico prikrajšati otroke za učenje še enega jezika, ker je na željo nasprotnikov ZVU postala italijanščina neobvezen predmet.⁶⁵

⁵⁹ ARS, AS 1818, škatla 1, fasc. 3, a. e. 16, Zapisnik seje Prosvetne komisije PNOO 15. oktobra 1945.

⁶⁰ *Glas zaveznikov*, 11. 10. 1945.

⁶¹ *Glas zaveznikov*, 17. 10. 1945, Sestanek tržaških učiteljev.

⁶² ARS, AS 1818, škatla 1, fasc.3, a. e. 16, Zapisnik seje Prosvet-

tne komisije, 15. oktobra 1945.

⁶³ Prav tam.

⁶⁴ Okrožnica št. 9, Trst, 16. 10. 1945, Šah, *Pregled*, 90, 91.

⁶⁵ *Glas zaveznikov*, 17. 2. 1947.

Posebna težava so bili učbeniki. Učbenikov, uvoženih iz Slovenije, ZVU ni odobrila, nove učbenike po smernicah PNOO je za to območje že leta 1945 pripravil Jože Pahor, in sicer začetnico Naša beseda in berilo za 3. in 4. razred Svobodna pota. Učbenika sta didaktično ustrezna, vendar ju zavezniki niso potrdili, verjetno zaradi Titove fotografije in vsebine iz NOB. Prvo knjigo Abecednik je ZVU izdala februarja 1946, do konca prvega šolskega leta je izšlo še eno berilo in dve računici za osnovno šolo. Teh ni sprejel PNOO. Tako so učbenike, ki jih je izdal PNOO, po šolah odstranjevali zavezniki, zavezniške učbenike pa nasprotniki zavezniške šole.⁶⁶

Dvovladje in dve formalni poti

Težave pri delovanju slovenskih šol so se nadaljevale. Dokončno sta se oblikovali dve formalni poti, ki se nista srečali vse do podpisa pariške mirovne pogodbe februarja 1947. Š prihodom razmejitvene komisije na to območje se je politični položaj zaostroval ter vplival na življenje in dogajanje v coni A.⁶⁷

Januarja 1946 je zavezniški referent za šolstvo uvedel prakso tedenskih sestankov s predstavniki prosvetne komisije PNOO. V spomladanskih mesecih leta 1946 jih je bilo najmanj sedem. Do zblizavanja stališč ni prišlo.

25. januarja 1946 so izšli prilagojeni Programi in navodila za ljudske šole, ki jih je pripravilo poveljstvo ZVU. Poročnik Bowman je v uvodu poudaril, da je njihova vsebina v smislu navajanja k solidarnosti in strpnosti, k pravi in iskreni demokraciji, (...) »cilj npravne in državljanske vzgoje je predvsem oblikovanje značaja s stvarnim upoštevanjem osebne svobode.«⁶⁸

Učni načrt je določal, da se italijanščino poučuje od tretjega razreda dalje in da starši lahko pisno sporočijo, da se njihov otrok ne bo učil italijanščine ali ne bo obiskoval verouka.⁶⁹

Z učnimi načrti, ki so veljali od Gentilejeve šolske reforme dalje, tudi Baraga in drugi podporniki zavezniške šole niso bili zadovoljni, češ da oblikujejo ljudi, ki niso sposobni lastnega razmišljanja, saj je fašizem iz šol odstranil vse tiste predmete, ki se naslanjajo na empirijo in spodbujajo logično mišljenje. Zato so predlagali spremembe zlasti v srednjem šolstvu.⁷⁰

Zastopniki OF zahtevajo popolnoma neodvisno šolstvo, ki bi ga ZVU formalno priznala. PNOO je prek predstavnikov prosvetne komisije ZVU očital, da krši pravice Slovencev, da ne dopušča avtonomnega šolstva in da oživlja stare predpise in s tem fašistič-

ne težnje. Zahtevali so popolno kulturno avtonomijo, učne načrte z vojnimi in ideološko interpretiranimi dogodki, učilnice, okrašene s Titovo sliko, ker je to portret heroja, in šole z razobešeno jugoslovansko zastavo, ker je to zgodovina in ne politika. Zavzemali so se za rabo šolskih knjig, ki so izšle v Sloveniji, in za odločanje pri nameščanju učiteljev. ZVU so očitali uvedbo italijanščine kot učnega predmeta v slovenske šole in zahtevali enakopravnost slovenščine v italijanskih šolah.

Na očitke so predstavniki ZVU odgovarjali, da bi upoštevanje zahtev PNOO pomenilo popolno odpravo italijanskih zakonov, uvedbo zgodovine NOB, ki bi vnesla v šole politični vidik, in nameščanje nekvalificiranih učnih moči, kar bi bistveno spremenilo ustroj šolstva. Postavljali so jasne in dosledne zahteve: priznanje enotne uprave in ustroja za slovenske in italijanske šole; strokovno vodstvo šol; ZVU učno osebje sprejema kot posameznike, ne pa kot predstavnike političnih skupin. Šolniki morajo slediti navodilom, ki jih daje vrhovna zavezniška šolska oblast; šola mora biti obvarovana vsakega političnega delovanja in vpliva; šolska vzgoja mora temeljiti na splošnih pedagoških načelih.⁷¹ Glede učnega načrta je Simoni utemeljeval, da so bili načrti, ki jih je predlagal PNOO, zavrženi, ker učijo le o NOB, politika pa ne sodi v šolo. Zato je zatrdil, da v šoli ne bo trpel nobene politike, ne take ne drugačne.⁷² O nameščanju učiteljev je bilo povedano, da ta pravica sodi v pristojnost Zavezniške vojaške uprave, ki učitelje plačuje. Nastopali so proti pritiskom na starše in učitelje ter proti zahtevam o izboru šolskih knjig. Simoni je posebej poudarjal, da mora biti šola šola in ne politika. Kam pridemo, če se v šoli uganja politika, vidimo prav pri fašizmu.⁷³ »Kritiko fašističnega šolskega sistema so tako voditelji ZVU prenesli tudi na druge politične opcije, ki so si prizadevale iz šolstva ustvariti ekskluzivno propagandno sredstvo za širjenje lastne ideologije.«⁷⁴

Da bi spremenili pogled na šolstvo, je ZVU v Trstu organizirala kongres za učitelje, na katerem so jim predstavili ameriški in angleški šolski sistem. Na njem je govoril tudi Washburne. Pojem svobode je razlagal v smislu neodvisnosti in možnosti. Izjavil je: Svoboda neodvisnosti, ki ni omejena s svobodo drugega, je totalitarizem.⁷⁵

Šolska politika ZVU se je trudila biti jasna. Poudarjali so, da imajo otroci pravico do šole v svojem jeziku, vendar je za dobro uspevanje otrok bistveno, da se v šoli uče spoznavati resnico, da si pridobijo znanje brez političnih pritiskov in da so lahko kot odrasli svobodni in svobodno izbirajo politično opredelitev.

⁶⁶ *Glas zaveznikov*, 26. 6. 1946.

⁶⁷ Gombač, *Slovensko šolstvo*, str. 188.

⁶⁸ Geržinič, *Boj*, str. 50, v: Učni načrt, str. 6.

⁶⁹ Prav tam, str. 50.

⁷⁰ Prav tam, str. 145, 146.

⁷¹ *Glas zaveznikov*, 4. 2. 1946.

⁷² SŠM, fasc. 289, Poročilo o sestanku v Sežani s Simonijem, 4. 10. 1945.

⁷³ Bratina, Udovič, *Slovenska šola*, str. 47.

⁷⁴ Gabrič, *Kulturne ustanove*, str. 353.

⁷⁵ *Glas zaveznikov*, 20. 2. 1946.

»Svobodna vzgoja je prav tako dragocena, prirojena pravica, kakor svoboda tiska.«⁷⁶

Posredne in podtalne oblike ideološkega boja

PNOO je izvajal drugačno strategijo podtalnega delovanja, s katero naj se v šolstvu uveljavi volja ljudstva. Svoj vpliv je PNOO hotel doseči z ignoriranjem, peticijami, delegacijami, stavkami, protestnimi shodi in kritiko ZVU v dnevnem časopisu.

Največji učinek v boju zoper ZVU je imela smrtna obsodba Srečka Barage na ljubljanskem sodišču. *Primorski dnevnik* je 9. februarja 1946 z mastnimi črkami zapisal: »Vojni zločinec Srečko Baraga obsojen na smrt.« To je spodbudilo še srditejšo protestno delovanje.

Roditeljski sveti so bili zelo aktivni in neposredno zadolženi za boj »proti vsem karakteristikam zavezniške šole.«⁷⁷ Opravili so vpisovanje otrok v šolo, predložili ZVU vloge za priznanje šol in predlagali učne moči v potrditev.⁷⁸ Pridobivali so ljudi za proteste proti učnemu osebju, kar ni bilo težko. Ljudje so bili pripravljani odklanjati zlasti učitelje in profesorje, ki so med vojno poučevali v šolah pod okupatorjevim nadzorom, pa naj je bilo na Primorskem ali v Jugoslaviji.⁷⁹

Roditeljski sveti so na začetku šolskega leta 1946/47 po navodilih PNOO pripravili vrsto protestnih zborovanj žensk in otrok, kjer so protestirali proti učiteljem, ki jih je postavila ZVU.

Evidentirana je vrsta incidentov proti učiteljem na Tržaškem in Goriškem, ki so sprejemali delovna mesta pri Zavezniški vojaški upravi. Učiteljem so grozili in jim preprečili vstop v šolo. Po navodilih PNOO starši svojih otrok niso pošiljali v šolo. Sovražno so bili javno napadeni politični emigranti, označevali so jih za izdajalce in kolaboracioniste, zahtevali so odstranitev dr. Barage.⁸⁰

Simoni je zahteval, naj predložijo obremenilne dokaze, ker jih brez krivde ne morejo odpustiti. Washburne pa je opozarjal, da nekdo, ki se ne strinja s Titovo politiko, še ni kolaboracionist.⁸¹

Zavezniška vojaška uprava je pri svojih namestitvah vztrajala le v mestnih središčih. V okoliških vaseh pa je morala popustiti in številne učitelje odpoklicati. Lokalne oblasti so nameščene učitelje nad-

Osnovnošolski učenci na podeželski šoli na Krasu v času ZVU (brani: Ivo Jevnikar, Trst).

zorovale in nekatere z različnimi ukrepi prisilile, da so se umaknili. To se je zgodilo v Borštu, Božičih, Sv. Barbari, Šempolaju, Ronkih, Tržiču, Devinu, Sesljanu, Skopem, na Škofijah in Repentabru, pa verjetno še kje.⁸²

Sestanki in protestni shodi so imeli cilj doseči politizacijo šole. Demonstracije so bile pogosta oblika izražanja volje in zahtev polilegalne oblasti. Množice so šle na cesto, ko je zavezniška vojaška policija odpustila več učiteljev, ki so bili začasno nameščeni brez poklicne kvalifikacije, se ukvarjali s politiko in niso spoštovali odredb ZVU.

Svoj politični pomen so imele tudi splošne stavke s pomenljivimi parolami in stavke dijakov, ki so se jih z navdušenjem udeleževali. Da imajo na učence vpliv navodila PNOO, se je čutilo tudi v razredih. Odločno in tudi grobo so nastopali proti profesorjem, političnim beguncem, posebno proti Baragi.⁸³ Zavezniki so ocenili, da so stavke politične manifestacije, prav tako pa tudi vse proslave in praznovanja.

Zelo oster boj proti slovenski šoli, kakršno je organizirala ZVU, je potekal v časopisu *Primorski dnevnik*. Stopnjevale so se ostre kritike sistema ZVU, ki so se od jeseni 1945 dnevno pojavljale v *Primorskem dnevniku*, kar je poglobljalo nesoglasja med obema stranema. To glasilo OF je v prvih treh povojnih letih objavilo 95 člankov z izrecno kritično vsebino do šole ZVU in proti »reakcionarnemu učnemu osebju«. Leta 1945 je bilo 16 takih člankov, leto kasneje 35, leta 1947 še 30, do resolucije informbiroja pa še 14. O uspešnosti in neuspešnosti časopisne kampanje lahko sodimo le po doseženih rezultatih, ki niso bili vedno najboljše.⁸⁴

PNOO ter njegove komisije in odbori so vzdrževali vzporedne šolske strukture, ki so ohranjale nepriznано avtonomijo, zlasti pa močan vpliv na učno

⁷⁶ *Glas zaveznikov*, 25. 11. 1946.

⁷⁷ Bajc, *Obnovitev*, str. 12.

⁷⁸ ARS, AS 1818, škatla 1, fasc. 3, a. e. 16.

⁷⁹ Bajc, *Obnovitev*, str. 12.

⁸⁰ Simoni je predstavnikom PNOO svojega pomočnika prof. Barago predstavil na sestanku 8. januarja 1946. Nihče se ni ozrl, Danilo Turk-Joco pa je vstal in odšel iz sobe z utemeljitvijo, da noče sodelovati s »kolaboranti«. Predstavniki PNOO so zatrjevali, da so pripravljani sodelovati z ZVU, toda brez »izbeglic« iz Jugoslavije. Profesorje emigrante, ki so prišli v Trst in sprejeli pedagoško delo na srednjih šolah, so obtoževali, da so izdajalci in domobranski oficirji.

⁸¹ SŠM, fasc. 289. Poročilo sestanka članov prosvetne komisije predstavnikov ZVU, 21. 2. 1946.

⁸² Bajc, *Obnovitev*, str. 13.

⁸³ SŠM 289, Poročilo o sestanku Simonija s 60 zastopniki staršev v Sežani, 26. 10. 1945; Pavletič, *Pravealci*, str. 141–143.

⁸⁴ Bajc, *Obnovitev*, str. 13.

osebje, starše, učence in dijake. Slovenska prosvetna komisija je postajala vse močnejša v svojem ilegalnem delovanju na vsem šolskem področju. Nastavljala je svoje učitelje in šolske nadzornike, pripravljala učbenike ter dajala navodila učiteljem, zlasti za pouk zgodovine, uporabo simbolov NOB itd. Navodila za delo in pritiski na učitelje so se izvajali na osebni ravni in na učiteljskih konferencah.

Delovne razmere so postajale kaotične. Napetost je od spomladi 1946 neprestano naraščala. Januarja in februarja 1946 je bilo učno osebje na zaslišanju pri »epuracijski« komisiji ZVU, kjer so jim postavljali predvsem vprašanja političnega značaja. Februarja so začeli odpuščati nekatere neposlušne učitelje. Vrstile so se provokacije na obeh straneh, ki so se vztrajno stopnjevale. Marca je prišlo do več zaplemb učnih knjig. Sam Simoni je opravljal šolski nadzor in v nekaterih šolah zaplenil večje število knjig zasebne izdaje (v Barkovljah, pri Sv. Ivanu). Pri tem so ga spremljale oborožene enote civilne policije, kar je pri ljudeh vzbujalo odpor.⁸⁵

Spomladi 1946 je bilo objavljenih še nekaj dodatnih pogojev za priznanje slovenskih šol: upoštevanje predpisov, uporaba potrjenih učbenikov in pouk po potrjenih programih. Le te šole so bile deležne gnotne podpore.⁸⁶ ZVU je začela zapirati nekatere šole, ki se niso podrejale njenim predpisom. Najhujši ukrep je bil izrečen 11. julija 1946, ko je ZVU odpuštila 114 učiteljev in odrekla pravico javnosti 82 slovenskim šolam.⁸⁷ Od 162 šol pa je imelo pravico javnosti le 80 šol, okvirno vsaka druga.⁸⁸ Daljši sestavek Resnica o šolstvu pa je javnosti predstavil, kaj vse je ZVU naredila za slovenske šole.⁸⁹

Med pristaši osvobodilnega gibanja in pri oblasteh v Sloveniji je odpuščanje slovenskih učiteljev naletelo na velik odpor in oster negativen odmev. Ponovno so bili potrjeni že sprejeti sklepi in učiteljem dana navodila: »Od dosedanje šolske politike ne odstopimo. Kjer ne bodo možne javne šole z javnim učiteljstvom, bomo ustanovili privatne. Učiteljstvo naj vložijo prošnjo za službo na ZVU in podpiše reverz s 'pristavkom', da se pokorava odredbam ZVU, če ne nasprotujejo interesom ljudstva. Učiteljstvo naj sprejme službena mesta, določena od ZVU. Tisti učitelji, ki ne bodo nameščeni, ostanejo v Trstu za mladinsko in prosvetno delo. Učiteljstvo, ki bo nastavljeno od

ZVU, naj bo nadzorovano in kontrolirano. Borba za naše knjige ostane v okviru roditeljskih svetov, aktivirati je potrebno profesorje na srednjih šolah in postaviti mednje našega zaupnika.«⁹⁰

Za šolsko leto 1946/47 je ZVU Slovincem postavila nove zahteve in pogoje, jasne in dosledne: priznanje enotne uprave in ustroja za slovenske in italijanske šole; vodstvo mora biti poverjeno strokovnim močem; ZVU sprejema učno osebje kot posameznike, ne pa kot predstavnike političnih skupin; šolniki morajo slediti navodilom, ki jih daje vrhovna zavezniška šolska oblast; šola mora biti obvarovana vsakega političnega delovanja in vpliva; šolska vzgoja mora temeljiti na splošnih pedagoških načelih. V začetku šolskega leta 1946/47 je ZVU vse bolj neposredno odgovarjala na napade slovenske strani in večkrat naglas ponovila, da ne bo pristala na politizacijo šolstva. ZVU je 25. novembra 1946 v poročilu zapisala, da bo priznala le tiste slovenske šole, ki se pokoravajo njenim predpisom. »Vse šole, ki sprejemajo in poučujejo otroke v obvezni šolski starosti od 6–14 let brez odobritev ZVU, ima zavezniška vojaška uprava za tajne in nezakonite.« ZVU pa v okviru veljavnih zakonov slovenskim šolam pušča proste roke.⁹¹

Zavezniške oblasti je jezilo, da so bile slovenske šole okrašene s političnimi parolami in slikami jugoslovanskih voditeljev, pa tudi to, da so učitelji uporabljali učbenike, ki jih ZVU ni priznala. Zahtevala je depolitizacijo šolstva. Takšno delovanje je ocenjevala kot izkoriščanje šole v političnopropropagandne namene. Neposredno je napadla politična stališča PNOO: »Poskusi za uvajanje politike v šole so vedno simbolični za pričetek totalitarne oblike vlade. Svoboda vzgoje je prav tako dragocena priložena pravica, kakor svoboda tiska.«⁹² V slovenskem protikomunističnem taboru pa so bolj neposredno govorili o komunistični propagandi uradne slovenske oblasti.

Zaradi vedno večjih nesoglasij med ZVU in vodstvom tistih slovenskih šol, ki so upoštevale navodila PNOO, so zavezniki v začetku šolskega leta 1946/47 sprejeli še nekatere nove določbe. Starši so lahko otroke pošiljali v druge šole, vendar je bil pogoj za priznanje izobrazbe dodaten izpit. Učitelji, ki so bili odpuščeni, pa so se lahko na delovno mesto prijavi po predhodnem podpisu izjave, da bodo upoštevali navodila in programe šolske uprave ZVU.

PNOO je proti tem ukrepom zelo ostro nastopil. Trdil je, da zaradi nevdržnih razmer in ukrepov ZVU nimajo nobene odgovornosti. Komunistična stran je ves čas ponavljala, da je krivda za tako stanje na strani zaveznikov.⁹³

⁸⁵ ARS, AS 1818, škatla 10, a. e. 191, Eno leto ZVU na področju šolstva.

⁸⁶ *Glas zaveznikov*, 15. 6. 1946, Redno delovanje slovenskih šol.

⁸⁷ ARS, AS 1818, škatla 10, a. e. 191, Eno leto ZVU na področju šolstva.

⁸⁸ V conii A je bilo na 162 šolah med približno 400 učitelji sedmina brez strokovne izobrazbe. K tem razmeram je pripomogla tudi Slovenija z dokaj ideološkim izborom učiteljstva, saj je na Primorsko pošiljala precej učiteljev tečajnikov, ki jim zavezniki niso priznali ustrezne izobrazbe. Namesto njih je ZVU raje zaposlovala učitelje iz begunskih vrst (Gabrič, *Kulturne ustanove*, str. 154).

⁸⁹ *Glas zaveznikov*, 25. 7. 1946.

⁹⁰ ARS, AS 1818, škatla 10, a. e. 191, Zapisnik prosvetne komisije PNOO, 30. 8. 1946.

⁹¹ *Glas zaveznikov*, 4. 2. 1946, Slovensko šolstvo.

⁹² *Glas zaveznikov*, 25. 11. 1946, Vzgoja in politika; Gabrič, *Kulturne ustanove*, str. 354.

⁹³ ARS, AS 1818, škatla 10, a. e. 191, Zapisnik seje prosvetne komisije 30. 8. 1946.

Vsaka stran je rezultate svojega dela videla po svoje. Predstavniki OF so se pohvalili, da se večina učiteljev ravna po njihovih navodilih in uporablja njihove učbenike. Predstavniki zavezniške šolske uprave so v svojem zadnjem obsežnejšem poročilu z zadovoljstvom ugotavljali, da je v tržaškem okrožju delovalo 52 slovenskih šol, 216 učiteljev pa je poučevalo 5510 učencev, ter da so bile obnovljene vse slovenske šole, ki jih je uničil fašizem, tri pa na novo ustanovljene, in sicer v Tržiču, Ronkih in Miramaru.⁹⁴

Spori, ki so se začeli jeseni 1945, so trajali vse do podpisa pariške pogodbe med Jugoslavijo in Italijo, to je do 10. februarja 1947, ko je ugasnilo upanje za priključitev celotnega Krasa in Trsta k Jugoslaviji.

Dejansko stanje osnovnega šolstva v sežanskem okraju

V sežanskem okraju je bilo jeseni 1945 vse pripravljeno za začetek slovenske šole. Na tem območju to ni bilo težko, saj se je že maja, takoj ko je prenehalo streljanje, začel redni pouk skoraj na vseh šolah. Delovalo je 20 učiteljev, vsolanih pa je bilo 935 učencev.⁹⁵ Šolske sestre v Tomaju so morale šolo zapreti že proti koncu aprila 1945, in sicer za kazen, ker je šola delovala tudi pod nemško okupacijo.⁹⁶ Prosvetna in šolska oblast je bila organizirana na vseh stopnjah in hierarhično vodena iz Ljubljane, in sicer prek PNOO, okrožnih, okrajnih in krajevnih odborov ter roditeljskih svetov.

Tudi zavezniška komisija si je prizadevala ustvarjati možnosti za začetek slovenske šole. V Sežani je sestanek potekal 4. oktobra 1945, z zavezniške strani sta bila prisotna John Simoni in Srečko Baraga, z druge strani pa predstavniki Narodnoosvobodilnega odbora in šolstva. Vsebina pogovora in stališča so bila enaka kot pri pogovorih med predstavniki ZVU in PNOO.⁹⁷ Močna konfliktna situacija je nastala v zvezi s poučevanjem italijanskega jezika, ker da je za slovenske šole italijanščina obvezna, za italijanske pa slovenščina prostovoljna. Zavezniki so nasprotovali tudi delovanju Nuše Bučar, ki je delo šolske nadzornice opravljala brez pristanka zavezniške uprave.⁹⁸ Ko je PNOO dal soglasje za vpis v slovenske šole, so roditeljski sveti po nalogu PNOO opravili vpis otrok ter ZVU predložili vlogo za priznanje šol in potrdi-

tev predlaganih učnih moči za ljudske šole. Predlagati so smeli le tiste, ki jih je potrdil prosvetni oddelek PNOO na predlog prosvetne komisije. Okrožja in okrajni niso smeli nastaviti nikogar brez predhodne potrditve PNOO.⁹⁹ Po navodilih prosvetne komisije se je pouk začel na vseh šolah, kjer so bili dani pogoji. Oktobra so začele šole delovati povsod, kjer so bile že v predvojnem času, razen v Lokvi, ker je prostore zasedala vojska, in v Utovljah, ker ni bilo učitelja. Ti dve šoli sta vrata odprli januarja 1946.¹⁰⁰

V šolskem letu 1945/46 je delovalo 13 šol. Od teh je bilo 6 šol z enim učiteljem, 2 z dvema, 4 s tremi in 1 šola s štirimi učitelji. S strani ZVU je bilo priznanih 8 šol, 5 šol pa ni bilo priznanih.¹⁰¹

Ob koncu prvega šolskega leta je bilo po šolah naslednje število učencev: Tomaj 197, Lokev 126, Povir 120, Repentabor 119, Sežana 117, Dutovlje 106, Krajna vas 47,¹⁰² Avber 46, Štorje 35, Kazlje 32, Kopriva 32, Orlek 32, Utovlje 18, skupaj 1057 otrok.¹⁰³

Eden izmed pogojev za ustanovitev šole so bili šolski prostori. Šolske stavbe so bile poškodovane, tako je pouk večinoma potekal v zasebnih hišah. Zavezniška vojaška uprava je vestno skrbela za njihovo obnovo, ukaz št. 8 je to nalogo poveril krajevnim upravam.¹⁰⁴ Šolsko stavbo v Sežani so obnovili, opremili in poskrbeli tudi za učiteljska stanovanja. Ponekod je ZVU nameravala postavitičasne barake in je že poskrbela za material. Prosvetni odbor pri PNOO je ukazal, da je treba to namero preprečiti in od zaveznikov zahtevati popravilo šol ali zidavo novih.¹⁰⁵

Slovensko šolstvo je po določilih ZVU vodil višji šolski nadzornik v Trstu. Za okrožnega šolskega nadzornika za slovenske šole na Tržaškem je bil imenovan prof. Stanislav Žitko. PNOO je za okrožno nadzornico imenoval Marijo Majnik, za okrajno nadzornico v sežanskem okraju pa Nušo Bučar, a ju zavezniki niso priznali. 6. maja 1946 je posle okrajnega nadzornika prevzel učitelj Ernest Švara.¹⁰⁶ Didaktični ravnatelj, ki je upravljal šolstvo v celotnem okraju, je bil v šolskem letu 1945/46 učitelj Hinko Ravbar iz Dola, ki sta ga priznavali obe oblasti. Z novim šolskim letom, 1. oktobra 1946, pa je ZVU za didaktičnega ravnatelja imenovala Miroslava Tav-

⁹⁴ ARS, AS 1818, škatla 10, a. e. 191, Eno leto ZVU na področju šolstva; *Glas zaveznikov*, 17. 2. 1947, Dve leti slovenskih šol.

⁹⁵ SŠM, fasc. 290, Okrajni izvršni N.O.O. za Sežano, Poročilo o šolstvu sežanskega šolskega okraja za šolsko leto 1945/46.

⁹⁶ *Od Tomaja*, str. 55.

⁹⁷ Prepričevali so, da je šolstvo nadaljevanje obnovljene šole med NOB. Simoni pa je zavrnil njihov načrt, ki uči le o NOB, in povedal, da imajo pripravljene svoje učne načrte. Polemika je potekala tudi glede poučevanja zgodovine NOB. Simoni je zatrjeval, da politika ne sodi v šolo in da se bo v šoli poučevala jugoslovanska zgodovina le do vojnega časa. SŠM, fasc. 189, Zapisnik sestanka, 4. 10. 1945.

⁹⁸ SŠM, fasc. 189, Zapisnik sestanka, 4. 10. 1945.

⁹⁹ ARS, AS 1818, škatla 1, fasc. 3, Zapisnik seje prosvetne komisije, 15. 10. 1945.

¹⁰⁰ SŠM, fasc. 290, Poročilo o šolstvu sežanskega okraja za šolsko leto 1945/46.

¹⁰¹ SŠM, fasc. 189, Okrajni izvršni odbor za Sežano, Poročilo o šolstvu za mesec maj 1946.

¹⁰² Šola v Krajni vasi je začela delovati na pobudo PNOO po bojkotiranju šole v Skopem (SI PAK 818, a. š. 1, Kronika Osnovna šola Skopo).

¹⁰³ SŠM, fasc. 290, Poročilo o šolstvu sežanskega okraja za leto 1945/46.

¹⁰⁴ Kacin, *Slovensko šolstvo*, str. 136.

¹⁰⁵ SŠM, fasc. 289, Okrajni izvršni odbor N.O.O. za Sežano, Poročilo za mesec maj, 2. 6. 1945.

¹⁰⁶ SŠM, fasc. 289, Okrajni izvršni odbor N.O.O. za Sežano, Poročilo za mesec maj, 2. 6. 1945.

čarja iz Krepelj.¹⁰⁷ PNOO pa je imel še naprej lastne inšpektorje, ki so nadzorovali šole in učno osebje ter pošiljali poročila svojim nadrejenim in dajali navodila učiteljem.¹⁰⁸ Vse šole v okraju Sežana so bile pod nadzorom PNOO, razen šole šolskih sester v Tomaju in šole v Avberju, kjer je vodstvo šole prevzel župnik, ki ga je postavila ZVU.¹⁰⁹ Tako je PNOO imela predleg nad imenovanjem učiteljev in je dajala direktive ravnateljem o najbolj občutljivem področju pouka. ZVU je bila s tem seznanjena.¹¹⁰

Da bi se razmere umirile, je 26. oktobra 1945 v Sežani potekal sestanek z voditelji šolstva v sežanskem okraju. Z zavezniške strani so se ga udeležili guverner Schmitt, John Simoni in Srečko Baraga, s strani »ljudske oblasti« pa poleg šolskih vodij tudi 60 zastopnikov staršev, prisoten je bil tudi sežanski župnik. Predstavniki PNOO so se trudili dokazati, da je šolstvo nadaljevanje obnovljene šole med NOB in da je NOB najpomembnejši del slovenske zgodovine. Tema pogovora je bila spet italijanščina kot učni predmet. Baraga je prebral odloke o organizaciji slovenskega šolstva in pojasnil, da je italijanščina na slovenskih šolah uvedena le v Trstu in Gorici. Prisotni so grobo napadali Barago, da ga nočejo, hočejo pa učitelje, ki so prekaljeni borci in ne izdajalci, ki dajejo napačne informacije. Zahtevali so, naj se v italijanskih šolah recipročno uvede učenje slovenščine, sicer svojih otrok ne bodo pošiljali v šolo, ampak jih bodo poučevali doma kot med NOB.

Na protestne ugovore je Simoni pojasnil, da je po mednarodnem pravu tu še vedno Italija, se skliceval na paragrafe ter poudaril, da so zavezniki Slovincem na šolskem področju dali veliko.¹¹¹

Zavezniška vojaška uprava je na pobudo Srečka Barage sama začela izdajati slovenske šolske knjige. Leta 1946 so bili natisnjeni nekatera berila, računice in drugi šolski teksti.¹¹²

Prosvetna komisija PNOO pa je prek svojih šolskih nadzornikov organizirala učitelje in jim delila knjige, uvožene iz Slovenije, ter svoji čitanki, *Naša beseda* in *Švobodna pota*, ki jih je že leta 1945 za nižjo šolsko stopnjo pripravil nekdanji sežanski učitelj Jože Pahor. Berilne sestavke so izbirali tudi iz revij *Ciciban* in *Pionir*.¹¹³

Zavezniki so prepovedali uporabo nepriznanih šolskih učbenikov. Učbenike in dodatni tisk so zavezniške komisije večkrat zasegle, odstranjevale iz šol in delile svoje. Kljub temu je šolam uspelo, posebno po

zaslugi roditeljskih svetov, da so otroci uporabljali te-kste, ki jih je priporočal PNOO. Poročilo prosvetne komisije PNOO navaja, da 70 do 80 % šol poučuje po knjigah in načrtu, ki so jih poslali šolam.¹¹⁴

Zavezniškim šolskim oblastem so bile razmere znane. Poročnik Simoni je na zagovor poklical didaktičnega ravnatelja sežanskega okraja, ker je vsem šolskim vodstvom poslal obvestilo, da so dospele knjige *Naša beseda*, priložil izvod *Cicibana* in *Pionirja* s priporočilom, naj jih naročijo, in izročil po en izvod učnega načrta, ki ni bil odobren s strani ZVU. Poročnik je ravnatelju naročil, naj že naslednji dan prepove uporabo navedene šolske literature, ter ga opozoril, da krši odredbe in zakone ter da je lahko zaradi tega takoj odstavljen kot didaktični ravnatelj. Spopad je bil oster in se je zaključil z zagotovilom didaktičnega ravnatelja Hinka Ravbarja, da bo vedno delal tako, kot želi ljudstvo.¹¹⁵

Simoni je izjavil, da mu knjige iz Jugoslavije, ki jih vsiljujejo v šole tudi na Tržaškem, delajo »škifo«, ker je v njih samo Tito, Tito, Tito in pionirčki, kakor prej Mussolini in balila. Bil je proti nešolanim učiteljem in političnim ekstremistom, ki se nočejo podre-jati pravilom in zakonom. Želel je, da bi predstavniki PNOO vplivali na ljudi, da se šole depolitizirajo.¹¹⁶

Ideološko pripadnost so kazali tudi napisi na šolskih stavbah in po razredih ter številni ideološki simboli in stencasi. ZVU je prepovedala izobešanje Titovih portretov in zastav z rdečo zvezdo. Zahtevala je njihovo odstranitev, pa tudi to, da se prepleskajo napisi po zidovih. Tem ukrepom so sledile hude reakcije, demonstracije in protesti. ZVU je tudi zahtevala, naj se odstranijo pomožni učitelji, to je tisti brez izobraz-be.¹¹⁷ V sežanskem okraju je delovalo 21 učiteljev, od tega je bilo 6 pomožnih, ki niso bili priznani.¹¹⁸

Začetnica, DZS 1945.

¹⁰⁷ PSBL, 4, str. 845.

¹⁰⁸ Bajc, Obnovitev, str. 13.

¹⁰⁹ SŠM, fasc. 289, Okrajni izvršni odbor N.O.O. za Sežano, Poročilo za mesec maj, 2. 6. 1945.

¹¹⁰ Bajc, Obnovitev, 13.

¹¹¹ SŠM, fasc. 289, Zapisnik sestanka v Sežani, 26. 10. 1945.

¹¹² Do leta 1948 je bilo izdanih kar 16 učbenikov za potrebe osnovnih šol (Kacin, Slovensko šolstvo, str. 138, 139; Kacin, *Primorska šola*, str. 79).

¹¹³ ARS, AS 1818, škatla 1, fasc. 3, a. e. 16, Zapisnik seje Prosvetne komisije PNOO, 15. oktobra 1945.

¹¹⁴ SŠM, fasc. 289, Poročilo prosvetne komisije, maj 1946.

¹¹⁵ ARS, AS 1818, škatla 10, a. e. 191, Zapisnik o zaslisanju učitelja Ravbarja, 21. 1. 1946.

¹¹⁶ SŠM, fasc. 289, Privatni pogovor s Simonijem, 22. 8. 1945.

¹¹⁷ ARS, AS 1881, škatla 1, fasc. 3, a. e. 16, Zapisnik seje Prosvetne komisije PNOO 15. oktobra 1945.

¹¹⁸ SŠM, fasc. 289, Okrajni izvršni odbor N.O.O. za Sežano, Poročilo za mesec maj, 2. 6. 1945.

Tudi pomožnih učiteljev je primanjkovalo, zato so nekaj učiteljev poslali na Primorsko iz Ljubljane,¹¹⁹ vendar jih ZVU ni sprejela. Učitelji v sežanskem okraju so skoraj povsod delovali po navodilih PNOO. To šolskemu vodstvu pod ZVU ni bilo neznano, zato je najaktivnejše odpustilo s pretezo, da nimajo strokovne izobrazbe ali da so bili poslani iz Slovenije. Tako so bili na sežanskem Krasu 15. februarja 1946 odpuščeni učitelji Alojz Bekar iz Štorij, Slavoj Praprotnik iz Lokve in Marija Ravbar iz Sežane.¹²⁰

Reakcija na te ukrepe so bile množične demonstracije. V Sežani so potekale 19. februarja 1946. Udeleženci, bilo jih je okrog 1.000, so nosili zastave in transparente ter zahtevali odstranitev Barage, ker da je vojni zločinec.

Zavezniki so jih opazovali mirno in z nasmehom. Demonstrantom je bilo pojasnjeno, da so učitelje odstranili, ker so se ukvarjali s politiko. Za očitke in napade na Barago ter druge učitelje in profesorje emigrante iz Jugoslavije je ZVU zahtevala, naj predložijo obremenilne dokaze, ker Baragovo poučevanje med vojno in njegovo nestrinjanje s Titovo politiko še ni razlog za obtožbo kolaboracije z okupatorjem. Nasprotovali so demonstracijam, kjer ljudje tako kričijo, da so plavi od napora, in prosili, naj se umirijo, ker je vse to delovanje organizirano.¹²¹

V Ljubljani pa so si predstavljali, da bi morali biti učitelji v Slovenskem Primorju »vsestransko delavni, politično razgledani ter zanesljivi«,¹²² da bi lahko opravljali naloge, ki jih je določala Prosvetna komisija PNOO. Politična zrelost in njihova politična vzgoja sta bili v šoli potrebni, zlasti pa pri opravljanju organizatorskega izvenšolskega dela na vseh področjih. V te namene so za učiteljstvo organizirali kratke politične tečaje.¹²³

Učitelji, ki jih je imenovala ZVU, niso bili sprejeti s strani »ljudske oblasti«. Odstranjevali so jih nekulturno in nasilno.

Redno slovensko osnovno šolo so na Repentabru po vojni obnovili v prostorih osnovne šole na Colu. V šolskem letu 1946/47 je bilo v vseh petih razredih vpisanih več kot 120 učencev. Leta 1946 je učitelje namestila ZVU, s čimer so se začele velike težave. Že 18. oktobra so vaščani spodili dve učiteljici in nasprotovali enemu učitelju. Zavezniki so šolo začasno zaprli. Čez nekaj mesecev so namestili druge učitelje. Toda v šolo so prišli trije moški in učiteljem grozili, nato pa so jih domačini spodili, ker nočejo beguncev iz Jugoslavije. Šola je bila spet za nekaj

*Obisk zavezniškega šolskega inšpektorja
(hrani Ivo Jevnikar, Trst).*

mesecev zaprta. Konec marca 1947 so jo ponovno odprli z novimi učitelji.¹²⁴ Repentaborska osnovna šola je leta 1947 ostala za mejo in šolstvo so urejali zakoni države Italije.

Upokojena učiteljica Fani Živec je bila v šolskem letu 1945/46 s strani ZVU imenovana za začasno učiteljico v Skopem. To šolo so obiskovali tudi učenci iz Krajne vasi, na šoli je bilo 54 učencev. 30. marca 1946 sta šolo obiskala zastopnika ZVU, John Simoni in Srečko Baraga. Ker sta bila dostojno sprejeta, so vaščani sklenili, da bodo šolo bojkotirali. Protestno so odprli šolo v Krajni vasi in tja namestili učitelja Gorazda Vesela. Simoni je želel šolo obiskati, toda Kranjčani so ga nagnali s kamenjem. 10. maja 1946 je prišla policija iz Sežane in partizanskega učitelja Vesela odpeljala.¹²⁵ Zvečer so Skopeljci in Kranjčani napadli učiteljico Fani Živec in rjovelji od 22. do 24. ure. Mislila je, da je prišla njena zadnja ura. Slišali so se klici: Smrt, v jamo, vlačuga! Obsojali so jo, da drži z Angleži in da je kriva za Veselovo aretacijo. Učiteljici, ki je bila med vojno partizanska učiteljica,

¹¹⁹ ARS, AS 1818, škatla 1, fasc. 8. Zapisnik seje Prosvetne komisije, 18. 9. 1945.

¹²⁰ ARS, AS 1818, škatla 10, a. e. 191, Eno leto ZVU na področju šolstva.

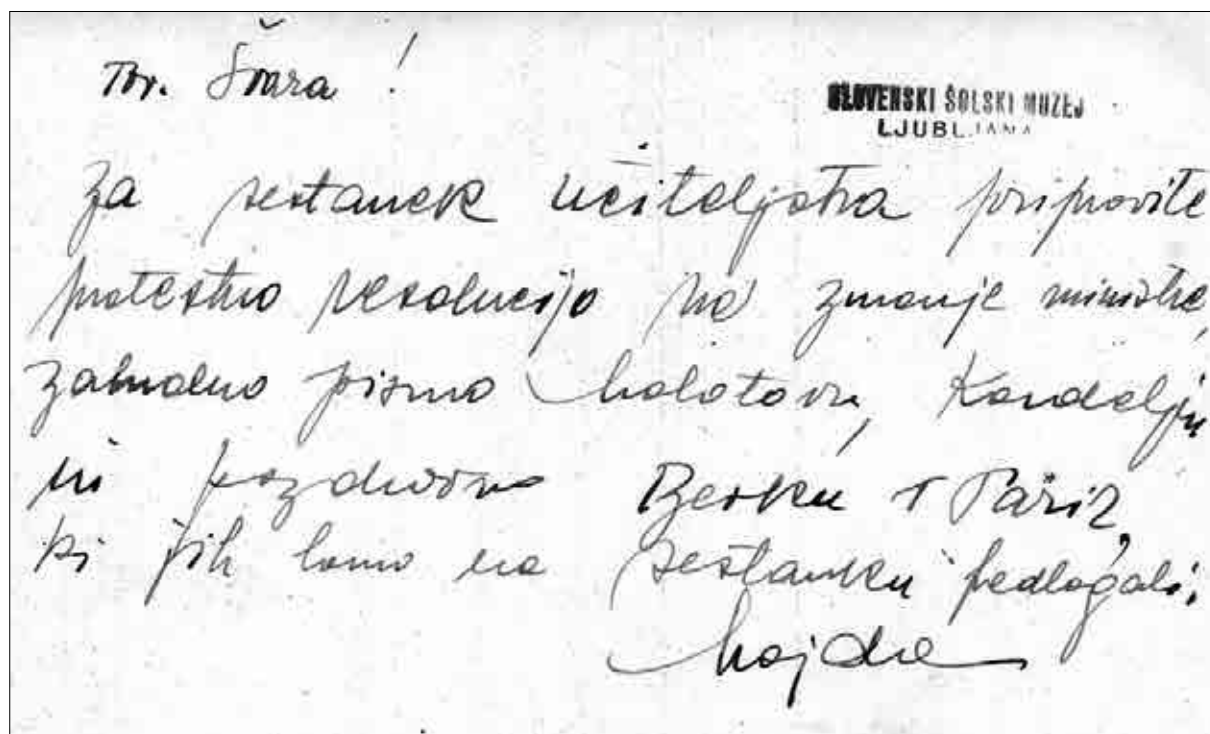
¹²¹ SŠM, fasc. 289, Okrajni izvršni odbor N.O.O. za Sežano, Poročilo za mesec maj, 2. 6. 1945.

¹²² Bajc, Obnovitev, str. 13.

¹²³ Prav tam, str. 60.

¹²⁴ SI PAK 818, škatla 1, Kronika osnovne šole Repentabor.

¹²⁵ Pričevanja Gorazda Vesela, 3. 10. 2007.

Dopis šolskemu inšpektorju Ernestu Švari (SŠM, fasc. 289/I, 1–25).

so prepovedali vstopiti v skopeljsko šolo, otrokom pa to šolo obiskovati.¹²⁶ Tako se je 11. maja 1946 na njej pouk prenehal izvajati, šolska oblast pa jo je črtala s seznama priznanih šol ter učiteljico premestila v Dutovlje.¹²⁷

Potem ko je zavezniška policija 11. maja 1946 aretirala Gorazda Vesela, je pouk na šoli v Krajni vasi že 21. maja prevzel Danilo Celar, učitelj v Dutovljah. 24. maja je bil Vesel izpuščen iz zapore, s poukom pa je začel 3. junija.¹²⁸ Skrb za nameščanje lastnih učiteljev je bila pri PNOO velika. Navodila za politično in šolsko delovanje so učitelji dobili na konferencah. Konferenca za sežanski okraj je bila v Križu 6. junija 1946. Na njej je bilo sklenjeno, da je treba v šoli voditi brezkompromisno politiko, da naj učitelji knjige, ki jih deli zavezniška uprava, sprejmejo, roditeljski sveti pa bodo naredili svoje. Učitelji so izjavili, da delajo po učnem programu PNOO. Od učiteljev je bila zahtevana borbenost, povezanost s političnim življenjem in upoštevanje navodil PNOO. Naročili so jim, naj se pri ZVU prijavijo za namestitev in priznanje. Sklenjeno je bilo, da bodo šole dobile vprašalnike o pouku NOB, da se obvezno piše kronika, kjer naj se

zrcali borba naših dni, priporočeno pa je bilo naročilo revij *Popotnik*, *Ciciban* in *Pionir*. S konference so poslali zahvalno pismo Francetu Bevku, Edvardu Kardelju in ruskemu zunanjemu ministru Molotovu, protestno pismo pa zunanjemu ministru zahodnih zaveznikov v Pariz.¹²⁹

Čigava je bila šola na podeželju in katera stran je imela močnejši vpliv, najbolje razberemo iz poročila za komaj končano šolsko leto 1945/46 iz sežanskega okraja. »Naša oblast« ima kompletno kontrolo nad šolstvom. Knjige, ki jih je preskrbela ZVU in jih vsiljevala po šolah, je ljudstvo odločno zavrnilo in poslalo ostre proteste zunanjemu ministrstvu ZVU v Pariz. Po vseh šolah visi Titova slika, pisni izdelki nosijo pečat naše borbe. Vsi otroci so pionirji, učitelji pa aktivni v vseh organizacijah in redno organizirajo proslave. »Volja širokih slojev naroda prihaja močno do izraza, polno je zanosu o borbi, žrtvah, zato naj šola postane vzgojiteljica in ne učiteljica in naj uči resnično zgodovino našega naroda.«¹³⁰

Ob koncu šolskega leta so poročevalci ZVU ocenili, da je bil politični vpliv PNOO značilen za vse šolsko leto. V svojih poročilih so jasno povedali, da programi na področju šolstva ne potekajo v skladu z načrti.¹³¹ V teh razmerah je zavezniška uprava šol-

¹²⁶ ŽA Tomaj, Albin Kjuder, Memoranda, Tomajska kronika od leta 1934 do 1948. Tudi v tem viru je omenjena aretacija Gorazda Vesela.

¹²⁷ SI PAK 818, škatla 1, Šolska kronika osnovne šole Skopo opisuje celoten dogodek in se ujema z navedbami v prejšnjih dveh virih.

¹²⁸ SŠM, fasc. 289, Okrajni izvršilni odbor za Sežano, Poročilo za mesec maj 1946.

¹²⁹ SŠM, fasc. 290, Zapisnik konference za sežanski okraj v Križu, 6. 6. 1946.

¹³⁰ SŠM, fasc. 289, Poročilo Prosvetne komisije za Sežano okrognemu NOO v Trstu, maj 1946; Poročilo konference šolskih upraviteljev sežanskega okraja, 11. 7. 1946.

¹³¹ Gombač, Slovensko šolstvo, str. 188.

stvo po svojih načrtih vodila le v mestih, pa še to ne povsem.

Določila pariške mirovne pogodbe, ki so jo podpisali 10. februarja 1947, so prinašala novo razmejitve. Septembra 1947 so bile začrtane nove meje med Jugoslavijo in začasno državo, Svobodnim tržaškim ozemljem, STO, leta 1954 pa med Jugoslavijo in Italijo. Tako se je končalo prvo obdobje boja za slovenske šole in ideološko prevlado v njih. Razmejitve je za PNOO zahtevala nova prilagajanja. PNOO je na seji glavnega odbora 23. februarja 1947 sprejel sklep, da se samorazpusti, šolski oddelek pa se pridruži Slovanski italijanski antifašistični uniji in delo nadaljuje pod njenim okriljem. Vpliv politike iz Jugoslavije se je tako nadaljeval. Zakoni o delovanju slovenskih šol, ki jih je sprejela ZVU, so ostali v veljavi v času začasne države STO in bili obvezujoči tudi za Republiko Italijo. Kljub temu je prihajalo do številnih poskusov italijanske oblasti, da bi pravice do slovenske šole okrnili. Tako so se nadaljevali boji za dokončno uveljavitev pravice do slovenskih šol, nadaljeval pa se je tudi ideološki boj po šolah med učitelji, starši in slovenskimi strankami, ki ga je ta čas zanesel med tržaške Slovence. Slovenske šole vseh stopenj delujejo, zanje se bojujejo tržaški Slovenci sami.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1818, Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko Primorje in Trst.

NŠK Trst – Narodna in študijska knjižnica Trst.

Fond C 136, Glas zaveznikov

SI PAK – Pokrajinski arhiv Koper

SI PAK 8 18, Osnovna šola Sežana.

SŠM – Slovenski šolski Muzej, Ljubljana

fascikel 289, Drago Pahor

fascikel 290, Ernest Švara

ŽA Tomaj – Župnijski arhiv Tomaj

Albin Kjuder, Memoranda, Tomajska kronika od leta 1934 do 1948.

USTNI VIR

Gorazd Vesel, rojen 15. 3. 1926, živel v Gorici, Italija, umrl avgusta 2013.

LITERATURA

Bajc, Gorazd: Obnovitev slovenske šole v Trstu in vpliv jugoslovanskega tabora. *Primorski dnevnik*, 31. 1. 1999.

Bratina, Slavko in Marko Udovič: *Slovenska šola ob petdesetletnici obnove*. Trst: Slovenska prosvetna matica, 1997.

Gabrič, Aleš: Slovenske kulturne ustanove na Primorskem med kulturnim in političnim poslanstvom. *Acta Histriae*, 1998, št. 6, str. 347–368.

Geržinič, Alojz: *Boj za slovensko šolstvo na Primorskem za delovanja dr. Srečka Baraga pri ZVU*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1983.

Gombač, Metka: Slovensko šolstvo v coni A Julijske krajine, 1945–1946. *Šolska kronika 1*, Zbornik SŠM, 1, 2006, str. 182–189.

Jakomin, Dušan: Vloga slovenskega duhovnika v šoli na Primorskem. *Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem 1945–1985*. Trst, 1986, str. 105–121.

Jevnikar, Martin: O pisanju in tiskanju šolskih knjig. *Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem 1945–1985*. Trst: Odbor za proslavo 40-letnice obnove slovenskih šol v Italiji, 1986, str. 131–135.

Kacin, Anton: Slovensko šolstvo v britansko-ameriškem pasu Svobodnega tržaškega ozemlja. V: Kacin, Marija: *Primorska šola na prepihu*. Gorica: GMD, 2011, str. 132–142.

Od Tomaja do Trsta. Gorica: GMD, 1958.

Pahor, Drago: O ljudskošolskih načrtih Zavezniške vojaške uprave (1945). *Goriški letnik 6*, Nova Gorica: Goriški muzej, 1979, str. 275–281.

Pahor, Drago: Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja. *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*. Ljubljana: SŠM, 1970, str. 235–339.

Pavličič, Bojan: *Prarealci iz Ulice Starega lazareta*. Trst: Mladika, 2003.

Petaros, Robert: Seznam učnih knjig za osnovne in srednje šole na Tržaškem in Goriškem 1946–1985. *Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem 1945–1985*. Trst: Odbor za proslavo 40-letnice obnove slovenskih šol v Italiji, 1986, str. 135–171.

Šah, Maks: Pregled zgodovine obnovljenega in na novo ustanovljenega slovenskega šolstva na Goriškem in Tržaškem od 1945–1985. *Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem 1945–1985*. Trst: Odbor za proslavo 40-letnice obnove slovenskih šol v Italiji, 1986, str. 87–105.

Winkler, Venceslav: Osnovno šolstvo med NOB. *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*. Ljubljana: SŠM, 1969, str. 613–629.

Zorn, Tone: Zavezniška vojaška uprava in slovensko šolstvo v Slovenskem Primorju leta 1945. *Goriški letnik 6*. Nova Gorica: Goriški muzej, 1979, str. 261–274.

 S U M M A R Y

Primary education in the Karst under the Allied Military Administration

The postwar period in the Slovenian Littoral under the Allied Military Administration (AMA) was a short, turbulent and historically important one. It lasted from June 1945 to September 1947. Even before AMA, the Regional National Liberation Committee (RNLC) in its full composition operated in this territory since the autumn of 1943. Both authorities wanted to establish an education system in accordance with their own interests, both refusing to reach some kind of compromise, despite frequent contacts and negotiations. Whereas RNLC refused to cooperate with the allies as a matter of principle, the Trieste democrats and fugitives from Yugoslavia showed willingness to play a part in restoring the Slovenian education system. The position of Slovenian education adviser was assigned to Srečko Baraga, an anti-communist who retreated to Italy from Slovenia at the end of the war. RNLC adherents openly opposed the allied school through parent councils and the *Primorski dnevnik* newspaper and threatened anyone who would collaborate with the allies and enrol their children in allied schools, which endangered the establishment of Slovenian schools. Then finally, there was a brief moment of levelheadedness,

at which several thousands of pupils were enrolled on an invitation issued by RNLC and Slovenian education system was launched into operation pursuant to an edict issued by AMA. The struggle for ideological domination continued through the activities of parent councils, protests, strikes, expulsions of teachers and secret operations of RNLC's education committee, which promoted its ideas through school leadership and supervisors, as well as teachers selected by RNLC but appointed and paid by the allied administration. Many schools used curricula and textbooks supplied from Ljubljana that were on the allies' list of banned books. AMA representatives for education performed regular inspections at schools, confiscated banned textbooks as well as fired disobedient and unqualified teachers. Nevertheless, they did not succeed in bringing the countryside under their boot.

The tensions continued until 1947, when the new state border was drawn and part of the Karst with Trieste fell under the interim state of the Free Territory of Trieste, and even well after 1954, when part of the Karst, including Trieste, was annexed to Italy. Fortunately, AMA's legislation and decrees regarding the operations of Slovenian schools remained in force in both successor states. The ideological struggle spread to all spheres of public life and is still ongoing. Instead of unity and collaboration in restoring Slovenian schools and establishing national rights, a spirit of division was created, which only benefited the Italians, who had never renounced the territory under discussion and their authority over Slovenes.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 331.55:656.61(497.472)

Prejeto: 22. 7. 2015

Nadja Terčon

dr. zgodovinskih znanosti, muzejska svetnica, Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, Cankarjevo nabrežje 3, SI-6330 Piran
E-pošta: nadja.tercon@guest.arnes.si

»Po srcu so ostali Kraševci« Kras, Kraševci in morje

IZVLEČEK

V luči pomorske zgodovine in relacij med obmorskimi mesti in zaledjem prispevek govori o prebivalcih Krasa in širše kraške pokrajine ter potomcih izseljenih Kraševcev, ki so bili v preteklosti povezani z morjem, nekateri občasno, drugi vsakodnevno s potovanjem med kraško pokrajino in obmorskimi mesti ter služenjem v pomorskih dejavnostih, tretji trajno z izselitvijo v obmorska mesta ali zaposlitvijo na trgovskih in vojnih ladjah ter pomorskih institucijah različnih držav. Dotakne pa se tudi tistih Kraševcev, ki so vsak na svojem področju poskrbeli, da pomorska povezava Krasa in Kraševcev ne utoneta v pozabo.

KLJUČNE BESEDE

Kras, Kraševci, pomorstvo, trgovska mornarica, vojna mornarica, ladjedelništvo, ribištvo

ABSTRACT

*“THE KARST DWELLED FOREVER IN THEIR HEARTS”
THE KARST, ITS PEOPLE AND THE SEA*

In light of maritime history and relations between coastal towns and hinterland, the article presents the inhabitants of the Karst Plateau and wider karst area, as well as the descendants of emigrants from the Karst who had close ties to the sea—either through occasional or daily journeying between the karst landscape and coastal towns, or by finding employment aboard merchant or navy ships and in maritime institutions abroad. The paper also briefly presents those Karst natives who have, each in their own field, made sure that the ties between the sea on the one hand and the Karst and its people on the other will never sink into oblivion.

KEY WORDS

Karst, Karst natives, maritime transport, merchant navy, the navy, shipbuilding, fisheries

Uvodne misli

Že več let sem razmišljala o pripravi članka z delnim naslovom Kraševci in morje. Želela sem narediti širši pregledni članek in opozoriti na povezave kraške pokrajine in kraškega človeka z morjem. Med dolgoletnim muzejskim delom se je nabralo veliko podatkov in gradiva o posameznikih, ki so izvirali s Krasa in ki so se kasneje zaposlili v pomorskih podjetjih, ki so služili v vojnih in trgovskih mornaricah različnih držav, o ravnatelju Pomorskega muzeja v Piranu, ki je bil kraških korenin, o tistih pomorščakih, ki so svoj zadnji počitek našli v domači zemlji, o mornariškem obveščevalnem centru na Krasu, prevoznikih lesa in o ladjedelcih. Posebej me je v zadnjem času pritegnilo izseljevanje prebivalstva po 2. svetovni vojni v novopridobljeni in izpraznjeni prostor treh obalnih mest, ki jih je zaradi različnih vzrokov zapustilo avtohtono italijansko prebivalstvo itd. Veliko podatkov iz prispevka je bilo ob različnih priložnostih in v različnih kontekstih že objavljenih, nekateri so prvič.

Namen tega prispevka je bil prek nekaterih posameznikov prikazati zgodbo in usodo Kraševca, ne samo kot človeka, ki se je boril za preživetje na skromni zemlji, temveč tudi kot človeka, iznajdljivega in delovnega, tudi ambicioznega, ki je v iskanju zaslužka odšel v svet in se znašel ob in na morju. Odsotnost od doma in drugačen način življenja sta zlasti mornarjem omogočala marsikaj, kar ljudem na kopnem ni bilo dosegljivo. Morje jim je veliko dalo, a tudi veliko vzelo. Mornarji so na svoji koži občutili vsa nasprotja med čarom življenja na morju in njegovo krutostjo. Spoznavali so nove kraje, njihovo bedo in blišč. Srečevali so se z različnimi kulturami in narodi in z njimi vzpostavili včasih boljše včasih slabše stike. Zaradi potrebe po sporazumevanju so se učili novih jezikov in s spoznavanjem kultur drugih narodov širili svojo izobrazbo. Spoznavali so različne svetovne kraje in kulturne znamenitosti. Kraševca, tistega z ožjega Krasa¹ in tistega iz okoliške kraške pokrajine,² ki je bil vezan na morje, najdemo marsikje v pomorstvu in zato je bilo na tem mestu nemogoče pripraviti natančen seznam ljudi, ki so se vsak na svoj način zapisali v slovensko pomorsko preteklost. Nekaj jih bomo zagotovo navedli. Ta prispevek je namenjen v spomin prav vsem Kraševcem, ki so bili kakorkoli povezani z morjem.

Poti s Krasa in poti prek Krasa so vodile v Trst in na Reko³

Geostrateška lega najsevernejšega dela Jadranskega morja in obal ob Tržaškem zalivu, kjer se Sredozemlje najgloblje zajeda v Evropo, je bila v preteklosti ena od konkurenčnih prednosti pred drugimi srednjeevropskimi prostori. Na eni strani je bila križišče, na drugi pa stičišče med romanskim, germanskim, južnoslovanskim kulturnim in gospodarskim prostorom. Zaradi svojih geografskih in zgodovinskih specifičnosti ter demografskih gibanj, ki so bile posledice političnih sprememb, je ta geografski prostor postal značilen okvir vplivnega območja Sredozemskega morja, ki je geografsko jasno opredeljen in v katerem lahko govorimo o severnojadranski pomorski zgodovini.

Najbolj severni del Jadrana je bil tako nekoč, kot je tudi danes, veliko stičišče morskih in kopenskih poti. Kot navaja Anton Gosar, sodi območje današnje Slovenije med najbolj značilna »kontaktna« območja v Evropi. Iz njenega »jugozahodnega dela, svojevrstne pokrajine na vzhodu Tržaškega zaliva, ki je bilo nekdanj obmejno, periferno in marginalno področje, ki je bilo več kot dve stoletji zgolj zaledje velikega tržaškega urbanega središča, dobro desetletje na meji med dvema svetovnonazorskima političnima in gospodarskima sistemoma, se je iz območja konfliktov območje preoblikovalo v območje mednarodne koeksistence in sodelovanja«. ⁴ To je območje, katerega geopolitično ugodno lego so v preteklosti znali ceniti zlasti beneška in habsburška oblast, kasneje pa je bilo to središčno interesno območje tako Italije kot Jugoslavije. Ceno ji je, tako nekoč kot danes, dajala njena obmejna in obmorska lega. Jadransko morje ima tudi svoje gravitacijsko območje, ožje in širše. Med širšega sodi srednjeevropski prostor, ki je skozi zgodovino in še danes gravitiral na severnojadranska pristanišča. To je tisti prostor, do koder so segale gospodarske vezi vzhodnega predela Tržaškega zaliva in Kvarnerja z glavnima pristaniščema Trstom in Reko. Med ožji prostor pa je sodilo neposredno zaledje obeh avstrijskih severnojadranskih pristanišč. Za Trst sta to veljala zlasti Kras in Istra, za Reko pa poleg Istre tudi del Notranjske.

Kljub številnim političnim, gospodarskim, geografskim in nacionalnim spremembam, ki so se skozi različna zgodovinska obdobja dogajale v slovensko-italijansko-hrvaškem suhozemnem prostoru, pa je vendarle med njima vseskozi obstajala tudi vez prek morja. Slovenske dežele so se po propadu Beneške republike in hitrem in od avstrijske države podprtem razvoju dveh pristanišč – Trsta in Reke – hitro navezovala nanju in njun družbeni, gospodarski in politični razvoj. Med Trstom, na katerega se je vezalo avstrijsko ozemlje z ožjim zaledjem, in Reko, proti

¹ Pri obravnavi je bilo upoštevano območje ožje pokrajine Krasa med Vipavsko in Soško dolino, Brkini in Tržaškim zalivom.

² Pri obravnavi so bili upoštevani tudi kraji nekdanje občine Sežana, ki pa že mejijo ali pripadajo Notranjski ali Brkinom, imajo pa še geografske kraške značilnosti.

³ Povzeto po Terčon, *Z barko v Trst*, Terčon, Kozala, str. 15–45.

⁴ Gosar, *Sodobne*, str. 388.

*Razglednica Tržaškega zaliva s pogledom na Trst in kraško planoto ter Nanos v ozadju
(fotodokumentacija Pomorskega muzeja »Sergej Mašera« Piran).*

kateri je gravitiral ves madžarski del države z dalmatinskim, vzhodnoistrskim prostorom Avstrijskega primorja ter delom slovenskega, zlasti notranjskega ozemlja, je vseskozi obstajala medsebojna konkurenca. Ob hkratni intenzivnejši industrializaciji z živahnejšim ustanavljanjem obrtnih delavnic so na celotnem slovenskem prostoru kot tudi v pristaniških središčih in njihovih neposrednih okolica začela nastajati manjša in večja industrijska središča. Reka je postala mesto z razvito industrijo, trgovino in obrtjo, zlasti ladjedelstvom in pomorstvom. Vse to so omogočile boljše prometne povezave. Vanjo se je doseljevalo kmečko prebivalstvo, tukaj pa so se zbirali tudi poslovni krogi, ki so ves ta razvoj tudi usmerjali. Pomorstvo je postalo ena najobetavnejših dejavnosti, zato ni manjkalo kapitala, ki so ga bili nekateri pripravljeni vložiti vanj, drugi pa so iz njega črpali in od njega živeli.

Trst in Reka sta začela postajati glavni jadranski pristanišči, izhodišči za redne potniške in potniško-tovorne pomorske obalne proge. Vanjo so trgovci iz zaledja usmerjali svoj promet. Pod avstrijsko in kasneje avstro-ogrsko oblastjo sta se mesti s pristaniščema začeli naglo razvijati. Tak razvoj je usmerjala merkantilistična gospodarska politika dunajskega dvora, ki je sprejela idejo o pospešenem razvoju neagrarnih dejavnosti, v prvi vrsti trgovine, obrti, manufaktur, pomorstva, prometa, denarništvu in rudarstva. Potencirane dejavnosti je ta politika vezala na točno določen izbran teritorij, prvorazredno vlogo pa je namenila jadranski obali, vključno z izbranimi pristanišči in mesti. Kljub Kraški planoti, ki je omejevala mesto in oteževala kopenski dostop do njega, je imel Trst veliko prednosti. Zaradi ugodne lege je bilo mesto lahko braniti, imel pa je tudi veliko pristanišče z možnostjo širjenja. Leta 1717 je bila razglašena svobodna plovba po Jadranu, leta 1719 je bil Trst razglašen za svobodno pristanišče, leta 1818 je tu zaplul prvi parnik v Jadranskem morju, leta 1829 so tu potekali poizkusi s Civetto – prvim parnikom na ladijski vijak. Izvedel jih je gozdar in izumitelj Josef Res-

sel, Čeh, ki je živel in delal tudi na kraških tleh. Poleg izuma ladijskega vijaka, ki je pomenil revolucionarno spremembo na področju ladijskega pogona in znatno prispeval k razvoju vojnih in trgovskih mornaric nasploh, je na tem mestu pomembno omeniti njegov prispevek k začetku pogozdovanja Krasa.

V drugi četrtini 19. stoletja je prišlo v Trstu do zagona in povezave ladjedelstva, ladjarstva in zavarovalništva, kar je omogočila trgovinska dejavnost, ki je spodbujala promet in širjenje bogastva ter odpirala možnosti za nove ambiciozne projekte. Pomorstvo je postalo ena najobetavnejših dejavnosti, zato ni manjkalo kapitala, ki so ga bili nekateri posamezniki pripravljeni vložiti vanj. Trst je postal sedež vseh večjih paroplovnih družb na vzhodni obali Jadrana. Leta 1833 je sedem tržaških zavarovalnic ustanovilo Avstrijski Lloyd, eno največjih ladjarskih družb. Vse to je vplivalo na hiter razvoj pomorskega prometa in z njim povezane trgovine, oziroma so bile vse te dejavnosti medsebojno pogojene. V tem mestu so imele svoj sedež tudi ladijske družbe Austro-Americana, Tripovich, Cosulich in druge pomorske družbe.⁵ Gospodarsko uspešni so postali tukaj ljudje, ki so bili po svojem rodu doma daleč od Trsta. Med njimi so bili tudi nekateri Kraševci. Po odprtju Južne železnice Dunaj–Trst se je v drugi polovici 19. stoletja v Trstu začela razvijati še industrija. Železnica je potekala tudi prek kraškega ozemlja in vplivala na razvoj in razmere ne samo v Trstu, temveč tudi v njegovem zaledju. Zaradi velikega povečanja prebivalstva v Trstu, so se v njem povečale tudi potrebe po okoliških pridelkih in proizvodih, ki jih je med drugim nudila tudi kraška pokrajina s svojimi prebivalci. Kras je predstavljal ožje zaledje Trsta in je prevzel funkcijo oskrbovanja Trsta s pridelki, vodo, krmom, in drugimi pridelki in izdelki. Furmani so tako v Trst kot na Reko vozili tudi drugo blago, da so se ladje lahko polnile. Na ta način so zaledne kraje in ljudi povezovali z morjem. Prevažali so pšenico, les, premog, oglje, že-

⁵ Pahor, *Sto let*.

»Rusi most« (Ponterosso) v Trstu je bil v preteklosti varno pristaniško zatočišče za različna plovila. Na njem je potekal živahen trgovski vrvež. Fotografiral ga je Lojze Spacal leta 1945 (last: Martin Spacal, Piran – Sežana).

lezo, smodnik, seno, led, vino, sol, sladkor, sadje, med, suho meso, tkanine in celo vrsto izdelkov, polizdelkov ter surovin. Blago so prevažali v vrečah, zabojih, sodih ali pa je bil tovor naložen in privezan.⁶

Vrhunec gospodarskega razvoja je Trst doživel v letih tik pred prvo svetovno vojno. Z razvojem Trsta in Reke je slovensko ozemlje postalo pomembno križišče trgovskih poti, Trst in Reka pa sta doživela nov naselitveni val Slovencev, tudi iz najbližjega Krasa in Notranjske. Prek Krasa je potekalo prevoznništvo med severnimi avstrijskimi deželami in deželami ob jadranski obali. Po njem je potekala državna cesarska cesta t. i. »tržaška cesta« na relaciji Planina–Postojna–Razdrto–Senožeče. Ta cesta se je večkrat odcepila na posamezne krajše lokalne odseke. Mimo nje je tekla t. i. »jamborna cesta«. To je bila pot, po kateri so furmani prevažali v tržaške ladjedelnice smrekova debela za jambore. V tržaški ladjedelnici so jambore vgrajevali v velike prekoceanske lesene jadrnice, ki so tu začenjale svojo trgovsko pot. Furmanstvo je bila pomembna dejavnost kmetov, ki je bila zelo razširjena, povezovala pa je različne slovenske dežele, v katero je bil vključen tudi del kraške pokrajine. Povečevala je blagostanje v vseh krajih ob državni cestni prometnici od Dunaja do Trsta in Reke, tudi kraških krajev od Postojne, Hruševja, Razdrtega, Senožeč, Divač, Štorij, Sežane in naprej. V tem kontekstu moramo izpostaviti strateško lego Sežane, ki je nastala in se razvijala ob najkrajši poti iz notranjosti do morja in

obratno. Razdalja od Sežane do Trsta je le okoli 20 km, višinska razlika pa 360 m. Kraja imata popolnoma različno klimo, ki je zlasti v poletnih mesecih veliko prijetnejša v Sežani kot v Trstu. To je ugodno vplivalo tudi na utrujene prevoznike, pa tudi na obiske in bivanje Tržčanov v Sežani.

Sčasoma so zaradi oskrbovanja furmanov nastajale tudi furmanske postaje. Fernetiči, zahodno od Sežane, in Drenje, vzhodno od Sežane, sta bili dve postajališči in počivališči za voznike, ki so vozili v Trst in obratno.⁷ V Razdrtem, Senožečah, Štorjah in Sežani je bilo tudi več furmanskih gostišč (na primer gostišče Mohorčič). Skozi Sežano so neprestano vozili vozniki, ki so prevažali blago iz Trsta v Avstrijo in iz Avstrije v Trst. Milan Trobič v svoji knjigi o furmanih piše, »(...) da je bilo voznikov po tej cesti nič koliko. Leto in dan, pozimi in poleti, v delavnikih in žal tudi ob nedeljah in praznikih so vozili po tej cesti. Voz pri vozu. Kadar je pihala burja, so se dvigali od teh vozov celi oblaki prahu, tako da je bila vsa okolica čisto bela (...).«⁸ Furmane je kasneje nadomestila železnica, furmanske postaje pa železniške postaje.

S furmanstvom so se ukvarjali tudi Kraševci. Kristjan Dolenc iz Proseka⁹ se je najprej ukvarjal s furmanstvom po cestah od Dunaja do morja, kasneje pa je prevažal pošto po Primorskem in Notranjskem. Hišo in več hlevov je imel tudi v Sv. Križu pri Trstu.¹⁰ Poštno mrežo je razširil vse do Pulja in Reke. Eden od njegovih sorodnikov je ob koncu 18. stoletja kupil grad Orehek pri Postojni. Z njegovim kasnejšim lastnikom, graščakom iz Orehka Edvardom Dolencem se je poročila Josipina Dolenc, sestra kapitana bojne ladje avstro-ogrske vojne ladje Antona Dolenca. Oba sta izhajala iz rodbine Dolenc, saj sta bila Edvardova bratranec in sestrična, sicer pa otroka sodnika in literata Antona Dolenca. Kapitan Anton Dolenc je bil rojen leta 1871 v Ložu, v Pomorskem muzeju »Sergej Mašera« Piran pa so hranjeni njegovi dnevnik ter izjemno bogata skoraj vsakodnevna korespondenca s sestro Josipino Dolenc. Furman je bil na začetku svoje bogate poslovne poti tudi Notranjec Janez Kalister iz Slavine, ki je potem v Trstu postal tudi eden prvih slovenskih ladjarjev. Ukvarjal se je tudi s posojilno dejavnostjo. Denar je izposojal uglednim tržaškim meščanom, podjetjem, manjše zneske pa tudi svojim rojakom iz Slavine, Koč in Hrašč, ter klientom iz Sežane, Senožeč, Ilirske Bistrice, Laž in Postojne.¹¹

⁷ Prav tam, str. 38.

⁸ Prav tam, str. 38–39.

⁹ Trobič navaja, da je v Razdrtem na pokopališču nagrobna plošča s priimkom Dolenc in poštnim rogom. Nakazuje na razširjenost rodbine Dolenc, ki je tukaj živila, morebiti tudi izviral od tod. Več glej Trobič, *Furmani*, str. 53.

¹⁰ Prav tam, str. 53.

¹¹ Več glej v Terčon, Kalister, Gorupi in pomorstvo, str. 87–110; AST, fond Tribunale Commerciale marittimo, Testament. Izjava dedičev z dne 19. 12. 1864; Passione giurabile dell' asse relitto da Giovanni Kalister morto in Trieste il 17 Dicembre 1864. Rubrika c: Intavolazioni minori.

⁶ Trobič, *Furmani*, str. 86.

Najpomembnejši tovor, ki so ga prevažali prek Krasa in iz Krasa v Trst in na Reko, je bil les. S Krasa so v Trst in Benetke tovorili hraste, še posebej vrsto hrasta, imenovano cer. Še danes v nekaterih kraških vaseh pravijo, da »Benetke stojijo na kraških hrastih«, v drugih pa, da »Benetke stojijo na kraških cerih«. Še posebej cenjen naj bi bil cer, ki je bil v krajih med Sežano in Divačo najbolj pogost, pa tudi zelo trd in odporen les. Ravno zaradi te lastnosti naj bi ga pogosto uporabljali v ladjedelstvu in tudi kot podvodne pilote v Benetkah, kasneje pa tudi v Trstu.¹² Cer so večinoma uporabljali za podvodne gradnje. Iz območja med Postojno in Razdrtim pa so tržaške, reške in kopske ladjedelnice oskrbovali z lesom za jambore, »lantine« (prečnike) za jadra in druge dele ladij. Zanimivo je, da so prek kraškega ozemlja vozili tudi 64 m dolg jambor za ladjo Henrika Angela Jazbeca, ki je bil do leta 1911 lastnik jadrnice Beechdale, zadnje trgovske jadrnice v avstrijski državi. Dogodek so Miroslavu Pahorju, ki je raziskoval pot jamborov, omenjali v vseh krajih ob »jamborni cesti« pa tudi v Senožečah, Senadolah, Štorjah in na Opčinah.¹³ Da je bila vloga teh krajev pri prometnih, tovorniških in trgovskih poteh in poslih izjemnega pomena, dokazuje tudi naslov enega od Pahorjevih člankov. Senožeče je poimenoval kar kot »pomorsko postojanko na kopnem«.¹⁴

Za vsak del ladje so uporabljali drugačen les. Potrebovali so hraste, visoke bore in jelke za jambore in prečnike jader, breste za škripčevje in topovske podstavke, bukve za vesla in orehe za okraske in notranjo opremo.¹⁵ S Krasa so vozili tudi gaber in češnja, in to v velikih količinah. Gaber so prodajali direktno izdelovalcem orožja. Predvidevati je mogoče, da ves ta les nista posrkala le reško in tržaško ladjedelstvo, temveč da so ga z ladjami izvažali tudi v druge razvite pomorske države, na primer v Anglijo. Zaradi izjemnega pomena lesa so bili maloštevilni državni gozdovi pod upravo avstrijske mornarice.¹⁶ Za izkoriščanje v namene ladjedelstva so bili primerni le tisti gozdovi, od koder je bilo možno les v ladjedelnicah prevažati po morskoti poti: v Istri, na Krasu in na Krku. Avstrijska vojna mornarica je imela zaposlene in nastavljene gozdarje, ki so skrbeli predvsem za ladje-

delski les. Skrbeli so za pravilno in načrtno sečnjo ter rast dreves. Določali so les za posek in skupaj z mornariškimi inženirji določali mere in oblike lesenih hlovdov. Hrastovi gozdovi so bili namreč osnova za gradnjo vojaških in trgovskih lesenih ladij.¹⁷ Tukaj velja posebej izpostaviti vlogo in pomen gozdarja in izumitelja ladijskega vijaka češkega rodu Josefa Ressla, ki je začel z načrtnim pogozdovanjem Krasa, ki je bil zaradi izkoriščanja lesa skoraj povsem opustel.¹⁸

Številni Slovenci, med njimi tudi Kraševci, so se zaposlovali v pristanišču kot pristaniški delavci, ladjedelnicah in trgovini, na trgovskih in vojaških ladjah pa so pluli predvsem kot mornarji in oficirji; nekateri med njimi so bili zaposleni tudi pri Avstrijskem Lloyd. V pristaniščih so se zaposlovali kot sezonski pristaniški delavci, kjer so nakladali in razkladali ladje. Na Reki in v Trstu so največkrat sprejemali to delo pozimi, ko doma ni bilo večjega kmečkega dela. S skromnim zaslužkom so preskrbeli družine. Na delo so hodili tudi dnevno, na »žrnado«. Zjutraj so se »žrnadarji« zglasili pri pristaniški upravi, kjer so jih vpisali v seznam dnevnih delavcev. Delovne obleke pristaniški delavci niso dobili. Dobili so le vrečo, s katero so si pokrili glavo in ramena, na katerih so potem med znosili na »qvintale« tovora. Zvečer so dnevniki delavci dobili plačilo. Nekateri so se zaposlili kot kvalificirani delavci (npr. pristaniški zidarji) in delali pri širjenju in modernizaciji pristanišč. Spet drugi so delali kot furmani in vse do pojava avtomobilov in tovornjakov prevažali blago in potnike. Nekateri so si z zaslužkom popravili hiše in gospodarska poslopja, nekateri pa so zaslužili zgolj za vsakdanje življenje.¹⁹

V avstrijskem obdobju je v ladjedelnicah, zlasti v Trstu in Tržiču, delo našlo veliko Kraševcev, zlasti iz najbližjih vasi. Delali so tudi kot inženirji in tehniki v Arsenalu Avstrijskega Lloyda v Trstu, ki je postal v drugi polovici 19. stoletja pomembna pomorska ustanova. V njem so planirali in razvijali floto te pomorske družbe. Tukaj so bili zaposleni pomorski inženirji, ki so načrtovali in nadzirali gradnjo vseh Lloydovih ladij, ki so jih gradili v domačih avstrijskih ladjedelnicah. Nadzorovali so vsa popravila poškodovanih ladij, obnovitvena dela in modernizacijo starih ladij, ki so prihajala v Arsenal ali so jih popravljali v drugih ladjedelnicah. Na tem mestu velja omeniti inženirja Henrika Štolfo, sina mornariškega dobavitelja in izdelovalca preciznih pomorskih instrumentov Petra Štolfe. Ta se je v Trst priselil iz okolice Dutovelj ali Tomaja in si v Trstu ustvaril trgovino ter kot trgovec s pomorskim tehničnim blagom postal znan v pomorskih krogih. Henrik Štolfa je študiral ladijske konstrukcije. Kot diplomirani inženir se je leta 1868

¹² Pahor, Kraška vas Povir, str. 97–123.

¹³ Pahor, Slovensko zaledje, str. 139.

¹⁴ Pahor, Senožeče.

¹⁵ Pahor, Po jamborni cesti, str. 37–63.

¹⁶ Presl, *Ressel*, str. 23–27. Za časa Beneške republike, ki je za gozdove dobro skrbela, so bili gozdovi, od koder je bil namenjen les Beneškemu Arsenalu, večinoma v občinski lasti in pod nadzorom več državnih teles. Leta 1819 je cesar Franc I. odpravil rezervat v zasebnih gozdovih in dovolil izvoz lesa. Gozdni posestniki so lahko prosto prodajali les. Z izkupičkom so kupovali riž in moko ter tako poskušali omiliti posledice velike lakote iz let 1815–1816. Opustošenje gozdnih površin je imelo tako v Istri kot na Krasu hude posledice. Zato je bila avstrijska vojna mornarica v tem obdobju vezana le na državne gozdove, trgovska pa je zabredla v največje pomanjkanje.

¹⁷ Pahor, Slovensko zaledje.

¹⁸ Presl, *Ressel*, str. 23–27; Pahor, Slovensko zaledje, str. 136; Krajnc, Josef Ressel.

¹⁹ Pahor, Po jamborni cesti, str. 31–33.

zaposlil pri Avstrijskem Lloyd. Njegova kariera se je razvijala od inženirja risarja pod mentorstvom glavnega konstrukcijskega inženirja Giovannija Battista Tonella, pomožnega do glavnega nadzornika vseh ladijskih gradenj in popravil v Arsenalu, inženirja konstruktorja, sodelovanja pri obnovi Lloydove flote in popolnoma samostojnega ustvarjanja, ki je trajalo do njegove smrti leta 1904. Na študijskem dopustu, ki ga je izkoristil za obisk najboljših ladjedelnic tedanje Evrope v Kielu, Hamburgu, Amsterdamu, Le Havru, Nantesu, Liverpoolu, Edinburghu, Stocktonu, Marseillu, Genovi in Neaplju je študiral način in organizacijo ladij, način in načrtovanje gradnje ladij ter način načrtovanja in nadzorovanja gradnje ladij. Ko je napredoval v inženirja konstruktorja, si je ustvaril skupino inženirjev in tehnikov, ki so bili zmožni in pripravljeni slediti njegovemu tempu dela ter njegovim idejam in konceptom. Po smrti inženirja Tonella leta 1888 je uprava Lloyd imenovala Henrika Štolfo za glavnega konstrukcijskega inženirja. Leta 1898 je njegova inženirska ekipa končala načrte za izgradnjo treh novih ladij, ki so dobile ime po treh pokrajinah: Carniola, Carinthia in Styria. Njegovo ime je zabeleženo pri načrtih za številne Lloydove ladje. Med člani njegove inženirske ekipe se je med njegovim vodenjem zvrstilo več inženirjev iz slovenskih krajev, tudi s Krasa. Štolfov zunanji sodelavec je bil njegov upokojeni bratranec Ferdinand Štolfa, ki je bil do upokojitve leta 1884 zaposlen kot višji inženir za ladijske gradnje vojne mornarice. Po upokojitvi se je preselil v Trst in začel sodelovati z Lloydom. Kasneje, leta 1908, so se tam zaposlili štirje inženirji risarji; s Krasa je bil Lojze Colja, drugi trije pa so bili iz Vipavske doline.²⁰

Kraševci kot ladjarji

Zlasti v avstrijski monarhiji so tudi Slovenci sami ali skupaj z družabniki vlagali kapital v nakup ladij in poizkušali uspeti v tej novi gospodarski veji. Med njimi so bili npr. Franc Jelovšek iz Vrem na Krasu, Janez Kalister in njegov nečak in dedič Josip Gorup plemeniti Slavinjski iz Slavine pri Postojni, Ivana Muha, roj. Gorup – sestra Jožefa (Josipa) Gorupa, sinovi Josipa Gorupa in nekateri drugi, ki so bili lastniki ali solastniki jadrnic, kasneje pa tudi parnikov.²¹ Ladjarstvo, dobro poslovanje in kapital so jim prinesli tudi vidne in ugledne funkcije v upravah pomorskih družb in gospodarskih zbornicah. Franc Jelovšek je bil na Reki celo desetletje voljen v predsedstvo Trgovinske in industrijske zbornice na Reki, enako funkcijo pa je dolgo opravljal tudi njegov sin Franc²² Jelovšek mlajši. Za očeti so namreč ladjarske, pomorsko-trgovske in pomorsko-upravne

posle opravljali tudi njihovi sinovi: npr. Evgen Godnič (sin Karla Godniča) v Zadru, pa vsi trije Gorupovi sinovi itd.

Franc Jelovšek iz Vrem na Krasu je skupaj z Matejem Gasserjem iz Škofje Loke in hrvaškim ladjarjem Antonom Matešičem z Reke leta 1841 naročil gradnjo ladje – jadrnice – barka Laibach.²³ Domicil ladjarjev je bil na Reki. Kot piše Miroslav Pahor, je Franc Jelovšek 10. maja 1841 sporočil Andreju Debevca v Ljubljano svojo namero, da bo gradil ladjo. Poimenovati jo je želel po mestu Ljubljana, zato je Debevca prosil, naj zaprosi župana za dovoljenje. Ljubljanski župan in magistrat sta 17. maja istega leta ugodila prošnji za poimenovanje ladje po Ljubljani, izdala dovoljenje, obenem pa prosila investitorje, da jih obvestijo o splovitvi, saj bi želeli tja poslati svoje predstavnike. Ladja je bila splovljena na Reki konec januarja 1842. Od tam je odpotovala v Trst, natovorjena s svilo, žitom in drugim dragocenim tovorom. Pot je nadaljevala v London, nato pa v Odeso in Carigrad. Septembra 1842 je ljubljanski mestni svet imenoval Jelovška in Gasserja za častna meščana mesta Ljubljane, 24. aprila 1843 pa sta oba prejela diplomi o imenovanju.

Franc Jelovšek je bil poleg 6 karatov na barku Laibach lastnik in solastnik še drugih ladij: 8 karatov nave Fiume in 6 karatov nave Carlotta. Velikokrat posameznik ali družba nista bila lastnika celotne ladje, temveč samo njenega določenega dela, t. i. karata.²⁴ Govorimo o karatnem sistemu, t. j. o posebni vrsti skupnega ali združnega lastništva plovila, ki je bilo v avstrijski mornarici značilno zlasti za večje ladje oziroma ladje v Trstu, na Reki in dalmatinski obali. Celotna kupna vrednost ladje se je delila na 24 delov – karatov, idealnih delov v lastništvu. Ena oseba je imela lahko več karatov na posamezni ladji, vendar pa je bil odnos med lastniki ali karatisti normiran in točno določen v medsebojnem dogovoru oz. pogodbi. Običajno je sistem funkcioniral tako, da je eden od lastnikov vodil administracijo ladje. Po ustaljenem običaju, ki pa je bil zelo trden, je ta karatist naredil obračun dobitka po vsakem potovanju. Za to svojo nalogo je bil administrator plačan posebej, običajno z 1% bruto prihodka. Preostali del prihodka so razdelili med seboj glede na število karatov, ki so jih imeli posamezni lastniki. Tudi slovenski ladjarji, ki so delovali v Trstu in na Reki, so bili lastniki celotnih plovil ali pa samo določenega števila karatov.²⁵

Med ladjarji najdemo tudi Franca Velušiča iz Sežane, lastnika 2 karatov barka Padre, ter nekatere

²³ Pahor, *Sto let*, str. 9.

²⁴ Caratus, gr. keretion, ar. qirat, fr. qûirat, it. carato, po pomenu angl. Share in nem. Schiffspart; na mediteranskem območju se je ladja delila na 24 delov, v Angliji na 64, Skandinaviji 100, v Nemčiji pa po dogovoru.

²⁵ Več glej Kojić, *Propast*, str. 133; Brajković, *Karat*, str. 254; Terčon, *Z barko v Trst*; Pahor, *Sto let*; Terčon, Kalister, Gorupi in pomorstvo, str. 87–110.

²⁰ Pahor, *Slovenski inženirji*, str. 16–18.

²¹ Terčon, Kalister, Gorupi in pomorstvo, str. 87–110.

²² Po nekaterih podatkih Pavel Jelovšek.

druge, ki bi jih po priimkih lahko povezali s kraškimi koreninami. Gre za priseljence, ki so se v obalnih krajih že udomačili. Karlo Godnič (iz Komna ali bližnje okolice) z domicilom v Trstu je bil lastnik brigantine Ristoro, Kristof Kosovel z domicilom v Rovinjju je posestvoval celo ladjo pelig Tre fratelli, Jernej Šušteršič z domicilom v Trstu je bil lastnik 16 karatov barka Peppino, Franc Šušteršič z domicilom v Trstu celo ladjo (24 karatov) brigantine Giuseppina, Angelika Malalan z domicilom v Trstu 4,5 karata barka Carolina Premuda in brigantine Giordano, Silvester Bradaškja iz Tržiča pa vseh 24 karatov parne ladje Cervignano. Za Kraševca je Miroslav Pahor opredelil tudi Karla Jeleršiča z domicilom v Trstu, lastnika več ladij in solastnika določenega deleža karatov: 6 karatov barka Gazella, 6 karatov barka Mercurio, 7 karatov škunerja Civetta, 7,5 karatov barka Lidia, 2 karata barka Proserpina, 2 karata barka Luigi S., 12 karatov barka Alberto, 4 karate barka Reno, 24 karatov brigškunerja Lidia, 5 karatov brigada Ciro, 12 karatov nave Erminia J., 6 karatov barka Esemio, 4 karatov barka Slobodan M., 24 karatov brigškunerja Miran, 6 karatov škunerja Sabin in 6 karatov nave Slobodan.²⁶

»Morje jim je bilo prava domovina«

Kot pomorski vojaški center Avstrije je bil izbran Pulj. Tudi v tej mornariški bazi Avstro-Ogrske in na vojnih ladjah srečamo Kraševce in otroke priseljenih Kraševcev. Bili so mornarji, vojaki, oficirji in podoficirji, profesorji, ravnatelji, delavci, učenci, gojenci na pomorskih šolah in vojnopomorski akademiji. Po stroki so bili palubni, strojni, artilerijski, sanitetni in krmarski podoficirji in oficirji.²⁷ Iz krajev nekdanje Sežanske občine, ki je danes razdeljena na več manjših, lahko v muzejski dokumentaciji naštejemo skupno kar 193 avstro-ogrskih mornarjev, podoficirjev, oficirjev in celo enega kontraadmirala. Rojeni so bili v Sežani, Povirju, Zirjah, Divači, Škocjanu, Matavunu, Dutovljah, Tomaju, Štanjelu, Komnu, Gorjanskem, Ivanjem gradu, Pliskovici, Gabrovici, Opatjem selu, Hrpeljah, Materiji, Vremskem Britofu, Senožčah in drugih krajih.²⁸

Prihajali se tudi iz slovenskih kraških krajev, ki so danes v Italiji: Bazovica, Boljunec, Dolina, Kontovel, Prosek, Nabrežina, Opčine, Šv. Križ pri Trstu, Slivno,

Tabela 1

Avstro-ogrski mornarji s Krasa		
IME IN PRIIMEK	LETO ROJSTVA	KRAJ ROJSTVA
Ukmar Alojz	1860	Avber
Pegan Jožef	1834	Avber
Polh Johann	1880	Barka
Stanič Jožef	1859	Brestovica
Dekleva Johann Ivan	1896	Britof pri Postojni
Polh Jožef	1887	Britof pri Postojni
Uršič Jožef	1892	Brje pri Komnu
Meder Ignac	1828	Dane
Kepka Edvard	1889	Divača
Kepka Franc	1889	Divača
Mohorič Franc	1880	Divača
Robert Sebastjan		
Trampuš Franc	1867	Divača
Schwarz Ronnald	1886	Divača (pristojen v Bruck)
Böche Albin	1889	Divača (pristojen v Celovec)
Obersnu Jožef	1864	Divača (pristojen v Naklo pri Divači)
Stopar Kristian	1863	Dobravlje
Koban Štefan	1830	Dobravlje
Tavčar Anton	1898	Dutovlje
Tavčar Jurij	1892	Dutovlje
Tavčar Jožef	1880	Dutovlje
Tavčar Ivan	1866	Dutovlje
Ukmar Jožef	1865	Dutovlje
Tavčar Anton	1858	Dutovlje
Vrabec Ivan	1840	Dutovlje
Gomizelj Lovrenc	1830	Dutovlje
Petrič Tomaž	1830	Dutovlje
Kesmič Anton	1898	Gabrovica
Bandel Jožef	1868	Gabrovica
Colja Avgust		Gabrovica
Kralj Dominik	1898	Gorjansko
Štrekelj Ivan	1866	Gorjansko
Kosmina Anton	1861	Gorjansko
Uršič Franc	1828	Gorjansko
Kosmina Viktor		Gorjansko
Žigon Anton	1841	Ivanji Grad
Cerkvenik Ivan	1878	Kačiče
Kozina Anton	1892	Klanec pri Kozini
Andrejašič Jožef	1882	Klanec pri Kozini
Metlika Ivan	1875	Klanec pri Kozini
Narobe Ludvik		Klanec pri Kozini
Kos Matija	1892	Kobdilj
Vales Franc	1850	Kobdilj
Merkel Rihard	1896	Komen
Štrekelj Vladimir	1894	Komen
Mihael Anton	1886	Komen
Godnič Avgust	1883	Komen
Suban Karl	1867	Komen
Godnič Alojz	1861	Komen
Švara Jakob	1844	Komen

²⁶ O tipih plovil glej več: Terčon, *Z barko v Trst*, str. 109–127; Bonin, Čeh, Slovenci in pomorstvo, str. 41–82.

²⁷ Pahor, Slovenski podoficirski kader, str. 28–29; PMSMP, zgodovinska dokumentacija, kartoteka A–O mornarice.

²⁸ Gl. tabelo 1. PMSMP, zgodovinska dokumentacija, kartoteka A–O mornarice. Spisek mornarjev je urejen po krajih rojstva (večinoma iz področja nekdanje občine Sežana) ter letnici rojstva. V kolikor ima kdo od bralcev nove podatke o avstro-ogrskem mornarju, rojenem na Krasu, prosimo, da to sporoči avtorici prispevka.

Avstro-ogrski mornarji s Krasa		
IME IN PRIIMEK	LETO ROJSTVA	KRAJ ROJSTVA
Godnič Anton	1837	Komen
Stibilj Ferdinand Jožef	1832	Komen
Furlani Andrej	1809	Komen
Kovačič Alojz	1891	Komen
Jazbec Johann	1889	Komen
Pipan Henrik	1878	Komen
Umek Avgust		Komen
Kovačič Andrej	1844	Komen (domicil v Gradcu)
Lončar Jožef	1844	Kozina
Kavčič Leopold	1873	Lipa (pristojen v Temnico)
Derman(j) Franc	1842	Lipa
Gajzer Alojz	1897	Lipica
Gobec Alojz	1782	Loka pri Vremskem Britofu
Uljac Ivan		Lokev
Pammel Wilhelm	1889	Lokev (pristojen v Celovec)
Ivančič Ivan	1882	Matavun pri Divači
Benčič Ivan	1899	Materija
Cetin Ivan	1898	Materija
Gerik Jožef	1897	Materija
Drožina Jožef	1897	Materija
Ivančič Jožef	1885	Materija
Čepar Alojz	1899	Naklo
Mlač Matija	1895	Naklo
Obersnel Ciril	1886	Naklo
Petrinja Ivan	1878	Ocizla
Abram Karl		Ocizla
Bernetič Anton		Ocizla
Branica Jožef		Ocizla
Grahonja Jožef		Ocizla
Gropajc Anton		Ocizla
Škrli Evgen		Ocizla
Katalan Ivan	1875	Orlek
Pirjevec Alojz		Orlek
Brandel Anton	1844	Pliskovica
Šuc Anton	1844	Pliskovica
Antonini Sebastjan	1779	Podbrdo pod Slavnikom
Mahnič Ivan	1877	Povir
Štok Rudolf	1864	Povir
Mašič Pavel	1829	Povir
Svetlič Anton	1838	Prečnik? Komen?
Race Jožef	1889	Rodik
Race Jožef	1835	Rodik
Grilanc Franc	1867	Salež
Poušner Bogomir	1901	Senožeče
Hirš Oskar	1898	Senožeče
Skrinjar Emil	1898	Senožeče
Žizko Jakob	1898	Senožeče
Mahorčič Narcis	1896	Senožeče
Pegan Andrej	1896	Senožeče
Pavlin Alfonz	1862	Senožeče

Avstro-ogrski mornarji s Krasa		
IME IN PRIIMEK	LETO ROJSTVA	KRAJ ROJSTVA
Ka(o)nobelj Anton	1861	Senožeče
Križaj Jožef Franc	1860	Senožeče
Dejak Ivan	1856	Senožeče
Moravc Janez	1853	Senožeče
Suša Janez	1847	Senožeče
Lahajnar Vincenc	1846	Senožeče
Herzjach Anton	1840	Senožeče
Jurca Peter	1834	Senožeče
Moravc Janez	1832	Senožeče
Gogo(a)la Franc	1812	Senožeče
Šalomon Leodegar		Senožeče
Rebec Franc	1900	Sežana
Skrinjar Anton	1900	Sežana
Ukmar Ivan	1898	Sežana
Stojkovič Anton	1888	Sežana
Zorzi Avgust	1884	Sežana
Ples Rok	1883	Sežana
Bizjak Franc	1882	Sežana
Bunc Jožef	1882	Sežana
Mahnič Rudolf	1880	Sežana
Macarol Jakob	1874	Sežana
Mahnič Karel	1874	Sežana
Renčelj Anton	1865	Sežana
Renčelj Ivan	1865	Sežana
Tavčar Jakob	1864	Sežana
Kaliž Luka	1863	Sežana
Živec Jožef	1848	Sežana
Gulič Franc	1846	Sežana
Šavli Jožef	1846	Sežana
Gulič Jožef	1843	Sežana
Schaffer Anton	1837	Sežana
Špitaler Anton	1834	Sežana
Schaffer Karel	1831	Sežana
Colja Ivan	1822	Sežana
Antončič Franc		Sežana
Cunja Franc		Sežana
Godnik Alojz		Sežana
Šefer Kornelij		Sežana
Turkovič Jurij	1826	Sežana?
Šabec Franc Štefan	1819	Studenec pri Senožečah
Štrukelj Albin		Škocjan
Mihalj Anton	1887	Škrbina
Fakin Štefan	1882	Škrbina
Fakin Alojz	1882	Škrbina
Fakin Franc	1870	Škrbina
Papin Anton	1862	Škrbina
Fakin Karel	1861	Škrbina
Bunc Jožef	1820	Škrbina
Colja Ivan	1800	Škrbina
Fabjan Emil Gašper	1878	Štanjel
Koban Henrik	1844	Štanjel
Švagelj Sebastjan	1834	Štanjel
Švagelj Avgust	1829	Štanjel
Renn Viktor		Štanjel
Gorjanc Ivan	1880	Štorje

Avstro-ogrski mornarji s Krasa		
IME IN PRIIMEK	LETO ROJSTVA	KRAJ ROJSTVA
Slejko Anton	1847	Štorje
Bandelj Jožef	1849	Tomačevica
Makovič Franc (Makovec)	1828	Tomačevica
Obersnel Franc	1900	Tomaj
Ravbar Rudolf	1900	Tomaj
Rože Franc	1900	Tomaj
Slavec Viktor	1900	Tomaj
Rože Rudolf	1898	Tomaj
Pipan Ivan	1896	Tomaj
Čefuta Rudolf	1895	Tomaj
Antončič Ludvik	1894	Tomaj
Panikali (Panigaj) Evgen	1873	Tomaj
Cunja Franc	1870	Tomaj
Gorup Alojz	1869	Tomaj
Ukmar Anton	1866	Tomaj
Ukmar Maks	1866	Tomaj
Macarol Peter	1865	Tomaj
Sonč Anton	1865	Tomaj
Starc Ivan	1865	Tomaj
Rože Alojz	1864	Tomaj
Germek Ivan	1820	Tomaj
Novak Franc	1880	Vreme
Eder Franc	1833	Vreme
Eder Anton	1833	Vreme
Knobl Franc	1831	Vreme
Guštin Jožef	1873	Vrhovlje
Mihael Lazar	1874	Vrhopolje
Kocjan Franc	1876	Žirje

Salež in Zgonik.²⁹ Takih je v muzejski kartoteki več kot 50, ni pa kot kraj rojstva upoštevan Trst, ki je najboljšejejši.

Izpostaviti pa moramo kontraadmirala Karla Schafferja iz Sežane. Bil je komandant pomorske vojaške akademije na Reki. Rojen je bil v Sežani 16. oktobra 1831, kjer je 4. junija 1904 tudi umrl in kjer je pokopan. Na pokopališču v Sežani stoji lep obelisk z napisom, da je tam pokopan kontraadmiral Karel Schaffer. Njegov oče je bil zdravnik in naj bi bil iz Sežane, mama pa se je v Sežano priselila s Črnega vrha. Vsi arhivski viri navajajo slovenščino kot njegov materni jezik. Po končani osnovni šoli, ki jo je obiskoval v Sežani, je šolanje nadaljeval na gimnaziji v Ljubljani, potem pomorsko trgovsko akademijo v Trstu, nato pa še Vojnopomorsko akademijo v Trstu. Leta 1848 je diplomiral. Po diplomi je bil zaposlen

²⁹ Gl. tabelo 2. PMSMP, zgodovinska dokumentacija, kartoteka A–O mornarice. Spisek mornarjev je urejen po krajih rojstva ter letnici rojstva. V kolikor ima kdo od bralcev nove podatke o avstro-ogrskem mornarju, rojenem v kraških vaseh v Italiji, prosimo, da to sporoči avtorici prispevka.

Zastavnik avstro-ogrske mornarice, miner Matija Kos iz Kobjdila (fotodokumentacija Pomorskega muzeja »Sergej Mašera« Piran, inv. št. P 4037).

Tabela 2

Avstro-ogrski mornarji iz kraških krajev v Italiji		
IME IN PRIIMEK	LETO ROJSTVA	KRAJ ROJSTVA
Skubè Vilibald	1826	Bazovica
Cesar Jožef	1844	Bazovica
Gheralde Jernej	1859	Kontovel
Ražem Anton	1862	Bazovica
Rus Mihael	1862	Kontovel
Gheralde Ivan	1867	Kontovel
Kalc Anton	1874	Bazovica
Gerlanc Karl	1881	Kontovel
Tenze Valentin	1834	Križ
Tenze Jožef	1853	Križ
Tritjak Ivan	1853	Križ
Sulčič Blaž	1860	Križ
Verginella Anton	1861	Križ
Černe Dominik	1868	Križ
Košuta Mihael	1873	Križ
Sulčič Martin	1873	Križ
Švab Jernej	1874	Križ
Ficko Jožef	1882	Križ
Sta(u)rman Emerich	1882	Križ
Belaj Georg	1883	Križ
Poljak Andro	1883	Križ
Furlan Anton Sebastjan	1829	Mavhinje

Avstro-ogrski mornarji iz kraških krajev v Italiji		
IME IN PRIIMEK	LETO ROJSTVA	KRAJ ROJSTVA
Pertot Maksimilijan	1896	Nabrežina
Fehter Karl	1882	Nabrežina
Cotič Ivan	1873	Nabrežina
Župel Viljem	1872	Nabrežina
Svoboda Vencel	1850	Nabrežina
Pertot Jožef	1821	Nabrežina
Skerlavaj Jožef	1872	Opčine
Sosič Ivan Marija	1856	Opčine
Sosič Anton	1856	Opčine
Sosič Andrej	1854	Opčine
Sosič Jožef	1852	Opčine
Sosič Valentin	1852	Opčine
Lukežič Ludvik Robert	1839	Opčine
Jaroš Franc	1819	Opčine
Štrukelj Alojz	1885	Prosek
Cibic Jožef	1876	Prosek
Prašelj Ivan	1876	Prosek
Versa Ivan	1872	Prosek
Štrukelj Jožef	1863	Prosek
Gorjup Alojz	1860	Prosek
Nabergoj Ivan	1860	Prosek
Živic Silvester (Cibic)	1860	Prosek
Versa Jurij	1859	Prosek
Pertot Andrej	1858	Prosek
Luuxa Martin	1856	Prosek
Cibic Jernej	1853	Prosek
Ukmar Matej	1851	Prosek
Seliš Andrej	1844	Prosek
Legiša Anton	1897	Slivno
Legiša Emanuel	1897	Slivno
Justin Ivan	1896	Zgonik
Rudi Ivan		Zgonik

kot kadet na goleti³⁰ Elisabeth v Benetkah. Kasneje je služboval na peniši Sybilla, peniši Hekate, peniši Kalliope, goleti Elisabeth in brigu Pylades. Leta 1857 je napredoval v poročnika fregate ter nadaljeval službovanje na parniku Elisabeth, s plovbo okoli sveta na fregati Adria, korveti E. H. Friedrich, bojni ladji Kaiser in jahti Fantasie. V tem času se je spoznal s cesarjevim bratom nadvojvodo Maksimilijanom, ki je Schafferja imenoval za osebnega tajnika in s katerim je odpotoval v Mehiko. Tam naj bi ga pred ustrelitvijo rešila bogata Mehičanka, s katero se je poročil ter se z njo vrnil v Sežano. Po vrnitvi se je vkrcal na bojne ladje, napredoval v svojih činih in s korveto Helgoland, na kateri so bili vkrcani kadeti, odplul na Daljni vzhod. Na tem potovanju so do izraza prišle njegove pedagoške sposobnosti. Po službi na fregati Novara ter drugih obveznostih je bil povišan v čin kontraad-

*Kontraadmiral Karel Schaffer iz Sežane
(fotodokumentacija Pomorskega muzeja
»Sergej Mašera« Piran, inv. št. P 3953).*

mirala in bil imenovan za komandanta Vojnopomorske akademije na Reki. Bil je neposredno odgovoren za vzgojo mornariškega kadra. V času njegovega vodenja so se šolali številni gojenci, ki so potem v času prve svetovne vojne nosili na ramenih težo morskoga bojevanja. V starosti 56 let se je Schaffer upokojil in se vrnil v Sežano, kjer se je nastanil v očetovi hiši. Že med dopustom po vrnitvi z Daljnega vzhoda se je včlanil v lovsko družino, ki je imela tedaj lovišča vse od Koprive do Štjaka in Divače. Od tedaj dalje je vsak prosti trenutek izkoristil za lov. Žena se je s sinovoma vrnila v Mehiko, on sam pa je vse do smrti živel v Sežani. V oporoki je zapisal, da želi biti pokopan pod hruško na domačem vrtu. Te želje mu mornarica ni mogla upoštevati. Organizirali so mu vojaški pogreb z vsemi častmi. Iz Trsta in Pulja so prišle v Sežano mornariške čete, z Reke gojenci Vojnopomorske akademije. Komanda mornarice je dala na njegov grob postaviti obelisk iz črnega marmorja.³¹

Med obema vojnama

Ker je bil poklic pomorščaka, častnika trgovske ali vojne mornarice v preteklosti zelo spoštovan in družbeno vrednoten, lahko tu iščemo zanimanje za plovbo. Med obema vojnama je veliko slovenskih

³⁰ O tipih plovil glej več: Terčon, *Z barko v Trst*, str. 109–127; Bonin, Čeh, Slovenci in pomorstvo, str. 41–82.

³¹ Pahor, *Kontraadmiral*, str. 29–30; PMSMP, zgodovinska dokumentacija, kartoteka A–O mornarice.

fantov s celinskega območja odhajalo v vojaške in trgovske pomorske šole in se potem zaposlilo na vojaških ladjah. Ker je kraško območje spadalo pod Italijo, so fantje vojaški rok služili v italijanski vojski, tudi v italijanski mornarici. Pluli so predvsem na ladjah italijanske trgovske in vojne mornarice. Tukaj lahko navedemo Franca Budala iz Komna (r. 1901), ki je služil vojsko kot artilerijski podnadrednik v italijanski vojni mornarici na ladjah San Giorgio, Villa di Campagna in Maria Bianca. Josip Jakomin iz Štanjela (r. 1912) je v italijansko mornarico odšel prostovoljno. Na ladjah je služil vso drugo svetovno vojno in v italijanski mornarici ostal kot oficir tudi po končani vojni. Josip Regent iz Kontovela (r. 1902) je plul najprej na vojnih, potem pa na trgovskih ladjah. Italijanska mornarja sta bila tudi Anton Skrinjar (r. 1908) iz Sežane in Viktor Zega iz Svetega pri Komnu (r. 1902), ki je bil vpoklican v italijansko vojno mornarico kot mehanik v trziški ladjedelnici. Po končanem služenju vojske je do leta 1939 plul na ladjah trgovske mornarice. Leta 1926 je bil v vojno mornarico vpoklican Ivan Žiberna iz Tomaja (r. 1907), ki pa se je leta 1929 odselil v Argentino. V italijanski mornarici so bili tudi fantje iz postojnskega območja: Lado Lumbar iz Hrašč (r. 1911), Anton Lunder iz Postojne (r. 1903), ki je študiral na vojnopomorski akademiji v Livornu in je služil na italijanskih ladjah kot oficir do leta 1937, pa Marijan Urbas (r. 1923) iz Orehka pri Postojni in drugi.³²

Za časa fašistične Italije so se v specifičnih političnih in strankarskih razmerah številni Kraševci izselili, nekateri legalno, drugi ilegalno, v Kraljevino Jugoslavijo. Nekateri izmed njih so se tam šolali na trgovskih ali vojnopomorskih šolah ter opravili začetno usposabljanje in službovanje na jugoslovanskih trgovskih ali vojaških ladjah. Eden takih je bil Zor-

ko Tavčar³³ iz Dutovelj, kasneje direktor prvega povojnega pomorskega podjetja oz. pomorske agencije Agmarit v Piranu.

Število slovensko govorečih delavcev se je v tem obdobju v pristaniščih zmanjšalo.³⁴ V ladjedelnicah, zlasti v Trstu in Tržiču, je delo v italijanskem obdobju našlo veliko Kraševcev, zlasti iz najbližjih vasi. Ciril Terčon iz Gorjanskega je med obema vojnoma in takoj po drugi vojni delal v ladjedelnici v Tržiču. Tam sta živela z ženo v najetem stanovanju. Leta 1931 se jima je rodil sin Vid. Plača je bila dobra, zaslužil je dobro in si v rodnem Gorjanskem kupil domačijo, kjer je družina potem živela.³⁵

Zaposlovali so se na ladjah različnih pomorskih družb italijanske trgovske mornarice. Mario Pangos se je rodil leta 1908 na Brjah pri Komnu v revni kmečki družini. Leta 1928 se je vkrcal na ladjo pomorske družbe Lloyd Triestino iz Trsta. Pomorska družba Lloyd Triestino je po reorganizaciji³⁶ italijanske trgovske mornarice leta 1936 opravljala prevoze na pomorskih linijah v Afriki, izven Suez in Gibraltarja, na linijah za Azijo in Avstralijo ter vse linije, ki so jih do leta 1936 vzdrževala družbe Tržaški Lloyd, Tirrenia in Veneziana izven Suez, Libera triestina za Afriko in Italia za Avstralijo. Tega leta je namreč Italijanska trgovska mornarica doživela temeljito reorganizacijo. Po njej so obstajale samo 4 pomorske družbe (Italia s sedežem v Genovi, Lloyd Triestino s sedežem v Trstu, Tirrenia v Neaplju in Adriatica v Benetkah), ni pa ta reorganizacija posegala v poslovanje majhnih lokalnih pomorskih družb ali posameznikov ladjarjev. Poseben status so dobile tudi glavne luke: Genova, Trst, Neapelj, Benetke, Reka, Palermo in Bari, ki so bile najpomembnejše za italijansko državno trgovsko mornarico.

Na ladjah Tržaškega Lloyda je bil Mario Pangos zaposlen kot kuhar. Po pripovedovanju njegove prvorojene hčerke Lidije je ladja vozila Jude. Med vojno je bila ladja zajeta in zasidrana v Mozambiku v Afriki. Domov se je vrnil šele leta 1946, ko je ladja pripeljala premog v Benetke. Takrat je prvič videl svojo drugorojeno hčerko Milko, ki je bila rojena leta 1940. Celo vojno namreč njegova družina ni imela o njem prav nobene informacije. Ker doma po vojni ni našel dela primerne dela, je šel v Opatijo. Do upokojitve leta 1970 je opravljal delo kuharja in šefa kuhinje v več opatijskih hotelih. Po upokojitvi se je takoj za stalno preselil v Piran in tu živel do smrti leta 1980. »Po srcu je vedno ostal Kraševček« in redno je zahajal v domačo vas.³⁷

Tabela 3:

POMORŠČAKI med obema vojnoma		
IME IN PRIIMEK	DATUM ROJSTVA	KRAJ ROJSTVA
Budal Franc	1901	Komen
Regent Josip	1902	Kontovel
Urbas Marijan	1923	Orehok
Lunder Anton	1903	Postojna
Skrinjar Anton	1908	Sežana
Zega Viktor	1902	Sveto
Jakomin Josip	1912	Štanjel
Žiberna Ivan	1907	Tomaj
Lumbar Lado	1911	Hrašče

³² Gl. tabelo 3. PMSMP, zgodovinska dokumentacija, kartoteka italijanske vojne mornarice. Kartoteka je pomanjkljiva. Spisek mornarjev je urejen po krajih rojstva ter letnici rojstva. Prosimo bralce, da avtorici prispevka sporočijo podatke o mornarjih, ki so služili v italijanski vojni ali trgovski mornarici med obema vojnoma.

³³ Več v poglavju o povojnem obdobju.

³⁴ Pahor, *Po jamborni cesti*, str. 31–33.

³⁵ Ustni vir, Vid Terčon, 7. 5. 2015.

³⁶ Italijanska trgovačka mornarica, str. 387–388.

³⁷ Pisni zapis, Vid Terčon, 2015; Ustni vir, Lidija Terčon, roj. Pangos, 7. 5. 2015; Ustni vir, Vid Terčon, 7. 5. 2015.

Mario Pangos (Brje pri Komnu) je bil kuhar na italijanskih trgovskih ladjah (last: Lidija Terčon, osebni arhiv).

Partizanski pomorščaki in ohranjanje spomina

V Piranu je bil na pobudo Republiškega odbora ZZB NOV Slovenije in na predlog občinskega odbora ZZB NOV Piran 16. maja 1968 pri odboru ZZB NOV v Piranu konstituiran Odbor Slovenskih partizanskih pomorščakov. Njegov ustanovni namen je bil, da »razvija pomorske tradicije« in zbira gradivo iz pomorske preteklosti »na morju in obalah Primorske«. Prvo srečanje nekdanjih partizanskih mornarjev je bilo 12. oktobra 1968 v Piranu. Takrat se je začelo tudi sodelovanje partizanskih pomorščakov s Pomorskim muzejem »Sergej Mašera« Piran, ki traja še danes. 17. oktobra 1981 so se preimenovali v Skupnost partizanskih pomorščakov Slovenije (SPPS). Pod vodstvom dolgoletnih predsednikov Slavka Kavška, Viljema Klemenca, Mira Kocjana in Jožeta Raceta so sodelovali pri različnih programskih akcijah: najprej pri zbiranju gradiva in izdaji knjige Janeza Tomšiča *Narodnoosvobodilni boj na Jadranu in slovenski pomorščaki*,³⁸ nato pa še na vsakoletnih

proslavah ob piranskem občinskem prazniku, 15. oktobru, pri postavitvi spomenika partizanom pomorščakom v Portorožu 15. oktobra 1977, postavitvi in odkritju spominske plošče v Loparju, odkritju spominske plošči na Planini nad Cerknim, postavitvi in odkritju spominske plošče v Škofih pri Komnu, odkritju spominske plošče v Savudriji, urejanju spominskega parka na Vojskem pri Idriji, pri poimenovanju dijaškega doma v Portorožu po Baldomirju Sajetu in odkritju njegovega doprsnega kipa, pokopu posmrtnih ostankov Sergeja Mašera 17. aprila 1987 in pri številnih drugih aktivnostih.

V tem kontekstu je pomembna predvsem kraška vas Škofi v današnji komenski občini, kjer je leta 1945 deloval Mornariški informativni center. V Trnovskem gozdu je bila ustanovljena Mornariška grupa IX. korpusa, v Istri v Loparju pa oktobra 1944 Mornariški odred Koper. Ustanovitev in razvoj obeh enot sta narokovala, da bi bilo dobro na Krasu ustanoviti mornariški center, kjer bi lahko zbirali obveščevalne podatke in vodili obveščevalno mornariško mrežo na Koprskem in Tržaškem ter pošiljali prek kurirjev podatke v mornariško grupo. Mornariški center je postal Mornariški informativni center. Okrog 10. januarja 1945 je vodstvo mornariške grupe napotilo štabno patroljo na Kras. V njej so bili načelnik štaba Slavko Kavšek, referent za zavezo Branko Ahčin in domačin s Krasa Zdravko Jerič. Patrolja se je mudila na Krasu teden dni in se premikala na relaciji Čaven–Dobravlje–Brje pri Koprivi–komanda mesta Sežana–Tublje pri Komnu–Sveto pri Komnu–Pedrovo–Ajdoščina–Otlica–Gorenja Trebuša. Ugotovljeno je bilo, da na Krasu obstajajo pogoji za ustanovitev Mornariškega informativnega centra, a le, če Mornariška grupa zagotovi svoj obveščevalni kader. Za vodjo Mornariškega informativnega centra je bil imenovan Mario Segolin. 19. januarja 1945 je oddelek obveščevalcev odpotoval iz Gorenje Trebuše čez Mrzlo Rupo in Predmejo v Rubije pri Komnu, kjer je bil pripravljen prvi bunker Mornariškega informativnega centra. Sčasoma so se preselili v Škofe pri Komnu. Vodja je dobil potrebne podatke o organizaciji mornarice in tudi prve zadolžitve. Začela se je razvijati mornariška obveščevalna in informativna mreža, ki je Vodstvu mornariške grupe poročala o stanju na terenu.³⁹

Kartoteka NOB v Pomorskem muzeju »Sergej Mašera« Piran šteje 46 partizanskih pomorščakov iz nekdanje občine Sežana. Med njimi so bili večinoma borci, ki so se po kapitulaciji Italije zbirali pod zavezniškim okriljem na Bližnjem vzhodu, na Malti in v južni Italiji. To so bili nekdanji italijanski vojniki, primorski Slovenci in istrski Hrvati. V Bariju je v začetku oktobra 1943 začelo delovati prvo predstavništvo NOVJ. Pomorščaki so se zbirali v mornariški četi Digheila pri Aleksandriji, od tod pa odšli v Gi-

³⁸ Knjigo (868 strani) je založila SPPS leta 1974. Priložen ji je Seznam slovenskih pomorščakov v NOB na Jadranu.

³⁹ Tomšič, *Narodnoosvobodilni boj*, str. 640–643; PMSMP, zgodovinska dokumentacija, kartoteka NOB.

Spominska plošča Mornariškemu informativnemu centru v Škofih pri Komnu. Venec so položili Giorgio Ribarič, predsednik SPPS, Jože Race, častni predsednik SPPS, Tamara Obreza Medved, predstavnica Vojašnice Slovenski pomorščaki iz Ankarana, župan občine Komen Danijel Božič ter Bojan Česnik, predsednik ZZBNOV Piran (foto in last: Bojan Česnik, osebni arhiv).

neifo v mornarico NOVJ. Pomembna je bila zlasti baza Monopoli. Oktobra 1943 se je v Carbionari izoblikovala I. prekomorska brigada, ki se je preselila v Gravino. Ta je postala eden od centrov nabora partizanov prekomorcev, tudi pomorščakov prekomorcev. Od tod, tako iz Severne Afrike kot iz Južne Italije, so enote odhajale v Jugoslavijo, izkrcali so jih na dalmatinsko obalo in tudi na otoke. Nekateri od njih so se pridružili partizanski mornarici, drugi so nadaljevali pot čez Bosno v Slovensko primorje. Eni so se bojevali v enotah različnih Pomorskih obalnih sektorjev (POS),⁴⁰ nekateri drugi so bili v Pomorski obalni komandi srednjega ali severnega Jadrana. Njihovo vlogo je, poleg v Postojni rojenega Janeza Tomšiča,⁴¹ v številnih člankih, razpravah in knjigah opisal Brkinec Albert Klun.⁴² Vse do svoje smrti leta

2002 je tesno sodeloval s Pomorskim muzejem »Sergej Mašera« Piran. Muzeju je podaril velik del svoje fotografske zbirke, ki prča o slovenskih partizanskih pomorščakih. Pri ohranjanju spomina na partizanske pomorščake in pri zbiranju in hranjenju gradiva o njih, med drugim tudi za postavitev spominske plošče v Škofih, so se zelo angažirali Miro Kocjan, rojen v Žirjah pri Povirju leta 1924, Jože Race, rojen v Matenji vasi leta 1927, Ciril Kobal iz Ponikev (r. 1920), Žarko Živec (r. 1922) iz Skopega in drugi, ki jih bomo navedli.⁴³

Miro Kocjan⁴⁴ je bil eden tistih Kraševcev, ki so pri zapisovanju pomorske zgodovine dodali svoj prispevek. Rojen je bil leta 1924 v Žirjah pri Sežani. Kot domoljub, intelektualec, dopisnik, novinar, publicist in politik, mednarodni komentator in sodelavec v pripravah gradiva za mirovno pogodbo z Italijo leta 1947, za podpis Londonskega memoranduma leta 1954 in za sklenitev Osimskih sporazumov leta 1975, direktor in glavni urednik Radia Koper,

raziskovalec, zbiralec ter avtor in soavtor številnih knjig o prekomorskih brigadah in borbah prekomorcov, zbral pa tudi podatke in gradivo o pomorščakih prekomorcov. PMSMP, zgodovinska dokumentacija, kartoteka NOB.

⁴³ Navedla sem partizanske pomorščake, ki so izvirali iz krajev, obravnavanih v tem prispevku. Poleg imena je navedena le še letnica rojstva, ne pa tudi vloga med NOB, niti partizanska enota oziroma njihova nadaljnja vojaška kariera. Vse, ki imate podatke ali gradivo o partizanskih pomorščakih, prosimo, da ga posredujete avtorici.

⁴⁴ Ustni vir, Miro Kocjan, magnetofonski in pisni zapisi pri avtorici; http://www.rtvsl.si/pda/?&cc_mod=pda&cop=blog&cfunc=entry&cid=78998&public=pub

⁴⁰ Pomorski obalski sektor (POS): I POS, II, POS, III POS.

⁴¹ Janez Tomšič, kontraadmiral JVM, avtor knjige Narodnoosvobodilni boj na Jadranu in slovenski pomorščaki, je bil rojen 6. 3. 1909 v Postojni. Otroštvo je preživel v Novem mestu. V letih 1928–1931 je obiskoval Vojnopomorsko akademijo v Dubrovniku. Bil je aktivni pomorski častnik v jugoslovanski vojni mornarici. Po kapitulaciji jugoslovanske mornarice 17. 4. 1941 se je vrnil v Slovenijo in bil kot večina drugih starojugoslovanskih oficirjev interniran, najprej v Gonars in nato v Chiesanuovo pri Padovi. Avgusta 1943 se je pridružil partizanski vojski, kjer so ga kot poklicnega strokovnjaka pomorščaka kmalu določili v mornarico NOVJ. Zasedal je več vodilnih položajev. Leta 1945 je bil imenovan za komandanta jugoslovanske flote. To funkcijo je opravljal do upokojitve. Leta 1958 je pridobil čin kontraadmirala. Odlikovan je bil s številnimi odlikovanji. PMSMP, zgodovinska dokumentacija, kartoteka NOB.

⁴² Rojen 21. junija 1926 v Brezovici pri Hrpeljah. Bil je borec III. Prekomorske brigade in polkovnik SV (upokojen 1968),

Tabela 4.⁴⁵

PARTIZANSKI POMORŠČAKI		
IME IN PRIIMEK	DATUM ROJSTVA	KRAJ ROJSTVA
Metlika Srečko	1925	Bazovica
Metlika Andrej	1920	Bazovica
Križmanič Vinko	1920	Bazovica
Furlan Miroslav	1921	Branik
Benko Srečko	1909	Branik
Klun Albert	1926	Brezovica pri Hrpeljah
Žezlina Dominik	1920	Brje pri Komnu
Petelin Jože	1920	Cerovlje
Nedoh Ivan	1921	Dane pri Divači
Kavšek Slavko	1912	Divača
Eržen Viljem	1900	Divača
Sardoč Stane		Divača
Grmek Jože		Divača
Grojan Albert	1922	Dol pri Opatjem selu
Jerič Zdravko	1923	Gabrovica
Brundula Alojz	1907	Godnje
Rebec Ivan	1910	Gorenje
Šebek Jože-Pino	1912	Hrpelje-Kozina
Polh Anton	1922	Kačiče
Švagelj Emil	1918	Kobdilj
Švagelj Zdravko		Kobdilj
Kukanja Viktor		Kobjeglava
Abram Alojz		Kobjeglava
Umek Franc	1909	Komen
Ukmar Just	1921	Kontovel
Danev Alojz	1920	Kontovel
Gerlanc Angel	1919	Kontovel
Starc Avgust	1914	Kontovel
Bogatec Ivan	1924	Križ pri Trstu
Pelicon Edvard	1923	Križ pri Trstu
Tence Karel	1923	Križ pri Trstu
Tretjak Virgil	1923	Križ pri Trstu
Busetti Just	1922	Križ pri Trstu
Kariž Vladimir	1922	Križ pri Trstu
Verginella Cvetko	1921	Križ pri Trstu
Sedmak Rado	1920	Križ pri Trstu
Tence Cvetko	1919	Križ pri Trstu
Sedmak Venceslav	1919	Križ pri Trstu
Stefančič Ivan	1919	Križ pri Trstu
Švab Ambrož	1913	Križ pri Trstu
Tence Angel	1909	Križ pri Trstu
Košuta Angel	1908	Križ pri Trstu
Sulčič Virgil		Križ pri Trstu
Cegan Slavko	1921	Lipa
Mirc Anton	1921	Lokev
Crkvenik Srečko	1914	Lokev
Ražem Anton		Lokev

PARTIZANSKI POMORŠČAKI		
IME IN PRIIMEK	DATUM ROJSTVA	KRAJ ROJSTVA
Milič Jožef	1912	Mali Repnič
Benčan Ludvik		Matenja vas
Race Jože	1926	Matenja vas
Trampuž Franc	1912	Mavhinje
Gruden Bogomil	1924	Nabrežina
Žužek Stanislav	1922	Nabrežina
Legiša Alojz	1922	Nabrežina
Gratton Arturo	1907	Nabrežina
Pahor Dominik	1907	Opatje Selo
Sosič Andrej	1912	Opčine
Malalan Ernest	1911	Opčine
Malalan Rudolf		Opčine
Guštin Jože	1912	Orlek
Pirjevec Mario		Orlek
Žagar Miroslav	1921	Padriče
Pečar Dušan	1920	Petrinje
Mahnich Danilo	1921	Plešivica
Vrabec Ciril	1921	Pliskovica
Šuc Lojze	1915	Pliskovica
Štok Miro	1912	Pliskovica
Hreščak Zorko	1914	Podgorje
Mareš Franc	1904	Podgorje
Pegan Vid	1922	Ponikve
Kobal Ciril	1920	Ponikve
Tomšič Janez	1909	Postojna
Požar Franc		Postojna
Fonda Albert	1920	Povir
Razpor Edvard		Prestranek
Rupelj Ivan	1924	Prosek
Versa Alojz	1923	Prosek
Podbršček Ivan	1918	Rodik
Ferligoj Marijan	1922	Rubije
Picek Edvard	1911	Senožeče
Feltrin Alojz		Senožeče
Hrovatin Saco	1923	Sežana
Skrinjar Branko	1920	Sežana
Živec Žarko	1922	Skopo
Kermolj Danilo	1918	Sveto pri Komnu
Fakin Anton	1916	Štanjel
Furlan Alojz	1922	Tomačevica
Milkovič Stanislav	1923	Trebče
Rebula Alojz	1921	Veliki Dol
Švagelj Marijan	1921	Veliki Dol
Pirc Franc	1921	Vojščica
Štolfa Rafael	1912	Volčji Grad
Mihalj Alojz	1908	Volčji Grad
Požrl Alojz		Vremski Britof
Košuta Jožef	1908	Zgonik
Kocjan Miro	1924	Žirje

⁴⁵ Gl. tabelo 4. V tej tabeli so združeni kraški kraji in slovenski kraški kraji v današnji Italiji.

dvakratni predsednik občinske skupščine v Kopru, nosilec številnih družbenih funkcij in častni občan Mestne občine Koper je bil za strokovne delavce Pomorskega muzeja Piran pri različnih študijah bogat vir informacij.⁴⁶

Tudi Jože Race⁴⁷ (27. 9. 1927 – julij 2014) je bil tesen sodelavec Pomorskega muzeja Piran. Rodil se je v delavski družini v Matenji vasi pri Postojni, a se je z družino kmalu preselil v Rodik. Ob začetku 2. svetovne vojne se je v Trstu učil za mehanika. Po kapitulaciji Italije je septembra 1943 vstopil v Brkinško brigado, ob formiranju Istrskega odreda je postal njegov borec. Bil je kurir v obveščevalni skupini »Dobberdob«, 19. januarja 1945 pa je bil premeščen v štab mornariške grupe pri IX. korpusu. Od leta 1985 dalje je bil aktiven član odbora partizanskih pomorščakov Slovenije, za predsednika SPPS pa je bil izvoljen 18. novembra 1994. To funkcijo je opravljal vse do leta 2011, ko se je zaradi šibkega zdravja umaknil in mesto prepustil mlajšemu kolegu. Po osamosvojitvi Slovenije je redno sodeloval s 430. mornariškim divizionom v Vojašnici Slovenski pomorščaki v Ankaranu.

Ciril Kobal (11. 10. 1920 – junij 2014) je bil rojen v Ponikvah. Bil je prekomorec, borec mornariških enot NOVJ. V NOVJ je vstopil 23. septembra 1943 v Bariju. Bil je radiotelegrafist v štabu III. Pomorsko obalnega sektorja na Dugem otoku ter v štabu II. Pomorsko obalnega sektorja v Zadru. Vse do smrti je sodeloval z raziskovalci, varuhi in pisci zgodovine druge svetovne vojne, od posameznih avtorjev do muzejev. Poleg sodelovanja s Pomorskim muzejem je bilo v zadnjem obdobju pomembno njegovo sodelovanje z Muzejem novejšje zgodovine Slovenije in zgodovinarko ter kustosinjo Ireno Uršič pri razstavi o

Prekomorcih in zbiranju podatkov o slovenskih fantih v italijanski vojski.⁴⁸

Priseljevanje Kraševcev na obale Jadranskega morja po drugi svetovni vojni⁴⁹

Čas od osvoboditve leta 1945 do septembra 1947, ko je stopila v veljavo mirovna pogodba z Italijo, in vse do Londonskega memoranduma oktobra 1954, je bil nekakšen prehodni čas za vse prebivalce STO, tako tiste v coni B s središčem v Kopru, kot tiste v coni A. Zaradi ekonomskih, političnih in družbenih sprememb se je v tem obdobju v sosednjo Italijo izselil velik del avtohtonega mestnega pa tudi del zalednega prebivalstva. S tem se je spremenila etnična podoba celotnega območja. Šele priključitev k matični Sloveniji leta 1954 je Kopru odprla vrata za organiziran in pospešen gospodarski in družbeni razvoj ter oblikovanje načrtov gospodarskega in družbenega razvoja. Po izgubi Trsta se je mesto dokončno odprlo zaledju, ne samo bližnjemu istrskemu, temveč celotnemu slovenskemu.

Londonski memorandum je povzročil preselitvene tokove v več smeri. Izpraznjeni prostor v treh obalnih mestih, ki je nastal z izselitvijo večinskega dela prebivalstva v Italijo, je omogočil, da so se na to ozemlje začeli priseljevati ljudje iz cone B Julijske krajine in tudi iz cone A STO. Začeli so se zaposlovati v industrijskih obratih na obali in se dobro znašli tudi v pomorski dejavnosti. Jugoslovanske oblasti ter politične in gospodarske sile so želele v Kopru razviti močno gospodarstvo, ki bi konkuriralo Trstu. Po dokončni izgubi Trsta so s Koprom skušali nadomestiti Trst. Predsednik slovenskega izvršnega sveta Boris Kraigher je po sprejemu Spomenice o soglasju oktobra 1954 dejal, popolnoma isto pa ponovil ob odprtju Luke Koper 7. decembra 1958: »*Pomagali bomo dvigniti Koper, a ne kot konkurencio Trstu, ampak kot center, ki bo zamenjal Trst. Istra in Kras sta preobljudena in nimata sredstev za življenje. Ti so sedaj živeli od Trsta, to moramo nadomestiti v Kopru, na drugi strani pa po sporazumu normalizirati promet s Trstom. (...) Uspešno jim je organizirati masovna izseljevanja delavcev iz vasi, ki po novi razmejitvi pripadajo Jugoslaviji.*«⁵⁰ Vse odločitve na gospodarskem področju so se podredile gradnji Luke Koper in tovarne Tomos. Oba projekta sta imela popolno prednost in monopol pri hitri gradnji stanovanjske infrastrukture, ki je bila iz dneva v dan bolj pomembna. Gospodarski zagon je potreboval delovno silo, ki pa je na tem območju ni bilo. Območje Slovenske Istre je desetletje po koncu

⁴⁶ Njegov oče je bil železničar, zato je bil v času fašizma kmalu premeščen v južno Italijo, kamor je odšla tudi njegova družina in kjer se je Miro Kocjan tudi šolal. Jeseni leta 1943 je odšel v partizane. Boril se je v prekomorskih brigadah, nato pa je deloval v Vrhovnem štabu narodnoosvobodilne vojske in Štabu jugoslovanske mornarice na Visu. Kot publicist je več let deloval in bil dopisnik medijev v tujini, še zlasti v sosednji Italiji. Kot poznavalec položaja zlasti v sosednjih deželah se je ukvarjal tudi z zunanjepolitičnimi vprašanji in je bil mednarodni komentator. Na Vojaški upravi Cone B STO v Kopru je kot eden od načelnikov sodeloval v odnosih z anglo-ameriško vojaško upravo v Trstu, leta 1946 pa je pomagal tudi v pripravah gradiva za mirovno pogodbo z Italijo in v mednarodnih odnosih nasploh. Neposredno je sodeloval v pripravah za podpis Londonskega memoranduma leta 1954 in za sklenitev Osimskih sporazumov leta 1975. Bil je urednik slovenskega programa in pomočnik direktorja Radia Koper ter kasneje tudi direktor in glavni urednika Radia Koper. V njegovem času je medij razširil program, povečal oddajno moč in začel prenašati dvojezični spored na ločenih valovih. Sodeloval je z revijo za družboslovje in kulturo *Primorska srečanja* in bil dolgoletni član časopisnega sveta *Primorskih novic*. Bil dolgoletni predsednik Skupnosti partizanskih pomorščakov Slovenije, sodeloval je s Pomorskim muzejem »Sergej Mašera« Piran, pisal govore za proslave, bil večkratni govornik na proslavah, ki so bile posvečeni partizanskim pomorščakom. Umril je leta 2012.

⁴⁷ Pogrebni govor, predsednik SPPS Giorgio Ribarič; PMSMP zgodovinska dokumentacija, NOB.

⁴⁸ PMSMP, zgodovinska dokumentacija, NOB.

⁴⁹ Povzeto po Terčon, *Vzpostavitev slovenskega pomorstva 1945–1958*, doktorska disertacija, poglavje Priseljevanje ali »Še svoje slike ne bi pustil tukaj«, str. 109–115.

⁵⁰ Citat iz Troha, Ukrepi, str. 212. N. Troha je citirala nedatiran govor Borisa Kraigherja po sprejemu Spomenice o soglasju, oktober 1954.

druge svetovne vojne veljalo za populacijsko prazno področje in za območje številčnejše emigracije kot imigracije.⁵¹

V Koprski okraj so že kmalu po vojni začeli prihajati prebivalci iz cone A in Italije, ki jih je italijanska ali zavezniška policija preganjala zaradi sodelovanja v odporišnem gibanju, partizanskih enotah ali članstva v močnih delavskih sindikatih. V večini so bili to nekdanji partizani in drugi udeleženci NOG, pa tudi italijanski delavci, ki so kot simpatizerji komunistov prihajali v Jugoslavijo gradit socializem.⁵² Prvi državljani Jugoslavije so na območje cone B začeli prihajati kmalu po koncu vojne oziroma takoj ob ustanovitvi cone B STO. Leta 1947 je bilo v coni B vsega 495 jugoslovanskih državljanov, v glavnem so bili izobraženci, učitelji, novinarji in dijaki slovenske pomorske in trgoveške akademije ter slovenskega učiteljsišča. Šele po Londonskem sporazumu leta 1954 so se v izpraznjena obalna mesta začeli naseljevati prebivalci iz neposrednega istrskega zaledja, Krasa, notranjosti Slovenije in vse Jugoslavije.⁵³ Zaradi tedanjih življenjskih razmer in kljub nenačrtovani, a pričakovani demografski politiki, je tudi z bližnjega Krasa prišlo na obalno območje veliko prebivalcev, ki so se zaposlovali tudi v pomorskih podjetjih.

Veliko so jih na delo povabili, druge privabili. Kras je tako že drugič v povojnem obdobju preskrbel obmorske kraje z delovno silo. Prvič je bilo to v obdobju od 1948 do 1950, ko jih je za svoje gospodarske in obnovitvene dejavnosti vabilo reško gospodarstvo. Ponekod so s tovornjaki prišli po ljudi in jih prepeljali na Reko in večinoma so tja odhajale cele družine. Demografska gravitacija Notranjcev na Reko je razumljiva, a Kraševci, ki so bili zgodovinsko vezani na Trst, so si morali najti drug vir preživetja. Po letu 1954 pa je bila tudi v narodnostnem smislu bolj privlačna obala, ki je postala slovenska.

Naseljevanje Kraševcev in njihovo zaposlovanje je potekalo tudi v pomorskih podjetjih in industriji. Bolj natančno je ta problem pojasnil Danilo Petrinja, ki v svoji knjigi *Primorska 1945–1955*,⁵⁴ v okviru dogovarjanja za ustanovitev tovarne Tomos piše, kako so načrtovali razvoj Kopra in tudi poselitev tega območja. Najprej so menili, da bi tovarno Tomos zgradili v Sežani, potem pa je prišel v poštev Koper: »Koper moramo zgraditi v tako mesto in tam zgraditi tako industrijo, ki naj bi jo ljudje dobili namesto izgubljenega Trsta. Dober mesec pred rešitvijo tržaškega vprašanja je bila konferenca predsednikov in sekretarjev okrajev Se-

žana, Postojna in Koper v Kopru. Konferenco je vodil tov. Stane Kavčič, član Izvršilnega sveta LRS. (...) Na tej konferenci je Kavčič razvijal tezo, da bo treba Koper zgraditi v veliko mesto, zgraditi pristanišče, in da je dolžnost vseh, ne samo Primorcev, temveč vseh Slovencev, da vlagajo svoja materialna sredstva za izgradnjo Kopra. Razvijal je tezo, da samo s Koprom lahko nadomestimo izgubljeni Trst. Poudaril je, da se bodo morali ljudje zlasti s Krasa seliti v Koper itd.«⁵⁵ Na tem sestanku je še drugo zanimivo tezo podal Ervin Dovgan. Bil je proti izključni rasti Kopra. Prepričan je bil, da so potrebni dobro razviti centri vzdolž celotne meje z Italijo, če želijo konkurirati Trstu. Bil je proti temu, da bi izpraznili Kras in gradili samo v Kopru. »Tov. Dovgan je trdil, da je treba Koper zgraditi le toliko, kolikor je potreben za svoje neposredno zaledje. Poleg tega je menil, da moramo mi razvijati pristanišča na Reki, Splitu, Baru itd. Tov. Kavčič ga je ostro napadel, češ da je edini človek, ki ne razume slovenskih potreb do morja in slovenskega sočutja do Trsta.« Aleš Bებler Primož, eden glavnih jugoslovanskih akterjev pri urejevanju meje med Italijo in Jugoslavijo, naj bi ob ratifikaciji tržaškega sporazuma v zvezni skupščini v Beogradu dejal, »da je treba Koper graditi v takem obsegu, da bo služil svojemu neposrednemu zaledju in industriji v taki meri, da zaposli tiste ljudi, ki so bili do tedaj zaposleni v Trstu.«⁵⁶

O naseljevanju Kraševcev so se pogovarjali tudi v Ljubljani, kjer je predsednik slovenske vlade Boris Kraigher sklical konferenco sekretarjev okrajev Koper, Sežana in Postojna. Obvestil jih je, da ima Koper v primerjavi s Sežano več možnosti za gospodarski razvoj, saj bo edini dobil investicije za novo industrijo in tudi del anglo-ameriške pomoči. Za izselitev Kraševcev se je zavzemal tudi Miha Marinko, sekretar CK ZKS. Menil je celo, da bi moralo na Krasu ostati samo toliko ljudi, kolikor jih je potrebno za obdelavo vinogradov, drugi pa naj bi se izselili.⁵⁷ Čeprav informatorji tega niso potrdili, pa je vendarle mogoče zaključiti, da je bilo izseljevanje Kraševcev po letu 1954 v Koper, in v manjši meri v Piran in Izolo, načrtno in politično dejanje.

Slovinci, ki so se priselili na to območje še v obdobju cone B STO, so najprej prihajali izključno zato, da bi nadomestili odseljene delavce v upravi in drugih državnih organih. Ker so bili to v glavnem predstavniki novih oblasti, med domačini na istrskem podeželju niso bili najlepše sprejeti. Marta Verginella omenja drobne in na videz nepomembne izjave krajanov, ki so kazali na nestrpnost domačinov do oblasti, ne glede na njeno nacionalnost. V tem kontekstu je zelo pomenljiva izjava iz Šmarij leta 1946: »(...) da so prej bili Siciljani in sedaj so pa Kraševci, ki nas hodijo

⁵¹ Marinko, *Analiza prebivalstvenih kazalcev*.

⁵² Troha, *Odnosi*, str. 166; Gombač, *Controesodo*, str. 385–394; PAK, VUJA, šl. 1,2,3, 1945–47, foto v PMSMP, št. 154–161.

⁵³ Ustvarilo se je narodnostno izjemno pestro območje, kjer danes poleg Slovencev prevladujejo etnične skupine z območja nekdanje Jugoslavije. Kasneje je bil zelo prisoten pojav asimilacije, kar se odraža tudi v rezultatih kasnejših popisov prebivalstva. Marinko, *Analiza prebivalstvenih kazalcev*.

⁵⁴ Petrinja, *Primorska 1945–1955*, str. 183–184.

⁵⁵ Prav tam; Troha, *Ukrepi jugoslovanskih oblasti*, str. 212.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ Prav tam.

komandirat (...).⁵⁸ A počasi se je začel spreminjati tudi značaj mest in njihova nacionalna sestava. Istranom iz zalednih krajev in občin ter Krasa so se kasneje pridružili še someščani s celotnega slovenskega nacionalnega prostora in iz drugih predelov Jugoslavije.

V letih 1947–1954, ko se še ni vedelo, kako se bo razrešil mednarodni spor, so zaposlitveni tokovi na Reko potekali po eni strani s slovenskega, po drugi pa tudi z italijanskega območja. Šlo je večinoma za ladjedelske delavce iz Tržiča, italijanske državljane, po narodnosti pa tako Slovence kot Italijane, ki so od pariške mirovne pogodbe dalje odhajali na Reko »gradit socializem«. ⁵⁹ Večina se jih je po informbirojevski resoluciji vrnila domov, nekateri med njimi so se najverjetneje ustavili tudi v Piranu, del pa jih je na Reki ostal za dlje časa ali za vedno. ⁶⁰ V Tržiču je bila zaradi ladjedelske industrije močna delavska baza z močnim sindikalnim gibanjem. To so bili večinoma delavci iz neposrednega tržiškega zaledja, od koder so proti Tržiču od ustanovitve ladjedelnice leta 1907 potekale vsakodnevne migracije okoliškega prebivalstva. Ker se je med delavci ne glede na narodnost po vojni izoblikovalo veliko simpatiziranje z Jugoslavijo in njenim modelom razvoja socializma, je ZVU od junija 1945 dalje z vsemi razpoložljivimi silami napadala jugoslovanski socialistični koncept. S tem je pripomogla k množičnemu izseljevanju delavcev ne glede na narodno pripadnost v Jugoslavijo, večinoma na Reko. Represije zaveznikov, zaposlovanje istrskih beguncev, nasilništvo, črnoborzijanstvo, neperspektivna prihodnost so marsikoga prepričale, da je odšel gradit socializem v Jugoslavijo. Kot je ugotovil Boris Gombač, so se »seznami odpuščenih in političnih preganjancev presenetljivo križali s seznamami izseljenih v Jugoslavijo.« ⁶¹ Po drugi strani je zaradi odhajanja delavcev iz Istre v Italijo primanjkovalo delavcev, tudi na Reki. Večinoma so tja odhajale cele družine. ⁶² Veliko je med njimi Primorcev, še zlasti Kraševcev. Šele po letu 1954 pa se je tok zaposlovanja in preseljevanja usmeril iz slovenskega zaledja in Dalmacije v piransko ladjedelnico in slovensko obalo.

Takrat dvaindvajsetletna Marija Terčon iz Nadrožice pri Komnu je na Reko prišla 28. februarja 1948 in se zaposlila v Ladjedelnici 3. maj. Tam je spoznala Stanka Bizjaka iz Potoč pri Kamnju na Vipavskem, ki je na Reko prišel v sklopu partizanske enote ob osvoboditvi Reke, tam ostal in se zaposlil. Stanko je bil borec legendarnega partizanskega čolna Crvena zvijezda, ki se je potopil 1. aprila 1945, on pa se je izkrcal marca 1945. Poročila sta se in si na Reki

ustvarila dom in družino. Stanko se je potem zaposlil na Splošni plovbi Piran (SPP) in vse do svoje upokojitve plul na njenih ladjah. Umril je 2. februarja 2001 na Reki, žena Marija pa 1. julija 2015. Pokopana sta na pokopališču na Kozali. Sinova Boris in Oskar živita na Reki. Tudi Oskar je bil pomorščak in je vse do svoje upokojitve plul na ladjah Splošne plovbe Portorož oziroma ladjah njenih hčerinskih podjetij. ⁶³ Še pred začetkom druge svetovne vojne se je na Reko izselil Ladislav Urdih iz Mavhinj, ki se mu je kmalu pridružila še žena Lojzka, rojena Terčon v Klancu pri Komnu. Ker je Ladislav v Tržiču izgubil službo, si je delo našel na Reki. Tam sta z ženo živela do smrti. Njuni potomci živijo na Reki, kjer so si ustvarili svoje družine. ⁶⁴

Na Reko je leta 1949 kot ladjedelski delavec odšel tudi Ciril Terčon iz Gorjanskega. Med obema vojnama in takoj po njej je delal v ladjedelnici v Tržiču. Leta 1949 je skupaj s številnimi drugimi Kraševci iz Brestovice, Vojščice in drugih vasi odšel delat na Reko v Ladjedelnico 3. maj. Med Reko in Opatjim selom je vsak konec tedna vozil tovornjak kot avtobus. Delavci so se ob koncu tedna vračali domov in se ob ponedeljkih zjutraj s tovornjakom ponovno vračali na delo. Ciril Terčon je na Reki delal do svoje upokojitve v letih 1955/56. ⁶⁵

Ena takih kraških družin, ki se je izselila na Reko leta 1952, so bili tudi Pahorjevi iz Hudega Loga pri Opatjem selu. Na Reko je najprej odšel oče Jože Pahor, leta 1947, takoj po priključitvi Primorske k matični državi. Takrat so, po pripovedovanju njegove vnukinje Bogdane Stibilj, iz Ladjedelnice 3. maj z Reke s tovornjaki iskali delavce po Krasu. Zaposlil se je v Ladjedelnici 3. maj. Izkušnje z ladjedelskim delom je že imel, saj je prej delal v ladjedelnici v Tržiču. Podjetje je gradilo stanovanjske bloke za svoje delavce. Ko je leta 1952 dobil stanovanje na Zametu, se je na Reko preselila še njegova družina. Pridružili so se mu žena in šest otrok. Sinova Jožef in Marjan nista šla z njimi. Sin Jožef si je medtem že ustvaril svojo družino in ostal v domačem kraju, oče Jože Pahor pa je delal v reški ladjedelnici do svoje upokojitve. Tam so se zaposlili tudi nekateri njegovi sinovi. Jože in Marija Pahor sta umrla na Reki in sta pokopana na pokopališču v Zametu. Na Reki še živijo njuni potomci: trije od njunih otrok, Milka, Alojz in Albert, ter vnuki. ⁶⁶

Po Londonskem memorandumu se je tudi pri ladjedelništvu v splošnih orisih ponovila migracijska slika, ki je veljala na splošno za celotno območje. Veliko ladjedelskih delavcev je prišlo s Primorske: s Krasa, iz Vipavske doline in z Goriškega, izučene ladjedelske mojstre pa je tedanji direktor piranske

⁵⁸ Verginella, Istrsko podeželje, str. 207.

⁵⁹ Gombač, Controesodo, str. 385–394.

⁶⁰ Ustni vir, Bogdana Stibilj, 2006; Ustni vir, David Škevin, 1992; PMSMP, zgodovinska dokumentacija; Gombač, Controesodo, str. 371; Troha: Odnosi ljudi in političnih strank do zavezniških vojaških uprav, str. 166.

⁶¹ Gombač, Controesodo, str. 384.

⁶² Prav tam, str. 385–394.

⁶³ Ustni vir, Marija Bizjak, Reka, 26. 9. 2006.

⁶⁴ Prav tam.

⁶⁵ Ustni vir, Vid Terčon, 11. 5. 2015.

⁶⁶ Ustni vir, Bogdana Stibilj, 2006. Glej tudi Hočevar, *Prvi primorski*.

ladjedelnice Gregor Tršar poiskal kar v Dalmaciji. V ladjedelnici se je zaposlilo tudi manjše število Slovencev iz cone A, ki so bili prej zaposleni v tržiški ladjedelnici.⁶⁷

Eden takih, ki je šel po poti boljšega življenja, je bil Marcel Blažina iz Vižovelj (Sesljan), rojen 4. januarja 1922. Nekdanji italijanski mornar, potem partizan, kasneje ladjedelski delavec v tržiški ladjedelnici, je bil med tistimi, ki so iz Italije po vojni prišli v Jugoslavijo. Iz Tržiča je odšel delat v Split, se vrnil domov, po ponovni priselitvi pa je bil zaposlen v izolskem Delamarisu. Kasneje je postal eden najboljših slovenskih ladijskih modelarjev. Zaposlen je bil v ladjedelnici v Tržiču kot elektromonter. 1. maja 1942 je bil mobiliziran v italijansko vojno mornarico v Pulj. Kapitulacijo italijanske vojske je dočkal na torpedovki v La Spezii. Maja 1944 se je v Tarantu priključil NOVJ. Prek Barija in Monopolija je s soborci prispel na Vis, nato pa sodeloval v osvobodilnih bojih za Jadran. Po vojni je delal v ladjedelnici v Splitu. Leta 1949 se je vrnil v Tržič, leta 1955 pa se je preselil v Izolo. Zaposlil se je v izolski tovarni Delamaris. Vse do svoje smrti je izdeloval ladijske modele in se razvil v vrhunskega modelarja. Umrl je v Izoli 10. januarja 2001.⁶⁸

Po ustanovitvi slovenskih ladjarskih podjetij (Agmarit, Val, Slovenijalinije, Splošna plovba Portorož) v nekdanji coni B STO so pri zaposlovanju dajali prednost pomorščakom slovenske narodnosti in Piranske pomorske šole. Politični interes vključevanja Kraševcev na to območje se je pokazal tudi pri prvih načrtih kadrovske politike Splošne plovbe Piran. Karel Čepregi je leta 1978 v svojih spominih na prvi sestanek v Ljubljani omenil, da je direktor Boris Šnuderl dejal, da je treba nekaj organizirati na našem Krasu, da je potrebno fante iz teh krajev pritegniti k morju. Kras je bil, kot kaže, rezervna kadrovska baza za slovensko Istro in zato zanimiv za nastajajoče gospodarstvo na tem območju. »Splošna plovba ni bila ustanovljena samo iz idealizma, tu se je kazal problem Kraševcev. Nismo popolnoma uspehi«, je v svojih spominih na zaposlovalno politiko poudarjal Čepregi. Kraševci, po njegovem mnenju, niso pristali na množično izseljevanje in pomorščaki so postali tudi Štajerci in Prekmurci.⁶⁹

Prve nove stanovanjske stavbe v novem koprskem naselju Semedela je leta 1955 začelo graditi ajdovsko podjetje Primorje. Delavci so v Koprju živeli v barakah. Na Primorju je bil kot zidar zaposlen tudi Kraševac Miroslav Terčon. Z morjem se je prvič srečal, ko je bil ob ostri tržiški krizi leta 1953 v Portorožu

(t. i. Casa rossa), v vojaški rezervi, in takrat je tudi prvič obiskal Piran. Kmalu so ga povabili, naj se kot zidar zaposli v piranski ladjedelnici. Delovno razmerje v ladjedelnici je začel 1. julija 1956 in je bil tam zaposlen vse do svoje upokojitve. Velikokrat je dejal: »Ko sem se leta 1953 sprehajal prvič po Piranu, po ozkih ulicah, kjer si komaj videl nebo, sem sam pri sebi dejal, da tukaj še svoje slike ne bi pustil, ne pa da bi tukaj živel! Življenje gre drugače od načrtov. Ko sem se nekaj let kasneje zaposlil v ladjedelnici, sem sobo dobil prav v Piranu. Počasi sem se navadil. (...) Danes sem star 88 let in še vedno živim v Piranu.«⁷⁰ Miroslav Terčon se je rodil 14. septembra 1924 v Nadrožici pri Komnu na Krasu. Že z osmimi leti je odšel od doma. Kasneje se je izučil zidarskega poklica in to delo je opravljal vse do upokojitve in še po njej. Med 2. svetovno vojno so ga vpoklicali v italijansko vojsko, ki jo je služil na italijansko-francoski meji v Fossanu. Takoj po kapitulaciji Italije se je z vrstniki odpravil proti domačim krajem, kamor je prišel 12. septembra 1943. Dva dni kasneje, prav na svoj 19. rojstni dan, pa se je priključil partizanom in narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije. Bil je partizan Gradnikove brigade, obveščevalec. Znanje, ki ga je potreboval v partizanski borbi, je pridobil v partizanski šoli na Šebreljah. Decembra 1944 je bil hudo ranjen. Zdravil se je v partizanski bolnišnici Pavla, kjer je ostal vse do osvoboditve. Po končani vojni je delal na različnih krajih na Primorskem, veliko tudi po Vipavski dolini. Po dekretu so ga poslali v cono B STO-ja, kjer je najprej delal v Koprju, leta 1956 pa je prišel v Piran in se zaposlil kot zidar v ladjedelnici »2. oktober« v Piranu. Tam je delal vse do svoje upokojitve leta 1970. Vse do smrti 9. oktobra 2014 je živel v Piranu, v kraju, kjer je, kot večkrat ponovi, »po njegovem prvem obisku rekel, da v njem še svoje slike ne bi pustil«. Toda vezi z rodnim Krasom ni nikoli pretrgal. Vseskozi sta z ženo Alojzijo in z družino vračala na Kras, v Nadrožico in na Brje pri Komnu, kjer sta pomagala pri kmetovanju in skrbi za ostarele starše.⁷¹

Ne samo on, tudi drugi naseljenci so ob srečanju z območjem, kamor so se priselili, doživeli kulturni šok in se še dolgo časa niso mogli navaditi na popolnoma drugačne razmere od tistih, ki so jih zapustili. Slovenski doseljenci so se srečevali s podobnimi problemi, kot se srečujejo vsi migranti.⁷² Ker pa je šlo

⁷⁰ Ustni vir, Miroslav Terčon, 2000–2012.

⁷¹ Osebna dokumentacija avtorice.

⁷² Dosedanja literatura se predvsem posveča izseljevanju italijanskega prebivalstva, vzroku in posledicah njihovega odhoda, njihovem vključevanju v italijanski prostor in podobno. Čeprav so bile razmere specifične in čas drugačen, pa bi bilo dobro, da bi podobne raziskave obdelale tudi vzroke in posledice naselitve Slovencev in drugih Jugoslovanov v ta prostor in se predvsem posvetile preučevanju vključevanja v novo družbo, ki je nastajala in so jo ti doseljenci pomagali sooblikovati. Izkušnje mojih informatorjev kažejo, da jim ni bilo lahko in da so bile bolečine zaradi izselitve iz primarnega okolja velike. Zadnje čase se z raziskovanjem življenjskih zgodb Pirančanov ukvarja Špela Pahor.

⁶⁷ Gombač, Controesodo, str. 371–378.

⁶⁸ PMSMP, zgodovinska dokumentacija. V PMSMP je bila od 21. 6. 2014 do 28. 2. 2015 na ogled razstava Marcel Blažina in umetnost ladijskega modelarstva. Ob razstavi je izšel istoimenski katalog.

⁶⁹ Ustni vir, Karel Čepregi, 23. 8. 1978, zapis pogovora v PMSMP, zgodovinska dokumentacija, SPP.

V izpraznjeni Piran, Izolo in Koper so se po letu 1954 priselili številni Kraševci. Miroslav Terčon iz Nadrožice pri Komnu (desno) se je leta 1956 zaposlil v piranski ladjedelnici, Rado Bizjak iz Potoč na Vipavskem (levo) pa je bil delovodja v ladjedelnici za za maone (ladje za prevoz soli) podjetja Soline. Kmalu po prihodu na Obalo sta se fotografirala v Luciji pri Portorožu (osebni arhiv avtorice).

večinoma za mlade ljudi, so si tukaj ustvarili družine, delali do svoje upokojitve in se v veliki večini počasi udomačili. Trditi je celo mogoče, da je to območje sprejela za svoje šele druga generacija, ki se je tukaj rodila. Precejšen del naseljencev pa novega okolja nikoli ni povsem sprejel in se je kasneje, po odhodu v pokoj, vrnil v svoje izvorno domače okolje. Veliko se jih je vrnilo nazaj na Kras.

Kraševci, ki je začel obujati spomin na pomorsko preteklost Slovencev

19. člen Pariške mirovne pogodbe je določal, da imajo dotedanji prebivalci okupacijskih con pravico do svobodne izbire državljanstva, italijanskega ali jugoslovanskega. Prebivalcem je dajal možnost izbire in s tem sprožil množično migracijsko gibanje

in spremembo nacionalne sestave na tem ozemlju.⁷³ Izseljevanje je bilo namreč posledica političnih negotovosti, ideološkega nestrinjanja, nezadovoljstva z življenjem in z življenjskim položajem, slabega gospodarskega stanja ter zaposlitvenih, sorodstvenih in drugačnih navezanosti na Trst. Izselitve so bile tudi posledica močne iredentistične italijanske propagande, ki je Italijane, ki so ostali, označila za izdajalce, ter ukrepov jugoslovanskih oblasti v obliki nacionalizacije, agrarne reforme in obvezne oddaje kmetijskih pridelkov. Prebivalci so ob izselitvi s seboj lahko odpeljali tudi premičnine, ki naj bi jim v novem okolju omogočale preživetje. Vendar je veliko premičnin ostalo tudi v izpraznjenih stanovanjih.

V takih specifičnih povojnih razmerah se je občinskemu vodstvu v Piranu leta 1952 zdelo primerno, da z namenom zbiranja in ohranjanja kulturne dediščine Pirana, ki je imelo bogato zgodovinsko in kulturno preteklost, ustanovi muzej in organizira spomeniškovarstveno službo. Poleg nepremičnin so želeli zaščititi tudi ostalo kulturno dediščino, ki so jo Pirančani po izselitvi pustili v zapuščenih bivališčih. Leta 1954 so v prostorih palače Gabrielli na Cankarjevem nabrežju ustanovili Mestni muzej Piran ter Komisijo za spomeniško varstvo, tja so preselili še staro Mestno knjižnico (Biblioteca civica) in Mestni arhiv (Archivio civico antico), ki sta bila organizacijsko združena vse od leta 1891. Za upravitelja vseh služb in prvega ravnatelja Mestnega muzeja je bil imenovan mlad zgodovinar, Kraševci Miroslav Pahor.⁷⁴

Miroslav Pahor se je rodil 5. novembra 1922 v Novelu pri Temnici na Krasu. Kot desetleten deček je ob igri naletel na bombo iz prve svetovne vojne in ob njeni eksploziji izgubil desno nogo ter postal invalid. Zato so ga starši na stričevo pobudo poslali na gimnazijo v Gorico, ki jo je končal maja 1943. Marca 1944 se je kljub invalidnosti vključil v NOB in se pridružil Kosovelovi brigadi. Ko je bil leta 1946 demobiliziran, se je vpisal na Filozofsko fakulteto v Ljubljani in tam študiral zgodovino. Po diplomii septembra 1950 se je zaposlil v Koprnu. Najprej je delal kot urednik na Radiu cone B STO, nato pa v Študijski knjižnici. Leta 1954 se je preselil v Piran, kjer je živel in delal do smrti. Kot dolgoletni ravnatelj Pomorskega muzeja »Sergej Mašera« Piran, strokovni muzejski delavec, raziskovalec, zgodovinar in utemeljitelj zgodovine slovenskega pomorstva je sis-

⁷³ Opcije so najprej odobrili »samo pravim Italijanom po jeziku in poreklu«. V skladu z navodili premoženjsko stanje ni vplivalo na odobritev opcije, razen v primerih, ko poreklo ni bilo jasno. Optiranje ni imelo posledic samo na državljanstem in nacionalnem področju, temveč tudi na premoženjskem oz. ekonomskem. Optanti so bili večinoma Italijani, v manjši meri tudi Slovenci oz. prebivalci s slovenskim pogovornim jezikom. Več o tem je pisal Sandi Volk. Optanti so na podlagi izjave zadržali italijansko državljanstvo in vse državljanse pravice, vključno do odškodnine za premoženje, ki so ga pustili.

⁷⁴ Terčon, Miroslav Pahor, str. 173–187.

tematično obujal tudi spomin na povezave Krasa in njegovih prebivalcev z morjem. Njegova bibliografija je izredno bogata. Poleg monografij obsega še okrog 150 razprav in strokovnih člankov, ki jih je objavil v različnih revijah in zbornikih. Za muzejsko delo je leta 1974 prejel najvišje slovensko strokovno muzejsko priznanje – Valvasorjevo nagrado. Pomorski muzej je vodil od ustanovitve leta 1954 do svoje smrti leta 1981.

Po odprtju muzeja na Dan republike 29. novembra 1954 je Pahor najprej delal sam, nakar se mu je pridružilo nekaj sodelavcev. Dejavnost muzeja se je počasi začela preusmerjati v specialno pomorsko. Delavci muzeja so zato začeli preučevati zgodovino slovenskega pomorstva in pomorsko preteklost ožjega obalnega območja in njegovega neposrednega zaledja ter zbirati in evidentirati vse dosegljivo pomorsko gradivo. Vse do leta 1976 je bil Pahor tudi edini kustos zgodovinar in je v skladu s tem opravljal tudi vse zgodovinske pomorske raziskave, zbiral muzejsko pomorsko gradivo po slovenskih mestih in med slovenskimi pomorščaki na Hrvaškem in v Črni gori ter skrbel za postavitev in dopolnitev zbir. Zavedal se je pomena restavracije dela. Želel je raziskovati in študirati na terenu. Skupaj s sodelavci je hodil od vasi do vasi, intervjuval prebivalce in zbiral gradivo. Podatke je želel povezati s predmeti, predmete pa z ljudmi, s pomorščaki, ladjarji, ladjedelci itd. Brez takega konkretnega znanja in povezovanja je bil predmet po njegovem mnenju mrtev, preveč splošen, da bi lahko obiskovalcu pomorskega muzeja kaj več povedal.

Pod Pahorjevim vodstvom so bili muzejski predmeti dokumentirani in konzervirani, izdelani so bili nekateri ladijski modeli, pridobljenih je bilo na tisoče dokumentov in fotografij. Nastajale so prve pomorske zbirke v matični stavbi, palači Gabrielli, in pripravljali so se koncepti za postavitev dislociranih enot za solinarstvo, oljarstvo in kmečko bivalno kulturo ter ribištvo. Pozoren je bil tudi na zgodovino obalnih mest, pomorstva, gospodarskih panog in prometnih ter kulturnih povezav z bližnjim in daljnim zaledjem. V svojem programu je sledil idejam in pobudam Kluba pomorščakov LRS, ki se je organiziral vzporedno s postopno organizacijo pomorskih podjetij na obali. Vanj so se vključevali upokojeni in aktivni slovenski pomorščaki ter se ukvarjali z vsebino in problematiko pomorstva.⁷⁵

Med njegovimi deli bomo v kontekstu te razprave omenili le nekaj del, kjer je v celoti ali pa v posameznih delih povezal morje in Kras, pomorščaka in Kraševca. To so razprave Kraška vas Povir, primer simbioze med kopnim in morjem, Slovenski inženirji in tehniki v tržaškem arsenalu (1863–1913), Slovenski dijaki in študentje na pomorskih šolah (1754–1941); Slovenski podoficirski kader v avstrijski vojni morna-

rici v razdobju od 1883 do 1903, Slovensko zaledje v kooperaciji s pomorskim ladjedelništvom, Senožče, slovenska pomorska postojanka na kopnem, Kontra-admiral Karel Schaffer iz Sežane itd. Leta 1969 je izdal pomembno delo Sto let slovenskega ladjarstva 1848–1941. To je delo z izredno močno vsebino in pomeni temeljno delo pri odkrivanju slovenske prisotnosti na Jadranskem in drugih morjih. Z Ilonko Hajnal pa je kot rezultat dobro zasnovanega in temeljitega terenskega dela po slovenskem ozemlju izdal knjigo Po jamborni cesti... v mesto na peklu (1981).

Lik dr. Miroslava Pahorja je v strokovnih krogih še vedno izredno prisoten. Decembra 1987 so mu v Pomorskem muzeju odkrili spominsko obeležje. Komisija za imenovanje zaslužnih občanov občine Piran pod predsedstvom podžupana Občine Piran Draga Žerjala ga je zaradi njegovega izrednega strokovnega pomena uvrstila na seznam piranskih pomembnih mož. V kulturnem domu v Gorjanskem je bila 29. avgusta 2009 predstavitev njegove knjige »Moja nona pripoveduje«. Gre za zbirko kraških pripovedk, ki jih je po pripovedovanju svoje stare mame zapisal Miroslav Pahor, za objavo pa zbrali in uredili njegova hči Špela in vnukinja Mateja Pahor. Ob tej priložnosti so bili v Gorjanskem predstavljeni tudi osebnost, pomen in delo dr. Miroslava Pahorja.

Izobraževanje pomorskih kadrov in njihova vloga v pomorstvu

Potreba po ustanovitvi pomorskih šol v naših deželah se je pokazala kmalu potem, ko je Karel VI. leta 1717 razglasil svobodno plovo po Jadranu. V Trstu in na Reki nastopajoča buržoazija, ki si je v merkantilistični dobi prizadevala za večji uvoz in izvoz preko naših mest, je naravnost terjala od oblasti, da se plova zaupa strokovno usposobljenim kapitanom in oficirjem. Poleg tega je nastajajoča avstrijska vojna mornarica absorbirala najboljše strokovnjake ladjedelske in plovne stroke. Tako je postajalo vedno bolj nujno usposobiti nov rod pomorščakov, ki bi bil sposoben ne samo pluti in varno voditi ladje po morju, temveč tudi prevzemati določene odgovornosti za tovor. Vedno večja specializacija trgovine je zahtevala šolane kapitane. Kapitani naj bi prevzemali poslovalne ladijske posle, uvoznike ter izvoznike blaga. Zato so morali poznati najosnovnejša pravila trgovanja, zakonitosti ekonomike, trgovino, tržišča. Špričo takih zahtev je postajala nujna ustanovitev pomorskih šol. Po letu 1754 se je na iniciativo Marije Terezije začelo razvijati tudi pomorsko šolstvo. V Trstu je bila tega leta ustanovljena matematično-navtična šola, ki je med letoma 1773–1782 pouk prenesla na Reko, potem pa ponovno v Trst, kjer je po letu 1817 nemoteno delovala pod imenom I.R. Accademia di Commercio e Nautica in Trieste in po potrebah razvijajočega se pomorstva vedno znova odpirala nove izobraževalne programe, od navigacije in ladijskega konstruiranja

⁷⁵ Terčon, *Vzpostavitev*, poglavje Klub pomorščakov LRS, str. 304–311.

do astronomije in strojništva. V 19. stoletju pa je bilo ustreznih pomorskih šol, trgovskih in vojaških, na območju Avstrijskega primorja precej: na Malem Lošinju Tehnično-navtična šola, v Bakru, v Novem Kaštelu in v Kotorju. Leta 1882 je bila državna pomorska šola ustanovljena v Dubrovniku, pomorščaki pa so se šolali tudi na pomorski šoli v Splitu. Kadri vojne mornarice so se izobraževali na treh vojno-pomorskih akademijah: v Benetkah (1814–1848), v Trstu (1848–1858) in na Reki (1865–1918).⁷⁶ Med gojenci so bili tudi Kraševci. Najstarejši vir omenja Antona Pipana iz Štanjela, ki je na tržaški pomorski šoli diplomiral leta 1757. Drugi viri kot kraj rojstva dijakov navajajo Sežano, Tomaj, Vreme na Krasu in Trst, kamor so se priselili njihovi starši. Diplomante, ki so prihajali iz pomorskih šol, so zaposlile največje pomorske družbe z Avstrijskim Lloydom na čelu, manjši ladjarji pa so ostajali brez izšolanega kadra. Za najodgovornejša dela v pristaniščih so zaposlovali izobražene in preizkušene kapitane in poročnike trgovske in vojne mornarice, ki so se pred tem že prekalili na morju. Za tiste, ki so se želeli priučiti pomorskih poklicev: od vodje oz. kapitana male in velike kabotaže, pristaniških pilotov, pomorskih poročnikov do kapitanov dolge plovbe, so bili razpisani izobraževalni tečajji. Programi so bili zahtevnostno prilagojeni odgovornosti poklica, za katerega so se posamezni kandidati izobraževali. Zajemali so pa splošna znanja od navtične teorije do praktičnega usposabljanja. Kandidati so se morali naučiti vsega, od manevriranja z ladjo, pristankov, pomorskega prava, komercialne geografije, pomorske higijene, motoroznanstva parnih pomorskih strojev itd. pa do pomorske meteorologije in oceanografije, ki sta bili namenjeni izključno kandidatom za kapitana dolge plovbe. Med obema vojnama so se tudi Kraševci izobraževali tako na italijanskih⁷⁷ kot na jugoslovanskih vojaških in trgovskih pomorskih šolah.

Ob koncu druge svetovne vojne je še bolj kot kdaj koli prej prevladala zavest, da mora imeti vsakdo, ki opravlja delo pomorščaka, temeljito splošno in teoretično izobrazbo, poglobljena strokovna in poklicna znanja ter veščine za samostojno delo in hitro reševanje zahtevnih situacij. Zato so se zavzeli za ustanovitev slovenske pomorske šole. Predvsem pa so ustanovitev šole razumeli kot možnost, da se Slovenci uveljavimo kot pomorski narod. Pokrajinski NOO za Slovensko Primorje v Ajdovščini je 31. julija 1945 izdal Odlok o ustanovitvi Slovenske pomorske trgovske akademije. Uradni list PPNOO⁷⁸

za Slovensko primorje št. 2 z dne 20. oktobra 1945 je prinesel Uredbo o ustanovitvi srednjih šol. Uredbo je podpisal France Perovšek v Ajdovščini 28. septembra 1945. Na pomorsko šolo se vpisovali fantje iz obalnih mest in bližnje okolice ter iz vse Slovenije in tudi Jugoslavije. Tako med dijaki Srednje pomorske šole kot med profesorji najdemo številne Kraševce. Po seznamih različnih pomorskih šol so našli dobre in usposobljene slovenske pomorščake, nekatere zaposlili kot profesorje, drugi pa so pri snovanju slovenske pomorske identitete pomagali v kasneje ustanovljenem Klubu slovenskih pomorščakov.

V Žusterni pri Kopru je 1. marca 1947 začela delovati prva slovenska pomorska šola z imenom Slovenska pomorska trgovska akademija (SPTA). Pod vodstvom dr. Franceta Škerlja, ki je bil imenovan za prvega ravnatelja šole, se je v prvi letnik vpisalo 29 dijakov. Že po nekaj mesecih je vodstvo šole od dr. Škerlja prevzel Slavko Kavšek, ki je bil rojen leta 1912 v Divači.⁷⁹ Bil je partizan, pomorski oficir in prosvetni delavec. Pomorsko vojno akademijo v Dubrovniku je končal leta 1934. Po kapitulaciji jugoslovanske kraljeve mornarice se je vrnil v Slovenijo, se vključil v OF in bil kot večina slovenskih pomorskih oficirjev aretiran in odpeljan v taborišče v Gonarsu, od tam pa v Padovo. Po izpustitvi iz taborišča se je avgusta 1943 vključil v partizansko vojsko, kjer je zasedal različne položaje. Od septembra 1944 do aprila 1945 je bil načelnik štaba mornariške grupe pri IX. korpusu. Kasneje je bil načelnik štaba Pomorske obalne komande Zadar in načelnik štaba Pomorske komande severni Jadran. Leta 1947 je bil demobiliziran. Prevzel je ravnateljstvo Pomorske šole in jo vodil do leta 1961. Potem je bil direktor Višje pomorske šole v Piranu. Umril je leta 1997.

Na šoli je kot profesor deloval tudi Vladimir

Kapetan Vladimir Štolfa iz Sežane med svojimi dijaki med prakso na ladji Viševica avgusta 1948 (fotodokumentacija Pomorskega muzeja »Sergej Mašera« Piran).

⁷⁶ Pahor, Slovenski dijaki in študentje, str. 43–100; Pahor, Slovenski dijaki v avstrijskih, str. 71–130. Pahorjeve navedbe letnic se ne ujemajo s statistično tabelo v mornariškem letopisu *Annuario marittimo*, letnik 1872, str. 434–435.

⁷⁷ Med obema vojnama je dobro desetletje delovala Srednja pomorska šola tudi v Kopru.

⁷⁸ PPNOO – Poverjenišvo Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst.

⁷⁹ PMSMP, zgodovinska dokumentacija, NOB.

Štolfa⁸⁰ (14. 12. 1904 Sežana – 12. 12. 1956 Piran), kapetan dolge plovbe, predvojni pomorščak na jugoslovanskih ladjah trgovske mornarice, direktor Vala, luški kapitan in profesor na Pomorski šoli. Šolal se je na Pomorski šoli v Kotorju, kjer je pridobival pomorsko znanje na navtičnem odseku. Diplomiral je v šolskem letu 1928/1929. Plul je na številnih ladjah jugoslovanske kraljeve trgovske mornarice. Kot prvi častnik krova je služboval na ladji »Carica Milica« do decembra 1939, ko je ladja na reki Temzi pri Londonu naletela na mino in se potopila. Po vojni je bil nekaj časa luški kapitan na luški kapitaniji v Pulju in Piranu ter profesor na Pomorski šoli. Prištevamo ga med ustanovitelje slovenske trgovske mornarice, saj je bil direktor predhodnih podjetij Splošne plovbe Agmarita, Vala in Slovenijalinije. Bil je prvi kapitan ladje Gorenjska, ene izmed prvih treh ladij slovenske trgovske mornarice. Kapitan Vladimir Štolfa je za simbol ladje narisal stilizirani Triglav z morjem brez takrat obvezne rdeče zvezde in ga dal narisati na dimnik ladje Gorenjska. Takrat se je ta simbol Slovenije prvič pojavil na ladji in morju. Bil pa je tudi luški upravitelj na Luški kapitaniji Piran.

Tudi direktor prvega pomorskega podjetja, pravzaprav agencije, Agmarit, ki se je predvsem ukvarjala z agencijskimi posli in je nudila svoje storitve zasebnim ladjarjem v coni B in v Trstu, je bil Kraševac, Zorko Tavčar. Poslovanje agencije je bilo registrirano za opravljanje vseh z zakonom dovoljenih pomorskih agencijskih poslov, obalnega in prekomorskega osebnega in tovarnega prometa ter opremljanja osebnih in tovornih ladij. Zorko Tavčar⁸¹ (4. 9. 1910 Dutovlje – april 1996, Trst?) se je leta 1927 vpisal na navtično šolo v Trstu. Že leto kasneje je pobegnil v Jugoslavijo in šolanje nadaljeval na pomorski šoli v Bakru, vendar je bil tam izključen. Navtiko je končal v Kotorju leta 1932–1933. Zaposlil se je pri ladjarskem podjetju Pomorska plovdba na Sušaku. Leta 1934 so ga vkrkali na ladjo Zvir, kjer je plul do leta 1937. 20. decembra 1937 je naredil izpit za poročnika trgovske mornarice in se v Rotterdamu kot drugi oficir vkrkal na ladjo Rečina. Na Rečini je plul do 11. aprila 1943, ko je bila ladja potopljena. Začetek vojne ga je zatekel v Londonu, 6. aprila, ko se je začela vojna na jugoslovanskih tleh, pa je bil v Pekingu. Ladja je nato do potopitve plula na relaciji Avstralija–Malajski otoki. Konec leta 1943 se je vkrkal na ladjo »Olga Topić«, na kateri je plul do leta 1945. Prek Benetk se je po vojni vrnil domov in se zaposlil na pomorskem odseku PPNOO v Trstu. Leta 1946 je naredil izpit za kapitana dolge plovbe in bil februarja 1947 postavljen za direktorja pomorske agencije Agmarit, ki jo je vodil do leta 1951. Potem se je vrnil v Trst, kjer je 1952 ustanovil

Zorko Tavčar iz Dutovelj kot dijak na trgovski pomorski šoli. Po drugi svetovni vojni je postal prvi direktor pomorske agencije Agmarit v Piranu (1947–1954) (fotodokumentacija Pomorskega muzeja »Sergej Mašera« Piran).

svojo agencijo Agenzia marittima Mediterranea in bil v njej zaposlen do leta 1978.

Pri ustanavljanju in razvoju koprsk Luke je sodeloval s Krasom povezani Danilo Petrinja – Primož.⁸² Rodil v Petrinjah leta 1922. Izšolal se je za mizarja. V letih 1942–43 je bil v italijanskem delovnem bataljonu, do konca vojne pa v NOB. Danilo Petrinja je prišel v Koper po aktivnem partizanskem obdobju in aktivnem desetletnem delu v Koprskem okraju in vodenju podjetij v Sežani, kjer se je v času Informbiroja tudi on srečal z ilegalno trgovino. Petrinja se je odločil, da gre po ukinitvi okraja Sežana v Koper. Tja je prišel avgusta 1955. Od decembra 1956 do marca 1959 je bil direktor Vodne skupnosti Koper, od marca 1959 do aprila 1970 pa glavni direktor Luke Koper. Nato je bil direktor podjetij Troples in v obdobju 1972–76 Srmin, do leta 1983 pa svetovalec podjetja Iplas. Je avtor več knjig. Pisal je o dogodkih med 2. svetovno vojno in o povojnem razvoju Primorske, zlasti Luke Koper. Leta 1970 je kot direktor Luke Koper dobil nagrado Borisa Kraigherja za gospodarske uspehe trajnega pomena. Predsedstvo Jugoslavije ga je ob njegovih 60-letnici odlikovalo z redom Brat-

⁸⁰ PMSMP, zgodovinska dokumentacija, jugoslovanska kraljeva mornarica, dokumentacija SPP, dokumentacija SPTA; Marinac, Življenje, str. 55–80.

⁸¹ PMSMP, zgodovinska dokumentacija, jugoslovanska kraljeva trgovska mornarica.

⁸² Enciklopedija Slovenije 8, 1994, geslo Petrinja Danilo, str. 329.

stva in enotnosti z Zlatim vencem, leta 1980 pa ga je skupščina republike Slovenije imenovala za člana Sveta republike. Umrl je 26. februarja 2003.

Tudi med Luškimi upravitelji sta bila Kraševca: kmalu po vojni Vladimir Štolfa, kasneje pa Vid Terčon iz Gorjanskega. Vid Terčon je bil rojen leta 1931 v Tržiču kot sin ladjedelniškega delavca. Otroška leta je preživel v domači vasi Gorjansko, od koder je bila družina doma. Po nižji gimnaziji je še mlad šel v mornarico. Brodarsko šolo ratne mornarice je obiskoval v Pulju. Tam so se izšolali za palubne častnike. Dosegel je čin zastavnika (danes praporščak). V Divuljah na vojni akademiji sta bila vsaj dva Kraševca, ki se ju spominja: Lah in Marušič iz Opatjega sela. Nekaj jih je bilo iz Vipavske doline. Leta 1953, ko je izbruhnila Tržaška kriza ob Tržaškem vprašanju, je bila torpedovka, na kateri je plul Vid Terčon, 8. oktobra 1953 napotena v Poreč. 9. oktobra 1953 ob 9. uri pa je divizion torpedovk priplul v Izolo. Torpedni čolni tipa Higgins so predstavljali temelj jugoslovanskih pomorskih sil v tržaški krizi. Del te flote je bil originalne ameriške proizvodnje, del pa so v letih 1949–1952 zgradili v ladjedelnicah na Korčuli. Poveljeval jim je admiral Josip Černy. Na vsaki torpedov-

Vid Terčon (Gorjansko – Piran) je bil dolgoletni vodja Luške kapitanije Piran (last: Vid Terčon, osebni arhiv).

ki je bila posadka 15 mornarjev. Divizion patroljnih čolnov je priplul v Koper. V Piranskem zalivu so bili zasidrani 4 rušilci: Triglav, Durmitor, Učka in Biokovo. V Umagu je bil divizion lovcev, v Novigradu pa divizion minopolagalcev. Vsi so bili v veliki pripravljenosti. Motorji na ladjah so bili vroči. Tudi na kopnem je bila pripravljenost jugoslovanske vojske velika, saj je JLA v septembru 1953 izvedla veliko vojaško vajo na širšem jugoslovanskem območju in tako pokazala svoje namere. Oborožitev z vojaškimi premiki pa je dosegla višek oktobra ob izbruhu krize in je bila najbolj skoncentrirana v krajih ob meji z Italijo. Tudi Gorjansko, domača vas Vida Terčona, je bilo, po njegovih besedah, polno topov.⁸³ Po končani Brodarski šoli je bil šest let vkrcan na vojnih ladjah: na minopolgalcih in torpedovkah vse do leta 1959, ko je bil demobiliziran.

Od 1960 do 1968 je bil zaposlen pri Splošni plovbi na delovnem mestu poveljnika na ladjah Obalne plovbe. Obalna plovba je bila obrat Splošne plovbe Piran še v šestdesetih letih, vendar so zaradi njene nedobičkonosnosti že leta 1957 sklepali o njeni izločitvi iz skupnega podjetja. Pred priključitvijo k Splošni plovbi je podjetje delovalo samostojno. Ustanovljeno je bilo leta 1958 z namenom izboljšati in povečati pomorske prometne zveze malega obalnega potniškega prometa. Imelo je tovarne ladje in nekaj potniških, med drugim motorno jadrnico Burja ter motorne čolne Portorož, Pinko Tomažič, Lubnik in Raven.⁸⁴ Obalna plovba je imela več ladij za tovarni in potniški promet, ki jih je ravno tako prevzela Splošna plovba. Z njimi so se med drugim lotili tudi izkopa morskega peska, ki so ga z manjšimi ladjami

Legendarna turistična potniška ladja Burja, last Obalne plovbe (obrat SPP), ki jo je leta 1965 v prodajo v Zadar odpeljal Vid Terčon iz Gorjanskega (fotodokumentacija Pomorskega muzeja »Sergej Mašera« Piran).

⁸³ Ustni vir, Vid Terčon, 11. 5. 2015; Dimitrijević, *Bitka za Trst*, str. 108–158.

⁸⁴ PMSM, zgodovinska dokumentacija, SPP; Terčon: Vzpostavitev slovenskega pomorstva 1945–1958, poglavje Razvijanje lastne flote, str. 239–248.

razvažali vzdolž istrske obale. Ta posel je trajal le kratek čas. Potniški promet je potekal le med turistično sezono, nikakor pa ni dosegel predvojne ravni.⁸⁵ Šele v šestdesetih letih so ga poskušali oživiti s hidrogliserjem Delfin.

Ko je Vid Terčon prišel v službo na Obalno plovbo, je bil njegov šef Branimir Velkavrh. Od leta 1960 do 1968 je poveljeval na različnih ladjah Obalne plovbe. Med drugim so leta 1965 po njegovim poveljstvom v prodajo v Zadar odpeljali tudi legendarno turistično jahto Burja.⁸⁶ Posebej se spominja ladij Sežana in Seča. Čoln Raven je bil namenjen bolj za reprezentanco in reprezentančne krajše plovbe; med drugim so goste vozili tudi v Benetke. Na Kornate je med drugim peljal tudi poljskega ministra. Z Ravnom so opravljali predvsem krajše plovbe. Z ladjo Raven je vozil goste v Benetke. Ladjam Splošne plovbe, ki so bile predvsem tovorne ladje, a so imele tudi nekaj potniških kabin, so pravili »mezzopaket«. To so bile Bovec, Bled, Bohinj.

Od leta 1968 do upokojitve 1989 pa je delal na Upravi za pomorstvo Koper. Najprej je bil zaposlen na prometnem uradu v Kopru, zadnjih 18 delovnih let kot vodja kapitanije Piran.⁸⁷ Na območju današnje slovenske obale je bila že od 1. maja 1945 dalje najvišja pomorsko-upravna enota Luška kapitanija Piran, ki je bila 1. januarja 1948 določena za edino kapitanijo v coni B STO in je s tem pridobila večje pristojnosti. Nadaljevala je svojo več kot 100-letno kontinuiteto, saj je nasledila Piransko pristaniško in pomorsko-sanitetno deputacijo, ki je imela za časa avstro-ogrske in italijanske oblasti pomembno vlogo. Sestavljalo več Luških uradov, tudi iz hrvaške Istre. Izkazalo se je, da je Luška kapitanija Piran določeno obdobje upravljala z vsemi pomorskimi zadevami na obali in morju od Debelega rtiča do reke Mirne. Na novoustanovljenem STO je v coni B pomorsko oblast prevzela Luška kapitanija Piran kot prvostopenjski pomorski organ. Po ukinitvi Pomorskega inšpektorata VUJA (Vojaška uprava jugoslovanske armade) leta 1947 je Luška kapitanija Piran opravljala vse pomorske upravne in inšpekcijske zadeve, ki so bile drugod, po tedanji jugoslovanski obali, v pristojnosti uprav pomorskih oblasti.⁸⁸ Pri reševanju administrativnih in tehničnih zadev je bila kapitanija v Piranu vseskozi tesno povezana s strokovnimi službami Pomorske

Po pokrajini Kras so poimenovali tudi ladjo. Ladjo Kras so po naročilu Splošne plovbe Piran gradili v ladjedelnici Uljanik v Pulju. V morje je bila spuščena 17. maja 1968. Boter ladje je bil tedanji predsednik skupščine občine Sežana Evstahij Zadnek (fotodokumentacija Pomorskega muzeja »Sergej Mašera« Piran).

uprave severnega Jadrana na Reki. Dejansko je imela Luška kapitanija Piran vlogo prvostopenjskega organa v coni B STO, kot njej najbližje pomorske institucije. Leta 1952 so jugoslovanske pomorske oblasti začele še bolj posegati v pomorsko upravo Cone B STO, saj so vanjo začele razširjati pomorske predpise, ki so veljali v Jugoslaviji tako, da jih je sprejemala VUJA s svojimi odredbami.⁸⁹

Upodobitve morja pri umetnikih in glasnikih Krasa

Literature o pomorstvu in njegovi zgodovini ter posameznih tematikah, vezanih na morje, je precej, tako strokovne kot leposlovne. V zadnjem času se pojavljajo tudi številna pisna dela zasebnih zbiralcev oz. raziskovalcev pomorske preteklosti, ki zbirajo podatke in predmete ter jih na tak ali drugačen način, v obliki okroglih miz, intervjujev, ustnih nastopov, člankov in raznovrstnih knjig predstavljajo zainteresirani javnosti. V njej je podanih veliko vprašanj in strokovnih odgovorov, leposlovje pa ponuja veliko čustvenih in estetskih izlivov, saj je morje umetnike vedno navdihovalo. Dotikajo se tudi Krasa, morja in povezav med njima. Že leta 1908 je Anton Aškerc

⁸⁵ PMSMP, zgodovinska dokumentacija, SPP; Terčon: Pomorski promet, str. 186.

⁸⁶ Ustni vir, Vid Terčon, 11. 5. 2015.

⁸⁷ Pisni zapis, Vid Terčon, 2015; Ustni vir, Vid Terčon, 11. 5. 2015.

⁸⁸ PAK KP, VUJA, 485, a. e. 19–20 = Snopič dokumentov, odredbe o transformiranju IP VUJA 1947, personalne zadeve, likvidacija ladjedelnice na Reki itd. (foto v PMSMP št. 10–26); a. e. 1–3 = Obvestilo, da vse pomorske zadeve pridejo pod upravo Ministrstva za pomorstvo, 1954, (foto v PMSMP št. 39–40); a. e. 1–3 = Skupek dokumentov o tujem kapitalu v STO, plovbi, pomorstvu, italijanski zakonodaji... (foto v PMSMP št. 53–60); Koršič, *30 let slovenskega pomorstva* str. 55.

⁸⁹ Terčon, *Vzpostavitev slovenskega pomorstva 1945–1958*.

izdal knjigo *Balade in Romance slovenskih morskih ribičev*, v kateri je zbral in zapisal pesmi o morju in ribičih, ki so se skozi stoletja ohranila v obmorskih vaseh na Tržaškem Krasu. Najstarejša in najbolj poznana je ljudska pesem o Lepi Vidi, ki izvira iz 10. stoletja in ki jo je v pripovedni obliki zapisal Anton Rudež, prepesnil pa France Prešeren. Njegova prepesnitev je iz Lepe Vide pri Slovencih izoblikovala simbol nemirnosti in nenasitnosti človeškega srca.⁹⁰ Knjiga *Pesmi o morju* je izšla leta 1955, kmalu po rešitvi Tržaškega vprašanja.

Pesmi o morju in Krasu sta med drugimi pisala pesnik iz Nabrežine Igo Gruden in ravnateljica osnovne šole v Piranu Ludovika Kalan iz Pivke, v fotografski spomin pa je Kras, morje in njun stik ujel potomec kraških kamnosekov, akademski slikar in grafik ter poklicni fotograf Lojze Spacal.⁹¹ Rojen je bil v Trstu leta 1907 očetu, ki je bil doma iz Kostanjevice na Krasu. Oče je bil kamnosek in zidar, mati pa perica. Živel je v Trstu in Piranu. Umrli je leta 2000 v Trstu, pokopan je v Škrbini na Krasu, kjer si je obnovil kraško domačijo. Umetniku in njegovemu delu je posvečena Galerija Lojzeta Spacala v Štanjelu.

Nekatere njegove fotografije Krasa, kraških vasi in ljudi, objavljene v Spomenici Pokrajinskega Narodnoosvobodilnega odbora leta 1946, naj bi prepričale zavezniško komisijo po drugi svetovni vojni, da sodi to področje k Jugoslaviji. Vplivale naj bi na zavezniško komisijo in prepričale naj bi odločevalce, da morajo Slovenci nujno priti do morja ter da morajo biti primorski kraji priključeni k Jugoslaviji. V Spomenici so objavljene tudi fotografije Maria Magajne iz Trsta in Albina Bubniča, vse pa so v času pogajanj za mejo opravile svoje pomembno poslanstvo. Med drugim je Lojze Spacal leta 1949 v Kopru na razstavi *Gospodarske dejavnosti jugoslovanske cone tržaškega ozemlja* uredil deveti paviljon. Okoli 300 fotografij, ki so nastale v tem obdobju, je ožigosanih s pečatom foto oddelka Tiskovnega urada predsedstva narodne vlade Slovenije, kjer so bile izdelane. Med njimi jih je približno tretjina nastala po naročilu Urada pozno jeseni leta 1945. Namen fotografiranja je bil dokumentirati naravne in krajevne lepote na Tržaškem in Goriškem v mejah cone A in imajo danes poleg estetske predvsem veliko dokumentarno vrednost. Posnetke naj bi po pisanju Lare Štrumej,⁹² ki se opira na arhivske vire, posnel sicer Marjan Pfeifer, Lojze Spacal pa naj bi bil njegov mentor. Fotografije in kontaktne kopije danes hra-

Pogled na pristanišče v Križu pri Trstu. Jeseni 1945 je pokrajino ob morju in kraške vasi fotografiral Lojze Spacal (last: Martin Spacal, Piran – Sežana).

nijo Spacalov vnuk Martin Spacal, Muzej novejšje zgodovine Slovenije in Moderna galerija Ljubljana. Kasneje je umetnik svoje fotografije uporabljal kot podlago za svoje slikarstvo. Privabljali so ga motivi morja in vodne gladine, odsevi, znane so upodobitve savudrijskih čolnov in sečoveljskih solin, mrež na ribiških čolnih, starih zapuščenih bark in gradnje lesenih ladij v piranski ladjedelnici. In kraških motivov! Spacala kot umetnika pa poznavalci ocenjujejo za »izrazitega umetnostnega glasnika svoje ožje domovine – Krasa in morja, kraških vasi in nemirne mestne civilizacije, racionalne apoliničnosti Mediterana in slikovite zvočnosti slovenskega razpoloženja«.

Na tem mestu ne moremo niti mimo Alberta Sirk, ⁹³ slikarja in učitelja, ki je bil leta 1887 rojen v Sv. Križu pri Trstu. Šolo je obiskoval v Pulju, kamor se je preselil njegov oče, nato pa v Sv. Križu in Trstu. Izučil se je dekorativnega risanja in bil potem risar v litografiji. Vojsko je služil v vojni mornarici v letih 1908–1912, leta 1912–13 obiskoval slikarski tečaj za nazorno risanje na Zavodu lepih umetnosti v Benetkah, ga končal v Urbinu leta 1913 z izpitom in bil usposobljen za pouk risanja na osnovnih in tehničnih nižjih šolah. Leta 1913 so ga vpoklicali k mornarici. V Pulju je bil vojni risar, med drugim je v risanju poučeval tudi otroke admirala Horthyja. Po vojni je v rojstnem kraju režiral, igral, slikal in poučeval. Ker je večkrat izgubil službo, se je izselil v

⁹⁰ *Pesmi o morju*, str. 40–44.

⁹¹ Štefe: Lojze Spacal – kraški trubadur, v: portal Kam.si, v: URL naslov http://www.kam.si/veliki_slovinci/lojze_spacal_kraski_trubadur.html; Cevc: Lojze Spacal, v: *Slovenski biografski leksikon*, v: URL naslov nl.ijs.si/fedora/get/sbl:3138/VIEW/; Štrumej: Lojze Spacal: 100 let rojstva, v: URL naslov www.spacal.net/slo/index11.htm; Lojze Spacal: življenjepis, v: URL naslov www.sloart.si/m-56-spacal-lojze.aspx.

⁹² Štrumej, *Lojze Spacal*.

⁹³ Dobida: Sirk, Albert, v: *Slovenski biografski leksikon*, v: URL naslov nl.ijs.si/fedora/get/sbl:2988/VIEW/; Sirk, Albert, v: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950* URL naslov www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_S/Sirk_Albert_1887_1947.xml.

Jugoslavijo in se kot učitelj preživljal najprej kot pogodbeni strokovni učitelj na meščanski šoli pri Lenartu v Slovenskih goricah, nato pa vse do vojne na gimnaziji v Celju. Leta 1941 so ga Nemci izselili v Srbijo, a se je po končani vojni vrnil. Bivanje v Celju je le za kratek čas prekinil, saj ga je PNOO poklical v Trst zaradi ustanovitve slovenske obrtne slikarske šole, nato pa leta 1946 na učiteljske v Portorož. Umrli je v Celju leta 1947. Albert Širk se je najprej ukvarjal s portreti, pozneje se je posvetil slikanju morja. Velja za prvega slovenskega mojstra marin, ribičev in mornarjev. Motivi so iz slovenske tržaške obale, v kasnejšem ustvarjalnem obdobju pa iz Dalmacije. Naslikal je izjemne slike in jih poimenoval: Stari kriški portič, Tihožitja z ribami, Rab, Prihod Slovencev k morju, Na pomolu, Veslača, Morje, Barbanski romarji, Čupa. Slike so danes v zasebnih zbirkah, v galerijah in muzejih. Ilustriral je mladinske povesti, med katerimi moramo na tem mestu omeniti povest o morju in z morjem povezanih ljudi. To je povest Toneta Seliškarja Bratovščina Sinjega galeba, po kateri so posneli tudi priljubljeno istoimensko TV nadaljevanko.

Spomin na tega marinista ohranjajo v njegovem rojstnem kraju. V Križu pri Trstu deluje Kulturni dom Alberta Sirka in povezuje kulturni utrip in delovanje v tej kraško-obmorski vasi. V Križu se postavlja tudi Muzej slovenskega ribištva, s katerim upravlja leta 2000 ustanovljeno Kulturno društvo Ribiški muzej Tržaškega primorja pod vodstvom ladijskega inženirja Franca Cossutte in v sodelovanju z Brunom Volpijem Lisjakom, avtorjem več knjig o slovenskem morskem ribištvu in delu slovenske pomorske zgodovine. Avtorji želijo prikazati del bogate zgodovine slovenskega ribištva in pomorstva od Trsta do izliva reke Timave v morje, zgodbe zadnjih ribičev iz Križa pri Trstu, ki so bili tudi zadnji, ki so delali mreže. Izpostavljajo na primer Borisa Kobala iz Križa, ki jih je pletel več kot 50 let. Križani so po mnenju Lisjaka in Cossutte sloveli kot izjemni in najštevilnejši slovenski pomorski ribiči, Križ pa kot središče slovenskega ribištva. Križ je po letu 1874 doživel bliskovit vzpon ribištva in ladjevja. Takrat je bil namreč zgrajen kriški pristan in opustili so ribolov s tradicionalnimi čupami. Čupa, lov na tune, čakanje tunov, lov na jastoge pod gradom Miramar, morska ledinska imena so le nekaj vsebin, ki jih prikazujejo v Križu. Prav ribolov s čupami, zadnja originalna čupa je hranjena v slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani, je ena izmed značilnosti kriških ribičev.

S tega območja, iz Kontovela, prihajajo tudi znani kontovelski potapljači, ki so bili zelo cenjeni pri reševanju potopljenih ladij v Sueškem prekopu. Kontovenci so takoj po končani vojni sodelovali pri potapljaških delih v Grčiji in v italijanskih pristaniščih. Zaposlovala jih je tržaška pomorska družba Tripković, ki je razvila zelo močan potapljaški od-

delek. Zanimivo je, da je bila vas Kontovel na Tržaškem Krasu, poleg otoka Krapanj pri Šibeniku, naborni vir potapljaškega kadra. V Trstu so bili po vojni potapljači organizirani v potapljaško zadrugo, povezani pa so bili v Zvezo notnih sindikatov delavcev in nameščencev za Trst in Slovensko primorje v Trstu.⁹⁴

Vse to, morje, preteklost slovenskih pomorščakov in ladjedelcev, kriških ribičev in njihovih mrež ter plovil, pa je pritegnilo zanimanje Jadrana Sterleta,⁹⁵ TV voditelja, scenarista, režiserja, novinarja, vsestranskega poznavalca slovenske kulturne dediščine, avtorja številnih dokumentarnih filmov o morju, pomorstvu, Krasu in njegovih ljudeh. Njegovo zanimanje za morje in doprinos k ohranjanju in promoviranju slovenske pomorske in kraške zgodovine je namreč obrodilo večje število filmov, s katerimi je poskušal pred zdrsom v pozabo ohraniti in obvarovati več zgodb, ki bi se po njegovem mnenju morale vtisniti v kolektivni spomin. Na pomorsko tematiko je posnel filme: Korenine slovenskega morja, Pozimi se dela sol, Mreže spomina, ter tik pred smrtjo še Batana, ljudsko plovilo morja. Film Mreže spomina, v katerem je ribiške mreže uporabil kot simbol slovenskega ribištva, je zastavil kot del širše serije dokumentarnih filmov o ribičih in pomorski kulturi od Trsta do izliva reke Timave. Predvsem ga je motiviralo dejstvo, da so po Londonskem memorandumu slovenski ljudje v Italiji postali zamejci. Presenetilo ga je, »da veliko pomorske zgodovine, ki je bila do včeraj slovenska, ni ne v literaturi ne v učbenikih, niti v zgodovinskih knjigah, saj so tudi zgodovinarji, ki so obravnavali prostor Primorja, nekdanje Julijske krajine, ostali pri politični zgodovini, in še kolikor so se lotevali gospodarske, so pomorsko«, po njegovem in Lisjakovem mnenju »skoraj povsem prezrli«. ⁹⁶ Menil je, da »smo Slovenci pomorci samo po jahtah in nekih čolniških, pozabili smo celó Splošno plovo Piran, v pozabo gre celotna flota in populacija mornarjev in častnikov še iz Avstro-Ogrske in stare Jugoslavije«. Dejstvo ga je, po njegovih besedah v intervjuju, zjezilo. Zato je začel zbirati gradivo o tej pomorski dediščini. Ljudi, povezane z njo, je s kamero začel spremljati že sredi devetdesetih let. Z ribiči, pomorci iz Križa, Kontovela, z Nabrežine, iz Sesljana, Devina, Trsta je film dejansko posnel že takrat. Tedaj so bili ribiči še živi, številnih zdaj ni več. Znali so lepo pripovedovati, še so hranili predmete. Prepričan je bil, da »imamo Slovenci toliko pomorske dediščine in pomorščakov, da bi

⁹⁴ Tradicija dveh skupnosti v Tržaškem zalivu, str. 257–265.

⁹⁵ Delo, 18. 7. 2014; Režiser Jadran Sterle o slovenski primorski kulturi; Delo, 21. 8. 2011; Primorski dnevnik, 20. 7. 2014; Slovo Jadrana Sterleta, svetovljana, ki je plaval proti toku: A. K., <http://www.rtv slo.si/kultura/film/slovo-jadrana-sterleta-svetovljana-ki-je-plaval-proti-toku/342222>; Žalna knjiga na TV Slovenija, 18. julij 2014 ob 11:39, Ljubljana – MMC RTV SLO.

⁹⁶ Režiser Jadran Sterle o slovenski primorski kulturi, Delo, 21. 8. 2011; Volpi Lisjak, Tržaško morje.

bili lahko nanje tako ponosni, kot so na primer Lošinji na svoje kapitane». ⁹⁷ Zelel je vizualizirati pomorsko preteklost: »Lovim tisti rob spomina, kjer neki dogodek, stvar že drsi v pozabo, jaz pa ga hočem ujeti in ga shraniti vsaj na film, če že ne drugam. Ljudje postajamo vse bolj dovzetni za vizualne informacije, dostopnost filma je vse lažja. Le redki še pišejo spomine in vse manj bere. Skratka: redkost, nepoznavanje in nevarnost, da se izgubi. Geografsko nisem omejen, res pa je, da se zadnje čase bolj gibljem po Krasu oziroma Primorskem.« ⁹⁸

Primorska in Kras sta bila sploh njegova posebna ljubezen. Kot Sežančan, Kraševac, je zgodbe teh krajev občutil in interpretiral s posebnim občutkom. Prav v tem je izjemnost Sterletovega opusa. Na Kras se vežejo filmi Kras med obema vojnoma, Viktor Saksida, potohodec s Krasa, Šola pod fašizmom, Kamnita dediščina Krasa, Pastirske hiške na Krasu, v zadnjih letih posebno odmevna Primorska himna. Njegovi filmi o rodnem Krasu in Primorski so bili izjemno dobro sprejeti, zato so mu tudi podelili častno nagrado Srečka Kosovela v Sežani (2009) in naziv osebnost Primorske avgusta 2012.

Zaključek

Kraševce in otroke Kraševcev srečamo v vseh obalnih mestih in v najrazličnejših povezavah z morjem. Čas njihove priselitve k morju je različen in sega vsaj v 18. stoletje, ko sta Trst in Reka začela srkati vase tudi prebivalce bližnjega zaledja. Srečamo jih kot furmane, ki so vozili blago na ladje, kot trgovce, oskrbovalce ladij, ladjedelske in pristaniške delavce, ladjarje, mornarje, mornariške oficirje, dijake in študente na pomorskih šolah, pa tudi mornariške častnike in kapitane na ladjah, raziskovalce pomorske zgodovine, umetnike, ki so v različnih tehnikah upodabljali morje in pomorske vsebine. Čeprav na prvi pogled kaže, da je Kras, kljub relativni geografski bližini morja, od morja vendarle oddaljen, že grob pogled v preteklost pokaže, da temu ni tako. Ravno nasprotno. Kraševci so bili povezani z morjem. In čeprav so se iz rodnega Krasa izselili, je njihova pripadnost Krasu ostala. »Po srcu« so oni sami, večinoma pa tudi njihovi otroci, »vedno ostali Kraševci«. To velja tudi za avtorico tega prispevka!

⁹⁷ Režiser Jadran Sterle o slovenski primorski kulturi, *Delo*, 21. 8. 2011.

⁹⁸ Prav tam.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AST – Državni arhiv v Trstu / Archivio di Stato Trieste

AST, Governo marittimo

AST, Tribunale Commerciale marittimo

PAK – Pokrajinski arhiv Koper

SI PAK KP 23, Istrski okrožni ljudski odbor (IOLO)

SI PAK KP 24, Okrožni ljudski odbor (OLO)

SI PAK KP 485, VUJA cone B STO

SI PAK KP 728, osebni fond Petrinja Danilo (fotografije dokumentov v zgodovinski dokumentaciji PMSMP, Projekt Luka)

PAK PI – Pokrajinski arhiv Koper, enota Piran

SI PAK PI 19, Luška kapitanija Piran

SI PAK PI 187, Ladjedelnica 2. oktober Piran

PMSMP – Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran
Zgodovinska dokumentacija Pomorskega muzeja
»Sergej Mašera« Piran

- Annuario marittimo, 1872

- A-O vojna in trgovska mornarica

- Italijanska vojna in trgovska mornarica

- Jugoslovanska kraljeva vojna in trgovska mornarica

- Luka Koper

- NOB – partizanski pomorščaki

- SPP - Splošna plovba Piran

USTNI VIRI

Marija Bizjak, (8. 6. 1926 – 1. 7. 2015), upokojena delavka, Rijeka. Ustna izjava, 30. 9. 2006. Pisni zapisi pri avtorici.

Miro Kocjan, (28. 12. 1924 – 11. 12. 2012), upokojeni novinar – publicist, nekdanji župan občine Koper, Koper. Ustna izjava. Magnetofonski in pisni zapisi pri avtorici.

Jože Race, Koper, (27. 9. 1927 – 2. 7. 2014), ustna izjava, pisni zapiski pri avtorici.

Bogdana Stibilj, upokojena delavka, Nova Gorica. Ustna izjava, 26. 9. 2006. Magnetofonski in pisni zapisi pri avtorici.

Zorko Tavčar, (4. 9. 1910 – april 1996), pomorščak, prvi direktor Agmarita. Ustni izjavi 19. 6. 1989, 25. 8. 1989. Pisni zapis pričevanja v muzejski zgodovinski dokumentaciji.

Miroslav Terčon, (14. 9. 1924 – 9. 10. 2014), upokojeni zidar, Piran. Ustne izjave. Magnetofonski in pisni zapisi pri avtorici.

Vid Terčon (1931), upokojeni luški upravitelj, Piran. Pisni zapis in zapisi ustnega pričevanja pri avtorici.

Lidija Terčon, rojena Pangos, upokojenka, Piran. Pisni zapis telefonskega razgovora pri avtorici.

ELEKTRONSKI VIRI

- Cevc, E.: *Lojze Spacal*, v: Slovenski biografski leksikon (URL naslov):nl.ijs.si/fedora/get/sbl:3138/VIEW/.
- Dobida, K.: *Sirk, Albert*, v: Slovenski biografski leksikon (URL naslov):nl.ijs.si/fedora/get/sbl:2988/VIEW/.
- Režiser Jadran Sterle o slovenski primorski kulturi, Delo, 21.8.2011
<http://www.rtv slo.si/kultura/film/slovo-jadrana-sterleta-svetovljana-ki-je-plaval-proti-toku/342222> (7. 5. 2015)
- Sirk, Albert*, v: Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950 (URL naslov):www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_S/Sirk_Albert_1887_1947.xml.
- Slovo Jadrana Sterleta, svetovljana, ki je plaval proti toku
http://www.rtv slo.si/pda/?&c_mod=pda&op=blog&func=entry&cid=78998&public=pub (7. 5. 2015)
- Štefe, T.: *Lojze Spacal - kraški trubadur*, v: portal Kam.si (URL naslov)http://www.kam.si/veliki-slovinci/lojze_spacal_kraski_trubadur.html.
- Štrumej, L.: *Lojze Spacal: 100 let rojstva*, v: (URL naslov) www.spacal.net/slo/index11.htm; *Lojze Spacal: življenjepis*, v: (URL naslov) www.sloart.si/m-56-spacal-lojze.aspx.
- Terčon, Nadja: Pomorstvo in pomorski promet v severozahodnih istrskih mestih skozi zgodovino s posebnim poudarkom na nastanku in razvoju Luke Koper. V: Catalan, T., Zilli, S.: O.T.I.S. Osservatorio del lavoro transfrontaliero per le aree portuali di Trieste, Monfalcone e Koper/Capodistria / Č.O.I.S.: Čezmejna opazovalnica pristaniških con Trsta, Tržiča in Kopra, Interreg III A, Italija –Slovenija 2000–2006; 2008, (<http://www2.units.it/~otis/illibro.php>).

LITERATURA

- Bonin, Flavio in Leo Čeh: Slovenci in pomorstvo od najstarejših časov do 20. stoletja. *Kultura narodnostno mešanega ozemlja Slovenske Istre* (ur. Duša Krnel-Umek). Ljubljana, 1993, str. 41–82.
- Cona B Svobodnega tržaškega ozemlja (1947–1954) / Zona B del territorio Libero di Trieste*. Koper, Pokrajinski arhiv Koper, 2004.
- Dimitrijević, Bojan: *Bitka za Trst 1945–1954*. Zagreb: Hrvatska povijest, 2014.
- Dopoguerra di confine / Povojni čas ob meji*. Catalan, T. et al. Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel friuli Venezia Giulia Università di Trieste, Dipartimento di scienze Geografiche e Storiche / Deželni inštitut za go-

dovino osvobodilnega gibanja v Furlaniji Julijski krajini, Univerza v Trstu, Oddelek za geografske in zgodovinske vede. Trst, 2007.

- Dvajset let Splošne plovbe*. Posebna številka gospodarsko družbene revije SLOVENIJA-PARALELE, ur. Vetrovec J. et al., uredniški odbor Emilija Bole et al. Ljubljana, 1974.
- Franelić, Stanko: Kratak pregled privrednog razvoja Rijeke 1945–1965. Ekonomsko historijski aspekt razvoja. *Jadranski zbornik, prilozi za povijest Istre, Rijeke, Hrvatskog Primorja i Gorskog Kotara VI*, 1966, str. 97–120.
- Gestrin, Ferdo: Pregled pomorstva v Slovenskem primorju. *Pomorski zbornik povodom 20. godišnjice mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942–1962*, II, Zagreb, 1962, str. 1489–1513.
- Goljak, Rado: Projektiranje in graditev koprskoga pristanišča. *Slovenski pomorski zbornik*. Koper, 1962, str. 153–161.
- Gombač, Boris: Controesodo. Povojne migracije italijanskega prebivalstva v Jugoslavijo (1945–54). *Annales*, 2, 2001, str. 385–394.
- Gombač, Jure: *Esuli ali optanti? Zgodovinski primer v luči sodobne teorije*. Ljubljana, ZRC SAZU, 2005.
- Gombač, Jure: Izseljivanje iz Kopra in njegove okolice po sprejetju londonskega memoranduma. Analiza podatkov odhajajočih skozi prizmo narodnosti. *Annales*, 2, 2001, str. 395–402.
- Gosar, Anton: Sodobne politično-geografske značilnosti Alpsko Jadranskega prostora brez meja. *Acta Histriae* 16, 2008, str. 383–392.
- Gradišnik, Janez in Ernest Kopriva in Vladimir Naglič: *Pomorska slovenščina*. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1961.
- Hočevar, Jože: *Prvi primorski partizanski bataljon Simona Gregorčiča: primorski partizani 1941–1942*. Nova Gorica; Koper: Skupnost borcev 1. primorskega partizanskega bataljona Simona Gregorčiča, 2002.
- Italijanska trgovačka mornarica. *Mornarički glasnik*, 1936, Godina VI, Komanda mornarice Zemun, str. 387–388.
- Kalc, Aleksej: Selitvena gibanja ob zahodnih mejah slovenskega etničnega prostora, teme in problemi. *Annales* 10, 1997, str. 193–214.
- Klanjšček, Zdravko: *Deveti korpus slovenske narodno-osvobodilne vojske 1943–1945*. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1999.
- Kojić, Branko: *Propast brodarstva na jedra na istočnom Jadranu*. Zagreb: Jadranski institut JAZU, 1968.
- Korelić, Bruno: *Srećanja z Luko: 30 let s pristaniščem in njegovimi ljudmi*. Hrvatini, samozaložba, 2010.
- Koršič, Mirko: *30 let slovenskega pomorstva 1945–1975*. Koper: Lipa, 1975.
- Kranjc, Marijan F.: *Josef (Jožef) Ressel, epohalni slovensko-češki izumitelj ladijskega vijaka*. (http://freeweb.t-2.net/Vojastvo/dok/Josef_Ressel.pdf, 9. 6. 2015).

- Marinac, Bogdana: *Slovenski pomorščaki 1918–1945*. Piran, 1996, 2015 (zgodba in razstava).
- Marinac, Bogdana: Življenje mornariškega častnika Vladimirja Štolfe v luči njegovih pisem. *Kronika* 50, 2002, str. 55–80.
- Marinko, Primož: *Analiza prebivalstvenih kazalcev v primeru mestne občine Koper 1981–2002 s posebnim poudarkom na etničnih spremembah*. Koper, 2011 (zaključno delo, UP FHŠ, oddelek za geografijo, mentor prof. dr. Anton Gosar).
- Ogrin, Darko: Primorska v Sloveniji. *Zbornik Primorske – 50 let* (ur. Slobodan Valentinčič), Koper: Primorske novice, 1997, str. 6–9.
- Pahor Miroslav: Slovenski podoficirski kader v avstrijski vojni mornarici v razdobju od 1883 do 1903. *Informator*, št. 3, 1978, str. 28–29.
- Pahor, Miroslav: Kontraadmiral Karel Schaffer iz Sežane. Naša pomorska preteklost. *Informator*, št. 1, 1977, str. 29–30.
- Pahor, Miroslav: Kraška vas Povir, primer simbioze med kopnim in morjem. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 97–123.
- Pahor, Miroslav: Senožče, slovenska pomorska postojanka na kopnem. *Slovensko morje in zaledje*. Koper, 1977, str. 21–79.
- Pahor, Miroslav: Slovenska pomorska tradicija. *Dvajset let Splošne plovbe Piran*. Piran, 1974, str. 87–96.
- Pahor, Miroslav: Slovenski dijaki in študentje na pomorskih šolah (1754–1941). *10 let Višje pomorske šole Piran*. Portorož, 1970, str. 44.
- Pahor, Miroslav: Slovenski inženirji in tehniki v tržaškem arsenalu (1863–1913). Naša pomorska preteklost. *Informator*, št. 3, 1968, str. 16–18.
- Pahor, Miroslav: Slovensko zaledje v kooperaciji s pomorskim ladjedelnštvom. *Poseban otisak iz Acta historico-oconomica Iugoslaviae V*, 1978, str. 133–147.
- Pahor, Miroslav: *Sto let slovenskega ladjarstva 1841–1941*. Piran: Splošna plovba, 1969.
- Pahor, Špela: *Srečanja v Piranu 2: Življenjske pripovedi prebivalcev Pirana* (zbrala in uredila Špela Pahor). Piran: Mediteranum, 2011.
- Panjek, Aleksander: Dezintegracija med Trstom in Koprom: o razdruževanju gospodarskega prostora v Svobodnem tržaškem ozemlju. Catalan, T. et al.: *Povojni čas ob meji*. Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel friuli Venezia Giulia Università di Trieste, Dipartimento di scienze Geografiche e Storiche / Deželni inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja v Furlaniji Julijski krajini, Univerza v Trstu, Oddelek za geografske in zgodovinske vede. Trst, 2007, str. 443–465.
- Panjek, Aleksander: *Tržaška obnova. Ekonomske in migracijske politike na Svobodnem tržaškem ozemlju*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2011.
- Panjek, Giovanni in Roberto Finzi (ur.): *Storia economica e sociale di Trieste. La città dei gruppi*. Trieste: LINT, 2001.
- Perovšek, Franc: *Moja resnica. Spominski utrinki iz delovanja po letu 1945 na Primorskem in v Ljubljani*. Ljubljana: Društvo piscev NOB Slovenije, 1995.
- Pesmi o morju* (ur. Stane Suhadolnik). Koper: Primorska založba Lipa, 1955.
- Petrinja, Danilo – Primož: *Gradnja Luke Koper in železniške proge Koper Prešnica*. Koper: Luka Koper, 1999.
- Petrinja, Danilo – Primož: *Primorska 1945–1955*. Koper, 2001.
- Pirjevec, Jože: *Trst je naš! Boj Slovencev za morje (1848–1954)*. Ljubljana: Nova revija, 2008.
- Presl, Igor: *Ressel in pomorstvo*. Piran: Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, 1991.
- Primorje: Zbornik 15. zborovanja slovenskih geografov*. Portorož: Zveza geografskih društev Slovenije, 1990.
- Prinčič, Jože: Primorsko gospodarstvo v času vojaških zasedbenih con (1945–1954). *Prispevki za novejšo zgodovino XLVIII*, 2008, str. 147–160.
- Terčon, Nadja: Kalister, Gorupi in pomorstvo. *Kronika (Rodbini Kalister in Gorup)*, 58, 2010, str. 87–110.
- Terčon, Nadja: Josip Gorup plemeniti Slavinjski. *Tvorci slovenske pomorske identitete* (ur. Pavlina Bobič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010, str. 49–63.
- Terčon, Nadja: Kozala – govorica obrobij preteklosti: reško gradivo v Pomorskem muzeju Sergej Mašera Piran. *Izvestja Pomorskega muzeja Piran*, 2009, str. 15–45.
- Terčon, Nadja: *Miroslav Pahor. Tvorci slovenske pomorske identitete* (ur. Pavlina Bobič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010, str. 173–187.
- Terčon, Nadja: Pomorski promet. *Zbornik Primorske – 50 let* (ur. Slobodan Valentinčič). Koper: Primorske novice, 1997, str. 185–187.
- Terčon, Nadja: Srednja pomorska šola Portorož je praznovala 50-letnico svojega delovanja. *Primorska srečanja*, 22, št. 201, str. 69–70.
- Terčon, Nadja: *Vzpostavitev slovenskega pomorstva 1945–1958* (doktorska disertacija, Koper, 2014, tipkopis, v tisku).
- Terčon, Nadja: *Z barko v Trst. Pomorstvo v Piranu, Izoli in Kopru ter gospodarska vloga severozahodne Istre v odnosu do Trsta*. Koper: Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran in Založba Annales, 2004.
- Terčon, Nadja: Za kanček morja: pogovor o odnosu Slovencev do morja skozi preteklost. *Izvestja Pomorskega muzeja Piran*, 2, 2010, str. 169–188.
- Tomšič, Janez: *Narodnoosvobodilni boj na Jadranu in slovenski pomorščaki*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1974.
- Tradicija dveh skupnosti v Tržaškem zalivu = Tradizioni di due comunità nel golfo di Trieste. Dejavnosti*

- skozi stoletja povezane z morjem = Attivita attaver-so i secoli legate al mare* : Terra d'amar (ur. Bruno Volpi Lisjak). Trst-Trieste, 2007.
- Trobič, Miran: *Furmani skozi Postojnska vrata do morja in naprej*. Logatec: Občina Logatec, 2003.
- Troha, Nevenka: *Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana: Modrijan, 1999.
- Troha, Nevenka: Odnosi ljudi in političnih strank do zavezniških vojaških uprav v conah A in B Julijske krajine (1945–1947). *Annales* 8, 1996, str. 157–166.
- Troha, Nevenka: STO – Svobodno tržaško ozemlje (1947–1954). *Zbornik Primorske – 50 let* (ur. Slobodan Valentinčič). Koper: Primorske novice, 1997, str. 56–59.
- Troha, Nevenka: Ukrepi jugoslovanskih oblasti v conah B Julijske krajine in Svobodnega tržaškega ozemlja in Italijani na Koprskem. *Annales* 10, 2000, str. 203–216.
- Verginella, Marta: Istrsko podeželje v vrtincu revolucije. *Acta Histriae* VI, Prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova Jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče republike Slovenije Koper, 1998, str. 203–214.
- Volpi Lisjak, Bruno: *Tržaško morje: kraška obala, mesto in vasi: prezrti del zgodovine Slovencev*. Koper: Libris, 2010.

S U M M A R Y

»The Karst dwelled forever in their hearts« The Karst, its people and the sea

The paper presents the inhabitants of the Karst Plateau and wider karst area, as well as the descendants of emigrants from the Karst, who had close ties to the sea. In light of maritime history and relations between coastal towns and hinterland, the paper aims to present different maritime activities (port operations, transport, shipping, shipbuilding, the navy, merchant navy, maritime education, etc.), as well as some individuals who have, each in their own way, left a lasting imprint on Slovenian maritime history. They sustained their families and connected coastal areas with continental hinterland, either on an occasional or daily basis, by journeying between the Karst landscape and coastal towns, particularly Trieste and Rijeka, and serving in maritime industries. Others

permanently emigrated from their native villages to coastal towns or by finding employment aboard merchant or navy ships as well as in maritime institutions abroad. Wherever they settled or travelled, emigrants always took a piece of the Karst and characteristic of karst landscapes with them.

Karst natives and their children can be found in all coastal towns and in a broad range of connections with the sea. The time of their immigration to the coast varies and dates at least back to the 18th century, when Trieste and Rijeka also started to absorb newcomers from the immediate hinterland. They are identified as cart-drivers who delivered goods to ships, as traders, ship-chandlers, shipbuilders and port workers, shippers, sailors, navy officers, pupils and students of maritime schools, as well as navy commissioned officers and ship captains, researchers of maritime history, and artists who used different techniques to depict the sea and maritime themes. Although, despite its geographic proximity to the coastline, the Karst appears separated from the sea, it only takes a glance into the past to see that just the opposite is true.

Primary focus is therefore on the postwar period, during which the economic, political and social changes which took place in the present-day Slovenian coast pushed the majority of autochthonous population from urban and partly from rural areas to emigrate to Italy. This altered the ethnic composition of the entire region. The annexation to Slovenia/Yugoslavia in 1954 provided Koper and other coastal towns with an opportunity to pursue an organised and accelerated economic and social development. The London Memorandum caused migration waves in different directions. The vacuum in three coastal towns produced by the emigration of the majority population to Italy was quickly filled by settlers from the Julian March (Zone B) and the Free Territory of Trieste (Zone A). They began to seek employment in industrial plants on the coast and also made well in the maritime industry. Yugoslav authorities as well as political and economic forces strove to transform Koper into a major economic centre to compete with Trieste. Due to the then living conditions and despite the unplanned yet expected demographic policy, the coastal area also received a major influx of settlers from the nearby Karst.

Finally, the paper briefly presents those Karst natives who had ties with the Rijeka maritime sector and who have, each in their own field (history, art, socio-political life, journalism, media, etc.), made sure that the ties between the sea on the one hand and the Karst and its people on the other will never sink into oblivion.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 332.21:911.52(497.472) "637"

Prejeto: 6. 7. 2015

Dimitrij Mlekuž

doc. dr., Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana,
in Center za preventivno arheologijo, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Poljanska 40, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: dmlekuz@gmail.com

Oblike prazgodovinske poljske razdelitve na Krasu

IZVLEČEK

Na posnetkih zračnega laserskega skeniranja Krasa smo prepoznali sledove prazgodovinske rabe tal in poljske razdelitve. Gre predvsem za groblje in polja grobelj, strukture, povezane z upravljanjem s čredami, kot so lijaki, ki usmerjajo črede, obore, staje in ostanki ograjenih poti. Prepoznali pa smo tudi ostanke pravilne poljske razdelitve. Ti sledovi kažejo na intenzivno oblikovano krajino, ki je najverjetneje nastala v bronasti dobi. Naslednje veliko preurejanje, ki oblikuje novoveško in moderno krajino, se zgodi šele v zadnjem tisočletju, med njima pa ni nobene kontinuitete.

KLJUČNE BESEDE

poljska razdelitev, posest, raba tal, prazgodovina, arheologija, Kras

ABSTRACT

FORMS OF PREHISTORIC FIELD DIVISION IN THE KARST

Traces of prehistoric land use and field division in the Karst were identified using airborne laser scanning imaging. They mostly include cairns and cairnfields, stock management structures such as funnels, pens, corrals and remnants of enclosed paths. We also identified the remains of regular field systems. The traces testify to an intensively shaped landscape that most likely dates to the Bronze Age. The next major transformation, which shaped the modern and present-day landscape, has taken place only in the last millennium and shows no continuity with the previous one.

KEY WORDS

field distribution, property, land use, prehistory, archaeology, Karst

Uvod

Beseda polje označuje tako del zemljinega površja, kjer ljudje gojijo rastline, kot tudi zamejen del karšnekoli površine. Polja razdelijo krajino, označujejo pravice dostopa do zemlje in vzpostavljajo identiteto ljudi. A hkrati so tudi prostor, kjer rastejo rastline in se pasejo živali. Zemlja, kamni, rastline, plevel, gnojila in živali omogočajo in omejujejo življenje ljudi. Polja oblikujejo družbeno življenje, predvsem tako, da oblikujejo, določajo in strukturirajo odnos družbe do narave. Polja so tako kraji, kjer se prepletata narava in kultura.

Če želimo razumeti vzorec prazgodovinskih polj, sistemov poljske razdelitve, njihov nastanek in pomen, jih moramo razumeti predvsem kot sled odnosov med družbo in naravo. Ostanki poljske razdelitve v krajini niso nemi zapis preteklih življenj, temveč fragmenti medijev, skozi katere so se organizirale prakse družbenega življenja.¹

V prispevku obravnavamo sledove prazgodovinskih polj na Krasu. Kljub temu da so srednjeveška in novoveška polja prekrila in deloma izbrisala prazgodovinska polja, lahko sledove prazgodovinske poljske razdelitve in rabe tal na Krasu še najdemo. Ti sledovi so materialni ostanki preteklih materialnih praks, skozi katere lahko beremo odnos ljudi do zemlje.

Sledovi prazgodovinskih polj razširjajo naše razumevanje preteklega bivanja v krajini. Če so tradicionalne arheološke pojasnitve izhajale zgolj iz najdišč, razumljenih kot točk v praznem prostoru, prav sledovi prazgodovinskih polj kažejo, da se je življenje prazgodovinskih ljudi odvijalo predvsem v krajini. Ljudje niso živeli le na gradiščih, temveč so hodili naokoli po ustaljenih poteh, pasli črede, obdelovali zemljo, jo čistili kamenja ter ustvarjali stalne meje v obliki kamnitih suhih zidov in teras. Zato so sledovi prazgodovinske poljske razdelitve vir za razumevanje tako odnosa prazgodovinskih ljudi do narave in praks vsakdanjega bivanja v krajini kot tudi družbenih odnosov, struktur moči ter idej o lastnini in posesti.

Poljska razdelitev, raba tal in posest

Prvi, ki je pri nas sistematično proučeval poljsko razdelitev, je bil Svetozar Ilesič. Njegovo glavno delo² se ukvarja s sistemi poljske razdelitve, kjer polje pomeni zaokroženo območje njiv in travnikov, ki se razteza okoli naselja in ki ga pogosto imenujemo tudi notranje polje (ang. *infield*). Zunanje polje (ang. *outfield*) vsebuje tudi pašnike in druge neagrarne rabe izven notranjega polja, kot so gozdovi.

Ilesičev pristop je izrazito morfološki, saj preučuje predvsem oblike poljske razdelitve. Sistem poljske razdelitve je način razdeljevanja zemlje, ki se odra-

ža v specifičnem vzorcu parcelnih mej. Ilesič oblike poljske razdelitve razume predvsem kot prilagoditev okolju, predvsem reliefu, poudarja pa tudi historični vidik: zgodovino poselitve in procese kolonizacije ter agrarno zgodovino, ki se kaže v sprejemanju novih tehnologij, kot je železni plug, spremembah v načinih oranja in uvedbi novih poljščin. Ilesič je pokazal na različne vzorce poljske razdelitve, njihovo starost in izvor ter dinamiko sprememb in preureditev poljske razdelitve.

Ilesičev glavni vir je kataster, predvsem franciscejski kataster iz 19. stoletja. Skozi branje katastra poskuša rekonstruirati srednjeveški in novoveški razvoj poljske razdelitve.

Za preučevanje starejše zemljiške razdelitve se moramo opreti na arheološke vire, obenem pa premisliti koncepte poljske razdelitve, posesti in lastnine.

Zaradi osrednje vloge zemlje za vsakodnevno preživetje predindustrijskih družb so načini, kako ljudje dostopajo do zemlje in kako urejajo pravice dostopa in lastnine, neločljivo povezani z vzorci poljske razdelitve. Poljske razdelitve predmodernih družb ne moremo tolmačiti skozi moderno, zahodnjaško razumevanje lastnine in posesti, niti je ne moremo obravnavati le skozi dihotomijo med individualno in kolektivno posestjo.³

Antropološka preučevanja neevropskih skupnosti so pokazala na velike razlike v odnosu ljudi do zemlje.⁴ Modernih idej o lastnini ne moremo preprosto projicirati v preteklost. Namesto o lastnini moramo govoriti o posesti (ang. *tenure*). Posest lahko definiramo kot strukture, ki vzpostavljajo družbene pogoje za obdelovanje tal in rabo krajine ter omogočajo, oblikujejo in usmerjajo prakse rabe tal. Antropologi so pokazali, da je ideja posesti pri neevropskih ljudstvih lahko zelo drugačna od modernega zahodnjaškega razumevanja, ko posest enačimo z individualno ekskluzivno lastnino zemlje. Posest moramo razumeti predvsem kot sistem pravic do dostopa, rabe, uporabe in izkoriščanja zemlje ali, kot pravi Bronislaw Malinowski,⁵ kot odnos ljudi do zemlje v najširšem smislu.

Tim Ingold⁶ posest definira kot sistem družbenih odnosov, ki vzpostavlja osebe kot agente proizvodnje ter usmerja njihovo delovanje in namene. Posest lahko razumemo kot posrednika odnosov med ljudmi in naravo; sistem, ki določa, usmerja in omejuje rabo okoljskih virov določene skupnosti.

Vendar je posest še mnogo več kot to. John Davis⁷ v vplivni antropološki študiji mesteca v južni Italiji pravi, da pravila o zemlji, načini, kako je uporabljena, kako je razdeljena med ljudi in kako se prenaša med generacijami, povedo marsikaj o osnovni strukturi družbe.

³ Earle, *Archaeology, Property and Prehistory*.

⁴ Wilmsen, *Introduction*, str. 8–14.

⁵ Malinowski, *Coral gardens*, str. 319.

⁶ Ingold, *The appropriation of Nature*, str. 130.

⁷ Davis, *Land and family*, str. 162.

¹ Barrett, *Fields for discourse*, str. 9.

² Ilesič, *Sistemi poljske razdelitve*.

Poljska razdelitev je tako zgolj način, kako ljudje vzpostavljajo in vzdržujejo pravico do posesti, dostopa, lastništva ali rabe, kot je kultivacija ali paša. Zemljiška razdelitev je tako posledica, rezultat posesti.⁸ Poljska razdelitev vključuje materialne prakse, s katerimi ljudje razdelijo in označijo zemljo z ograjami, zidovi, jarki ali živimi mejami. Vendar sta dostop do zemlje in pravica do njene rabe regulirana z abstraktnimi pravili, ki so lahko – ali pa ne – označena s fizičnimi znaki, mejami. V tej perspektivi meje in drugi fizični označevalci predstavljajo zgolj eno od rešitev izkazovanja posesti. Obstajajo tudi drugi načini, ki se ne izražajo s fizičnimi znaki. Poljska razdelitev je lahko izražena zgolj implicitno, s sledovi rabe tal – preorano polje lahko označuje posest, čeprav njegove meje niso posebej označene – ali z naravnimi značilnostmi. Vzpostavitev posestnih pravic in njihovo vzdrževanje lahko temeljita zgolj na družbenem spominu in ustni zgodovini.⁹

Raba tal so aktivnosti, ki jih ljudje izvajajo v krajini. Sem štejemo predvsem kmetijstvo, od ornega poljedelstva, pašništva in rabe travnikov za seno do rabe marginalnih zemljišč za pašo. Raba tal lahko vključuje upravljanje z gozdom, izkoriščanje mineralnih surovin, nabiralništvo, lov ali ribolov. Vse te prakse lahko puščajo sledove v krajini in so neločljivo prepletene z vprašanji posesti, lastnine in poljske razdelitve.

Posest se vzpostavlja in ohranja s praksami, ki jih ljudje opravljajo na zemlji. Študija posesti je tako tudi analiza vsakdanjih praks in delovanja v krajini znotraj struktur, ki jih vzpostavlja krajina, pa tudi sistemi sorodstva in druge družbene strukture. Posest ter vsakdanje življenje in prakse na zemlji so neločljivo povezani in neločljivi.

Drug vidik posesti je čas. Znotraj letnega cikla imajo lahko isti kraji različno posest. Ko na polju rasejo posevki, je polje lahko v ekskluzivni posesti gospodinjstva, ki ga obdeluje, v prahi pa morda postane komunska zemlja, kjer se lahko pasejo živali celotne skupnosti. Prav tako se posest spreminja znotraj biografskega časa posameznika ali skupnosti. Tu posest vzpostavljajo družbena pravila ter uveljavljena družbena razmerja in strukture. V predmodernih družbah so ključni predvsem sistemi sorodstva, pravila nasledstva in vzorci družbene moči, ki vzpostavljajo temelje za pogajanja o rabi virov in posesti.

Kot pravi Max Gluckman,¹⁰ odnosi posameznika do drugih članov skupnosti potekajo prek njegove posesti, posameznik pa skozi odnos do zemlje in produktov kaže svoj odnos do drugih. Posest tako ne regulira zgolj pravic do zemlje, temveč obligacije med osebami v razmerjih do zemlje in njenih produktov.

Tako se iz generacije v generacijo ne prenaša zemlja. Kar posameznik podeduje, je položaj, ki ga postavlja v omrežje obligacij med ljudmi do zemlje. Oseba postane povezana z zemljo, posest do nje pridobi prav skozi to omrežje asociacij in obligacij.¹¹

Posest tako ni zgolj skupek pravic nad zemljo, temveč še ena oblika materializiranih družbenih odnosov, ki temeljijo na skupni identiteti.¹² Posest je atribut družbene pozicije¹³ in predmet identitetne politike skupnosti.

Odnos ljudi do zemlje in krajev je tako tudi vidik skupne identitete. Vsak kraj lahko označuje, spominja, zapisuje in objektivira pretekle in sedanje odnose med ljudmi.¹⁴ Ljudi in neljudi, virov, zemlje in krajev, ne moremo vedno ločiti. Zemlja in kraji v njej imajo lahko lastnosti ljudi. Bronislaw Malinowski piše o verovanju Trobriancanov, da so njihovi predniki prilezli iz zemlje.¹⁵ To dejstvo vzpostavlja njihovo identiteto in posest nad zemljo. Ljudje in zemlja so eno, kljub menjavanju letnih časov in generacij. Sledovi obdelovanja zemlje, na katere naletijo pri obdelavi tal, so tako materialna pričča delovanja prednikov. Zemlja je materialni medij, ki vzpostavlja povezave med skupnostjo in predniki. Posest tako vključuje naravo v sistem družbenih odnosov.¹⁶ Del zemljinega površja postane element posameznikove biografije in identitete.

Prazgodovina Krasa

Glavni vir za razumevanje prazgodovinske, predvsem bronastodobne in železnodobne poselitve Krasa so gradišča oziroma kaštelirji. Gradišča so utrjene naselbine, ki običajno stojijo na vrhovih dominantnih vzpetin in so obdane z monumentalnimi kamnitimi zidovi. Pojav utrjenih višinskih naselbin med 2500 in 750 pr. n. š. lahko opazujemo v številnih evropskih regijah ter je rezultat širših ekonomskih in historičnih trendov.

Na Krasu je vzpostavitev utrjenih naselbin rezultat razvoja, ki vodi od mezolitskih lovskeo nabiralniških skupnosti, ki so v šestem tisočletju pred našim štetjem začele rediti črede drobnice in postale nomadski oziroma transhumantni pastirji. O tem pričajo sledovi živalskega gnoja v številnih jamah in spodmolih, ki so služili kot staje za ovce in zavetišča za pastirje.¹⁷ V bakreni dobi (v 3. in 2. tisočletju pr. n. š.) opazimo spremembo v sestavi čred. Večjo vlogo dobi govedo, mleko in mlečni izdelki postanejo pomemben produkt. Ta sprememba povzroči številne

¹¹ Wilmsen, *Those who have each other*, str. 49.

¹² Prav tam.

¹³ Gluckman, *Politics, Law and Ritual*, str. 163.

¹⁴ Myers, *Burning the Truck*, str. 43.

¹⁵ Malinowski, *Argonauts of the Western Pacific*, str. 70.

¹⁶ Ingold, *The Appropriation of Nature*, str. 136.

¹⁷ Mlekuž, *The Ethnography of Cyclops*; Mlekuž, *Who were the cyclops?*

⁸ Chadwick, *Introduction*, str. 4–5.

⁹ Sillitoe, *Beating the boundaries*, str. 340; Chadwick, *Introduction*, str. 5.

¹⁰ Gluckman, *Barotse Jurisprudence*, str. 45–46.

družbene premene, ki jih lahko prepoznamo v večji kohezivnosti in povečani teritorialnosti skupnosti. Ta se najprej kaže v manjši mobilnosti in povezavi z določenimi kraji, kasneje pa tudi v gradnji monumentalnih spomenikov in znakov (gomil in gradišč) v prostoru.¹⁸

Območja gradišč so očitno poseljena že v srednji bronasti dobi (po 1800 pr. n. š.), zdi pa se, da gradnja obzidij doseže vrhunec v času pozne bronaste in zgodnje železne dobe (1300–700 pr. n. š.).

Na širšem območju Krasa je znanih okoli 120 gradišč, ki pa se med seboj zelo razlikujejo, in sicer tako po velikosti, masivnosti zidov in strukturiranosti kot po legi v krajini.¹⁹

Božidar Slapšak²⁰ je gradišča razdelil na osrednja večja naselbinska gradišča, manjša satelitska gradišča, staje oziroma ograde in manjša gradišča, ki vizualno dominirajo nad krajino. Gradnja gradišč, kamnitih gomil in drugih struktur v krajini je predstavljala kolektivno delo ter kaže na kohezivnost skupnosti in velike vložke energije v preoblikovanje krajine.²¹

Poselitveni vzorec gradišč kaže, da je bil prazgodovinski Kras mozaik posameznih poselitvenih niš, vezanih na naravne razmere, predvsem relief in primernost za kmetovanje. Tipična poselitvena niša je sestavljena iz poljedelskih površin v bližini naselbine in pašnikov v zaledju. Ker so obdelovalne površine razpršene, je poselitev organizirana v več naselbinah oziroma gradiščih. Centralna naselbina obvladuje osrednje polje, medtem ko so satelitske naselbine postavljene ob manjših poljih. Nekatere strukture so vezane tudi na živinorejo in izrabo drugih virov v krajini. Na ta način se izoblikuje zaključena celota gospodarskih aktivnosti, ki se odvijajo znotraj teritorija skupnosti.²² Meje skupnosti so pogosto označene s kamnitimi gomilami.²³

Ta vzorec kaže, da je bil prazgodovinski Kras organiziran v množico avtarkičnih in razdrobljenih majhnih skupnosti, občin. Kasneje se med občinami izoblikujejo hierarhična razmerja, ki temeljijo predvsem na nadzoru nad kulturnimi kraji (kot sta npr. Mušja in Skeletna jama v bližini gradišča Škocjan)²⁴ in dostopu do eksotičnih prestižnih predmetov.²⁵

Družbeno organizacijo kaštelirskih občin Predrag Novaković²⁶ primerja s črnogorskimi in albanškimi plemeni iz dinarskega višavja do začetka 20. stoletja. Osnovna družbena in poselitvena enota teh plemen je zadruga, specifična oblika razširjene dru-

žine, ki temelji na tesnih sorodstvenih zvezah, ki izhajajo iz skupnih prednikov. Zadruga so bile osnovne ekonomske oziroma proizvodne enote, ki so temeljile na skupni posesti in lastništvu nad večjim delom produkta. Zadruga so bile endogamne skupnosti. Različne družbene in historične okoliščine so vodile v oblikovanje kompleksnejših družbenih oblik – zadruga so sklepale bratstva (združba več zadrug z dejanskimi ali zamišljenimi skupnimi predniki), bratstva pa so se združevala v plemena. Plemena so nastala predvsem v vojnah proti skupnemu sovražniku in predstavljajo endogamno skupnost.²⁷

Zadruga so poseljevale bolj ali manj zaokrožene okoljske celote. Ekonomike tradicionalnih dinarskih zadrug so temeljile na reji drobnice in druge živine, motično poljedelstvo je bilo manj pomembno. Nekatere zadruga so svojo subsistenco lahko dopolnjevale z menjavo z obalnimi skupnostmi, zlasti z Dubrovnikom in Boko Kotorsko.²⁸

Zadruga so bile vpletene v nenehne spopade s sosedi za osvajanje in obrambo pašnikov in živine. Spopadi so bili ideološki okvir, znotraj katerega so se oblikovali kult herojev, kult prednikov, sorodstvene vezi kot temelj zavezniških vezi, visok družbeni status bojevnikov ter poudarjanje lokalne identitete in pripadnosti skupnosti. Te politične dinamike pa v krajini ni mogoče prepoznati. Kulturna krajina teh skupnosti odraža stabilen in dolgotrajen vzorec rabe tal.²⁹

Krajina je tako prej vir za razumevanje odnosov prazgodovinskih skupnosti do zemlje. Gradišča so bila del kulturne krajine Krasa, ki so jo sestavljali tudi kamniti suhi zidovi, gomile, poti, polja, obdelane vrtače, groblje, ki so nastajale pri čiščenju površja, ograjeni pašniki, poseki v gozdovih itn.³⁰ Vendar teh sledov do sedaj nismo poznali.

Zračno lasersko skeniranje

Naš glavni vir za preučevanje prazgodovinske zemljiške razdelitve na Krasu so posnetki zračnega laserskega skeniranja (ZLS) površja Zemlje. Besedna zveza lasersko skeniranje opisuje vsako tehnologijo, ki natančno in pogosto meri razdaljo od naprave do cilja s pomočjo laserja. Te meritve zbere kot množico koordinat ali oblak točk, iz katerega je mogoče pridobiti podatke o obliki predmeta, ki ga skeniramo.³¹

S pomočjo zračnega laserskega skeniranja lahko sistematično posnamemo velike površine; z njim lahko opazujemo tudi tla pod gozdnim pokrovom. Da lahko z zračnim laserskim skeniranjem opazimo arheološke sledove, morajo biti na površju vidni kot jame, vbokline, grbine ali izbokline. Tako lahko prepoznamo pozitivne sledove, kot so nasipi, zidovi,

¹⁸ Mlekuž, *Who were the Cyclops?*, str. 78–80.

¹⁹ Slapšak, *Možnosti študija poselitve*, str. 24, 26–27.

²⁰ Prav tam, str. 24–27.

²¹ Novaković, *Prostorska in pokrajinska arheologija*, str. 201.

²² Slapšak, *Možnosti študija poselitve*, str. 79–80; Slapšak, *Slovenski Kras*, str. 161–163.

²³ Slapšak, *Slovenski Kras*, str. 156–157.

²⁴ Turk, *Archaeology in the Škocjan Caves*; Slapšak, *Slovenski Kras*, str. 153–156.

²⁵ Ruaro Loseri et al., *I necropoli*.

²⁶ Novaković, *Prostorska in pokrajinska arheologija*, str. 235–238.

²⁷ Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, str. 364.

²⁸ Novaković, *Prostorska in pokrajinska arheologija*, str. 236.

²⁹ Prav tam, str. 237.

³⁰ Prav tam, str. 238.

³¹ Opitz, *An Overview*.

groblje, ali negativne sledove, kot so vkopi, jame in jarki.³² Kras je zelo specifična krajina. Tu so naravni procesi preoblikovanja površja počasni, zato se sledovi človeških posegov na površju zelo dobro ohranjajo.

Poleg običajnih najdišč in arheoloških struktur, kot so gomile, gradišča, gradovi in podobno, s pomočjo ZLS opazimo tudi množico sledov človeških aktivnosti v prostoru. Množica različnih sledov preteklih aktivnosti nam omogoča, da krajino razumemo drugače. Nič več ne gre za izolirana najdišča, ki ležijo v praznem prostoru, temveč za rezultat neprekinjenega bivanja v krajini, kopičenja, preurejanja in predelovanja sledov.³³ Zračno lasersko skeniranje, prav tako kot druge vizualne tehnologije, ne izdeluje le lepih slik, temveč predvsem razširja zmožnosti detektiranja, razumevanja in zamišljanja krajine.

Krajina, kot jo vidimo z ZLS, ima časovno globino. Najpogostejša metafora za opisovanje časovne globine krajine je palimpsest. Palimpsest je pergament, kjer je starejši tekst izbrisan, da nastane prostor za novega. A sledovi starejšega teksta ostanejo in jih je mogoče prebrati. Prav tako lahko v krajini preberemo starejše plasti človeškega delovanja, kljub temu da so prekriti z moderno krajino. Vendar se krajine ne prestopno spreminjajo. Sledovi iz različnih časov obstajajo sočasno in so del krajine, v kateri delujejo ljudje. Ideja palimpsesta, slojenja, se zdi preveč preprosta, da bi lahko opisala nastajanje in spreminjanje krajine.³⁴ Kljub temu pa lahko v razvoju kraške krajine prepoznamo epizode, ki so tako korenito preoblikovale krajino, da jih lahko razumemo kot »brisanja« palimpsesta. Kraško površje lahko beremo kot palimpsest različnih epizod rabe krajine.

Sledovi rabe tal: polja grobelj

Kras prekriva neenakomerno globoka prst, ki se večinoma nahaja v žepih med skalnimi čoki. V gozdovih nastaja precej odpada, listja in humusa, ki prekriva tla. Požiganje gozda požge tudi humus in organski material na tleh. Tudi zgolj krčenje gozda in gozdna paša prispevata k zmanjšanju debeline prsti zaradi povečanega sončnega obsevanja prej zasenčenih tal, odnašanja zemlje zaradi burje in spiranja tal po nalivih. Pospešen razkroj pripelje do močnega znižanja prsti, na površju se začnejo pojavljati skalni čoki in kopičiti grušč, zemlja pa ostaja ujeta zgolj v žepih skalne podlage.³⁵

Drobnice kamenje na površju ne moti, površinski grušč in skalni čoki pa zelo ovirajo košnjo. Za izboljšanje pašnikov za govedorejo in pripravo travnikov

za košnjo je treba površino očistiti ali otrebiti kamenja. To precej izboljša kvaliteto pašnikov. Nedelani pašniki, pokriti s skalami in gruščem, so bili vredni le tretjino delanih, otrebljenih pašnikov.³⁶

Tako je najenostavnejši poseg za izboljšanje pašnikov čiščenje površine ter zlaganje grušča in kamnov v groblje.³⁷ Groblje zlahka prepoznamo na posnetkih zračnega laserskega skeniranja. Pojavljajo se kot okrogli kupi premera med 5 in 25 m in višine med 0,3 in 1 m. V preseku so groblje zvončaste oblike s precej položnimi stranicami; njihovi robovi so zmečani. Na travnikih in pašnikih so danes porasle z rušo in travo, na zračnih fotografijah jih lahko prepoznamo kot okrogle lise svetlejšje vegetacije, kar kaže, da so jedra kamnita. V gozdovih so še vedno vidne kot kamnite strukture, kot kupi kamenja in grušča.

Groblje so rezultat čiščenja in trebljenja krajine. Iz prostornine grobelj – njihove prostornine se gibljejo med 80 in 30 m³ – in njihove gostote – običajno nekaj deset grobelj na hektar – lahko izračunamo, da je bilo otrebljenega okoli 200 do 250 kg kamenja in grušča na kvadratni meter. To je blizu Gamsovim meritvam; poroča o od 150 do 380 kg očiščenega kamna in grušča na kvadratni meter.³⁸

Groblje običajno nastopajo v skupinah od nekaj do več deset in lahko pokrivajo precej velike površine. V skupinah ali poljih grobelj (ang. *cairinfjelds*) se pojavljajo groblje podobne oblike ali velikosti, ki so med seboj približno enako oddaljene. Gostota grobelj ponekod dosega tudi do 30 grobelj na hektar.

Ponekod so polja grobelj zamejena ali predeljena z nizkimi linearnimi kupi nepravilnih oblik, najverjetneje s kamnitimi suhimi zidovi ali grobljastimi zidovi, kar morda kaže, da so nastajala dalj časa in postopno rasla.

Groblje so običajno razporejene enakomerno, v nekaterih primerih pa so razporejene v vrstah, ki potekajo v enaki smeri kot poljska razdelitev.

Veliko polje grobelj je pod gradiščem Sv. Mihaela pri Štorjah (slika 1). Celotno območje je na gosto posejano z grobljami, skupine grobelj so zamejene z linearnimi nasipi. Polja grobelj kažejo na površine, ki so bile nekoč očiščene za ureditev pašnikov in travnikov ter jih lahko tako razumemo kot sledove prazgodovinske rabe krajine, povezane z intenzivnejšo živinorejo, govedorejo in pripravo sena, ki jo zahteva hlevska živinoreja.³⁹

Groblje so starejše od moderne krajine, saj so na pašnikih in travnikih popolnoma prerasle s travo in tako vključene v moderno krajino ali pa nastopajo v gozdovih, brez drugih sledov moderne rabe prostora (kamniti suhi zidovi, poti itd.). Pojavljanje skupaj s prazgodovinskimi strukturami (ogradami, gradišči)

³² Opitz, *An Overview*; Mlekuž, *Zmeda s krajinami*; Mlekuž, *Messy landscapes*.

³³ Mlekuž, *Zmeda s krajinami*, str. 93–94; Mlekuž, *Messy landscapes*, str. 94–95.

³⁴ Mlekuž, *Zmeda s krajinami*, str. 96–100; Mlekuž, *Messy landscapes*, str. 96–99.

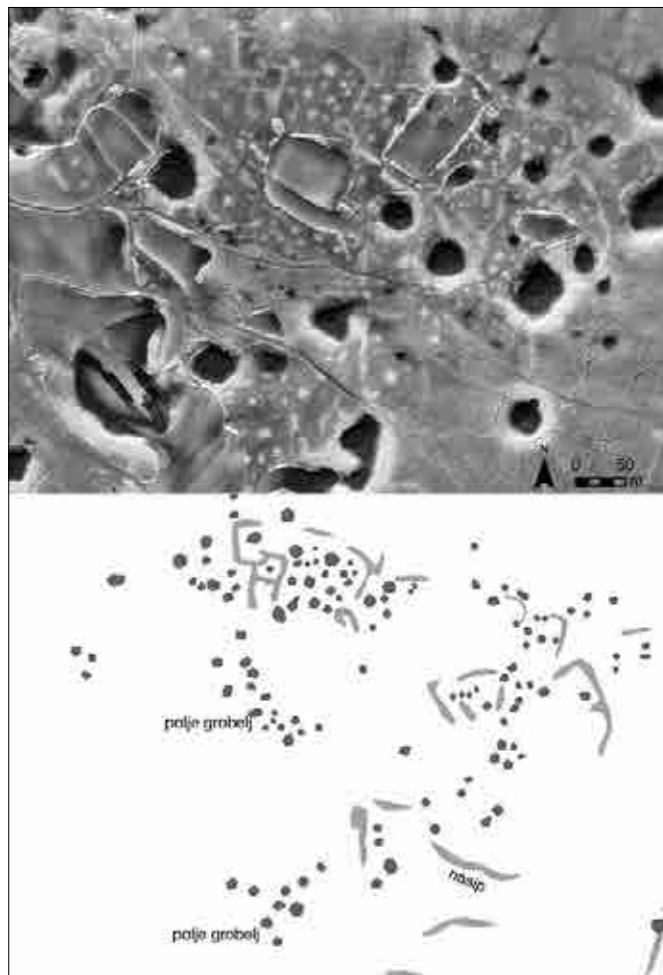
³⁵ Gams, *Sistemi prilagoditve*, str. 15–16.

³⁶ Prav tam, str. 20.

³⁷ Johnson, *Breaking new ground*, str. 106–107; McOmish, *Field systems*, str. 2.

³⁸ Gams, *Sistemi prilagoditve*, str. 28.

³⁹ Johnson, *Breaking new ground*, str. 104–107.

Slika 1. Polje grobelj na ledini Staje pod gradiščem Sv. Mihael pri Skopem na zračnem laserskem posnetku in transkripcija arheoloških sledov. Na zračnem laserskem posnetku lahko prepoznamo skupine grobelj (okrogle svetle lise) in linearnih kupov oziroma ostankov zidov, ki delijo skupine grobelj. Temne lise so vrtače, prek polja pa poteka nekaj novoveških kamnitih subih zidov, ki jih lahko prepoznamo kot tanke svetle črte. V sredini slike kamnit suhi zid ograjuje moderno njivo, ki je uničila starejše groblje. Tudi na levem delu slike so moderni travniki, ki jih lahko prepoznamo po bolj gladki teksturi površja, uničili groblje. Na jugovzhodnem vogalu lahko prepoznamo sistem vojaških jarkov, najbrž iz prve svetovne vojne.

kaže, da so najverjetneje prazgodovinske starosti. Ponemkod prazgodovinske groblje težko ločimo od modernih grobelj, saj so bile stare groblje preuporabljene ob kasnejšem čiščenju krajine.

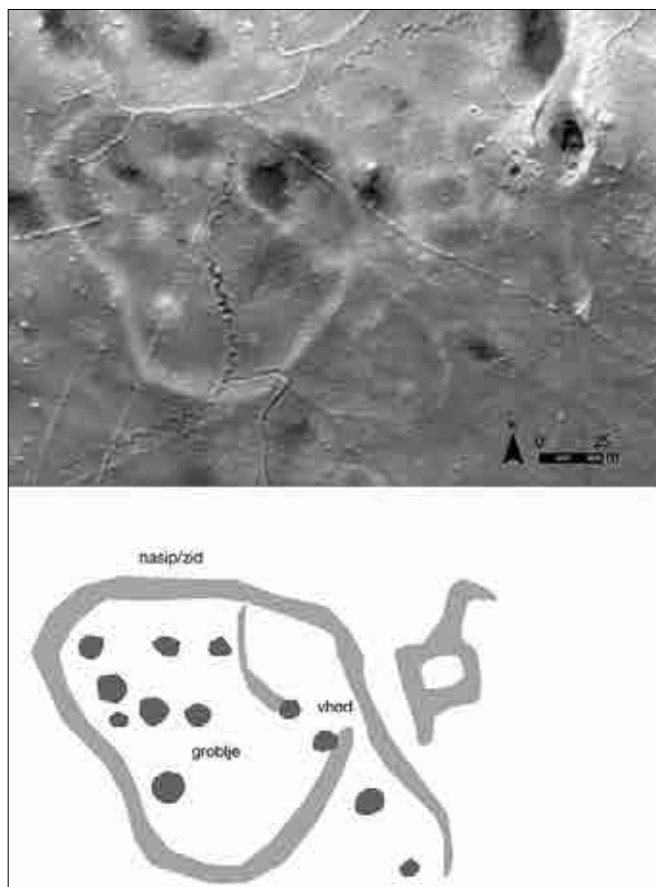
Nekatere groblje izstopajo zaradi svoje oblike, velikosti in lege. Ležijo na vrhovih in grebenih ter vizualno obvladujejo krajino. Razumemo jih lahko bodisi kot grobne gomile bodisi kot teritorijev oziroma smeri gibanja po krajini, nekatere pa so ostanke obrambnih struktur.⁴⁰ Natančno funkcijo grobelj oziroma gomil bomo lahko ugotovili le s terenskimi raziskavami. Vendar je ločevanje med gomilami, grobljami in naravnimi oblikami, podobnimi grobljam (melišči, gruščem na površju), morda popolnoma arbitrarno in nesmiselno. Ljudje, ki se rodijo

v krajino, dajejo krajini pomen z delovanjem v njej. Tako lahko naravne oblike razumejo kot delo ali grobove prednikov. Groblje, gomile in drugi znaki delovanja prednikov – resnični ali namišljeni – so materialni sledovi, sidrišča identitete, ki ljudi povezujejo z zemljo in tako legitimirajo posest.

Ograde

Ograde (ang. *enclosures*) so z zidovi ali nasipi omejeni prostori v krajini. Njihove oblike se precej razlikujejo, od nepravilnih oblik, ki sledijo površju in omejujejo prostore med vrtačami, do ovalnih in pravokotnih ali skoraj kvadratnih oblik. Zelo velike so tudi razlike v velikosti, od nekaj sto kvadratnih metrov do nekaj hektarjev. Ograde lahko razumemo predvsem kot strukture, namenjene koncentriranju in omejevanju

⁴⁰ Teržan, Turk, *The Iron Age Tower*.

Slika 2. Obora pod vzpetino Vrhki, južno od Kazelj, na zračnem laserskem posnetku in transkripciji arheoloških sledov. Prepoznamo lahko zid, ki omejuje oboro, notranjo pregrado, ki omejuje manjšo vrtačo in zapleten vhod v oboro. Prepoznamo lahko tudi več grobelj. Prek obore tečejo novoveški suhi zidovi, sekajo jo tudi vojaški jarki.

gibanja živali. Znotraj ograda se pogosto pojavljajo groblje, kar kaže, da je bila notranost očiščena.

Glede na velikost in obliko lahko ograde morda razločimo na manjše preproste ograde, ki jih lahko imenujemo staje, in na večje in bolj strukturirane obore. Staje so velike do okoli 50 x 50 m, običajno so okrogle ali skoraj kvadratne oblike. Lahko jih razumemo kot strukture – staje, zatočišča, namenjena manjšim čredam, morda v lasti posameznega gospodinjstva (slika 3).

Obore so večje, dosežejo velikost hektarja ali celo več. Pogosto so pregrajene, ob njih vodi ograjena pot ali jih zaznamujejo zapleteni, sestavljeni vhodi. Taki vhodi pogosto služijo ločevanju živali med različne lastnike ali v različne kategorije in molži živali.⁴¹ Velikost, zapleteni vhodi, nadzorovani dostopi in notranje pregrade kažejo, da so se tu zadrževale večje črede, morda celo črede celotne skupnosti. Obore bližje naselju so lahko služile kot hlevi, kjer so živali prezimile, kjer so bile varne pred plenilci, roparji in napadalci, kjer se je kopičil gnoj, kjer so živali kastrirali, strigli in molzli. Primer take obore so Sta-

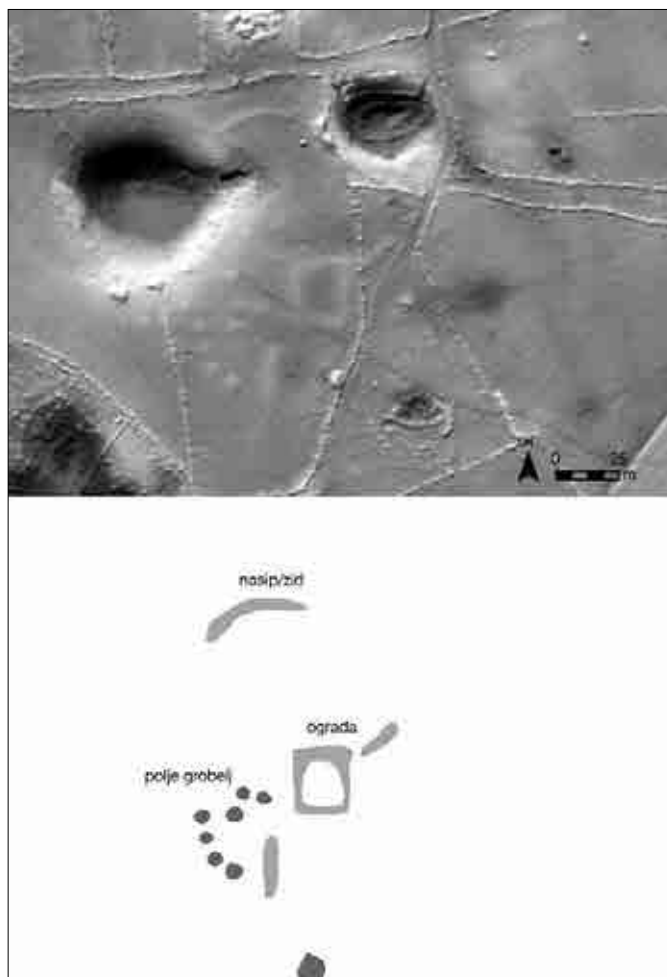
re ograde pri gradišču Tabor pri Vrabčah (slika 7).

Včasih je težko ločevati med oborami in gradišči, kar kaže na velik pomen živali in živinoreje v prazgodovinskih družbah Krasa. Črede so bile temelj bogastva skupnosti, hkrati pa so predstavljale torišče vsakodnevnih aktivnosti, premikanja v krajini in skrbi ljudi. Kot take so neločljivo povezane z identiteto skupnosti. Skrb za živali je tako tudi skrb za celotno skupnost. Obore se pogosto – kot gradišča – pojavljajo na vzpetinah, vendar jih najdemo tudi v nižinah. Običajno so zidovi, ki omejujejo ograde, manj masivni kot obrambni zidovi gradišč, obore so tudi manjše od gradišč, čeprav to ni nujno.

Obore, ki jih najdemo stran od gradišč, na zunanjih poljih, so namenjene varovanju in vsakdanji negi živali na paši. Govedo, sicer last posameznih gospodinjstev, je bilo med pašo združeno v skupne črede. Pogosto jih najdemo ob poljih grobelj, kar je dodaten argument za tezo, da so bile te strukture povezane s pašo govedi. Govedo je občutljivejše od drobnice in tudi poleti včasih potrebuje zatočišče. Vsakodnevna nega, povezana z molžo, pa zahteva koncentriranje in ločevanje živali.

Pod vzpetino Vrhki je večja obora površine okoli

⁴¹ Pryor, *Sheep*, str. 317–322.

Slika 3. Manjša staja pravokotne oblike na ledini V Stajab, južno od Kazelj, na zračnem laserskem posnetku in transkripciji arheoloških sledov. Gre za manjšo ogrado skoraj kvadratne oblike, jugovzhodno od nje je manjše polje grobelj, prepoznamo lahko tudi dva zidova.

8000 m², v notranjosti je pregrajena, znotraj in okoli nje je več grobelj (slika 2). Vhod vanjo je zapleten, očitno namenjen ločevanju in zgoščevanju živali. Severno od obore so polja grobelj in ostanki vhoda v ograjeno pot.

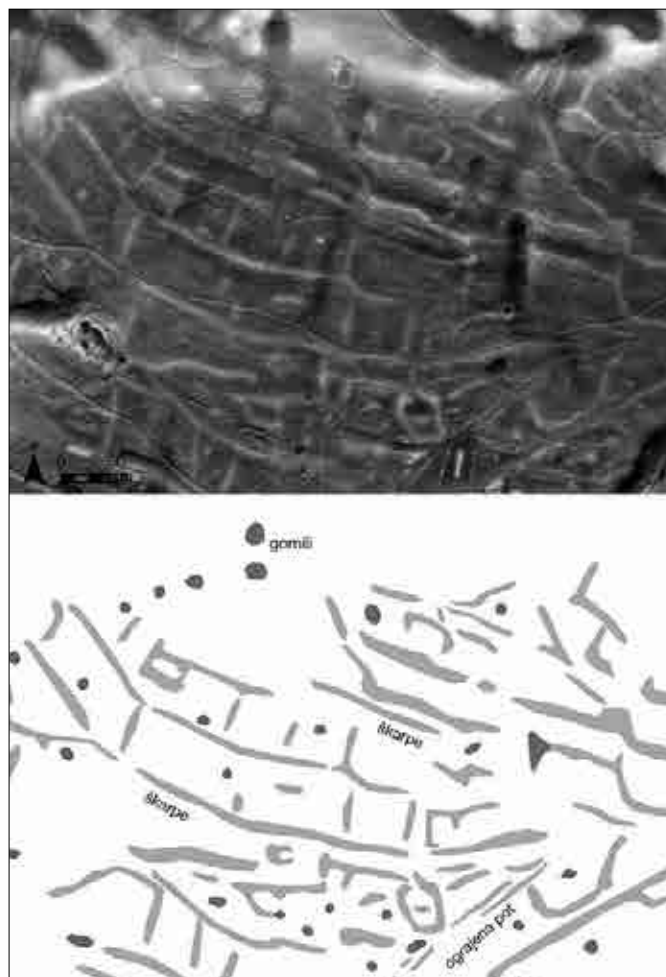
Različne vrste živali imajo različne potrebe ter smeri in razdalje premikanja po krajini. Predvsem poleti se je govedo paslo blizu virov vode, na očiščenih pašnikih, ki so ponujali dovolj paše. Poleti je treba živino držati stran od poljščin in travnikov, na notranjih poljih, kjer rase trava za zimsko krmo in poljščine. Drobniča, ki ne potrebuje veliko vode, se lahko pase na nedelanih, neočiščenih pašnikih v zaledju, v hribih. Spomladi in pozimi so breje živali zaščitene v ogradah in oborah, kjer jih je lažje nadzorovati in skrbeti zanje ter jih primerno hraniti.

Zidovi: polja in poti

Nizki linearni kupi, ki jih opazimo na posnetkih ZLS, so najbrž porušeni in preraščeni suhi zidovi. Na

Krasu se kamniti suhi zidovi ne obdržijo dolgo, če jih ne vzdržujemo, začnejo razpadati, prekrije jih ruša in prerase rastje.

Najpogostejša oblika so škarpe, ki ležijo na pobočjih. Gre za nizke, precej široke linearne kupe kamnja, grobljaste zidove oziroma robove ozkih kulturnih teras. Iz oblike površja je težko sklepati, ali gre za dejanske grajene strukture ali morda zgolj za kamne in grušč, odložen na robovih obdelovalnih polj, kjer se je kasneje akumuliral spran sediment. Običajno sledijo obliki površja, izohipsam, vendar tečejo tudi po pobočju in tako omejujejo pravokotna polja (slika 4). Rezultat so dolge proge, razdeljene na pravokotna polja, ki potekajo vzporedno po pobočju. Dobimo krajino, ki ima pravilen škatlast videz, podoban delanim škatlastim krajinam v Dalmaciji (kjer pa so namenjene predvsem drevesnim kulturam in vinogradom). V škarpe je vgrajeno očiščeno kamenje in grušč, hkrati pa predstavljajo materialen znak posesti. Škatlasta polja tako kažejo na skupinsko delo več različnih manjših skupin znotraj skupnosti, ki si

Slika 4. Škatlasta polja na južnem pobočju Sigurnega hriba, zahodno od Tabora pri Vrabcah, na zračnem laserskem posnetku in transkripciji arheoloških sledov.

na ta način razdelijo zemljo. Posest ni bila zgolj kolektivna, temveč vezana na posamezna gospodinjstva ali rodove.

Škatlasto poljsko razdelitev lahko uvrstimo med koaksialne poljske razdelitve. Koaksialni, kohezivni, grajeni ali škatlasti sistemi poljske razdelitve (ang. *coaxial, cohesive, aggregate, brickwork field systems*) so značilni za pozno prazgodovino in jih najdemo od Anglije do Severne Nemčije. Zaznamujejo jih majhne, pravokotne, podobno velike in povezane parcele oziroma polja, ki so organizirana simetrično glede na glavno os.⁴² Tovrstni sistemi se običajno razvijajo okoli dominantne osi v krajini, v našem primeru so to običajno pobočja vzpetin.

Vendar lahko podobni sistemi nastanejo tudi okoli drugih osi v krajini. Tako na ledini Pod mejo pri Štorjah prepoznamo škatlasto poljsko razdelitev,

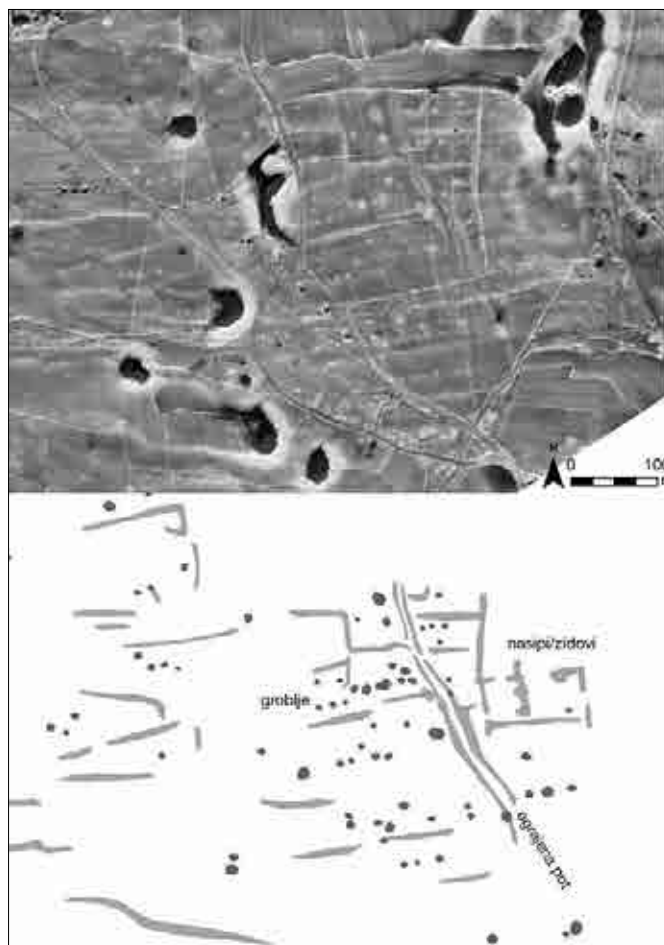
ki je orientirana približno v smeri sever–jug (slika 5). Sestavljajo jo mejni zidovi – ali morda le linearne groblje kamenja –, ki omejujejo polja pravokotne oblike. Dva ožja vzporedna zidova, ki tečeta v smeri sever–jug, omejujeta pot. Zdi se, da je tu škatlasta zemljiška razdelitev nastala okoli poti, ki vzpostavlja dominantno os v krajini. Znotraj polj najdemo tudi večje število grobelj, nekatere so razvrščene v vrste, ki tečejo v smeri polj.

Na drugih območjih mejni zidovi ne sestavljajo očitnih sistemov poljske razdelitve, temveč običajno le zamejujejo ali delijo polja grobelj in pričajo o robovih očiščenih površin.

S škatlasto poljsko razdelitvijo se pogosto pojavljajo tudi ograjene poti.⁴³ Običajno gre za dve vzporedni linearni groblji ali zidova, oddaljena nekaj metrov, ki tečeta preko krajine in povezujeta pašnike z gradišči (slika 5). Ograjene poti pričajo o rednem premikanju živine in potrebi, da usmerijo, zamejijo in

⁴² Fleming, *Co-axial field systems*; Bradley, *Prehistoric field systems*, str. 268–270; Yates, *Power and prestige*, str. 15–16; McOmish, *Field systems*, str. 3–4; Chadwick, *Fields for discourse*, str. 224–230.

⁴³ Yates, *Land, prestige and power*, str. 16–17; Chadwick, *Trackways*, str. 137–146; Pryor, *Sheep*, str. 314–316.

Slika 5. Škatlasta polja na ledini Pod mejo, južno od Štorij, na zračnem laserskem posnetku in transkripciji arheoloških sledov. Škatlasta polja so organizirana okoli ograjene poti, ki teče od severa proti jugu.

nadzorujejo gibanje živali po krajini. Zidovi in ograje preprečujejo svobodno gibanje živali in kažejo na strukturirano rabo tal v krajini ter bolj očitno izkazovanje posesti na notranjih poljih v okolici gradišč. Ograjene poti preprečujejo, da bi živina z okoliškega pašnika uhajala na polja pred jesenjo, ko so lahko začeli pasti tudi na travnikih in njivah. Ograjene poti so precej veliki posegi, ki strukturirajo krajino ter kažejo na kolektivno delo in načrtovanje ureditve krajine.

Poti se pogosto zaključijo ali začenjajo z »lijaki«, vhodi v ograjene poti, ki zgoščujejo tokove živali in jih preusmerjajo s pašnikov na ograjene poti (slika 6). Lijaki pastirjem omogočajo, da črede preusmerijo na poti.⁴⁴

Ograjene poti kažejo na utečeno, rutinsko gibanje živali po krajini. So žile, po katerih se nadzorovano pretakajo živali iz različnih družbenih kontekstov. Pretočnost in nadzor gibanja sta verjetno urejena z vrati in zaporami. Ljudje in živali so se v predvidljivih dnevni ali sezonskih ritmi vračali s skupnih pašnikov, velikih obor in preko lijakov po ograjenih

poteh mimo bolj vidno zamejenih polj, ki izražajo individualno ali rodovno posest in identiteto, v obore in staje blizu naselij.

Prazgodovinska krajina gradišča Tabor pri Vrabčah

Vse te komponente poljske razdelitve in rabe tal lahko srečamo v okolici gradišča Tabor pri Vrabčah (slika 7).

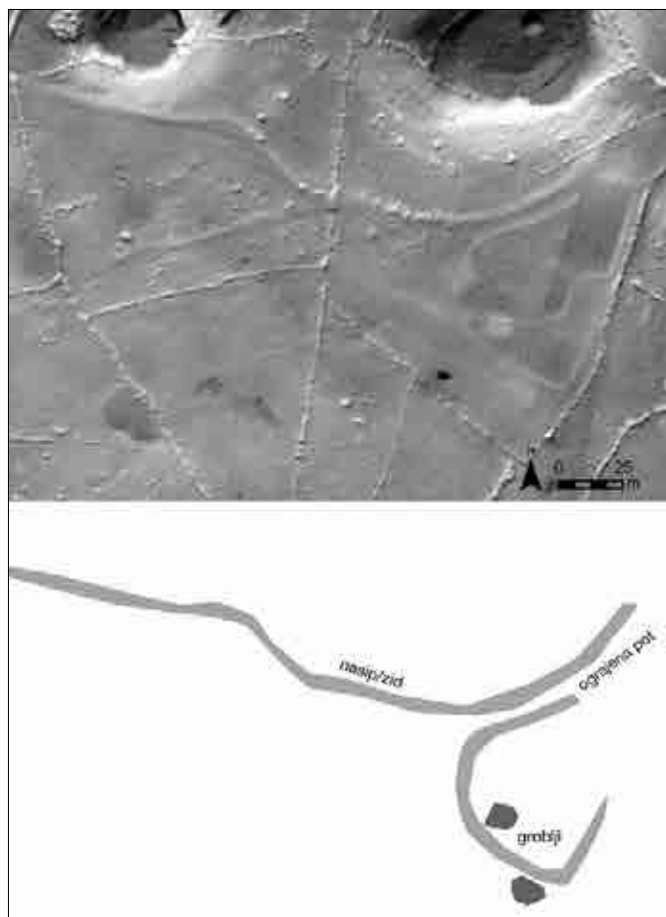
Gradišče Tabor pri Vrabčah je eno manjših gradišč na Krasu, zaščiteno z dva metra debelim obzidjem. Omenja ga že Carlo Marchesetti.⁴⁵ Neposredno datiranje depozitov je pokazalo na velike gradbene posege, gradnjo obzidja, v času pozne bronaste dobe in na življenje na gradišču vsaj v 7. in 8. stoletju pr. n. š.⁴⁶

Na vzpetini Šance, nekaj sto metrov jugozahodno od Tabora, je večja ograda – skoraj enake površine kot gradišče –, ki jo lahko prepoznamo kot tipično oboro. Zamejuje jo nizek zid, ki obdaja vrh. Na južni

⁴⁴ Pryor, *Sheep*, str. 317–322.

⁴⁵ Marchesetti, *I Castellieri*, str. 54.

⁴⁶ Josipovič in Vinazza, *Tabor pri Vrabčah*, str. 25.

Slika 6. »Lijak« na ledini Zlobčev Golobnjak, južno od Kazelj, na zračnem laserskem posnetku in transkripciji arheoloških sledov.

strani vzporedno z zidom obore potekata dva zidova, ki omejujeta ograjeno pot in vhod v oboro. Notranjost obore je pregrajena s slabo vidnim zidom. V notranjosti je tudi deset majhnih grobelj.

Pobočja Sigurnega hriba, zahodno od gradišča, so polna nizkih linearnih kupov kamenja in grobelj, ki očitno sestavljajo zaključen sistem poljske razdelitve. Najočitnejši je na južnem pobočju, kjer lahko prepoznamo zaporedje nizkih škarp oziroma podpornih zidov teras, ki tečejo po plastnicah vzpetine. Pasovi, ki jih zamejujejo škarpe, so predeljeni z zidovi. Tako zamejujejo več pravokotnih polj. Nekatera od teh polj so še dodatno predeljena, na robovih pa se pravilen vzorec škatlaste razdelitve podre in postane veliko bolj naključen ali organski. Zdi se, kot da so na izhodiščno škatlasto razdelitev postopno dodajali nova polja nepravilnih oblik.

Prek pobočja tečeta dva vzporedna zidova, ki omejujeta ograjeno pot iz vznožja vzpetine v smeri proti Taboru.

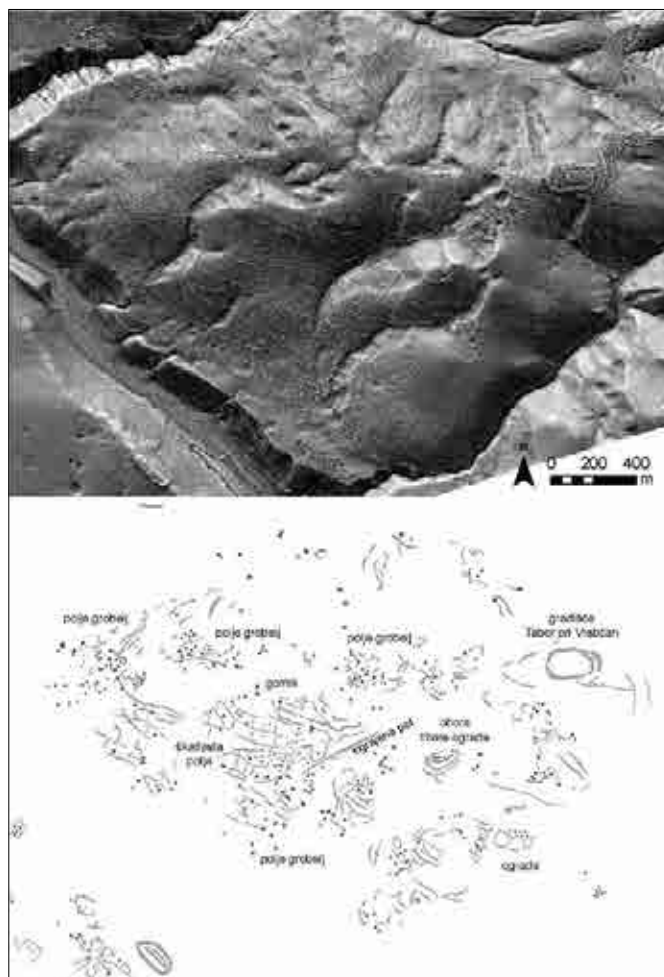
Ob vznožju vzpetine, na ledinah Velike njive, Dolšče in Kamence, je sistem preoblikovan in delno uničen s kasnejšo – srednjeveško oziroma novoveško – rabo tal. Tu je prazgodovinska krajina vključena v

moderno poljsko razdelitev, stare groblje so preuporabljene za čiščenje površja, moderne njive se prilagajajo in izogibajo masivnim grobljam.

Podoben, a manjši sistem linearnih kupov kamenja in grobelj leži na pobočjih pod Šancami in Lahovko. Drugje lahko prepoznamo nizke linearne kupe kamenja. Ti omejujejo nepravilna polja, ki pa niso tako sistematično urejena kot na pobočjih Sigurnega hriba. Prepoznamo lahko tudi nekaj polj grobelj, ki se pojavljajo v zgostitvah na Jenčeriji, Ogradah in Podborštu. Groblje se pojavljajo skupaj z linearnimi kupi kamenja ali zidovi, ki jih delijo na manjše skupine.

Na vrhovih vzpetin je nekaj velikih izpostavljenih grobelj. Najočitnejši sta dve groblji, ki ležita na koti 579 vzhodno od Šanc. Interpretiramo ju lahko kot gomili, ne nujno kot grobni gomili, temveč prej kot teritorialni oznaki (čeprav se obe vlogi ne izključujeta, temveč prej dopolnjujeta).

Opraviiti imamo z zelo dobro ohranjeno prazgodovinsko krajino v poselitveni niši gradišča Tabor pri Vrabčah, ki jo sestavljajo naselbina, obora za živino in sistem škatlaste poljske razdelitve, viden kot mreža nizkih škarp in teras na pobočjih. Škatlasta polja

Slika 7. Prazgodovinska krajina gradišča Tabor pri Vrabc̃ah na zračnem laserskem posnetku in transkripciji arheoloških sledov.

prečka ograjena pot, ki vodi proti naselbini. Na robovih škatlastih polj se pojavljajo manjše ograde in polja grobelj.

Prazgodovinska krajina V Snožetih

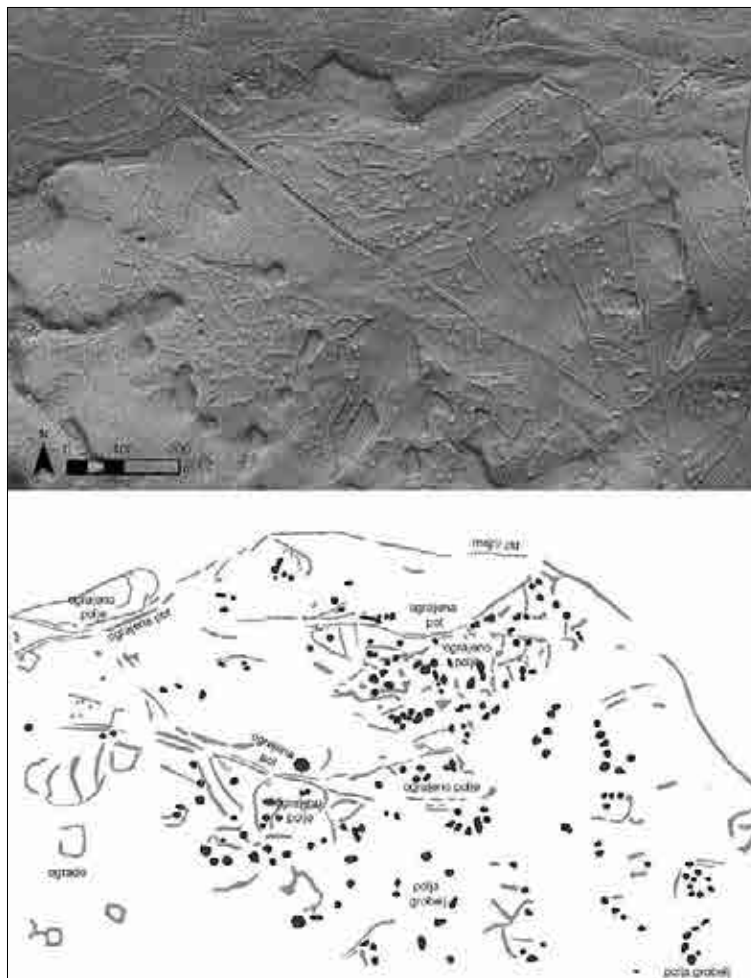
Drugačno poljsko razdelitev srečamo v zahodnem delu divaškega Gabrka, v okolici Gorič pri Famljah na ledini V Snožetih (slika 8). Tu je v krajini mogoče opaziti množico velikih kupov in nasipov. Oblike, ki ležijo na travnikih, so prekrte z rušo in se razlikujejo od grobelj in gomil, ki jih srečamo drugje na Krasu. Pogled iz zraka nam omogoča, da iz nepregledne množice gomil in nasipov prepoznamo vzorec več ograd, ki omejujejo nepravilna ovalna podolgovata polja. Tako lahko prepoznamo vsaj tri večje podolgovate ograde, površine med 1 in 1,5 hektarja. Znotraj ograd so groblje, nekatere ograde pa imajo zapletene vhode. Ob ogradah potekajo tri ograjene poti, ki jim lahko sledimo kar nekaj kilometrov daleč. Zdi se, da se združijo na zahodnem robu, na poti, ki teče proti Brežcu pri Divači. Južno od ograd lahko v

gozdu prepoznamo več polj grobelj, zidov ali nasipov in manjših ograd, staj. Tu je očitno zunanje polje, namenjeno paši, kjer je posest manj izražena.

Izkopavanja ene od gomil so pokazala, da gre za nasipe iz grušča, ki pa vsebuje tudi nenavadno veliko količino prsti. V nasipih so odkrili nekaj kosov prazgodovinske lončenine, ki jo lahko datiramo v čas pozne bronaste in zgodnje železne dobe. Na dnu gomile so odkrili tudi neolitsko ali eneolitsko zajemalko.⁴⁷

Celoten kompleks je proti pobočju Vremščice zamejen z mejnim zidom. Sledovom mejnega zidu lahko sledimo na razdalji več deset kilometrov; zdi se, da omejuje teritorij gradišča v Škocjanu. Znotraj teritorija, v bližini kompleksa, sta tudi prazgodovinska naselbina Gradišče pri Divači in bogato prazgodovinsko grobišče pri Brežcu, kjer je pokopana elita, ki je imela dostop do prestižnih eksotičnih predmetov. Škocjanski prostor ima dolgotrajno tradicijo poselitve skozi vso prazgodovino, zaznamuje pa ga

⁴⁷ Osmuk, *Goriče*, str. 196.

Slika 8. Prazgodovinska krajina V Snožetih na obeh straneh ceste med Divačo in Famljami je del teritorija gradišča v Škocjanu. Zračni laserski posnetek in transkripcija arheoloških sledov.

dramatična krajina kraških pojavov, kjer je meja med površjem in podzemljem zabrisana in kjer v podzemlje vstopa reka Reka. Tu je v pozni bronasti dobi nastalo kulturno mesto nadregionalnega pomena, ki se je izoblikovalo okoli žrtvovanja v breznih Mušja in Skeletna jama. Zdi se, da je prav zaradi nadzora nad kulturnim mestom Škocjan postal eno od pomembnejših središč prazgodovinskih skupnosti na Krasu.⁴⁸

Poljsko razdelitev V Snožetih lahko razumemo kot organsko nastal sistem nepravilnih ograjenih polj,⁴⁹ ki so v posesti posameznih gospodinjstev ali rodov, morda pa gre celo za ograjene kmetije. O tem lahko sklepamo na podlagi analogij s podobnimi sistemi v Angliji, kjer so nepravilna polja pogosto povezana z ruralnimi naselji.⁵⁰ Tudi prisotnost lončenine v depozitih kaže na bivanje ljudi v bližini. V tem primeru lahko sledove tolmačimo kot ostanek ruralne

poselitve, sestavljene iz več izoliranih kmetij, kjer vsaka kmetija z ogrado označuje posest nad svojo zemljo. Preko krajine potekajo ograjene poti; ljudem, ki so hodili po poti, je bilo očitno treba pokazati posest in preprečiti živalim, da bi uhajale na polja. Na drugi strani mejni zid, ki obdaja škocjansko občino, priča o skupni identiteti skupnosti, predvsem v razmerju do članov drugih občin.

Diskusija in zaključek

Poglavitna težava pri razumevanju teh sledov je čas njihovega nastanka in uporabe. Očitno je, da ti sledovi v palimpsestu krajine predstavljajo starejši sloj. Sledovi prazgodovinskih polj so ohranjeni na marginalnih predelih, kjer se jih ni dotaknilo kasnejše intenzivno kmetovanje. Pogosto nastopajo v zelo očitnih stratigrafskih razmerjih do mlajših sledov. Prekrivajo in sekajo jih novoveški travniki in pašniki, prečkajo jih suhi zidovi na robovih parcel, ki jih lahko prepoznamo tudi na franciscejskem katastru (prim. slika 1).

⁴⁸ Turk, *Archaeology in the Škocjan Caves*; Slapšak, *Slovenski Kras*, str. 153–156.

⁴⁹ Bradley, *Prehistoric field systems*, str. 267; McOmish, *Field systems*, str. 2–3.

⁵⁰ Prav tam.

V Snožetih pri Goričah lahko v globelih in vrtačah, primernih za globoko oranje s težkim plugom, prepoznamo polja, razdeljena na delce, ki so vrisana tudi na franciscejskem katastru. Te njive popolnoma ignorirajo in ponekod dobesedno odrežejo starejše sledove. V okolici njiv je bilo površje spremenjeno v travnik, groblje in nasipi, ki se jih ni dalo odstraniti, pa so bili prekriti z rušo. Območje prekriva mreža suhih zidov, ki se ne ozira na starejše sledove.

Le ponekod so starejši sledovi vključeni v novo-veško rabo krajine in jo do določene mere celo oblikujejo. Vendar ne zaradi morebitne kontinuitete rabe tal ali poljske razdelitve, temveč zaradi masivnosti teh sledov. Nekatere groblje so bile zato preuporabljene kot griže, ponekod se njive izogibajo velikim grobljam. V krajini so seveda ostala tudi monumentalna obzidja gradišč, čeprav so bila ponekod močno spremenjena zaradi kmetijskih aktivnosti ali razvoja naselij (npr. na Taboru pri Vrabčah).

Sledovi so torej starejši od novoveške krajine. Kdaj natančno so nastali? Drugje po Evropi so podobni sledovi nastali v bronasti dobi, predvsem v drugem in v začetku prvega tisočletja pr. n. š.⁵¹ V kraškem zaledju Dalmacije se polja grobelj pojavijo v začetku bronaste dobe.⁵²

Na Krasu nimamo neposrednih datacij opisanih sledov, le V Snožetih, kjer je bila ena od struktur izkopana, se zdi, da so bili sledovi v uporabi ali so nastali v času od pozne bronaste do zgodnje železne dobe. To je tudi čas gradnje monumentalnih obzidij gradišč. Najdba starejše zajemalke pa morda kaže, da je bil prostor v uporabi že dlje časa.

Te sledove čiščenja in preurejanja krajine lahko povežemo s spremembami v krajini, ki so dokumentirane v drugem tisočletju pr. n. š. Analiza zapolnitev vrtač, ki jo je opravil Tomaž Fabec, je pokazala na prve večje posege v krajino po letu 2000 pr. n. š.⁵³ Horizonti ožganih tal in zoglenelega vejevja v vrtačah kažejo na požige vegetacije ter odstranjevanje panjev za čiščenje gozda in trebljenje pašnikov. Ta proces je najbrž povezan z večjo vlogo govedoreje, ki jo lahko prepoznamo v kostnih zapisih tega časa. Tem horizontom sledijo intenzivne zapolnitve drobnoprnatih sedimentov, ki jih je prinesel veter. Povečana vetrna erozija kaže, da se v drugem tisočletju pr. n. š. krajina odpre.⁵⁴

Naslednja zapolnitev vrtač se je zgodila šele v zadnjih tisoč letih, ko je prišlo do najintenzivnejše akumulacije sedimentov, saj se je v vrtačah odložilo skoraj 1 m drobnoprnatga sedimenta.⁵⁵ Te zapolnitve lahko povežemo z oblikovanjem novoveške kraške krajine, čas intenzivnega izsekavanja gozdov,

paše in kmetovanja, ki so Kras spremenile v kamnito puščavo.⁵⁶

Vendar je, ko govorimo o krajinah, vprašanje kronologije manj pomembno kot načini dolgoročnega bivanja v krajini. Ti sledovi niso nastali čez noč in so bili del prazgodovinske krajine dlje časa. Prazgodovinska krajina, kot jo vidimo na ZLS, je morda začela nastajati že v bronasti dobi in se obdržala do rimske dobe in morda še dlje. Ljudje so se v to krajino rodili, krajina je služila kot matrica vsakdanjega življenja, omogočala je stabilnost in ohranjanje družb. Poljska razdelitev in sledovi bivanja so materialna sidrišča identitete in referenčni okvir vsakdanjih praks. Kot taki so tudi fiksen, stabilen del družb, ki omogoča reprodukcijo družbe brez večjih pretresov. Ljudje so v prazgodovinski krajini živeli in skozi prakse bivanja krajino tudi preoblikovali. Prakse v krajini puščajo sledove.

Življenje in preoblikovanje krajine ima seveda svojo notranjo dinamiko in razvoj; žal pogled od daleč, pogled s pomočjo zračnega laserskega skeniranja, dolgoročno časovnost krajine stisne v en sam sloj.

Naslednje korenito preurejanje krajine, ko ti sledovi izgubijo vlogo in smisel, se je zgodilo šele v zadnjih tisoč letih. Palimpsest sledov v krajini tako kaže na dve intenzivni preurejanji krajine, prvo, ki se zgodi v bronasti dobi, in drugo v zadnjem tisočletju, ki oblikuje novoveško in moderno krajino. Med njima ni skoraj nobene kontinuitete, prazgodovinska krajina je le v obrisih in detajlih vplivala na nastanek novoveške krajine.

Polja, o katerih govori prispevek, vključujejo množico različnih arheoloških sledov: od grobelj, kamnitih suhih zidov in kupov kamenja, ki omejujejo in ograjujejo polja ali poti, do vzorcev teras in izgrajenih vzorcev meja, ki razdelijo krajino. Večina teh sledov je posledica vsakdanjih praks. Niso narejeni, da bi delovali kot vidni znaki in označevalci posesti, čeprav so lahko to sčasoma postali. Tako se meje polj, ki označujejo rob posesti in pravice do obdelovanja, vzpostavijo skozi prakso čiščenja kamenja, odlaganja na robu parcele in obdelovanja polj. Kupi kamenja na robu polja postanejo materialni znaki posesti, hkrati pa pričajo o delovanju prednikov in preko zemlje povezujejo ljudi s predniki.

Posest ustvarjajo ljudje. Ustvarjajo jo v medsebojnih razmerjih. Rabo tal, kmetovanje in pašo oblikujejo tudi ideje posesti, odnosi med ljudmi in do krajine. Grajene strukture in vidni sledovi poudarjajo časovno dimenzijo posesti ter genealoško povezavo med zemljo in pomembnimi kraji. V dnevnih in sezonskih premikih po krajini so materialni sledovi prejšnje rabe opominjali na dolgotrajnost poselitve in delo prednikov. Ljudje in celotne skupnosti tako postanejo del dolgoročne zgodovine krajev, ki legitimira posest in opominja nanjo. Tako se zdi, da je poljska

⁵¹ Bradley, *Prehistoric field systems*, str. 273; Yates, *Power and prestige*, str. 107–133; McOmish, *Field systems*, str. 3.

⁵² Chapman et al., *The changing face*, str. 335–343.

⁵³ Fabec, *Geoarheološke lastnosti*, str. 46–52.

⁵⁴ Prav tam, str. 51–52.

⁵⁵ Prav tam, str. 51.

⁵⁶ Panjek, *Kulturna krajina*, str. 21–37.

razdelitev oblikovana okoli znakov, ki pričajo o povezavi skupnosti s predniki, kot so gomili nad škatlasto poljsko razdelitvijo gradišča Tabor pri Vrabčah (slika 8) in mejni zid škocjanske občine, ki zamejuje prazgodovinsko poljsko razdelitev V Snožetih. Taka poljska razdelitev morda kaže, da je bil teritorij oziroma različna kmetijska zemljišča v njem kolektivna last sorodstveno tesno povezane skupnosti.

Vendar je pojav sistemov poljske razdelitve, ograjenih naselij ali kmetij izraz socialnih procesov, ki vključujejo spremembe v sistemih sorodstva, z večjim poudarkom na družinah in bližnjih sorodstvenih vezeh. Kjer je treba ločiti poljščine od živine, je vzorec poljske delitve še bolj zapleten, z zamejenimi polji različnih velikosti in ograjenimi potmi, ki vodijo do pašnikov s stajami in ogradami.⁵⁷

Polja in poljska razdelitev so več kot zgolj prostori, kjer raste pridelek ali se pasejo živali, in več kot zgolj meje v krajini. Življenje ljudi in živali je bilo tesno povezano s krajinami, in sicer zaradi dnevnega in sezonskega ukvarjanja s polji, potmi, pašniki in naselji. Poseljena krajina je bila mozaik krajev s svojimi imeni, povezanimi s potmi in stezami.

Kljub temu pa prazgodovinske krajine ne smemo razumeti kot brezčasne ruralne idile. Poljska razdelitev je bila rezultat in medij pogajanj o posesti, pravicah dostopa in rabe tal, prepletenih z osebnimi, družinskimi in rodovnimi biografijami in genealogijami.⁵⁸

LITERATURA

- Barrett, John C.: Fields of discourse: reconstituting a social archaeology. *Critique of Anthropology* 7, 1988, str. 5–16.
- Bradley, Richard: Prehistoric field systems in Britain and north-west Europe: a review of some recent work. *World Archaeology* 9, 1978, str. 265–280.
- Chadwick, Adrian M.: Introduction. *Recent Approaches to Archaeology of Land Allotment* (ur. Adrian M. Chadwick). Oxford: Hadrian Books (BAR International Series 187), 2008, str. 1–24.
- Chadwick, Adrian M.: Trackways, hooves and memory days – human and animal memories and movements around Iron Age and Romano-British rural landscapes. *Prehistoric Journeys* (ur. Vicky Cummings in Robert Johnston). Oxford: Oxbow, 2007, str. 131–152.
- Chadwick, Adrian M.: Fields for discourse? Towards more self-critical, theoretical and interpretative approaches to the archaeology of field systems and land allotment. *Recent Approaches to Archaeology of Land Allotment* (ur. Adrian M. Chadwick). Oxford: Hadrian Books (BAR International Series 187), 2008, str. 205–237.
- Cvijić, Jovan: *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje: osnovi antropogeografije*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, 1966.
- Davis, John: *Land and family in Pisticci*. London: Athlone, 1973.
- Earle, Timothy: Archaeology, Property and Prehistory. *Annual Review of Anthropology*, 29, 2000, str. 9–60.
- Fabec, Tomaž: Geoarheološke lastnosti zapolnitve vrtač na Divaškem Krasu (Jugozahodna Slovenija). *Dolgoročne spremembe okolja 1* (ur. Maja Andrič). Opera instituti archaeologici sloveniae 25. Ljubljana: Založba ZRC, 2012, str. 43–54.
- Fleming, Andrew: Co-axial field systems: some questions of time and space. *Antiquity* 61, 1987, str. 188–202.
- Gams, Ivan: Sistemi prilagoditve primorskega dinarskega krasa na kmetijsko rabo tal. *Geografski zbornik* 31, 1991, str. 5–106.
- Gluckmann, Max: *Politics, Law and Ritual in Tribal Society*. London: Basil Blackwell, 1971.
- Gluckmann, Max: *The Ideas in Barotse Jurisprudence*. New Haven: Yale University Press, 1965.
- Ilešič, Svetozar: *Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem*. Ljubljana: SAZU, 1950.
- Ingold, Tim: *Appropriation of Nature: Human Ecology and Social Relations*. Manchester: Manchester University Press, 1986.
- Johnson, Robert: 'Breaking new ground': land tenure and fieldstone clearance during the Bronze Age. *Bronze Age Landscapes. Tradition and Transformations* (ur. Joanna Brück). Oxford: Oxbow, 2001, str. 99–109.
- Josipovič, Draško in Manca Vinazza: Tabor pri Vrabčah – Arheološko najdišče Tabor. *Arheologija v letu 2013* (ur. Matija Črešnar et al.). Ljubljana: Slovensko arheološko društvo, 2014, str. 25.
- Malinowski, Bronislaw: *Argonauts of the Western Pacific: An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. Studies in Economics and Political Science, no. 65. London: Routledge and Kegan Paul, 1922.
- Malinowski, Bronislaw: *Coral Gardens and their Magic: A Study of the Methods of Tilling the Soil and of Agricultural Rites in the Trobriand Islands*. London: Allen, Unwin, 1935.
- Marchesetti, Carlo: *I castellieri preistorici di Trieste e della Regione Giulia*. Trieste: Museo civico di Storia naturale, 1903.
- McOmish, Dave: *Field systems. Introduction to heritage assets*. English heritage.
- Mlekuž, Dimitrij: Messy landscapes: lidar and practices of landscaping. *Interpreting Archaeological Topography: Lasers, 3D Data, Observation, Visualisation and Applications* (ur. Rachel Opitz in Dave C. Cowley). Oxford: Oxbow, 2012, str. 102–116.

⁵⁷ Chadwick, *Trackways*, str. 142–145.

⁵⁸ Chadwick, *Fields for discourse*, str. 230.

- Mlekuž, Dimitrij: The Ethnography of Cyclops. Neolithic pastoralists in the eastern Adriatic. *Documenta praehistorica* 32, 2005, str. 15–51.
- Mlekuž, Dimitrij: Who were the Cyclops? Odyssey and Neolithic, Eneolithic and Bronze Age pastoralists from the east Adriatic coast and Dinarides. *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan* (ur. Martina Blečić et al.). *Situla: Dissertationes Musei nationalis Sloveniae VII*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2007, str. 69–89.
- Mlekuž, Dimitrij: Zmeda s krajinami. Lidar in prakse krajinjenja. *Arheo* 28, 2011, str. 87–104.
- Myers, Fred: *Burning the Truck and Holding the Country: Pinupty Forms of Property and Identity Politics of Aboriginal Land Tenure* (ur. Edwin W. Wilmsen). Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1989, str. 15–42.
- Novaković, Predrag: Prostorska in pokrajinska arheologija. Študija na primeru Krasa. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2001.
- Opitz, Rachel: An overview of airborne and terrestrial laser scanning in archaeology. *Interpreting Archaeological Topography: Lasers, 3D Data, Observation, Visualisation and Applications* (ur. Rachel Opitz and Dave C. Cowley). Oxford: Oxbow, 2012, str. 13–31, 102–116.
- Osmuk, Nada: Goriče pri Famljah. *Varstvo spomenikov* 30, 1988, str. 196–197.
- Panjek, Aleksander: *Kulturna krajina in okolje Krasa: o rabi naravnih virov v novem veku*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.
- Pryor, Francis M. M.: Sheep, stockyards and field systems: Bronze Age livestock populations in the Fenlands of eastern England. *Antiquity* 70, 1996, str. 313–324.
- Ruaro Loseri, Laura, Steffe de Piero, Giuliana, Vitti, Serena, Righi, Giuliano: *La necropoli di Brežec presso S. Canziano del Carso. Scavi Marchesetti 1896–1900*. Monografie di preistoria 1. Trieste: Museo di Storia ed Arte di Trieste, 1977.
- Sillitoe, Paul: Beating the boundaries: land tenure and identity in the Papua New Guinea Highlands. *Journal of Anthropological Research* 55, 1999, št. 3, str. 331–360.
- Slapšak, Božidar: *Možnosti študija poselitve v arheologiji*. *Arheo* 17. Ljubljana: Slovensko arheološko društvo, 1995.
- Slapšak, Božidar: Slovenski Kras v poznejši prazgodovini in v rimski dobi. *Kras, Pokrajina, življenje, ljudje* (ur. Andrej Kranjc). Ljubljana: Založba ZRC, 1999, str. 145–163.
- Teržan, Biba in Peter Turk: The Iron age Tower upon Ostri vrh. *Carlo Marchesetti e i castellieri 1903–2003. Atti del Convegno Internazionale di Studi* (ur. Gino Bandelli in Emanuela Montagnari Kokelj). Trst: Università degli Studi di Trieste, 2005, str. 339–353.
- Turk, Peter: Archaeology in the Škocjan Caves Regional Park. *The Škocjan Caves Park* (ur. Borut Peric). Škocjan: Park Škocjanske jame, 2012, str. 105–117.
- Wilmsen, Edwin W.: Introduction. *We are here. Politics of Aboriginal Land Tenure* (ur. Edwin W. Wilmsen). Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1989, str. 1–14.
- Wilmsen, Edwin W.: Those Who Have Each Other: San Relations to Land V: *We are here. Politics of Aboriginal Land Tenure* (ur. Edwin W. Wilmsen). Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1989, str. 43–67.
- Yates, David: *Land, Power and Prestige: Bronze age Field Systems in Southern England*. Oxford: Oxbow Books, 2007.

S U M M A R Y

Forms of prehistoric field division in the Karst

The paper discusses the traces of prehistoric field division and land use in the Karst. Although medieval and modern fields covered and partially destroyed prehistoric fields, it is still possible to discern traces of prehistoric land distribution in the Karst. These are material remnants of past material practices, on the basis of which it is possible to construe the relationship between prehistoric people and land. Our main source for studying prehistoric field distribution in the Karst is airborne laser scanning images of the earth surface, in which we identified traces such as cairns and cairnfields, barrows, enclosed paths, funnels, pens and corrals for herds as well as remnants of regular field systems. On the example of two well-preserved landscapes (near hillfort Tabor pri Vrabčah and at V Snožetih in the territory of the Škocjan hillfort), we demonstrate the structure of prehistoric landscape. The traces found on the palimpsest of the landscape evidently constitute an older layer. The traces of prehistoric fields have been preserved especially in marginal areas which remained undisturbed by intensive agriculture in later periods. Two intensive transformations may be identified in the landscape: the first one most likely took place in the Bronze Age and is discussed in this paper; the second one took place in the last millennium, shaping the medieval and modern landscape. There is almost no continuity between the two, with only a few barely visible marks and features testifying to the impact that prehistoric landscape had on the emergence of modern landscape.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 692.2-032.5(497.472)(091)

Prejeto: 20. 8. 2015

Domen Zupančič

doc. dr., Fakulteta za arhitekturo, Univerza v Ljubljani, Zoisova 12, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: domen.zupancic@fa.uni-lj.si

Manca Vinazza

Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Zavetiška 5, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: manca.vinazza@ff.uni-lj.si

Suhozidna gradnja v prazgodovini na Krasu**IZVLEČEK**

V članku obravnavamo osnove suhozidne gradnje v prazgodovini na Krasu na treh študijskih primerih. Glede na njihovo postavitev v prostor lahko obzidje na Gračku nad Famljami opredelimo kot strukturo, prislono na teren, kletni prostor iz Štanjela kot strukturo, vgrajeno v teren in obrambni stolp na Ostrem vrhu kot samostojno grajeno strukturo nad horizontalo terena. Razčlembi načina gradnje posameznih struktur smo vključili arhitekturna načela gradnje tovrstnih struktur ter jo dopolnili z oceno porabljene surovine, časa in števila udeležencev.

KLJUČNE BESEDE

prazgodovina, Kras, kraška arhitektura, suhozidna gradnja, suhi zid

ABSTRACT**PREHISTORIC DRY WALL CONSTRUCTION IN THE KARST**

The article discusses the basics of prehistoric dry wall construction in the Karst by focusing on three study cases. Given their spatial setting, the wall at Graček nad Famljami may be defined as a load bearing retaining wall, the cellar in Štanjel as a structure built in the slope and the defence tower at Ostri vrh as a free-standing structure built on level ground. The analysis of the construction method used for individual structures also includes the architectural principles that characterise such structures and is completed by an estimated quantity of utilised raw materials, time and number of participants.

KEY WORDS

prehistory, Karst, karst architecture, dry wall construction, dry wall

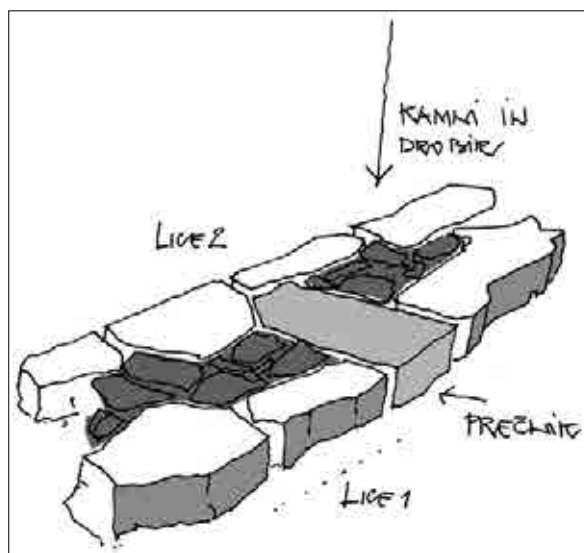
Uvod

Pri gradnji zidu na suho igra pomembno vlogo rokovanje s kamnom. Sem sodi spretnost odbiranja razpoložljivega kamna in razumevanje skladnje kamnov v trdno kompozicijo. Spretnost in razumevanje sta del procesa razmišljanja z upoštevanjem znanja in izkušenj. Gradnja zidu sledi logičnemu zaporedju: načrtovanje, izbor ustreznih gradnikov (kamnov), rokovanje s kamnom in vgradnja v zid. Suhi zid je gradbena tehnika, ki zahteva samo eno surovino, to je kamen.¹ Slednji predstavlja osnovni vir za kraško arhitekturo že od prazgodovine dalje. Na treh izbranih primerih arheološko izkopanih in dokumentiranih zidov različnih namembnosti bomo skušali prikazati osnovne značilnosti suhozidne gradnje v prazgodovini na Krasu.

Osnove suhega zidu

Slovenski izraz *subi zid* dobro opredeli dejansko sestavo zidu. Suhi zid je način gradnje konstrukcij brez uporabe veziva v tekočem stanju oz. brez vezne malte, ki je zmes suhega agregata in vode ali druge tekočine. Mojstri na lokavškem krasu pogosto uporabljajo tudi izraz *zid na suho*, kar še nazorneje opisuje gradnjo take konstrukcije. Osnovne značilnosti teh kamnitih konstrukcij sledijo logiki skladnje kamnitih blokov v trdno navpično konstrukcijo. Zid je geometrijsko opredeljen kot navpična gradnja, ki je daljša kot višja. Trdnost zidu omogoča **temelj**, ki je tvoren iz večjih kamnov. Za namene članka in glede obravnavanih treh prazgodovinskih najdišč je imenovanje *kamniti blok* mišljeno kot večji kamen, ki ni povsem pravilno oblikovan in nima jasnih oblik kvadra. Kamni najpogosteje niso neoblikovani oz. le v manjšem obsegu zaradi naleganja v vodoravno linijo konstrukcije. Na temelj so zloženi kamni, ki se dobro prilegajo naležni horizontalni površini temelja in se obenem tudi medsebojno ustrezno prilegajo v vodoravni liniji. Kamni morajo biti poravnani na vidno lice zidu, kar pomeni, da je vidna navpična površina zidu konstrukcijsko skladna in ravna (brez praznih prostorov ali izboklin). Kamni so utrjeni v zid s **kamnitim drobirjem** (kamniti okruški, manjši kamni); ob manjših kamnih v jedru zidu je ta drobir bistvena vezna sestava zidu. Velikosti zrn drobirja so med 3 do 8 cm, kar predstavlja v odrasli moški pesti 10 do 15 okruškov.² Drobir se zaradi različnosti oblik dobro utrdi med rege večjih kamnov. Vgradnja drobirja poteka ročno z vstavljanjem posameznih koščkov v rege, tako je vgradnja natančna in učinkovita (utrjevanje lokalnega gibanja kamnitih blokov, priprava naležnega mesta za kamniti blok). Stresanje drobirja v rege

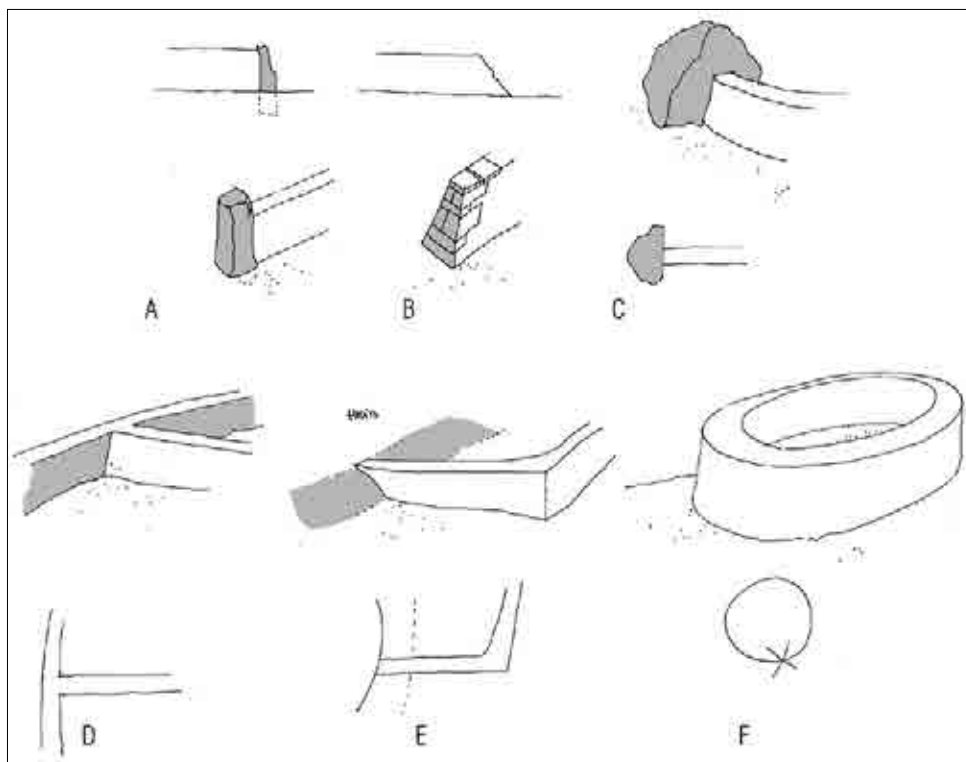
ni ustrezen način gradnje in vodi do slabše kakovosti konstrukcije (nenadzorovano posedanje kamnov, izpiranje fug med obilnimi padavinami, nenadzorovano sejanje semen rastlin v jedru zidu). Osredotočili se

Slika 1: Dvojni zid na suho in kamniti drobir z manjšimi kamni vmes. Dve liniji večjih kamnov sta ravnanji ob licu zidu. Rege so zapolnjene s kamnitim drobirjem (foto in skica: Domen Zupančič).

¹ Zupančič, *Tehnike in gradnja konstrukcij*, str. 73.

² Naj opozorimo, da tu ne govorimo o načrtno drobljenem kamnu, pesku ali drugih zemljinah z organskimi primesmi.

Slika 2: Sheme možnih zaključkov zidu. Vsaka rešitev terja način skladnje kamnov v trdno strukturo. A) zid zaključen s samostojnim pokončnim kamnom; B) zid zaključen s prečniki; C) zid naslonjen na večjo skalo; D) zid naslonjen na prečni zid; E) zid naslonjen na teren; F) sklenjen zid v obroč (skica: D. Zupančič).

bomo na dvojni zid, saj je bil v prazgodovini grajen najpogosteje. **Dvojni zid** (slika 1) ima močan enovit utrjen temelj, ki je izveden v plitvem izkopu. Plitvi izkop zajema zgolj odziv travne ruše in odstranitev površinskih korenin. V primeru gradnje na skalni osnovi pa je gradnja prilagojena konfiguraciji trdne podlage. Na temelju sta vzdolžno položeni dve liniji kamnov; med nasproti ležečimi kamni nastane rega, ki jo polnimo z drobirjem in manjšimi kamni. V primeru, da je zid viden z obeh strani, so kamni ravnani na obe lici, če pa je ena stran zidu zakopana oz. zasuta (podporni zid oz. škarpa), je zid ravnano samo na vidno lice. Ker je zid tvoren dvojnjo, je med dvema linijama uveden prečni kamen, prečnik, ki ju povezuje (slika 1). Obe liniji mora povezovati v enotno konstrukcijo. Tudi prečnik mora zadostiti osnovnim pogojem: biti mora monolitni element, ki se ob nadaljnji gradnji ne bo prelomil; imeti mora zadostno dolžino, saj mora doseči lice prve in druge strani zidu; imeti mora dve lepi ravni ploskvi, saj bosta vidni na licih zidu. Prečnik se vstavlja v zid v ritmičnih razmikih v vodoravni legi. Najpogostejši so t. i. **tričetrtinski prečniki**, ki segajo do $\frac{3}{4}$ zidu in se klinasto umeščajo med dva nasprotna kamna nasprotnega lica. Vgradnja prečnikov se ponavlja vsako drugo vodoravno vrsto.

Kraški dvojni zid je pogosto visok med 0,8 m in 1,6 m, merjeno od tal do vrha zidu. Prečne velikosti zidu so različne; pri peti zidu znašajo med 0,6 m do

1,2 m. Pri vrhu je zid na suho praviloma ožji, saj sta lici za nekaj stopinj nagnjeni proti vertikalni osi zidu. Novejši kamniti zidovi, ki so nastali v zadnjem desetletju na novo na novih lokacijah, imajo pravokotni prerez (peta in vrh zidu sta enako široka).

Zaključiti se lahko na več načinov (slika 2): s postavitvijo večjega navpičnega kamna na čelo; z izbiro naležnega skalnega začetka ali konca; z umno zidavo čelnega dela in uporabo prečnikov; z naslonom na drug trdni gradbeni element (drug zid); ali pa je zid zgrajen v obliki obroča.

Suhi zid v prazgodovini na Krasu

Suhozidna gradnja je osnovna gradnja prazgodovinskih struktur, kot so obzidja gradišč, vhodi na gradišča, stavbe znotraj gradišč ali obrambni stolpi. Na grobiščih je bil kamen uporabljen predvsem za pokrivanje oz. označevanje grobov, redkeje pa so ga uporabili pri gradnji kamnitih grobnih skrinj, kamor so pokopavali umrle, ali za izgradnjo mejnih zidov znotraj grobišč.³ Ničkolikokrat je bil les pomemben del konstrukcije tovrstnih objektov (npr. Ostri vrh, Štanjel), vendar se zaradi naravnih procesov kot tak v kraškem okolju, z nekaj izjemami, do danes ni ohranil. Les, kot sestavni del kamnite gradnje na suho,

³ Zupančič, *Tehnike in gradnja konstrukcij*, str. 73.

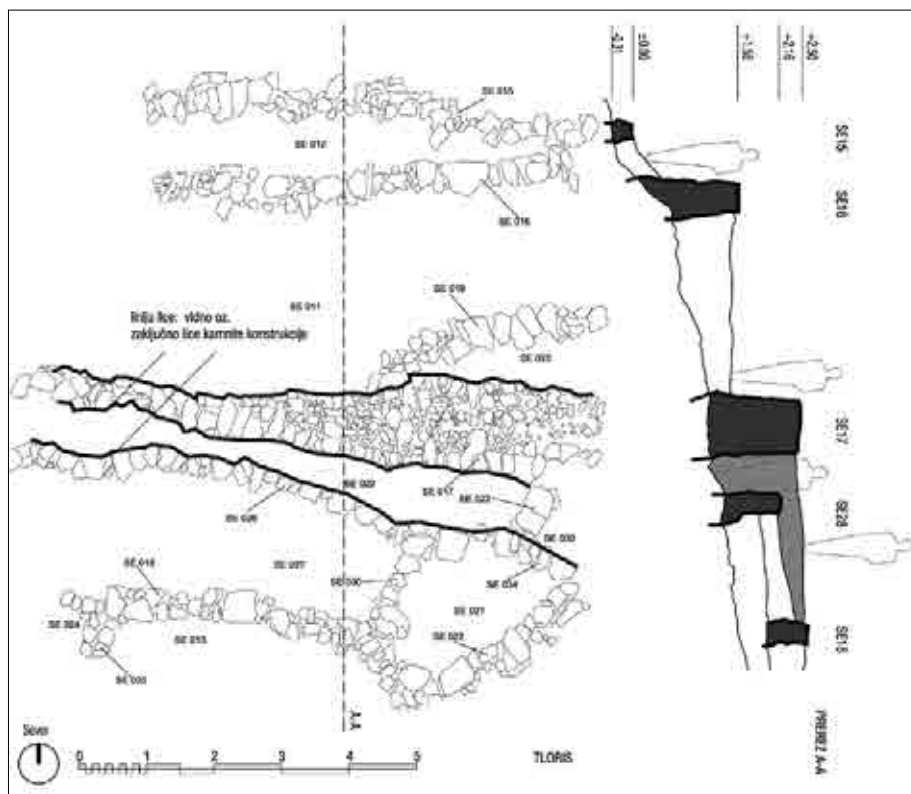
igra pomembno vlogo. Praviloma je lesena konstrukcija sestavljena v skelet stebrov (navpično postavljeni leseni koli), prečnikov ali poveznikov (vodoravno nameščeni leseni koli), opornikov in škarnikov (oba sta postavljena v naklonu). Leseni skelet predstavlja osnovno konstrukcijsko označbo objekta.⁴ Struktura je širši pojem in vanj vključujemo manj jasne (glede na namembnost) prostorske zasnove. Lesena osnova je bila nato zapolnjena s polnili. Tak primer je suhozidni ovalni stolp na Ostrem vrhu, kjer so se ohranile luknje in zidni navpični žlebovi oz. niše.⁵

Suhi zid je bil na Krasu v prazgodovini grajen na dva načina. Starejši način gradnje, ki ga poznamo npr. izpred jame Mala Triglavca in sodi v čas bakrene dobe,⁶ je način, kjer je bil sestavljen zid grajen iz velikih kamnitih blokov. V širino je meril med 42 in 63 cm.⁷ Kasneje, v času bronaste dobe so se pojavili dvojni zidovi, grajeni iz dveh vzporednih zidov z vmesnim prostorom, ki je bil zapoljen z drobirjem in manjšimi kamni.⁸ Ta način gradnje je bil v upora-

bi v bronasti, predvsem pa v poznejši, starejši železni dobi, kar kažejo najdišča, kot so npr. Ostri vrh,⁹ Tomaj,¹⁰ in Vrabče.¹¹

Graček nad Famljami

Obzidje gradišča Graček nad Famljami je bilo zgrajeno na oba omenjena načina gradnje zidu na suho v prazgodovini na Krasu. Pri arheoloških izkopavanjih, ki so potekala v devetdesetih letih 20. stoletja, se je pokazalo, da gre za dve gradbeni fazi izgradnje obzidja: prva faza je iz pozne bronaste dobe, druga pa iz starejše železne dobe.¹² V starejši fazi je bilo obzidje zgrajeno iz velikih kamnitih blokov, ki niso kazali sledov obdelave, kar je pogosto za kraške suhozidne gradnje. Glavni element je predstavljal zid SE 28 (slika 3), ki je bil najstarejši pri pripravi obzidnih teras. V mlajši fazi je obzidje dobilo bolj monumentalno podobo, saj je v širino merilo kar 6 metrov. Glavni element, zid SE 17, je bil najmočnejši

Slika 3: Obzidje Graček nad Famljami (izris: D. Zupančič).¹³

⁴ Za namene članka bomo izraz objekt nadomestili z izrazom struktura.

⁵ Prim. Teržan, Turk, *Ostri vrh pri Štanjelu*, str. 602, sl. 40.4.

⁶ Mlekuž, *Who were the Cyclopes?*, str. 73.

⁷ Za podatek se zahvaljujemo dr. Dimitriju Mlekužu (Oddelek za arheologijo, FF UL in ZVKDS Center za preventivno arheologijo).

⁸ Vinazza, *Tehnike gradnje subega zidu v prazgodovini*, str. 48, 53.

⁹ Teržan, Turk, *Ostri vrh pri Štanjelu*, str. 606–608.

¹⁰ Bratina, *Tomaj*, str. 136.

¹¹ Josipović, Vinazza, *Tabor pri Vrabčah*.

¹² Novaković, Turk, *Kamen na kamen palača*, str. 63–64; Novaković, Turk, *Graček pri Famljah*, str. 249.

¹³ Prirejeno po Turk, Novaković, *Graček pri Famljah*, str. 250, sl. 109.

in najbolj ohranjen, zgrajen po principu dvojnega zidu, vmesni prostor pa je bil zapolnjen z manjšimi kamni in kamnitim drobirjem. Nanj sta bila naslonjena dva podporna zidova (SE 16 in SE 15; slika 3). To sta bila tudi najmlajša ohranjena zidova v razvoju obzidja.¹⁴ Zidovi so bili grajeni na terasah, ki so jih postopoma širili navzven. Prvotne zidove so na zunanem delu (na strani padajočega terena) dozidali, ali pa naredili nov zid nekaj metrov od lica zidu. Vmesni prostor so zasuli z drobirjem ali z zemljino. To tezo potrjujejo kronološki (stratigrafski) podatki arheoloških izkopavanj. Območje se je spreminjalo v času glede na uporabo. Zagotovo se je območje urejanja širilo, saj so zidovi v notranjosti starejši od zidov v zunanosti. Suhozidne konstrukcije niso le inženirski izdelki, ampak tudi fizični pokazatelji arhitekturnega prostorskega ustvarjanja skupnosti. Arhitekturni teoretik Juhani Pallasmaa je v svojih esejih zapisal, da je čas še najbolj ujet v arheoloških ostalinah: v dobesednem pomenu, v pomenu umetnostnega ustvarjanja in v arhitekturnem pomenu.¹⁵ Tehnično je princip postopnega širjenja ustrezen pri širitvi utrjenega dela lokacije, saj se območje postopoma širi in kontrolirano utrjuje. Ustrezen je tudi z vidika časa, ki je potreben za utrjeno gradnjo in vzdrževanje. Kamnite gradnje sestavljene na suho potrebujejo redno vzdrževanje; vgrajeni kamni niso vezani v zid s stabilnim vezivom, ki bi elemente utrdil v monolitno konstrukcijo. Vzdrževanje poteka v rednih ciklikih, zato bomo na tem mestu podali razlago vzdrževanja glede na letne čase. Gradnje na suho so načeloma dobro odporne glede na padavinske vode (dež in sneg), saj imajo zidovi zadostne rege, ki ustrezno odvajajo vodo iz konstrukcije. Voda pri tem ne izpira finih zasutij, saj je, kot smo že omenili, drobir velikosti od 3 do 5 cm praviloma dobro umeščen v rege. Navkljub dobri pogojem je prisotnih več dejavnikov, kot so lahko npr. razpad kamnine zaradi erozije, slabši posamezni detajli zlaganja, mehanske poškodbe gradnje zaradi zunanjih dejavnikov (potresi, zdrsi nosilne zemljine, talna erozija, drugo). Kamne v zidu je potrebno občasno postaviti v nova ležišča; to so le minimalni pomiki med 1 do 2 cm. Tako delo je ob rednih ciklikih manj opazno, vendar nujno.

Gradnja teras z dodajanjem obodnih dodatnih zidov spominja na sestavo čebule. Lokalno je to smiselno, saj so posamezne ujete (zajezene) količine zemljine manjše in lažje obvladljive (preprečevanje zdrsov, erozije in manjše bočne sile na zidove). Ob manjših poškodbah lahko sosednje gradnje (vzporedni zidovi in prečno naslonjeni zidovi) prenašajo obtežbe.

Štanjel

Znotraj gradišča, na temeljih katerega stoji današnji Štanjel,¹⁶ je bila odkrita bivalno-shrambna stavba.¹⁷ V skalno osnovo je bil narejen izkop za postavitev temeljev stavbe, usmerjene proti vzhodu. Gre za kletni prostor, velikosti 2 × 2,2 m, zgrajen iz treh suhih zidov, ki so pravokotni drug na drugega (slika 4). Zidovi so bili naslonjeni neposredno ob steno, to je geološko osnovo. Zahodni del stavbe je bil uničen z betonskim zidom iz osemdesetih let 20. stoletja in delno izkopen s strani Zorka Hareja.¹⁸

Zidovi so bili grajeni iz velikih ploščatih kamnov, velikosti do 60 cm. Kamni so bili položeni v več plasteh z najmanjšim preklpom plasti. Vidno je bilo samo eno lice, saj so zidovi naslonjeni ob skalno osnovo. Med kamni je bila meljasta glina, grušč in redki fragmenti keramike. Vzhodni zid je bil med vsemi tremi zidovi najbolj ohranjen. V dolžino je meril cca. 2 m, v širino pa cca. 25 cm. Nanj sta bila pravokotno postavljena severni in južni zid. Severni zid v dolžino meri 2,2 m, v širino pa cca. 30 cm. Na severovzhodnem delu je bila skalna osnova tako trda, da so se ji morali prilagoditi oz. so jo vključili v zid. Ohranjenost tega zidu je bila veliko slabša kot pri vzhodnem zidu, pa tudi porušil se je prvi.¹⁹ Južni zid je v dolžino meril 1,5 m, v širino pa cca. 30 cm. Med kamni je bil najden glinen melj, kamni velikosti do 10 cm in nekaj fragmentov keramike.

Nad skalno osnovo znotraj kletnega prostora je bila hodna površina brez najdb. Vrh nje je sledila ruševina tega prostora. V prvi ruševinski plasti je bilo veliko keramičnih najdb z večjimi zогlenelimi kosi lesa, ki kažejo na ostanke lesene konstrukcije. Najverjetneje gre za del stropa oz. poda vrhnjega dela prostora. Nad njo je ležala druga ruševinska plast, v kateri je bil odkrit odlomek loka bronaste kačaste fibule, keramika, živalske kosti in rastlinski ostanki. Kletni prostor je najverjetneje uničil požar, kar kaže površina kamnov zunanega lica zidov kletnega prostora²⁰ in nekatere ožgane in prežgane drobne najdbe (keramika, živalske kosti in rastlinski ostanki). Kmalu za tem se je vanj zrušil severni zid. Ruševina tega zidu je bila pozneje prekrita z nasutji, s katerimi je bil ta prostor zapolnjen in v poznejšem času v celoti prekrit. V plasteh znotraj kletnega prostora smo poleg že omenjenih najdb našli številne rastlinske ostanke, kot so peške divje in gojene vinske trte (*Vitis vinifera*), semena črnega bezga (*Sambucus nigra*), lešnikove lupine (*Corylus avellana*), zrna grašice (*Vicia sp.*) in zrna navadnega prosa (*Panicum miliaceum*).²¹

¹⁴ Novaković, Turk, *Kamen na kamen palača*, str. 62; Novaković, Turk, *Graček pri Famljah*, str. 251–252.

¹⁵ Pallasmaa, *Encounters*, str. 39.

¹⁶ Turk, *Po gradiščih*, str. 31.

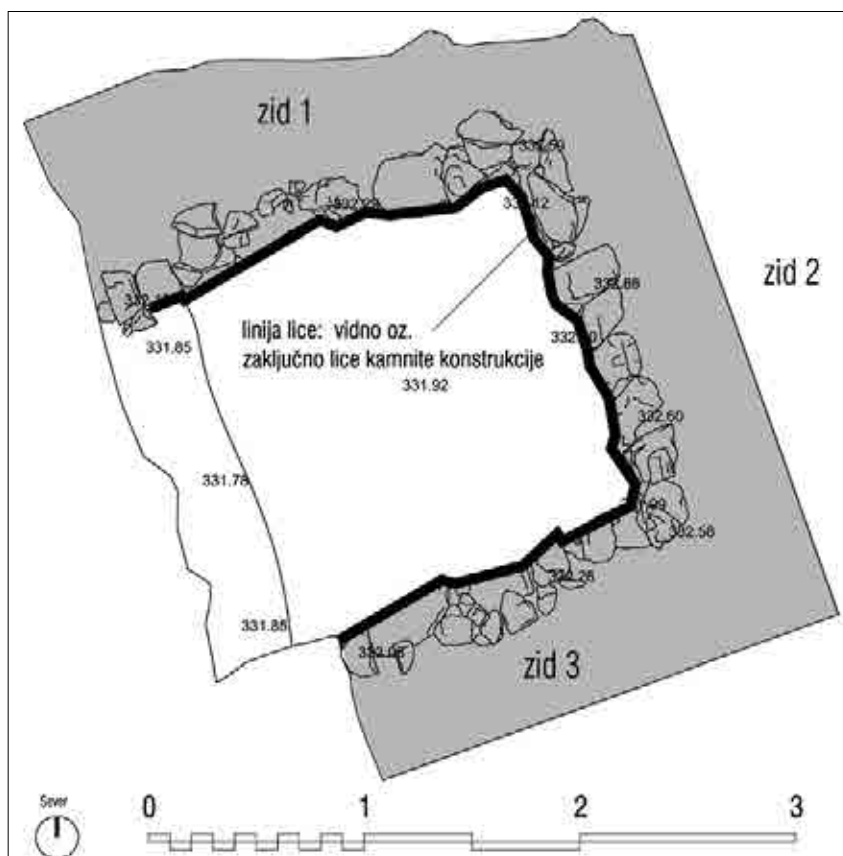
¹⁷ Fabec, Vinazza, *Štanjel*, str. 160.

¹⁸ Harej, *Štanjel*, str. 286–287.

¹⁹ Fabec, *Poročilo*, str. 28.

²⁰ Prav tam, str. 27.

²¹ Fabec, Vinazza, *Štanjel*, str. 596–597; Fabec, Tolar, Vinazza, *Il sito protostorico Štanjel*.

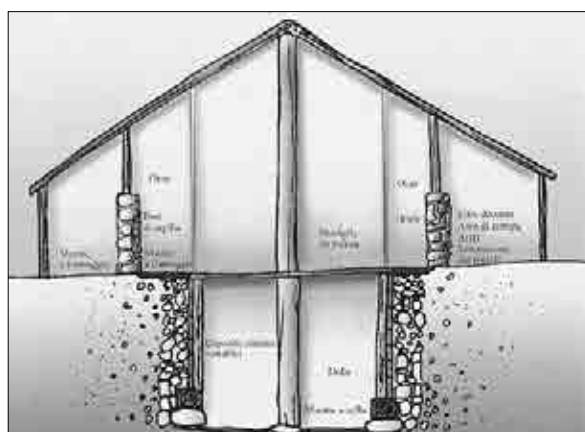

Slika 4: Tloris kletnega prostora (izris: M. Vinazza, D. Zupančič).

Obzidan kletni prostor ni bil namenjen bivanju. Način gradnje in najdbe v ruševinah kažejo na prostor, ki je bil namenjen shranjevanju. Izven kletnega prostora, južno od južnega zidu, so bili najdeni fragmenti silosov, ki predstavljajo posode za shranjevanje žita ali za fermentacijo vina/piva.²² Da imamo opravka z delovnim prostorom, kaže tudi fragment kamnitih žrnelj. Obravnavani prostor je bil sestavni del večje stavbe. Najbližjo primerjavo o zasnovi tovrstne stavbe najdemo v severni Italiji na najdišču Montereale Valcellina (prov. Pordenone), kjer je bila odkrita hiša s centralno postavljeno kletjo in širšo zasnovo nad njo (t. i. casa dei dolii; slika 5). Uničena je bila konec 5. stol. pr. n. št.²³ Ta shema nakazuje možno skeletno zasnovo, ki pa je le del arheološke razlage. Z vidika trdnosti lesene konstrukcije manjka več elementov, kot so postavitve srednjega kola, ki ni obdan s kamni; vmesna ojačitev med kletjo in pritličjem ter vmesna strešna povezja med škarniki in kolom. Pri podpornikih škarnikov je nejasna tudi oporna točka na zidu.

Kletni prostor iz Štanjela sodi, na podlagi primerjav z gradivom z drugih najdišč, v 6. in 5. stol. pr.

n. št. S pomočjo radiokarbonskih datacij smo lahko natančneje določiti domnevni čas uničenja stavbe s kletnim prostorom, ki sodi v začetek 4. stol. pr. n. št.²⁴

Slika 5: T. i. Casa dei dolii.²⁵

²² Fabec, Tolar, Vinazza, *Il sito protostorico Štanjel*.

²³ Corazza, Castiglioni, Rottoli, Tasca, Vitri, *An iron age house*, str. 862.

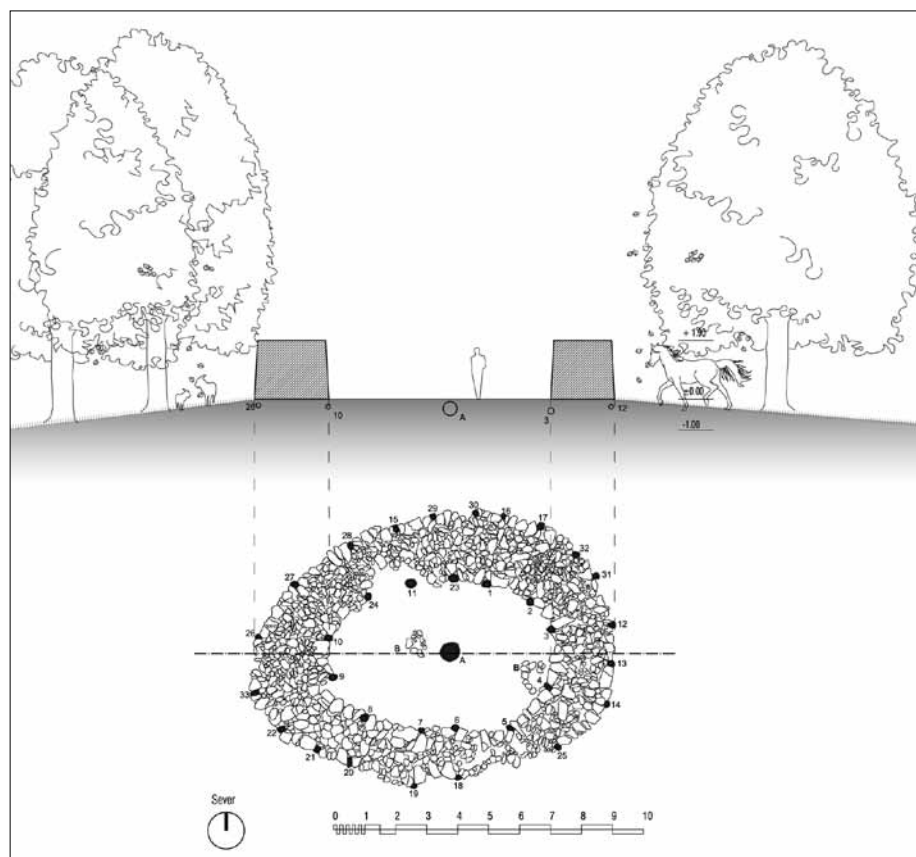
²⁴ Fabec, Vinazza, *Štanjel*, str. 596.

²⁵ Corazza, *La »Casa dei dolii«*, str. 50.

Ostri vrh

Na severnem kraškem robu poznamo sklop prazgodovinskih monumentalnih spomenikov, t. i. gomile,²⁶ od katerih sta bili raziskani le dve. Za gomilo na Rabotnici vemo, da so iskalci zakladov v sredini gomile našli kamnito skrinjo, v kateri so bile najdene kosti pokojnika in odlomki keramičnih posod,²⁷ kar kaže, da gre za grobno gomilo. Na prvi pogled ji je bila zelo podobna gomila na Ostrem vrhu,²⁸ kjer pa so arheološka izkopavanja, ki so potekala v devetdesetih letih 20. stoletja, pokazala na čisto drugačno namembnost, saj gre za obrambni stolp iz starejše železne dobe.²⁹ (slika 6). Ovalna kamnita struktura, katere premer je znašal 11 m, je imela obodni zid, ki je bil širok med 1,5 in 2,5 m, v višino pa je bil ohranjen do 1,9 m. Zgrajen je bil iz dveh vzporednih zidov (zunanje in notranje lice), vmesni prostor pa je bil zapolnjen s kamnitim drobirjem in manjšim kamenjem. Kamni vzporednih zidov so bili veliki in skrbno izbrani.³⁰ Gre za dvojni zid z notranjim in zunanjim licem, ki sta spojeni v obroč. Polnilo pa ni

nametano, ampak sestavljeno v sklad. V zunanjem in notranjem licu je bil odkrit niz žlebov/niš, ki so bile razporejene v bolj ali manj enakomernih intervalih z razmikom od 1,2 do 2,0 m. V teh žlebovih/nišah so bili prvotno nameščeni leseni tramovi, ki so služili za učvrstitev zgradbe. Najprej so bili leseni koli postavljeni v izkopane stojne jame, nato pa je sledila gradnja zidu. Leseni koli so bili z zunanje strani praviloma radialno zagozdeni z večjim kamnom ali več manjšimi, kar kaže, da je bila sprva postavljena lesena konstrukcija in nato vgrajeno polnilo. V notranjem licu je bilo odkritih 13 žlebov/niš (ena poškodovana), v zunanjem pa 20. V središču je bila jama, premera 0,5 m (ostale do 0,25 m), za nosilni steber, kar kaže, da je bil na tem mestu postavljen večji leseni steber, ki naj bi podpiral strešno konstrukcijo stolpa. V notranjosti sta bili najdeni tudi dve ognjišči.³¹ Na podlagi rezultatov radiokarbonih analiz je bil stolp opredeljen v starejšo železno dobo, zgrajen v 8./7. stol. pr. n. št., v uporabi pa je ostal do časa med sredino oz. drugo polovico 6. in koncem 5. stoletja pr. n. št.³²

Slika 6: Ostri vrh v tlorisu in shematskem prerezu (izris: D. Zupančič).³³

²⁶ Teržan, Turk, *The Iron Age tower upon Ostri vrh*, str. 349.

²⁷ Marchesetti, *I castellieri preistorici*, str. 50.

²⁸ Prav tam.

²⁹ Teržan, Turk, *The Iron Age tower upon Ostri vrh*, str. 340.

³⁰ Teržan, Turk, *Ostri vrh*, str. 605.

³¹ Prav tam, str. 606–607.

³² Prav tam, str. 608.

³³ Prirejeno po Teržan, Turk, *Ostri vrh*, str. 605, sl. 40.3.

Diskusija in razlaga

Obzidje na Gračku nad Famljami ima več zidov. Gre za lupinasto dodajanje (po načelu čebulnih plasti) zidov, ki je kombinirano s posameznimi prečnimi, povezovalnimi zidovi. Vsi zidovi so bili vgrajeni na teren ter zasipani z gruščem in zemljino. Tako je nastala terasasta gradnja zidu. Zidne konstrukcije so zaradi obrabljenosti razmeroma nizkih višin, merjeno od tal do vrha zidu. Zid z oznako SE 17 je bil visok 1,3 m od tal vidnega lica do vrha zidu. Ima značilen nagib lica proti navpični osi zidu in je pri vrhu zidu širok 0,8 m (glede na linijo prereza A–A). V tlorisu se na zidu SE 17 dobro vidijo tričetrtinski prečniki in prečniki prek širine zidu. Razvidna je konstrukcijsko ustrezna sestava značilna za dvojni zid: klinasto postavljanje kamnov s poravnavo na lice (zadruga) in zapolnjene rege z manjšimi kamni in kamnitim drobirjem. Meritev količine zasipnega in izravnalnega kamenja za zidom SE 17 in zidom SE 28 znaša v prerezu 1,2 m². Presečna površina zidu SE17 (A–A) znaša 1,14 m², količnik med presekom zidu in zasipno površino znaša 0,94 m². Tak rezultat je ugoden, saj je del zasipnega kamenja razprostrtega po površini vmesne manjše terase SE 28. Glede na razpoložljive podatke je v zid SE 17 vgrajenega cca. 9,4 m³ kamna. Zid SE 17 ima obe lici ravnani, kar napeljuje na to, da je bil postavljen neodvisno na

vzporedne zidove. Odmik od zidu SE 28 je zadosten, da je med njima prostor, kjer se lahko giblje ena oseba ali manjša žival.

Na primeru kletnega prostora v Štanjelu govorimo o vgrajenih zidovih v teren. Ti zidovi so razmeroma skromni glede na velikost, a zanimivejši zaradi pojavnosti. Zidovi so pravokotni in zgolj enojni (ena linija kamnov v tlorisu). Na tem mestu gre za zid ob stabilnem terenu (skalna osnova). Zid ni utrjen z gruščem, temveč je veznemu materialu dodana še glina, ki je bila dodana iz dveh možnih razlogov: zaradi namembnosti prostora, ki je služil kot klet, ali zaradi izbire enojne kamnite konstrukcije. Vgradnja kamnov v enojni suhi zid je tehnično zahtevna naloga. Z uporabo lepljivega veznega materiala, kot je glina, je gradnja olajšana in učinkovita. V tem primeru moramo omeniti, da je obravnavani zid mešanica med zidom zidanim z glinenim vezivom in zidom grajenim na suho. Tlorisna površina zidu je 1,34 m², višina pa znaša cca. 30 cm, kar znaša 0,36 m³ kamna z veznim materialom. Glede na trdno talno osnovo in dobro utrjen zasipni del, zid ni imel večjih obremenitev s pobočja. Enojni zid je zadostno izpolnjeval svojo namembnost.

V primeru obrambnega stolpa na Ostrem vrhu so prisotne še talne in stenske sledi uporabe lesene konstrukcije. Menimo, da je bila uporabljena skeletna lesena konstrukcija, ki je bila zapolnjena s

Slika 7: Jama za leseni kol, obdan s kamni, ki tvorijo ustrezno in stabilno lego temeljenja. Postavljeni leseni kol je zagozden z drobirjem, ki se opira na ploščate robne kamne. V arhitekturi temu točkovnemu temelju pravimo čaša. Švica, Dandrio (foto: Domen Zupančič).

Slika 8. Ograda pašnika. Ambleside, Škotska. Primer dvojnega zidu, ki je utrjen z lesenimi koli. Leseni koli so bili postavljeni naknadno; lice zidu je ravno in nima žlebov za umeščanje lesenih kolov. Na fotografiji je dobro vidna tektonska tvorba zidu: ob peti (stik zidu s tlemi) so veliki balvani, ki so obloženi s kamni srednje velikosti. Proti vrhu se velikost kamnov zmanjšuje. Zaključna pokrivna vrhnja plast je sestavljena iz večjih enovito debelih kamnov (foto: Domen Zupančič).

kamnom.³⁴ Na to napeljujejo jasne prilagoditve pri zlaganju kamnov v tlorisu in prerezu (npr. žleb/niša 8 in 28, slika 6), kjer so v tlorisu kamni krožno položeni okoli žleba/niše v zidu. Pri analizi tlorisa ovalne strukture je bil izražen pomislek o pravilnosti ovalne oblike in možnosti, da se je nosilna zemljina delno pomaknila od severa proti jugu. Možna razlaga o prvotni zasnovi v obliki kroga ne drži, saj so mesta temeljnih jam za umeščanje navpičnih lesenih kolov vključene v zid. Suhozidna struktura je skladno gradjena, razvidni so klinasto umeščeni kamni ter stabilno vgrajen kamniti drobir in manjši kamni. Ovalna oblika kamnite strukture je posledica prilagajanja danostim okolja.

Navedbe količin uporabljenega kamenja pri navedenih primerih nam omogočajo oceno porabljenega časa in opredelitev udeležencev pri gradnji posameznega primera. Določitev okvirne porabe časa temelji na izbranem viru za pridobitev mojstrskega naziva pri Združenju za suhozid Združenega kraljestva (DSWA *Master craftsman certificate*).³⁵ Izbrano združenje za suhi zid ima dolgoletno zgodovino delova-

nja in je usmerjeno v izobraževanje novih suhozidnih mojstrov. Odločitev za izračun časovnice gradnje suhozidnih konstrukcij na osnovi naziva mojster temelji na tezi, da je bil tak način gradnje dokaj pogost. Nedvomno je bilo število mojstrov za gradnjo na suho večje kot danes.

Za pridobitev naziva mojster je med ostalimi zahtevami potrebno razstaviti in sestaviti dvojni zid površine 5 m². Glede na podatke angleških zidov je presek povprečnega zidu 0,7 m², zato je 5 m² zidu 3,6 m zidu v dolžino oz. 2,5 m³. Čas za to nalogo je omejen na 7 ur in vključuje odmoro za počitek in okrepčilo.

Ti izhodni časovni okvirji in predvidene količine so bili uporabljeni za izračun možnih časovnih okvirjev za postavitev obravnavanih prazgodovinskih struktur (tabela 1), toda v takšnem stanju, kot so bile raziskane. Pri tem nismo upoštevali možnih (neohranjenih) dodatnih višin zidov in drugih delov. Arheološka izkopavanja so pokazala le delno ohranjene strukture. Zid na Ostrem vrhu in terasa okoli njega kažeta na to, da bi bila suhozidna konstrukcija višja. Pri razmišljanju o rekonstrukciji ostaja odprtih nekaj temeljnih funkcionalnih postavk: **dostop** v notranjost ovala (lestev, mostovž), **ognjišče** (namembnost ogrevanja ali kuhanje) in **streha** (oblika, konstrukcija). Pri izračunu nismo upoštevali priprave in vgradnje lesenih elementov ter priprave teras.

³⁴ Prim. Teržan, Turk, *Ostri vrh*, str. 606–607.

³⁵ *The candidate is required to strip down and rebuild their chosen feature incorporating at least 5 square meters of wall in the presence of Examiners and within a single, seven hour period, allowing for refreshment/lunch breaks and not spread over multiple days (DSWA Master craftsman certificate, str. 13).*

Tabela 1: Modelni izračun števila dni, potrebnih za izgradnjo obravnavanih struktur (D. Zupančič).

Najdišče	Ocenjena količina zidu	Normativ	Koeficient
Graček nad Famljami	9,4 m ³	2,5 m ³ /7h	3,8
Štanjel	0,36 m ³	2,5 m ³ /7h	0,1
Ostri vrh	98,89 m ³	2,5 m ³ /7h	39,6

Ugotavljamo, da je bilo za zid SE 17 na Gračku nad Famljami potrebnih 3,8 dni oz. zaokroženo na 4 dni dela za eno osebo. Če sta pri gradnji sodelovala dva, je čas razpolovljen in znaša dva dneva. Zid v Štanjelu je skromnih dimenzij, predviden čas dela zanj pa je en delovni dan. Ovalno postavljen zid na Ostrem vrhu je terjal kar 40 delovnih dni za eno osebo. Ker menimo, da je bila taka struktura postavljena s skupinskim delom, smo ocenjeni čas porazdelili na 6 oseb, ki bi za to delo potrebovale 7 dni.

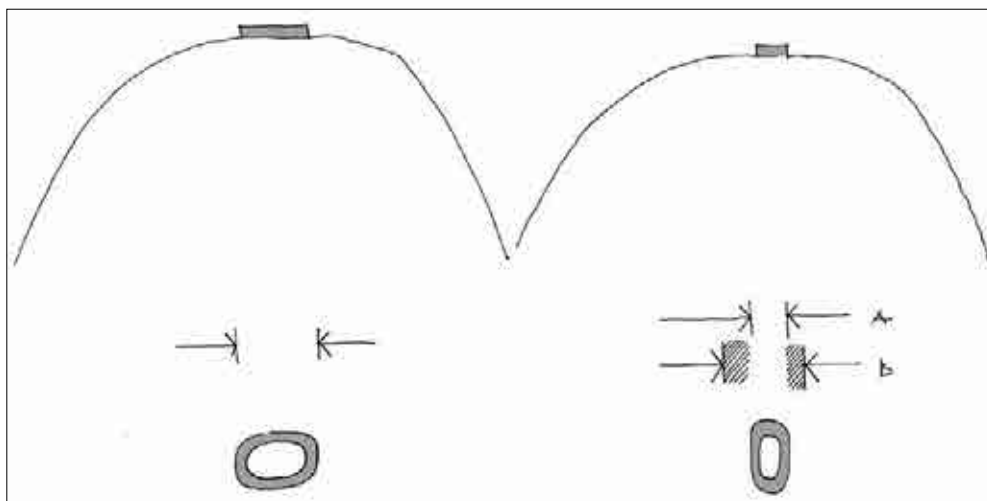
Zaključek

Z vključevanjem razlage arhitekturnih načel gradnje suhozidnih struktur je obravnavana arheoloških podatkov bolj smiselna in vodi do bolj utemeljenih zaključkov. Osnovo za to predstavlja arheološka podrobna dokumentacija in kronološka opredelitev posameznih struktur. Predstavljene so bile tri kamnite strukture na treh različnih najdiščih na Krasu, vsaka s svojo značilno posebnostjo. Konstrukcije lahko razvrstimo glede na postavitev v prostor, kot vgrajene v osnovo, prislone na osnovo ali samostojno grajene. Glede na način postavitve opredeljujemo kletni prostor v Štanjelu kot vgradnjo v osnovo, v Gračku nad Famljami pa predstavlja gradnjo, prislone na osnovo. Za slednje gradnje je poglavitnega pomena temeljna peta zidu, njena dolžina, območje naslona

(količina zasutja) in naklon glede na navpično os zidu. Obrambni stolp na Ostrem vrhu (slika 9) je samostojno grajena struktura, okoli katere je utrjena terasa.

Zaradi večjega števila nepoznanih dejavnikov smo se izognili grafični razlagi obravnavanih kamnitih struktur, saj je namen prispevka analiza sestavljenega zidu na suho. Lega na Ostrem vrhu ima poleg velike količine vgrajenega kamna prisotne obodne žlebovi/niše za leseno gradnjo, katerih premeri znašajo do 25 cm (33 pozicij). Priprava teh lesenih kolov, vgradnja in vezava lesene konstrukcije so osnovne delovne naloge, ki so zahtevne in časovno potratne. Menimo, da je bila gradnja opravljena v razmeroma kratkem času. K tej misli nas napeljuje tudi to, da je lega strateškega pomena in obrambnega namena,³⁶ saj načelno velja, da so vojaške gradnje postavljene v določenem časovnem obdobju, poleg tega pa je uporabljenega več materiala, kot ga je dejansko potrebno. Zanimljivo ni niti dejstvo, da je strateška arhitektura pokazatelj prevladujoče oz. vladajoče skupnosti na določenem območju. Ti objekti so del arhitekturnega ansambla, ki določa in krepi pripadnost prebivalcev te kulture in so del njihove identitete.

Suhi zid je gradbeno inženirska gradnja, ki ima v današnjem času oblikovanja prostora manj prepoznano koristno vlogo. Navkljub temu, da je suhi zid zgrajen brez mokrega veznega materiala, je dovolj

Slika 9: Skica strateške postavitve ovala na hrib in izpostavljenost oblike v veduti. Oblika bi lahko bila uporabljena za zaslon opazovalcev spodnje ležečih območij, v tem primeru bi bil ožji del ovala pravokoten na pogled (skica: Domen Zupančič).

³⁶ Prim. Teržan, Turk, *The Iron Age tower upon Ostri vrh*, str. 340.

trden, da je obstal skozi tisočletja. Z razbiranjem sestavov in oblik struktur lahko izpeljemo možne rekonstrukcije in načine delovanja teh objektov.

LITERATURA

- Bratina, Patricija: Tomaj. *Varstvo spomenikov*, 38, 2001, str. 135–136.
- Corazza, Susi in Elisabetta Castiglioni in Mauro Rottoli in Piero Tasca in Serena Vitri: An iron age house at the border of the Veneti` territory (Monterea Valcellina – PN – Friuli Venezia Giulia – Italia). *XIII U. I. S. P. P. Congress Proceedings*, Forlì, 8 – 14 September 1996. Forlì: A.B.A.C.O. cop., 1998, str. 861–864.
- Corazza, Susi: La »Casa dei dolii«. *Museo archeologico Montereale Valcellina. Guida al museo* (ur. Serena Vitri, Susi Corazza). Montereale Valcellina: Comune di Montereale Valcellina, 2011, str. 48–54.
- DSWA Master craftsman certificate: <http://www.dswa.org.uk/userfiles/file/training/Craftsman-Scheme-full-leaflet-updated-2014.pdf> <5. avgust 2015>.
- DSWA Technical specifications for dry stone walls: <http://www.dswa.org.uk/userfiles/file/Leaflets/1-Technical-specifications-updatd-2011.pdf> <5. avgust 2015>.
- Fabec, Tomaž in Manca Vinazza: Štanjel. *Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem / Absolute dating od the bronze and iron ages in Slovenia*. Katalogi in monografije št. 40. (ur. Biba Teržan, in Matija Črešnar). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2014, str. 595–603.
- Fabec, Tomaž in Manca Vinazza: Štanjel. *Varstvo spomenikov*, 47, 2012, str. 160.
- Fabec, Tomaž in Tjaša Tolar in Manca Vinazza: Il sito protostorico Štanjel (Slovenia). *Preistoria e protostoria del Caput Adriae: convegno: riassunti, comunicazioni e poster*. Udine: Istituto Italiano di Protoistoria e Protoistoria, 2014, str. 53.
- Fabec, Tomaž: *Poročilo o izvedeni predhodni arheološki raziskavi na gradu Štanjel, parc. št. 1009/1, k.o. Štanjel*. Ljubljana: ZVKDS CPA, 2010.
- Gabrovec, Stane: Srednje brončano doba. Bronzano doba. *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, št. 4 (ur. A. Benac). Sarajevo: Svjetlost: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1983, str. 40–51.
- Harej, Zorko: Štanjel. *Varstvo spomenikov* 26, 1984, str. 286–287.
- Howe, Nicholas: The cultural construction of reading in Anglo-Saxon England. *The Ethnography of Reading* (ur. Jonathan Boyarin). Berkeley: University of California Press, 1992.
- Ingold, Tim: *Lines, a brief history*. London: Routledge, 2007.
- Josipović, Draško in Manca Vinazza: Tabor pri Vrabčah – arheološko najdišče Tabor. ARHEO-LOGIJA v letu 2013. Strokovno srečanje Slovenskega arheološkega društva Ljubljana, Mestni muzej Ljubljana, 6.–7. marec 2014 (ur. Matija Črešnar, Bojan Djurić, Petra Stipančič). Ljubljana: Slovensko arheološko društvo, 2014, str. 25.
- Marchesetti, Carlo: *I castellieri preistorici di Trieste e della Regione Giulia*. Trst: Museo Civico di Storia Naturale, 1903.
- Mlekuž, Dimitrij: Who were the Cyclopes? Odyssey and Neolithic, Eneolithic and Bronze Age Pastoralists of the East Adriatic Coast and Dinaric Alps. *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*, Situla št. 44 (ur. Martina Blečič Kavur, Matija Črešnar, Bernhard Hänsel, Anja Hellmuth in Elke Kaiser in Carola Metzner Nebelsick). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2007, str. 69–82.
- Novaković, Predrag in Peter Turk: Kamen na kamen palača. Izkopavanja gradišča na Krasu. *Arheo* 12, 1991a, str. 57–68.
- Novaković, Predrag in Peter Turk: Graček pri Famljah – prazgodovinsko gradišče (arheološka izkopavanja). *Varstvo spomenikov* 33, 1991b, str. 249–253.
- Pallasmaa, Juhani: *Encounters 2. Architectural Essays*. Helsinki: Rakennustieto Publishing, 2012.
- Renes, Hans: Historic Landscapes Without History? A Reconsideration of the Concept of Traditional Landscapes. *Rural Landscapes: Society, Environment* (ur. Lowe Börjeson), History, št. 2(1), 2015, str. 2,1–11. DOI: <http://dx.doi.org/10.16993/rl.ae>
- Teržan, Biba in Peter Turk: Ostri vrh pri Štanjelu. *Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem / Absolute dating od the bronze and iron ages in Slovenia*, Katalogi in monografije/Catalogi et Monographiae 40 (ur. Biba Teržan in Matija Črešnar). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, str. 603–611.
- Teržan, Biba in Peter Turk: The Iron Age tower upon Ostri vrh. *Carlo Marchesetti e i castellieri 1903–2003. Atti del Convegno Internazionale di Studi*, Castello di Duino (Trieste), 14–15 novembre 2003, (ur. Gino Bandelli, Emanuela Montagnari Kokelj). Trst: Editreg, 2005, str. 339–353.
- Turk, Peter: Po gradiščih vzdolž severnega kraškega roba. *Revija Kras*, št. 99/100, 2010, str. 28–31.
- Vinazza, Manca: Tehnike gradnje suhega zidu v prazgodovini na Krasu. »Zid na subo«. *Zbornik strokovnih spisov o kraškem suhem zidu* (ur. Darja Kranjc). Škocjan: Park Škocjanske jame, 2014, str. 47–56.
- Zupančič, Domen: Tehnike in gradnja konstrukcij v tehniki suhi zid. »Zid na subo«. *Zbornik strokovnih spisov o kraškem suhem zidu* (ur. Darja Kranjc). Škocjan, Park Škocjanske jame, 2014, str. 73–103.

S U M M A R Y

Prehistoric dry wall construction in the Karst

The article focuses on the architectural principles of prehistoric dry wall construction in the Karst. In the introduction, it first provides a detailed description of the basic characteristics of dry wall, such as the foundation course, crushed stone infill, double dry stone wall and through stone, which provide the basis for the analysis of the following three examples subject to archaeological research: the wall of the fort Graček nad Famljami, the cellar in Štanjel and the defence tower at Ostri vrh. The wall of the

fort Graček was built from several walls, by adding new parallel walls to form an onion-like structure and combining them with singular connecting walls to obtain a terraced wall structure. The wall was built in two stages: in the late Bronze Age and later in the Early Iron Age. The cellar in Štanjel, which forms the lower part of a spacious dwelling-storage building from the Early Iron Age, had single walls built in the slope, standing perpendicularly to one another. The best preserved dry wall construction in the Karst, however, is located at Ostri vrh, where a defence tower used to stand in the Early Iron Age. This was essentially a skeletal, wood framing infilled with stone. On the basis of the preserved quantity of utilised stone we aimed to assess the time necessary for the construction of individual examples.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 712.35-032.5:911.53(497.472)

Prejeto: 9. 6. 2015

Eda Belingar

univ. dipl. etnologinja in prof. sociologije, konservatorska svetovalka, ZVKDS, OE Nova Gorica, Delpinova 16, SI-5000 Nova Gorica
E-pošta: eda.belingar@zvkd.si

Suhi zid, gradnik kulturne krajine na Krasu

IZVLEČEK

Prispevek obravnava pojav suhega zidu na Krasu kot glavnega oblikovalca tamkajšnje kulturne krajine. Opisani so načini pridobivanja kamenja, iz katerega so sestavljeni suhi zidovi. V prispevku so predstavljene pojavne oblike suhega zidu na Krasu v vsej njihovi številčnosti in pestrosti s kamnitim suhim zidom kot njihovim osnovnim gradnikom. Pri tem se avtorica opira na ugotovitve v virih in literaturi ter na lastna opažanja, pridobljena med terenskim delom in v stiku z domačini.

KLJUČNE BESEDE

Kras, kras, kulturna krajina, suhi zid

ABSTRACT

DRY WALL—THE CORNERSTONE OF CULTURAL LANDSCAPE IN THE KARST

The article discusses dry walls in the Karst as the mainstay of local cultural landscape. It describes methods of obtaining stones that are used in the construction of dry walls. The article also presents a multitude and diversity of forms of dry walls in the Karst, with dry stone walls being the basic components. The authoress draws on findings presented in sources and literature as well as her own observations obtained during her field work and through contacts with local inhabitants.

KEY WORDS

Karst, karst, cultural landscape, dry wall

Uvod

Najslikovitejše opise Krasa, sveta, ki ga zamejujejo Vipavska in Soška dolina, Brkini in na jugu Tržaški zaliv ter ob omembi katerega se je v preteklosti najprej pomislilo na kamnito goličavo, kjer primanjkuje zemlje in ni površinskih voda,¹ najdemo v člankih s konca 19. in z začetka 20. stoletja. Eden izmed takih z naslovom »Potni poduk o Krasu in o pogozdevanju Krasa« je nastal izpod peresa Ljudevita Dimica, c. kr. nadgozdarja in gozdnega poročevalca: »Beseda 'Kras' – izpeljana od besede 'krasno', kar isto pomeni kot lepo, prijetno, kaže že na to, da so te pokrajine nekdaj lepi, bobotni in rodovitni kraji bile, da kamenenih puščav, ktere dandanes mnogoterno to deželo pretezujejo, ni bilo nekdaj. Kako neki so te kamenene puščave nastale, kjer samo še revna trava komaj za ovce in koze poganja? Kako drugače, kakor po izsekanji gozda, po brezozirni ogolitvi sveta od svojega naravnega varstva... Najhujši nasledki odgozdovanja Krasa so tedaj: pomanjkanje lesa in drv, pomanjkanje vode, potem suša in marsikatera huda ura z burjo in točo. Pomanjkanje vode zato, ker studenci in potoki posahnejo v votlinah apnene zemlje. Suša zato, ker gozdov ni zadosti, da bi zamogli dež na-se vleči; dež toraj tudi le redkoma pada, in se mokrota kmalu zgubi v votlinah skalovja. Pa tudi marsikatera huda ura prihaja po Krasu zato, ker gozda, natornega strelovoda ni. Verjemite mi, skušnija jasno kaže, da gozd hudo uro nateguje in polje varuje toče, posloplja pa strele. ... Kras je toraj veči del sub, tudi po stanovitnem deževanju. Ta lastnost kraških tal nam pa razjasnuje še drugo prikazen. V marsikteri onih livokastih globin, ktere nimajo odprtini ali razpoklin, se nabira z viših delov oplaknjena prst, ktera daje ne samo gozdnim rastlinam rodovitni stan, ampak tudi sadnemu drevju in žitu. To so oaze ali zelenice Krasa. Taka rodovitna mesta obdaja Krašovec s kameneno ograjo, ktera se zovejo potem 'ograde'. Po tacih krajih se najde deloma tudi izvrsten gozdni zarod, in tak zarod je živa priča lepše minulosti našega Krasa, – živ opomin je Boga, kteri nam pravi: Varujte gozda! Gozd je od prijatelj človeški, gozd je varh rodovitnosti zemlje.«²

Od okoliških pokrajin se tako Kras loči po prostiranih kamnitih in brezvodnih goličavah, manjših gručastih naseljih in zaradi pomanjkanja prsti redkih poljedelskih površinah ter tem pogojem prilagojeni kulturni krajini, kar so osnovne poteze kraške kulturne krajine v novem veku. Panjek na osnovi opisov iz 17. in 18. stoletja ter franciscejskega katastra z začetka 19. stoletja navaja, da so se tedaj »v neposredni bližini naselij nahajali vrtovi, njive in travniki, obdani pa so bili z neobdelano gmajno, sredi katere so bile v

večji oddaljenosti od vasi raztresene še posamezne krpe neobdelane zemlje, zlasti njive v dolinah, travniki in senožeti ter bolj ali manj razredčene in osamele gozdne površine, ki so le v posameznih primerih preraščale v pravi gozd.«³ Ljudje so se že v prazgodovini in rimskem obdobju uspešno prilagodili posebnostim kraškega okolja, kultivirali so zemljo, da so se oskrbeli s hrano in izoblikovali specifično bivanjsko kulturo, prepoznano še danes kot tipično za to območje. Pri tem gre za skrbno izbiro poselitvenega prostora in organizacije kmečkih domov samih, izvirno in raznoliko uporabo kamna v gradnji, sistem oskrbe z vodo, oblike čiščenja pašnikov in travnikov ter ureditev kmetijskih površin.

Načini pridobivanja kamenja za suhe zidove

Z izrazom »kras« označujemo tisti svet, »za katerega so značilni na površje štrleči kamni, ki jih je bilo potrebno za obdelovanje odstranjevati, ali je mestoma preplitka prst, tako da je bilo potrebno kamne otrebiti iz zemlje, da bi postala primerna za pridelovanje. Kjer je iz površja štrlečih kamnov več, govori literatura o polgolem, polpokritem in golem, kamnitem krasu. Kjer je plast zemlje enakomerno debela, ni bilo potrebno posebno prilagajati za kmetijsko rabo tal na poseben, kraški način. Na videz kraškega površja je sicer vplivalo več dejavnikov, poglobljen pa je vendarle poseg kmetovalca za določeno rabo tal. Če so odstranili gozd za pašnik, kar je bilo najpogosteje s požigom, kamna ni bilo potrebno odstranjevati. Za košnjo trave ga je potrebno odbijati v gladini ruše. Za oranje ga je potrebno otrebiti do globine lemeža, za nov vinograd do pol metra in več.«⁴

Neizpodbitno je, da je moral Krašovec za svoje preživetje v preoblikovanje krasa za kmetijsko rabo vložiti nemalo truda, kar se v okolici kraških vasi odraža na vsakem koraku. Obenem pa je z izčrpavanjem naravnih virov, zlasti z izsekavanjem gozda, v preteklosti tudi sam prispeval k opustošenju kraškega površja in s tem k njegovi nerodovitnosti. Manj človekovih posegov v okolje je bilo potrebnih tam, kjer je bila na razpolago debelejša plast zemlje. Na takem krasu je človek ob naselitvi skrčil gozd in zemljo pripravil za obdelovanje. Drugače je bilo na polgolem krasu, ki je bil ob prvi poselitvi primeren le za pašo, za travnik ali njivo pa so morali odstraniti iz zemlje štrleče kamenje. Ko so tam prvi naseljenci otrebili gozd, je bila krčevina primerna le za pašo, na večji strmini pa še za to ne.⁵

Kmetijske površine so se na Krasu že stoletja pridobivale s krčenjem gozdov in prenašanjem zemlje, pa tudi z odstranjevanjem in razbijanjem odvečnega kamenja. Ker je bilo na pašnikih premalo krme, so

¹ Spreminjanje puste kamnite pokrajine v spet zaraščeno se je pričelo po drugi svetovni vojni z opuščanjem tradicionalne kmetijske rabe tal, ko so propadle velike površine suhih travnikov in se začele spreminjati v gosto, neprehodno goščavo. *Zakrivljeno palico v roki*, str. 4.

² *Kmetijske in rokodelske novice*, letnik 29, št. 16, 19. 4. 1871, *Gospodarske stvari*.

³ Panjek, *Človek, zemlja, kamen in burja*, str. 37.

⁴ Gams, *Sistemi prilagoditve*, str. 13.

⁵ Gams, *Kras v Sloveniji*, str. 207, 210.

S subimi zidovi prepredena gmajna pri Sežani (foto: E. Belingar, 2009).

čistili tudi površine, na katerih so želeli ustvariti travnike za košnjo ter pridobivanje sena za spravilo in krmljenje v zimskem času.⁶ Naravne danosti na Krasu so omogočale pašo, košnjo in gojenje kulturnih rastlin, pri čemer so prevladovali pašniki in enokosni travniki – senožeti. Glavni razlog za to so plitka in kamnita tla na apnencu, ki so primerna le za ekstenzivno živinorejo.⁷

Večino kraških zemljišč za travnike in njive so morali kmetovalci dobesedno iztrgati krasu. Od najstarejših dob pa vse do 19. stoletja je bilo za Kras značilno pašništvo, največ so redili ovce. V drugi polovici 19. stoletja, ko je bilo kmetijstvo v razcvetu in je prišlo do agrarne prenaseljenosti tega območja, je bilo na osrednjem Krasu več kot tretjina površja prekrita s pašniki. Sena so pridelali razmeroma malo. Že v dobi pašne živinoreje so na ravninah odbijali iz zemlje štrleče kamne, da so dobili več travne ruše, in z njimi ograjevali doline ali njivice. Ograde so njivi-

ce varovale pred živalmi. Zemljo, ki jo je deževnica spirala v kotanje, so odkopavali in jo nosili ali vozili na bližnje njive, da jim na njih ni bilo treba odbijati kamenja.⁸ Se danes se Kraševci poslužujejo tega načina pridobivanja zemlje, ki jo večinoma vozijo v vinograde.

Glavna ovira za obdelovanje kraške površine je po I. Gamsu neenakomerno globoka prst, ki se nahaja v žepih med skalnimi čoki, kamnina pa sega mestoma do vrha ruše ali štrli nad njo.

Za košnjo in oranje je bilo treba to kamenje odstraniti, *trebiti* in čistiti.⁹ »Stari moži pri hiši so rili kamnje ven, ki se je potem zazidalo« (Sveto pri Komnu, Franc Jazbec). Obilica kamenja se je nabrala vedno, ko so kraški svet prilagajali kmetijski rabi. Eden takih načinov je bila preureditev gozda v pašnik in travnik.

»V srednjem veku je trebljenje počasi napredovalo skladno s povečevanjem prebivalstva ter drobnice in v manjši meri goveda ter rastočo potrebo po senu... Največjo potrebo po trebljenju kamna je prinesel prehod prevladujoče ovčereje v hlevsko govedorejo za prodajo mleka in mesa, kar se je pričelo že v prvi polovici 19. stoletja. Skraja so posekali drevesa v gozdnih travnikih in v travnik spremenili marsikateri pašnik oz. gozdni

⁶ Simon Rutar je v *Goriškem Krasu* poročal, da »v političnem okraju Sežana samem, ki pripada ves Krasu, je vkup 17.602 ha pašnikov, ki donšajo le 50 kr. čistega dohodka od hektara. Približno enak dohodek dajajo tudi Krasu pripadajoči in blizu 19.500 ha obsegajoči pašniki v občinah političnih okrajev Gorica in Gradišče, kar jasno kaže žalostne, da obupne razmere zastran pašništva v teh krajih. Da v takih razmerah živinoreja ne uspeva in da se število živinčet krči, je samo po sebi umevno.« *Učiteljski tovariš*, 1. 1. 1893, št. 1.

⁷ *Zakrivljeno palico v roki*, str. 3.

⁸ Gams, *Kras v Sloveniji*, str. 210–212.

⁹ Gams, *Sistemi prilagoditve*, str. 10.

Kopriva, kotanja, nastala po odvozu zemlje (foto: E. Belingar, 2015).

pašnik. Po sekanju redkih dreves je bilo videti površje krasa najbolj kamnito in brezgozdnato. To je čas, ko je regionalno ime Kras postalo v strokovni literaturi sinonim za kraško kamnito goljavo in kras vobče. Ob prevladi košnje s koso so morali v gozdnih travnikih trebiti kamne v višini ruše.¹⁰ Glavna sprememba je nastopila sredi 19. stoletja, ko je po izgradnji južne železnice mesto Trst hitro raslo in postalo potrošnik velikih količin mleka. Paše, zlasti drobnice, ne ovira površinsko kamenje. Odstranjevali so ga v primeru pridobivanja novih travnatih površin na račun kamnitih. Za pridobivanje sena pa je štrleče kamenje postajalo vedno večja ovira, čim bolj se je razvijala tehnika košnje sena. Še v začetku preteklega stoletja (v nekaterih vaseh pa še v obdobju po drugi svetovni vojni) so na Krasu namreč na slabših zemljiščih pri pridobivanju sena poleg kose uporabljali tudi srp.¹¹ Za tako rabo tal intenzivnejše trebljenje kamenja ni bilo potrebno. Z odbijanjem so si olajšali košnjo. Za mlečno in mesno govedorejo pa so potrebovali več trave in sena. To proizvodnjo so povečali z izsekavanjem redkega drevja v travniškem gozdu, kar se je seveda odrazilo v rabi tal.¹²

Obdelovanje zemlje na polju in v dolinah zahteva bolj temeljito odstranjevanje kamenja ne le s površja,

ampak tudi iz zemlje. Zato so za njive odbirali lege z najbolj sklenjeno debelo zemljo. Skladno z vedno modernejšim plugom, s katerim so orali vedno globlje, je bilo treba odstraniti kamenje vedno globlje pod zemljo. Namesto trebljenja so si na pobočjih pomagali s prenašanjem ali prevažanjem zemlje na vrh njive, od koder je bila sprana ali preložena z oranjem.¹³ Kjer so hoteli zemljo orati, so morali odstraniti kamenje do globine lemeža, to je kakih 18 do 22 cm, v času primitivnega lesenega rala manj, za železni plug in traktorsko oranje pa več,¹⁴ 30–35 cm. »V sredi je bila tako plitka njiva, da so morali drevo dvigniti, ko so tam orali« (Naklo, Nadja Babič). Za izravnavo terena, ureditev rovne, ki so jo lahko kosili, je potrebna vsaj 20 cm debela plast zemlje.

Tudi pri urejanju terena za vinograde je bilo potrebno trebljenje kamenja. Trte so pogosto zasadili na terasah, podprtih s kamnitimi podpornimi zidovi, škarpami. Pri trebljenju so kamenje vzdavali v škarpo, zemljo pa zmetali na kup. Po pozidavi škarpe so prst razprostrli po nastali polici. Za vinograde v bregu so kopači trebili od spodaj navzgor, kamne pa odnašali ali odvažali večidel do spodnjega zidu ali škarpe, delno do stranskega zidu. Trebljenje v bregu je bilo zato lažje kot na ravnem za njivo. Zemlja je

¹⁰ Prav tam, str. 20.

¹¹ Prav tam.

¹² Prav tam, str. 20, 21.

¹³ Prav tam, str. 29.

¹⁴ Gams, *Kras v Sloveniji*, str. 211.

Griže v Krtovi Prjevščini pri Kosoveljah (foto: E. Belingar, 2013).

morala biti globlja kot na njivah, od 40 do 90 cm. Ker so vsa dela opravljali ročno, ni bila potrebna dovoljna pot do vsake parcele, tudi zato je nakopičenega kamenja na vinogradniških parcelah mnogo več kot na njivskih.¹⁵

Za nov nasad sadnega drevja kamnov ni treba otrebiti do tako enakomerne globine, kot zahteva vinograd. Drevesa so razmaknjena in med njimi lahko ostanejo neotrebne kompaktna skale. Kljub temu sadna drevesa zahtevajo toliko rodovitne zemlje, da je bilo treba ob saditvi mladega drevesa količino prsti povečati z globokim odstranjevanjem skale ali nanašanjem prsti iz okolice. Tako nastale parcele so navadno manj pravilnih oblik, na pobočju pa so škarpe često v polkrožni obliki in razmeroma kratke, prilagojene terenu.¹⁶

Oblike suhih zidov na Krasu

Kraševci je krajino v največji meri izoblikovali z melioriranjem kraške površine in razpostavljanjem odbitega kamenja v njej. Kamenja ni odstranjeval zaradi lepšega, pač pa iz življenjske nuje in težnje po preživetju. Do najboljše poseganja v krajino z zidavo suhih zidov je na Krasu prišlo v času razširjanja njiv in travnikov, deloma tudi vinogradov. Otre-

bljeno kamenje so Kraševci zlagali na različne načine, na suho zložili zidove in druge zložbe, za katere so uporabili suhozidno tehniko gradnje, ali ga zmetali v brezna. Najenostavneje pa ga je bilo odložiti na kup, v groblje, *gruble* oz. *griže*.

Groblje, *gruble*, *grüble* (Naklo), v nekaterih vaseh imenovane *griže* (Kosovelje, Pliskovica, Hruševica, Orlek, Veliki Dol, Kregolišče, tudi Nadrožica), so večji kupi zloženega odvečnega kamenja, nekateri na zunanem obodnem delu grajeni kot zid, saj je taka konstrukcija potem zdržala več časa, pa tudi več kamenja je šlo vanjo. Na Krasu za groblje uporabljajo različne izraze. Tako ponekod (Komen, Pliskovica) z izrazom *griže* označujejo le naravno preperelo kamenje na gmajni. V Lokvi z *grižo* označujejo kup nametnega kamenja, z *grublo* pa kup nametnega kamenja, a s pozidanim obodom. V notranjost tega obodnega zidu so nametali vse odvečno kamenje, ki so ga izkopali ali razbili na tistem območju. Kamenje v notranjosti je različno veliko, po vrhu pa je večinoma nasut drobiž, ki so ga pozneje sproti nalagali ob čiščenju polj ali travnikov. Groblje so lahko po obsegu različnih velikosti, od 1 do 20 m³ in tudi več. Tudi njihova gostota je odvisna od količine kamenja, ki so ga razbili na določenem območju.

Preostalo kamenje so zlagali v suhe zidove. Gre za zlaganje neobdelanega kamenja v zid brez uporabe veziva, *na suho*. Ti so postali najbolj značilni oblikovalci krajine Krasa in ji dali samosvojo podobo.

¹⁵ Gams, *Sistemi prilagoditve*, str. 41.

¹⁶ Prav tam, str. 48.

Suhe zidove lahko delimo glede na funkcijo in način gradnje.¹⁷

Po načinu gradnje so zidovi enojni in dvojni. Pri gradnji enojnega zidu je treba odbrati takšne kamne, ki se med seboj dobro vežejo, *kajlajo*, da se zid ne se-se. Kamni so nanizani drug na drugega v eni vrsti in praviloma brez vezivnega drobirja. S temi zidovi so največkrat ogradili *staje*, v katerih so čez noč pustili drobnico. Nekateri, nižji, pa so zgrajeni v naglici samo zato, da označujejo mejo parcel ali ob kolovozih. Ponekod so taki zidovi zgrajeni tudi iz pokonci postavljenih in naslonjenih plastovitih kamnov.

Dvojni zidovi so grajeni iz dveh vrst kamenja z licem ter vmesnim polnilom, skrlastim drobirjem, *škajevno* in *grizo*, tudi kakšen lepo obdelan kamen veže počez zid od ene stranice do druge. Take zidove so gradili tako na odprtem prostoru kot v vaseh. Vrh zidu, *kapa*, je povečini prekrit z večjimi prečno na zid postavljenimi kamni, *vrhnjaki* (Veliki Dol), *vrhovniki* (Kregolišče), *vršnjaci* (Kobjeglava), z drobirjem ali v polkrogu, *v kopico* nasutem kamenju čez celotno širino zidu (Veliki Dol). Drobir so nanašali sproti, ko so lastniki ali hlapič razkopavali krtine in pobirali drobno kamenje. V vaseh, kjer so zidovi zidani *bolj na bogato*, je *kapa* iz kamnitih skrl, postavljenih v zašiljen vrh, *v špico*. Po prvi svetovni vojni pa so čez vrh marsikje postavili kar bodočo žico. Kraševci so srnjadi preskok preprečevali tako, da so po vrhu zidov naložili bolj našpičeno kamenje ali šope bodikavega grmičevja, *fraske*. Nekateri Škofeljci so zid zidali tako, da so po potrebi vanj vrgli zemljo in na vrh travo, ki se drži zemlje, *litino*.

Z dvojnimi zidovi so ograjevali vrtove in dvorišča v vasi, ograde, pašnike, vinograde in kolovoze, z njimi pa so se tudi ščitili pred požari in burjo.

Vrtni in dvoriščni zidovi so najlepše in najbolj natančno grajeni, saj se je gospodar z njimi postavljaj pred sovaščani. Najboljše kamne so hranili za lice. Ker so bili ti zidovi visoki tudi do 200 cm, jih je bilo treba zidati *v konus*, z odmikom od navpičnice kakih 5 cm na vsak meter višine. Na tak način so jim proti vrhu zmanjšali težo, spodaj pa povečali nosilnost in trdnost. »Zid od ta bogatih je bil delan boljše od ta revnih. Razlika je bila že v kamenju. Bogati so imeli zid iz obdelanega kamna, štiman, špntan. Vogalniki so bili izdelani v nulo, kot bi bilo s cementom zidano, in z vrhom, izdelanim v špico. So bili delani za plačilo. Od ta bogih se je kaj prilagajal, ma ne tako kot pri bogatih« (Škoflje, Zdravko Škrli). Vrh zidu je bil lahko izdelan tudi iz lepo obdelanih ravnih skrl, ki so tekle čez celotno širino zidu in zid vezale. Material za dvoriščne in vrtno zidove so pogosto lomili v manjših kamnolomih, ki so bili v bližini vasi. Če se je zid zidal na novo, so prvi vrsti kamnov ob tleh gradili *po špagi* in

s plajbo. V tla so zabili klin in nategnili vrstico, *špago*. Potem je niso več rabili, zidali so *od oka*. »Od starine niso nič špago rabili, so vse od oka zidali, je vse vegasto« (Škoflje, Zdravko Škrli). Ogradni zidovi zaključujejo mejo travnikov za košnjo in jih obkrožajo. Izraz ograda, *wgrada*, Kraševcu pomeni obzidano parcelo, v kateri je bil travnik, ponekod imenovan *karuona*, pa tudi pašnik ali njiva. »Je obzidana parcela, je zid okrog« (Veliki Dol, Angel Živec). Travniku rečejo tudi *snožet*, košenica, kjer so kosili. Ti zidovi ščitijo travnik ob visoki travi ter njivo pred živino in drugimi nezazelenimi gosti. Debelina in višina takih zidov sta različni, odvisni sta od količine razpoložljivega razbitega kamenja za izdelavo košenin. Za zaščito pred ovcami je moral biti zid visok vsaj 1,5 m. V Pliskovici so *škajevno*, v Lokvi *vrhnjek*, drobno kamenje, ki je ostalo na njivi, otroci pobirali in v *nckab* odnašali v *grize*. Debelejše odbito kamenje so v Lokvi odnašali z nekakšnimi nosili, *čeverami*.

Ogradni zidovi imajo zaradi lažjega dostopa z vozovi enega ali več širokih vhodov, imenovanih *vrzela*, *vrzelo*, *vrzu*, *vrzel*. Na obeh straneh je pogosto pokončen kamen, ki mu pravijo *vrzelnik*, tudi *drsnik* ali *odrsavnik*, lahko z izklesanimi utori ali naravno oblikovanimi luknjami za leseno ograjo. V utore so obesili ograjo, *vrzelo*, *vrzeljo*, tudi *grajo* ali *leso*, narejeno iz jesenovih palic, ki je preprečevala vstop ali izhod živine v času paše, »da žval ni šla v škodo« (Veliki Dol, Angel Živec). *Graja* je bila ponekod iz tankih borovih kolov, obtesanih na dve lici, v prerezu v obliki ovala. Drugod je bila iz akacije, ki se da lepo klati. Ograje so bile različnih oblik, od najpreprostejših, počez postavljenega kola, *rante*, ali kar drevesa, do bolj izdelanih s pokončno postavljenimi letvami. V nekaterih vaseh (Hruševica, Sežana, Tomaj, Trebče, Orlek) je bila jeni, po zadnji paši, prisotna praksa zazidavanja *vrzel* z enojnim zidom, tako visokim, da živina takrat, ko so senožet pokosili, ni mogla čezenj. *Vrzelo* so ob ponovni rabi ob začetku košnje porušili. »Glih je bil zid sezidan, ga je bilo potrebno podreti« (Sežana, Stanislav Renčelj). Pri strani so pustili prehod za človeka, imenovan *škrba*, ki so ga zaprli z vejami. Prehodi ob vhodih na obzidane parcele niso značilni za ves Kras. Ob *vrzelah* so na vsaki strani zidu navzgor vzdane preproste stopnice iz skrl, škalice, štenge, na spoju obojih stopnic na vrhu pa je še ena večja pokončna skrla, ki jo lahko prestopi samo človek. Kjer je bil zid debelejši, so stopnice konzolno vpeli na obeh straneh. Prehod je tako ozek, da živina ne more skozenj.

Kjer so redili večje črede drobnice, pa tudi za prenočevanje ovčjih pastirjev, *ovčarjev*, čredarjev, so uredili *staje*¹⁸ ali *obore*,¹⁹ pa tudi *mozarje* okroglih,

¹⁸ Žiberna navaja, da so bile staje, imenovane tudi *zagon*, »kraj, kjer so ovce in živina stale pod drevjem, kadar je bila opoldanska pripeka prehuda«. *Divjaški prag*, str. 166.

¹⁹ Žiberna za *obore* pravi, da so to ograde, v katerih so prvotno imeli živali, saj naj bi bilo domnevno bolj malo suhote z živino. *Divjaški prag*, str. 166.

¹⁷ Tako načini gradnje kot tipi suhozidnih gradenj so natančno opisani v *Priročniku kraške subozidne gradnje*, Bellingar et al., 2014.

nepravilnih ali pravokotnih oblik različnih velikosti, večinoma ograjene z dvojnimi zidovi, podobnim tistim okoli ograd, ponekod pa kar z enojnim, kamor so ponoči segnali ovce, in sicer zaradi zaščite pred divjimi zvermi in molže. Zidovi staj so bili različno visoki – vendar vedno dovolj, da jih drobnica ni mogla preskočiti – in na vrhu pokriti z grobimi skrlami. Ko so na Krasu plenili še volkovi, risi in medvedi, naj bi bilo na zidove *staj* pritrjeno različno bodikavo grmovje ali *rožje*, v času po prvi svetovni vojni pa kar bodeča žica, ki jo je bilo v okolici v izobilju. Poseben problem so bile koze, ki so jih dolžili goljenja površin, zato je bilo treba pašne površine ograditi.²⁰ Tako je primorska vlada z ukazom, objavljenim 13. julija 1844, izdala naredbe za varstvo gozdov proti kozam: »Od sedaj naprej je dovoljeno koze pasti praviloma samo na lastnih zemljiščih, in goniti jih po javnih cestah in občinskih poteh je vsekakor prepovedano; od občinskih pašnikov so koze povsem izključene, izvzemši tisto malo pokrajinj, kjer niso občinski pašniki sploh za pašo nobene drug živine sposobni, kakor za ono koza. V tem slučaju morajo občine pašne prostor natančno kot take zaznamiti in pri okrajnem komisarjatu jih morajo kot take zabeležiti. – Občinam je pripušeno, da določijo, kako se imajo taki pašni prostori ograditi.«²¹

Zidovi so bili omejeni tudi pašniki. Skupnim pašnikom, ki so bili ljudska, *ledska* ali *leska* lastnina,²² so na Krasu rekli *jus*²³ oz. *gmajna*. Jugarji so bili upravičeni do uživanja vaškega sveta oz. dela, ki jim je bil na *gmajni* dodeljen. Vaščani so pasli na lastnih površinah, s pastirjem na pašnih površinah v skupni lasti, *gmajnah*, ali pa so kombinirali pašo na lastnih površinah in, ko je te zmanjkalo, na svojem delu *jusa*.

²⁰ Vladimir Grželj navaja, da so imeli »Kozinci ob stari cesti za Rodik svoje kozjerejske ograde. Antonij Sosič je imel dve staji, Valentin Rapotec prav tako dve, Jurij Sosič eno malo in Jože Samsa srednje veliko.« *Kronika Hrpolj*, str. 59, 60.

²¹ *Primorski gospodar*, str. 370.

²² Žiberna, *Divjaški prag*, str. 165.

²³ Pod Italijo so občne pravice na zemljiščih na novo uredili z zakonom, ki je bil objavljen 22. maja 1924. Obširno so ga razložili v *Goriški straži*, kajti »jugarji so bili v skrbeh, kaj se zgodi z njihovimi stariimi pravicami«. Vsak, ki je užival skupinske juse, je bil dolžan do 6. junija 1926 predložiti pisno prijavo komisarju, kajti brez prijave po tem datumu »izgubiš jus in ne moreš več doseči, da bi ti bil priznan«. Pojasnjujejo, da so »jusi, po italijansko 'usi civici' pravice, ki jih imajo posamezniki ali pa skupine posameznikov na zemljiščih, ki je lastnina tretje osebe (in sicer zasebnika, kmetijskega združenja, frakcije, občine, dežele, države ali pa drugega javnega bitja), zato ker so jih prvotno pridobili kot prebivalci določen občine, frakcije ali pa kot člani določenega združenja. Po domače povedano: Jus imaš na zemljišču, ki ni tvoja last, ker si ti ali tvoji predhodniki bili člani občine, frakcije ali pa določenega združenja. Pravico, da paseš, da pobiraš steljo in les na občinskem zemljišču imaš zato, ker so tvoji predhodniki bili člani občine (frakcije). Imamo razne vrste jusov: jus lahko obstoji v tem, da imaš pravico na zemljišču, ki ni tvoja last, pasti živino, napajati jo in prenočevati z njo; da imaš pravico pobirati drva, lomiti kamenje, zidati, pobirati sadeže, žgati apno; lahko pa obstoji tudi v tem da imaš pravico saditi trte, sadje, žito na tujem zemljišču v lastno korist« (*Goriška straža*, str. 2).

Mataavun, s suhim zidom zamejen vrt Janezevib, ki danes služi kot pašnik, slikan leta 1900 za jamski praznik (spletni vir 1).

Svojim pašnikom so po razdelitvi skupne zemlje rekli tudi *parti* ali *tajli*. Pasli so na terenu, ki je bil tako kamnit, da ga ni bilo mogoče drugače izkoristiti. Zidovi so tu grajeni bolj preprosto, bolj za označitev meje posesti. Kjer je bilo skal preveč ali so bile prevelike, da bi jih razbili, zidov skoraj ni, temveč so za označevanje meje parcele postavljeni le mejni kamni, *tjermenji*. Tam, kjer je bilo kamenja dovolj, so bili zidovi tudi tako obsežni, da so preprečevali preskakovanje živine na drugo stran. »Je bilo treba paziti živino, da ni šla v pšenico, trščo, da je bla v svoji parceli« (Hruševica, Ivan Žvokelj). Vhodi skozi pašniške zidove so preprostejši, le redki imajo vhod obdelan z *vrzelniki*, pa še to le tam, kjer je bil gozd. Goli pašniki so imeli le majhno *vrzelco* za prehod živine, na katero so pastirji vrgli vejo črnega trna ali drugega grmičevja, da so živini na paši preprečili izhod.

Na *gmajni* ali ob travniku so si pastirčki sezidali pečke, da so si v njih spekli kaj za pod zob. Z gradnjo pečke so se urili v zidavi, saj je zgradba spominjala na miniaturne hiške. Hkrati so na ta način obvarovali *gmajno* pred morebitnim požarom. Peč so lahko zazidali tudi v podpornem suhem zidu. Na stojni višini so pustili nezazidan kvadraten prostor, v katerem so zakurili (Dane pri Divači).

Suhi zidovi omejujejo tudi vinograde, *nograde* in sadovnjake. Podobni so vrtnim, le da niso tako lepo in visoko grajeni. Pred burjo so štitali sadovnjake ali trte na latnikih, ki so sloneli na kamnitih kljukah, vzdanih v zidu. »Malo boljša zemlja je bila potrebna. Vozili so zemljo iz dolin, da so uredili vinograde. Vol, voz grtn za gnoj vozit so za zemljo rabili, nakladali so na roke in natrosili v vinograd« (Hruševica, Ivan Žvokelj).

Vhodi so ozki, večinoma s stopnicami in z na vrhu pokončno postavljeno *skrlo*, ki je preprečevala dostop živini in drobnici. Ponekod sta na prehodu tudi dva večja pokončna kamna. Za opore pri trtah so ponekod služile kar v tla postavljene visoke kamnite skrle iz izklesanimi polkrogi na vrhu, na katere so

Peskolov ob vaški poti v Avberju (foto: Eda Belingar, 2015).

naslonili lesene kole, po katerih je bila speljana trta. Ene redkih še ohranjenih so v opuščnem vinogradu pri Orleku.

Marsikje so vinograde in sadovnjake uredili na terasah, imenovanih *pašen* (Pliskovica), podprtih s podpornimi zidovi, škarpami, *spodzidancami* (Hruševica), prav tako zidanimi v tehniki suhega zidu. Gradili so jih predvsem tam, kjer so bile večje brežine in je obstajala možnost posipanja in odnašanja materiala ali zemlje. Največkrat so škarpe gradili po obodu dolin zato, da so bodisi pred podorom zadrževale teren ali zemljo v terasah, na katerih so gojili trte ali sadno drevje. Natančna navodila, kako zgraditi podporni zid, podzidje, povzemamo iz *Kmetovalca*, lista slovenskim gospodarjem v poduk.

»Kakor je pri obnovitvi starih uničenih vinogradov samo glavni pogoj ta, da se cepljenke sade zelo narazen in lepo v vrstah, tako je tudi jako potrebno, da se zabrani znašanje zemlje na podnožje, oziroma odkrivanje trt po dežju, kar se v strmih legah kaj pogostoma dogaja. To je mogoče zabraniti le z napravo podzidij (škarp). S podzidji se po ljubno zravna vsaka strmina... Visokost posameznih podzidij je različna. Čez 2,5 m visoka – od temelja računjeno – naj se ne napravlajo, ker to precej stane, in če niso dobro zidana, se rada podirajo; manj kakor 1 m – merjeno od temelja – pa naj se tudi ne delajo, kajti potem bi morali narediti preveč podzidij, če bi hoteli doseči svoj namen. Prava visokost bo torej med 1 1/2 do 2 m.

Prvega podzidja na podnožju navadno ni lahko napraviti, ker se ni kamenja. Če je pa kamenje tudi za to podzidje, se izkoplje počez, kakor je široka parcela, 1 m širok in 30–40 cm globok jarek, kar se ravna po trdnosti celine, ter se prične z zidanjem. Temelj mora biti 0,6 – 1,20 m širok. To se ravna po visokosti zida. Čim višji bo zid, tem širji mora biti temelj. Za temelj se vzame največje kamenje. Čim bolj pa gre zid proti vrhu, tem ožji se dela, tako da je na vrhu komaj 40 cm širok.

Lice, t. j. sprednja stran podzidja se zida nekoliko napošev, ker je tako močnejše. Tudi je treba pri zidanju paziti, da se kamenje dobro veže. Glavna stvar je, da so podzidja v vinogradih trdna, ne pa, da so lepa. Malta se tu ne rabi, temveč se zida suho, da voda laglje odteka skozi špranje. Zemlja iz prvega arka se raztroši po parceli navzgor in se podkoplje pri nadaljnjem prekopavanju.»²⁴

S suhimi zidovi so se ščitili pred burjo in požari. Ti zidovi so med najvišjimi, saj nekateri segajo tudi tri metre v višino. Posebnost so tudi enako grajeni zidovi ob železniški progi Ljubljana–Trst; njihov namen je bil zaščita pred požari, ki so jih zanetile iskre parnih lokomotiv.

V Avberju so suho zidali tudi peskolove, banjasto obokane prostore ob vaških poteh, kamor se je ob deževju spiral pesek z vaških poti.

Kot rečeno, so se obsežne površine kraškega sve-

²⁴ Gombač, F.: Naprava podzidij v vinogradih. *Kmetovalec*, letnik 20, št. 7, 15. 4. 1903, str. 51–52.

ta zaradi pretiranega izkoriščanja v 19. in začetku 20. stoletja spremenile v nerodovitna in kamnita območja. Kot glavni krivec za to je bilo prepoznano pomanjkanje gozda. V ta namen se je na Krasu pričelo s sistematičnim pogozdovanjem, kar je imelo za posledico tudi spremenjeno podobo krajine. Pred zasaditvijo dreves je bilo treba zemljišče primerno urediti, tudi z obzidavo s suhimi zidovi. »*Od sveta, ki se ga za pogozdovanje odloči, naj srenje z gozdom zaredijo samo tiste dele, kateri so ležeči po dolinah in nižavah, posebno to velja od pašnikov, kateri niso razdeljeni in se občno uživajo. Od vsacega tacega pašnika naj srenja odloči deseti ali pa dvajseti del za pogozdenje. Potem naj se tla posnažijo, ter se kamenje pobere, in s tem kamenjem za gozd odločeni prostor ogradi, ravno tako, kakor se drugod 'ograde' delajo.*«²⁵ Že leta 1850 je bila na Primorskem ustanovljena družba za pogozdovanje Krasa, ki pa je pričela z delovanjem šele 1884. Takratna vlada²⁶ je leta 1869 temelj pogozdovanju postavila z imenovanjem nadzornika pri namestništvu v Trstu, ustanovila je semenišča, brezplačno delila gozdna drevesa in dajala denarne podpore.²⁷ Sredstva za pogozdovanje so prispevali tako iz državnega kot deželnega proračuna. Izdelan je bil pogozdovalni kataster, na osnovi katerega je bilo v treh političnih odborih (Gorica, Gradišče in Sežana) 2293 parcel v obsegu 8729.5631 ha do-

ločenih za pogozdovanje.²⁸ Sprva se je sadike sadilo kot sejalo semena, a izkazalo se je, da ta ne uspevajo najbolje, tako da je bilo to opuščeno. Tudi listnata drevesa so na Krasu hitro usahnila, tako da se je pogozdovalo večinoma s črnim borom. V času od leta 1884 do 1890 so tako zasadili 9.934.090 črnih borov, 498.020 smrek, 242.520 macesnov, 3.000 korziških borov, 8.529 listnatega drevja, 12.000 koprivca in 1.400 akacij.²⁹ Po zasaditvi je bilo treba nasade obvarovati, prvenstveno pred pašno živino, pa tudi domačini, ki bi hoteli gozd izkoriščati. V ta namen je komisija pričela z gradnjo suhih zidov, saj je bila taka »*ovramba najcenejša in najpripravnejša*« zaradi obilice kamenja, ki je bilo skoraj povsod pri roki. Teh zidov je bilo v omenjenem obdobju zgrajenih 7449,5 m, za kar je bilo porabljenega 2251 goldinarjev in 51 krajcarjev pogozdovalnega zaloga, tj. povprečno 25,8 krajcarja za dolžinski meter.³⁰ Pri tem so na manj nevarnih mestih gradili 80 cm visoke zidove, ostali zidovi pa so bili 1 m visoki in povprečno 50–60 cm široki. Posebna pozornost je bila posvečena tudi gradnji zidov ob železnici zaradi preprečevanja požarov. Sklep, zapisan na koncu poročila, in sicer »*Dasi bode dobrodejni uspeh šele poznejšim rodovom koristen, je vendar sveta dolžnost vsakega Kraševca, posebno pa razumnikov, duhovnikov, občin in županov, učiteljev i. t. d., da kolikor mogoče pospešujejo pogozdovanje in one, ki se v nekterih občinah bodisi iz samopašnosti, bodisi iz nevednosti ali drugega uzroka zoperstavljajo, podučujejo ali z dobrim vzgledom spodbujajo. Navdušuj jih pri tako domoljubnem pravilu, zavest, da so spolnili stem patrijstično dolžnost in se zaslužne naredili za domovino. Poznejši rodovi jim obratno hvaležen spomin*«,³¹ se danes sliši prav preroko, saj so proces zaraščanja kot posledica deagrarizacije, opuščanje pašne, zmanjševanje njivskih površin, zaraščanje travnikov in pašnikov ter širjenje urbanih površin popolnoma spremenili podobo Krasa.

Ograditi je bilo treba tudi poti, *ulce, klance* ali *klančine*, po katerih so gnali živino iz vasi na pašo, da ta ni zašla na travnike ali polja. Poljske poti so bile poti med njivami, *klwzi* pa med gmajnami (Sežana). Nekateri zidovi so preprosti, drugi pa so tudi lepše grajeni in dvojni. Tisti, ki obkrožajo ograde in hkrati kolovoze, so lahko precej visoki. Prekinjenji so samo tam, kjer so vhodi na parcele ali kjer ni bilo dovolj kamenja za izgradnjo. Nekateri imajo pri tleh odvodne odprtine, *vablence* (Kobjeglava), *kanal* (Sveto pri Komnu), ki so služile odtekanju vode ob nalivih. Drugje so jim rekli *zajče luknje* (Lokev, Sveto pri Komnu, Lukovec). Na drugi strani luknje so nastavili zanko, v katero so lovili zajce. So hkrati meja med skupnostnimi potmi in zasebnimi parcelami ali skupno gmajno, *jusom*. Širina kolovozov med dvema

²⁵ Dimic, Ljudevit: Potni poduk o Krasu in pogozdenji Krasa. *Novice kmetijske in rokodelske*, letnik 29, št. 16, 19. 4. 1871.

²⁶ Kras je bil del Goriške že leta 1001, ko je ta obstajala kot posebna dežela in se po goriških grofih imenovala goriška grofija – v različnih obdobjih je predstavljala tako različen teritorialni kot politično-upravni pojem. Po izumrtju goriških grofov leta 1500 goriško deželo prevzamejo Habsburžani, z nastopom absolutizma in centralizma, ki sta ga izvajala Marija Terezija in Jožef II., pa se začnejo upravne reorganizacije, ki trajajo vse do marčne revolucije 1848. Kljub vsem reorganizacijam je bila Goriška upoštevana kot celota. Leta 1754 je Marija Terezija h Goriški ponovno priključila Gradiško, nastala je poknežena grofija Goriško-Gradiška, dežela pa je bila razdeljena na dve kresiji, Goriško in Gradiško. Po letu 1848 se prične v Avstriji obdobje moderne upravne organizacije države s poudarjenimi elementi lokalne samouprave. Goriška, združena z Gradiško, postane avtonomna dežela avstrijske monarhije. Upravna organizacija je doživela kar nekaj zaporednih reorganizacij, po letu 1868 pa se je ustalila in je bila v veljavi do razpada Avstro-Ogrske leta 1918. Goriška dežela je bila po tej ureditvi upravno razdeljena na politične okraje, ti pa na manjše sodne okraje. Na čelu političnega okraja je bil glavar, ki ni bil odvisen od deželnih organov, ampak je bil neposredno podrejen cesarsko-kraljevemu namestniku v Trstu. Italijani so po priključitvi Primorske Goriško organizirali kot provinco, leta 1923 pa so jo ukinili in razdelili med Istro, Tržaško in Furlansko provinco. K slednji so priključili vso staro Goriško. Leta 1927 je bila Goriška provinca spet ustanovljena. Obsegala je ozemlje bivše avstrijske Goriške, ki so ji priključili še Idrijo in Vipavo, odvezli pa Sežano in Trzič. Ta ureditev je trajala do kapitulacije Italije 1943. Leta 1948 je bila ustanovljena Goriška oblast, ki je trajala do 1951 in je obsegala okraje Gorica, Idrija, Ilirska Bistrica, Postojna, Sežana in Tolmin (Vidmar, *Goriška, Dežela, provinca, okraj, pokrajina*).

²⁷ Komisija za pogozdenje Krasa v pokneženi grofiji Goriški in Gradiški poroča o svojem delovanju v času od 30. septembra 1884 do konca l. 1890. Gorica: Komisija za pogozdenje Krasa, 1891, str. 9.

²⁸ Prav tam, str. 17. Navedena številka pomeni 8729 ha, 56 arov in 31 m².

²⁹ Prav tam, str. 21.

³⁰ Prav tam, str. 26.

³¹ Prav tam, str. 32, 33.

*Lipica, kamniti most na poti v Liletovo kovo
(foto: E. Belingar, 2015).*

zidovoma je različna, za en kmečki voz ali dva. Tam, kjer je bila možnost, da sta šla mimo dva voza, so jim na Lokavskem pravili tudi *ulce*. Redko so ohranjene nekdanje obzidane tovarne poti.

V tehniki suhega zidu so zgrajene tudi poti ali klančine, ki so omogočale, da so lahko z vozom, poljedelskim orodjem, plugom ali brano in živino lažje prišli v dolino, kjer je bila njiva. Ponekod so služile samo ljudem, ki so na dnu doline nagrabili listje in ga potem iz njih nosili v *žbrincab*, rjuhah ali koših za listje. Za premostitev dolin in drugih ovir na poteh so na suho zgradili tudi mostove (Lipica, Dane pri Divači). Vaščani so se morali udeleževati obveznih *rabut*, ko je bilo treba očistiti ali razširiti poti oziroma jih zgraditi na novo. To so počeli zgodaj spomladi ali pozimi, ko so imeli čas. V Škofljah so to tradicijo še ohranili. Sekajo srobot ali bršljan, ki raste po drevju, da ne uniči dreves in zidov. Obhod naredijo po potrebi enkrat ali dvakrat letno.

Za ločevanje posesti med različnimi gospodarji so na Krasu služili mejni kamni, *tjermen*. Mejniki je bil lahko suhi zid med parcelama, pri čemer je veljalo pravilo, da je meja tekla po sredi zidu, ali kar v zemljo pokonci postavljene, kakih 20–30 cm iz zemlje gledajoče skrle. Skrle so v zemljo postavili različno gosto. Posebej lepo oblikovane kamnite mejnike so postavili že med posestjo Pettazzijev, zemljiških posestnikov na Krasu, in mesta Trst, pa tudi med po-

V suhem zidu zgrajena prva bojna črta pri Opatjem selu na naslovnici tednika L'Illustrazione Italiana v 72. tednu vojne (spletni vir 3).

sestjo posameznih občin v času Avstro-Ogrske, npr. med Gropado in Trebčami.

Ko na gmajni ni bilo hiške ali dovolj visokega zidu, kamor bi se pastirji zatekli pred burjo, so na stiku dveh zidov pričeli s prekrivanjem vogala s skrlami, da je nastala nekaka strešica, odprta s prednje strani, ki so ji rekli *zavetje*. Skrle so z zamikanjem zlagali iz vogala proti notranjosti, dokler so te še nosile same sebe. Izkoristili so tudi večjo skalo, ki so ji dodali kamnit zid, podaljšan v strešico. Odprti del je bil vedno obrnjen proč od smeri pihanja burje.

Med prvo svetovno vojno so po Krasu speljali ozkotirno vojaško železnico, zgrajeno za potrebe avstrijske vojske, po kateri so iz zaledja fronte vojaški material prevažali do prekladalne postaje v Dutovljah in naprej v bližino bojišča vse do Kostanjevice na Krasu. Speljana je bila okrog vrtač in čez travnike, marsikje pa so morali narediti večje kamnite nasipe, prav tako zložene na suho iz kamenja v neposredni bližini.³² Načelo kamnite suhe gradnje so uporabili tudi pri drugih vojaških objektih, npr. jarkih in kavernah (Opatje selo, Volčji Grad).

S suhimi zidovi so vojaki JLA še po drugi svetovni vojni po Krasu gradili okope, za katere so zapeljali kamion, džip ali drugo vojaško vozilo.

³² Spletni vir 2.

Apnenice, *japnce*, *jplence* (Veliki Dol) so služile za gašenje živega apna. Zgrajene so bile na podoben način kot vodni zbiralniki. Obod naravne manjše ali večje jame je bil obložen s kamenjem, zloženim na suho, z zunanje strani zadelanim z ilovico, da voda, s katero so gasili, ni odtekla. Danes ohranjene marsikje rabijo za zbiranje vode za zalivanje.

Za napajanje živine so vaščani gradili kale. Ti so praviloma zunaj vasi ali vsaj nedaleč stran od nje, nekateri pa tudi v vasi sami. Poiskali so naravno kotanjo, v katero se je ob nalivih stekala voda, ali jo na primernem svetu na novo izkopali. Najprej so postrgali vrhno plast zemlje do skalne osnove, dno pa potem izravnali z *gruščem* ali navadno zemljo, predvsem tam, kjer ilovice ni bilo v izobilju. Šele nato je prišla na vrsto ilovica, ki so jo po polaganju dobro steptali ali zbili, tako da je nastala čvrsta podlaga, skleda, ki ni prepuščala vode. Na to podlago so položili plast čim bolj ravnih kamnitih skrl, vmesne prostore pa zadelali z glino. To je postal tudi osnovni vzorec gradnje enostavnejših podzemnih zbiralnih cistern za hrambo pitne vode, štirni. Kali so sprva nastajali spontano, v času Avstro-Ogrske pa je njihovo gradnjo – tudi finančno – spodbujala država. Neredko so bili obzidani s kamnitim suhim zidom, ki je preprečeval spiranje zemlje v kal, kar je ohranjalo večjo bistrost vode.

Cistejšo vodo, pa tudi manjše izgube te so omogočali zaprti zbiralniki, vodnjaki. Sprva je bila oskrba z vodo urejena zelo primitivno. V nekaterih vaseh na Krasu so poznali manjšo plitvejšo odprto jamo okroglega tlorisa in s stopnicami po notranjem obodu, ki so ji rekli *uosounik* (Kobjeglava), drugje so bile to kar *štirnice* (Hrpelje). Z notranje strani je bila obzidana z na suho pozidanimi kamni in proti terenu zadela na, nabita z ilovico. *Štirnice*, drugje imenovane *štirne* (Sežana, Orlek, Lokev, Lokvica, Korita na Krasu ...), so bile že nekoliko večji objekti, zgrajeni po istem principu. Ker je bila globina večja, so po obodu napeljali kamnite stopnice, po katerih se je dostopalo do vode. Podobne izvedbe, le kvadratnega tlorisa, je bil zbiralnik, ki so ga imenovali kar *lišča* (Kobjeglava), čeprav je bil pozidan z vseh štirih strani. Nekatere vasi so iz lokalnega kamna na suho zidale *lokvo* (Sveto pri Komnu, Kobjeglava, Tupelče ...), globlji odprt zbiralnik večjega okroglega premera, ki je služil večjemu številu vaščanov (Sveto pri Komnu, Lipica, Kobjeglava ...). Po notranjem obodu so speljali večje kamnite skrle, ki so služile kot stopnice za dostop do vode, ko se je gladina znižala. Pri tem gre za manjše objekte, kot je npr. štirnica v Hrpeljah, ter večje gradbene podvige, kot sta Tanov kal v Lokvi pri Divači in kal na Klancu v Vogljah. Stare cisterne, izkopyane pred prvo svetovno vojno, so zidane iz lokalnega, lepo obdelanega kamna.

Gradnja skupnih občinskih, *komünskih* vodnjakov konec 19. in v začetku 20. stoletja je potekala ob finančni in strokovni podpori na osnovi nekakšnih javnih razpisov takratne avstro-ogrške vlade, in sicer

prek organov na ravni dežele, namestništva v Trstu oz. političnega okraja s svojim uradom, okrajnim glavarstvom v Sežani. Občina je bila lahko deležna tudi deželne podpore prek deželnega odbora. Skupni občinski vodnjaki so potrebam po vodi služili še po drugi svetovni vojni, vse dokler si niso ljudje zgradili lastnih vodnjakov oz. do zgraditve vodovoda.

Na podoben način kot podzemne zbiralnike vodnjakov so gradili tudi ledenice, prostore za shranjevanje ledu, ki so ga lomili v zimskem času na kalih, za ta namen najraje zgrajenih na mestih, najbolj izpostavljenih burji. Zidane ledenice so bile zgrajene na podoben način kot cisterne vodnjakov. Imele so v zemljo vkopani del valjaste oblike, nekatere pa so bile v obliki pokončnega kvadra. »*Ko so ledenico gradili, je pri delu pomagala cela vas. Možje so kopali jamo, ženske in otroci pa so nosili iz nje zemljo in kamenje, ki so ga usipali tik ob jami. Dostop v jamo je bil po krožnem lesenem odru, ki je potekal po obodu jame. Ko je bila jama izkopana, so začeli s suho zidavo, največkrat kar iz kamnov, ki so jih našli pri kopanju, in s tistim, ki je bilo v najbližji okolici. Leseno ostrešje je bilo zgrajeno po znani konstrukciji, ki so jo imele hiše in gospodarska poslopja ... Gradnja take ledenice je trajala več kot mesec dni. Preden so ledenico začeli uporabljati, jo je morala ženska, ki je v vasi 'štrjala' (šlogala), v mrzli noči ob polni luni s škafom vode politi.*«³³ Na območju Krasa in v Matarskem podolju, kjer je bilo ledenic največ, danes v celoti ni ohranjena nobena več.

Najbolj dovršena oblika suhozidne gradnje na Krasu so hiške, začasna zatočišča, zgrajena ob robu gmajne za zaščito v slučaju slabega vremena. Gre obenem za najbolj preprosto izvedbo človekovega bivališča, na Krasu imenovano *hiška*, *šiška* ali kar *hiša*. Hiške so majhna enoprostorna zavetišča, na suho zložena iz neobdelanih kamnov in z odprtino, obrnjeno k prijaznejši strani neba, kjer je človek poiskal zavetje pred dežjem in burjo. Vse te lastnosti prvobitnega bivališča so postale konstanta v nadaljnjem razvoju stavbne kulture na Krasu vse do najrazvitejše oblike, domačije zaprtega tipa.

Pri gradnji hišk so se morali graditelji znajti na različne načine. Tako so gradnjo prilagajali terenu in količini kamenja, zaradi tega so hiške različnih dimenzij. Posebej zahtevna je bila gradnja strehe. Za pravilno oblikovano in neprepustno streho so morali nabrati dovolj skrl ali pa so te morale biti dovolj velike. Hiške so gradili na suho, brez malte. V tlorisu so pravokotne, kvadrataste, večkotne ali okrogle oblike. Za gradnjo opornega ali nosilnega zidu iz neobdelanega kamenja so kot vezivo uporabili grušč ali drobno kamenje, ki je zagostilo spoje. Obodni zidovi hiške morajo biti dovolj široki, da prenesejo težo strehe, ki je praviloma grajena v obok. »*Streha mora biti v velb, da gre dim ven in da drži streho. Čim bolj se skrle prekrivajo, boljše je. Vsaj 2/3 se morajo pre-*

³³ Medvešček, *Pridobivanje*, str. 3.

Kosovelje, hiška v Tilhovi dolinici, zgrajena v griži, ki se nadaljuje v zid (foto: E. Belingar, 2013).

krivati» (Bazovica, Vojko Ražem). Nekatero manjše hiške ožjega pravokotnega tlorisa niso obokane. Od vhoda proti zadnjemu delu zidu jih prekrivajo prečno in zaporedno položene velike skrle, čez je naloženo manjše kamenje. Milan Sušteršič, Kosovelje 6, je prvič naredil hiško, ko je bil star 10, 12 let. »Najbolj je nevarna streha, da se ne posuje dol. Jrto sem podložil z lesenim kolom. Ko sem ga umaknil, se je streha posula.« Vse ostale hiške so bile zgrajene pred drugo svetovno vojno, njegova pa med njo. Opazoval je, kako so delali drugi. »Eni so jo prav mojstrsko naredili, so bili zidarji« (Kosovelje, Milan Sušteršič). V Gornjih Ležecah jim rečejo *juta*. »Bile so v vinogradih. Zidane so s kamenjem, gor škrlj, čez pa zemlja, da se je zraslo – da ni tekla voda noter« (Gornje Ležče, Franc Obreza). *Jute* so grajene v podpornih zidovih teras, kjer so rasle trte. Vhod je pokrit z leseno preklado, čez pa zidana velbana streha, prekrita z zemljo. »Prejšnji ljudje so jih znali delati. Možev oče ali nono jo je naredil. Če se ni vsula, je se. Ko je bil dež, so šli noter. Ko je prišel dež od Trsta, je treskalo in grmelo, so gnali domov« (Hruševica, Ivan Žvokelj). »Nesi, nesi kosilo tati, je rekla tašča mami. Je čistil parcelo in naredil hiško za slučaj slabega vremena. Ko so kosili, je pršu dež, so šli noter. So bili pridni, samouki« (Volčji Grad, Marica Metlikovec). Marsikje so bile hiške majhne. »Hiška je bila v velikosti stola. Krita je bila samo z brinovimi vejami in slamo do tal« (Sveto pri Komnu, Franc Jazbec), druge pa je bila krita s posekanim grmičevjem, dračjem in

listjem (Tomaj). Hiška, ki ni bila pravilno grajena, se je kaj kmalu posula. Marsikdaj so si otroci tudi nagajali, tako da so lepo grajeno hiško, ki je bila predmet zavisti, podrli – in tako je bilo treba zidati na novo (Veliki Dol).

Zaključek

Kulturna krajina je v Zakonu o varstvu kulturne dediščine definirana kot »nepremična dediščina, ki je odprt prostor z naravnimi in ustvarjenimi sestavinami, katerega strukturo, razvoj in uporabo pretežno določajo človekovi posegi in dejavnost«. V zavarovani kulturni krajini se po zakonu varujejo značilna raba zemljišč, parcelacija, značilna vegetacija, prostorske dominante, odnos med poselitvijo in odprtim prostorom, kraji spomina in značilna topografska imena.³⁴

Kraške vasi, praviloma stisnjene v gručo, ki proti burji nastavlja sklenjen pozidan pas s čim manj odprtini, proti soncu pa se domačije odpirajo z dvorišči, prav tako zaščitenimi s kamnitim zidom, obdaja kraška planota, podobna »valovitemu morju, ki je sredi viharja okamenelo«. ³⁵ Za kmetijsko rabo, za travnik,

³⁴ Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1), Uradni list RS, št. 16/2008, 123/2008, 8/2011, 30/2011 – Odl. US, 90/2012, 111/2013.

³⁵ Rutar, Simon: Goriški Kras. *Učiteljski tovariš*, letnik 32, št. 23, 1. 12. 1892, str. 313–317.

njivo ali vinograd, je bilo tu treba zemljo otrebiti kamenja. Z njegovim zlaganjem v različne konstrukcije brez uporabe kakršnegakoli veziva, na suho, je v kombinaciji z naravnimi danostmi nastalo grajeno okolje z jasno berljivo zgradbo, krajina, v kateri je Kraševce prebil prenekatero uro svojega življenja. »*Bižnonoti so čistili gmajno. Na kup kamenje dajali, ti, ki so imeli čas*« (Komen, Ana Švagelj). Temu primerno jo je tudi prilagodil svojim potrebam.

Kamen, ki ga je Kraševce odbil na površju ali izruval zemlji in ga kot takega, neobdelanega, in brez veziva uporabil v grajenih konstrukcijah ali pa samo odvrigel na *grizo* ali *grublo*, je prvobiten gradbeni material, uporabljan za gradnjo že od pradavnine. Pri tem je bilo potrebne precej spretnosti in izkušenj, da so grajene strukture obstale. Židar je moral premišljeno ravnati s kamnom, da ga je položil na pravo mesto, saj je nepravilnih oblik. Kamne v konstrukcijah drži skupaj njihova lastna teža. Obenem je gradnja na suho preprosta in razmeroma hitra metoda, pri kateri je mogoče vse delo opraviti ročno, brez uporabe kakršnegakoli orodja. Za začetek je Kraševce z mejnimi kamni in kamnitimi zidovi jasno začrtal meje svoje posesti, zagradil prostor za pašo svoje drobnice in živine, izdelal zaslon pred burjo in končno tudi skromno začasno zatočišče zase, hiško. Po principu suhe gradnje je zlagal tudi kamenje v vasi sami, od zidov dvorišč, vrtov, kalov, apnenic in vodnih zbiralnikov do oklepov vodnjakov in kamnitih znamenj.

Kamniti suhi zid v vseh svojih oblikah je tako izraz truda pri izboljševanju kraških zemljišč, ki je zaznamoval cele generacije Kraševcev in je že zaradi tega vreden našega spoštovanja. Suhi zidovi izražajo določeno kulturo, tradicijo, so pa tudi umetnost, ki je prehajala z očetov na sinove in oblikovala identiteto kraške krajine. Lahko rečemo, da je identiteta krajine odraz kulture ljudi. Tradicionalne gradnje v kamnu se stapljajo z okoljem in ga plemenitijo. Če so pravilno grajene, so trajne v času, grajene iz lokalnega materiala, trajnostne, ohranjajo biotsko pestrost, vplivajo na mikroklimo in preprečujejo erozijo. Obenem se je suhi zid izkazal tudi kot čvrsta, a obenem estetska gradbena konstrukcija, ki bo preživela marsikatero današnjo, po vseh predpisih stroke izračunano gradnjo.

VIRI IN LITERATURA

- Belingar, Eda et al.: *Priročnik kraške subozidne gradnje*. Škocjan: JZ PŠJ, 2014.
- Belingar, Eda: *Ledarstvo v Matarskem podolju in delu Krasa. Voda in življenje v kamniti pokrajini, Kras*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2005, str. 341–368.
- Belingar, Eda: *O kalih kot kulturni dediščini. Okrogla voda, Priročnik o kalih*. Ljubljana: Zavod RS za varstvo narave, 2007, str. 116–128.

- Belingar, Eda: *Uporaba kamna v življenju Kraševcev (The use of stone in the life of the Karst people)*. AR, Arhitektura, raziskave [Št.] 3, Ljubljana: Fakulteta za arhitekturo, 2011, str. 71–78.
- Belingar, Eda: *Vodnjaki na Krasu. Kronika* 59, 2011, str. 75–90.
- Dimic, Ljudevit: *Potni poduk o Krasu in pogozdenji Krasa. Novice kmetijske in rokodelske*, letnik 29, št. 16, 19. 4. 1871.
- Gams, Ivan: *Kras v Sloveniji v prostoru in času*. Ljubljana: Založba ZRC, 2003.
- Gams, Ivan: *Sistemi prilagoditve primorskega dinarskega krasa na kmetijsko rabo tal*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Geografski inštitut, 1992.
- Gaspardis, I. K.: *Reja drobnice na Goriškem. Primorski gospodar*, št. 24, 31. 12. 1931, str. 369–379.
- Gombač, F.: *Naprava podzidij v vinogradih. Kmetovalca*, letnik 20, št. 7, 15. 4. 1903, str. 51–52.
- Kako se bodo uredili občinski užitki (jusi) na zemljiščih. *Goriška straža*, letnik 9, št. 25, 2. 4. 1926, str. 2.
- Komisija za pogozdenje Krasa v pokneženi grofiji Goriški in Gradiški poročila o svojem delovanju v dobi od 30. septembra 1884 do konca l. 1890*. Gorica: Komisija za pogozdenje Krasa, 1891, str. 9.
- Medvešček, Eva: *Pridobivanje in skladiščenje ledu na Divaškem Krasu*. Tolmin: Pedagoška gimnazija, 1981. Raziskovalna naloga, tipkopis.
- Panjek, Aleksander: *Človek, zemlja, kamen in burja: zgodovina kulturne krajine Krasa*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2006.
- Rutar, Simon: *Goriški Kras. Učiteljski tovariš*, letnik 32, št. 23, 1. 12. 1892, str. 313–317.
- Vidmar, Cveto: *Goriška, Dežela, provinca, okraj, pokrajina*. Nova Gorica: 1993 (tipkopis).
- Volčič, Tomaž et al.: *Zakrivljeno palico v roki: zgodovinski pomen paše in pašništva za okolje*. Nova Gorica: KGZS – Kmetijsko gozdarski zavod, 2013.
- Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1)*, Uradni list RS, št. 16/2008, 123/2008, 8/2011, 30/2011 - Odl. US, 90/2012, 111/2013.

SPLETNI VIRI

- <http://multimedia.boegan.it/IR.php?chiave=san+ca+nziano&submit=CERCA&ckd=1&cckl=1&cks=1&ckcp=1&ckcn=1&ord=D&mod=as&tipo=ap>, 9. 6. 2015.
- http://www.fbr.si/index.php?option=com_content&task=view&id=918&Itemid=276, 16. 9. 2013.
- http://www.europeana1914-1918.eu/en/europeana/record/9200212/BibliographicResource_3000073995299#prettyPhoto/0/, 18. 5. 2015.

INFORMATORJI

- Babič, Nadja, r. 1943, Bzkovi, Naklo 14.
 Bak, Rudi, r. 1938, Tinetavi, Škoflje 10.
 Bandelj, Albina, r. 1929, Bndljevi, Kregolišče 1.
 Bandelj, Rudi, r. 1953, Bndljevi, Kregolišče 1.
 Birsa, Anja, r. 1982, Marinčni, Kosovelje 14.
 Colja, Oskar, r. 1954, Minkni, Gabrovica 34.
 Čok, Boris, r. 1951, Liletovi, Lokev 166 e.
 Grmek, Herman, r. 1936, Girni, Kobjeglava 68.
 Grmek, Ida, r. Ostrouška, r. 1942, Girna, Gabrovica 21.
 Husu, Ludvik, r. 1958, Tomaževi, Orlek 35.
 Jazbec, Andrej, r. 1972, Governavi, Sveto pri Komnu 29.
 Jazbec, Franc, r. 1936, Krištofovi, Sveto pri Komnu 33.
 Jerič, Milan, r. 1959, Majarjevi, Lukovec 8.
 Mautinger, Franka, r. Kukec, r. 1939, Lovretova, Gorjenje 43a.
 Merkuža, Jožef, r. 1934, Ivnkovi, Volčji Grad 13a.
 Metlikovec, Marica, r. 1938, Drskavi, Volčji Grad 12.
 Milkovič, Marko, r. 1964, Gropada 38, Italija.
 Obreza, Franc, r. 1937, Maganjevi, Gornje Ležeče 10.
 Petelin, Matej, r. 1978, Rgačev, Pliskovica 102.
 Pipan, Milena, r. 1934, Račevi, Veliki Dol 14.
 Pirjevec, Franc, r. 1928, Pirjevčevi, Orlek 22a.
 Ražem, Vojko, r. 1954, Btunflevi, Bazovica 306, Italija.
 Renčelj, Stanislav, r. 1940, Betalovi, Starovaška pot 1, Sežana.
 Suban, Danilo, r. 1936, Vankavi, Škofi 8.
 Škrlj, Zdravko, r. 1948, Roščevi, Škoflje 24.
 Štolfa, Zoran, r. 1967, Skončni, Volčji Grad 6.
 Šušteršič, Milan, r. 1937, Žuljevi, Kosovelje 6.
 Šušteršič, Robert, r. 1963, Žuljevi, Kosovelje 6.
 Švagelj, Ana, r. 1924, Strnadovi, Komen 112.
 Verč, Dragica, r. 1923, Zancēvi, tudi Pipnca, Gabrovica 48.
 Živec, Angel, r. 1949, Veliki Dol 19.
 Žvokelj, Ivan, r. 1951, Žbokljevi, Hruševica 49.

S U M M A R Y

Dry wall – the cornerstone of cultural landscape in the karst

Cultural landscape in the Karst is a result of human habitation and use of the area from the earliest times to present day. It consists of assets that have been inherited from the past and that reflect the values, identity, knowledge and traditions. These assets stem from the interaction of space and man through time.

Dry walls are the simplest and most attractive structures which the inhabitants of the Karst constructed using only local stones laid in a dry stack style, without any mortar to bind them together. The resulting structures have characteristically marked the landscape of the Karst region to present day. For the construction of parcel boundaries, retaining walls, water basins, lime houses, shelters against bora and small houses, as well as for enclosing scarce water sources, valleys and fields (and hence rich soil), the local inhabitants used stones readily available from the immediate environment, by clearing the collected, cut-off or dug out and broken stones from areas intended as fields, meadows or vineyards. However, for the construction of karstic dry walls within settlements and use of dry stone masonry techniques to build essential structures such as garden walls, larger water basins, wells, ice storages, paths, roads, bridges and later also railway embankments and military facilities, the stones obtained from the nearby quarries were also processed—most pieces at least partially and some in their entirety.

Cultural landscape in the Karst is a result of the local population's struggle for survival. By deforestation, clearing and cutting excess stones and moving the soil, they created the conditions for their subsistence while at the same time causing the devastation of the karst surface as well as its infertility and creating an image of the Karst which is still seen as typical of the area, albeit now less decipherable due to its overgrowth. The elements that contribute the most to this general impression are dry stacked stone walls. They enclose paths and surfaces they have until recently protected against cattle, goats, sheep and game. Set amidst the walls, like pearls in a necklace, as Boris Čok from Lokev would put it, are tiny stone houses, temporary shepherds' and a few stonemasons' shelters, the most complex and accomplished dry stone constructions apart from bridges.

The karst landscape and dry walls bear witness to the ancient human activity in this area and, due to their historical, aesthetical, symbolical and ecological value, by far exceed their original, merely utilitarian function.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 727:069(497.472)

Prejeto: 17. 9. 2015

Verena Perko

doc. ddr., muzejska svetnica, Gorenjski muzej Kranj, Tomšičeva ulica 42, SI-4000 Kranj
Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za arheologijo, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: verena.perko@siol.net

Muzej Krasa: med željami, potrebami sodobne družbe, teorijo in prakso

IZVLEČEK

Prispevek obravnava muzej Krasa kot ustanovo, ki bi jo morali zasnovati v skladu z družbenimi potrebami in upoštevajoč sodobna heritološka spoznanja. Sodobni muzej je medij, njegova temeljna funkcija je komunikacija in generiranje socialnih vezi. Posledično naloge muzeja niso več omejene na zbiranje, varovanje in raziskovanje muzejske zbirke, temveč se širijo na skrb za varovanje in ohranjanje dediščine v izvornem okolju kot kvalitete življenja. Kras predstavlja eno najbolj prepoznavnih in hkrati tudi najbolj okoljevarstveno občutljivih in kulturnopolitično izpostavljenih pokrajin. Muzealizacija dediščine v tradicionalnem modelu muzeja pomeni trganje izbranih predmetov iz izvornih kontekstov. Ti procesi v posameznih primerih posredno vodijo k nezaželenim učinkom v izvornem okolju in lahko izzvenijo kot negativno sporočilo lokalni javnosti. Avtorica zato išče rešitev v modelu ekomuzeja.

KLJUČNE BESEDE

Kras, kraška dediščina, muzej, muzealizacija, varovanje in ohranjanje kraške dediščine, lokalna skupnost, participativno upravljanje, inkluzija, ekomuzej, virtualni muzej, kibernetični muzej

ABSTRACT

MUSEUM OF KRAS REGION AND CONTEMPORARY SOCIETY: BETWEEN DESIRES AND NEEDS, THEORY AND PRACTICE

The article presents the Museum of Kras Region as an institution conceived in accordance with social needs and in consideration of the latest knowledge of heritage science. Contemporary museum is a medium whose fundamental task is communication and to generate social capital. Thus, the task of a museum is no longer merely to collect, protect and investigate museum collections, but to protect and conserve the heritage in its original environment as the quality of life. The Karst is one of the most recognisable as well as environmentally most sensitive landscapes subject to the greatest cultural and political diversity. Musealisation of heritage within the traditional museum model implies extracting selected objects from their original contexts. In some cases, these processes may indirectly lead to unfavourable consequences for the original environment and convey a negative message to the local community. The authoress therefore seeks a solution in the ecomuseum model.

KEY WORDS

Kras, karst heritage, museum, musealisation, protection and conservation of karst heritage, local community, participatory management, inclusion, eco-museum, virtual museum, cyber museum

Slovenski Kras predstavlja zaradi svojih naravnih in kulturnih značilnosti eno najbolj prepoznavnih in hkrati tudi najbolj okoljevarstveno občutljivih in kulturnopolitično izpostavljenih pokrajin. Je geografska celota, presekana z državno, politično, etnično, jezikovno in kulturno ločnico.¹ Je izrazito biodiverzitetno okolje z bogato in prepleteno, multikulturno dediščino.² Njena vrednost je neprecenljivega pomena za lokalno identiteto, izobraževanje in trženje.³ Vendar Kras močno ogrožajo obsežne pozidave, turizem in industrija, a tudi neuspešno varovanje z enostranskimi posegi, ki vse premalo upoštevajo potrebe sodobne družbe in želje lokalnih skupnosti.

Že dolga desetletja smo priča najrazličnejšim pobudam za zaščito Krasa pred uničujočimi posegi in ohranitev krhke kraške dediščine. Naj omenimo samo številne predloge za vpis na Unescov seznam ali pa danes že malce pozabljene poskuse, da bi zgradili muzej krasa na Planinskem polju, kasneje pa kar v deviškem naročju Rakovega Škocjana.⁴ Pri vseh teh prizadevanjih se je slej ko prej pokazalo, da nimajo realne osnove. Medtem ko pobudniki Unescovih vpisov napačno predvidevajo, da bi že sama uvrstitve Krasa na Unescov seznam prinesla varovanje dediščine, pa so raziskave javnosti pokazale, da tematskega muzeja s splošnim prikazom kraških geografskih in drugih naravoslovnih pojavov ljudje ne potrebujejo in si ga niti ne želijo. Potrebe lokalnih skupnosti in pričakovanja javnosti se nanašajo na celostno obravnavo dediščine na Krasu, pri čemer želijo domačini tudi dejavno sodelovati.⁵ Zato je bilo že večkrat zastavljeno vprašanje, ali bi nov muzej pripomogel k ohranjanju kraške dediščine, in če je odgovor pritrdilen, kakšen naj bi ta muzej bil in kje naj bi ga postavili. Pri iskanju uresničljivega in učinkovitega načina ohranjanja dediščine, ki naj bi ustrezal potrebam sodobne družbe, je nujno treba upoštevati teoretične podlage, ki omogočajo razumeti družbeno vlogo kulturne dediščine in muzejev kot dediščinske ustanove.

Dediščina smo ljudje

Odgovor na vprašanje, kaj je dediščina, ni niti malo enoznačen, kaj šele enostaven. Dediščino bi najlažje opredelili kot kompleksen družbeni proces in kot izrazito konfliktno področje, ker proces inherentno vključuje številne deležnike. Za dediščino

so največkrat prepoznani redko ohranjeni ostanki iz preteklosti, ki so dokumentarne in/ali spominske vrednosti in so bili podediščeni zaradi svoje (tehno-loške) zastarelosti ter veljajo za dokument časa. Izjemno obsežna je dediščina, ki si je priborila status zaradi svoje estetske vrednosti, mnogokrat pa je nekaj razglašeno za dediščino zaradi asociativnosti ali povezave z določenimi osebami, pomembnimi dogodki in kraji.⁶

Z ozirom na znanstvene discipline in njihove vire preučevanja dediščino še vedno ločujemo na kulturno in naravno, premično in nepremično, snovno in nesnovno.⁷ Hkrati je tako ločevanje resna ovira za njeno uspešno varovanje, saj je znano, da naravno okolje pogojuje način človekovega življenja, narekuje oblačilno in bivalno kulturo in močno obarva duhovnost in umetniško ustvarjanje. Obenem tudi človek nenehno prilagaja okolje svojim potrebam in ga izkorišča, uporablja za preživljanje, ga preučuje in posnema. Ni pretirana trditev, da bi tudi narave, take kot jo poznamo danes, ne bilo brez človeka. Kakršnakoli bi že bila, je brez človeka ne bi nihče raziskoval, se ji čudil in jo posnemal ter jo, žal, tudi brezobzirno uničeval. Ta spoznanja so pripeljala do holističnega dediščinskega koncepta, ki dediščino obravnava kot neločljivo celoto duhovnega, kulturnega in sonaravnega človekovega delovanja v okolju. To je tudi vzrok, da sodobne razprave govorijo o dediščini celostno in le v specifičnih primerih eksplicitno navajajo posamezno zvrst z ozirom na znanstvene discipline.

Še nedavno tega so dediščino poenostavljeno razlagali kot materialno ostalino preteklosti, katere vrednost je v njej sami. V zadnjih desetletjih prevladuje konstruktivistični pogled, ki dediščino definira kot družbeni dogovor, konstrukt, pri katerem imajo odločilni pomen kriteriji in vrednote sodobne družbe.⁸ Dediščina je torej tisto, kar neka družba prepozna kot vredno ohranjanja in varovanja za prihodnje rodove, pri čemer odločilno vplivajo zgodovinske, socialne in politične okoliščine.⁹

V nasprotju z nekdanjim pojmovanjem dediščine, kjer je bila vsa pozornost namenjena materialnim ostalinam, se je pod globalnimi vplivi pozornost obrnila v prid nesnovnemu dediščinskemu vidiku, k ideji o pomembnosti materialnih ostankov. Dediščina torej ni le nekaj, kar se je ohranilo iz preteklosti, temveč je simbolni in ideološki konstrukt sedanjosti, ki vpliva na prihodnost. Kot dediščina obveljajo ostanki preteklosti, ki dobijo simboličen pomen zaradi izbora, organizacije in interpretacije, in posledično postanejo nosilci verskih, posvetnih, kolektivnih ali individualnih idej in vrednot. Proces »podediščinjenja« ostalin je dejanje sedanjosti, ki poteka na podlagi

¹ Gams, *Kras*.

² Perko, *Muzeologija*, str. 271–317 in tam citirana literatura.

³ Sodobni turizem je ena pomembnejših in najhitreje razvijajočih se gospodarskih dejavnosti. Statistike omenjajo kar okoli sedem milijard popotnikov, ki pripomorejo skoraj k eni desetini svetovnega bruto domačega proizvoda. Obiskovanje kulturnih znamenitosti je postalo del kakovosti življenja in pomemben vidik izobraževanja ter preživljanja prostega časa. Nekoč značilno masovnost izpodriva zanimanje za regionalno obarvane kraje in njihovo dediščino (Perko, *Archaeology*).

⁴ Perko, *Muzeologija*, str. 255 in tam navedeni viri.

⁵ Prav tam, str. 301–317.

⁶ Ashworth, Howard, *European Heritage*, str. 21–22; Plestenjak, *Vpliv politike*, str. 17.

⁷ ŽVKDS-1 2008, 1. člen, 3. točka.

⁸ Ashworth et al., *Pluralising past*, str. 2.

⁹ Anico, Peralta, *Heritage and Identity*, str. 63.

Kal v bližini Volčjega gradu (foto: V. Benedik, arhiv Zavoda Krasen Kras).

vrednot sodobnega časa in družbe, v kateri se proces odvija. Družbene in osebne vrednote pa se skozi čas in prostor spreminjajo in v skladu z njimi tudi tisto, kar je prepoznano kot dediščina.¹⁰ Posledično nekatere »dediščine« v očeh družbe sčasoma izgubijo svoj status, drugim pa vrednost naraste ali pa so prepoznane nove.

Iz konstruktivističnega stališča in v skladu s holiističnim konceptom izhajajo, da nobene dediščine, tudi če je z vidika znanosti še tako pomembna, ni mogoče uspešno varovati in ohranjati, če jo ljudje ne dojemajo kot vrednoto svojega lastnega okolja.¹¹

Muzej, srce skupnosti

Najpomembnejše spremembe na področju dediščinske teorije in prakse so nastale pod vplivom migracijskih, ekonomskih in tehnoloških vplivov. Razvoj informacijsko-komunikacijske tehnologije in splošna raba interneta sta omogočila dostopnost do množice podatkov, kar je pripeljalo do spremembe življenjskih navad in načina razmišljanja javnosti. Temu so sledile radikalne spremembe na področju muzejev in njihovega družbenega poslanstva. Javnost danes samoumevno pričakuje splošno dostopnost do muzejskega gradiva in do interpretiranih podatkov v zvezi z njim. Pričakuje tudi transparentnost dediščinskih postopkov, splošno dostopnost do znanstvenih izsledkov ter vključevanje v procese dediščinjenja. Splošna raba računalnikov je v muzeje prinesla vsesplošno povezovanje raznorodnih podatkov, slike, zvoka, risbe, 3D zapisov, njihovo hitro in zanesljivejšo obdelavo in tekočo komuniciranje z javnostjo. To je omogočilo, da dediščino uživa veliko več ljudi, kot jih je kdaj koli zašlo v muzeje, marsikdo je tudi obiskal muzej zaradi internetnih ponudb. Muzej je postal

medij. Njegova najpomembnejša funkcija je ustvarjanje in oblikovanje kulturnih informacij na podlagi muzejskega in drugega dediščinskega gradiva in njihova komunikacija v okolju. Ena najpomembnejših nalog sodobnega muzeja je postalo ozaveščanje javnosti o pomenu varovanja in ohranjanja dediščine v izvirnem okolju kot kvalitete življenja sodobne fragmentarizirane in razkoreninjene družbe.¹² Družbene spremembe potekajo večplastno. Na področju dediščinjenja se zrcalijo kot naraščanje vloge civilne družbe in aktivno vključevanje javnosti v dediščinske procese, posebej lokalnih javnosti, s tem vzporedno pa potekajo tudi notranja prestrukturiranja dediščinskih ustanov. Posebej aktualna je vloga javnosti pri interpretaciji dediščine, ker omogoča upoštevanje alternativnih pogledov in omogoča družbeno in prostorsko implementacijo dediščinskih vsebin. Javnost ima odločilno vlogo pri nastajanju kolektivnega spomina.

Sodobna družba pričakuje od muzejev, da prevzemajo družbeno aktivno vlogo, kajti muzeji postajajo kot mediji varuhi kolektivnega spomina, s tem pa tudi zavezniki in zagovorniki javnosti. Inkluzija omogoča javnosti, da postane aktivni opazovalec, kritik in oblikovalec dediščinskih, in posredno s tem, tudi družbenih procesov. Kompleksen družbeni proces je nekdanjega brezimnega in brezpravnega muzejskega obiskovalca, »potrošnika kulturnih dobrin«, spremenil v aktivnega deležnika in njegovo vlogo razširil na širše okolje izven muzejev.¹³

Javnosti so postale moč sodobnih muzejev. S pomočjo muzejskih dejavnosti, namenjenih ranljivim in slabo integriranim skupinam, se v okolju tkejo nove družbene in kulturne vezi, brišejo se etnične in socialne meje in sprožajo se nevidni procesi demokra-

¹⁰ Prats, *Heritage*, str. 79; Plestenjak, *Vpliv politike*, str. 18.

¹¹ Šola, *Eseji*, str. 200.

¹² Maroević, *Towards*, in tam citirana literatura; Šola, *The Museum Definition*, in tam citirana literatura.

¹³ Davis, *Ecomuseums, a Sense of Place*, str. 37.

tizacije.¹⁴ Vendar se te spremembe lahko zgodijo šele takrat, ko muzeji prenehajo biti elitistična, vase zaprta znanstvena ustanova in postavijo v središče svojega delovanja potrebe okolja.¹⁵

Naloge muzejev se spreminjajo v skladu s potrebami sodobne družbe, muzeji pa se nanje odzivajo z veliko zamudo in neredko vztrajajo v svoji družbeno pasivni vlogi, vse dokler jih zaostrene razmere ne prisilijo v spremembe. Zdi se, da se podobno dogaja tudi pri nas. Vzroki za to so v tradicionalizmu in konservatizmu muzejskih služb, delno pa tudi v njihovi samozadostnosti kot posledici nepoznavanja sodobnih dediščinskih teorij in družbenih potreb okolja. Rezultat družbene neodzivnosti muzejev je neosveščena, amorfna javnost, masa, ki ne nudi odpora surovemu prodoru kapitala in posledičnemu uničevanju dediščine v izvornem okolju.¹⁶

Z ozirom na to, da se od sodobnega muzeja pričakuje aktivno družbeno vlogo, kritično distanco do znanosti in družbenih dogajanj, je razumljivo, da nedemokratske družbe (ali demokratične na deklarativni ravni) financirajo tradicionalno muzejsko doktrino. V resnici raje podpirajo neučinkovito in izjemno drago dediščinsko službo, kot da bi podprli koncepte odprte družbe, kjer muzeji opremljajo javnost s pomembnimi družbenimi in okoljskimi znanji ter pomenijo prepoznavno kohezivno silo.

Z vzdrževanjem dediščinskih služb, ki ne ustrezajo potrebam sodobne družbe, temveč vztrajajo v elitistični drži psevdoznanstvenih, governmentalnih ustanov, so doseženi mnogi stranski učinki. Na eni strani javnost doživlja nemoč strokovnih dediščinskih služb, kar površno prenaša na dojetanje dediščine kot odvečen strošek in nesmiselno družbeno breme. Taka družba doživlja dediščino odtujeno in sovražno, jo zanemarljivo in se ne zoperstavlja njenemu pospešenemu uničevanju. Stroka in javnost se doživljata kot nasprotnika, namesto da bi postala zaveznika v družbenih procesih, ki omogočajo dediščini prevzemati vlogo temeljnega narodovega duhovnega, identitetnega, socialnega, gospodarskega in razvojnega kapitala.

Teoretiki s področja dediščine opozarjajo, da so taki pojavi ne le kratkovidni in nerazumni, temveč predvsem družbeno rušilni.¹⁷ Kot odgovor na podobne turbulentne razmere in neodzivnost tradicionalnih muzejev na družbene potrebe so se že v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja pojavili ekomuzeji. Zelo kmalu so bili prepoznani kot učinkovita oblika varovanja dediščine v izvornem okolju. Model se je razširil po vsem svetu.¹⁸

Slovenci slabo poznamo ekomuzeje.¹⁹ Vzroki ležijo v pomanjkljivem teoretičnem znanju kot posledici zanemarjanja sistematičnega institucionalnega muzeološkega izobraževanja. Zaradi predpone *eko* jih zmotno razumemo kot ustanove, ki so namenjene ekologiji in ohranjanju okolja. Ekomuzej je model holistično zasnovane dediščinske ustanove. Najlažje bi ga označili kot interpretacijo prostora. Delovanje ekomuzeja običajno ni omejeno na neko določeno stavbo ali celo na sam muzej. Je integralna celota mnogih dediščinskih točk, razpršenih v skupnem prostoru, ki ga določajo način življenja tamkajšnjih skupnosti, njihova kultura ali tradicija. Ekomuzej se ne omejuje na materialno kulturo, vključuje navade, izročilo, družbene strukture in vezi, znanja in tehnologije, ki jih poznajo in/ali so jih je nekoč uporabljali ljudje iz okoliške skupnosti. Enako pomembna sta geologija in ekologija, kajti koncept ekomuzeja je zasnovan na celoti narave in pokrajine s prebivalstvom. Meje ekomuzeja in resnične sveta so prepletene in zabrisane.²⁰

Po utemeljitelju H. Varinu določajo ekomuzej štiri osnovne značilnosti.²¹ Je zbirka podatkov o okolju, vključuje izročilo in ga širi na vsa dediščinska področja, služi sedANJI in prihodnji družbi za čim kakovostnejše ohranjanje lokalne in regionalne identitete. Je buden in kritičen opazovalec kulturnih, naravnih, družbenopolitičnih, gospodarskih in drugih sprememb, ki jih prinaša moderni razvoj. Ekomuzej družbi (lokalni skupnosti) pomaga premoščati spremembe in preprečuje katastrofalne posledice. Omogoča preživetje ne le posameznih fenomenov ali ločenih dediščinskih entitet, temveč celotnih kulturnih kontekstov. Skrbi za ohranjanje tradicionalnih običajev ter temeljnih vrednot v izvorni skupnosti.

Ekomuzej je žarišče skupnosti, vzpodbuja dialog in aktivira delovanje skupnosti s kreativnimi dejavnostmi. Ljudi v skupnostih usposablja, da se na spremembe odzovejo pravočasno, na svojo pobudo in na sebi lasten način, ki upošteva življenjske in moralne standarde skupnosti.²²

Ekomuzej oblikuje in izvaja prireditve, ki omogočajo skupnosti prepoznavati in pokazati njene lastne kulturne, okoljske, gospodarske in druge vrednote ter na njih utemeljevati njen lasten razvoj. Ekomuzeji služijo v prvi vrsti lokalni skupnosti, da se ob dejavni udeležbi pri procesih dediščinjenja zave svojih kapacitet in dediščinskega kapitala z namenom, da prepozna svoje lastne zmogljivosti in vrednote ter izoblikuje lastno vizijo razvoja.²³

¹⁴ Alexander, *Museums*, str. 221.

¹⁵ Sandell, *Museums*; Šola, *Eseji*, str. 200, sl. 7; Šola, *The Museum Definition*, in tam citirana literatura.

¹⁶ Perko, *Muzeologija*, str. 215–219.

¹⁷ Šola, *Eseji*.

¹⁸ Davis, *Ecomuseums and sustainability*, in tam navedeni viri.

¹⁹ Ko sem v skupini strokovnjakov na Ministrstvu za kulturo predlagala ekomuzej kot obliko uspešne zaščite piranske in strunjske solinarske dediščine, je ministrica predlog odločno prečrtala, četudi ni še nikoli imela priložnosti seznaniti se z bistvom ekomuzeja.

²⁰ Davis, *Ecomuseums*.

²¹ Varine, *Rethinking*; Šola, *Eseji*, str. 113; Mensch, *Annotating*.

²² Varin, *Rethinking*, str. 35.

²³ Perko, *Muzeologija*, str. 263.

Še danes mogočni ostanki subozidnega nasipa na Debeli griži, ki je nekoč varoval prazgodovinsko naselje nad Volčjim gradom (foto: V. Benedik, arhiv Zavoda Krasen Kras).

Prednost ekomuzeja je v njegovi konstruktivni vlogi, ki jo ima za skupnost kot nosilno silo pripadajoče dediščine.²⁴ Notranja moč ekomuzeja leži v predvidevanju družbenih sprememb ter odzivanju nanje s spremenjeno strategijo delovanja skupnosti, kar je bistvena lastnost kibernetike in zaradi česar ga T. Šola imenuje *kibernetični muzej*.²⁵

Ekomuzej je uspešen model oživljanja predelov, kjer so se mladi ljudje že dalj časa odseljevali in so domačini izgubljali upanje v prihodnost. Model ni obvezujoč, ima pa daljnosežen vpliv na kvaliteto življenja neke skupnosti in posledično omogoča uspešno, celostno varovanje in ohranjanje dediščine v živem okolju.

Na Krasu je krasno, nikoli prezgodaj, nikoli prekasno (Marko Kravos)

Matični Kras in Notranjska premoreta več prepoznavnih dediščinskih jeder in elitno znanstveno ustanovo *Inštitut za raziskovanje krasa v Postojni*.²⁶

Prvo večje dediščinsko središče je *Park Škocjan-ske jame* pri Divači, ki je od leta 1986 na Unescovem seznamu svetovne naravne dediščine, od leta 1999 je uvrščen tudi med mokrišča svetovnega pomena. Park organizira številne prireditve in razstave s pretežno naravoslovnimi in na kraške teme ubranimi vsebinami, vključuje naravoslovno in etnografsko zbirko, zbirko mineralov, rastlinstva in živalstva ter arheološko razstavo. Povezan je tudi z Vremsko dolino in tamkajšnjo bogato dediščino mlinov in žag.

Drugo središče z velikim dediščinskim potencialom je Kobilarna Lipica s Černigojevo galerijo in

Muzejem lipicanca Lipikum, z jamo Vilenico in Divaško jamo v bližini ter Muzejem slovenskih filmskih igralcev v Divači. Le nekaj kilometrov stran je v Lokvi nastala zasebna vojaška zbirka, vas pa slovi po izjemni srednjeveški arhitekturi in sušilnici pršuta. V bližini je speljana naravoslovno-zgodovinska učna pot v Hrpeljah ter Ludvikova učna pot med Sežano in Lipico. Sežana ima prelep botanični vrt z zbirko kraških starin, pa rojstno hiša Srečka Kosovela in nedaleč stran pesnikovo spominsko sobo v Tomaju. V vasi Pliskovica skupnost že deluje po načelih ekomuzeja. Skrbi za ohranjanje navad, tradicije in tamkajšnje arhitekturne in prostorske dediščine.

Tretje močno dediščinsko središče je Štanjel z impozantno lego na griču in edinstveno arhitekturo s kraško muzejsko hišo in stalno zbirko slik in grafik Lojzeta Spacala. Štanjel in Kobdilj postavlja dediščina arhitekta in urbanista Maksa Fabianija na zemljevid svetovne dediščine. Štanjel gosti tudi priznane mednarodno likovno delavnico ESPRIMA, v bližini leži brestoviška Grofova jama, v Volčjem gradu je slovita prazgodovinska naselbina Debeli griža, v Kobjeglavi ogleda vredna pršutarna, v neposredni okolici ležijo vasi Avber, Kobjeglava, Sveto, Voglje in Vrhovlje, ki so po ohranjeni ruralni zasnovi, arhitekturnih in kulturnih spomenikih ter še živem izročilu prave zakladnice kraške dediščine.

Četrto središče je Pivka z vojaškim muzejem in parkom ter pokrajino, posejano s strateškimi točkami, bunkerji in podzemnimi zaklonišči iz druge svetovne vojne ter s poznejšimi vojaškimi sistemi jugoslovanske vojske. Na Premu je Kettejeva spominska soba, v bližini so Novakova kmetija z zbirko etnografskih starin, Hodnikov mlin, v Harijah zbirka nekdanje pošte. V okolici s številnimi kraškimi pojavi ležita Petelinjsko in Palško jezero, kjer skuša zaživeti ekomuzej.

Peto središče predstavlja Postojna s tamkajšnjim

²⁴ Varine (<http://www.interactions-online.com/>) (dostop 1. 2. 2009).

²⁵ Šola, *Eseji*, str. 161.

²⁶ Perko, *Muzeologija*, str. 286.

Inštitutom za raziskovanje krasa in znamenito Postojnsko jamo. Inštitut, ustanovljen leta 1947 pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, je izdajatelj ugledne znanstvene revije *Acta carsologica* in je že zelo dolgo v svetu poznan po elitnih znanstvenih prireditvah in poletnih krasoslovskih šolah. Inštitut je partner številnih uglednih izobraževalnih in raziskovalnih ustanov po svetu. Postojnska jama z 20 kilometrskim sistemom podzemnih rogov je skupaj z vivarijem in muzejsko zbirko najpomembnejša kraška turistična znamenitost. Postojno bogati Notranjski muzej s kraško zbirko, v bližini je Predjamski grad z izjemnim okoljem z Betalovim spodmolom in manj znano, čarobno Planinsko jamo.

Zaradi izjemnih, svetovno znanih naravnih kraških znamenitosti sodijo h kraškimi dediščinskimi središčem tudi Cerknica in Planina s presihajočima jezeroma, požiralniki in slikovito kulturno krajino ter z vso ostalo dediščino, kot je npr. cerkniški karneval.²⁷

Že kratek, površinski prikaz dediščinskih kapacitet Krasa pokaže, da že deluje sedem prepoznavnih središč, ki bolj ali manj uspešno opravljajo naloge zbiranja, preučevanja, varovanja in predstavljanja kraške naravne in kulturne dediščine. Iz analize stanja sta razvidna slab tržni nastop in dokajšnja neučinkovitost dediščinskih ustanov (z izjemo Parka Škocjanske jame in Postojnske jame), kar povzroča med domačini nezadovoljstvo in slabi regionalno identiteto. Slaba povezanost ustanov z lokalnimi skupnostmi povzroča odtujevanje dediščine domačinom. Izključevanje javnosti iz heritoloških procesov onemogoča pretoke znanj, vodi k enostranski interpretaciji, kar spremlja ugašanje kolektivnega spomina in krnjenje kulturne identitete. Posredno se kažejo posledice v pomanjkanju čuta pripadnosti, zanemarjanju in brezbriznem uničevanju dediščine v izvornem okolju. »Umiranje« izvornih dediščinskih kontekstov pa običajno pospremlja kontradiktorno eksponentno naraščanje želja po ustanavljanju muzejev.²⁸

Teoretično vedenje kaže, da z ustanovitvijo muzeja s še tako sodobno zgradbo in opremo ni moč zavreti uničevanja izjemno krhke, raznolike in razpršene kraške dediščine v izvornem okolju. Nasprotno, če bi muzejsko stavbo poleg vsega zgradili v nedotaknjeni naravi, kot je bila to želja snovalcev kraškega muzeja v Rakovem Škocjanu, bi s posegom na zaščiteno območje muzej dajal skrajno negativen dediščinski zgled.²⁹ Vprašljiva bi bila tudi oprema novega muzeja z eksponati. Ponje bi predvidoma morali v izvorno (naravno ali kulturno) okolje in, se razume, z dejanjem bi osiromašili ali celo uničili primarne dediščinske kontekste. Tudi to bi bilo zelo močno negativno simbolno sporočilo muzeja javnosti.

Drugi, zelo tehtni pomislek se odpira ob gradnji

Netresk je bil некоč nepogresljiv na kraških dvoriščih in subozidih, saj naj bi odvrčal udar strele. Uporabljali so ga tudi v ljudskem zdravilstvu za zdravljenje ušesnih vnetij in trdovratnih bolečin (foto: V. Benedik, arhiv Zavoda Krasen Kras).

muzeja za potrebe turizma glede vključevanja lokalnih skupnosti in domače javnosti. Javna razprava ob razgrnitvi projekta Evropski muzej krasa in izvedena raziskava javnosti sta vsaj delno razkrila pričakovana lokalnih javnosti.³⁰ Pokazalo se je, da domačini od muzeja pričakujejo interdisciplinarnost in kompleksnost prikaza Krasa in ne zgolj kraških geografskih značilnosti. Hkrati tudi upravičeno pričakujejo, da bo ustanova aktivno vključevala lokalne skupnosti v interpretacijo kraške dediščine in se povezovala s tamkajšnjimi izobraževalnimi in kulturnimi ustanovami.

Vprašalnik je pokazal, da si javnost želi muzej Krasa, ki bi prikazoval življenje človeka v naravnih, kulturnih in zgodovinskih kontekstih, in ne ustanove, namenjene splošnemu prikazu kraških geoloških in geografskih značilnosti. Te lahko prikazuje katerikoli muzej na koščku sveta s kraškimi značilnostmi. Muzej Krasa naj bi med drugim upošteval tudi konvivalna in alternativna znanja ter ljudska vedenja.³¹ Temeljlil naj bi na osebnih zgodbah. Muzej naj bi združeval celoten Kras ne glede na državne, etnične, jezikovne in kulturne meje. Večina vprašanih je zavrnila novogradnjo muzejske stavbe in predlagala adaptacijo stare ter priporočila rabo sodobne infor-

²⁷ Perko, *Muzeologija*, str. 286–294 in tam navedeni viri.

²⁸ Merriman, *Public Archaeology*; Šola, *Eseji*.

²⁹ Perko, *Muzeologija*, str. 295.

³⁰ Prav tam, str. 301–317 in tam navedena literatura.

³¹ Perko, *Muzeji*, in tam navedena literatura.

macijsko-komunikacijske tehnologije pri večstranski muzejski interpretaciji in prezentaciji Krasa.³²

Zaključek: še en muzej, kakršnega si niste želeli?

Na podlagi raziskav je postalo jasno, da je treba iskati rešitev za novi muzej Krasa med oblikami sodobnih muzejev, ki temeljijo na inkluziji, pospešujejo participativnost in se aktualno odzivajo na družbene spremembe. Na podlagi teoretičnih spoznanj bi zahtevam kraške dediščine, potrebam javnosti – in ne navsezadnje ekonomskim danostim kriznih časov najbolj ustrežal model ekomuzeja. Zasnovan je na partnerstvu z lokalnim prebivalstvom in je konceptualno naravnano v spremljanje družbenih in okoljskih sprememb ter se na njih sprotno odziva. Ekomuzej je unikatna, holistično zasnovana dediščinska ustanova, ki varuje dediščino v izvornem področju z namenom omogočiti razvoj na podlagi tradicionalnih vrednot in znanj lokalnega prebivalstva, ne da bi pri tem ogrožali naravno okolje.³³ Je zelo razširjena oblika muzejev v svetu in kot kažejo terenske raziskave, tudi na Krasu po podobnih principih že deluje nekaj skupnosti, npr. v vasi Pliskovica in na območju Petelinjskih jezer.³⁴

V primeru Krasa in tamkajšnje raznovrstne kulturne in izjemno krhke naravne dediščine ne bi mogla opraviti svojega poslanstva ena sama ustanova, temveč več lokalno zasnovanih ekomuzejev, ki bi povezali že delujoče kulturne ustanove v trdno in učinkovito dediščinsko mrežo s povezavami tudi onkraj mej.

In čisto na koncu še vprašanje, kdaj bo napočil čas za pravi slovenski ekomuzej? Dokler dediščinski strokovnjaki, arheologi, zgodovinarji, umetnostni zgodovinarji, etnologi, geografi in drugi strokovnjaki s področij primarnih muzejskih strok ne bodo osvojili holističnega koncepta in razumeli družbene vloge dediščine in muzejev, ni pravega upanja za ekomuzej. Dobili pa bomo še marsikatero zbirko ali celo ustanovo, posvečeno Krasu in kraškim pojavom, za katero pa je zelo malo verjetno, da bi med svoje naloge prištevata ohranjanje kraške dediščine v izvornem okolju in se posvečala potrebam tamkajšnjih lokalnih skupnosti. Tradicionalni muzeji so pač zavezani ustaljeni dediščinski doktrini in prejkone ostajajo zvesti diktatu znanstvenih paradigem. Domnevamo lahko, da bo še naprej njihova glavna skrb posvečena zbirkam in znanstvenim raziskavam. Razstave bodo še naprej prikazovale predvsem znanstvena spoznanja in bodo ostale zveste znanstveno interpretirani podobi preteklosti. S slednjim načeloma ni nič narobe, narobe pa je, če muzej kot temeljna dediščinska ustanova igno-

rira potrebe sodobne družbe. Da o lokalnih skupnostih niti ne govorimo. Na ta način bodo drastično uničevanja dediščine v izvornih okoljih, izginjanja tradicije, ekonomske in identitetne potrebe lokalnih javnosti, vprašanja demokratizacije in druge novotarije še naprej ostajale pred muzejskimi epistemološkimi vrati. Z ozirom na to, da je naša država voljna podpirati muzeje, ki se niso sposobni odzivati na probleme sodobne družbe in se tudi muzealci kaj malo zmenijo za širše družbene naloge okolja, bi se bilo dobro vprašati, komu to stanje najbolj ustreza.

LITERATURA

- Alexander, P. Edward: *Museums in Motion. An Introduction to the History and Functions of Museums*. London, New Delhi: Walnut Creek, 1996.
- Anico, Marta in Elsa Peralta (ur.): *Heritage and Identity. Engagement and Demission in the Contemporary World*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2009.
- Ashworth, John G. in Peter Howard: *European Heritage Planning and Management*. Exeter: Portland, 1999.
- Ashworth, John G. in Brian Graham in John E. Tunbridge: *Pluralising Pasts. Heritage, Identity and Place in Multicultural Societies*. London, Ann Arbor: Pluto Press, 2007.
- Davis, Peter: *Ecomuseums, a Sence of Place*. London, New York: Leicester University Press, 1999.
- Davis, Peter: Ecomuseums and sustainability in Italy, Japan and China. Concept adaptation through implementation. *Museum Revolutions: How Museums Change and are Changed* (ur. S. Knell, S. MacLeod, Sh. Watson). London, New York: Routledge, 2007, str. 198–214.
- Gams, Ivan: *Kras v Sloveniji v prostoru in času*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2003.
- Maroević, Ivo: Towards the New Definition of Museum. *What is a museum?* (ur. A. Davis, F. Mairesse in A. Desvallées). München: Verlag Dr. C. Mueller-Straten, 2010, str. 140–149.
- Mensch, Peter: Annotating the environment. Heritage and new technologies. *Nordisk Museologi*, 2, 2005, str. 17–27.
- Merriman, Nick: Involving the Public in Museum Archaeology. *Public Archaeology* (ur. N. Merriman). London, New York: Routledge, 2004, str. 85–108.
- Perko, Verena: *Muzeologija in arheologija za javnost: muzej Krasa*. Ljubljana: Kinetik, zavod za razvijanje vizualne kulture, 2014.
- Perko, Verena: Muzeji, skrita moč življenjskega učenja. *Zbornik za spodbujanje demokratičnega emancipiranega dialoga med ponudniki kulturnih dobrin in obiskovalci* (ur. Tereza Axman, Katarina Majerhold in Štěpán Axman). 1. izdaja. Maribor [i. e.]

³² Perko, *Muzeologija*, str. 301–317.

³³ Davis, *Ecomuseums, a Sence of Place*; Šola, *Eseji*, str. 155–166; Davis, *Ecomuseums and sustainability*.

³⁴ Perko, *Muzeologija*, str. 290.

- Ljubljana: Društvo ŠKUC, Galerija Škuc, 2014, str. 126–139.
- Perko, Verena: Archaeology and Tourism: Friends or Enemies? *Zbornik M. Buzov, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* (v tisku).
- Plestenjak, Ana: *Vpliv politike na oblikovanje arheološke dediščine: primer prezentacij arheološke dediščine v Ljubljani* (doktorska disertacija). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2013.
- Prats, Lorenz: Heritage according to scale. *Heritage and Identity. Engagement and Demission in the Contemporary World* (ur. Marta Anico in Elsa Peralta). London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2009, str. 76–90.
- Sandell, Richard: *Museums, Society, Inequality*. Abingdon, New York: Routledge, 2002.
- Šola, Tomislav: *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji. Prema kibernetičkom muzeju*. Zagreb: Hrvatski nacionalni komitet ICOM, 2003.
- Šola, Tomislav: The Museum Definition: Questioning the Scope and Motives. *What is a museum?* (ur. A. Davis, F. Mairesse in A. Desvallées). München: Verlag Dr. C. Mueller-Straten, 2010, str. 106–112.
- Varin, Hugh de: Rethinking the museum concept. *Økomuseumsboka – identitet, økologi, deltakelse* (ur. John Aage in Marc Maure). Tromsø: Norsk ICOM, 1988, str. 33–40.

S U M M A R Y

Museum of Kras Region and contemporary society: between desires and needs, theory and practice

The article deals with the theoretical approach to seeking the most suitable form of a Museum of Kras Region as an institution responsible for conserving the sensitive and extremely diverse Karst heritage. The contemporary museum model should take account of the needs of contemporary society and be developed through active collaboration between local communities. Modern heritage science is based on the holistic concept of heritage, participatory heritage management and inclusive interpretation or presentation method.

The holistic concept addresses heritage as a whole of natural and cultural, tangible and intangible heritage and recognises it as the basic spiritual, social, developmental, economic and social capital. These also serve as the platform for European recommendations and international charters and agreements, the majority of which are also signed by Republic of Slovenia. The most crucial factor in the contemporary

concept of heritage is the public. Particular attention during heritage processes is devoted to local communities. Contemporary museums have not only a considerable social but also therapeutic potential for local communities. In contemporary museology, museum is defined as a medium and its fundamental task is communication and to generate social capital. Thus, the task of a museum is no longer merely to collect, protect and research museum collections, but also to protect and conserve the heritage in its original environment as the quality of life. Contemporary museums serve an integrating agents within local communities and facilitate democratisation by actualising participation of local community in heritage processes and playing an active role within society. However, the fact remains that the activities of traditional museum models hardly reaches beyond the walls of museum buildings, which is especially true for a majority of Slovenian museums.

The Karst is one of the most recognisable as well as environmentally most sensitive landscapes subject to the greatest cultural and political diversity. It justifiably raises the question as to which museum model can meet the expectations of the public and simultaneously comply with modern approaches of heritage science and conditions to protect the extremely complex and sensitive karst heritage. The Karst landscape boasts of high biodiversity and rich cultural heritage, which is seriously threatened with construction works, tourism and industry, as well as with failing conservation attempts based on one-sided decisions that only rarely heed the needs of local communities.

The authoress draws on the general belief that a holistic approach to conserving heritage cannot be efficiently implemented with the traditional museum model. The musealisation of heritage means extracting it from its original cultural context and in some cases a traditional museum may achieve a directly opposite effect to that envisaged on its establishment. According to the authoress, the solution is in the ecomuseum model, which emerged during the 1970s in response to the needs of contemporary society. Eco-museum is a unique, holistically designed institution responsible for conserving heritage in the original environment and with the inclusion of local community thorough their way of life. It is an agreement reached by a local community with a view to preserving the traditional values and natural environment, without thwarting development and research and without preventing communities from enjoying heritage and benefiting from heritage products. Eco-museums are spread across the world and, as field research shows, similar principles are also gaining ground among communities in the Karst. The article presents the benefits that such a heritage model may bring by means of the holistic approach to protecting, conserving and marketing the Karst heritage in the original environment as a quality of life.

Gradivo

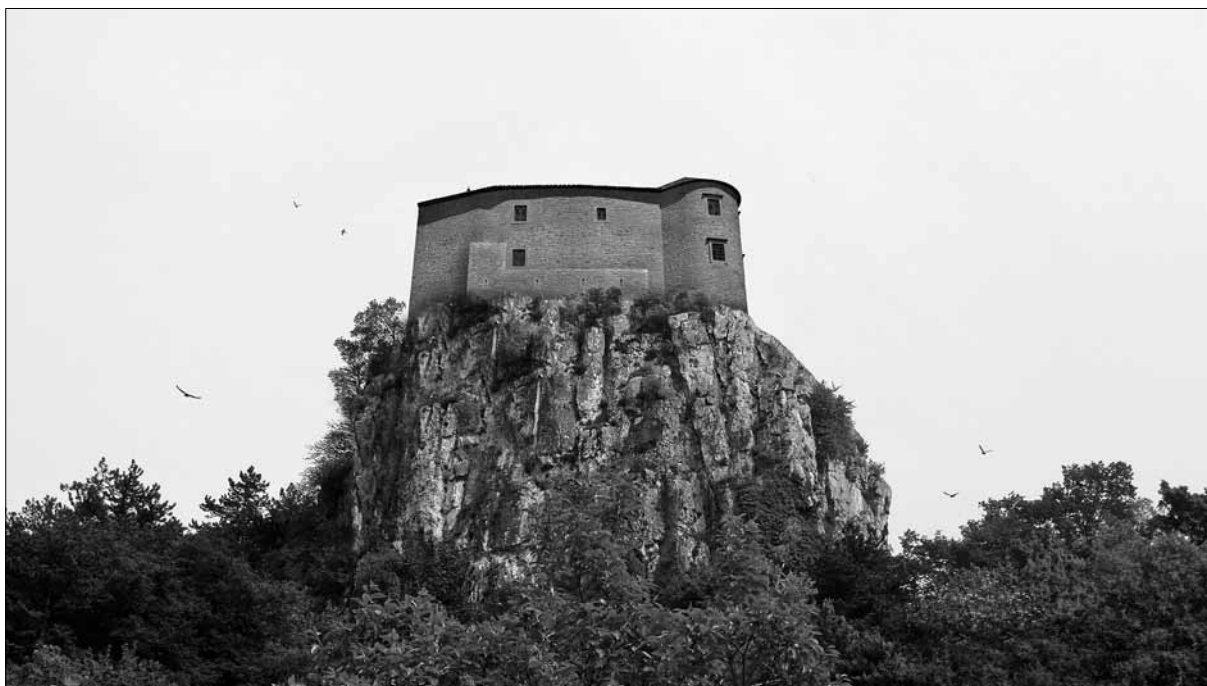

Poskus tridimenzionalne rekonstrukcije gradu Socerb

Na podlagi slikovnega materiala zadnje faze izgradnje gradu¹ in študije samih ruševin je Projektu Feniks² uspelo oblikovati kar se da natančno sliko gradu. Rekonstrukcija prikazuje grad pred letom 1780, ko ga je uničil požar. Z analizo položaja blokov kamena, vrste uporabljenega materiala in postopka

rušitve posameznih zidov smo uspeli izdelati natančen 3D model. Gre za zanesljive vire, ki nam sami od sebe ponujajo realno podobo, predvsem pa lahko z njihovo pomočjo razumemo sedanjo situacijo. Služijo pa nam lahko tudi kot vodilo za prihodnjo, morebitno fizično rekonstrukcijo gradu Socerb.

Juan Pablo Maschio

3D rekonstrukcija gradu Socerb, stanje pred letom 1780, pogled s severozahodne strani (risba: Juan Pablo Maschio, 2015).

¹ Rekonstrukcija temelji večinoma na podlagi starih slik, saj načrti niso zelo natančni: Janez Vajkard Valvasor, Slava vojvodine Kranjske (avtor bakroreza Andrej Trost); August Anton Tischbein, litografija iz leta 1842; Ante Buttoraz, litografija 1855; in Alberto Rieger, litografija iz leta 1863.

² Več o projektu Feniks na <https://www.facebook.com/Projekt-Feniks>.

3D rekonstrukcija gradu Socerb, stanje pred letom 1780, pogled z jugovzhodne strani (risba: Juan Pablo Maschio, 2015).

3D rekonstrukcija gradu Socerb, stanje pred letom 1780, pogled z južne strani (risba: Juan Pablo Maschio, 2015).

Odzivi

Muzej krasa, stalna razstava Notranjskega muzeja v Postojni: kratko razmišljanje o vlogi muzeološkega znanja v muzejski komunikaciji

Stalna postavitev Notranjskega muzeja, odprta 26. februarja 2015, je nastala v sklopu evropskega projekta IPA ADRIATIC CBC muzej. S tem je muzej, kot navaja strokovni vodja dr. Velušček v uvodniku, uresničil stoletni sen raziskovalcev in ljubiteljev krasa in krasoslovja na Postojnskem in širše. Uvodnik zaključuje z željami, da bi muzealci in raziskovalci krasa z razstavo kar najbolje pripomogli k temu, da se naš kras in vedenje o njem ohranita prihodnjim rodovom. V predgovoru razstavnega Vodnika lahko preberemo tudi, kakšen je bil muzeološki koncept postavitve. Po besedah soavtoric je bil zastavljen interdisciplinarno, inovativno, razlagalno, spoznavno in razpoznavno ter izobraževalno.

Ogled razstave, ki je zaradi značaja muzejske stavbe obsojena na razdelitev na dve nadstropji, precej potrди besede strokovnega vodja. Posebej drži trditev o senu raziskovalcev. O tem, da bi postavitev in oblikovanje sledila muzeološkemu konceptu, pa se na prvi pogled upravičeno postavlja dvom.

Ampak pojdemo k dobrim stvarim, ki jih razstava premore kar nekaj. Odlikujejo se prikazi narave, posebej doživeti in duhovito vključeni so filmski vložki (čestitke!), odlični so posnetki gozda in tamkajšnje živadi, dobro so razloženi nastanek krasa in kraški pojavi, duhovito je umeščen ekran s posnetkom vodnih kapelj kot ključnega elementa pri zakrasevanju, fascinanten in naravnost umetniški je zaključek razstave s posnetkom človeške ribice, ki se vije med skalami v neškončnost časa in (kraškega) podzemnega prostora. Človek odide z razstave bogatejši za mnoga nova znanja in novo razumevanje krasoslovja in kraških pojavov. Krasa pa vendarle ne spozna, kajti dediščina so ljudje, znanost, kot rad zatrdi prof. Mihevc, pa je tudi kultura.

Iz vsakega, še tako drobnega muzejskega priročnika izvemo, da je razstava specifična oblika muzejske komunikacije, kjer predmeti kulturne dediščine privzemajo vlogo nosilca (interpretirane, formatizirane in kontekstualne) kulturne informacije. Muzejske razstave morajo temeljiti na znanstvenih podatkih, naloga postavitve pa je njihova multi-interpretacija in kulturna umestitev. Družbena aktualizacija je temeljna naloga muzeja kot medija, ki naj skupaj z javnostjo nastavi kritično ogledalo (governmentalni) znanosti.

Foto: Valter Leban

Foto: Valter Leban

Dolžnost sodobnega muzeja je tudi vrednotenje raziskav, v smislu, kaj le-te pomenijo za javnost in posebej za lokalno skupnost. Muzejsko sporočilo je torej ost, naj rečem po kraško, želo komunikacije, usmerjene v lokalno javnost. Da bi zadeli v črno, morajo vsi strelci meriti v isto tarčo. Strelci na razstavi so vsi elementi razstave. Vsak zase predstavlja nepogrešljiv del celote in je hkrati celota tudi sam zase. To mora veljati za eksponate, slikovno in fotografsko gradivo, filme, zasnovane razstave v prostoru, izbrane barve, rabo svetlobe in seveda, nadvse pomembno, za oblikovanje lutk in rabo zvoka. Pri razstavi Kras že na prvi pogled lahko ugotovimo, da je oblikovanje razstave nadrejeno muzejskemu sporočilu. Uklanjajo se mu pomembni muzejski elementi, namesto da bi jim oblikovanje služilo, jih poudarilo in s tem okrepilo muzejsko sporočilo. Modno obarvanje razstavnih prostorov s težko, temno, kovinsko sivo barvo deluje deprimirajoče. Izbor temnih, tehnicističnih barv zožuje že tako dovolj nefunkcionalen razstaven prostor. Muzejsko sporočilo, ki je (po izjavi vodje) usmerjeno v kras kot naravni pojav in življenjski prostor ter naj bi vzpodbujalo njegovo ohranjanje, je z diktatom svinčeno sivega tona "leit farbe" dobesedno v ujetništvu tehnicistične modne oblikovalske kaprice. Drobnejakarsko zasnovane legende, kjer je poleg (predolgih in premalo interpretativnih) tekstov zastopan dober izbor fotografij, ustrezajo oblikovanju znanstvene publikacije, ki se trudi biti poljudna. Oblikovanje muzejskih legend ima drugačne in zelo specifične zahteve.

Ugotoviti je moč, da je oblikovanje samo po sebi sicer dobro, vendar nadvladuje muzeološki koncept in ga na kraju tudi izničuje. Pojav v muzejskem svetu ni nov, ima tudi svoje ime, pravijo mu diktat estetike. Znan pa je tudi njegov negativni učinek. Posredno

je ta učinek najbolj razviden iz vloge človeka kot temeljnega dejavnika ohranjanja in varovanja občutljive kraške dediščine, ki pa je na razstavi potisnjen v obrobje oblikovanja. Sodobni koncept dediščine je holističen, človeka ne ločuje, ga ne tlači v majceno okvirčke na rob znanstvenih formulacij in analiz, ga ne podreja statističnim tabelam, kajti tako oblikovanje ima konceptualno implikacijo in negativno simbolno sporočilo.

Ne, seveda nisem prezrla fotografij ljudi. Povsem po nepotrebem so premajhne in stlačene med besedila. Razstava tudi ne premore en same človeške silhete, na po nepotrebem svinčeno sivih ozadjih ni podob trav, ne koscev, ne gonjačev. Ni lutk.

Razstava? Da. Odlična za znanstvenike in najverjetneje tudi za (vse) muzealce. Toda za koga vendar postavljamo razstave? Komu služijo muzeji?

A naj zaključim. Že uresničitev postavitve je po vseh peripetijah z ukinitvijo muzeja, burnimi javnimi razpravami, razprtijami vseh vrst, pravi mali muzejski čudež. In dosežek. Čestitam vsem. Muzejsko delo je namreč izrazito timskega značaja in usmerjeno v potrebe javnosti, posebej lokalne skupnosti. Ko prihaja do notranjih trenj in igre prestolov, muzej kot ključna dediščinska ustanova skrivnostno izgine v podzemlju (političnih) moči, kamor hitro ponikne tudi skrb za potrebe javnosti.¹ Izpraznjen prostor pa je, tako nas uči zgodovina, pred njo pa še arheologija, na voljo izključno močnejšim.

Verena Perko

¹ Šola, Tomislav: *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji. Prema kibernetičkom muzeju*. Zagreb: Hrvatski nacionalni komitet ICOM, 2003, in tam navedena literatura.

Po razstavah

Muzej slovenskih filmskih igralcev v Divači

Letos (2015) je minilo četrto leto od odprtja Muzeja slovenskih filmskih igralcev, ki je našel svoj dom na robu Krasa, v prenovljeni Škrateljnovi domačiji v Divači. Obnovitev celotne domačije in razširitev kulturne ponudbe je bila dolgoletna želja Občine Divača in Slovenske kinoteke iz Ljubljane, ki se je julija 2011 končno izpolnila. Muzejski kompleks je dislocirana enota Slovenske kinoteke, ki skupaj z Občino Divača oziroma z Razvojnim centrom Divača skrbi za izvajanje programskih vsebin. Občina je lastnik nepremičnine in z njo upravlja in jo vzdržuje, Slovenska kinoteka pa je z gradivom iz svojih zbirsk poskrbela za postavitve obeh stalnih razstav in v muzeju izvaja predstavitve muzejskih vsebin javnosti. Muzej nima svojega kustosa, ampak sta za njegovo delovanje pristojni kustosinji muzejskega oddelka Slovenske kinoteke, v Divači delo opravljajo študenti.

Muzej je ena mlajših kulturnih ustanov v Sloveniji, kjer se obiskovalci lahko seznanijo z dvema povsem različnima kulturnima dediščinama – slovensko filmsko dediščino in kraško arhitekturno dediščino.

Škrateljnova domačija je kompleks stavb, ki s svojo zasnovo sega v konec 17. stoletja, v obdobje po velikem požaru, ki je leta 1687 uničil večino stare Divače, in se tako uvršča med najstarejše ohranjene kraške domačije. Domačija je stala ob pomembni trgovski poti, ki je iz notranjosti dežele vodila v Trst. Do konca 19. stoletja je služila kot gostišče in prenočišče za furmane in njihovo utrujeno živino, ki se je, segreta po dolgi poti, morala odpočiti in posušiti,

preden je nadaljevala pot po pokrajini, izpostavljeni mrzli burji. Domačijo so sestavljali trije objekti: stanovanjska hiša, štala s svinjskim hlevom in hram s skednjem. Stanovanjska hiša – Škrateljnova hiša, s tipičnimi kraškimi arhitekturnimi elementi, kot so *spabnjenca* (kuhinjski prizidek z odprtim ognjiščem) z značilnim dimnikom, monumentalna streha, krita s kamnitimi skrlami in zunanji lesenim gankom s kamnitim stopniščem, predstavlja enkratni primer kraškega kmečkega stavbarstva in je bila leta 1992 razglašena za etnološki spomenik. Vse tri objekte povezuje veliko kraško dvorišče – *borjač*, na njegovem robu pa kraljuje velika *štirna*, v katero se je stekala voda s skrlaste strehe stanovanjske hiše.

Ob vzpostavitvi južne železniške proge, ki je povezovala Dunaj s Trstom v sredini 19. stoletja, je furmanski poklic počasi izumiral in s tem tudi furmanska gostišča. Takšna usoda je doletela tudi furmansko gostišče na Škrateljnovi domačiji, ki je s svojim delovanjem prenehalo že pred začetkom prve svetovne vojne. Domačija je počasi propadala in bila do leta 1997 deležna le nekaterih nujnih gradbenih del in popravil.

Prvi koraki k muzeju so bili storjeni leta 1996, ko smo v sveže ustanovljeni Slovenski kinoteki pričeli z raziskovanjem življenjske poti slovenske filmske igralka Ite Rine, ki se ji je konec dvajsetih let prejšnjega stoletja uspelo uvrstiti med najbolj iskane evropske igralka tiste dobe. Pot nas je pripeljala v Divačo, kjer se je igralka 7. julija leta 1907 rodila kot Ida Kravanja. Idin oče je bil namreč uslužbenec na železnici, nameščen v tem takrat pomembnem kra-

Škrateljnova domačija nekoč (foto: Jože Rehberger Ogrin) in danes kot muzej (foto: Jaka Babnik).

škem železniškem središču. Pobuda Silvana Furlana, tedanjega direktorja Slovenske kinoteke, da bi v zapuščeni Škrateljnovi hiši uredili spominsko razstavo posvečeno igralki, je naletela na plodna tla. Tedanji župan občine Divača Rajko Vojtkovszky je bil nad idejo navdušen, saj so si v Divači že več let prizadevali za ohranitev in obnovitev ene arhitekturno najpomembnejših hiš v kraju. V sodelovanju z območnim Zavodom za varstvo kulturne dediščine iz Nove Gorice je bila Škrateljnova hiša leta 1997 obnovljena in v prostorih v nadstropju je bila naslednje leto postavljena razstava, posvečena Iti Rini. Danes ta predstavlja eno od stalnih razstav, ki so na ogled v muzeju.

Leta 2002, ko je bila organizirana arhitekturna delavnica za študente arhitekture pod mentorstvom profesorja Vojteha Ravnikarja, je bil narejen naslednji korak k uresničitvi ideje o muzeju, ki bi bil posvečen slovenskim filmskim igralcem. Odločilni korak v razvoju projekta je bila prijava na razpis Kraljevine Norveške za sredstva Norveškega finančnega mehanizma leta 2007 in njena odobritev naslednje leto. Julija 2008 je bila podpisana pogodba med Občino Divača kot nosilko projekta in Službo vlade RS za razvoj in evropske zadeve. Gradbena dela na domačiji so se začela februarja 2009 in bila zaključena julija 2010, julija naslednje leto pa je bila dokončana nova, sodobno zastavljena stalna razstava, posvečena slovenskim filmskim igralcem.

Razstava Slovenski filmski igralci je postavljena v največji objekt muzejskega kompleksa, nekdanjo štalo. Razstavni prostor obsega 325 m² površine in se razprostira čez pritličje in galerijo. Osrednji del muzejskega prostora predstavljajo portreti igralcev in igralk, ki so razporejeni čez celotno višino objekta in obkrožajo projekcijsko steno, na kateri se predvaja kolaž vlog igralk in igralcev iz slovenskih filmov od prvega zvočnega celovečernega filma *Na svoji zemlji* iz leta 1948 do filmov, nastalih leta 2010.

Obiskovalci ob ogledu razstave spoznajo slovensko filmsko dediščino in dobijo vpogled v proces nastajanja filma. V pritličju se seznanijo s postopkom nastajanja filmskega lika. V vitrinah so razstavljeni

predmeti, ki igralcem pomagajo vživljanje v filmski lik, ter ekspanati, ki prikazujejo sodelovanje režiserja in igralca. Proces oblikovanja filmskega lika je ilustriran s številnimi fotografijami ter s filmskim gradivom, ki se predvaja na manjših zaslonih v vitrinah. V nekdanji ledenici, prostoru, kjer so v času gostišča shranjevali led za hlajenje hrane in pijače, je postavljena maketa filmskega prizorišča. Predstavlja celotno filmsko ekipo, ki sodeluje na snemanju. Na multimedijski interaktivni mizi se obiskovalci podrobneje seznanijo z življenjem in opusom filmskih igralcev in si lahko ogledajo fotografije, posnetke s snemanj ter filmske napovednike. Miza ima štiri projekcijska polja, tako da si zbrano gradivo lahko hkrati ogleduje več obiskovalcev.

Razstavne vitrine na galeriji obiskovalcu predstavijo življenje in naloge igralca po končanem snemanju – pri promociji filma, na festivalih in premierah. Posebej so izpostavljene nagrade, ki so jih slovenski igralci prejeli za svoje umetniške dosežke. Na drugi strani galerije so postavljeni zasloni, kjer obiskovalec lahko prisluhne pripovedim igralcev in drugih filmskih ustvarjalcev o procesu oblikovanja filmskega lika, o spominih na snemanja ter kako so filmske vloge vplivale na njihovo osebno življenje.

Stalna razstava je nastala v partnerstvu s Slovenskim filmskim centrom, z RTV Slovenija, z Viba filmom ter s Filmskim arhivom Republike Slovenije, ki so omogočili, da je bogato opremljena z avdio vizualnim gradivom od arhivskih posnetkov s snemanj do odlomkov iz slovenskih filmov. Na pozitiven odziv smo naleteli tudi pri igralcih in njihovih sorodnikih, ki so nekatere predmete z veseljem podarili za postavitev stalne razstave. Milena Zupančič je npr. prispevala nagrado cesarica Teodora iz *Festivala igralskih stvaritev – Filmska srečanja* iz Niša, Radko Polič prvo mednarodno nagrado za slovenskega igralca, ki jo je za vlogo v filmu *Idealist* prejel v Moskvi, nagrado Arnolda Tovornika iz Niša nam je podarila družina Tovornik, Peter Musevski pa nagrado vesna, ki jo podeljujejo na Festivalu slovenskega filma.

Večnamenska dvorana in letni kino (foto: Jaka Babnik).

Utrinek s stalne razstave (foto: Jaka Babnik).

Za postavitev stalne razstave, posvečene slovenskim filmskim igralcem, je kolektiv Slovenske kinoteke leta 2012 prejel Valvasorjevo nagrado.

Nekdanji hram s skednjem je prenovljen v s sodobno tehnologijo opremljeno večnamensko dvorano, v kateri potekajo projekcije filmov, predavanja, srečanja, delavnice, koncerti ... Dvorano, ki se razprostira na 69 m² površine in ima prostora za približno 60 oseb, je mogoče tudi najeti.

Pomembna pridobitev, ki jo je prinesla prenova kompleksa, je muzejska trgovinica v pritličju Škratelnove hiše, ki je hkrati tudi informacijska točka in pisarna zaposlenih. V trgovinici so naprodaj spominki (broške, majice, plakati, ...), strokovna literatura s področja filmske umetnosti, DVD-ji slovenskih filmov ter CD-ji s slovensko filmsko glasbo.

Posebnost muzejskega kompleksa je prostor za letni kino, ki se razprostira na 300 m² površine nekdanjega sadovnjaka, med dvorano in osrednjim muzejskim prostorom. V poletnih mesecih se tu ob petkih zvečer odvijajo filmske projekcije na prostem.

Glavno poslanstvo muzeja je širjenje poznavanja slovenske filmske dediščine s poudarkom na igralski umetnosti. Obiskovalcem ob individualnem ali vodenem ogledu ponujamo ogled dokumentarno-igranega filma o življenju in delu Ite Rine *Deklica s frnikolami*, lahko pa si ogledajo tudi enega od osemnajstih celovečernih filmov, ki jih imamo na voljo v muzeju. Šolske skupine lahko svoj ogled obogatijo z izpolnjevanjem delovnih listov, s predavanjem o filmski igri ali z ustvarjalnimi delavnicami. Filmsko dediščino in

filmsko umetnost skušamo z različnimi pedagoškimi in andragoški dejavnostmi približati čim širšemu krogu javnosti. Enkrat mesečno v muzeju potekajo otroške ustvarjalne delavnice, namenjene otrokom do šestega leta starosti, na katerih otroci izdelujejo uporabne predmete povezane s filmskim svetom. Obisk delavnic je bil na začetku zelo skromen, sedaj pa so jih starši in otroci, ki prihajajo večinoma iz lokalnega okolja, osvojili in se jih redno udeležujejo. Zelo uspešna in priljubljena je delavnica igranega filma, ki poteka med poletnimi počitnicami in traja pet dni, na kateri se udeleženci pod vodstvom mentorjev preizkusijo v različnih vlogah ustvarjalcev filma in sami izdelajo kratke filme.

Že tradicionalno ob obletnici rojstva Ite Rine prirejamo prireditev Poklon, ki je vsako leto posvečena drugemu velikemu imenu slovenske igralske umetnosti, v sodelovanju z lokalno skupnostjo prirejamo predavanja, povezana z lokalno naravno in kulturno dediščino, organiziramo srečanja in pogovore s filmskimi ustvarjalci, pri čemer se pogosto povezujemo s sorodnimi javnimi zavodi in društvi, delujočimi v širši primorski regiji.

Muzej na leto obišče povprečno okoli 1700 obiskovalcev, prevladujejo šolske skupine in skupine upokojencev. V zadnjem letu je opaziti porast obiska skupin, ki jih organizirajo turistične agencije, kar kaže na to, da muzej uspešno postaja prepoznavna kulturno turistična destinacija v kraško-brkinski regiji.

Špela Čižman

KRAS, »Muzej krasa«/ KARST, »Karst Museum«, Notranjski muzej Postojna (stalna razstava)

Odprtje razstave

Stalno razstavo *KRAS, »Muzej krasa«/ KARST »Karst Museum«*, ki je intenzivneje nastajala v preteklih dveh letih in skuša to posebno slovensko pokrajino predstaviti v vsej njeni edinstvenosti in razsežnostih, smo v prostorih Notranjskega muzeja Postojna (NMP) na Kolodvorski cesti 3 v Postojni odprli 26. februarja 2015. Navezujoč se na prepričanje, da sta kras in krasoslovje neke vrste blagovna znamka Slovenije, še posebej v znanstvenem svetu, je »Muzej krasa« izjemnega pomena in bo »ščasoma postal shajališče stroke in ljudi z vsega sveta, ki so zaljubljeni v kraško pokrajino«, ki je bila in bo tudi v prihodnje navdih za pomemben del kulture in umetnosti, je ob odprtju razstave naglasil državni sekretar na Ministrstvu za kulturo Anton Peršak. Z razbitjem kraškega kamna je razstavo simbolično odprl predsednik republike Slovenije Borut Pahor ter vsem snoalcem razstave kot tudi vsem, ki jih zanima naravna in kulturna dediščina, čestital za »uresničitev stoletnih sanj«. Čestitkam se je pridružil tudi župan občine Postojna Igor Marentič in spomnil na generacije ljudi, ki so s svojim strokovnim delom, vedenjem in željo, da dediščina tega prostora tukaj tudi ostane, omogočili, da Notranjski muzej danes hrani bogato izročilo za zanamce.

Preteklo je več kot sto let

Zamisel o odprtju jamskega muzeja, ki je v naslednjih letih prerasla v speleološki inštitut v Postojni, se je porodila že leta 1904. Značilna pokrajina in obilica kraških fenomenov, med katerimi je gotovo najbolj privlačno skrivnostno podzemlje, so pritegnili številne domačine in tujce, ki so obiskovali te kraje. Idejni očetje muzeja, člani Jamske komisije, upravnega organa Postojnske jame, so želeli z jamskim muzejem število tistih, ki so jamo obiskovali, še povečati. Načrtovanje je za nekaj let sicer zastalo, leta 1909, ko je poljedelsko ministrstvo za tajnika Jamske komisije v Postojni imenovalo speleologa in krasoslovca Ivana Andreja Perka, pa so bili dejansko postavljeni temelji te ustanove. »Začetni kapital« je prispevalo Poljedelsko in naučno ministrstvo, posebne zbirke, literaturo in finančne prispevke so darovali zasebniki. Aktivnosti je prekinila prva svetovna vojna, septembra 1928 pa so idejo z ustanovitvijo speleološkega inštituta (*Istituto Italiano di Speleologia*) realizirali Italijani. Inštitut je dobil na razpolago prostore v drugem nadstropju nekdanjega glavarstva (danes sedež Občine). Tako ravnateljju, ki naj bi izhajal izmed univerzitetnih profesorjev fizikalno-matematične ali naravoslovne stroke, kot tudi kustosu muzeja, tega so izbirali med inženirji in doktorji naravoslovnih ved, naj ne bi bila tuja niti speleologija. Poleg razstavljenih zbirk so bili sodelavcem inštituta v stavbi na razpolago še kabine, laboratoriji, knjižnica in arhiv, v enem od stranskih rovov Postojnske jame pa je delovala biospeleološka postaja. Na inštitutu so vodili kataster jam (okrog 3000 samo na Primorskem), izvajali so hidrografske raziskave na rekah Pivki in Reki, meteorološke

Odprtje stalne razstave, 26. februar 2015 (foto: Valter Leban).

Istituto Italiano di Speleologia, muzejska zbirka. Lobanje jamskega medveda, najdene v jami Pocala pri Nabrežini po letu 1930 (Fototeka NMP).

študije v Postojnski jami in Jami pod Predjamskim gradom, vodili arheološka izkopavanja (Ca' Negra – Istra, pri Nabrežini, Betalov spodmol ...) in biološke raziskave ter izdajali revijo *Le Grotte d'Italia* in zbirko monografskih študij *Memorie dell'Istituto Italiano di Speleologia*. Organizacijsko in finančno je bil inštitut sestavni del državnega podjetja *Grotte demaniali di Postumia*.

Poleg političnih in nacionalnih interesov je ustanovitev inštituta pomenila svojevrstno reklamo, hkrati pa poudarila vlogo Postojnske jame ne le v turističnem, temveč tudi znanstvenem smislu. Velik del muzejskih zbirk in knjižnic so Italijani ob kapitulaciji leta 1943 preselili v okolico Vicenze, nemški okupatorji pa nato na Bavarsko. Del zbirk se je kot restituirana kulturna dediščina v šestdesetih letih 20. stoletja vrnil nazaj v Slovenijo. Ta material danes hranita Inštitut za raziskovanje krasa Postojna ZRC SAZU (IZRK) in NMP. Inštitut in muzej sta bila na temelju tradicije, Postojnske jame in lege na krasu ustanovljena po končani drugi svetovni vojni, leta 1947. Inštitut takrat še kot Zavod za raziskovanje krasa pod okriljem Slovenske akademije znanosti in umetnosti, muzej pa je predstavljal prvo javno profesionalno ustanovo na Notranjskem, ki se je po vojni začela ukvarjati z zbiranjem muzejskega gradiva in ob koprskem muzeju tudi edino v prostoru južne in zahodne Slovenije. Obdobje po ustanovitvi muzeja zaznamujejo predvsem iskanje primernih prostorov in zaposlitev ustreznih strokovnih moči. Do šestdesetih let je muzej rasel, številni so bili njegovi obiskovalci, potem pa se je začela stagnacija; ni se več prostorsko širil, naraščalo je število novega gradiva,

zmanjkovalo pa prostora za hranjenje. Zaradi ekonomskih razlogov so se zmanjševali število zaposlenih in sredstva, namenjena za delo muzeja. Po ukinitvi okraja v Postojni leta 1955 je finančno skrb za muzej prevzela Občina Postojna, delo muzeja se je omejilo na pripravljane in postavljanje občasnih razstav in na zbiranje gradiva, raziskovalno delo se je nadaljevalo le na področju arheologije. Leta 1974 je bil sprejet dogovor o ustanovitvi Kraške muzejske zbirke pri IZRK (KMZ), kar je pomenilo konec samostojnosti muzeja, a takšna rešitev je bila porok, da dotlej zbrano in hranjeno gradivo v Postojni tudi ostane, hkrati pa je omogočila, da se je muzejska dejavnost med letoma 1975 in 1988 s kulturnozgodovinskega področja na območju občin Postojna, Cerknica, Ilirska Bistrica in Logatec razširila tudi na naravoslovno oziroma speleološko-krasoslovno področje, česar dotlej ni opravljala še nobena druga ustanova, zajela pa je ves slovenski prostor. Uspešno delo KMZ je sredi osemdesetih spet začelo hromiti pomanjkanje prostorov, načrtovana gradnja Kraškega muzeja pod ploščadjo pred vhodom v Postojnsko jamo je propadla, strokovna dejavnost nesamostojne KMZ je postala ob sprejetju Zakona o naravni in kulturni dediščini (1981) pravno neopravičena. Kljub pogovorom o ustanovitvi samostojnega zavoda, ki bo pokrival in povezal vse štiri notranjske občine, do formalne ustanovitve ni prišlo vse do aprila 1990, ko je izvršni svet skupščine občina Postojna potrdil odlok o ustanovitvi javnega podjetja Notranjski kompleksni muzej s sedežem v Postojni. Ta se je leta 1996 preoblikoval v javni zavod. Še pred zaključeno prenovno nove muzejske hiše, nekdanje komande garnizije JNA na Ko-

Stavba Notranjskega muzeja Postojna na Kolodvorski cesti v Postojni (foto: Tomaž Penko).

lodvorski cesti, in preselitvijo muzeja v nove prostore maja 2011, je Občinski svet Občine Postojna na seji 14. decembra 2010 sprejel Odlok o pripojitvi Javnega zavoda Notranjski muzej Postojna k Javnemu zavodu Zavod ZNANJE Postojna, javni zavod za muzejsko dejavnost, kulturo, izobraževanje in ostale družbene dejavnosti. Muzej je tako spet postal nesamostojen, poleg Ljudske univerze in Kulturnega doma le ena od organizacijskih enot zavoda.

Naslednika speleološkega inštituta, IZRK in muzej, danes delujeta vsak na svojem področju, ohranjata in predstavljata dragocenosti našega kraja ter negujeta idejo, ki jo je pred dobrim stoletjem izoblikoval I. A. Perko: Postojna naj bi z jamo, speleološkim inštitutom in muzejem predstavljala ne le svetovni center jamskega turizma, temveč svetovno znani kraški center.

KRAS, »Muzej krasa«

S stalno razstavo *KRAS, »Muzej krasa«* želimo avtorji Alma Bavdek, Alenka Čuk, Andrej Mihevc, Magda Peršič in Slavko Polak javnosti večplastno predstaviti eno najbolj samosvojih slovenskih pokrajin, njene posebnosti, naravno in kulturno dediščino ter ljudi, ki so jo sooblikovali.

Slovenski kraški prostor predstavljamo kot raznolik življenjski prostor, domovanje iznajdljivih ljudi, prostor, ki je zaradi posebnosti že pred stoletji pritegnil številne obiskovalce. Hkrati pa predstavljamo tudi muzej, ki zbira, hrani, raziskuje in predstavlja bogato več tisoč letno dokumentirano tradicijo bivanja človeka v tem delu Slovenije.

Glavnina razstavljenega gradiva je iz zbirk NMP,

Slovenskega filmskega arhiva, Slovenskega etnografskega muzeja ter Arhiva RTV Slovenija, del gradiva pa izhaja iz zbirk nekdanjega italijanskega speleološkega inštituta, ki ga danes hranita muzej in IZRK.

Raziskave in priprave na razstavo ter publikacijo so pravzaprav stekle že veliko prej, preden se je NMP vključil v mednarodni projekt Museumcoltour v okviru Jadranskega čezmejnega programa IPA. Ta je potekal od septembra 2012 do julija 2015. Pobudnik projekta, poimenovanega *Muzeji Jadrana bogatijo kulturni turizem*, je bil Zavod Znanje Postojna, čigar organizacijska enota je Notranjski muzej, medtem ko je organizacijske naloge prevzela Regionalna razvojna agencija Zeleni kras. V projektu so poleg muzeja kot partnerji sodelovali še: provinca Ascoli Piceno (vodilni partner) in razvojna agencija Delta 2000 iz Italije, Prirodoslovni muzej Rijeka, Prirodnjački muzej Gore Podgorica, nacionalni center muzejev Berat iz Albanije (Muzeumet Berat) in Postojnska jama d.d. Projekt želi doprinesiti h krepitvi kulturnega turizma z ustvarjanjem in promocijo tržno usmerjenih programov, ki vključujejo tudi naravno in kulturno dediščino. Tako ustanove, vključene v projekt, s postavitvijo novih in dopolnitvijo obstoječih razstav oziroma zbirk promovirajo dediščino Jadrana širšemu občinstvu. Glavnino nepovratnih sredstev, namenjenih razstavi in spremljajočim dejavnostim, je NMP pridobil iz projekta, manjši del pa sta prispevka iz nacionalnega proračuna in lokalne skupnosti.

Za izvedbo oblikovnega koncepta razstave Marte Tamare Korošec je bilo izbrano podjetje RPS d. o. o. Ljubljana. Jezikovno so besedila na razstavi in v spremljajočem vodniku pregledali in prevedli Borut Petrovič Jesenovec, David Limon, Rosman I d. o. o.,

Sunčan Patrick Stone in Dora Županič. *Vodnik stalne razstave KRAS*, »Muzej krasa« /KARST, »Karst Museum« je oblikovala Špela Drašlar.

S kratkimi pojasnjevalnimi besedili, izbranimi fotografijami, dioramo jamskega medveda in kolo-fonom obiskovalca že v recepciji povabimo k ogledu razstave. Jamski medved (*Ursus spelaeus*) spremlja muzejsko publiko že od začetkov predstavljanja krasa in njegovih posebnosti v Postojni od tridesetih let 20. stoletja in je nekakšna stalnica muzejskih postavitev v različnih obdobjih, tako tudi najnovejše.

Razstavo *KRAS*, »Muzej krasa« kot celoto oblikujeta dve, v nadstropjih ločeni temi: pripoved o krasu, njegovem nastanku in tisočletnem razvoju, o različnih kraških pojavih in o biotski raznolikosti krasa, ter pripoved o kraški jami kot najbolj zanimivem in prepoznavnem kraškem pojavu. Celovita podoba krasa pa se nam razkrije, ko obe temi povežemo z življenjem in ustvarjanjem človeka v tej kamniti pokrajini. Nemški trgovec Benedikt von Herman, ki je iz Postojne v Trst potoval v začetku julija 1780, jo je takole opisal: »Kras je živa slika opustelosti, ki presega sleherno domišljijo. Na območju ..., ki ga obdajajo gole kraške skale, ni najti drugega, kot milijon kamnov ... Le tu pa tam je kak ubožen kmet mukoma očistil manjšo zaplato zemlje in jo ogradil z zidom iz odvečnih skal ter zdaj tam prideluje pšenico ali rž.«

V prvem nadstropju se skozi geološko zgodovino seznanimo z nastankom krasa, ki ga omogočajo vodotopne kamnine, predvsem apnenec in dolomit. Raztapljanje apnenca oblikuje kraško pokrajino v posebne površinske in podzemne reliefne oblike. To naravno pokrajino z značilnim podzemnim vodnim pretakanjem, med izviri Ljubljani in Tržaškim zalivom, imenujemo klasični kras. Svetovna znamenitost Kras s kamnitim in brezvodnim površjem, med Tržaškim zalivom in Vipavsko dolino na zahodu Slovenije, pa je matično, danes dokaj zaraslo območje Krasa. Ta svojstvena naravna in kulturna krajina, ki pomeni v ljudskem jeziku neporaslo, kamnito zemljišče, je pojem krasa. Ime kras pa se je uveljavilo za

tovrstne pokrajine po svetu kot mednarodni termin. Prav tako se za pojme kraških pojavov – polje, ponor, udornica, dolina, ipd. uporabljajo slovenski strokovni izrazi.

Prehod od geološkega nastanka krasa k površinskim naravnim oblikam in življenjskemu okolju človeka, predstavlja obiskovalec, raziskovalec, krasoslovec in prvi hidrolog Cerkniskega jezera J. V. Valvasor oziroma njegov portret v naravni velikosti (I. Frankè, 1875).

Pot po geomorfološko razgibanem kraškem površju nadaljujemo s prepoznavnimi in značilnimi kraškimi oblikami od najmanjših škrapelj do največjih – kraških planot. Človek s to naravno pokrajino živi, se ji prilagaja, se uči sprejemati njene danosti in jo sčasoma oblikuje v kulturno krajino. Kraško površje tako že tisočletja določa življenje človeka s posebnimi in značilnimi dejavnostmi. Te tradicionalne dejavnosti potrjujejo kulturne identitete človeka in krasa tudi danes. Prav zato smo v kraške oblike umestili oziroma izpostavili nekaj le-teh.

Škavnice – okrogle ali podolgovate skalne vdolbine, ki jih je že polnomadski pastir uporabil kot naravni vir vode za napajanje ovc na opustelih kraških gmajnah, so med najmanjšimi geomorfološkimi oblikami. Večje so vrtače (doline, ograde), ki že vsaj 2000 let določajo naselbinsko kulturo Krasa. V preteklih stoletjih so bile tudi edina obdelovalna zemlja (vrtovi, njive, vinogradi), v novejšem času pa jih je veliko travniških, gozdnatih, pozidanih in odlagalnih. Vsaj polovica dolin je delanih – uravnanih z iztrebljanjem kamenja, ki so ga uporabili za ogradne, mejne, obcestne in podobne zidove. S tega vidika je muzeološko poudarjena suhozidna gradnja (kamniti zid), tudi drugače značilna v kraškem stavbarstvu (kali, ledenice, vodnjaki, hiške, idr.). V slepe in suhe doline je umeščeno mlinarstvo, ki je na kraških ponikalnicah posebno v tem, da je bilo zaradi nihanja vodostaja mogoče le nekaj mesecev v letu. Značilno kraško polje je na razstavi predstavljeno s presihajočim Cerkniskim jezerom in ribištvom. Izpostavljene

Predstavitev kraškega površja v prvem nadstropju (foto: Valter Leban).

Diorama kraške jame v drugem nadstropju (foto: Valter Leban).

Ustvarjalna delavnica za otroke ob Poletni muzejski noči 2015 (foto: Slavko Polak).

so ribiške krivolovne naprave, ki se od Valvasorjevega opisa skorajda niso spremenile. Na ravniku predstavljamo Kras z vsemi značilnostmi in posebnostmi v gospodarstvu (ovčarstvo s selitveno pašo), arhitekturi, prehrani, itd., nekatere so se ohranile do danes. Največja kraška oblika pa so gozdnate kraške planote, ki so bile z lesom in divjadjo vir preživetja prebivalcev na teh območjih. Izpostavljeno je žagarstvo z lesarstvom in lesno industrijo, značilno za Notranjsko, in s tem povezano furmanstvo s spremljajočimi obrtnimi dejavnostmi. Obširni gozdovi na planotah Snežnika, Javornikov, Hrušice in Nanosa so domovanje največje evropske zveri – medveda, in najmanjšega kraškega prebivalca – polha. Polharstvo je na Slovenskem edinstveno v svetovnem merilu, ima vsaj dvatisočletno tradicijo polšjega lova in je bilo v preteklosti pomembna gospodarska dejavnost zlasti kmečkega prebivalstva. Polhanje je danes predvsem družabni dogodek, ki ohranja polharsko kulturo in istovetenje le-te z enim od prepoznavnih kulturnih znakov slovenstva – polhovko; ta ima na razstavi posebno mesto.

Človek torej naravno okolje, kjer je kamna preveč, prsti in vode pa premalo, obdeluje in ga spreminja v kmetijsko, gozdnato in bivalno okolje. Občutljivo kraško okolje, včasih tudi neprimerno, spreminja, vendar pa ponosno ohranja njegovo prepoznavno dediščino. Del dediščine – kamnite izdelke iz apnenca – predstavljamo kot rdečo nit razstave kraškega površja, ki so smiselno umeščeni k izbranim razstavnim temam, npr. uporabni apnenec in kreda pri geološkem nastanku krasa, temenski sklepnik portala nekdanjega mлина pri mlinarstvu, pastirska igra *voukalca* pri ovčarstvu, itn.

V drugem nadstropju se podamo v svet pod našimi nogami, v podzemne rove in dvorane, v svet večne teme. Zlasti podzemlje daje krasu vtis drugačnosti, čarobnosti in skrivnostnosti, a tudi strašljivosti. Kraško jamo spoznamo v času, ko človek še ni poselil krasa in so tu živele danes že izumrle živalske vrste. Izvemo, da je človek jame na krasu uporabljal kot zavetišča in skrivališča, v jamah je skrival dragocene predmete, služile pa so mu tudi kot svetišča. Izpostavljene so štiri najpomembnejše jame: Betalov spodmol, Bestažovca, Jama pod Jamskim gradom in Jama v Lozi, v katere je v preteklosti zahajal človek, od najzgodnejših obdobij srednjega paleolitika do 18. stoletja. Seznanimo se z dediščino Predjamskega gradu (Jamski grad), posebno mesto pa namenjamo predstavitvi zakladne najdbe, ki so jo ob prenovi grajskega kompleksa Predjamskega gradu leta 1991 odkrili arheologi.

Da je slovenski kras med najbolj znanimi in raziskanimi ter obiskanimi kraškimi območji na svetu, dokazuje zaključni del razstave. Na slovenskem klasičnem krasu se je začelo sistematično znanstveno raziskovanje krasa veliko desetletij prej kot drugod. Tako jame kot drugi slikoviti kraški pojavi privabljajo številne obiskovalce, od popotnikov in raziskovalcev, do turistov in umetnikov. Slednji posebnosti krasa tudi s pomočjo svojih upodobitev že stoletja ohranjajo za prihodnje rodove. Predstavljamo tehnike, naprave in načine, ki so jih pri večstoletnem raziskovanju uporabljali ljubiteljski jamarji in krasoslovci, kot tudi naj sodobnejšo jamarsko opremo. Seznanimo se z načini osvetljevanja jam za potrebe raziskovalcev in obiskovalcev. Izpostavimo štiri pomembne turistične jame: Vilenico kot najstarejšo (1633), Postojnsko kot

Utrinek z razstave Kraševci – sinovi burje, oktober 2015 (foto: Slavko Polak).

pojem turistične jame v svetu, saj jo je obiskalo že več kot 35 milijonov turistov, Škocjanske jame, ki so zaradi svojega izjemnega pomena za svetovno naravno dediščino od leta 1986 vpisane v seznam dediščine pri Unescu, in Križno jamo, najlepšo slovensko vodno jamo. Obiskovalcu omogočimo jamarsko virtualno izkušnjo in ga povedemo v živi svet kraškega podzemlja. Ta slovi kot eno od območij z največjo biotsko raznovrstnostjo na svetu in domovanje naj-

večje in najbolj prepoznavne prebivalke podzemlja – človeške ribice (*Proteus anguinus*).

Z muzeološkega vidika je razstava o krasu interdisciplinarno zasnovana, strokovno in tematsko določena, sistematična, razlagalna, spoznavna in razpoznavna ter izobraževalna. Klasičen prikaz kraškega površja in podzemlja ter posamičnih dogajanj in dejavnosti je tekstualno poljuden, jedrnat in osredotočen zgolj na bistvene lastnosti le-teh. Predstavitev

Talne oznake s prepoznavnim muzejskim znakom jamskega brošča drobnovratnika vodijo obiskovalce v muzej in vabijo k ogledu razstave (foto: Magda Peršič).

človeka, povezovalca narave in kulture, ki v nekaterih segmentih razstave deluje bolj dvodimenzionalno, obdan z dominantno naravo, razlagajo arheološke, biološke, etnološke, geografske in zgodovinske vsebine s predmeti, fotografijami, grafikami, risbami, zemljevidi, grafičnimi predlogami, ipd. Dopolnijo jo podrobnejše vsebine, prikazane z različnimi muzeografskimi pripomočki, npr. digitalna miza z interaktivnim prikazom geografskih značilnosti kraša, knjiga z biografijami raziskovalcev, diorame, katalog ledenodobnih živali, digitalne vsebine s štirimi tematskimi sklopi – *kamen, voda, gozd, jama*, arhivski in sodobni filmi, diaprojekcije, taktilije, makete, idr.

Večplastnost razgibane razstave tako posnema kraški svet in nagovarja k ponovnemu obisku, saj obiskovalcu omogoča, da odkrije skrite špranje in se poglobi v podrobnejše vsebine ali preprosto uživa ob gledanju filmov in uporabi didaktičnih pripomočkov.

Muzeološki scenarij postavitve ni povsem oblikovno podprt, saj konceptualne zasnove avtorjev v smislu bolj razgibane komunikacije z obiskovalci, bodisi z izpostavitvijo tematskih tekstualnih segmentov kot tudi fotografij in otipljivih oziroma 3D eksponatov, niso bile uresničene. Muzeološko govorico ne nazadnje oblikujemo avtorji, oblikovalci in izvajalci, osnova uspešne prezentacije pa je komunikacija, ki v tem primeru ni v celoti zaživela.

Razstava je dostopna najširšemu krogu obiskovalcev, saj jih interaktivno nagovori s samimi razstavnimi predmeti kot tudi virtualno z multimedijskimi vsebinami. Tradicionalni in novejši muzeološki pristopi kot tudi pedagoške vsebine pripomorejo k dinamični predstavitvi, ki ne nazadnje odraža strokovnost in izkustva avtorjev razstave. Muzej želi z občasnimi razstavami in drugimi dogodki, tematsko vezanimi na razstavo *KRAS, »Muzej kraša«*, tako lokalni javnosti kot širšemu družbenemu okolju predstavljati bogato naravno in kulturno dediščino kraških območij. Da obiskovalci kljub neizrazni panojski sivini prvega nadstropja berejo vsebine, kaže tudi dejstvo, da je na pobudo obiskovalca (nemuzealca), ki je opazil notico o avtohtonem kraškem pastirskem psu – kraševcu, letos nastala že tretja občasna razstava *Kraševci – sinovi burje*. Razstava se tematsko navezuje na stalno razstavo, kajti namen muzealcev je prav v tem, da iz široke krasoslovne tematike izpostavimo drobce in jih približamo obiskovalcem z občasnimi razstavami.

Razstava želi z bodočimi nadgradnjami avdiovizualnih in drugih vsebin pripomoči k večji prepoznavnosti kraša v domačem okolju, na Slovenskem in zunaj meja Slovenije. Širšemu občinstvu posreduje marsikatero spoznanje in odkriva skrivnosti o tej posebni pokrajini. Tudi z njeno pomočjo potuje zgodba o krasu v svet in vabi k obisku.

Magda Peršič in Alenka Čuk

Ocene in poročila

Aleksander Panjek: Kulturna krajina in okolje Krasa: o rabi naravnih virov v novem veku. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015, 154 strani.

Izvirna znanstvena monografija *Kulturna krajina in okolje Krasa: o rabi naravnih virov v novem veku* Aleksandra Panjeka je izšla leta 2015 v Kopru pri Založbi Univerze na Primorskem in pod uredništvom Jonatana Vinklerja (elektronska knjiga). Monografija predstavlja enega izmed dosežkov raziskovalnega in izobraževalnega projekta *Living landscape – živa krajina Krasa*, ki je bil financiran v okviru Programa čezmejnega sodelovanja Slovenija–Italija 2007–2013 in je potekal med oktobrom 2012 in marcem 2015.

Monografija odgovarja na vrsto danes še posebno pomembnih in aktualnih vprašanj, povezanih z okoljsko zgodovino, na primer na vprašanje dostopnosti in vzdržnosti naravnih virov. Avtor izpostavlja, da je Kras idealna opazovalnica pri preučevanju tovrstnih vprašanj, saj gre za posebno občutljivo okolje, ki je tudi arhetip drugih kraških prostorov, razširjenih po svetu. Poleg tega so v delu obravnavana vprašanja pomembna tudi z vidika razkrajjanja kulturne krajine Krasa, ki smo ji priča danes (na primer suhih zidov, kulturnih teras, kraške gmajne, delanih dolin itd.).

Vsebinsko se monografija, ki prinaša precej slikovnega gradiva, deli na dva dela. V prvem delu avtor obravnava zgodovino kulturne krajine Krasa od konca srednjega veka pa vse do zgodnjega obdobja industrijske dobe in pri tem izhaja iz preučevanja kulturne krajine kot rezultata socialnih in ekonomskih dejavnikov. Kulturna krajina je torej obravnavana kot »rezultat večstoletnega človekovega dela, kot odtis, ki ga je kmetijsko delo pustilo v podobi podeželja skozi večstoletno oblikovanje in prilagajanje naravnega okolja kmetijski rabi« (str. 16). K rekonstrukciji zgodovine kulturne krajine Krasa v novem veku so pritegnjeni ne le sočasni viri kot upravna in cerkvena poročila, strokovni opisi, dnevniški zapiski, pesnitve itd., ampak tudi likovne upodobitve (na primer topografska karta Doberdoba in tamkajšnjega jezera, ki je domnevno najstarejša likovna upodobitev kraške kulturne in naravne krajine). Omenjeni viri izrišejo podobo trdega življenja, s katerim so se vsakodnevno soočali prebivalci Krasa, saj je obdelovanje zemlje na Krasu zahtevalo veliko naporov. Kraševci so podobno kot v drugih »agro-kraških krajinah« prilagajali na-

ravne pogoje območja Krasa svojim kmetijskim potrebam, na primer preko »delanih dolin«, kulturnih teras, travniškega gozda, kalov, trebljenja kamenja, »rigolanja« itd. V prvem delu monografije so obravnavane tudi določene spremembe, ki so bile vpeljane v stoletjih med koncem srednjega veka in začetkom 20. stoletja in so zaznamovale kulturno krajino Krasa, na primer krčenje kraških gozdov ter nato pogozdovanje v 19. stoletju (zlasti s črnim borom), širjenje vinogradništva od 16. stoletja dalje itd.

V drugem delu avtor obravnava odnos med človekom in okoljem v novoveškem obdobju, zlasti problematiko gozdnih površin in vodnih virov. Metodološko izhodišče pri obravnavanju omenjenega odnosa obravnava človeka kot odločilni dejavnik v okolju ter naravo kot dejavnega akterja. Monografija zavrača t. i. degradacijsko teorijo, v skladu s katero naj bi človek prekomerno izkoriščal nekdanje gozdne površine in jih spremenil v neobljudeno kamnito puščavo, kar onemogoča preživetja prebivalstva, ter zagovarja interpretacijo, da gozd ni izključno naraven pojav, temveč zlasti v sredozemskem prostoru artefakt.

»Človeškega spreminjanja naravnega okolja torej ne vidimo nujno kot posledico uničujočih načinov izkoriščanja, temveč kot oblike običajne lokalne rabe, ki so slonele na natančnem znanju in so premogle svojo ekonomsko racionalnost za lokalne skupnosti, obenem pa so zagotavljale obnovljivost naravnih virov, pa čeprav v spremenjenem okolju. Zato govorimo o trajnostnih oblikah rabe antropiziranega, to je antropogeno spremenjenega in prilagojenega naravnega okolja, ki so zmogle prispevati tudi k socialni vzdržnosti razmerja med prebivalstvom in naravnimi viri« (str. 78). V novoveškem obdobju so Kraševci kraško okolje prilagajali kmetijskim in živinorejskim potrebam, ki so v tem naravnem okolju dajale prednost pašnikom in travnikom z malo dreves (panjska oblika gojenja dreves). Krčenje kraških gozdov v stoletjih novega veka je bilo posledica pridobivanja novih kmetijskih površin, spreminjanja živinorejskih praks, dviga povpraševanja po lesu v Trstu itd. Pusta kraška krajina je v precejšnji meri rezultat človeškega delovanja. V tem okviru je pogozdovanje Krasa v 19. stoletju opisano kot »urbano« osvajanje podeželja.

Monografija obravnava tudi problem pomanjkanja vode na Krasu, pri raziskovanju katerega se že omenjenemu avtorju pridruži Hrvoje Ratkajec. Avtorja ugotavljata, da so tudi pri vodnih virih Kraševci s svojim znanjem in sredstvi izkoristili vse, kar je bilo mogoče (na primer zbiranje deževnice v vodnjakih in kalih). Delo obravnava tudi spor med Kraševci in Družbo nabrežinski vodovod, povezan z enim izmed redkih kraških vodnih izvirov, natančneje z izvirov Brojenca pri Nabrežini, in sicer v 19. stoletju, v času gradnje južne železnice.

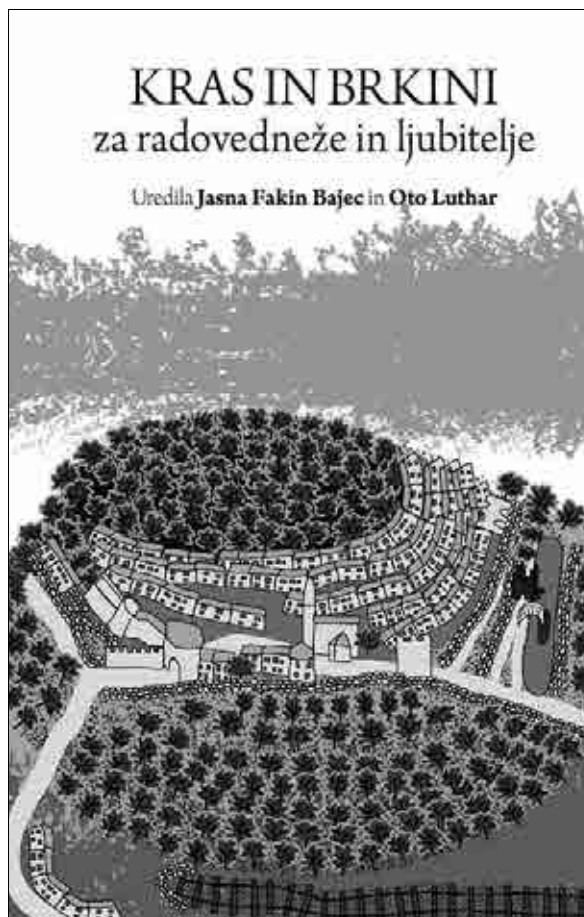
Neva Makuc

Jasna Fakin Bajec in Oto Luthar: Kras in Brkini za radovedneže in ljubitelje. Ljubljana – Nova Gorica: ZRC SAZU, 2014, 289 strani.

Slovenski kras sodi med najbolj znana in raziskana kraška območja na svetu. Beseda kras izhaja iz predindoevropskega jezika, iz korena *ka(r)ra*, kar pomeni kamen. Iz njega se je razvilo antično ime za današnjo pokrajino Kras, *Carusadus*, kar je pomenilo kamnita pokrajina z goličavami, griči, pustimi planjavami in golim skalovjem. Kras ima v Sloveniji še toliko večji pomen, ker sestavlja kar polovico našega ozemlja. Še posebej pomembno pa je to, da se je znanstveno raziskovanje krasa začelo prav v naših krajih. Iz tega razloga tudi v tuji krasoslovni literaturi uporabljajo besede, ki izvirajo iz slovenščine.

To je le nekaj »drobtin« o številnih pojmih, ki

so pojasnjeni v novi monografiji z naslovom *Kras in Brkini za radovedneže in ljubitelje*. Omenjeno delo je bilo izdano leta 2014 pri založbi ZRC SAZU. Za njegovo ureditev sta poskrbela etnologinja in zgodovinarica Jasna Fakin Bajec, zaposlena na Raziskovalni postaji ZRC SAZU v Novi Gorici, ter zgodovinar Oto Luthar, direktor ZRC SAZU.

Jasna Fakin Bajec je leta 2010 doktorirala iz doktorske disertacije z naslovom *Kulturna dediščina med tradicijo in inovacijo na Krasu*. Od leta 2010 vodi delo Razvojnega foruma Kras, katerega poslanstvo je oblikovati ustrezne pogoje za doseganje vzdržnega razvoja kraške krajine. Oto Luthar se ukvarja predvsem z zgodovino zgodovinopisja, filozofijo zgodovine in z zgodovino sodobnih intelektualnih praks.

Zamisel za omenjeno zbirko je stara že skoraj 10 let, štiri leta pa nas ločijo od izida prvega dela, v katerem je bilo predstavljeno Prekmurje. Obe knjigi sta nastali kot rezultat dodatnega podrobnega raziskovalnega dela na ZRC SAZU. Predstaviti so želeli del raziskovalnih spoznanj na način, ki bo zanimiv za vse, ki se želijo seznaniti z značilnostmi in posebnostmi slovenskih krajin in njihovih prebivalcev. Predstavitvi matičnega Krasa so tako pridružili tudi pokrajino z imenom Brkini, saj imata obe pokrajini veliko skupnega. Sta neločljiv del Primorske in matičnega krasa, saj ju poleg naravnogeografskih zna-

čilnosti družijo še skupni spomini, izkušnje in edinstven način življenja. V omenjenem delu so razodete razlike in podobnosti Kraške planote in Brkinov, kjer mejo med obema določa reka Reka, ki obenem deluje kot simbol sožitja med Kraševci in Brkinci.

Urednika sta pri nastajanju knjige – začela sta z zbiranjem gesel, kar je obratni vrstni red od običajnega – najprej povabila sodelavce z ZRC SAZU, ki raziskujejo številna področja znotraj Krasa in Brkinov. K soustvarjanju knjige sta nadalje povabila tudi zunanje sodelavce, ki se ljubiteljsko ukvarjajo z naravno ali kulturno dediščino obeh pokrajin. Pri nastanku knjige je sodelovalo kar 38 avtorjev, ki jih zaradi številčnosti tu ne bom posebej našteval. In vendar je vsak izmed njih prispeval pomemben košček v zaokrožen mozaik te izvirne monografije.

Knjiga ima 289 strani malega formata. Razdeljena je v tri vsebinske sklope: naravna dediščina (s poglavji o geografiji in geomorfologiji, vodi, jamah ter rastlinah in živalih), kulturna dediščina (preteklost, kulturna krajina, kraška naselja ter obrti in veščine) in živa dediščina (miti in razvade ter zadnje poglavje, ki govori o znanih osebah z omenjenega območja). Ob prebiranju knjige, ki bi jo lahko z lahkoto spravili v večji hlačni žep, izstopa dejstvo, da je bila glavna pozornost avtorjev namenjena predstavitvi drobnih, zanimivih detajlov, ki se v obsežnejših monografijah navadno izgubijo, pa vendar odstirajo bistveno bolj zanimivo življenje ljudi skupaj z njihovimi šegami in navadami. Na drugi strani delo razkriva tudi nekatere romantične ali celo izmišljene predstave o življenju ljudi na Krasu in v Brkinih. Te, marsikateremu popotniku neznane kraje, tako bogatijo izročila o kači velikanki, zmajih, zlih bitjih z imenom štrige, krvavih stegnih in podobno.

Prispevki so v knjigi napisani igrivo, lahkotno in poljudno, z mislijo na bralca, ki naj bi osnovno informacijo o nečem dobil lahko že ob pitju jutranje

kave. Zelo zanimiva in dobrodošla je tudi jezikovna heterogenost avtorjev, v katero urednika nista posegala, in priča o bogati narečni raznolikosti omenjenega območja raziskave. Po razlagi obeh urednikov je knjiga uporabna za turiste, turistične delavce, učitelje in učence, dijake in študente ter ostale.

Razen redkih krajev, kot je Lipica, ki so občasno celo preveč turistično oblegani in obremenjeni, sta po urednikovih ugotovitvah obe regiji za večino Slovencev in Slovencev še vedno neznanki. »Slovenci se prerediti spustimo jugovzhodno od Hrpelja, da o tistih, ki še nikoli niso zavili z regionalne ceste Divača–Starod, sploh ne govorimo«, ugotavlja Jasna Fakin Bajec. »Verjameva, da bodo prav slednji s pomočjo našega dela s posebnim veseljem odkrivali značilnosti in posebnosti obeh pokrajin in spoznavali njune prebivalce. Tisti, ki matični Kras in Brkine že dodobra poznajo, pa bodo zagotovo prebrali tudi nove podrobnosti, ki razgrinjajo pestrost tamkajšnjega življenja.«

Pohvaliti je treba tudi umetniško zelo dodelane in nazorne ilustracije avtorja Srečka Bajde, ki so objavljene kot popestritev k besedilu. In vendar, če ocenjujemo knjižno delo skozi oči navadnega laika, delu zagotovo manjka kakšen pregleden zemljevid skupaj s krajevnimi imeni, ki jih je v delu nanizanih kar nekaj. S pomočjo zemljevida bi se navaden bralec lahko veliko bolje orientiral v prostoru in si zadevo lahko tudi širše predstavljal. Knjiga *Kras in Brkine za radovedneže in ljubitelje* nam ponuja veliko zanimivega branja s številnimi informacijami, brez pretiranih duhomornih faktografskih podatkov. »Priročniku« je uspelo na izviren in zanimiv način informirati bralce z manj znanimi slovenskimi kraji. Naj še dodam, da so bili ti kraji v preteklosti velikokrat prezrti ali celo prepuščeni sami sebi. To pa je že popotnica za kako drugo zanimivo delo.

Dejvid Tratnik

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

ključne besede;

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstem (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* Poglavje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronike (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronike (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si) ali tehnične urednice Barbare Šterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštewane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronike

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

NAROČILNICA

- želim postati naročnik *Kronike*, časopisa za slovensko krajevno zgodovino z letom _____ naprej
 Naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Cena:

Letna naročnina:

za posameznike 25,00 EUR

za upokojence: 18,00 EUR

za študente: 18,00 EUR

za ustanove: 30,00 EUR

Ime: _____

Priimek: _____

Naslov: _____

Pošta: _____

Status: zaposlen študent upokojenec ustanova

Telefon: _____

e-pošta: _____

Datum: _____

Podpis: _____

Naročilnico lahko pošljite na naslov ali fax:

Barbara Šterbenc Svetina
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Novi trg 2, p.p. 306
1000 LJUBLJANA

fax: ++386 1 4257 801

